

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΔΩΔΩΝΗ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

IN MEMORIAM
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΣΑΒΒΑΝΤΙΔΗ
ΚΑΙ
ΙΩΑΝΝΗ Β. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΤΟΜΟΙ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ (2011) ΚΑΙ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ (2012)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2014

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΔΩΔΩΝΗ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

IN MEMORIAM
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΣΑΒΒΑΝΤΙΔΗ
ΚΑΙ
ΙΩΑΝΝΗ Β. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΤΟΜΟΙ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ (2011) ΚΑΙ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ (2012)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2014

Copyright © 2011-2012
Τμήμα Φιλολογίας
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
451 10 Ιωάννινα

ISSN: 1105-7041

Γεώργιος Π. Σαββαντίδης
(1933-2012)

Ιωάννης (Γιάννης) Β. Αναστασίου
(1934-2012)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Χουλιάρá-Ράιου Ελένη, <i>Νεκρολογίες Γεωργίου Π. Σαββαντίδη και Ιωάννη Β. Αναστασίου.</i>	11-20
Α΄	
Αραφάτ Καρίμ, <i>‘Για να τους θυμίζουν το μίσος’ ο Πανσανίας και οι Πέρσες.</i>	21-54
Athanasopoulos Panagiotis, <i>Ps.-Hippolyti ‘Demonstratio adversus Judaeos’: Kritische Bemerkungen.</i>	55-65
Γεωργακόπουλος Δημήτριος, <i>Αυτόγραφος κώδικας της συλλογής παροιμιών του Παρθένιου Κατζιούλη.</i>	67-79
Γκάρτζιου-Τάττη Αριάδνη, <i>Χώρος και χρόνος της μνηστηροφονίας.</i>	81-142
Δημητριάδου-Κωνσταντινίδου Σωτηρούλα, <i>‘Ιλιάδος’ Σ 243-313: ‘Εσθλή βουλή’ και η δύναμη της ‘πειθοῦς’.</i>	143-170
† Ιακώβ Δανιήλ, <i>Ερμηνευτικά Προβλήματα στην ‘Άλκηστη’ του Ευριπίδη.</i>	171-200
Μαυρουδής Αιμίλιος, <i>Κριτικές παρατηρήσεις στο έργο του Φιλάρετου ‘Περὶ πραγματείας σφυγμῶν’.</i>	201- 208
Χουλιάρá-Ράιου Ελένη, <i>‘Διὰ γὰρ δέκα ἡμερῶν ἐκάστοτε μαντεύομαι περὶ σοῦ’ (P. Mert. II 81): ‘Ἐπὶ πράγμασι μικροῖς καὶ δημοτικοῖς’ (Πλούτ. 408 C) μαντικές παπυρικές ερωτήσεις.</i>	209-281
Β΄	
Καρακάσης Ευάγγελος, <i>Moras solvit belli: Ο Καίσαρας του Λουκανού στον Ρουβίκωνα (B. C. 1.183-227).</i>	283-316

Παπαδημητρίου Μαρία, <i>Ut sui ratio absentis haberetur</i> (<i>Caes. B. C. I 32, 3</i>): <i>Η εξαίρεση του Καίσαρα από την Legem Pompeiam de iure Magistratum.</i>	317-336
Πολυμεράκης Φώτιος, <i>Αυσονίου 'Ephemeris' 8, 10-16:</i> <i>Ερμηνευτική πρόταση.</i>	337-361
Ράιος Δημήτριος, <i>Η έκρηξη της τεχνολογίας στα χρόνια του Νέρωνα. Ήρων ο Αλεξανδρινός και Πετρώνιος.</i>	363-426
Φαρακλός Γεράσιμος, <i>Ο Myrmex στις 'Metamorphoses'</i> <i>του Απουλήιου.</i>	427-455
Χρονικό ακαδημαϊκών ετών 2010-2011 και 2011-2012	457-470

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΣΑΒΒΑΝΤΙΔΗ

ΚΑΙ

ΙΩΑΝΝΗ Β. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΕΛΕΝΗ ΧΟΥΛΙΑΡΑ-ΡΑΪΟΥ
Καθηγήτρια

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΣΑΒΒΑΝΤΙΔΗ (1933-2012)

Τη Δευτέρα 6 Φεβρουαρίου απεβίωσε στα Ιωάννινα, μετά από σύντομη νοσηλεία στο πανεπιστημιακό νοσοκομείο Δουρούτης, ο Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Γεώργιος Σαββαντίδης.

Ο Γεώργιος Σαββαντίδης γεννήθηκε το 1933 στα Άνω Πορόια Σερρών. Μετά την άριστη περάτωση των δευτεροβάθμιων σπουδών του ενεγράφη και φοίτησε ως κρατικός υπότροφος στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1951-1956). Ύστερα από τη λήψη του πτυχίου του (με βαθμό “Άριστα”) και την εκπλήρωση της στρατιωτικής του θητείας, υπηρέτησε επί πενταετία στη Μέση Εκπαίδευση (ένα διάστημα στην Κύπρο) και στη συνέχεια στη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Ιωαννίνων. Το 1974 αναγορεύτηκε από τη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Ιωαννίνων διδάκτωρ (με βαθμό “Λίαν καλώς”) και το επόμενο έτος μετέβη στη Δυτική Γερμανία επί διετία (1975-1977) για μεταδιδακτορικές σπουδές ως υπότροφος του ιδρύματος Alexander von Humboldt.

Το 1966 ξεκίνησε την πανεπιστημιακή πορεία του ως ‘διδάσκαλος’ Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής γλώσσας και Θεματογραφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Ιωαννίνων· μετά από μια σύντομη επιστροφή σε Λύκειο του Ν. Σερρών επανήλθε (1971) στο Παν/μιο Ιωαννίνων (με μετάταξη από τη Μέση Εκπαίδευση), όπου εργάστηκε αρχικά ως Επιμελητής *επί θητεία* και στη συνέχεια (1979) ως μόνιμος Επιμελητής Σπουδαστηρίου Κλασικής Φιλολογίας και Αρχαίας Ιστορίας. Το 1981 εξελέγη (με πρόταση του αείμνηστου Μ. Παπαθωμόπουλου) τακτικός Καθηγητής Λατινικής Φιλολογίας· αφυπηρέτησε το 2000. Πρόσφερε επίσης διδακτικό έργο στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και μετά την αφυπηρέτησή του στο Πανεπιστήμιο Κύπρου (2007-2008).

Στη διάρκεια της θητείας του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ως την αυτοδίκαιη αποχώρησή του υπηρέτησε με αφοσίωση προσφέροντας

πλούσιο διδακτικό και διοικητικό έργο. Διετέλεσε Διευθυντής του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας, Πρόεδρος του Τμήματος Φιλολογίας, Κοσμήτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής και Αντιπρύτανης του Παν/μίου Ιωαννίνων. Μετά από πρόταση του Τμήματος Φιλολογίας τού απονεμήθηκε (14-12-2000) από τη Σύγκλητο του Παν/μίου Ιωαννίνων ο τίτλος του Ομότιμου Καθηγητή.

Το ερευνητικό του έργο αφορούσε στην Παλαιογραφία, την Κριτική των ελληνικών και λατινικών κειμένων (δημοσιεύματα υπ' αριθμ. 1, 4, 6, 9, 11, 12 και 13), τη μεταφραστική θεωρία και πράξη (δημοσ. υπ' αριθμ. 2 και 9), τον πολιτικό και πολιτιστικό περίγυρο των ρωμαϊκών χρόνων (δημοσ. υπ' αριθμ. 7, 10 και 14), τη ρωμαϊκή Ελεγεία, τις παροιμίες και τη διδασκαλία των Λατινικών στο Λύκειο.

Ακολουθεί ο κατάλογος των δημοσιευμάτων του αείμνηστου Γ. Σαββαντίδη, όπως μπορέσαμε να τον συμπληρώσουμε.

Βιβλία

1. *Από τη χειρόγραφη παράδοση της Πολιτείας του Πλάτωνος (Σχέση του κώδ. T = Venetus App. Class. 4, 1 με τον κώδ. A = Parisinus 1807, Διόρθωση στο 509d της Πολιτείας)*, Ιωάννινα 1970, σσ. 42.

2. *Ευσταθίου Πατελάρου Octoechus in versu elegiaco traducta*, διδ. διατριβή, Ιωάννινα 1974, σσ. 181 + 2 πίν.

Άρθρα

3. “Οι παροιμίες του Παρθένιου Κατζιούλη”, *Δωδώνη* 1 (1972) σσ. 145-200.

4. “Ciceros *Partitiones oratoriae*: Handschriftenkunde I”, *Δωδώνη* 7 (1978) σσ. 183-211.

5. “Janua invida”, *Δωδώνη* 8 (1979) σσ. 339-342.

6. “Κικέρωνος *Partitiones Oratoriae* § 115. Αποκατάσταση του κειμένου”, *Δωδώνη* 9 (1980) σσ. 19-26.

7. “Πολιτικές αντινομίες στον Προπέρτιο”, in *Λογοτεχνία και Πολιτική στα χρόνια του Αυγούστου. Α΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο Λατινικών Σπουδών. Γιάννενα, 5-6 Νοεμβρίου 1982*, Γιάννενα 1984, σσ. 95-104.

8. “quae IN CARIA ESSENT (Λίβιος 33, 30, 3). Ο ΦΙΛΙΠΠΙΟΣ Ε΄ ΣΤΗΝ ΚΑΡΙΑ”, *Φηγάς (Τμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη*

Δάκαρη), Ιωάννινα 1994, σσ. 321-328.

9. “*Vomeris indutilis optimus erit* (Cato, *Agric.* 135, 2): Μια ανύπαρκτη ονομαστική (ένα ... παραμορφωμένο υνί)”, *Δωδώνη: Φιλολογία* 26 (1997) σσ. 211-214.

10. “Τα θαύματα ενός αυτοκράτορα”, in *Η πνευματική ζωή στο ρωμαϊκό κόσμο από το 14 ως το 212 μ. Χ. ΣΤ΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο Λατινικών Σπουδών. Ιωάννινα, 11-13 Απριλίου 1997*, Ιωάννινα 2001, σσ. 39-54.

11. “Τα χωρία της Γραφής στο *De Trinitate* έργο του Αυγουστίνου και η μετάφρασή τους από τον Πλανούδη στο *Περί Τριάδος* έργο του”, in *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία. Πρακτικά του Ζ΄ Πανελλήνιου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 16-19 Οκτωβρίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 373-408.

12. “ITALICOS SCRIPSIT: Η ακροστιχίδα-σφραγίδα του ποιητή στην *Ilias latina*”, *Δωδώνη: Φιλολογία* 32 (2003) σσ. 41-45.

13. “Portus / porticus (T. Livius, *A. u. c.* 45, 27, 11)”, *Δωδώνη: Φιλολογία* 34 (2004) σσ. 281-285.

14. “Προβλήματα επικοινωνίας στον ελληνορωμαϊκό κόσμο”, in *Πολυπολιτισμικότητα στη Ρώμη. Κοινωνική και Πνευματική ζωή. Πρακτικά του Η΄ Πανελλήνιου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών. Κομοτηνή, 2-5 Μαΐου 2007*, Αθήνα 2013, σσ. 29-36.

Φοιτητικά-διδασκτικά συγγράμματα, διάφορα

15. *Ρωμαϊκή ελεγειακή ποίηση* (δακτυλόγραφες σημειώσεις).

16. Πασχάλης, Μ. – Σαββαντίδης, Γ., *Λατινικά Λυκείου*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1983 (και στη συνέχεια σε δύο τόμους: *Λατινικά Β΄ τάξης Ενιαίου Λυκείου – Λατινικά Γ΄ τάξης Γενικού Λυκείου. Θεωρητική κατεύθυνση*, ΟΕΔΒ, Αθήνα), μαζί με το βιβλίο του μαθητή.

Τέλος ετοίμασε και δημοσίευσε ποντιακή μετάφραση τριών τευχών του Αστεριξ: *Το ζιζάνιον* (2000), *Σπαθία και τριαντάφυλλα* (2003) και *Ο Αστερίκον σα Ολυμπιακά τ΄ αγώνας* (2007).

Κατάλοιπα

Για μια νέα έκδοση των *Partitiones oratoriae* του Κικέρωνα (*Η χειρόγραφη παράδοση του κειμένου*).

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ
ΙΩΑΝΝΗ Β. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ (1934-2012)

Τη Μεγάλη Τρίτη 10 Απριλίου 2012 απεβίωσε στην Αθήνα ο Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Ιωάννης Β. Αναστασίου.

Ο Ιωάννης Αναστασίου γεννήθηκε το 1934 στην Αθήνα, όπου πραγματοποίησε τις δευτεροβάθμιες σπουδές του. Μετά από επιτυχείς εξετάσεις ενεγράφη και φοίτησε ως κρατικός υπότροφος στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1953-59). Αφού έλαβε το πτυχίο του (με βαθμό “Λίαν καλώς”) και εκπλήρωσε τη στρατιωτική του θητεία, μετέβη (1961) στο Αμβούργο της Δυτικής Γερμανίας για μεταπτυχιακές σπουδές ως υπότροφος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και της Deutsche Forschungsgemeinschaft. Στη διάρκεια αυτών των σπουδών παρακολούθησε μαθήματα και φροντιστήρια Κλασικής Φιλολογίας και αρχαίας Φιλοσοφίας, και εκπόνησε διδακτορική διατριβή με τίτλο *Zum Wortfeld ‘Trauer’ in der Sprache Homers*, υπό την εποπτεία του Καθηγητή W. Bühler. Το 1973 αναγορεύτηκε διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Αμβούργου. Κατά την παραμονή του στη Γερμανία εργάστηκε επίσης ως έμμισθος επιστημονικός συνεργάτης στον *Thesaurus Linguae Graecae (Archiv für griechische Lexikographie)* και ιδιαίτερα στη σύνταξη του *Lexikon des frühgriechischen Epos*.

Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα (1973) εργάστηκε στην “Εκδοτική Αθηνών” (Τμήμα ερευνών της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*) και συνέταξε αρκετά άρθρα για την *Ελληνική Μυθολογία* υπό την επιστημονική καθοδήγηση του Ι. Θ. Κακριδή. Από το 1975 ως το 1987, έτος διορισμού του ως Αναπληρωτή Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, εργάστηκε στο “Κέντρο Εκδόσεως Έργων Ελλήνων Συγγραφέων” της Ακαδημίας Αθηνών.

Από το 1987 ως την αυτοδίκαιη αποχώρησή του (31-08-2001) υπηρέτησε ευδοκίμως στον Τομέα Κλασικής Φιλολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων, αρχικά στη βαθμίδα του Αναπληρωτή Καθηγητή (1987-1997) και στη συνέχεια (1997-2001) στη βαθμίδα του Καθηγητή, προσφέροντας πλούσιο διδακτικό και διοικητικό έργο. Το δι-

οικητικό έργο ασκήθηκε από τις θέσεις του Διευθυντή του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας, του εκπροσώπου των μελών ΔΕΠ του Τμήματος Φιλολογίας στη Σύγκλητο και του Προέδρου του Τμήματος Φιλολογίας. Τέλος, με εισήγηση του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας και ομόφωνη απόφαση του Τμήματος Φιλολογίας τού απονεμήθηκε από τον Σύγκλητο του Παν/μίου Ιωαννίνων ο τίτλος του Ομότιμου Καθηγητή (2002).

Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εκδηλώθηκαν στους χώρους της λεξικογραφίας (δημοσ. υπ' αριθμ. 1 και 2), της επικής-ομηρικής ποίησης και του ομηρικού κόσμου (δημοσ. υπ' αριθμ. 5, 9, 11-18 και 20-22), του Ησίοδου (δημοσ. υπ' αριθμ. 19), του αρχαίου ρητορικού λόγου (δημοσ. υπ' αριθμ. 6-8) και της μυθολογίας (δημοσ. υπ' αριθμ. 2, 3 και 10).

Ακολουθεί κατάλογος των δημοσιευμάτων του αείμνηστου Ι. Αναστασίου που μπορέσαμε να εντοπίσουμε.

Βιβλία

1. *Zum Wortfeld Trauer in der Sprache Homers*, διδ. διατρ., Αμβούργο 1973, σσ. XII + 225.

Άρθρα

2. Τριάντα έξι (36) λήμματα στο *Lexikon des frü griechischen Epos: άνεω, άνόλεθρος, άνουσος, άντιπέραιος, Αντρών, Αζίων, άπάλαμνος, άπατάω, άπάτη, Άπάτη, άπατήλιος, άπατηλός, άπαφίσκω, άπήνη, άργεννός, άργύρεος, άργυρότοξος, άρειος, άρείων, άρειδίκετος, Άρκάδες, Άρκαδίη, Άρκάδιος, Άρκάς, άρμα, άρνεϊός, άροτήρ, άροτος, άροτρον, άρόω, άρρατος, άρρηκτος, άρσην, άρχω, άσπουδί*. Τα λήμματα, άροτήρ, άροτος, άροτρον, άρόω, άρρατος, άρρηκτος, άρσην, άρχω, άσπουδί δημοσιεύτηκαν μετά από τελική επιμέλεια του Β. Mader, γιατί στο μεταξύ ο Ι. Αναστασίου είχε φύγει από το Αμβούργο.

3. Σειρά λημμάτων στην *Ελληνική Μυθολογία* (γενική εποπτεία: Ι. Θ. Κακριδής), τόμ. 3 (“Εκδοτική Αθηνών”), Αθήνα 1986, σσ. 15-23 (“Κέκροψ”, “Κραναός, Αμφικτύων, Εριχθόνιος”)· 27-28 (“Ίκάριος και Ηριγόνη”)· 28-36 (“Ερεχθέας”, “Κέφαλος και Πρόκνη”)· 37-41 (“Δαίδαλος”, “Αιγέας”)· 69-74 (“Κάδμος”)· 78-82 (“Αμφίων και Ζή-

θος”)· 84-95 (“Λάβδακος, Λάιος”)· 102-103 (“Τροφώνιος και Αγαμήδης”).

4. “Ηρακλής”, *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 4 (“Εκδοτική Αθηνών”), Αθήνα 1986, σσ. 14-125.

5. “Η λειτουργικότητα των μορφών εξουσίας στα Ομηρικά έπη”, *Αρχαιογνωσία 2* (1981) σσ. 133-157.

6. “Η λειτουργία της επικοινωνίας στο δικανικό λόγο”, *Αρετής μνήμη. Αφιέρωμα εις μνήμην Κ. Ι. Βουρβέρη*, Αθήνα 1983, σσ. 173-189.

7. “Η πιθανολόγηση ως μέθοδος απόδειξης στον Γοργία”, *Δευκαλίων 36* (1981· έτος κυκλοφ. 1983) σσ. 339-354· και σε γερμανική μετάφραση στο ίδιο περιοδ. σσ. 353-371.

8. “Για μια σύγχρονη προσέγγιση του αρχαίου ρητορικού λόγου στη Μέση Εκπαίδευση”, *Σεμινάριο 4* (Αύγουστος 1984) σσ. 119-133.

9. “Η Φαιακία και τα στοιχεία της δομικής λειτουργίας της στην Οδύσσεια”, *Φιλολογος 43* (1986) σσ. 67-86.

10. “Μυθοπλασία και κοινωνική ιδεολογία. Το παράδειγμα με το μύθο του Ηρακλή”, Α΄ δημοσίευση: *Ο Πολίτης 74* (1986) σσ. 49-55.

11. “Ο αφηγηματικός χαρακτήρας των λόγων στην Οδύσσεια”, *Σπονδές στον Όμηρο, Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την Οδύσσεια (Ιθάκη, 2-5 Σεπτεμβρίου 1990)*, Ιθάκη 1993, σσ. 41-56.

12. “Οι συνελεύσεις των θεών στις ραψωδίες α και ε και η δομή της Οδύσσειας”, *Τα Εκπαιδευτικά 25-26* (1992) σσ. 22-32.

13. “Τυπολογία και αφηγηματική λειτουργία του “διπλού” στο ομηρικό έπος”, *Δωδώνη: Φιλολογία 22* (1993) σσ. 31-48.

14. “Οι αριστείες ως δομικό και αφηγηματικό στοιχείο στο έπος, *Ευχήν Όδυσσεΐ. Πρακτικά Ζ΄ Συνεδρίου για την Οδύσσεια (Ιθάκη, 3-8 Σεπτεμβρίου 1993)*, Ιθάκη 1995, σσ. 25-39.

15. “Η διαλεκτική των αναγνωρισμών του Οδυσσέα”, *Δωδώνη: Φιλολογία 23* (1994) σσ. 232-247.

16. “Η τυπολογία του ηρωϊκού στο αρχαιοελληνικό έπος και τα νεοελληνικά του παράλληλα”, *Δωδώνη: Φιλολογία 24* (1995) σσ. 141-159.

17. “Η μορφή του Διομήδη στην *Ιλιάδα*”, *Μορφές της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας. Ίδρυμα Κωνσταντίνου Κατσάρη*, Ιωάννινα 1995, σσ. 103-114.

18. “Προβλήματα διαδοχής στο βασίλειο της Ιθάκης”, *Φιλολογική* 53 (1995) σσ. 6-12.

19. “Ο μύθος των γενών και η διαδοχή των θεών στον Ησίοδο. Μεθοδολογικά προβλήματα”, in I.-Θ. Α. Παπαδημητρίου (επιμ.), *Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου και Διεθνούς Συνεδρίου της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, 23-26 Σεπτεμβρίου 1994* (“Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία. Διεθνές Κέντρον Ανθρωπιστικών Ερευνών, Μελέτες και Έρευνες” 38), Αθήνα 1997, σσ. 63-74.

20. “Υπέρβαση του σχεδίου του έπους και επαναστροφή”, *Πρακτικά Η΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την Οδύσσεια, Ιθάκη, 1-5 Σεπτεμβρίου 1996*, Ιθάκη 1998, σσ. 383-396.

21. “Τυπολογία και λειτουργία των συνελεύσεων στο έπος”, *Πρακτικά του Θ΄ Συνεδρίου για την Οδύσσεια, Ιθάκη 2-7 Σεπτεμβρίου 2000*, Ιθάκη 2001, σσ. 43-55.

Διδακτικό βιβλίο

22. *Ομήρου Ιλιάδα* για την Α΄ Γυμνασίου (σε συνεργασία με τον Ι. Πανούση και τη Ρένα Ζαμάρου) (ΟΕΔΒ), 2001.

Μετάφραση

23. H.-G. Nesselrath, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, Τόμ. Α΄: Αρχαία Ελλάδα* (μετάφρ. από τη γερμαν. έκδοση, Göttingen 1997: I. Αναστασίου, Ι. Βάσσης, Σ. Κοτζάμπαση, Θ. Κουρεμένος, Π. Κυριάκου· επιμ.: Δ. Ι. Ιακώβ – Α. Ρεγκάκος), Αθήνα 2001.

Βιβλιοκρισίες

Στο περιοδικό *Αρχαιογνωσία* (1, σσ. 192-195) δημοσίευσε τρεις βιβλιοκρισίες για τρία γερμανικά βιβλία σχετικά με την αρχαία Ρητορική (J. Martin, W. Eisenhut, G. Ueding)· και στο περιοδικό *Ουτοπία* (20, 1996, σσ. 103-112) παρουσίασε τρεις μεταφράσεις του Παναγή Λεκατσά (Αριστοτέλους *Πολιτικά*. Ανωνόμου, *Περί ύψους*. Δημητρίου *Περί ύψους*) με σχόλια στη σειρά: “Ι. Ζαχαρόπουλος”.

Κατάλοιπα – Ανολοκλήρωτη έρευνα

1. Προβλήματα αφηγηματικής στο ηρωικό έπος.
2. Αποδεικτική στον Αντιφώντα και οι σοφιστικές επιδράσεις.

ΚΑΡΙΜ ΑΡΑΦΑΤ
Professor, King's College London
karim.arafat@kcl.ac.uk

‘ΓΙΑ ΝΑ ΤΟΥΣ ΘΥΜΙΖΟΥΝ ΤΟ ΜΙΣΟΣ’· Ο ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΣΕΣ¹

Περίληψη. Το άρθρο συζητά τη συνεισφορά του περιηγητή του Β΄ αι. Πausanias στην εκ μέρους μας κατανόηση των Περσικών πολέμων του πρώιμου Ε΄ αι. π. Χ., και το πώς αυτοί θεωρούνταν στην εποχή του. Ο Πausanias, οπαδός του ιστορικού των Περσικών πολέμων Ηρόδοτου, αντικατοπτρίζει την άποψη της εποχής του ότι οι πόλεμοι αυτοί ήταν αποφασιστική καμπή στην ιστορία των Αθηνών και εξετάζει ‘απαντήσεις’ στους πολέμους, συμπεριλαμβανομένων των μνημείων που χτίστηκαν σε ανάμνησή τους και των παραλληλισμών μεταξύ ιστορικών και μυθολογικών γεγονότων.

Εξετάζω διαδοχικά τις αφηγήσεις του Πausanias για τα κύρια γεγονότα των Περσικών πολέμων, δηλ. τη μάχη του Μαραθώνα (που απαθανατίστηκε, π. χ., στην Ποικίλη Στοά των Αθηνών και στους Δελφούς)· τις Θερμοπίλες· την εκκένωση και τη λεηλασία των Αθηνών· και τις συγκρούσεις στο Αρτεμίσιο, τη Σαλαμίνα και τις Πλαταιές. Καταλήγω εξετάζοντας τη χρήση και σύλληψη μυθολογικών προηγούμενων για τους Περσικούς πολέμους. Ιδιαίτερα συζητώ την ορθότητα των παραλληλισμών με την Αμαζονομαχία. Κλείνω σημειώνοντας ότι ο Πausanias αναφέρεται στους Πέρσες μία μόνο φορά σε μη πολεμικά συμφραζόμενα και ότι, όπως άλλοι συγγραφείς, τονίζει την ανωτερότητα των Ελλήνων επί των Περσών. Το τοπίο της Ελλάδας του Β΄ αι. ήταν διάσπαρτο με

1. Η μελέτη αυτή αποτελεί εξέλιξη διάλεξης που έδωσα στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στις 11 Μαΐου 2010: “2.500 χρόνια μετά τη μάχη του Μαραθώνα”, μετά από πρόσκληση της καθηγ. Αριάδνης Γάρτζιου-Τάττη, στην οποία εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους καθηγητές του Τμήματος για τη φιλοξενία τους κατά την επίσκεψή μου. Ακόμη επιθυμώ να ευχαριστήσω όσους παρακολούθησαν τη διάλεξή μου για τη συζήτηση που ακολούθησε.

Θερμότατες τέλος ευχαριστίες οφείλω στον ομότιμο καθηγητή του ίδιου Τμήματος Δημήτριο Ράιο που διάβασε προσεκτικά το κείμενό μου, προχώρησε στις απαραίτητες γλωσσικές και άλλες βελτιώσεις και ανέλαβε την επιμέλεια της εκτύπωσης. Για οποιαδήποτε αδυναμία του άρθρου η ευθύνη βαρύνει εμένα.

μνημεία σχετικά με τους Περσικούς πολέμους. Για τη γνώση τους είμαστε υπόχρεοι στον Πausανία.

Summary. This article discusses the contribution of the second-century AD traveller Pausanias to our understanding of the Persian wars of the early fifth-century BC, and how they were seen in his day. Pausanias, a devotee of Herodotus, the historian of the Persian wars, reflects the feeling of his time that they were a turning-point in the history of Athens, and he discusses responses to the wars, including the monuments built to commemorate them and the parallels between historical and mythological events.

I examine successively Pausanias' accounts of the main events of the Persian wars, namely the battle of Marathon (which was commemorated, for example, in the Painted Stoa at Athens and in Delphi); Thermopylae; the evacuation and sack of Athens; and the battles of Artemision, Salamis and Plataea. I conclude by considering the use and perception of mythological precedents for the Persian wars. In particular, I discuss the validity of parallels with the Amazonomachy. I conclude by noting that only once does Pausanias refer to Persians in a non-military context, and that, like other writers, he stresses the superiority of the Greeks over the Persians. The landscape of second-century AD Greece was scattered with monuments relating to the Persian wars. For our knowledge of that, we are indebted to Pausanias.

Στις 14 Νοεμβρίου του 1940, ο καθεδρικός ναός της αγγλικής πόλης Coventry² έπαθε σοβαρή ζημιά από βομβαρδισμούς· αποφασίστηκε όμως να παραμείνουν τα ερείπια ως είχαν, ως μνημείο της ανοησίας και της σπατάλης του πολέμου¹. Όπως ο Β' παγκόσμιος πόλεμος, έτσι και η σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και Περσών στις αρχές του Ε' αι. π. Χ. άφησε πολλά κατεστραμμένα κτήρια, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται ο αρχαίος ναός της Αθηνάς στην Ακρόπολη, το μαντείο του Απόλλωνα στις Άβες της Φωκίδας, το Ηραίο στο δρόμο Αθηνών-Φαλήρου και ο ναός της Δήμητρας στο Φάληρο. Τις πληροφορίες αυτές αντλούμε από τον Πausανία (1.1.5, 10.35.2-3), τον πεπαιδευμένο περιηγητή του Β' αι. μ. Χ., του οποίου η αφήγηση των χώρων, κτηρίων, έργων τέχνης και θρησκευτικών δρώμενων των αρχαίων Ελλήνων είναι μοναδικής αξίας λόγω της έκτασης και της

2. <http://www.coventrycathedral.org.uk/about-us/our-history/buildings.php>.

λεπτομερειακής παρουσίασής της³. Σε αυτό το άρθρο, θα επικεντρωθώ στο τι μπορούμε να μάθουμε από τον Πausανία όσον αφορά στην άποψη των Ελλήνων του Β΄ αιώνα μ. Χ. και του Ε΄ αι. π. Χ. για τους Πέρσες. Αν και θα ασχοληθώ κυρίως με τον Πausανία, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Περσικοί πόλεμοι χρησιμοποιήθηκαν τακτικά επί Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, από τον αυτοκράτορα Αύγουστο και εξής, για να παρουσιάσουν τους Ρωμαίους ως ένδοξους συνεχιστές των προκατόχων τους Ελλήνων. Επίσης θα κάνω λόγο για μερικά μνημεία των Περσικών πολέμων, στα οποία δεν αναφέρεται ο Πausανίας.

Πολλές ρητορικές περιγραφές των Περσικών πολέμων σύγχρονες του Πausανία βρίσκουμε σε κείμενα της επονομαζόμενης Δεύτερης Σοφιστικής⁴. Το στυλ του Πausανία, αν και λιγότερο ρητορικό από αυτό των περισσότερων σύγχρονών του συγγραφέων, πρέπει να παραδεχτούμε ότι δείχνει να έχει επηρεαστεί μερικά απ’ αυτούς. Ο Πausανίας άλλοτε καταγράφει με ακρίβεια ό,τι βλέπει και άλλοτε επιδίδεται σε επιλεκτικό σχολιασμό με βάση τα προσωπικά του κριτήρια και τις δικές του απόψεις. Το δεύτερο απαντά στην περιγραφή των τεμενών και κτηρίων που καταστράφηκαν από τους Πέρσες. Έτσι λοι-

3. Η πιο αξιόπιστη έκδοση του κειμένου του Πausανία είναι της M. H. Rocha-Pereira (I-III, Λιψία 2¹1989-90). Τα μεταφρασμένα στη νέα ελληνική γλώσσα αποσπάσματα του κειμένου του Πausανία είναι από τον Ν. Παπαχατζή, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις* 1-5 (Αθήνα 1974-81), με λίγες αλλαγές. Αναμεσα στις πολλές μελέτες για τον Πausανία που έχουν δημοσιευτεί πρόσφατα σημειώνω τις εξής: Μ. Γεωργοπούλου κ.ά. (εκδ.), *Στα βήματα του Πausανία: η αναζήτηση της ελληνικής Αρχαιότητας*, Αθήνα 2007. M. Pretzler, *Pausanias. Travel writing in ancient Greece*, Λονδίνο 2007. J. Akujärvi, *Researcher, Traveller, Narrator: Studies in Pausanias’ Periegesis*, Lund 2005. W. Hutton, *Describing Greece: landscape and literature in the Periegesis of Pausanias*, Cambridge 2005. S. E. Alcock – J. Cherry – J. Elsner (εκδ.), *Pausanias: travel and memory in Roman Greece*, Οξφόρδη 2000. K. W. Arafat, *Pausanias’ Greece. Ancient artists and Roman rulers*, Cambridge 1996.

4. Ο A. Spawforth, “Symbol of Unity? The Persian-Wars tradition in the Roman Empire”, στο S. Hornblower (εκδ.), *Greek Historiography*, Οξφόρδη 1994, σελ. 233-247, το αποκαλεί “Persian wars ‘mania’” (σελ. 233, 247). E. Bowie, “The Greeks and their past in the Second Sophistic”, στο M. Finley (εκδ.), *Studies in ancient Society*, Λονδίνο 1974, σελ. 166-209, ειδικά σελ. 171, 183-184.

πόν μας λέει ότι τα καμμένα ιερά “μένουν για πάντα ερειπωμένα, για να τους θυμίζουν το μίσος” (10.35.2: *Ἑλλήνων δὲ τοῖς ἀντιστάσι τῶ βαρβάρῳ τὰ κατακαυθέντα ἱερά μὴ ἀνιστάναι σφίσιν ἔδοξεν, ἀλλὰ ἐς τὸν πάντα ὑπολείπεσθαι χρόνον τοῦ ἔχθους ὑπομνήματα*), μια αντίληψη εντελώς αντίθετη προς εκείνη που κρύβεται πίσω από τη διατήρηση του καθεδρικού ναού της πόλης Coventry⁵. Η εχθρότητα προς τους Πέρσες προφανώς ήταν εξίσου έντονη στον Β΄ αι. μ.Χ. όσο και στην εποχή των Περσικών πολέμων. Εδώ θα εξετάσω τις εκδηλώσεις αυτής της εχθρότητας, καθώς και τα αίτιά της. Κάποια από τα αίτια είναι η περιφρόνηση των ηττημένων, η θριαμβολογία, αλλά και η καχυποψία μπρος στη διαφορετικότητα και το άγνωστο.

Πανω απ’ όλα ίσως ήταν μια αίσθηση ότι ο κόσμος άλλαξε οριστικά λόγω των Περσικών πολέμων, ειδικά για την Αθήνα, η επιτυχία της οποίας έθεσε τα θεμέλια της αυτοκρατορίας της και της πρωτοφανούς ευημερίας της. Μετά τους Περσικούς πολέμους παρατηρούμε άνθηση της τέχνης, που συχνά σφύζει από αυτοπεποίθηση και αυτοαναφορές. Σε αυτό το άρθρο, επικεντρώνομαι στην τέχνη αυτή, εξετάζοντας πώς αντιμετώπισε ο Πausanias τους Περσικούς πολέμους και τις αντιδράσεις που αυτοί προκάλεσαν. Μεταξύ άλλων μελετώ τη χρήση λαφύρων, για να φτιαχτούν μνημεία, τους σχετικούς με τους πολέμους εορτασμούς και το κατά πόσο μυθολογικά πρότυπα χρησιμοποιήθηκαν ως παράλληλα γι’ αυτά τα ιστορικά γεγονότα⁶.

Η χρονολόγηση πολλών αποσπασμάτων του κειμένου που θα συζητήσω, και γενικά αποσπασμάτων του Pausanias, είναι αόριστη. Σ’

5. Ο Pausanias (7.5.4) αναφέρεται και σε δύο ναούς στην Ιωνία καμένους από τους Πέρσες, αλλά ήταν ακόμα “αξιοθαύμαστοι” στην εποχή του (*θαῦμα δὲ ὄμως ἦσαν καὶ ὑπὸ τοῦ πυρὸς λελυμασμένοι*).

6. Οι αντιδράσεις των Ρωμαίων στους περσικούς πολέμους έχουν συζητηθεί σε πολλά έργα, τα οποία όμως δεν επικεντρώνονται στην τέχνη, π. χ. E. Bridges – E. Hall – P. J. Rhodes (εκδ.) *Cultural responses to the Persian Wars*, Οξφόρδη 2007. Akujärvi, ό. π., σελ. 237-247. M. Miller, *Athens and Persia in the Fifth century BC: a study in cultural receptivity*, Cambridge 2004, ειδικά σελ. 29-62. S. E. Alcock, “Landscapes of memory and the authority of Pausanias”, στο J. Bingen (εκδ.), *Pausanias Historien*, Γενεύη 1996, σελ. 241-76, ειδικά σελ. 250-258. Spawforth, ό.π.

ένα βαθμό αυτό είναι αναπόφευκτο, αφού ο Πausανίας έγραψε αιώνες μετά τα γεγονότα που περιγράφει· αλλά μπορούμε να υποθέσουμε δικαιολογημένα ότι ο Pausanias περίμενε από τους αναγνώστες του να ξέρουν το κείμενο του Ηροδότου, που αποτελεί την σημαντικότερη πηγή για τα Περσικά, εξίσου καλά όσο ο ίδιος⁷.

Ο Pausanias ασχολείται με τη χρονολόγηση μόνον όσον αφορά σε μερικά συγκεκριμένα έργα τέχνης ή συγκεκριμένους καλλιτέχνες. Παραδείγματος χάρη η περιγραφή του για το Ηραίο, στο οποίο αναφέρθηκα λίγο πριν και που καταστράφηκε από τους Πέρσες, σημειώνει ότι “Το άγαλμα που βρίσκεται τώρα εκεί λένε πως είναι έργο του Αλκαμένη· αν πραγματικά είναι, δεν θα υπήρχε τότε, ώστε να μπορέσει να το καταστρέψει ο Μήδος⁸” (1.1.5). Σε αυτό το παράδειγμα ο Pausanias δείχνει τη γνώση του για τη γλυπτική – η οποία είναι βαθύτερη από τη γνώση του για την ιστορία –, αφού γνωρίζει ότι ο Αλκαμένης έδρασε μετά τους Περσικούς πολέμους⁹. Χαρακτηριστικά ο Pausanias, θυμίζοντας τον Ηρόδοτο, χρησιμοποιεί το ρήμα “λένε” για την απόδοση και της γλυπτικής στον Αλκαμένη και του εμπρησμού του ναού στους Πέρσες.

7. Για τη σημασία του Ηροδότου για τον Pausanias, βλ. π. χ. Arafat, *ό. π.*, σελ. 23-24. Akujärvi, *ό. π.*

8. Ο Pausanias φαίνεται να χρησιμοποιεί τις λέξεις ‘Πέρσες’ και ‘Μήδοι’ αδιακρίτως. Όπως παρατήρησε ο Paul Cartledge, οι Έλληνες κατά συνήθεια μπερδευαν τους Πέρσες με τους συγγενείς και γειτονές τους Μήδους (P. Cartledge, εκδ., *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece*, Cambridge 1998, σελ. 64). Ο Pausanias χρησιμοποιεί το όνομα ‘Μήδος’ πιο πολύ από τη λέξη ‘Πέρσης’ αλλά όχι παρά πολύ περισσότερο. Και δεν φαίνεται να το κάνει συστηματικά ή με κάποιο λόγο: V. Pirenne-Delforge – G. Purnelle, *Pausanias Periegesis: index verborum, liste de fréquence, index nominum* I-II, Liège 1997. Παρομοίως, ο συνήθης όρος για τους μη-Έλληνες στον Pausanias είναι ‘βάρβαρος’, τον οποίο χρησιμοποιεί δεκαοχτώ φορές αναφερόμενος στους Πέρσες (π. χ. 1.15.3): βλ. K. W. Arafat, “Pausanias the traveller: digressions on the wonders of nature and of foreign lands”, *Euphrosyne* 27 (1999) σελ. 241, όπου παρατηρείται ότι ο χαρακτηρισμός “βάρβαρος” δεν είναι πάντα υποτιμητικός.

9. A. Stewart, *Greek sculpture. An exploration*, New Haven – Λονδίνο 1990, σελ. 142, 164-165, 267-268.

Ο John Boardman παρατήρησε ότι ερειπωμένα κτήρια μπορούσαν εύκολα να ταυτιστούν ως ναοί κατεστραμμένοι κατά την περσική εισβολή του Ε΄ αι., ενώ στην πραγματικότητα θα μπορούσε να ήταν άλλη η αιτία¹⁰. Η ετοιμότητα του Πausανία να αποδώσει την καταστροφή τους στους Πέρσες είναι ενδεικτική ως προς τη στάση του κοινού απέναντί τους κατά την εποχή του.

Εδώ, όπως σε πολλά άλλα σημεία, αρκετά είναι αβέβαια στην αφήγηση του Πausανία για τους Περσικούς πολέμους και τα επακόλουθά τους. Γενικά όμως είναι πιο αξιόπιστος, όταν περιγράφει αντικείμενα από αυτοψία παρά τα ιστορικά γεγονότα τα οποία συνοψίζει από προηγούμενες αρχαίες πηγές, όπως είναι – κατά κύριο λόγο – ο Ηρόδοτος. Εν μέρει γι' αυτό το λόγο δεν ασχολούμαι εδώ με το κατά πόσο ο Πausανίας είναι ακριβής ως ιστορικός ή ακόμα ως ιστορικός της τέχνης, αλλά με το τι πίστεψε. Για την παρούσα μελέτη, το τι πίστεψε είναι σημαντικότερο από το αν είχε δίκαιο να το πιστεύει. Θα συζητήσω τις κύριες φάσεις των Περσικών πολέμων από το 490 ως το 479 μέσω της αφήγησης του Πausανία, εξετάζοντας επίσης το ευρύτερο πλαίσιο της ελληνικής ιστορίας και μυθολογίας.

Η μάχη του Μαραθώνα (490 π. Χ.)

“Γι' αυτή τη νίκη, νομίζω, οι Αθηναίοι υπήρξαν πάρα πολύ υπερήφανοι” (1.14.5). Έτσι γράφει ο Πausανίας για τη μάχη που αναχαίτισε τους Πέρσες για μια δεκαετία και θεωρήθηκε από τους Αθηναίους ως δική τους, αν και είχαν βοήθεια από τους Πλαταιείς. Ως τεκμήριο αυτών που γράφει, ο Πausανίας παραθέτει το επίγραμμα που διάλεξε ο Αισχύλος για τον τάφο του, το οποίο δεν έχει καμία αναφορά στα θεατρικά του έργα αλλά λέει μόνο πως “*μάρτυρες της ανδρείας του έχει το μαραθώνιο άλσος και όσους από τους Μήδους είχαν αποβιβαστεί σε αυτό*” (1.14.5).

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Αισχύλος παρέλειψε όχι μόνο τη συμμετοχή του στις ναυμαχίες του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας (στις

10. J. Boardman, *The archaeology of nostalgia. How the Greeks recreate their mythical past*, Λονδίνο 2002, σελ. 77.

οποίες αναφέρεται ο Πausanías στο ίδιο απόσπασμα), αλλά και το έργο του *Πέρσες*, το οποίο εξαιρεί τη νίκη των Ελλήνων κατά των Περσών. Το έργο θα περιμέναμε να είναι βασισμένο στο προσωπικό του βίωμα, αλλά παρόλα αυτά αναφέρεται στον Μαραθώνα με το όνομά του μόνο μία φορά (στ. 475), ενώ δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη μάχη των Πλαταιών το 479 (στ. 817). Οι *Πέρσες* ήταν μέρος της τριλογίας του Αισχύλου που κέρδισε στα Διονύσια του 472, με χορηγό τον Περικλή, τον πρωταγωνιστή της “χρυσής εποχής” της Αθήνας στα μέσα του Ε΄ αι.

Ένα επαναλαμβανόμενο θέμα στους *Πέρσες* είναι η *ύβρις* (π. χ. στ. 821-2)¹¹. Υβριστικές πράξεις γίνονται συχνά στον πόλεμο· για παράδειγμα, κατά τον πρώιμο ΣΤ΄ αι. π. Χ., οι Λακεδαιμόνιοι έκαναν εκστρατεία εναντίον των γειτονικών Τεγεατών κουβαλώντας αλυσίδες, με τις οποίες σκόπευαν να δέσουν τους αιχμάλωτους αντίπαλούς τους. Τελικά όμως οι Λακεδαιμόνιοι ηττήθηκαν και βρέθηκαν οι ίδιοι δεμένοι με τις δικές τους αλυσίδες, τις οποίες είδε ο Ηρόδοτος (1.66.4) στο ναό της Τεγέας, στα μέσα του Ε΄ αι. Και ο Πausanías λέει ότι οι ίδιες αλυσίδες ήταν ακόμα εκτεθειμένες στο ναό κατά την εποχή του, 700 περίπου χρόνια μετά τη μάχη, αν και κάπως σκουριασμένες, και παρά το γεγονός ότι ο ναός που είδε ο Ηρόδοτος είχε καεί το 395 και ξανακτίστηκε (8.47.2, 8.45.4).

Αυτό το παράδειγμα δείχνει ένα χαρακτηριστικό της ύβρης, δηλαδή ότι οι συνέπειές της πρέπει να γίνονται μάθημα για τις μετέπειτα γενεές. Σίγουρα το ίδιο ισχύει και για το μοναδικό μνημείο, για το οποίο ο Πausanías μάς λέει ότι προήλθε από την ύβρη, και συγκεκριμένα από την ύβρη των Περσών. Αναφέρομαι στη Ραμνούντα, ένα παραλιακό χωριό δέκα περίπου χιλιόμετρα από τον Μαραθώνα. Ο Πausanías λέει ότι εδώ “*βρίσκεται το ιερό της Νέμεσης, η οποία είναι η πιο αδυσώπητη από όλους τους θεούς ‘άνθρώποις ύβρισταῖς’*”. Φαί-

11. “*Υβρις γὰρ ἔξανθοῦσ’ ἐκάρπωσεν στάχυν / ἄτης, ὄθεν πάγκλαυτον ἔξαμᾶ θέρος*”. Βλ. τη μετάφραση Η. Weir Smyth, *Aeschylus, with an English translation*, ἐκδ. Loeb, Cambridge, Mass. 1963. Για την ύβρη στους *Πέρσες* του Αισχύλου, βλ. Η. D. Broadhead, *The Persae of Aeschylus*, Cambridge 1960, σελ. xvi, xxi, xxiii, xxix, xxxviii, xl, 262.

νεται ότι και τους βαρβάρους, που είχαν αποβιβαστεί στο Μαραθώνα, τους είχε βρει η οργή αυτής της θεάς· γιατί πιστεύοντας αλαζονικά πως τίποτε δεν θα τους εμποδίσει να κυριέψουν την Αθήνα, έφερναν μαζί τους ένα μάρμαρο από την Πάρο, για να το κάνουν τρόπαιο, σαν να είχαν κιόλας φέρει σε πέρας το έργο τους. Το μάρμαρο αυτό ο Φειδίας το έκανε άγαλμα της Νέμεσης” (1.33.2-3).

Από τις δεκατρείς αρχαίες πηγές που έχουν σωθεί για το άγαλμα αυτό, μόνο τρία επιγράμματα από την *Έλληνική Άνθολογία* αναφέρονται στους Πέρσες και στην ίδια ιστορία της ύβρης που αφηγείται ο Πausανίας. Οι υπόλοιπες πηγές ασχολούνται πιο πολύ με τον γλύπτη, που τον ονομάζουν ή Φειδία ή Αγοράκριτο από την Πάρο¹². Η ιστορία αυτή αποδεικνύει όχι μόνο την ύβρη των Περσών και τις συνέπειές της, αλλά και ότι αυτή ‘τιμήθηκε’ από έναν μεγάλο γλύπτη εκείνης της εποχής. Το σημαντικότερο είναι ότι ήταν ένα μόνιμο ενθύμιο της ελληνικής νίκης.

Το ίδιο ισχύει και για ένα πολύ μεγαλύτερο και πιο περίοπτα τοποθετημένο άγαλμα, δηλαδή, σύμφωνα με τα λόγια του Πausανία, “ένα χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς από τους Μήδους που είχαν αποβιβασθεί στον Μαραθώνα, έργο του Φειδία· η παράσταση της μάχης των Λαπιθών κατά των Κενταύρων που υπάρχει πάνω στην ασπίδα ... η αιχμή του δόρατος της Αθηνάς αυτής και ο ‘λόφος’ του κράνους της είναι ορατά, όταν πλησιάζει κανείς (στον Πειραιά) πλέοντας από το Σούνιο” (1.28.2, βλ. και 9.4.1).

Η απόσταση αυτή δείχνει το μέγεθος που προσπαθεί ο Πausανίας να μας κάνει να καταλάβουμε. Οι πηγές που αναφέρονται (η φαίνονται να αναφέρονται) στο άγαλμα αυτό είναι λίγες, και μόνο μία το συνδέει με τον Μαραθώνα εκτός από τον Πausανία, και αυτή δεν φαίνεται να είναι αξιόπιστη¹³. Αν ο Πausανίας διάβασε αντιφατικές

12. M. Muller-Dufeu (εκδ.), *La sculpture grecque. Sources littéraires et épigraphiques*, Παρίσι 2002, σελ. 355-361.

13. Πηγές: Muller-Dufeu, *ό. π.*, σελ. 289-291, αρ. 804-814, αλλά η Claire Cul-len Davison, *Pheidias. The sculptures and ancient sources*, Λονδίνο 2009, σελ. 251 σημ. 761, δέχεται μόνο πέντε, από τις οποίες δύο βρίσκονται στον Πausανία. Στις πηγές συναντάμε το όνομα του αγάλματος ως *Πρόμαχος (Αθηνᾶ)*. Η επιγραφή

πηγές, είναι πολύ πιθανόν ότι του φάνηκε κατάλληλο να έχει το κολοσσιαίο άγαλμα κάποια σχέση με τον Μαραθώνα.

Ο Αισχύλος αναφέρεται στον εμπρησμό ναών από τους Πέρσες κατά την εκστρατεία τους στην Ελλάδα, όπως περιγράφεται και από τον Πausανία και όπως σημειώθηκε στην εισαγωγή μου. Επομένως είναι απροσδόκητο το γεγονός ότι ο Πausανίας αναφέρεται μόνο σ’ ένα ναό που κτίστηκε στην Αθήνα από τα λάφυρα του Μαραθώνα, μολονότι σε όλη την *Περιήγησή* του πολλά μνημεία προέρχονται από λάφυρα. Ο Πausανίας μάς λέει ότι ο ναός βρίσκεται στην Αγορά και ότι είναι της Εύκλειας, αλλά δεν σημειώνει τίποτα για τον ρυθμό, το μέγεθος ή τη γλυπτική διακόσμησή του (1.14.5). Προφανώς, κατά τη γνώμη του Πausανία, η φήμη του ναού οφειλόταν στο γεγονός ότι χτίστηκε από τα λάφυρα του Μαραθώνα και κατά συνέπεια πήρε λάμψη από την κατεξοχήν αθηναϊκή νίκη.

Ένας δεύτερος ναός, για τον οποίο σημειώνει ο Πausανίας ότι είχε κατασκευαστεί από τα λάφυρα του Μαραθώνα, μας δημιουργεί δυσκολία. Πρόκειται για τον ναό της *Αθηνᾶς Ἀρείας* στις Πλαταιές (9.4.2). Είναι ενδιαφέρον ότι ο Πλούταρχος μας πληροφορεί ότι ο ναός ξαναχτίστηκε από λάφυρα της μάχης των Πλαταιών και όχι του Μαραθώνα (*Βίος Ἀριστείδ.* 20.3)¹⁴. Το πρώτο είναι πιο λογικό για ένα ναό στις Πλαταιές, αλλά δεν μπορούμε να μάθουμε την αλήθεια. Είναι όμως ενδεικτικό ότι δύο σύγχρονες πηγές αποδίδουν τον ίδιο ναό σε διαφορετικές μάχες. Αυτό δείχνει ότι το σημαντικότερο ήταν η σχέση του ναού με την ένδοξη νίκη στα Περσικά. Παρόλο που τίποτα στην αφήγηση του Πλούταρχου δεν αποδεικνύει απόλυτα ότι επισκέφτηκε τις Πλαταιές, πιστεύω ότι σίγουρα είχε πάει στην πόλη, γιατί

πάνω σε λίθους που θεωρούνται ότι ανήκουν στη βάση τῆς *Προμάχου* έχει αναγνωσθεί ως “οι Αθηναῖοι ανέθεσαν (το άγαλμα) από τους Περσικούς πολέμους”. Όμως βλ. Davison, *ό. π.*, σελ. 248-264· για το όνομα, σελ. 251-3. Η πηγή που αναφέρεται στον Μαραθώνα είναι ο σχολιαστής του Δημοσθένη, *Κατά Ανδροτίωνος* 13, 597 (Muller-Dufeu, *ό. π.*, σελ. 289, αρ. 809). Για την χρονολόγηση και την αξιοπιστία του σχολιαστή, βλ. Davison, *ό. π.*, σελ. 251.

14. Υπάρχει πρόβλημα στο κείμενο· Miller *ό. π.* σημ. 5, 31. Για το ακρόλιθο της Αθηνᾶς Ἀρείας στο Φειδία, βλ. Davison σελ. 35-8

ο ίδιος ήταν από τη Βοιωτία. Μας λέει ακόμη ότι οι τάφοι των Ελλήνων πολεμιστών που σκοτώθηκαν στις Πλαταιές πλένονταν κάθε χρόνο ως την εποχή του (*Βίος Αριστείδ.* 21.5), κάτι που κατά πάσαν πιθανότητα το ήξερε από προσωπική εμπειρία.

Ο Πausanίας επισκέφτηκε και αυτός τις Πλαταιές και μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ντόπιοι τού είχαν πει για τη σύνδεση του ναού με τον Μαραθώνα. Το θέμα δεν διευκρινίζεται από τον ανδριάντα του Αρίμνηστου, στρατηγού των Πλαταιών και στις δύο μάχες, τον οποίο είδε ο Πausanίας μέσα στο ναό. Μπορεί να φαίνεται παράξενο ότι οι ντόπιοι, οι οποίοι ενημέρωσαν τον Πausanία, δεν διεκδίκησαν κάποια σχέση με τη μάχη των Πλαταιών, αλλά οι μόνοι άνθρωποι που πολέμησαν δίπλα στους Αθηναίους στον Μαραθώνα ήταν οι Πλαταιείς. Γι' αυτό το λόγο μάλλον η μάχη του Μαραθώνα είχε ακόμα μεγαλύτερη σημασία για τους Πλαταιείς σχετικά με το πώς τους είδαν οι άλλοι Έλληνες, αφού ο Πausanίας αναφέρει ακριβώς ότι "*Οι Πλαταιείς, πριν από τη μάχη που έκαναν οι Αθηναίοι στον Μαραθώνα, δεν είχαν καθόλου ακουστεί*" (9.1.3). Από κάθε άποψη επομένως η ιστορία αυτή αντανακλά λάμψη στους Πλαταιείς.

Όσον αφορά στον ίδιο το ναό, ο Πausanίας περιγράφει το άγαλμα μέσα του ως εξής: "*Το λατρευτικό άγαλμα είναι επιχρυσωμένο· το πρόσωπο όμως και τα άκρα των χεριών και των ποδιών του έγιναν από μάρμαρο της Πεντέλης· στο μέγεθος δεν υστερεί πολύ από τη χάλκινη Αθηνά που είχαν αφιερώσει οι Αθηναίοι στην Ακρόπολη, επίσης ως 'άπαρχήν' για το κατόρθωμά τους στο Μαραθώνα. Και στις Πλαταιές το άγαλμα της Αθηνάς ήταν έργο του Φειδία*" (9.4.1).

Η σύγκριση με τη λεγόμενη Αθηνά Πρόμαχο, το πιο εντυπωσιακό εξωτερικό άγαλμα στην Ακρόπολη της Αθήνας, ενισχύει τις σχέσεις στις οποίες αναφέρθηκα προηγουμένως μεταξύ των Αθηναίων και των Πλαταιέων. Όσον αφορά στον εσωτερικό χώρο του ναού, ο Πλούταρχος – ο οποίος δεν γράφει τίποτα για το άγαλμα – σημειώνει απλά ότι μέσα υπήρχαν τοιχογραφίες τέλεια διατηρημένες ακόμα¹⁵. Χαρακτηριστικά ο Πausanίας περιγράφει τις τοιχογραφίες αυτές λε-

15. Βλ. τη μετάφραση B. Perrin, έκδ. Loeb, Cambridge, Mass. 1959.

πομερειακά: “Υπάρχουν και τοιχογραφίες στο ναό: μία του Πολύγνωτου που παριστάνει τον Οδυσσέα μετά τον φόνο των μνηστήρων και μία του Ονασία σχετική με την πρώτη εκστρατεία του Άδραστου και των Άργείων κατά των Θηβών· οι ζωγραφίες αυτές βρίσκονται στους τοίχους του προνάου” (9.4.2).

Μόνο ένα ακόμα κτήριο των Αθηναίων χρηματοδοτήθηκε από τα λάφυρα του Μαραθώνα, σύμφωνα με τον Πausανία, ο Θησαυρός τους στους Δελφούς (10.11.5). Η ακρίβεια αυτού του ισχυρισμού έχει συζητηθεί εκτεταμένως, πάνω απ’ όλα διότι πολλοί επιστήμονες θεωρούν το στυλ των γλυπτών μετοπών του Θησαυρού ασύμβατο με τη χρονολόγηση του Πausανία¹⁶. Ωστόσο, όπως σημείωσα πριν, το σημαντικό για την παρούσα μελέτη είναι ό,τι πιστεύει ο Πausανίας και όχι αν έχει δίκιο να το πιστεύει.

Σίγουρα ο Πausανίας θα είδε την επιγραφή που βρίσκεται τώρα σε μια βάση, αμέσως κάτω από τον Θησαυρό, και αρχικά έγραφε “*Ἀθηναῖοι Ἀπόλλωνι Πυθίοι ἀκροθίνια τεῶν Μαραθοῦνι μάχης ἀνέθεσαν*”, αλλά αντικαταστάθηκε, όχι πριν από τον 7^ο αι. π. Χ., με την εξής: “*Ἀθηναῖοι Ἀπόλλωνι ἀπὸ Μέδων ἀκροθίνια τεῶν Μαραθοῦνι μάχης*”. Το γεγονός ότι ο Πausανίας δεν αναφέρεται στην επιγραφή αυτή έχει ερμηνευτεί ως ένδειξη ότι την εποχή του η βάση ήταν αλλού, και πράγματι ίσως να ήταν η βάση των αγαλμάτων του Φειδία για τον Μαραθώνα, τα οποία περιγράφει στην είσοδο του ιερού και θα τα συζητήσω σε λίγο¹⁷. Από την άλλη όμως μας δίνει όλες τις πληροφορίες που περιέχονται στην επιγραφή, συνδέοντάς την με τον Θησαυρό. Μάλλον δεν το θεώρησε απαραίτητο να εξηγήσει ότι άντλησε την πληροφορία του από την επιγραφή.

Φυσικά οι Δελφοί, ως Πανελλήνιο ιερό, είχαν ιδιαίτερο βάρος στον ελληνικό χώρο και γι’ αυτό ο χώρος του ιερού γέμισε σταδιακά από παραπεμπτικά σε πολέμους μνημεία και από νικηφόρα τρόπαια, κάποια εκ των οποίων προέρχονταν και από εμφυλίους πολέμους. Ο

16. Π. χ. Stewart, *ό. π.*, σημ. 7, 131-3. Ο P. Amandry, “Le ‘socle marathonnier’ et le trésor des atheniens”, *BCH* 122 (1998) σελ. 75-90, συμφωνεί με τη χρονολόγηση του Πausανία.

17. Davison, *ό. π.*, σελ. 273-5.

Θησαυρός των Αθηναίων τοποθετήθηκε σε περίοπτη θέση στην ιερά οδό λίγο πιο κάτω από το ναό του Απόλλωνα, και το μήνυμα της νίκης των Αθηναίων ενισχύθηκε από την ανάρτηση χρυσών ασπίδων, λαφύρων του Μαραθώνα, στο επιστύλιο του ναού (10.19.4). Ο Πausanίας επιβεβαιώνει ότι οι ασπίδες ήταν τοποθετημένες στο μπροστινό μέρος του ναού για μέγιστη ορατότητα.

Ένα ακόμα μνημείο των Αθηναίων στους Δελφούς στο οποίο αναφέρεται ο Πausanίας είναι η προσκείμενη στο ναό του Απόλλωνα στοά. Ο Πausanίας γράφει ότι η στοά παραπέμπει σε μια νίκη των Αθηναίων κατά των Πελοποννησίων και των σύμμαχών τους το 429 (10.11.6). Όπως και με τον Θησαυρό, φαίνεται ότι η περιγραφή του Πausanίας βασίζεται σε μια επιγραφή την οποία δεν αναφέρει, μολονότι αυτή σώζεται. Πολλοί πιστεύουν ότι ο Πausanίας κάνει λάθος και ότι η στοά κτίστηκε για την έκθεση λαφύρων από τους Πέρσες τη δεκαετία του 470. Άλλοι όμως υποστηρίζουν ότι η στοά κτίστηκε γύρω στα 450 για λάφυρα από Έλληνες¹⁸. Το πρόβλημα, όπως και το πρόβλημα της χρονολόγησης του Θησαυρού, δεν φαίνεται να λύνεται οριστικά. Όμως αξίζει να επαναλάβω ότι πάνω από τη στοά των Αθηναίων ήταν ασπίδες από τον Μαραθώνα καρφωμένες στο ναό του Απόλλωνα, και ότι λίγο πριν από τη στοά βρισκόταν ο Θησαυρός των Αθηναίων, ανάθημα από τον Μαραθώνα κατά τον Πausanία.

Μπορεί λοιπόν να πει κανείς ότι η στοά θα ήταν μια εξαίρεση ως αθηναϊκό μνημείο, αν δεν ήταν προς ανάμνηση του Μαραθώνα. Ένα ακόμη σχετικό τεκμήριο είναι μια ομάδα χάλκινων αγαλμάτων φιλοτεχνημένη από το ένα δέκατο των λαφύρων του Μαραθώνα, όπως μας λέει δύο φορές ο Πausanίας, βασιζοντας την περιγραφή του, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, σε μια επιγραφή (10.10.1-2), ίσως αυτή

18. Ο J. Walsh, "The date of the Athenian stoa at Delphi", *AJA* 90 (1986) σελ. 319-336, θεωρεί τη στοά ανάθημα για μία νίκη εναντίον Ελλήνων αντιπάλων κατά τον πρώτο Πελοποννησιακό πόλεμο· στη σελ. 320 σημ. 1 αναφέρεται σε άλλες θεωρίες. Πρόσφατα ο Davison (ό. π., σελ. 511) υποστηρίζει ότι η στοά κτίστηκε για να διαιώνιζε τη νίκη των Αθηναίων και Ιώνων εναντίον των Περσών στη Μυκάλη το 478, αλλά χωρίς να σημειώνει κάποια πηγή ή μαρτυρία. Ο Walsh δεν αναφέρεται στη Μυκάλη.

που τώρα βρίσκεται αμέσως κάτω από τον αθηναϊκό Θησαυρό, όπως έγραψα πριν. Μας ενημερώνει λοιπόν ότι “τα αγάλματα αυτά είναι της Αθηνάς, του Απόλλωνα και του Μιλτιάδη”, και ονομάζει επιπροσθέτως επτά από τους Αθηναίους επώνυμους ήρωες – τους οποίους διάλεξε το Δελφικό μαντείο – και τρεις ακόμα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και ο Θησεάς.

Όλα αυτά τα αγάλματα, γράφει ο Πausανίας, ήταν έργα του Φειδία, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη γλυπτή διακόσμηση του Παρθενώνα και το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου¹⁹. Ίσως το πιο εντυπωσιακό είναι η παράθεση θνητών με αθανάτους, του Μιλτιάδη, στρατηγού στη μάχη του Μαραθώνα, με τους θεούς και ήρωες, σε μια εποχή, ούτε πενήντα χρόνια μετά τη μάχη, όταν οι μνήμες της ήταν ακόμα ζωτανές. Ο Πausανίας μας δίνει μια ένδειξη για το πώς έβλεπε ο κόσμος τον Μιλτιάδη, τουλάχιστον τον Β΄ αι. μ. Χ. Λέει: “ο Μιλτιάδης, ο γιός του Κίμωνα, ο οποίος νίκησε σε μάχη τους βαρβάρους που είχαν κάνει απόβαση στο Μαραθώνα και ανέκοψε την πρόοδο των μηδικών δυνάμεων, υπήρξε ο πρώτος ευεργέτης ολόκληρης της Ελλάδος” (8.52.1). Μια ακόμα ένδειξη της υψηλής φήμης του Μιλτιάδη κατά την εποχή του Πausανία είναι ότι ο σχεδόν σύγχρονός του ρήτορας και ευεργέτης Ηρώδης ο Αττικός δήλωνε, κατά τον Φιλόστρατο, απόγονος του Μιλτιάδη²⁰. Η εντύπωση ότι ο Μιλτιάδης είχε τα πρωτεία δείχνει επίσης την καθοριστική θέση των Περσικών πολέμων, και συγκεκριμένα της μάχης του Μαραθώνα, στο πώς έβλεπαν οι Έλληνες τη δική τους ιστορία. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει τότε ότι υπήρχε ένας ανδριάντας του Μιλτιάδη στους Δελφούς. Υπήρχε επίσης ένα άγαλμά του στην Αθήνα (1.18.3): ο Πausανίας γράφει ότι “τους ανδριάντες του Μιλτιάδη και του Θεμιστοκλή τους έκαναν ανδριάντες ενός Ρωμαίου και ενός Θράκα αλλάζοντας τις επιγραφές”. Παρομοίως στο Ηραίο, κοντά στο Άργος, “ο ανδριάντας με την επιγραφή που διευκρίνιζε πως είναι ο αυτοκράτορας Αύγουστος,

19. Για το όνομα του αγάλματος, βλ. Davison, *ό. π.*, σελ. 6-13.

20. Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 2.1.6-8. Για το τι λέει ο Πausανίας για τον Ηρώδη, βλ. Arafat, *ό. π.*, σελ. 195-201.

λένε πως αρχικά ήταν ανδριάντας του Ορέστη” (2.17.3)²¹. Το γεγονός ότι ο Πausανίας αναγνώρισε τον Μιλτιάδη παρά το σβήσιμο της επιγραφής δείχνει ότι ο Μιλτιάδης έχαιρε μεγάλης εκτιμήσεως την εποχή του Πausανία και η μορφή του ήταν αναγνωρίσιμη²².

Πιο εκπληκτικό είναι ότι ο ανδριάντας του Μιλτιάδη τοποθετήθηκε στο ίδιο σύμπλεγμα με άγαλματα θεών και ηρώων των Αθηναίων. Δύο ακόμα αποσπάσματα του Πausανία μας ενημερώνουν πληρέστερα για τη θέση του Μιλτιάδη· στην Ολυμπία μιλάει για τον Θησαυρό των Σικυωνίων “υπάρχουν εδώ και άλλα αξιομνημόνευτα, το μαχαίρι του Πέλοπα, με χρυσή λαβή, και το κέρας της Αμάλθειας καμωμένο από ελεφαντόδοντο, αφιέρωμα του Μιλτιάδη” (6.19.6). Και μας μεταφέρει την επιγραφή την οποία χρησιμοποίησε ως μάρτυρα. Όπως στο σύμπλεγμα αγαλμάτων στους Δελφούς, ο Μιλτιάδης παρουσιάζεται ισότιμος με έναν ήρωα, τον επώνυμο ήρωα της Πελοποννήσου. Και το ανάθημά του είναι τόσο θρυλικό, όσο το κέρας της αίγας Αμάλθειας το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως *ρύτον* από το βρέφος-Δία.

Το δεύτερο απόσπασμα είναι απ’ τις πιο πολυσυζητημένες πηγές για την αρχαία τέχνη, η περιγραφή δηλαδή των τοιχογραφιών της Ποικίλης Στοάς στην Αγορά της Αθήνας (1.15.1-3)²³. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται περί τα μέσα του Ε΄ αι., δηλαδή είναι σύγχρονες με την ομάδα αγαλμάτων σχετικών με τον Μαραθώνα στους Δελφούς. Ο Μιλτιάδης πάλι παρουσιάζεται, όπως στους Δελφούς, μαζί με τη θεά Αθηνά και

21. Συζητείται από τον Arafat, *ό. π.*, σελ. 5, 126-127, με άλλους παραλληλισμούς.

22. Το γεγονός ότι ο Πausανίας περιγράφει την Ποικίλη Στοά λεπτομερώς δείχνει ότι είδε επιγραφές, αν και δεν τις αναφέρει. Αντιθέτως, στην ανάλογη περιγραφή του της Λέσχης των Κνιδίων, αναφέρει επιγραφές (π. χ. 10.25.3-5, 10.31.9).

23. Π. χ. τρία άρθρα στον τόμο J. M. Barringer – J. M. Hurwit (εκδ.), *Periklean Athens and its legacy. Problems and perspectives*, Austin 2005: J. Boardman, “Composition and content on Classical murals and vases”, σελ. 63-72, M. D. Stansbury-O’Donnell, “The painting program in the Stoa Poikile”, σελ. 73-88, D. Castriota, “Feminizing the Barbarian and Barbarizing the Feminine: Amazons, Trojans, and Persians in the Stoa Poikile”, σελ. 89-102. Επιπλέον A. Sommerstein, “Argive Oinoe, Athenian *epikouroi* and the Stoa Poikile”, στο S. Keay – S. Moser (εκδ.), *Greek Art in View*, Οξφόρδη 2004, σελ. 138-147.

τον ήρωα Θησέα, ιδρυτή της Αθήνας²⁴. Δίπλα στο Μιλτιάδη στην Ποικίλη Στοά εμφανίζεται ο Καλλίμαχος, πολέμαρχος στον Μαραθώνα, ο οποίος έπεσε στη μάχη. Παρόλο που είχε την ανώτερη θέση ως πολέμαρχος, ο Καλλίμαχος δεν συμπεριλήφθηκε στο μνημείο στους Δελφούς· συμπεραίνω ότι η προαγωγή του Μιλτιάδη που βλέπουμε εδώ οφείλεται αναμφίβολα στην πρωτοβουλία του γιού του.

Εδώ ήταν και ο Ηρακλής “τον οποίο ισχυρίζονται πως πρώτοι από τους Έλληνες αυτοί (δηλαδή οι κάτοικοι του Μαραθώνα) πίστεψαν για θεό” κατά τον Πausανία (1.32.5, 1.15.3) και ο ήρωας Έχετλος. Ο Πausανίας αναφερόμενος στον τελευταίο (ως Έχετλο και Έχετλαίο²⁵) στην περιγραφή του πεδίου της μάχης στον Μαραθώνα λέει τα εξής: “υπάρχει και η παράδοση πως στη μάχη συνέβη να λάβει μέρος και κάποιος που έμοιαζε με αγρότη στην εμφάνιση και την περιβολή. Αυτός σκότωσε πολλούς από τους βαρβάρους με ένα αλέτρι και όταν η μάχη τελείωσε εξαφανίστηκε· όταν οι Αθηναίοι ρώτησαν σχετικά, ο θεός δεν χρησιμοποίησε γι’ αυτόν τίποτε περισσότερο από το ότι πρέπει να τιμούν τον ήρωα Έχετλαίο”.

Παρομοίως ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί για τον Επίζηλο, Αθηναίο στρατιώτη που πήρε μέρος στη μάχη του Μαραθώνα, ο οποίος τυφλώθηκε ξαφνικά, ενώ πολεμούσε και βρέθηκε απέναντι σ’ έναν τεράστιο άνθρωπο, ένα φάντασμα το οποίο τον προσπέρασε και σκότωσε τον διπλανό πολεμιστή (6.117). Ο Αιλιανός σημειώνει (*Ποικίλη Ιστορία* 7.38) ότι ο Επίζηλος απεικονίστηκε στην Ποικίλη Στοά, μολοντί ο Πausανίας δεν τον αναφέρει.

Άλλος ήρωας, στον οποίο αναφέρεται ο Πausανίας σε σχέση με τους Περσικούς πολέμους, και συγκεκριμένα με την άμυνα των Δελφών, είναι ο Φύλακος, για τον οποίο γράφει ότι “κοντά στο ιερό της Προνοίας υπάρχει τέμενος (του ήρωα Φυλάκου)” (10.8.7). Ο Πausανίας ή είδε το τέμενος του Φυλάκου ή βασίστηκε στον Ηρόδοτο (8.38-9), ο οποίος αναφέρει την ίδια τοποθεσία, αλλά προσθέτει ότι ο Φύλα-

24. Ο Πλούταρχος (*Βίος Θησέα* 35) αναφέρεται σ’ ένα φάντασμα του Θησέα στον Μαραθώνα.

25. Το όνομα προέρχεται από τη χρήση της *έχέτλης* “λαβής αρότρου”, όπως το περιγράφει ο Πausανίας σε αυτό το απόσπασμα.

κος και ο Αυτόνοος, ένας ακόμα ντόπιος ήρωας που πολέμησε τους Πέρσες δίπλα του, ήταν δύο γιγαντιαίοι οπλίτες, ψηλότεροι από κάθε άλλον άνθρωπο, οι οποίοι κυνηγούσαν τους Πέρσες και τους σκότωναν. Ο Φύλακος εμφανίζεται επίσης εναντίον των Γαλατών, το 279, στην αφήγηση της μάχης που περιέχει υπερφυσικές ενδείξεις, ανάμεσά τους τα φαντάσματα τεσσάρων ηρώων (Παυσαν. 10.23. 3)²⁶.

Το υπερφυσικό στοιχείο είναι προφανές στις εμφανίσεις του Εχελαιίου και του Επίζηλου στον Μαραθώνα και φαίνεται επίσης στην υποστήριξη του τοπικού θεού του Μαραθώνα. Ο Παυσανίας γράφει ότι *“έλεγε ακόμα ο Φιλιππίδης πως ο Παν τον είχε συναντήσει περί το Παρθένιο όρος και πως είχε πει ότι ευνοεί τους Αθηναίους και θά’ρθει στον Μαραθώνα, για να πολεμήσει μαζί τους”* (1.28.4). Και ο Παυσανίας προσθέτει ότι εκδηλώσεις του υπερφυσικού παρατηρούνταν στο πεδίο της μάχης του Μαραθώνα ως την εποχή του: *“εδώ κάθε νόχτα μπορεί κανείς να έχει την αίσθηση ενός χρεμετισμού αλόγων και μάχης ανδρών”* (1.32.4). Αυτό δεν ίσχυε μόνο για τον Μαραθώνα: στη Σαλαμίνα γράφει ο Παυσανίας ότι *“στη διάρκεια της ναυμαχίας των Αθηναίων κατά των Μήδων λένε πως παρουσιάστηκε στα πλοία ένα φίδι· σύμφωνα με τον χρησμό που έδωσε ο θεός στους Αθηναίους, το φίδι αυτό ήταν ο ήρωας Κυχρεύς”* (1.36.1). Καμία έκπληξη τότε ότι *“λένε και οι Αθηναίοι πως θεοί συνεργάστηκαν μαζί τους στα κατορθώματα του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας”* (8.10.9).

Η προηγούμενη συζήτηση δείχνει το πλαίσιο, στο οποίο ο Μιλτιάδης φαίνεται να ηρωποιήθηκε στη συνείδηση των άλλων θνητών, για να απεικονιστεί σε τοιχογραφίες και σε αγάλματα δίπλα σε θεούς και ήρωες τόσο στην Αθήνα όσο και στους Δελφούς. Μια εξήγηση για την ιδιαίτερη μεταχείριση του Μιλτιάδη είναι ολοφάνερη και έχει ειπωθεί ήδη, ότι δηλαδή γιός του ήταν ο Κίμων, ηγέτης της Αθήνας στην περίοδο μετά τους Περσικούς πολέμους, και ο άνθρωπος ο οποίος έφερε από τη Σκύρο τα οστά του Θησέα, ιδρυτή της Αθήνας. Κατά πάσαν πιθανότητα ο Κίμων οικοδόμησε την Ποικίλη Στοά, που αρ-

26. Οι αναφορές του Παυσανία στους Γαλάτες συζητούνται από τον Arafat, *ό.π.*, σμ. 10, 241-242, που παραθέτει και 8.10.9.

χικά ονομάστηκε από τον κουνιάδο του Πεισιάνακτο, *Πεισιανάκτειος*²⁷. Προφανώς ο Κίμων δεν δίστασε να προαγάγει την εικόνα του πατέρα του. Αλλά ο Πausανίας δίνει άλλη εξήγηση γι’ αυτήν την προαγωγή του Μιλτιάδη· στην περιγραφή της περιοχής του Μαραθώνα (1.32.3-7) σημειώνει ότι “*οι Μαραθώνιοι λατρεύουν αυτούς που έπεσαν στη μάχη και τους ονομάζουν ήρωες*”. Ως επιζών, ο Μιλτιάδης δεν συμπεριλήφθηκε στην κατηγορία αυτή, αλλά ως νικητής στρατηγός θα ήταν ισότιμος με ήρωα, κάτι που είναι σαφές και από τα αγάλματά του στους Δελφούς και στην Αθήνα.

Η περιγραφή της Ποικίλης Στοάς από τον Πausανία αντιπαράβλλει τη μάχη του Μαραθώνα με τη μυθική μάχη του Θησέα και των Αθηναίων εναντίον των Αμαζόνων και με τη νίκη των Ελλήνων στην Τροία. Με αυτό τον τρόπο παραλληλίζει τις θρυλικές νίκες των Ελλήνων με τη μάχη του Μαραθώνα. Σε λίγο θα εξετάσω την περιγραφή του για τη μάχη των Θερμοπυλών, όπου κάνει έναν πολύ συγκεκριμένο παραλληλισμό μεταξύ του Αχιλλέα και του Μιλτιάδη, λέγοντας ότι “*λίγοι (πόλεμοι) είναι που τους δόξασε ιδιαίτερα η γενναιότητα ενός ανδρός, όπως λάμπρυνε ο Αχιλλέας τον πόλεμο στο Ίλιον και ο Μιλτιάδης τη μάχη στο Μαραθώνα*” (3.4.7). Η χρήση μυθικών παραλλήλων, ειδικά των Αμαζόνων και της Τροίας, είναι ένα επαναλαμβανόμενο θέμα στον Πausανία, όπως και σε άλλες πηγές, και οι ερευνητές το αναφέρουν συχνά αναφορικά με την κλασική τέχνη.

Ο Πausανίας γράφει ακόμα ότι οι Αθηναίοι οι οποίοι σκοτώθηκαν στο Μαραθώνα – 192 τον αριθμό, κατά τον Ηρόδοτο (6.117) – ενταφιάστηκαν στο πεδίο της μάχης, και όχι στο συνηθισμένο μέρος για διακεκριμένους Αθηναίους, ως ένδειξη της ανδρείας τους (1.29.4). Αργότερα ο Πausανίας λέει ότι υπάρχει “*ένα τρόπαιο από λευκό μάρμαρο*” στο πεδίο μάχης (1.32.)²⁸. Στο ίδιο απόσπασμα γράφει ότι δεν βρήκε τάφο των Περσών, αν και οι Αθηναίοι ισχυρίστηκαν ότι

27. Οι πηγές για την Ποικίλη Στοά έχουν συγκεντρωθεί από τον R. E. Wycherley, *The Athenian Agora III. Literary & Epigraphical Testimonia*, Princeton 1957, σελ. 31-45.

28. E. Vanderpool, “A monument to the battle of Marathon”, *Hesperia* 35 (1966) σελ. 93-106, ειδικά σελ. 101-102.

τους έθαψαν. Ο Πausανίας βγάξει το συμπέρασμα ότι τους πέταξαν σ' ένα χαντάκι, μολονότι αλλού σημειώνει ότι οι Αθηναίοι τους έθαψαν (9. 32.9) πραγματικά. Χωρίς κανένα επιτύμβιο σήμα, δεν μπορούμε να ξέρουμε με βεβαιότητα τί συνέβη.

Θερμοπύλες (Σεπτέμβρης του 480)

Η αφήγηση των ιστορικών γεγονότων από τον Pausanias εξαρτάται πάντα από τις ιστορικές πηγές σε αντίθεση με τις περιγραφές του για την τοπογραφία, τα κτήρια και τα έργα τέχνης, οι οποίες προέρχονται από προσωπική αυτοψία. Παραδείγματος χάρη, παίρνει κατ' ευθείαν από τον Ηρόδοτο (7.203) τους αριθμούς των ελλήνων συμμάχων που πολέμησαν εναντίον του Ξέρξη στις Θερμοπύλες (10.20.1-2), και παραπέμπει στον ίδιο ιστορικό αμέσως μετά. Στη συνέχεια της αφήγησης του Ηροδότου, η συμπλοκή αυτή κορυφώνεται με τη μάταιη αντίσταση των τριακοσίων Σπαρτιατών υπό τον Λεωνίδα. Ο Pausanias λέει ότι *“μετά τη μάχη στις Θερμοπύλες οι Έλληνες έθαψαν τους νεκρούς τους και λαφυραγώγησαν τους βαρβάρους”* (10.21.6), θυμίζοντας τον Μαραθώνα. Και προσθέτει ότι *“τα κόκκαλα του Λεωνίδα τα είχε μεταφέρει από τις Θερμοπύλες σαράντα χρόνια μετά τη μάχη ο Pausanias”* (3.14.1). Η μεταφορά οστών έχει ιστορικούς παραλληλισμούς, αλλά συνήθως σε σχέση με αρχαίους ήρωες²⁹. Ομοίως ο Pausanias συγκρίνει τον Αχιλλέα και τον Μιλτιάδη κατά τη συζήτησή του για τις Θερμοπύλες. Τελειώνει αυτή τη σύγκριση λέγοντας ότι *“μου φαίνεται όμως πως το κατόρθωμα του Λεωνίδα ξεπέρασε και τα προγενέστερά του και τα μεταγενέστερά του”* (3.4.8). Η μνήμη του Λεωνίδα διατηρήθηκε στον τάφο του, τον οποίο είδε ο Pausanias στη Σπάρτη, δίπλα στον τάφο του Pausanias, στρατηγού στις Πλαταιές, ενώ *“κάθε χρόνο εκφωνούν εκεί λόγους και προκηρύσσουν αγώνες, στους οποίους δεν μπορούν να λάβουν μέρος άλλοι αθλητές εκτός των Σπαρτιατών”* (3.14. 1). Και συνεχίζει *“υπάρχει και μια στήλη που περιέχει τα ονόματα εκείνων που ανέλαβαν τον αγώ-*

29. Arafat, ό. π., σελ. 77 και σημ. 78.

να των *Θερμοπυλών κατά των Μήδων*” (3.14.1), αλλά η προσοχή του συγκεντρώνεται πιο πολύ σ’ ένα άτομο παρά σε οποιαδήποτε άλλη περιγραφή μάχης.

Η εκκένωση (φθινόπωρο του 480) και η άλωση (άνοιξη του 479) της Αθήνας

Η νίκη του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες, λέει ο Πausanίας, “*θα μπορούσε ... να μην τον αφήσει (τον Ξέρξη) ούτε καν να δει την Ελλάδα ούτε να κάψει την πόλη των Αθηναίων*” (3.4.8), αλλά δεν έγινε. Την άνοιξη του 479, οι Πέρσες κατέστρεψαν την Αθήνα, ισοπεδώνοντας τον αρχαίο ναό της Αθηνάς στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης³⁰. Στα νότια κατέστρεψαν επίσης ό,τι υπήρχε από τον προπερίκλειο Παρθενώνα, ο οποίος είχε αρχίσει να κτίζεται τη δεκαετία μετά τον Μαραθώνα. Μετά την εισβολή οι Αθηναίοι έθαψαν τα σπασμένα αγάλματα, ενώ είχαν ήδη περισώσει κάποια εκ των προτέρων. Ο Πausanίας αποτελεί σημαντικό μάρτυρα για το πώς τα γεγονότα αυτά επηρέασαν την τέχνη στην Ακρόπολη και την Αθήνα, και την τέχνη της μνήμης.

Η απειλή της άφιξης των Περσών οδήγησε στην εκκένωση της Αθήνας το φθινόπωρο του 480, κάτι που διαιωνίστηκε ως ανάμνηση όχι εκεί αλλά στη Τροιζήνα, όπου πήγαν οι περισσότεροι πρόσφυγες κατά τον Ηρόδοτο (7.41-2). Εκεί ο Πausanίας είδε ένα βωμό του *Ηλίου Έλευθερίου*, τον οποίο έστησαν οι Τροιζήνιοι “*γιατί γλύτωσαν από την υποδούλωση στον Ξέρξη και στους Πέρσες*” (2.31.5).

Κοντά ο Πausanίας περιγράφει το εξής μοναδικό μνημείο: “*σε μια στοά της αγοράς υπάρχουν λίθινα αγάλματα γυναικών και παιδιών· είναι οι γυναίκες και τα παιδιά που οι Αθηναίοι εμπιστεύθηκαν στους Τροιζήνιους με σκοπό τη σωτηρία τους, όταν αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την πόλη και να μην αντιμετωπίσουν τον ερχόμενο Μήδο με στρατό στην ξηρά. Τα αγάλματα που έχουν ανατεθεί λένε πως δεν είναι όλων των γυναικών – γιατί δεν είναι πολλά – αλλά μόνον εκείνων*

30. Για τη θεωρία ότι ο ναός αυτός σώθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό απ’ ό,τι νόμιζαν οι ερευνητές μέχρι τώρα, βλ. G. Ferrari, “The ancient temple on the Acropolis at Athens”, *AJA* 106 (2002) σελ. 11-35.

που διακρίνονταν για την κοινωνική τους θέση” (2.31.7).

Παρά την ταξική διάκριση που αναφέρει ο Πausanias, αυτά τα αγάλματα είναι εξαιρετικά διότι δείχνουν απλούς ανθρώπους, όχι ηγέτες, και επιπροσθέτως γυναίκες και παιδιά και όχι άνδρες. Κατ’ εξαίρεση επίσης τα αγάλματα ήταν λίθινα και όχι από χαλκό, το συνηθέστερο υλικό για μεμονωμένα αγάλματα. Όπως συνηθίζει, ο Pausanias δεν μας δίνει κάποια χρονολογική ένδειξη, αφήνοντάς μας ίσως να πιστεύουμε ότι ήταν λίγο μετά τα γεγονότα που αναφέρει³¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σύγχρονος γλύπτης Maurice Blik εξέθεσε στο Λονδίνο τον Σεπτέμβρη του 2008 το πρόπλασμα μιας ομάδας αγαλμάτων δείχνοντας παιδιά τα οποία είχαν φυγαδευθεί κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, πριν από εβδομήντα σχεδόν χρόνια.

“Στο ναό της Πολιάδας υπάρχει ένας Ερμής από ξύλο που λένε πως είναι ανάθημα του Κέκροπα· ... Αξιόλογα αναθήματα είναι από τα αρχαία ένα πτυσσόμενο κάθισμα, έργο του Δαίδαλου, και λάφυρα από τους Μήδους, ένας θώρακας του Μασίστιου, ο οποίος ήταν αρχηγός του ιππικού στη μάχη των Πλαταιών και ένας ακινάκης (“περσικό μαχαίρι”) που λένε πως ήταν του Μαρδόνιου” (1.27.1). Ο Μαρδόνιος ήταν, θυμίζω, ο ηγέτης των Περσών στις Πλαταιές.

Αυτό το απόσπασμα αναφέρεται στο θρησκευτικό κέντρο της Ακρόπολης και συνεπώς της Αθήνας. Ο Pausanias χρησιμοποιεί το ίδιο επίθετο – ‘αρχαίο’ –, για να αναφερθεί σε έργα του Δαίδαλου, του πρώτου μυθικού Έλληνα καλλιτέχνη, και σε λάφυρα από μίαν ιστορική συμπλοκή, τους Περσικούς πολέμους³². Κατά τη γνώμη μου, αυτό δείχνει ότι ο Pausanias θεωρούσε τον Δαίδαλο υπαρκτό καλλιτέχνη και ότι η πτυσσόμενη καρέκλα που υποτίθεται ήταν φτιαγμένη από τον Δαίδαλο ήταν εξίσου γνήσια όσο και τα λάφυρα τα οποία είδε δίπλα της.

Επιπλέον η αρχαιότητα απέπνεε αγιότητα, όπως είναι σαφές πολλές φορές στον Pausanias, οπότε η σύνδεση των περσικών αντικει-

31. Βλ. και F. J. Frost, “Troizen and the Persian war: some new data”, *AJA* 82 (1978) σελ. 105-107.

32. Arafat, *ό. π.*, σελ. 70-71, 74.

μένων με την καρέκλα του Δαίδαλου τους έδινε επιπρόσθετη αξία. Ενισχυτικά ο Πausανίας συνεχίζει σχολιάζοντας την ελιά που η Αθηνά έδωσε στην Αθήνα και η οποία βρέθηκε στον ίδιο ναό: *“υπάρχει και η εξής παράδοση, πως η ελιά κάηκε εντελώς, όταν ο Μήδος έβαλε φωτιά στην πόλη των Αθηναίων, την ίδια μέρα όμως ξαναβλάστησε φτάνοντας σε ύψος δυο πήχεων”* (1.27.2). Η εισαγωγική έκφραση *“υπάρχει και η εξής παράδοση”* μπορεί να αναφέρεται στην περιγραφή του Ηροδότου (8.55), στην οποία βασίζεται η περιγραφή του Πausανία, αν και ο ίδιος ή κάποια άλλη πηγή που πιθανόν χρησιμοποίησε αυτός λέει ότι η ελιά ξαναβλάστησε όχι την επόμενη μέρα, αφότου κάηκε, όπως γράφει ο Ηρόδοτος, αλλά την ίδια μέρα. Η επιμονή της ελιάς ν’ αντισταθεί στα φυσικά φαινόμενα και στους Πέρσες – η μάλλον να εκνευρίσει τους Πέρσες – θυμίζει την υπερφυσική βοήθεια που είχαν οι Αθηναίοι στον Μαραθώνα.

Μετά την περιγραφή του ναού της Αθηνάς Πολιάδος, παρόλο που ο Πausανίας δεν μας ενημερώνει για την ακριβή θέση του στην Ακρόπολη, λέει: *“Υπάρχουν και παλαιά αγάλματα της Αθηνάς· αυτά δεν είναι λειωμένα, είναι όμως μαυρισμένα και δεν αντέχουν σε χτύπημα, γιατί τα είχε πάρει κι αυτά η φλόγα, όταν οι Αθηναίοι είχαν καταφύγει στα πλοία και ο βασιλιάς είχε κυριέψει την πόλη”* (1.27.6). Για να έχουν σωθεί ως την εποχή του Πausανία, τα αγάλματα αυτά πρέπει να είχαν διατηρηθεί ευλαβικά ως ενθύμια της περσικής εισβολής, και συνεπώς της επιτυχίας των Αθηναίων στην απόκρουση της εισβολής. Υποτίθεται ότι τα αγάλματα θα ήταν σκεπασμένα, αν και δεν μας το λέει ο Πausανίας, ο οποίος αναφέρεται σε τρία ακόμα αγάλματα σχετικά με τους Περσικούς πολέμους. Ίσως είναι λίγα, αλλά δεν πρέπει να περιμένουμε να είχαν σωθεί πολλά ως την εποχή του. Πρώτον στην Αθηνά Πρόμαχο, την οποία συζήτησα σε σχέση με τον Μαραθώνα. Δεύτερον σ’ έναν ανδριάντα του Ξάνθιππου, πατέρα του Περικλή *“ο οποίος έκανε τη ναυμαχία με τους Μήδους στη Μυκάλη”* (1.25.1). Η τελευταία ναυμαχία έγινε το καλοκαίρι του 479, κατά την παράδοση την ίδια μέρα με τη μάχη των Πλαταιών. Τρίτον, σε μια ομάδα αγαλμάτων αφιερωμένη από τους Ατταλίδες της Περγάμου, πιθανώς μεταξύ 200 και 150 π. Χ. Ο Πausανίας τα περιγράφει ως εξής: *“Υπάρχουν παραστάσεις του μυθικού πολέμου των Γιγάντων ... της μάχης των Αθηναίων κατά των Αμαζόνων, του κατορθώματος κα-*

τά των Μήδων στον Μαραθώνα και της καταστροφής των Γαλατών στη Μυσία” (1.25.2)³³.

Το σύμπλεγμα αυτό διαφέρει από τα μνημεία του Μαραθώνα, διότι δεν ήταν στημένο προς τιμήν των Αθηναίων αλλά των Περγαμηνών. Αυτό δείχνει ότι η Αθήνα είχε χάσει πριν από πολύ καιρό τα πρωτεία που είχε κατά τον Ε΄ αι. Τώρα η Αθήνα δεχόταν ευεργεσίες από ξένους, π. χ. τη Στοά του Αττάλου Β΄ στην Αγορά και τη στοά στην ανατολική κλιτύν της Ακρόπολης κτισμένη από τον αδερφό του, τον Ευμένη³⁴. Η προώθηση των Περγαμηνών φαίνεται επίσης από την αναφορά του Παιουσανία στους Γαλάτες, τους οποίους νίκησαν αυτοί στον πόλεμο. Στην προκειμένη περίπτωση ο πόλεμος αυτός αποτελεί το αποκορύφωμα μιας σειράς πολέμων συνδέοντας το μυθικό παρελθόν με το ιστορικό. Ενώ δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στη δική τους νίκη κατά των Γαλατών, οι αναφορές στις νίκες των Αθηναίων επί των Αμαζόνων και στον Μαραθώνα συνιστούν δύο φιλοφρονήσεις προς την πόλη που φιλοξενούσε τα μνημεία τους. Με αυτόν τον τρόπο η παράθεση θεμάτων που απαντά στην Ποικίλη Στοά επαναλαμβάνεται στα αγάλματα των Περγαμηνών τριακόσια περίπου χρόνια μετά.

Μια εντυπωσιακή φυσική αλλαγή που έγινε στην Ακρόπολη, όταν τελείωσαν οι Περσικοί πόλεμοι και οι Αθηναίοι επέστρεψαν στην πόλη τους, ήταν η ανέγερση τειχών από τον Θεμιστοκλή (1.2.2). Αυτά τα τείχη θα είχαν αποκρούσει την περσική εισβολή και το μακελειό των κατοίκων που παρέμειναν στην Αθήνα παρά την επέλαση των Μήδων. Ωστόσο τα τείχη που έκτισαν εκείνοι τότε ήταν ξύλινα και ανεπαρκή (1.18.2, Ηρόδοτος 8.53). Τα τείχη του Θεμιστοκλή περιτείχισαν την Αθήνα ως προληπτικό μέτρο έναντι μιας νέας περσικής εισβολής, και η περιγραφή του Παιουσανία μάς θυμίζει ότι αυτά τα γεγονότα δεν επηρέασαν μόνο την Ακρόπολη.

Σ’ ένα μεγάλο απόσπασμα – με αφορμή τη λεηλασία του αρχαίου

33. A. Stewart, *Attalos, Athens and the Akropolis. The Pergamene 'little barbarians' and their Roman and Renaissance legacy*, Cambridge 2004.

34. J. Camp, *The Athenian Agora*, Λονδίνο 1986, σελ. 172-175, και *The Archaeology of Athens*, New Haven – Λονδίνο 2001, σελ. 171-172.

αγάλματος της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα και τα κέρατα του καλυδώ-
νιου κάπρου, τα οποία εκτίθεντο εκεί – ο Πausανίας αφηγείται την
ιστορία της λεηλασίας. Ξεκινάει από τη διανομή λαφύρων μετά την
άλωση της Τροίας και βγάζει το συμπέρασμα ότι τέτοια λεηλασία ήταν
κάτι “που το συνηθίζουν από παλαιά και οι Έλληνες και οι βάρβαροι”³⁵.
Σε αυτόν τον κατάλογο λεηλασιών λέει: “Ο βασιλιάς των Περσών Ξέρ-
ξης, ο γιος του Δαρείου, εκτός από όσα πήρε από την πόλη της Αθήνας,
είναι γνωστό πως αφαίρεσε και από τη Βραυρώνια το άγαλμα της Βραυ-
ρωνιάς Αρτεμης” (8.46.3, και 1.33.1). Και αλλού ο Πausανίας μένει έκ-
πληκτος, γιατί οι Αθηναίοι άφησαν το άγαλμα να πέσει στα χέρια των
Περσών (3.16.7-8). (1.8.5). Δεν ξέρουμε ακριβώς πόσα πήραν οι Πέρ-
σες μετά την άλωση της Ακρόπολης και η διατύπωση του Πausανία
“όσα πήρε” βρίσκει ηχώ στην αναφορά του στα αγάλματα των τυραν-
νοκτόνων του Αντήνορα, για τα οποία γράφει: “Όταν ο Ξέρξης κυρίεψε
την Αθήνα μετά την εγκατάλειψή της από τους Αθηναίους, πήρε μαζί του
και τους ανδριάντες αυτούς ως λάφυρα, ο Αντίοχος όμως τους έστειλε αρ-
γότερα στην Αθήνα” (1.8.5)³⁶. Κατά τον Πausανία, η τότε επιστροφή
των αγαλμάτων τοποθετείται στο δεύτερο μισό του Δ΄ αι., σύμφωνα με
όσα παραδίδονται από τον Πλίνιο (34.70) και τον Αρριανό (Ανάβ.
3.16.7), ότι δηλαδή τα επέστρεψε ο Μεγαλέξανδρος. Σημειώνει επίσης
ότι ο Σέλευκος, γιός του Αντίοχου, “έστειλε στη Μίλητο, στους Βραγχί-
δες, το χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα που είχε μεταφέρει στα μηδικά Εκ-
βάτανα ο Ξέρξης” (1.16.3)³⁷. Με μια σπάνια τιμητική φράση για τους
Πέρσες, ο Πausανίας προσθέτει “τότε όλοι τιμούσαν τον θεό”, μιλώντας
συγκεκριμένα για τον Δάτη, έναν από τους Μήδους στρατηγούς στον
Μαραθώνα, διότι “όταν βρήκε μέσα σε φοινικικό πλοίο ένα άγαλμα του

35. Συζητείται από τον Arafat, *ό. π.*, σελ. 127-129. Για το θέμα της λεηλασίας στην *Περιήγηση* του Πausανία, βλ. K. W. Arafat, “Treasure, treasuries and value in Pausanias”, *CQ* 59 (2009) σελ. 578-592, ειδικά σελ. 584-589.

36. Οι πηγές και τα αντίγραφα έχουν συγκεντρωθεί στο βιβλίο S. Brunnsäker, *The Tyrant-slayers of Kritios and Nesiotes*, Στοκχόλμη 1971.

37. Ο Βαλέριος Μάξιμος, γράφοντας στον Α΄ αι. μ. Χ., παραδίδει ότι ο Σέλευκος επέστρεψε τα αγάλματα των Τυραννοκτόνων στην Αθήνα (2.10), αλλά δεν είναι σαφές αν εννοούσε τον ίδιο Σέλευκο.

Απόλλωνα, το επέστρεψε στους Ταναγραίους στο Δήλιο” (10.28.6). Αυτήν την ιστορία αντλεί ο Πausανίας από τον Ηρόδοτο (6.118)³⁸.

Ένα τελευταίο μοναδικά εντυπωσιακό μνημείο βρέθηκε στη νότια κλιτύν της Ακρόπολης και συνδέεται με τους Περσικούς πολέμους από τον Πausανία και άλλους συγγραφείς³⁹. Ο Πausανίας λέει: *“Κοντά στο ιερό του Διονύσου και στο θέατρο υπάρχει ένα οικοδόμημα που λένε πως έγινε κατ’ απομίμηση της σκηνής του Ξέρξη· το οικοδόμημα αυτό είναι για δεύτερη φορά χτισμένο, γιατί το πρώτο το είχε κάψει ο στρατηγός των ρωμαίων Σύλλας, όταν κυρίεψε την Αθήνα”* (1.20.4).

Ο Πλούταρχος προσθέτει ότι η αρχιτεκτονική του Ωδείου – το οποίο, συνεχίζει, ήταν φτιαγμένο από τον Περικλή – μιμήθηκε την αρχιτεκτονική της σκηνής του Πέρση βασιλιά (*Βίος Περικλή* 13.6). Ο Βιτρούβιος, συγγραφέας της εποχής του αυτοκράτορα Αυγούστου, κάνει τη σχέση με τη νίκη επί των Περσών ακόμα πιο άμεση, λέγοντας ότι η σκεπή του Ωδείου ήταν φτιαγμένη από κομμάτια περσικών πλοίων (5. 9.1). Είναι ολοφάνερο ότι και οι τρεις πηγές εξαρτώνται από την ίδια παράδοση, και δεν μπορούμε να ξέρουμε αν η έλλειψη αναφοράς από τον Πausανία στην προηγούμενη χρήση του κτηρίου ως Ωδείου ή στον Περικλή είναι σημαντική. Μπορεί να έτυχε ή ίσως πίστεψε ότι το σημαντικότερο ήταν ότι το Ωδείο ήταν μια ορατή ανάμνηση της νίκης επί των Περσών⁴⁰. Επιπροσθέτως μας δείχνει ότι το Ωδείο θεωρήθηκε αρκετά σημαντικό, ώστε να κτιστεί ξανά μετά την καταστροφή του από τον Σύλλα το 86 π. Χ., κάτι που αναφέρει και ο Βιτρούβιος (βλ. και Αππιανό, *Μιθρ.* 38). Το γεγονός ότι κτίστηκε ξανά δείχνει ότι συνέχισε να λειτουργεί ως σήμα της ήττας των Περσών και για τους Αθηναίους και για τους επισκέπτες, μέχρι την εποχή του Πausανία, όπως τα άλλα μνημεία που περιγράφει ο τελευταίος.

38. Παρομοίως, μετά τη μάχη του Ακτίου, ο Αύγουστος επέστρεψε στους ναούς της Μικρασίας αντικείμενα κλεμμένα από τον Αντώνιο (*Res Gestae* 24.1). Είναι σχεδόν βέβαιο ότι αυτό ήταν ένδειξη του σεβασμού (*pietas*) του Αυγούστου, μια πολιτική κίνηση εναντίον του Αντωνίου.

39. Miller, *ό. π.*, σελ. 218-242.

40. Miller, *ό. π.*, σελ. 5, 223.

Οι Ναυμαχίες του Αρτεμισίου (Αύγουστος του 480) και της Σαλαμίνας (Σεπτέμβρης του 480)

Μετά την καταστροφή πολλών πλοίων σε μια καταιγίδα στο Αρτεμίσιο κοντά στη νότια ακτή της Μαγνησίας, έγινε εκεί μια ναυμαχία χωρίς νικητή. Λίγο μετά οι Έλληνες και οι Πέρσες συγκρούστηκαν ξανά στη Σαλαμίνα, όπου οι Έλληνες κατάφεραν μια οριστική νίκη, που οδήγησε στην απόσυρση των περσικών δυνάμεων από την Ελλάδα. Δεν προκαλεί έκπληξη λοιπόν που οι ιστορικές πηγές εξαιρούν τη ναυμαχία της Σαλαμίνας πιο πολύ από του Αρτεμισίου, και ο Πausanias αναφέρεται στη δεύτερη μόνο σε σχέση με την πρώτη. Αλλά η μάχη του Μαραθώνα παρέμεινε το μέγιστο κατόρθωμα για τους Αθηναίους, όπως δείχνει άλλωστε το απόπασμα που προανέφερα, όπου ο Πausanias λέει ότι ο Αισχύλος σημείωσε στην επιτύμβια επιγραφή του μόνο τη συμμετοχή του στον Μαραθώνα, αν και πολέμησε και στο Αρτεμίσιο και στη Σαλαμίνα (1.14.5). Η τελευταία ναυμαχία παίζει σημαντικό ρόλο επίσης στους *Πέρσες* του Αισχύλου· σε αυτήν πήρε μέρος η Αρτεμισία, βασίλισσα της Αλικαρνασσού, πολεμώντας στο πλευρό των Περσών εναντίον της Ελλάδας, και απεικονίστηκε στην Περσική στοά στη Σπάρτη, που κτίστηκε από λάφυρα των Περσών, και ήταν προ πάντων ένα μνημείο για τη μάχη των Πλαταιών. Αμέσως μετά τη στοά, ο Πausanias είδε ένα άγαλμα της Αρτεμισίας “η οποία είχε δράσει στην περί τη Σαλαμίνα ναυμαχία” (3.11.3). Κοντά είδε τον τάφο του Ευρυβιάδη, ναύαρχου στο Αρτεμίσιο και στη Σαλαμίνα (3. 16.6).

Ο Ηρόδοτος λέει ότι οι Έλληνες έστειλαν μέρος από τα λάφυρα της Σαλαμίνας στους Δελφούς, και ο Πausanias αναφέρει εκεί έναν Απόλλωνα, αν και τον συνδέει με ένα χάλκινο Δία στην Ολυμπία και λέει ότι και τα δύο έγιναν από τα λάφυρα του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας (10.14.5). Ίσως είναι μη αναμενόμενο ότι ο Πausanias περιγράφει ένα εντυπωσιακότερο μνημείο για τη Σαλαμίνα στην Ολυμπία· στο σηκό του ναού του Δία, είδε έναν πίνακα με διάφορες σκηνές· αναμεσά τους ήταν “η Ελλάδα και η Σαλαμίνα να κρατά στο χέρι τα διακοσμητικά διακριτικά που συνηθίζουν να βάζουν στα άκρα (ή έμ-

βολα) των πλοίων (ακροστόλια ή ακρόπρωρα)'' (5.11.5)⁴¹. Αυτός ο πίνακας ανήκει στην ομάδα πινάκων που αναρτούσαν στο κιγκλίδωμα το οποίο κρατούσε το κοινό μακριά από το κολοσσιαίο χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία από τον Φειδία. Ο Πausanίας λέει ότι οι πίνακες είχαν γίνει από τον Πάναινο και ότι αυτός "ήταν αδερφός του Φειδία και είχε ζωγραφίσει και στην Αθήνα, στην Ποικίλη Στοά, τη μάχη του Μαραθώνα" (5.11.6). Είναι ενδιαφέρον και χαρακτηριστικά απρόσμενο ότι ο Πausanίας δεν αναφέρει τον Πάναινο στην περιγραφή της απεικόνισης του Μαραθώνα στο βιβλίο του για την Αττική (1.15.13). Είναι ακόμα πιο εντυπωσιακό ότι η Σαλαμίνα απεικονίστηκε στην Ολυμπία: μήπως ήταν συμπλήρωμα στη ζωγραφική παράσταση του Μαραθώνα στην Αθήνα ή συνέχεια του θέματος των Περσικών πολέμων; Ίσως η σύνδεση αυτών των δύο νικών από έναν Αθηναίο ζωγράφο να δείχνει ότι θεωρήθηκαν οι δύο κατεξοχήν αθηναϊκές νίκες. Για κάποιο λόγο η εικόνα έχει την ασυνήθιστη προσωποποιημένη μορφή της Σαλαμίνας και όχι την ίδια τη μάχη όπως στην απεικόνιση του Μαραθώνα. Επιπλέον η Σαλαμίνα απεικονίζεται δίπλα σε μια προσωποποίηση της Ελλάδας και τοποθετείται μπροστά από ένα μοναδικά τεράστιο και περίπλοκο άγαλμα του Δία μέσα στον καλύτερο ναό της εποχής του, μέσα σ' ένα ιερό ιδιαίτερης σημασίας για όλη την Ελλάδα. Αντίθετα η απεικόνιση του Μαραθώνα αποτελεί μια εικονική εξιστόριση τοποθετημένη σ' ένα κοσμικό κτήριο μέσα σε μια αγορά.

Η Μάχη των Πλαταιών (479)

Μετά τη μάχη των Πλαταιών, η οποία κατέστειλε τον κίνδυνο των Περσών στην ξηρά, όπως έκανε η ναυμαχία της Σαλαμίνας στη θάλασσα, οι Έλληνες σύμμαχοι μοίρασαν πληθώρα από λάφυρα, όπως λέει ο Ηρόδοτος (9.80-1). Παρόλο που μοίρασαν τα λάφυρα, όμως οι σύμμαχοι σ' ένα μεγάλο βαθμό έστησαν κοινά μνημεία, αν η αφήγη-

41. Davison, *ό. π.*, σελ. 302-3. W. Volcker-Janssen, "Klassische paradeigmata. Die Gemälde des Panainos im Zeus-Tempel zu Olympia", *Boreas* 10 (1987) σελ. 11-31. Ο Ηρόδοτος (8.121) αναφέρει ένα άγαλμα που βρισκόταν στους Δελφούς και κρατούσε στο χέρι ένα *άκρωτήριο νεός*.

ση του Πausανία είναι αξιόπιστη. Ο ναός της Αθηνάς Αρείας, τον οποίο ανέφερα προηγουμένως, είναι το μοναδικό ογκώδες μνημείο που έστησαν οι ίδιοι οι Πλαταιείς από τα λάφυρα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η μάχη δεν τιμήθηκε περίβλεπτα στις Πλαταιείς· εισερχόμενος στην πόλη ο Πausανίας γράφει για τους τάφους των Ελλήνων που πέθαναν στη μάχη, και για ένα βωμό κι ένα άγαλμα προς τιμήν του Ελευθέριου Δία (9.2.5). Όπως σημείωσα πριν, ο Πλούταρχος, λίγο πριν από τον Πausανία, αναφέρθηκε στο ετήσιο πλύσιμο αυτών των τάφων (*Bíos Aristείδου* 21.5), έθιμο το οποίο πρέπει να συνεχιζόταν ως την εποχή του, παρόλο που αυτός το παραλείπει. Μετά ο Πausανίας αναφέρει τα Ελευθέρια, αγώνες που λάμβαναν χώρα στις Πλαταιείς κάθε τέσσερα χρόνια, όπως οι Ολυμπιακοί αγώνες (9.2.6). Αυτοί οι αγώνες μοιάζουν μ’ εκείνους που ο Πausανίας σημειώνει πως γίνονταν στη Σπάρτη προς τιμήν των Θερμοπυλών (3.14.1). Ο ίδιος γράφει σχετικά ότι στα Ελευθέρια τρέχουν οπλισμένοι μπροστά στο βωμό του Ελευθέριου Δία⁴².

Εκτός από το ναό της Αθηνάς Αρείας, το μοναδικό μνημείο που αναφέρει ο Πausανίας ότι το έστησαν οι Πλαταιείς από τα λάφυρα της μάχης ήταν ένα βόδι στους Δελφούς (10.15.1). Προσθέτει ότι, κατά τη γνώμη του, ο λόγος για τον οποίο αφιέρωσαν ένα βόδι ήταν ότι “με την απόκρουση του βάρβαρου εξασφάλισαν, εκτός από μια γενικότερη ευημερία, και τη δυνατότητα να καλλιεργούν τη γη ελεύθερα” (10.16.6).

Στους Δελφούς επίσης ήταν το περιφημότερο μνημείο της μάχης των Πλαταιών: “Από κοινού οι Έλληνες ανέθεσαν για το κατόρθωμα των Πλαταιών ένα χρυσό τρίποδα πάνω σ’ ένα χάλκινο φίδι. Το χάλκινο μέρος του αναθήματος σωζόταν ακόμα στην εποχή μου. Ωστόσο οι αρχηγοί των Φωκέων δεν άφησαν και το χρυσό μέρος στην ίδια κατάσταση που άφησαν αυτό” (10.13.9· βλ. και 3.8.2, όπου σημειώνεται ότι ο Σιμωνίδης συνέθεσε ένα επίγραμμα, για να γραφτεί στον τρίποδα). Το μνημείο περιλάμβανε, όπως γράφει ο Ηρόδοτος (9.81), τρία

42. Για τα Ελευθέρια, βλ. Spawforth, *ό. π.*, σελ. 235-236. N. Robertson, “A point of precedence at Plataia. The dispute between Athens and Sparta over leading the procession”, *Hesperia* 55 (1986) σελ. 88-102.

συμπλεκόμενα φίδια και όχι ένα μόνο φίδι, όπως λέει ο Πausanίας. Ένα μέρος του μνημείου σώζεται στην Κωνσταντινούπολη, με τα ονόματα των κρατών τα οποία έλαβαν μέρος στον αγώνα εναντίον των Περσών γραμμένα πάνω του. Ο Ηρόδοτος γράφει επί λέξει ότι ο τρίποδας αφιερώθηκε από τα λάφυρα των Πλαταιών, αλλά είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι δεν εννοούσε ολόκληρο το μνημείο, συμπεριλαμβανομένων και των φιδιών, όπως σαφώς νόμισε ο Πausanίας⁴³.

Ένα άλλο μνημείο παρόμοιο σε χρήση αλλά όχι σε μορφή αφιερώθηκε στην Ολυμπία, από τα λάφυρα των Πλαταιών, επίσης από τους Έλληνες οι οποίοι πολέμησαν εκεί. Πρόκειται για ένα άγαλμα του Δία, για το οποίο ο Πausanίας λέει ότι τα ονόματα των συμμάχων, τα οποία δίνει, ήταν γραμμένα στη βάση του (5.23.1-2, 6.10.6), όπως στο φίδι-τρίποδα στους Δελφούς, αν και εκεί δεν αναφέρει τις επιγραφές. Πιθανώς αυτό είναι το άγαλμα που αναφέρει ο Ηρόδοτος (9.81), λέγοντας ότι ήταν χάλκινο και είχε ύψος 15 ποδών. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Ηρόδοτος παραλείπει κάθε αναφορά στα ονόματα των συμμάχων, τα οποία θα νόμιζε κανείς ότι θα αφορούσαν περισσότερο αυτόν παρά τον Πausanία. Ένα όνομα στο άγαλμα, το οποίο είναι αξιοπρόσεκτο, είναι της γειτονικής πόλης Ήλιδος, που κατά τον Πausanία έπαιξε ρόλο στον Τρωικό πόλεμο και στην περσική εισβολή (5.4.7), παρόλο που στην πραγματικότητα οι Ηλείοι δεν πρόλαβαν τη μάχη των Πλαταιών, η οποία τιμάται σε αυτό το άγαλμα, και μετά εξόρισαν γι' αυτό τους ηγέτες τους (Ηρόδοτος 9.77). Σε αυτήν την περίπτωση, προφανώς, η τοπική περηφάνεια νίκησε την ιστορική ακρίβεια.

Στην Ολυμπία η μάχη των Πλαταιών είχε μια συγκεκριμένη και μοναδική σημασία: μετά την ανάφορά του σ' έναν ανδριάντα ενός

43. Για το μνημείο αυτό, στο οποίο αναφέρονται ο Θουκυδίδης (1.132.2-3) και ο Δημοσθένης (*Κατὰ Νεαίρας* 97), βλ. M. Steinhart, "Bemerkungen zu Rekonstruktion, Ikonographie und Inschrift des platäischen Weihgeschenkes", *BCH* 121 (1997) σελ. 33-69. Για τα ονόματα των συμμάχων, που ήταν γραμμένα πάνω στο μνημείο, και τις διαφορές από τη λίστα του Ηροδότου, βλ. W. W. How – J. Wells, *A commentary on Herodotus*, Οξφόρδη 1912, том. 2, σελ. 321-324. Για μεταγενέστερα 'τρίποδομνημεία' (ανάμεσά τους κι ένα που αναφέρει ο Πausanίας: 1.18.8), βλ. Spawforth, *ό. π.*, σελ. 238-239.

πενταθλητή ο οποίος νίκησε τον Τισαμενό της Ήλιδος, ο Πausanίας υποστηρίζει ότι ο Τισαμενός “*αργότερα χρημάτισε μάντης των Ελλήνων κατά τη μάχη εναντίον του Μαρδόنيου και των Μήδων στις Πλαταιές*” (6.14. 13). Εδώ ο Πausanίας επαναλαμβάνει ένα μικρό μέρος της συζήτησής του για τη Σπάρτη, όπου λέει ότι ο Τισαμενός ήταν από το γένος των μάντεων Ιαμιδών της Ήλιδος και ότι οι προφητείες του βοήθησαν τους Σπαρτιάτες να κερδίσουν πέντε νίκες, ανάμεσα τους στις Πλαταιές (3.11. 6-7)⁴⁴. Η αφήγηση αυτή βασίζεται λεπτομερειακά στον Ηρόδοτο (9. 33-6)⁴⁵. Οι μάντεις ήταν συχνά μισθοφόροι: για παράδειγμα, ο Ηγησίστρατος, μέλος μιας άλλης μαντικής οικογένειας από την Ηλεία, των Τελλιάδων, προφήτευσε για τον Πέρση Μαρδόνιο, μετά την απόδρασή του από την Σπάρτη, ότι θα καταδικαστεί σε θάνατο, γιατί ζημίωσε τους Σπαρτιάτες.

Μια τελευταία αναφορά στις Πλαταιές: ο Πausanίας γράφει ότι ολόκληρος ο ηττημένος στρατός που έκανε εισβολή στο ιερό των Καβείρων στη Βοιωτία “*ίσως με την ελπίδα μεγάλου υλικού κέρδους, αλλά περισσότερο, νομίζω, από περιφρόνηση προς τους θεούς, αυτοί συνέβη να παραφρονήσουν αμέσως και χάθηκαν πέφτοντας στη θάλασσα ή σε γκρεμούς*” (9.25.9). Εδώ ο Πausanίας περιφρονεί τους Πέρσες για δύο λόγους και τους παρουσιάζει σε σύγκρουση με υπερφυσικές δυνάμεις με τον ίδιο τρόπο που είδαμε στον Μαραθώνα.

Μολονότι η μάχη στις Πλαταιές θεωρήθηκε ως η τελική μάχη εναντίον των Περσών, η απειλή των τελευταίων έπαψε να υφίσταται μόνο στις αρχές της δεκαετίας του 460, όταν κατά την παράδοση οι Πέρσες ηττήθηκαν στον Ευρυμέδοντα από τον Κίμωνα στην ξηρά και στη θάλασσα την ίδια μέρα. Η μοναδική αναφορά από τον Πau-

44. Ο Ηρόδοτος (9.33) αποκαλεί τον Τισαμενό Ιαμίδη. Ο Πίνδαρος (*Ολ.* 6) αφηγείται την ιστορία του Ιάμου και την ίδρυση μαντείου στην Ήλιδα. Ένας απόγονος του Τισαμενού είναι γνωστός από μια επιγραφή των μέσων του Γ΄ αιώνα μ. Χ. που βρέθηκε στη Σπάρτη: P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta: a tale of two cities*, Λονδίνο 1989, σελ. 183.

45. Ο Pausanias (4.16.1) αναφέρεται στη βοήθεια των Ιαμιδών σε μάχη στα μέσα του Ζ΄ αιώνα, και ο Ηρόδοτος (5.44) κάνει λόγο για έναν από τους Ιαμίδες που βοήθησε τον Κρότωνα σε πόλεμο το 510 περίπου π. Χ.

σανία στο γεγονός αυτό βρίσκεται στην περιγραφή ενός χάλκινου φοίνικα, μνημείου αυτής της νίκης, στους Δελφούς: “ένα χάλκινο φοίνικα ανέθεσαν οι Αθηναίοι, και τον ίδιο τον φοίνικα και το επίχρυσο άγαλμα της Αθηνάς πάνω σε αυτόν, από τα λάφυρα των δύο πολεμικών κατορθωμάτων τους που πραγματοποίησαν την ίδια μέρα στον Ευρυμέδοντα, το ένα στην ξηρά και το άλλο με τα πλοία στο ποτάμι” (10.15.4)⁴⁶.

Οι Περσικοί πόλεμοι και το μυθολογικό προηγούμενο

Προανέφερα ήδη την αντιπαραβολή του Μαραθώνα με τις Αμαζόνες και την Τροία στην Ποικίλη Στοά (1.15), και την αντιστοιχία μεταξύ Αχιλλέα και Μιλτιάδη (3.4.7). Η νίκη επί των Αμαζόνων αντιπαραβάλλεται πάλι με τη νίκη στον Μαραθώνα – η οποία ήταν επίσης μια επιτυχία εμπνευσμένη από τον Θησέα – στα συμπλέγματα αγαλμάτων που είχαν τοποθετηθεί στην Ακρόπολη από τον Άτταλο της Περγάμου τον Β΄ αι. π. Χ., μαζί με τη Γιγαντομαχία και τη νίκη των Περγαμηνών επί των Γαλατών (1.25.2)⁴⁷. Με αυτόν τον τρόπο ο Άτταλος συνέδεσε τη νίκη του με τον Μαραθώνα, όπως οι Αθηναίοι της κλασικής εποχής συνέδεσαν τη νίκη του Μαραθώνα με τις Αμαζόνες στην Ποικίλη Στοά. Και στην Ολυμπία η μάχη εναντίον των Αμαζόνων απεικονίστηκε στο υποπόδιο του αγάλματος του Δία (γνωστό ως “θρανίον” στην Αττική, λέει ο Πausανίας, 5.11.7). Ο Πausανίας θεωρεί τη νίκη αυτή ως “το πρώτο ανδραγάθημα των Αθηναίων κατά αλλοφύλων” (5.11.7, 1.17.2). Παρόλο που ο περιηγητής δεν αναφέρεται σε πράξεις που έγιναν μετά ή κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων, σίγουρα και τα δύο θα ερχόντουσαν στο μυαλό των αναγνωστών του. Πολλές αναφορές στον Τρωικό πόλεμο βρίσκονται στους καταλόγους μαχών κάποιων περιοχών της Ελλάδας, όπου συμπεριλαμβάνονται και αυτές των Περσικών πολέμων. Έτσι μια διαρκής δόξα λάμπει σε κάθε περιοχή και δίνει σε σύγχρονες νίκες μυθικοϊστορική διάσταση, π. χ. Αρκαδία (8.6.1), Τεγέα (8.45.2), Φωκίδα (10.1.3). Έχει ενδιαφέρον ότι ο Πausανίας προσθέτει και την Ηλεία

46. Ο Πλούταρχος αναφέρεται στον φοίνικα (*Βίος Νικία* 13 και *Ηθικά* 937 F).
47. A. Stewart, *Attalos, Athens, and the Akropolis*, Cambridge 2004.

(5.4.7), παρά το γεγονός ότι δεν συμμετείχε στους Περσικούς πολέμους, και την Αχαΐα (7.6.3), για την οποία τονίζει τη μη συμμετοχή της σε μάχες μετά τον Τρωικό πόλεμο. Μερικές φορές ένα συγκεκριμένο μέρος συνδέεται και με τους δύο πολέμους, π. χ. το Ελλήνιον στη Σπάρτη, όπου σχεδιάστηκαν και ο Τρωικός πόλεμος και η αντίσταση στον Ξέρξη (3.12.6). Ο συνδυαστικός κρίκος των δύο πολέμων είναι η υπερφυσική συμμετοχή θεών και ηρώων και στις δύο συμπλοκές, η οποία απαθανατίστηκε και σε ωδές (8.10.9).

Η σύνδεση των πολέμων, και κυρίως η συνέχεια μυθικών πολέμων μέσω των Περσικών, αποτελούν τη χαρακτηριστικότερη “ιστορικομυθολογία” των αρχαίων συγγραφέων. Το γεγονός αυτό έχει προκαλέσει ακαδημαϊκές συζητήσεις, όσον αφορά στο κατά πόσο πρέπει να εκλάβουμε απεικονίσεις γεγονότων όπως είναι τα Τρωικά, η Αμαζονομαχία, η Γιγαντομαχία, και η μάχη Λαπιθών και Κενταύρων ως αλληγορίες για τους Περσικούς πολέμους⁴⁸. Ο Andrew Stewart, για παράδειγμα έγραψε πρόσφατα ότι για τον λεγόμενο ‘μέσο Αθηναίο’ που έβλεπε τον Παρθενώνα, “κοιτάζοντας τις μετόπες και έχοντας γαλουχηθεί σε μια γενιά αντιπερσικής ρητορικής, θα καταλάβαινε σύντομα ότι αυτό που είχαν από κοινού ήταν οι γνωστές αντιθέσεις μεταξύ Ανατολής και Δύσης, βαρβαρότητας και πολιτισμού, ύβρης και νέμεσης. Αυτά παραπέμπουν κατευθείαν στους Περσικούς πολέμους και ο φανερός σκοπός του Παρθενώνα ήταν να γίνει το μνημείο-σύμβολο της νίκης ... Η αντιπαραβολή Αμαζονομαχία-άλωση Τροΐας-Περσικοί πόλεμοι είχε γίνει ποιητικό κλισέ, μεταφρασμένο ήδη σε εικόνες στην Ποικίλη στοά”⁴⁹.

Αυτά έγραψε ο Andrew Stewart. Αλλά μπορεί κανείς να αναρω-

48. Υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία για το αν πρέπει – και αν μπορούμε – να ερμηνεύσουμε τέτοια θέματα ως αλληγορίες για τους Περσικούς πολέμους, π. χ. Castriota, *ό. π.*, ειδικά σελ. 77-8 και σημ. 92. J. M. Barringer, *Art, myth, and ritual in Classical Greece*, Cambridge 2008, σελ. 82-3, όπου σημειώνεται ότι η αναλογία Αμαζόνες-Πέρσες επαναλαμβάνεται συχνά χωρίς μαρτυρίες, ενώ προστίθεται ότι η B. S. Ridgway, *Prayers in stone: Greek architectural sculpture ca. 600-100 B.C.E.*, Berkeley 1999, σελ.154, 164 δεν πιστεύει σε τέτοιες αλληγορίες.

49. A. Stewart, *Classical Greece and the birth of western art*, Cambridge 2008, σελ. 140.

τηθεί αν οι Αμαζόνες αντιπροσώπευαν πάντα τους Πέρσες ή μήπως μερικές φορές είναι απλά Αμαζόνες⁵⁰. Παρομοίως και για τους Γίγαντες και Λαπίθες. Και αν οι παραστάσεις αυτές είναι αλληγορικές μόνο μερικές φορές, πώς μπορεί ο θεατής να ξέρει πότε είναι και πότε δεν είναι, και βάσει ποιών κριτηρίων;

Ο Stewart και πολλοί άλλοι ερμηνεύουν τον Παρθενώνα και την Ποικίλη Στοά ως μνημεία νίκης. Ο Stewart αναφέρεται στον “δεδηλωμένο σκοπό να είναι μνημείο νίκης”. Ναι, υπάρχουν εικόνες νίκης – των Ελλήνων κατά των Αμαζόνων και των Τρώων, των θεών κατά των Γιγάντων και των Λαπιθών κατά των Κενταύρων. Αλλά δεν υπάρχει αναφορά στους Πέρσες, εκτός αν προτείνει κανείς ότι λειτουργούν ως αλληγορία. Η Ποικίλη Στοά δεν είναι στην πραγματικότητα ένα παράλληλο παράδειγμα, αλλά ένα εντελώς διαφορετικό παράδειγμα, αφού δείχνει την ίδια τη μάχη του Μαραθώνα. Είναι ολοφάνερο λοιπόν ότι οι Αθηναίοι είχαν τη δυνατότητα να αναπαριστούν ιστορικά γεγονότα στην τέχνη, αν το ήθελαν. Γιατί τότε δεν τα απεικόνισαν στον Παρθενώνα; Μήπως ίσχυαν διαφορετικοί κανόνες για τα ιερά κτήρια, όπως ήταν ο Παρθενώνας, και τα κοσμικά κτήρια σαν την Ποικίλη Στοά; Αν ναι, εκείνοι οι κανόνες είχαν καταργηθεί πριν κτιστεί ο ναός της Αθηνάς Νίκης, η ζωφόρος του οποίου δείχνει Έλληνες να πολεμούν τους Πέρσες, ή γενικά ή, όπως πιστεύουν μερικοί, σε μια συγκεκριμένη ιστορική μάχη⁵¹; Αλλά εκείνος ο ναός χρονολογείται από το 420 περίπου π. Χ., δηλαδή μόνο δέκα χρόνια μετά την ολοκλήρωση του Παρθενώνα. Και τι να πούμε για τις παραστάσεις στα αγγεία, τα οποία, όπως και στη γλυπτική, δεν δείχνουν ιστορικά γεγονότα παρά σε ελάχιστες εξαιρέσεις;⁵²

50. E. A. Meyer – J. E. Lendon, “Greek art and culture since *Art and Experience in Classical Greece*”, στο Barringer – Hurwit, *ό. π.*, σελ. 269.

51. Διάφορες θεωρίες για τη ζωφόρο του ναού της Αθηνάς Νίκης συζητούνται από την O. Palagia, “Interpretations of two Athenian friezes. The temple on the Ilisos and the temple of Athena Nike”, στο βιβλίο Barringer – Hurwit, *ό. π.*, σελ. 177-192, ειδικά 186. Πρόσφατα, ο Stewart, *ό. π.*, σελ. 196, βλέπει τη νότια ζωφόρο ως αναπαράσταση του Μαραθώνα, αλλά δεν εξηγεί τους λόγους του.

52. A. C. Smith, “Eurymedon and the evolution of political personifications in the early Classical period”, *JHS* 119 (1999) σελ. 128-141.

Μπορεί να πει κανείς ότι η αγγειογραφία είναι μια ιδιωτική τέχνη και κατά συνέπεια δεν γιορτάζει δημόσιες επιτυχίες. Αλλά έτσι θα είχαμε τρεις διαφορετικούς συλλογισμούς για τρεις μορφές τέχνης, μια ανεπαρκή και εντελώς μη ελληνική λύση.

Η περιγραφή της Ποικίλης Στοάς από τον Πausανία δείχνει ένα παράλληλο μεταξύ των Αμαζόνων και των Περσών, αλλά όχι μια αντιστοιχία. Αν οι Αμαζόνες αντιπροσώπευαν τους Πέρσες, δεν θα υπήρχε ανάγκη να απεικονιστούν και οι Πέρσες. Οι αναφορές του Πausανία σ' έναν αντικατοπτρισμό πολέμων, τους οποίους εμείς βλέπουμε ως μυθολογικούς, σε ιστορικούς πολέμους, γίνονται βάσει μιας ιστορικής και όχι καλλιτεχνικής αντίληψης. Αν έβλεπε αλληγορίες, δεν το κοινοποίησε στους αναγνώστες του.

Συμπεράσματα

Οι αναφορές του Πausανία στους Πέρσες γίνονται σχεδόν αποκλειστικά μέσα σε στρατιωτικά συμφραζόμενα. Η μοναδική σημαντική εξαίρεση είναι η ιστορία του Πουλυδάμαντα, ολυμπιονίκη το 408 π. Χ., φημισμένου για την πάλη του με λιοντάρια κατά μίμηση του Ηρακλή (6.5.4-5). Η αφήγηση προέρχεται από μια αναφορά σε λιοντάρια της Θράκης, τα οποία είχαν επιτεθεί παλαιά στο στρατό του Ξέρξη. Αυτός μπορεί να είναι ο λόγος που, όπως λέει ο Πausανίας *“Ο Δαρείος, νόθος γιός του Αρταξέρξη, ο οποίος με την υποστήριξη του περσικού λαού ανέτρεψε τον Σόγδιο, γνήσιο γιό του Αρταξέρξη, και πήρε αυτός την εξουσία· μόλις αυτός ο Δαρείος έγινε βασιλιάς, επειδή άκουγε τα κατορθώματα του Πουλυδάμαντα, έστειλε ανθρώπους του ... και τον έπεισε νά 'ρθει στα Σούσα και να παρουσιαστεί ενώπιόν του. Τότε λοιπόν αυτός δέχτηκε πρόκληση από τρεις Πέρσες απ' τους λεγόμενους 'άθανάτους' που μονομάχησαν, οι τρεις μαζί, εναντίον του, και τους σκότωσε. Από τα κατορθώματα που ανέφερα άλλα παριστάνονται (ανάγλυφα) πάνω στο βάθρο του ανδριάντα του στην Ολυμπία και άλλα αναφέρονται στο επίγραμμα”* (6.5.7).

Το άγαλμα, φτιαγμένο γύρω στα 320 π. Χ. από τον Λύσιππο, και η επιγραφή έχουν χαθεί, αλλά το βάθρο σώζεται. Παριστάνει τον Πουλυδάμα να παλεύει με λιοντάρια και να στριφογυρίζει έναν από

τους *άθανάτους* πάνω από το κεφάλι του, ενώ τον κοιτάει ο Δαρείος⁵³. Η απεικόνιση του Πέρση βασιλιά να βλέπει έναν Έλληνα αθλητή να παίζει με την ελίτ της φρουράς του σίγουρα αντανακλά τις αντιλήψεις των Ελλήνων για την ανωτερότητά τους απέναντι στους Πέρσες. Και ο Πausanias μας λέει (10.19.11) ότι στους Δελφούς οι Γαλάτες, πολεμώντας τους Έλληνες, απέγραψαν την τακτική των *άθανάτων*, και κατά συνέπεια η αποτυχία τους αντανακλά σε βάρος των *άθανάτων*, δηλαδή των περσικών δυνάμεων.

Η ύστατη ένδειξη της ελληνικής ανωτερότητας έναντι των Περσών ήταν βέβαια η νίκη τους στους πολέμους του Ε΄ αι. Δεν μας εκπλήσσει τότε που ο Πausanias στρέφει την προσοχή του σε αυτήν. Παρουσιάζει τα ιστορικά συμφραζόμενα, βασιζόμενος σ' ένα μεγάλο βαθμό στον Ηρόδοτο, αφού ο ίδιος δεν ήταν ειδικός ιστορικός. Είναι αλήθεια, όπως γράφει η Susan Alcock, ότι η απόρριψη του βάρβαρου είναι κλειδί για τον τρόπο, με τον οποίο αντιμετωπίζει τους Πέρσες. Επιπροσθέτως, όπως παρατήρησε ο Antony Spawforth, ο Πausanias είδε τους Περσικούς πολέμους ως σύμβολο ενότητας⁵⁴. Αυτά τα στοιχεία βρίσκονται σε άλλους συγγραφείς, ανάμεσά στους οποίους συγκαταλέγονται και μερικοί σύγχρονοι του Πausanias, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τους Περσικούς πολέμους. Αυτά τα στοιχεία συνιστούν μια στάση απέναντι στην ιστορία και, όπως είδαμε πριν, ο Πausanias δεν είναι καθόλου πρωτότυπος ως ιστορικός. Η δική του προτεραιότητα ήταν η τέχνη που τίμησε και εξύμνησε τους πολέμους, κι εδώ η συνεισφορά του είναι μοναδικά πολύτιμη. Χωρίς τον Πausanias, πολλά που έχουν συζητηθεί στο άρθρο αυτό δεν θα ήταν γνωστά, και δεν θα είχαμε την ευκαιρία να φανταστούμε την Ελλάδα, όπως ήταν κατά τον Β΄ αι. μ. Χ., στολισμένη ακόμα με μίαν εντυπωσιακή ποικιλία μνημείων που δόξαζαν τις ελληνικές νίκες εναντίον των Περσών.

53. A. Kosmopoulou, *The iconography of sculptured statue bases in the Archaic and Classical periods*, Madison 2002, σελ. 73-74, 77, 200-202, όπου άλλες πηγές. Ο Πausanias αναφέρεται στον Πουλυδάμα και στο 7.27.6.

54. Alcock, *ό. π.*, σελ. 258. Spawforth, *ό. π.*, σελ. 245.

PANAGIOTIS ATHANASOPOULOS
Δρ Φιλολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων
paathan@cc.uoi.gr

PS.-HIPPOLYTI *DEMONSTRATIO ADVERSUS JUDAEOS*:
KRITISCHE BEMERKUNGEN*

Περίληψη. Η *Αποδεικτική πρὸς Ἰουδαίους* αποτελεί ένα αποσπασματικά σωζόμενο κείμενο που εντάσσεται στο πλαίσιο της μακραίωνης διαμάχης Χριστιανισμού και Ιουδαϊσμού. Μολονότι ο συγγραφέας της *Αποδεικτικῆς* είναι άγνωστος, το έργο συνδέθηκε με τον Ιππόλυτο και το αποδιδόμενο σε αυτόν *corpus*. Το 1936 πραγματοποιήθηκε η τελευταία κριτική έκδοση του κειμένου από τον E. Schwarz, με βάση τον κωδ. Vaticanus gr. 1431. Ωστόσο το κείμενο της *Αποδεικτικῆς* παρουσιάζει ακόμη προβλήματα. Ως εκ τούτου στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε στην τελευταία κριτική έκδοση της *Αποδεικτικῆς* προβαίνοντας σε ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις στα χωρία 3, 3· 3, 5· 6, 7· 6, 13.

Zusammenfassung. Bei der *Demonstratio adversus Judaeos* handelt es sich um einen bruchstückhaften Text, der eingebettet ist im Rahmen des jahrhundertelangen Konflikts zwischen dem Christentum und dem Judentum. Obwohl der Autor der *Demonstratio* unbekannt ist, wurde das Werk mit Hippolyt und dem ihm zugeschriebenen Corpus verbunden. Im Jahre 1936 wurde die letzte kritische Ausgabe des Textes, basierend auf Vaticanus gr. 1431, von E. Schwarz veröffentlicht. Jedoch erscheinen im Text noch Probleme. Daher werden wir uns in diesem Artikel auf die letzte kritische Ausgabe der *Demonstratio* mit gewissen kritischen Bemerkungen zu 3, 3; 3, 5; 6, 7; 6, 13 konzentrieren.

Bei der *Demonstratio adversus Judaeos* (*Αποδεικτική πρὸς Ἰουδαίους*)¹ handelt es sich um einen sehr interessanten, aber nur fragmentarisch überlieferten Text, der im Rahmen des jahrhundertelangen Konflikts zwischen dem Christentum und dem Judentum steht. Ob-

* Ich bedanke mich bei Lars Reuke (Köln) für die sprachliche Korrektur des Textes.

1. Von nun an *DaJ*.

wohl der Autor der *DaJ* unbekannt ist, wurde das Werk Hippolyt und dem ihm zugeschriebenen Corpus zugeschlagen.

Die Zuschreibung der *DaJ* zum christlichen Schriftsteller Hippolyt († 235 A. D.) ist dem jesuitischen Hellenisten und Theologen F. de Torres (Torrensis, Turrensis oder Turrianus, 1504 oder 1509-1588²) zu verdanken³, der die Übersetzung des Textes ins Lateinische basierend auf dem Text des Vaticanus Gr. 1431 (V)⁴ verwirklichte⁵. V übermittelt in ff. 360^r-367^r (linke Spalte) das antiketzerische Werk *Contra Noetum* (*Ὁμιλία εἰς τὴν αἵρεσιν Νοήτου τινός*), das er Hippolyt, dem Erzbischof Roms und Märtyrer, zuschreibt⁶. Gleich danach, in ff. 367^r (rechte Spalte) – 369^v wird, ohne dass der Name des Schriftstellers angegeben wird, der Text der *DaJ* unter dem Titel *Ἀποδεικτικὴ πρὸς Ἰουδαίους* vermittelt⁷. Torres war der Meinung, dass der Autor des zweiten Textes ebenfalls Hippolyt ist⁸.

Jedoch wurden längst Zweifel an der Urheberschaft von Hippolyt geäußert, angesichts der Tatsache, dass die antiken Zeugnisse die *DaJ* nicht den Werken Hippolyts zuschreiben⁹. Also weisen die Forscher die Urheberschaft Hippolyts der *DaJ* ab¹⁰, da auch in der Überlieferung der Manuskripte der Text ohne den Namen des Autors überlie-

2. Für die biografischen Informationen der Forscher, die in diesem Artikel aufgeführt werden, siehe Wilamowitz-Moellendorff (1921). Siehe auch die Webseite <http://www.treccani.it/> (elektronische Form der *Enciclopedia Italiana* und des *Dizionario Biografico degli Italiani*) wie auch <http://www.bautz.de/bbkl/> (elektronische Form des *Biographisch – Bibliographisches Kirchenlexikon*).

3. Nautin (1953), 109-110; Harnack (1958), 622.

4. Zu den anderen Hss., die das Werk übermitteln, und ihren Zusammenhang mit V, siehe Achelis (1897), 129; Harnack (1958), 622; Frickel (1993), 87, Fußnote 3.

5. Die *editio princeps* der Übersetzung von Torres unter dem Namen Hippolyts wurde von dem Jesuiten und Theologen der katholischen Reformation A. Possevino (1533-1611) in Possevino (²1608), 763-765, angefertigt (vgl. Nautin [1953], 110, Fußnote 1).

6. Ficker (1893), 101.

7. Ficker (1893), 101.

8. Nautin (1953), 109-110; Frickel (1993), 87.

9. Quasten (1966), 180; Frickel (1993), 87-88.

10. Nautin (1953), 113-115; Frickel (1993), 87.

fert wird¹¹ und zumal die christologischen Anschauungen des Werkes nicht zu den Anschauungen Hippolyts passen¹². Wie J. Frickel bemerkt, “[dürften d]ie Parallelen zwischen *AJ* (= *DaJ*) und der Theologie des Apollinaris es rechtfertigen, die Christologie von *AJ* nicht nur generell als nacharianisch, sondern näherhin als monophysitisch anzusprechen”¹³. Im Einklang mit dem weiter oben Erwähnten wird also die *DaJ* heute zu den unechten¹⁴ Werke des Corpus des Hippolyt gestellt¹⁵. Jedoch im Fall der *DaJ* liegt ihre Zuschreibung zu Hippolyt nicht an einem Fehler der Überlieferung des Manuskriptes, sondern am Herausgeber Torres.

Der Autor der *DaJ* fordert die Juden zu einem Dialog auf, um den Grund ihres Leidens festzustellen. Der Autor meint von Anfang an, dass die Kreuzigung Jesu Christi und ganz besonders “dieser kleine saure Wein und die Galle” (*τὸ μικρὸν ἐκεῖνο ὄζος καὶ ἡ χολή*)¹⁶, die Jesus während seiner Kreuzigung angeboten wurden, für das Unheil Israels verantwortlich sind. Der Autor beginnt seine Beweisführung mit einer Interpretation des 68. Psalms Davids. Auch in der Folge basieren die Beweise auf verschiedenen Zitaten aus dem *Alten Testament*¹⁷ und aus dem *Neuen Testament*¹⁸. Eigentlich ist die *DaJ* eine Rede, wie der Titel (*Ἀποδεικτικὴ πρὸς Ἰουδαίους*) aufgezeigt, der mit dem Wort

11. Ficker (1893), 101; Nautin (1953), 110; Frickel (1993), 87.

12. Nautin (1953), 113-114.

13. Frickel (1993), 100.

14. Da Hippolyt im östlichen Mittelmeerraum sehr beliebt war, wurde sein Name zumindest ab dem 7. Jahrhundert n. Chr. mit verschiedenen Texten verbunden, die anfangs keine Beziehung zu ihm aufweisen. Es handelt sich dabei um unechte Schriften des hippolytischen Corpus, wie *Die consummatione mundi* (*Περὶ τῆς συντελείας τοῦ κόσμου*), *De duodecim apostolis* (*Περὶ τῶν ἰβ' ἀποστόλων*) u.a. (Brent [1995], 175).

15. Vgl. Quasten (1966), 198-200.

16. 1, 5-6 (19, 6-7). Diese Angaben beziehen sich von nun an auf die Edition von Schwartz (1936).

17. *Ps.* 2, 5; 15, 10; 68; *Sap.* 2, 12-20; 5, 1-9.

18. *Mt.* 23, 38; 26, 15; 26, 55-56; *Mc.* 14, 65; *Lc.* 23, 34; *Jo.* 14, 6; *Act.* 3, 15; *Phil.*, 2-7; *Hebr.* 13, 12.

„Rede“ (*Ομιλία*) ergänzt werden kann¹⁹.

Der aufgefundene Ausschnitt der *DaJ* bildet mit Sicherheit einen Teil eines größeren Textes. Das wird sowohl durch die Phrase *ἐν τοῖς μυσίοις τούτοις* [...] *δεινοῖς*²⁰ am Anfang des Textes, der eine vorherige Erwähnung des Leids vom Autor voraussetzt²¹, als auch durch die plötzliche Unterbrechung des Textes, offensichtlich.

Trotz des kleinen Umfangs der *DaJ* und ihrer Ausgaben erscheinen im Text noch Probleme. Daher werden wir uns in diesem Artikel auf die letzte kritische Ausgabe der *DaJ* mit gewissen kritischen Bemerkungen konzentrieren. Bevor wir aber zu ihnen kommen, folgt die Geschichte des Textes²² in Kürze.

Der Text der *DaJ* wurde zuerst als lateinische Übersetzung von Torres basierend auf V²³ im 1608²⁴ herausgegeben. V (ff. 1^r-309^v) beinhaltet eine Sammlung antichalkedonischer Texte²⁵ und über ihre Datierung gehen die Meinungen auseinander²⁶. Anfangs datierte H. Lietzmann den Codex in auf 9.-10. Jahrhundert²⁷, anschließend aber auf 12. Jahrhundert²⁸. In das 12. Jahrhundert ordnet den Text auch der letzte Herausgeber ein, E. Schwarz²⁹. Es scheint aber, dass der Codex höchstwahrscheinlich im 11. Jahrhundert verfasst wurde, wie Frickel angenommen hat³⁰. Frickel beruft sich auf die Ansicht von P. Nautin, der den Codex zuvor auf das 11. Jahrhundert oder Anfang des 12.

19. Schwartz (1936), 23.

20. 1, 7 (19, 8).

21. Schwartz (1936), 23.

22. Vgl. Harnack (1958), 622.

23. Für den Kodex siehe Schwarz (1927); Lietzmann (1904), 96-100. Über die Elemente, die beweisen, dass V die Basis für die lateinische Übersetzung für Torres bildete, siehe Schwarz (1936), 3-4; Nautin (1953), 110.

24. Siehe Fußnote 5.

25. Siehe Lietzmann (1904), 97-99.

26. Vgl. Frickel (1993), 94.

27. Lietzmann (1904), 96.

28. De Cavalieri, Lietzmann (1910), XIII (cod. 33).

29. Schwartz (1936), 3.

30. Frickel (1993), 94.

Jahrhunderts datierte³¹, und auch auf die Bestätigung von S. Lucà³², dass V in der Mitte des 11. Jahrhunderts geschrieben wurde.

1611 folgte die Ausgabe zwei kleiner Ausschnitte³³ des griechischen Textes durch den Bischof von Acerno in Italien A. Agelli (Agellio, Agellii oder Aielli, 1532-1608)³⁴ basierend auf V, wie H. Achelis zeigen konnte³⁵.

1718, mehr als ein Jahrhundert später, ist die *editio princeps* des griechischen Textes durch den Gelehrten und Biografen J. A. Fabricius³⁶ herausgegeben worden, der den Text in zehn Paragraphen unterteilte. Die Ausgabe basierte auf einer Hs. (V¹), die ihm durch den Benediktinermönchen, Gelehrten und Paläographen B. de Montfaucon (1655-1741) zugänglich gemacht wurde, wie Fabricius selbst erwähnt³⁷. Der Herausgeber macht klar, dass V¹ eine Abschrift von V³⁸ war und, laut Schwarz³⁹, das Werk eines Schreibers der Vatikanbibliothek ist, der den Text V Montfaucon zuliebe abschrieb. Soweit ich weiß, ist diese Abschrift nicht auffindbar. Das ist zu erwarten, da während jener Epoche in den Kreisen der Herausgeber die Auffassung

31. Nautin (1949), 74.

32. Siehe Frickel (1993), 94, Fußnote 47.

33. Es handelt sich um die Ausschnitte 3, 15-16 (20, 1-2): *ἔξω γὰρ τῆς πόλης με ἐσταύρωσαν*; und 3, 17 (20, 3): *τοῦτ' ἐστὶν τῆι τοῦ πάσχα ἑορτῆι*. Die Ausschnitte wurden wiederherausgegeben von J. B. Pitra, ([1883], 528). Pitra vereinte sie aber in einen großen Ausschnitt, ohne aber seine Wahl zu rechtfertigen, wie H. Achelis hinweist ([1897], 128). Anschließend lokalisierte G. Ficker ([1893], 106) dass die Quelle der beiden Ausschnitte die *DaJ* war.

34. Agelli (1611), 362.

35. Achelis (1897), 128-129.

36. Fabricius (1718), 2-5.

37. "Attamen Hippolyto vindicatur ex auctoritate veteris Codicis MS. quem Turrianus inspexit, atque (nisi ipse fuerit) Vaticani, cujus apographon accepi à praestantissimo Viro, qui Ecclesiasticae & omnes literae tantum debent, D. BERNARDO DE MONTFAUCON." (Fabricius [1718], 2, Fußnote).

38. Fabricius ([1718], 2) weist darauf hin, dass sein Text vom "Cod. Vatican. 1431. p. 361" stammt. Siehe auch die vorherige Fußnote.

39. Schwarz (1936), 4.

verbreitet war, dass vom Moment des Druckes die Codices keinen Wert mehr hatten⁴⁰.

Es lohnt sich auch noch zu erwähnen, dass der erste Band der Ausgabe des Fabricius die lateinische Übersetzung von Torres beinhaltet⁴¹.

Es folgten Ausgaben des A. Gallandi (1709-1779)⁴², der *PG*⁴³, des P. A. de Lagarde⁴⁴ (1827-1891)⁴⁵, und der *BEΠΕΣ*⁴⁶, die auf der Ausgabe von Fabricius basieren⁴⁷, die sie aber sporadisch verbessern. Schlussendlich wurde im Jahre 1936 die letzte kritische Ausgabe des Textes, basierend auf V, durch den klassischen Philologen E. Schwarz angefertigt⁴⁸.

Wir können nun zu den Textstellen übergehen, die verbessert werden sollten. Ich beziehe mich hier auf den Text der Ausgabe von Schwarz⁴⁹, der die jüngste kritische Ausgabe der *DaJ* darstellt.

1.: 3, 2-6 (19, 21-25): ἃ οὐχ ἤρπαζον, φησίν, τότε ἀπετίγγον, τοῦτ' ἐστὶν ἄπερ οὐκ ἤμαρτον, ὑπὲρ τοῦ ἀμαρτήσαντος Ἀδάμ ὑπέμεινα τὸν θάνατον, ἐπεὶ, ὁ θεός, σὺ οἶδας τὴν ἀφροσύνην μου καὶ αἱ πλημμελῖαι μου ἀπὸ σοῦ οὐκ ἀπεκρύβησαν, τοῦτ' ἐστὶν οὐ γὰρ ἐπλημμέλησα, φησίν.

Auf den ersten Blick scheint οὐκ ein Druckfehler zu sein, aber diese Form erscheint auch in Fabricius' Erstausgabe⁵⁰. Dies ist also die Schreibung sowohl von V, als auch von V¹, und so handelt es sich

40. Vgl. den Fall mit den Codices der Erstausgabe des pseudo-hippolytischen *De consummatione mundi* (*Περὶ συντελείας τοῦ κόσμου*) (Athanasopoulos [2015], 46-47).

41. Fabricius (1716), 218-219.

42. Gallandi (1765), 448-450.

43. Migne (1857), 788-793. Im Allgemeinen handelt es sich um den Text der Ausgabe des Gallandi (Nautin [1953], 111).

44. Lagarde (1858), 63-68.

45. Über das Werk und das Leben des P. A. de Lagarde, siehe Rahlfs (1928).

46. *Ἰππόλυτος, μέρος β'* (1956), 223-226. Es handelt sich um den Text der *PG* (vgl. *BEΠΕΣ* [1956], 223).

47. Harnack (1958), 622.

48. Schwarz (1936), 19-23.

49. Siehe die vorherige Fußnote.

50. Fabricius (1718), 2, Lin. 39.

nicht um Druckfehler der Ausgabe von Schwarz. Jedoch muss mit Gallandi⁵¹ οὐκ wegen der Aspiration⁵² zu οὐχ korrigiert werden.

Die Form *πλημμελία* erscheint sehr wenige Male in der ganzen christlichen Literatur⁵³ und ist somit möglicherweise eine verderbte Form des allgegenwärtigen *πλημμέλεια*⁵⁴. Wenn dem so ist, muss *πλημμελῖαι* zu *πλημμέλειαί* korrigiert werden, wie es auch in der Erstausgabe gedruckt wurde⁵⁵. Hier ist *πλημμελῖαι* wohl so entstanden: Der Schreiber von V (oder einer der Archetypen von V) wiederholt lautlos oder flüsternd Silben oder Wörter des Textes⁵⁶. Wegen des Jotazismus gilt aber *ει* > *ι*⁵⁷. Dies spiegelt auch der Text wieder (*ΠΛΗΜΜΕΛΕΙΑΙ* > *ΠΛΗΜΜΕΛΙΑΙ* oder *πλημμέλειαί* > *πλημμέλειαί* > *πλημμελῖαι*).

Der Abschnitt *ὁ θεός... ἀπεκρύβησαν* ergibt sich jedoch aus den *Psalmen*⁵⁸. Obwohl die grundlegende kritische Ausgabe der *Psalmen*⁵⁹ die Form *πλημμελῖαι* im kritischen Apparat nicht erwähnen, es ist nicht auszuschließen, dass diese Form bereits in der Handschrift der *Psalmen*, die der Autor verwendet, vorliegt. Daher bleibt die Frage nach der richtigen Schreibung unbeantwortet.

2.: 6, 6-10 (20, 29-33): *καὶ τὸν νῶτον αὐτῶν διὰ παντὸς σύγκαμψον, τοῦτ' ἐστὶν ἵνα δουλεύσῃ τοῖς ἔθνεσι οὐ τετρακόσια ἔτη καὶ τριάκοντα ὡς ἐν Αἰγύπτῳ, οὔτε ἑβδομήκοντα ὡς ἐν Βαβυλῶνι, ἀλλὰ διὰ παντός, φησὶν, εἰς δουλείαν σύγκαμψον.*

51. Gallandi (1765), 448, Lin. 35.

52. Vgl. die Phrase *οὐχ ἡμαρτον* der vorherigen Zeile.

53. Z. B. Johannes Chrysostomos, *In epistolam I ad Thessalonicenses* (*Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς Ἐπιστολὴν πρώτην*), IV, 4 (Migne [1862], 420, Lin. 40); Hesychios, *Commentarius Brevis*, 68, 6, 5 (Jagic [1917], 131A, Lin. 8); Georgios Monachos, *Chronicon Breve*, I, 15, 2 (Migne [1863], 153B).

54. Vgl. Lidell, Scott, Jones (1940), s. v. *πλημμέλεια*; Hoffmann (1950), s. v. *πλημμελής*; Lampe (1961), s. v. *πλημμέλεια*.

55. Fabricius (1718), 2, Lin. 41.

56. Vgl. West (1973), 20.

57. Vgl. West (1973), 20.

58. 68, 6: *ὁ θεός, σὺ ἔγνωσ τὴν ἀφροσύνην μου, καὶ αἱ πλημμέλειαί μου ἀπὸ σοῦ οὐκ ἐκρύβησαν.*

59. Rahlfs (1967), 192; Rahlfs, Hanhart (2006), 70.

V gibt *δουλεύσει*, die Erstausgabe⁶⁰ jedoch *δουλεύωσιν*. Schwarz korrigierte es zu *δουλεύση*. Sowohl für V, als auch für Schwarz' Korrektur ist ein Subjekt in der 3. Person Singular notwendig, das aber weder existiert, noch aus dem Kontext erschlossen werden kann. So bildet die Schreibung *δουλεύωσιν* einen Korrekturversuch, der voraussetzt, dass das logische Subjekt des Satzes *οἱ Ἰουδαῖοι* ist. Falls die Korrektur zu *δουλεύωσιν* akzeptiert wird, geht die falsche Form von V (*δουλεύσει*) anfangs aus dem optischen Fehler des Schreibers von V hervor, der den Buchstaben *ω* wegließ, vielleicht wegen einer Verwechslung mit dem Buchstaben *σ* der nächsten Silbe (*σι*)⁶¹. Anschließend wurde die Form *δουλεύσι* zu *δουλεύσει* korrigiert (*ΔΟΥΛΕΥΩΣΙ* > *ΔΟΥΛΕΥΣΙ* > *ΔΟΥΛΕΥΣΕΙ* oder *δουλεύωσι* > *δουλεύσι* > *δουλεύσει*).

Es scheint aber wahrscheinlicher zu sein, dass die anfängliche Schreibung *δουλεύσης* war, die absolut in den Kontext passt - in den vorherigen und in den folgenden Sätzen wendet sich der Schriftsteller an die Juden, indem er entweder die 2. Person Singular (*σὺ*) oder die 2. Person Plural (*ὄψεῖς*) gebraucht. Paläographisch beginnt der Fehler mit dem Weglassen von Buchstaben⁶². Der Schreiber von V liest nicht den Buchstaben *ς* der Form *δουλεύσης*. Anschließend kommt es zu einer Umwandlung des *η* zu *ει*, entweder weil das *η* falsch gelesen wurde⁶³ oder der Akzent von *η* mit dem von *ει* identifiziert wurde⁶⁴.

3.: 6, 11-14 (21, 1-4): *τὸ γὰρ παραδοξότερον, καὶ οὐκ ἀδίκως τὴν τῶν ὀμμάτων σου τύφλωσιν ἐπηύξατο, ἀλλ' ὅτι καλύψας τὰ τοῦ Χριστοῦ ὄμματα οὕτως αὐτόν ἐράπιζες καὶ διὰ τοῦτο τὸν νῶτόν σου διὰ παντὸς σύγκαμψον εἰς δουλείαν.*

Die Form *ἐράπιζες* findet man auch in der Erstausgabe⁶⁵. Also ist das die Schreibung sowohl von V, als auch von V¹, und damit ist

60. Fabricius (1718), 3, Lin. 49.

61. Vgl. West (1973), 25.

62. Vgl. West (1973), 24-25.

63. Vgl. West (1973), 25.

64. Vgl. West (1973), 20.

65. Fabricius (1718), 4, Lin. 3.

ἐράπιζες kein Druckfehler der Ausgabe von Schwarz. Diese Form aber muss zu *ἐρράπιζες* korrigiert werden, wie sie auch in der *PG* bevorzugt wurde⁶⁶, weil bekanntermaßen bei den Verben mit dem Anfangsbuchstaben *ρ* das *ρ* verdoppelt wird, wenn das Augment *ἐ* vorausgeht. Paläographisch liegt der Fehler am Schreiber von V, der die zwei *ρ* zu einem vereinfacht hat. Es handelt sich also um einen Fall der Haplographie⁶⁷ (*EPPAIIZEC* > *EPAIIZEC* oder *ἐρράπιζες* > *ἐράπιζες* oder auch *ἐρράπιζες* > *ἐράπιζες*).

In der Ausgabe von Schwarz tauchen auch Flüchtigkeitsfehler und falsche Entscheidungen von geringerer Wichtigkeit auf, die mit dem Gebrauch des *-ν*⁶⁸ als letzten Buchstaben, mit dem Gebrauch der Diakritika (z. B. *συναΐδιος* anstatt *συναΐδιος*⁶⁹) u.a. zu tun haben. Es lohnt sich noch, den Gebrauch des Ausdruckes *τοῦτ' ἐστίν(ν)* anstelle von *τουτέστι(ν)*⁷⁰ oder *τοῦτ' ἔστι(ν)* zu erwähnen. Es handelt sich dabei um eine bewusste Wahl des Herausgebers, da die Form *τοῦτ' ἐστίν(ν)* dreizehn Mal⁷¹ im Text seiner Ausgabe aufgefunden werden kann.

Diese weniger wichtigen Fragen sollten aber den nächsten Herausgeber des Textes der *DaJ* beschäftigen.

66. Migne ediert ([1857], 792B, Lin. 2) *ἐρράπιζες*.

67. Vgl. West (1973), 24.

68. Z. B. 2, 4 (19, 11): *ἐμελώιδησεν διὰ*; 3, 2 (19, 21): *φησίν, τότε*; 3, 9 (19, 28): *τοῦτ' ἐστὶν τὸν*; 3, 18 (20, 4): *ἔθνεσιν, διότι*.

69. 7, 7 (21, 14).

70. Das ist die Form, die Fabricius in der Erstausgabe des griechischen Textes (Fabricius [1718], 2-5, *passim*) bevorzugt.

71. Konkreter die folgenden Punkte: 2, 10 (19, 17); 3, 2 (19, 22); 3, 6 (19, 25); 3, 7 (19, 26); 3, 9 (19, 28); 3, 12 (19, 31); 3, 17 (20, 3); 3, 20 (20, 6); 3, 22 (20, 8); 4, 5 (20, 14); 6, 7 (20, 30); 7, 15 (21, 22); 7, 17 (21, 24).

SEKUNDÄRLITERATUR

- Achelis H. (1897), *Hippolytstudien*, TU 16/4, Leipzig.
- Agelli A. (1611), *Commentarii in Psalmos et in divini officii Cantica*, Parisiis (1606).
- Athanasopoulos P. Ch. (2015), *Ψ.-Ἰππολύτου Ἐπιτὴ συντελείᾳ τοῦ κόσμου* – *Κριτικὴ Ἐκδοσὴ*, Bibliotheca Graecorum et Romanorum 6, Ioannina.
- Brent A. (1995), *Hippolytus and the Roman Church in the Third Century*, Suppl. to *VChr* 31, E. J. Brill, Leiden – New York – Köln.
- Cavalieri P. F. de, Lietzmann I. (1910), *Specimina Codicum Graecorum Vaticanorum*, Bonnae.
- Fabricius J. A. (1716), *S. Hippolyti Episcopi et Martyris Opera, non antea collecta, et partem nunc primum e Mss. in lucem edita Graece et Latine*, Hamburgi.
- (1718), *S. Hippolyti Episcopi et Martyris Operum volum. II*, Hamburgi.
- Ficker G. (1893), *Studien zur Hippolytfrage*, Dissertation, Halle.
- Frickel J. (1993), “Hippolyts Schrift Contra Noetum: ein Pseudo-Hippolyt”, H. C. Brennecke, E. L. Grasmück, C. Marksches, *Logos. Festschrift für Luise Abramowski zum 8. Juli 1993*, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 67, Berlin – New York, 87-123.
- Gallandi A. (1765), *Bibliotheca veterum patrum antiquorumque scriptorum ecclesiasticorum graeco-latina*, II, Venetiis.
- Harnack A. von (1958), *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius*, I, Leipzig (1893).
- Hoffmann J. B. (1950), *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen*, München.
- Ἰππόλυτος, μέρος β'* (1956), Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων 6, Ἀθῆναι.
- Jagic V. (1917), *Supplementum Psalterii Bononiensis. Incerti auctoris explanatio Graeca*, Vienna.
- Lagarde P. A. de (1858), *Hippolyti Romani quae feruntur omnia Graece*, Londinii-Lipsiae.
- Lampe G. W. H. (1961), *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford.

- Lidell H. G., Scott R., Jones H. S. (1940), *A Greek-English Lexicon, revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie*, Clarendon Press, Oxford (1843).
- Lietzmann H. (1904), *Apollinaris von Laodicea und seine Schule*, TU 1, Tübingen.
- Migne J.-P. (1857), *Patrologia Graeca*, X, Parisiis.
 — (1862), *Patrologia Graeca*, LXII, Parisiis.
 — (1863), *Patrologia Graeca*, CX, Parisiis.
- Nautin P. (1949), *Hippolyte 'Contre les heresies': Fragment; étude et édition critique*, Études et textes pour l'histoire du dogme de la Trinité 2, Paris.
 — (1953), *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton dans les florilèges dogmatiques et chez les historiens modernes*, Patristica 1, Paris.
- Nestle E. & E., Aland B. & K., Karavidopoulos J., Martini C. M., Metzger B. M. (1993), *Novum Testamentum Graece*, Stuttgart (1898).
- Pitra J. B. (1883), *Analecta Sacra Spicilegio Solesmensi parata*, III, Venetiis.
- Possevino A. (1608), *Apparatus sacer ad scriptores Veteris & Novi Testamenti*, Coloniae Agripinnae (1603).
- Quasten J. (1966), *Patrology*, I, Utrecht – Antwerp.
- Rahlfs A. (1928), *Paul de Lagardes wissenschaftliches Lebenswerk im Rahmen einer Geschichte seines Lebens dargestellt*; Mitteilungen des Septuaginta-Unternehmens 4/1, Berlin.
 — (1967), *Psalmi cum Odis, Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum Academiae Litterarum Gottigenensis editum*, X, Göttingen (1931).
- Rahlfs A., Hanhart R. (2006), *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Rahlfs. Editio altera quam recognovit et emendavit Robert Hanhart*, Stuttgart (1935).
- Schwarz E. (1927), *Codex Vaticanus gr. 1431: eine antichalkedonische Sammlung aus des Zeit Kaiser Zenons*, ABAW.PH XXXII 6, München.
 — (1936), *Zwei Predigten Hippolyts*, SBAW.PH, Heft 3, München.
- West M. L. (1973), *Textual Criticism and Editorial Technique*, Stuttgart.
- Wilamowitz-Moellendorff U. von (1921), *Geschichte der klassischen Philologie*, Leipzig – Berlin.

Webseiten

<http://www.bautz.de/bbkl/>

<http://www.treccani.it/>

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Λέκτορας Παν/μίου Ιωαννίνων
dgeorgakopoulos08@yahoo.gr

ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΠΑΡΟΙΜΙΩΝ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΚΑΤΖΙΟΥΛΗ*

Περίληψη. Στη συλλογή τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χειρογράφων τοῦ μητροπολίτη Κορυτσᾶς καὶ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Εὐλογίου Κουρίλα (1880 - 1961), ποῦ ἔχει περιέλθει στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (1992), ἐντοπίστηκε ἓνα χειρόγραφο τῆς συλλογῆς τῶν παροιμιῶν τοῦ Παρθενίου Κατζιούλη († 1717), ποῦ ἀποτελεῖ τὴν παλαιότερη τῶν νεοελληνικῶν συλλογῶν παροιμιῶν. Ὁ κώδικας εἶναι αὐτόγραφος καὶ ἡ μελέτη τοῦ περιεχομένου τῆς συλλογῆς ὀδηγεῖ στοῦ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς δύο παραλλαγές τῆς συλλογῆς, ποῦ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη χειρόγραφη παράδοσή της.

Summary. In this paper a codex from the Eulogios Kourilas' collection of byzantine and post-byzantine manuscripts, which now belongs to the library of University of Ioannina, is presented. This manuscript contains Parthenios Katzioulis' Collection of Proverbs, the oldest of modern greek collections of that kind. The codex is an autograph of Parthenios and its study gives us the opportunity to search the posterior manuscript tradition of the collection towards a new critical edition.

Ὁ Νικόλαος Πολίτης στὸν πρῶτο τόμο τῆς ἐκδοσης τῶν *Παροιμιῶν* του συμπεριέλαβε τὴν συλλογὴ¹ ποῦ εἶχε καταρτίσει ὁ ἡπειρώτης λόγιος διδάσκαλος Παρθένιος Κατζιούλης († 1717)². Στὴν εἰσα-

* Καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴν ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου στὸν διευθυντὴ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δρ. Γ. Ζάχο γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἄδειας γιὰ τὴ μελέτη τῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα καθὼς καὶ στοὺς ὑπευθύνους τῆς βιβλιοθήκης ποῦ διευκόλυναν τὴν ἐρευνά μου.

1. Βλ. Ν.Γ. Πολίτου, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι*. Ἐν Ἀθήναις [Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ], 1899, Α', 69-132.

2. Γιὰ τὸν Παρθένιο Κατζιούλη βλ. Π. Ἀραβαντινοῦ, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*. Εἰσαγωγή - ἐπιμέλεια Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα [Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν], 1960, 82-83, Κ.Δ. Μέρτζιου, «Τὸ ἐν Βενετία

γαγή τοῦ ἔργου του σημείωσε ὅτι ἡ συλλογή εἶναι πολύτιμος ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις οὐ μόνον διὰ τὸν χρόνον, καθ' ὃν κατηρτίσθη, ἢ παλαιότητα οὕσα τῶν ἐλληνικῶν συλλογῶν ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν πλοῦτον αὐτῆς καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐρμηνείας πλὴν σπανίων ἐξαιρέσεων³.

Ἡ ἔκδοσις τῆς συλλογῆς στηρίχθηκε σὲ ἀντίγραφα δύο μαρτύρων τῆς χειρόγραφης παράδοσός της: τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ χειρόγραφου Τιμίου Σταυροῦ 89⁴ καὶ χειρογράφου ἀρ. 1 τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος τῆς Τεργέστης⁵.

Τὸ 1915 ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας ἔκανε γνωστὴ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀκόμῃ χειρογράφου στὸ ὁποῖο παραδιδόταν ἡ συλλογή τοῦ ἡπειρώτη λογίου. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸν κώδικα Μεγίστης Λαύρας I. 41 γιὰ τὸν ὁποῖο σημείωσε ὅτι εἶναι πολύτιμος καθότι τυγχάνει τὸ δεύτερον πλήρες ἀντίγραφον (ἂν μὴ τὸ πρωτότυπον) μετὰ τὸ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Τεργέστη ἐλληνικῆς κοινότητος⁶.

Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, ὁ ἴδιος, ἐπανερχόμενος στὸ θέμα, σημείωσε ὅτι τὸν λαυρευτικὸ αὐτὸ κώδικα συναπεκόμισε στὸ Παρίσι ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, ὁ ὁποῖος δημοσίευσε τὶς παροιμίες ποὺ παραδίδονταν σ' αὐτὸν καὶ ἐκράτησεν καὶ τὸν κώδικα⁷, χωρὶς νὰ παραθέσει περισσότερα στοιχεῖα. Στὴν ἴδια μελέτη ἀνέφερε ἐπίσης ὅτι βρίσκεται στὴν κατοχὴ του ἑνας ἀκόμῃ κώδικας τοῦ Παρθενίου Κατζίουλη ἀγορασθεὶς τῷ 1933 παρὰ τοῦ παλαιοβιβλιοπώλου Ζαμπάκη καὶ ὅτι... εἶναι ιδιόχειρος του συγγραφέως⁸.

Ἡπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», *HX* 11 (1936) 74-78, Ἀ. Χατζημιχάλη, «Οἱ ἐν τῷ ἐλληνοσχολεῖῳ Μετσόβου διδάξαντες καὶ διδαχθέντες», *HX* 15 (1940) 77-90.

3. Πολίτης, *δ.π.* (σημ. 1), λβ'.

4. Βλ. Ἀ Παπαδοπούλου - Κεραμῆς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἐλληνικῶν κωδίκων*, Sankt Peterburg 1897, I', 147-149.

5. Πολίτης, *δ.π.* (σημ. 1), λα'.

6. Εὐλ. Κουρίλα, «Ἀνέκδοτος συλλογὴ παροιμιῶν», *Λαογραφία* 5 (1915), 560.

7. Εὐλ. Κουρίλα, «Παῖσιος Μικρὸς ὁ ἐξ Ἰωαννίνων», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 3 (1954) 659, σημ. 1.

8. Κουρίλα, *δ.π.* (σημ. 7), 659, σημ. 1.

Τὸ 1968 ὁ Γ.Π. Σαββαντίδης ἐντόπισε στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς Ἰωαννίνων τὸν κώδικα τῆς ἐλληνικῆς κοινότητας τῆς Τεργέστης ὁ ὁποῖος κατέληξε στὰ Ἰωάννινα τὸ 1938 μαζί μετὰ τὴ βιβλιοθήκη ποὺ κληροδότησε τότε στὴ Σχολὴ ὁ καθηγητὴς τῆς Κοινοτικῆς Σχολῆς Τεργέστης, Εὐστάθιος Πασχάλης, στὴν κατοχὴ τοῦ ὁποῖου εἶχε περιέλθει ἄγνωστο πότε καὶ ὑπὸ ποιῆς συνθηκῆς⁹.

Ἡ ἀνεύρεση τότε τοῦ κώδικα ὑπῆρξε ἡ ἀφορμὴ νὰ μελετηθεῖ ἐνδελεχέστερα ἡ χειρόγραφη παράδοση τῆς συλλογῆς. Ὁ Γ.Π. Σαββαντίδης κατέληξε στὸ συμπέρασμα *ὅτι κυκλοφοροῦσαν χειρόγραφες δύο τουλάχιστον ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν Πάρθ. Κατζιούλη: ἡ πρώτη ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸ χφ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 43b: Litzica 729 (496) ἐνῶ ἡ δευτέρη ἀπὸ ἄλλα χφφ. ὅπως τὸ 43 c τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας = Litzica 270 (650), τὸ Π τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ τὸ Τ τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς τῶν Ἰωαννίνων*¹⁰. Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ δημοσίευσε τὴν ἔκδοση τῶν 714 δημῶδων γιαννιώτικης προέλευσης (*παροιμῖαι κοινὰ κατὰ Ἰωαννίνας*), οἱ ὁποῖες δὲν παραδίδονταν στὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα στηρίχθηκε ἡ ἔκδοση τῆς συλλογῆς ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πολίτη¹¹.

Τὸ 1973, μετὰ ἀφορμὴ τὴν ἔκδοση τοῦ Γ.Π. Σαββαντίδη, ὁ Δ.Σ. Λουκάτος, ταύτισε τὴ συλλογὴ τῶν 714 δημῶδων παροιμιῶν τοῦ Παρθενίου Κατζιούλη μετὰ τὴ συλλογὴ τῶν ἠπειρωτικῶν παροιμιῶν ποὺ τὸ

9. Βλ. Γ.Π. Σαββαντίδη, «Οἱ παροιμῖες τοῦ Παρθενίου Κατζιούλη», *ΔΩΔΩΝΗ ΕΕΦΣΠΙ* (1972) 145, 147-155. Μετὰ ἀφορμὴ σχετικὴ ἐγγραφὴ στὸ χειρόγραφο κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Σχολάρχου τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς Γ.Χ. Σούλη, τὸ χειρόγραφο ἀναζήτησε, πρῶτος χωρὶς νὰ τὸ ἐντοπίσει τότε (Μάρτιος 1967 - Ἀπρίλιος 1968), ὁ Λ. Πολίτης, «Παλαιογραφικὰ ἀπὸ τὴν Ἠπειρο», *ΕΕΦΣΠΘ* 12 (1973) 334-336. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴ βιβλιοθήκη τῆς ἐλληνικῆς κοινότητας τῆς Τεργέστης τὴν 5.9.1908 ὁ Σπ. Π. Λάμπρος ἀναζήτησε τὸν κώδικα ἀλλὰ δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ τὸν μελετήσῃ *ἐγκεκλεισμένον ἐν τῷ ταμείῳ τῆς κοινότητος, οὐ αἱ κλειδῆδες δὲν ἦσαν πρόχειροι ἐν τῷ γραφείῳ αὐτῆς*, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρο, «Οἱ κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἐν Τεργέστῃ ἐλληνικῆς κοινότητος», *ΝΕ* 6 (1909) 69.

10. Σαββαντίδης, *δ.π.* (σημ. 9), 156.

11. Βλ. Σαββαντίδη, *δ.π.* (σημ. 9), 159-199. Γιὰ τὴν ἔκδοση βλ. καὶ Γ.Δ. Καψάλη, *Οἱ παροιμῖες τοῦ θεσπρωτοῦ λογιῶν Κώστα Ἄθ. Μιχαηλίδη – 6121 χειρόγραφες παροιμῖες σὲ ἀλφabetικὴ καὶ λημματοθετικὴ κατάταξη*, Ἀθήνα 2005, 98-99.

1933, βάσει του λαυρεωτικού κώδικα, είχε δημοσιεύσει ο Σωφρόνιος Εύστρατιάδης¹², σὲ τεύχος του βραχυβίου περιοδικού *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* πὸν ἐξέδιδε στὸ Παρίσι τότε (1932-1933) ἀγνοώντας τὸν συντάκτη τῆς ἐκδιδόμενης συλλογῆς¹³.

Μεταξὺ τῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς Εὐλόγιου Κουρίλα, τὰ ὁποία μαζί με τὴ βιβλιοθήκη καὶ τὸ ἀρχεῖο του τὸ 1992¹⁴ σύμφωνα με τὴν ἐπιτελεύτια βούλησή του, περιῆλθε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων¹⁵, ἐντοπίσαμε καὶ τὸ χειρόγραφο μετὶ τῆς παροιμίας τοῦ Παρθενίου Κατζιούλη πὸν τὸ 1933 εἶχε ὁ ἴδιος ἀγοράσει ἀπὸ τὸν παλαιοβιβλιοπώλη Ζαμπάκη¹⁶.

Ὁ χαρτῶος κώδικας διαστάσεων 16 x 10,5 ἐκ. ἀποτελεῖται ἀπὸ 156 φύλλα (I+155) πὸν ἀριθμοῦνται μετὰ ἀραβικὴ ἀρίθμηση (μετὰ μολύβι) στὸ περιθώριο στὸ recto κάθε φύλλου¹⁷. Στὴ συλλογὴ τῶν κωδίκων τοῦ Εὐλόγιου Κουρίλα τὸ χειρόγραφο δὲν φέρει ἀρίθμηση. Στὸ φ I' ἔχει ἀναγραφῆ (μετὰ ἀπὸ διόρθωση ἀριθμοῦ προγενέστερης ἀρίθμησης ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνεται τὸ πρῶτο ψηφίο 3) ὁ ἀριθμὸς 17. Φέρει στάχωση ἀπὸ χαρτὸν καὶ ὕφασμα ἐπενδεδυμένη μετὰ φύλλο περγαμηνῆς¹⁸, ἡ γραφὴ τοῦ ὁποίου σὲ δυὸ στῆλες ἔχει καταστῆ ἐξίτηλη καὶ δυσανάγνωστη.

12. Βλ. Δ.Σ. Λουκάτου, «Σχετικὰ μετὶ τῆς “δημῶδεις παροιμίας” τοῦ Παρθενίου Κατζιούλη. Ἡ δημοσίευση τοῦ λαυρεωτικοῦ χειρογράφου, 1933 στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν Σωφρόνιο Λεοντοπόλεως», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 22 (1973) 234-236.

13. Βλ. Σωφρόνιου πρῶτην Λεοντοπόλεως, «Ἡπειρωτικαὶ Παροιμιαί», *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς. Παράρτημα Ἀγιορειτικῆς Βιβλιοθήκης* 1 (1932-1933) 330-348.

14. Βλ. Μ. Ζάγκλη - Μπόζιου, *Εὐλόγιος Κουρίλας (1880-1961). Τὸ ἀρχεῖο τοῦ στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων* [ΔΩΔΩΝΗ - ΕΕΦΣΠΙ, Παράρτημα 79], Ἰωάννινα 2009, 532-542.

15. Βλ. ἐπίσης, Δ. Αποστολόπουλου, Π. Μιχαηλάρη, Μ. Παῖζη, «Ἐνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο πὸν ἐλάνθανε: τὸ χειρόγραφο Γ, τοῦ Γερασίμου Ἀργολίδος. Ἐνας ἀγνωστος κώδικας τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», *Ἑλληνικά* 45 (1995) 87-88.

16. Βλ. Κουρίλα, *δ.π.* (σημ. 8), 659, σημ. 1.

17. Ἡ ἀρίθμηση εἶναι μᾶλλον τῆς Μ. Ζάγκλη - Μπόζιου πὸν συμπεριέλαβε στὴν παρουσίαση τοῦ ἀρχείου τοῦ Εὐλόγιου Κουρίλα μία σύντομη περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου. Βλ. Ζάγκλη-Μπόζιου, *δ.π.* (σημ. 14), 54.

18. Ὅπως συνηθιζόταν κατὰ τὴν ὑστερομεσαιωνικὴ περίοδο καὶ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Βλ. Δ.Τ. Αποστολόπουλο, «Οἱ σταχώσεις ὡς ἀποθέτες ἱστορικοῦ ὕλικου 15ος-19ος αἰ.», *Βιβλιοαμφιάστης* 3 (2008) 101-110.

Ἡ γραφή εἶναι ὄρθια καὶ εὐανάγνωστη. Ὁ γραφέας δὲν κάνει χρήση συντομογραφιῶν. Χρησιμοποιεῖ μαῦρο μελάνι στὸ πρῶτο τμήμα τοῦ κώδικα (φφ. 2^r - 31^r) καὶ μελάνι καφέ χρώματος στὸ μεγαλύτερο μέρος του (φφ. 1^v, 1^r-2^v, 31^r-155^v). Στὸ φ. 33^r ἐπισημαίνεται ἀλλαγὴ κονδυλίου. Ἀπὸ τὸ φύλλο αὐτὸ καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ κώδικα ἡ γραφή του εἶναι συγκριτικὰ λεπτότερη. Ἐπίτιτλη φυτικὴ διακόσμηση μὲ μαῦρο ἢ καφέ μελάνι ὑπάρχει στὰ φφ. 1^r, 2^r, 109^r, 137^r, 142^v. Διάσπαρτα στὰ περιθώρια τῶν φύλλων τοῦ κώδικα ἐπισημαίνονται ἀναγνωστικὰ ἴχνη: παῦλες μὲ κόκκινο χρῶμα, σταυροὶ καὶ γωνιώδεις ἀγκύλες μὲ μολύβι ποὺ παραπέμπουν σὲ ἀναγνώστη ἢ / καὶ ἀντιβολὴ τῶν κειμένων ποὺ παραδίδονται σ' αὐτὸν ἀπὸ μεταγενέστερους κτήτορες του καὶ πιθανότατα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Εὐλόγιο Κουρίλα¹⁹.

Στὸ φ. 1^r ἀναγράφεται ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς: *Παροιμίαι συλλεγεῖσαι ἀπὸ διαφορῶν βιβλίων ὑπὸ / Παρθενίου ἱερομονάχου Κατζιούλη τοῦ / ἐξ Ἰωαννίνων, / εἰς χρῆσιν τῶ κ(αὶ) ὠφέλειαν τῶν / φιλοπόνων σπουδαίων / κ(αὶ) ἐν Χριστῶ ἡμῶν ἀδελφῶν*²⁰. Στὸ φ. 1^v παραδίδεται τὸ τετράστιχο ἐπίγραμμα ποὺ ὁ λόγιος ἐπίσκοπος Βελλᾶς Ἰωαννίκιος Χατζῆς ἔγραψε καὶ ἀφιερώνει στὴ συλλογὴ τοῦ Παρθενίου Κατζιούλη²¹. Στὸ φ. 1^v παραδίδεται ὁ πρόλογος τοῦ συμπλητῆ τῆς συλλογῆς: *τοῖς ἐντευξομένοις ἐν Χ(ριστ)ῶ ἡμῶν ἀδελφοῖς εἰδήμοσι πά/σί τε κ(αὶ) σπουδαίοις, ὅσοι τε τῆς ἱερατικῆς τάξεως, ὅ/σοι τε τοῦ λαϊκοῦ καταλόγου, ὑγίαν κ(αὶ) σωτηρίαν παρὰ θεοῦ... ἔρρωσθε μὲν τῶ σώματι, ὑγιαίνετε δὲ τῆ ψυχῇ / κατὰ Χριστὸν ἀδελφοί. / Παρθένιος ἱερομόναχος ὁ κ(αὶ) Κατζιούλης ὁ ἐξ Ἰωαννίνων τοῖς ἡμετέρας λογιό-*

19. Ὁ τελευταῖος κτήτορας τοῦ χειρογράφου σὲ δυὸ τουλάχιστον δημοσιεύματά του ἀναφέρεται στὴν συλλογὴ παροιμιῶν ποὺ παραδίδεται σ' αὐτό. Βλ. Κουρίλα, *δ.π.* (σημ. 6), 560 καὶ ὁ ἴδιος, *δ.π.* (σημ. 7), 659, σημ. 1.

20. Ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν τίτλο ποὺ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Πολίτη, *δ.π.* (σήμ. 1), 68 ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ τὸν τίτλο τῆς συλλογῆς στὸ χειρόγραφο τῆς Τεργέστης 1 = Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης Ἰωαννίνων. Βλ. Σαββαντίδη, *δ.π.* (σήμ. 9), 148.

21. Γιὰ τὸν Ἰωαννίκιο Χατζῆ καὶ τὰ ἐπιγράμματά του γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Παρθενίου Κατζιούλη. Βλ. Σαββαντίδη, *δ.π.* (σημ. 9), 148, 155-156.

τητος ἐν Χριστῷ ἀδελφός²².

Στὸ φ. 2^ρ, μετὰ τὴν ἐπίτιτλη διακόσμηση, ἀκολουθεῖ ὁ ὀρισμὸς τῶν παροιμιῶν. Ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ἰδίου φύλλου καὶ μέχρι τὸ φ. 108^ν παραδίδεται ἡ *Παροιμιῶν Συναγωγή* κατὰ ἀλφαβητική σειρά. Στὴν ἀρχὴ κάθε ἀλφαβητικῆς ἐνότητος, κάτω ἀπὸ μία ὀριζόντια διαχωριστικὴ γραμμὴ, ἀναγράφεται σὲ κεφαλαιογράμματη γραφὴ καὶ σὲ μεγαλύτερη διάσταση τὸ ἀντίστοιχο γράμμα τῆς ἀλφαβήτου. Σὲ μεγαλύτερη διάσταση κεφαλαιογραφεῖται ἐπίσης καὶ τὸ ἀρχικὸ κάθε παροιμιακοῦ λήμματος.

Τὸ κυρίως σῶμα τῆς συλλογῆς συνοδεύεται ἀπὸ *Πίνακα ταυτοσημάντων ἀπὸ διαφόρων ἀρχομένων στοιχείων* (φφ. 109^ρ - 136^ν) καθὼς καὶ πίνακα κλήσεως τοῦ ρήματος *εἶμι τοῦ πορεύομαι τοῦ παρὰ τῷ σοφῷ ἄλδῳ* (φφ. 137^ρ - 140^ρ).²³ Ἐπισυνάπτονται ἐπίσης δύο ἀκόμη πίνακες: *Πίναξ τῆς τῶν ταυτοσημάντων παροιμιῶν ἐννοίας* (φφ. 141^ρ-142^ρ) καὶ *πίναξ κατὰ στοιχεῖον τῶν ἐν ταῖς σελίσι ταυτοσημάντων παροιμιῶν* (φφ. 142^ν - 155^ν).

Ὅτι πρόκειται πρᾶγματι γιὰ τὸν αὐτόγραφο κώδικα²⁴ τοῦ Παρθενίου Κατζούλη, ὅπως εἶχε ἀνακοινώσει ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας,²⁵ τεκμαίρεται ἀπὸ τὶς προσθήκες ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ γραφέα, μὲ λεπτότερη ὅμως γραφὴ, παροιμιῶν καὶ λέξεων στὸ κυρίως σῶμα τῆς συλλογῆς καὶ στοὺς

22. Ὁ πρόλογος δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1863 βάσει χειρογράφου ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του κάποιος Μιχ. Γοργόλης ἀπὸ τὸν Π. Ἀραβαντινὸ, «Τρεῖς βιογραφίαι ἐξ ἀνεκδότου βιογραφικῆς συλλογῆς», *Πανδώρα* 13 (1863) 148. Βλ. ἐπίσης Ἀραβαντινοῦ, *δ.π.* (σημ. 2), 82-83.

23. Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο κάποιας ἀπὸ τὶς γραμματικὲς ποὺ ἐκδόθηκαν στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου Μανουτίου στὴ Βενετία (1494-1515)· πιθανότατα γιὰ ἀντίγραφο τῆς γραμματικῆς ποὺ εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἄλδο καὶ ἐκδόθηκε μετὰ τὸ θάνατό του ἀπὸ τὸν Μᾶρκο Μουσοῦρο, Βλ. A. Firmin - Didot, *Alde Manute et le Hellenisme à Venise*, Paris 1875, 406-409. Βλ. ἐπίσης Κ.Ι. Γιαννακόπουλου, *Ἕλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην*. Μεταφρ.: Χ. Γ. Πατρινέλης, Ἀθῆναι 1965, 141.

24. Κανένας ἀπὸ τοὺς κώδικες στοὺς ὁποίους παραδίδεται ἡ συλλογὴ δὲν φέρεται ὡς αὐτόγραφος τοῦ Παρθενίου Κατζούλη. Βλ. Σαββαντίδη, *δ.π.* (σημ. 9), 156.

25. Βλ. Κουρίλα, *δ.π.* (σημ. 7), 659, σημ. 1.

συνημμένους σ' αὐτὴν πίνακες, ὅπως στὰ φφ. 37^v, 65^r, 102^v, 126^r, καὶ ἐπίσης ἀπὸ τὶς διαγραφές (μὲ ὀριζόντια γραμμὴ) λέξεων καὶ παροιμιῶν, ὅπως στὰ φφ. 26^r, 33^v, 34^r, 64^v, 71^r, 84^r, 102^v, 126^r. Προσθῆκες λημμάτων κάθετα *in margine* ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι τοῦ γραφέα μὲ παραπεμπτικὸ σύμβολο ἐπισημαίνονται καὶ στὸν *Πίνακα κατὰ στοιχεῖον τῶν ἐν ταῖς σελίσι ταυτοσημάντων παροιμιῶν*.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς διευθέτησης τῶν περιεχομένων τῆς συλλογῆς στὸν αὐτόγραφο κώδικα τῆς συλλογῆς τοῦ Εὐλόγιου Κουρίλα παραδίδεται μία ἐπαυξημένη μορφή τῆς πρώτης “ἐκδόσῃς” τῆς, σύμφωνα μὲ τὴ διάκριση τοῦ Γ.Π. Σαββαντίδη²⁶. Περιλαμβάνονται σ' αὐτὴν τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἰωαννίκιου Χατζῆ (φ. Γ') ὁ πρόλογος τοῦ Παρθενίου Κατζιούλη (φ. Γ^v) μαζί μὲ τοὺς δύο πίνακες (ἐννοιολογικὸς φφ. 141^r – 142^r καὶ κατὰ στοιχεῖον φφ. 142^v-155^v) ποὺ ἀκολουθοῦν τὶς ταυτοσημαντες. Δὲν ἔχει συμπεριληφθεῖ ὁμως ἡ συλλογὴ τῶν γιαννιώτικων δημῶδων παροιμιῶν ποὺ παραδίδονται στοὺς κώδικες τῆς δευτέρας ἐκδόσης: Ρούμ. Ἀκαδ. 43 a (Litzica 270 (650), Ἱεροσολ. (Τιμίου Σταυροῦ) 89, Τεργέστης 1=Ζωσιμαίας Ἰωαννίνων καὶ Μεγίστης Λαύρας I. 41. Συνεπῶς ὁ Παρθένιος Κατζιούλης, προτοῦ προσθέσει τὶς γιαννιώτικες δημῶδεις παροιμίες, εἶχε ἐπεξεργαστεῖ τὴν ἀρχικὴ “ἐκδόσῃς” τῆς, προσθέτοντας τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἰωαννίκιου Χατζῆ, τὸν δικὸ του πρόλογο καθὼς καὶ τοὺς δύο τελευταίους πίνακες. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο θέλησε νὰ δώσει μία πῶ “δημοσιεύσιμη” μορφή στὴ συλλογὴ του, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη κυκλοφορήσει σὲ χειρόγραφα στὴ μορφή ποὺ παραδίδεται στὸ χειρόγραφο τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 43b = Litzica 724 (496), σκοπεύοντας νὰ τὴν ἀποστείλει γιὰ δημοσίευση σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας²⁷. Ἡ περισυλλογὴ καὶ ἡ προσθήκη τῶν δημῶδων παροιμιῶν τῆς ιδιαίτερης πατρίδας τοῦ ὑπῆρξε μᾶλλον ἢ αἰτία ποὺ ἀνέστειλε τὴν

26. Βλ. Σαββαντίδη, *δ.π.* (σημ. 9), 156.

27. Σύμφωνα καὶ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ προλόγου του. Βλ. Πολίτη, *δ.π.* (σημ. 1) 69-70. Μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1717 ἐκδόθηκε στὴν Βενετία ἕνα δεύτερο βιβλίον του, ἡ συλλογὴ τῶν ἀποφθεγμάτων του γιὰ τὴν ὁποία ἐπίσης κάνει λόγο στὸν πρόλογο τῆς συλλογῆς τῶν παροιμιῶν του. Βλ. ἐπίσης Σαββαντίδη, *δ.π.* (σημ. 9), 156.

εκτύπωση τῆς συλλογῆς του. Ἡ χειρόγραφη διακίνησή της σὲ ἕξι τουλάχιστον χειρόγραφα τοῦ 18ου αἰ.²⁸ ἀποτελεῖ μίαν ἀσφαλῆ ἐνδειξη γιὰ τὸ πόσο ἡ ἐρανιστικὴ προσπάθεια τοῦ ἡπειρώτη λογίου ἀνταποκρίθηκε στὰ ἀναγνωστικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ 18ου αἰ.²⁹ Ἐνισχύεται συνεπῶς ἡ σημασία της τὴν ὁποία εἶχε στὶς ἀρχές τοῦ 20ου αἰ. ἐπισημάνει ὁ Ν. Πολίτης³⁰ καὶ καταδεικνύεται ἡ ἀνάγκη γιὰ περαιτέρω μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσής της μὲ σκοπὸ τὴ δημοσίευση μίας νέας κριτικῆς ἐκδοσῆς της³¹.

Ἀπὸ σημειώματα σὲ φύλλα τοῦ χειρογράφου γίνονται γνωστὰ τὰ ὀνόματα κάποιων ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς κτήτορες του, προτοῦ καταλήξει στὴν κατοχὴ τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα. Στὸ φ. Γ', πάνω ἀπὸ τὸν ἀναγραφόμενον τίτλο τῆς συλλογῆς καὶ κάτω ἀπὸ τὸν διορθωμένο ἀριθμὸ τῆς παλαιότερης ἀρίθμησης σὲ Ἀριθ. 17, ἔχει προστεθεῖ ἡ λέξη *παροιμία*. Μὲ τὸ ἴδιο χέρι κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς συλλογῆς ἔχει καταγραφεῖ ἓνα δυσανάγνωστο σημείωμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνεται τὸ ὄνομα *εὐαγγελينوῦ*. Μὲ τὸ ἴδιο ἐπίσης χέρι ἔχει προστεθεῖ ἡ κλίση τοῦ Ἀορίστου Β' τοῦ ρήματος *εἶμι* στὸ φ. 137^v καθὼς καὶ ἓνα δίστιχο στὸ φ. 156^v *ὦ βιβλίον ὠραιότατον καὶ καλοσυνθεμένον / εἰς μορφὸν εἶσαι καὶ καλὸν κ(αι) καλοτυπωμένον*. Ἡ ἀρχὴ ἑνὸς κτητορικοῦ σημειώματος καταγράφεται στὸ φ. Γ' κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἰωαννίνιου Χατζῆ: *κ(αι) τόδε...* Μὲ τὸ ἴδιο χέρι καταγράφεται ὀλοκληρωμένο τὸ κτητορικὸ σημείωμα στὸ φ. Ζ' πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίτιτλο κόσμημα *κ(αι) τόδε πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀλεξάνδρου κ(αι) τ(ῶν) φίλων*. Οἱ Εὐαγγελινὸς καὶ Ἀλεξάνδρος ὑπῆρξαν κτήτορες τοῦ χειρογράφου κατὰ τὸ

28. Ἐξί εἶναι τὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα παραδίδεται ἡ συλλογὴ. Βλ. Σαββαντίδη, *δ.π.* (σημ. 7), 156 καὶ Λουκάτο, *δ.π.* (σημ. 12).

29. Γιὰ τὴν παράλληλη διοίκηση χειρογράφου καὶ ἐντύπου βιβλίου στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (16ος - 19ος αἰ.). Βλ. Τ.Ε. Σκλαβενίτη, «Ἡ δυσπιστία στὸ ἐντυπο βιβλίον καὶ ἡ παράλληλη χρῆση τοῦ χειρογράφου», στὸ *Τὸ βιβλίον στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες. Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν*, Ἀθήνα [ΕΙΕ/ΚΝΕ], 1982, 283-293.

30. Βλ. Πολίτης, *δ.π.* (σημ. 1), λβ'.

31. Τὴν ἀνάγκη γιὰ περαιτέρω μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσής της συλλογῆς εἶχε ἐπισημάνει ὁ Λουκάτος, *δ.π.* (σημ. 12), 235-236.

18ο και 19ο αἰ. προτοῦ αὐτὸ καταλήξει στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰ. στὴν κατοχὴ τοῦ βιβλιοπώλη τῶν Ἀθηνῶν Ζαμπάκη ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ προμηθεύτηκε τὸ 1933, σύμφωνα μὲ τὴ δική του μαρτυρία ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενο ἑνὸς αὐτογράφου καὶ ἐνυπογράφου σημειώματος τοῦ ἰδίου βιβλιοπώλη σὲ δελτιάριο διαστάσεων 14 x 10 ἐκ. πράσινου χρώματος ποῦ βρέθηκε λυτὸ στὰ πρῶτα φύλλα τοῦ κώδικα: *εἰς τὸν πάτερ (sic) Εὐλόγιον / ἔδωσα ἓνα χειρόγραφον / παροιμιῶν Κατσούλη / Ἀθην 17.11.33 (ὑπογραφή) Ζαμπάκης.*³² *Habent sua fata libelli.* Μετὰ ἀπὸ μακρὰ διαδρομὴ καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιτελεύτια βούληση τοῦ τελευταίου ιδιώτη κτήτορά του τὸ αὐτόγραφο τοῦ ἠπειρώτη λογίου τοῦ 18οῦ αἰ. ἔμελλε στὰ τέλη 20οῦ νὰ ἐπιστρέψει στὸν τόπο ποῦ γράφτηκε.

32. Μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1950 ὁ βιβλιοπώλης Μ. Α. Ζαμπάκης διέθετε συλλογὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ 17οῦ-19οῦ αἰ. Βλ. Μ. Richard, «Rapport sur une mission d'Études en Grèce (29 Août - 29 Novembre 1951)», στὸ Μ. Richard, *Opera Mirora*, III, Turnhout – Leuven 1977, 73, (56).

Αριθ. 77

ΚΑΤΑ ΤΗΝ

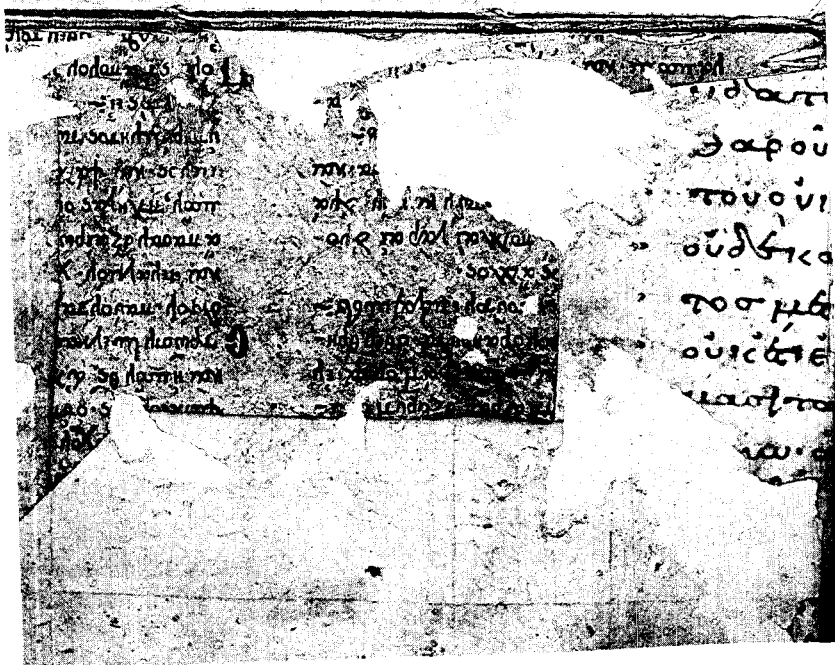
Παρασκευή σήμερον εφ' ου
διαφόρων βιβλίων υπό
φωδανίου ηγουμένου
και κατ' ενομή του
αγίου Ιωαννου

Εν Χριστώ ημετέραν τον
βιβλίων. αναμνηστικόν
αδελφών ημών
αδελφών.

Βασίλειον εσθλοφρονών

1565

Αδελφών

1. Το έσπετεροκό τής στάχωσης και φ. Γ' τοό κώδικα.

Μεγάλη λαοκρατία οὐκ ἀφ᾽ ἑνὸς. Ἐστὶν ἄρα οὐκ ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν.

Μεταφυσικὴ ἐξουσία. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

Μετὰ τὴν ἐξουσίαν. Ἐστὶν ἄρα ἓνα ἰσχυρὸν ἐν τῷ κράτει ἐξ ἑνὸς ἄφ᾽ ἑνὸς.

ΑΡΙΑΔΝΗ ΓΚΑΡΤΖΙΟΥ-ΤΑΤΤΗ
Καθηγήτρια Παν/μίου Ιωαννίνων
agartziu@cc.uoi.gr

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΜΝΗΣΤΗΡΟΦΟΝΙΑΣ*

Περίληψη. Το παιχνίδι των χωροχρονικών, πολιτικών και κοινωνικών διαστάσεων στην *Οδύσσεια* αποτυπώνεται με τον πλέον αριστοτεχνικό τρόπο κατά την τελική αναμέτρηση του Οδυσσέα με τους μνηστήρες στον κεντρικό χώρο του οίκου, το *μέγαρον*. Οι απαιτήσεις των μνηστήρων, μιας ολόκληρης γενιάς νέων ανδρών που κατατρώγουν τα αγαθά, εποφθαλμιούν τη σύζυγο και την εξουσία του Οδυσσέα, του κυρίου του οίκου, εικονογραφούνται σύμφωνα με ένα περίτεχνο λογοτεχνικό αλλά ξεκάθαρα πολιτικό σχήμα. Οι μνηστήρες, οι οποίοι έχουν υπεισέλθει τοπογραφικά και κοινωνικά στο κέντρο του οίκου, διεκδικούν με ατάσθαλο και υβριστικό τρόπο όσα δεν τους ανήκουν αμφιβητώντας τους ηρωικούς κώδικες. Η καθοριστικής σημασίας σύγκρουση μεταξύ των νεαρών διεκδικητικών και του γηραιού κυρίου του οίκου εκφράζει τις βαθύτατες αντιδικίες μεταξύ των εκπροσώπων δύο διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Με τη νίκη του Οδυσσέα, γνωστή ως μνηστηροφονία, επιλύεται η βαθύτατη κρίση που έχει προκύψει από την αμφισβήτηση εκ μέρους των μνηστήρων των δικαιωμάτων των ενοίκων του οίκου, και από την επανεκδίκηση εκ μέρους του Οδυσσέα όσων κάποτε του ανήκαν. Ταυτόχρονα όμως, κατά την τελική αναμέτρηση Οδυσσέα και μνηστήρων εντός του *μεγάλου*, δηλώνεται η αδυναμία της “οδυσσειακής” κοινότητας της Ιθάκης να αποδεχθεί μία νέα κατάσταση, που έχει προκύψει από την *στάσιν* της νέα γενιάς, η οποία στην ουσία συνιστά αποδόμηση των παλαιών αξιών του οίκου. Με τον τρόπο αυτό, η ομηρική Ιθάκη απορρίπτει τους κλυδωνισμούς που οδήγησαν στους νέους πολιτικούς θεσμούς. Η νίκη στο *μέγαρον* επαναφέρει τον Οδυσσέα στην εξουσία του, εμποδίζει όμως την ομηρική Ιθάκη να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα της αναδυόμενης πόλης. Η ποιητική λύση δεν είναι παρά μία επιστροφή στην παλαιά “χρυσή” εποχή του οίκου.

* Μια πρώτη μορφή της εργασίας ανακοινώθηκε στο 13^ο σεμινάριο ομηρικής φιλολογίας (Ιθάκη 15-19 Σεπτεμβρίου 2008) και ακολούθως στο Σύνδεσμο Φιλολόγων Νομού Λακωνίας (Σπάρτη 18-19 Μαρτίου 2013).

Abstract. The game of temporal-spatial, political and social repercussions in the *Odyssey* is imprinted most masterfully during the ultimate confrontation of Odysseus with the suitors that takes place in the central site of the *oikos*, the *megaron*. The demands of the suitors, a whole generation of young men who prey on the goods of Odysseus, the master of the *oikos*, and who covet his wife and wealth, are depicted according to a complex yet clear political form. The suitors, who have topographically and socially superseded the center of the *oikos*, claim what is not theirs with an irregular and hybristic manner and thus contesting the heroic codes. The conflict between the young pretenders and the older master of the *oikos* is of definitive importance and expresses the deeper conflict between the representatives of two distinct social groups. With the victory of Odysseus, also known as *mnēstērophonia* the profound crisis caused by the suitors' challenging the rights of the residents of the *oikos*, is resolved, resulting to the reclaim on the part of Odysseus of everything that was once his own. At the same time, however, during the final conformation between Odysseus and the suitors within the *megaron*, we witness the display of the incapability of the "odyssean" community of Ithaca to accept the new circumstance that has sprung from the stasis of the new generation, and which essentially constitutes a deconstruction of the *oikos*' old values. In this manner, the Homeric Ithaca rejects the *stasis* which has led to the new political institutions. The victory within the *megaron* restores Odysseus back to his powerful position, yet it impedes Ithaca from adjusting to the reality of the emerging *polis*. The poetic solution is but a return to the old "golden" era of the *oikos*.

1. Οι μνηστήρες μεταξύ *μεγάρου* και *ἀγορᾶς*

α. Οι μνηστήρες στο *μέγαρον*

Η τελική αναμέτρηση του Οδυσσέα με τους μνηστήρες, γνωστή ως μνηστηροφονία¹, η οποία καθιερώνει την εκ νέου κυριαρχία του ήρωα στον οίκο του, λαμβάνει χώρα στο *μέγαρον* το βράδυ της 40ής

1. Τα όσα έχουν γραφεί, έως τώρα, για το ρόλο των μνηστήρων στην *Ὀδύσσεια* καλύπτουν επί μέρους πτυχές του θέματος. Βλ. Ζαμάρου, 1991· Felson-Rubin 1994, 111 κε, που αναφέρεται στα ατομικά γνωρίσματα των σπουδαιότερων από αυτούς· Thalmann 1998a, 180 κε· Lateiner 1995⁴, 203 κε, που επικεντρώνεται στην κοινωνική θέση των μνηστήρων και την κρίση στον οίκο, οικονομική και πολιτική·

ημέρας της επικής αφήγησης. Η επιλογή του συγκεκριμένου χώρου ως τόπου επίλυσης της κρίσης που σοβεί τα τρία τελευταία χρόνια στον οδυσσειακό οίκο δεν είναι τυχαία αφού το *μέγαρον* δεν είναι απλά ο κεντρικός χώρος του οίκου, αλλά ο ομφαλός μιας κοινωνικής δραστηριότητας, στην οποία κυριαρχούν οι δυνάμεις της αμφισβήτησης². Το ερώτημα επομένως που θα μας απασχολήσει στρέφεται γύρω από το ρόλο του συγκεκριμένου χώρου σε συνδυασμό με τις χρονικές παραμέτρους που οριοθετούν την ύστατη στιγμή της αντιπαράθεσης μεταξύ των σημαντικότερων αντιπάλων, δηλαδή του Οδυσσέα και των μνηστήρων.

Στην παρούσα εργασία θα επιμείνω κυρίως στην ανίχνευση των στοιχείων εκείνων που τονίζουν ή αναδεικνύουν ορισμένες πολιτικές και κοινωνικές πτυχές της θέσης των διεκδικητών του οίκου. Θεωρώντας την ομηρική εκδοχή καθαρά λογοτεχνική επινόηση του ποιητή, ο οποίος προβληματίζεται πάνω στην οργάνωση του οίκου του Οδυσσέα και τη θέση του στην οδυσσειακή κοινωνία, προφανώς δεν επιδιώκω την ένταξη των γεγονότων σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή³. Εξάλλου, η αυστηρή διάκριση ανάμεσα στην καθαρά λογοτεχνική και ιστορικοιστική γραμμή ερμηνείας παραμένει προβληματική. Το βέβαιο, πάντως, είναι ότι κατά τον ελάχιστο αφηγηματικό χρόνο και

Μαρωνίτης 2005a3, 317-332. Η μελέτη του Steinrück 2008, παρά τον ελκυστικό της τίτλο, εστιάζει μόνο στο ρόλο των νέων ως ακροατών της ιαμβικής ποίησης. Για την ανάρμοστη συμπεριφορά των μνηστήρων, βλ. και παρακάτω σημ. 8.

2. Διάσταση την οποία έχει ήδη επισημάνει ο Lateiner 1995⁴, 132. Όπως πολύ σωστά έχει παρατηρήσει ο Μαρωνίτης 2005b, 231 κε, η μεγάλη κεντρική εσωτερική αίθουσα του παλατιού, δηλαδή το *μέγαρον* (όπου έχει τελεσθεί η μνηστηροφονία χ 120, 127, 143, 239, 257-274, 270, 299 κά.), δεν προσφέρεται για την εκτέλεση της φονικής πράξης. Ο χώρος είναι ένα ασφυκτικά περιορισμένο πεδίο, αφού σε αυτό συνωστίζονται, σύμφωνα με τον ποιητή, πολυάριθμοι μνηστήρες (π 247 κε), ο Οδυσσέας, ο Τηλέμαχος, δούλοι όπως ο Εύμαιος, ο Φιλοίτιος, η Ευρύκλεια, και πολλά αντικείμενα όπως θρόνοι, τραπέζια γεμάτα φαγητά κ.λπ.

3. Το θέμα της οργάνωσης της ομηρικής κοινωνίας είναι από τα πλέον αμφιλεγόμενα σημεία της ομηρικής έρευνας. Για τη σύνοψη του όλου προβληματισμού, τον οποίο είναι αδύνατο να παραθέσουμε εδώ, βλ. Hölkeskamp 2002, ιδ. 305 κε.

χώρο, που αφιερώνεται από τον ποιητή στα τελικά γεγονότα, υπολανθάνει ένα εκτεταμένο, χρονικά και τοπικά, πεδίο δράσης.

Ο οίκος του Οδυσσέα προβάλλεται ήδη από την πρώτη ραψωδία όταν οι θεοί αποφάσισαν ότι ο ήρωας έπρεπε να επιστρέψει στον οίκο και στην Ιθάκη (α 17-18, *τῶ οἱ ἐπεκλώσαντο θεοὶ οἴκόνδε νέεσθαι / εἰς Ἰθάκην*)⁴. Με την έναρξη του έργου, εν είδει θεατρικής σκηνης οι «ηθοποιοί» καταλαμβάνουν τις θέσεις τους· έτσι η Αθηνά έρχεται και στέκεται στα πρόθυρα, στο κατώφλι της *αὐλῆς* (α 103 κε), ενώ ο Τηλέμαχος προσδοκά ότι ο πατέρας του θα επιστρέψει ως *ἄναξ* στον οίκο του (α 115 κε)⁵. Ταυτόχρονα, από την αρχή του έπους προσδίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην ανάρμοστη κατοχή του μεγάρου από τους μνηστήρες. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης της Αθηνάς-Μέντη, οι μνηστήρες παίζουν ζάρια μπροστά στις πόρτες (106 κε), χορεύουν (α 150), τρώνε και πίνουν αδιάκοπα (α 110 κε, 144 κε, 225 κε)⁶. Την ώρα που ο αγγελιαφόρος φέρνει την είδηση για την επιστροφή του Τηλεμάχου, ύστερα από το ταξίδι του στην Πύλο και τη Σπάρτη, οι μνηστήρες εμφανίζονται να συνεχίζουν το γλέντι στο παλάτι του Οδυσσέα. Εξέρχονται από το μέγαρον, κάθονται στην αυλή *προπάρουθεν θυράων* (π 343 κε), και στη συνέχεια, μετά την αποτυχία του σχεδίου εξόντωσης του Τηλεμάχου και τη σύντομη συνέλευση (π 361 κε), επιστρέφουν στον *δόμον* του Οδυσσέα (π 407), όπου και κάθονται σε ξεστούς θρόνους (π 408). Η ίδια εικόνα επαναλαμβάνεται στη

4. *Οἶκος* α 17, α 248, β 45, ε 42 = 115, 204, ζ 315 = ψ 259, η 77, ι 533, κ 474, 562, χ 36, ψ 7, 27, 36, 108, *δόμος* α 83 = ξ 424 = υ 239 = φ 204, ρ 227, *δῶμα* η 225, 320 = κ 66, σ 270, τ 526, υ 332 κ.ά. Βλ. και Kullman 1990· Γιατρομανωλάκης 1991, 115 κε· Lateiner 1995⁴, 129 κε· Rougier-Blanc 2005, 21 κε.

5. Θα ήταν άστοχο εκ μέρους μου να αναζητήσω τις τυχόν αντιστοιχίες του οικοδομήματος του οδυσσειακού οίκου με πραγματικά αρχιτεκτονικά κτήρια της μυκηναϊκής ή της γεωμετρικής εποχής. Αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει είναι ο τρόπος που ο ποιητής εικονογραφεί τη θέση των μνηστήρων και του Οδυσσέα στον συγκεκριμένο χώρο.

6. Ο Segal 1994, 117, 127 κε, θεωρεί ότι οι μνηστήρες ενδιαφέρονται για το τραγούδι ως συνοδευτικό του γεύματος. Η Μανακίδου 2002, 266 κε, πιστεύει ότι οι μνηστήρες θέλγονται από τη μουσική δραστηριότητα του Φήμιου.

συνέχεια της αφήγησης, όταν οι μνηστήρες μετά το παιχνίδι (ρ 167 κε)⁷ εισέρχονται στο μέγαρο (δόμους ρ 178, 231, 255) για το δείπνο (ρ 177 κε). Η μοίρα επομένως των μνηστήρων, οι οποίοι κατατρώγουν αδιάκοπα κυριολεκτικά και μεταφορικά τα αγαθά του οίκου του Οδυσσέα β 55-67, 312 κε, ξ 89 κε, ρ 531-537, τ 534, υ 213 κε)⁸, είναι αναπόσπαστα δεμένη με το *μέγαρον*, τον κεντρικό χώρο του οίκου και ό, τι ανήκει σε αυτόν.

Οι δραστηριότητες των μνηστήρων στο χώρο του μεγάρου αντανακλούν ταυτόχρονα και τη χρονική οριοθέτηση των επιδιώξεών τους. Η παρουσία των νέων ανδρών στο *μέγαρον* και η περιέργη κατοχή του περιγράφεται από τον ποιητή ως αποτέλεσμα της ιδιότυπης μνηστείας τους. Η μακρόχρονη απουσία του Οδυσσέα έχει δημιουργήσει κενό και στο συζυγικό δεσμό και στο δικαίωμα στην εξουσία του οίκου, όπου σοβεί μία βαθύτατη κρίση. Για να καλυφθεί το κενό η Πηνελόπη, ως γυνή *κτητή*⁹, την οποία ο Οδυσσέας έχει εγκαταστήσει στον οίκο του προσφέροντας δώρα στον πατέρα της, ή θα έπρεπε να επιστρέψει στον πατέρα της (α 274-9, β 52-54, 113-114, 195-106) ή ο γιος της όφειλε, αν ήταν ενήλικας (α 291, β 130 κε, τ 530 κε, υ 341 κε), να προκηρύξει το νέο γάμο της και οι μνηστήρες να φέρουν δώρα (ο 17 κε, π 76 κε, 391, σ 275-80, τ 529, υ 335). Όμως το σχήμα βρίσκεται σε εκκρεμότητα. Έχει αποτύχει η πρώτη φάση όπου ο νι-

7. Οι μνηστήρες αρέσκονταν (*τέρποντο*) αδιάκοπα σε παιχνίδια πεσσών (α 107), στο τραγούδι, το χορό (α 152, 159, 421-3) και τη δισκοβολία (δ 625-6 = ρ 167-8). Βλ. Kurke 1999, 254, η οποία θεωρεί ανάρμοστο το παιχνίδι των πεσσών, δείγμα τρυφλής ζωής.

8. Για τη συμπεριφορά των μνηστήρων, βλ. Bader 1976· Saïd 1979· Katz, 1991, 170 κε· Scheid-Tissinier 1992· της ίδιας, 1993· Lateiner 1995⁴, 208 κε· Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 100 κε)· Μαρωνίτης 2005a3, 324 κε.

9. Leduc 1991, ιδ. 269 κε· Perysinakis, 1991· Scheid-Tissinier 1994, 94 κε. Αντίθετα η Finkelberg 2005, 69, υποστηρίζει ότι ούτε ο Τηλέμαχος, ούτε ο Οδυσσέας, ούτε οι μνηστήρες έχουν δικαιώματα στον οίκο, στον οποίο κυριαρχεί η Πηνελόπη λόγω μητρογραμμικής γραμμής κληρονομιάς. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο Westbrook 2005, 3-23. Σε κάθε περίπτωση, το θέμα είναι ιδιαίτερα προβληματικό.

κητής θα κατακτούσε και τη σύζυγο και την εξουσία, έχει αποτύχει και η δεύτερη φάση όπου μετά τον επιδιωκόμενο φόνο του Τηλεμάχου¹⁰, ένας από τους νικητές θα κέρδιζε την Πηνελόπη και τον οίκο (β 334 κε) και οι υπόλοιποι θα μοιράζονταν την περιουσία, ενώ η αποτυχία τους θα είχε ως αποτέλεσμα να εκδιωχθούν από τη γη τους σε άλλον δήμο (π 380 κε). Βρισκόμαστε πλέον στην τρίτη φάση όπου οι μνηστήρες έχουν ως στόχο μόνο την Πηνελόπη (φ 106-109)¹¹, η οποία είτε αρνείται (β 50, τ 133) είτε διστάζει (α 249 κε) να αποφασίσει.

Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη μνηστεία προσδιορίζει και τη χρονική έκταση, στο πλαίσιο της οποίας κινούνται οι διεκδικητές του χώρου του Οδυσσέα με ό,τι αυτός περικλείει. Τα τρία τελευταία λοιπόν χρόνια (β 89 κε, ν 377, τ 152 κε, ω 141 κε)¹², οι μνηστήρες, οι οποίοι πολιορκούν και τη σύζυγο και τον οίκο του Οδυσσέα, έχουν παραβεί τους περισσότερους από τους κανόνες της μνηστείας αλλά και της φιλοξενίας. Εντύπωση μάλιστα προκαλεί η διάρκεια και η χρονική έκταση αυτής της μνηστείας που ξεπερνά κατά πολύ άλλες γνωστές από τη μυθολογική παράδοση μακρόχρονες μνηστείες, όπως για παράδειγμα αυτή της Αγαρίστης, κόρης του τυράννου Κλεισθένη, ο οποίος φιλοξένησε επί έναν χρόνο πολυάριθμους μνηστήρες (Ηρόδοτος β. 126-130)¹³. Εκτός από την περιέργη επιμήκυνση του χρόνου της μνηστείας, που συντελεί σε μία επ' αόριστον παράταση της λειτουργίας της μνηστείας και συνακόλουθα στη μεταιχμιακή θέση της Πηνελόπης, μεταιχμιακό είναι και το στάδιο αναμονής των μνηστήρων. Η συνεχής παραμονή μιας ολόκληρης γενιάς ομηλικών νέων αν-

10. Πρβλ. δ 669 κε, 697 κε, 771 κε, 841 κε, ε 18 κε, ο 28 κε, π 342 κε, 400 κε, υ 240, χ 48 κε. Για τις παγίδες, πρβλ. δ 670, 847, ν 425, ξ 181, ο 28, π 463, χ 53. Το σχέδιο τελικά δεν πραγματοποιήθηκε αφού και ο Αμφινόμος διαφώνησε (π 394 κε) και οι θεοί ήταν αντίθετοι (χ 241 κε).

11. Σύμφωνα με την ανθρωπολογική θεώρηση περί παιγνιδιού της Scodel 2001.

12. Παραμένει άγνωστο πότε έγινε η προκήρυξη της μνηστείας, βλ. Jamison, 1999, ιδ. 249.

13. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 105)· Papakonstantinou 2010.

δρών (β 96 = τ 141 = ω 131, *κοῦροι*)¹⁴, στον οίκο του Οδυσσέα και η απομάκρυνσή τους από τους οίκους των πατεράδων τους¹⁵ έχει δημιουργήσει ένα μόνιμο και συνεχές κενό στα βασιλεια της περιοχής¹⁶. Το γεγονός αυτό τονίζεται και από την Πηνελόπη (ρ 530 κε), η οποία κατηγορεί τους μνηστήρες ότι έχουν αφήσει τους δικούς τους οίκους και προσπαθούν να ρημάξουν τα αγαθά του Οδυσσέα (δ 681 κε), να φονεύσουν το γιο του και να διεκδικήσουν τη γυναίκα του (π 431 κε).

β. Οι μνηστήρες στην αγορά

Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να σημειωθεί και ο περίεργος ο ρόλος των μνηστήρων στα πολιτικά πράγματα της Ιθάκης. Μολονότι οι νέοι αυτοί θεωρούνται από τους ιθακήσιους ως άριστοι (α 245, β 51, π 251, ψ 121, ω 108), *βασιλῆες* (α 394-395), *στυλοβάτες* της πόλης (ψ 121, *ἔρμα πόλης*), *κεκρήμενοι* (π 248, ω 107), *ἀγήνορες* (ρ 65), μνηστήρες *Ἀχαιῶν* (β 87, 194, 198-199, ρ 412, 415, σ 94, 191, 286, 289, 301, τ 151, ω 141), χειρίζονται την αγορά με τρόπο απαξιωτικό, τη διαλύουν όποτε θέλουν και χωρίς καμία αντίσταση από τον υπόλοιπο λαό, ενώ άλλοτε καλούν σε συνέλευση μόνο τους εαυτούς τους αποκλείοντας τους νεότερους ή τους γεροντότερους (π 361 κε). Η συλλογική τους παρουσία¹⁷ σχετίζεται

14. Για παράδειγμα, ο Ευρύμαχος (π 442-44) και ο Αντίνοος (φ 91-95) έχουν αναμνήσεις του Οδυσσέα από την παιδική τους ηλικία. Για τον χαρακτηρισμό των μνηστήρων ως *νέοι*, βλ. De Jong 2001, 63 ad α 324.

15. Πρβλ. π 247-253 όπου μνημονεύονται 52 μνηστήρες από το Δουλίχιο με 6 παραγιούς, 24 από τη Σάμη, 20 από τη Ζάκυνθο, 12 από την Ιθάκη, ο Μέδων, ο αιιδός και δυο παραγιοί. Για έναν κατάλογο των μνηστήρων, πρβλ. *Επιτομή του Απολλοδώρου*, 7. 27 κε. Η De Jong 2001, 38 κε ad α 367-424, σημειώνει ότι από τους 108 μνηστήρες οι 16 αναφέρονται ονομαστικά και ότι η πληροφορία για τον αριθμό των μνηστήρων επιτείνει την αγωνία (*στο ίδιο*, 398 κε ad π 235-69). Ο Μαρωνίτης 2005a3, 318, αναφέρεται σε 114 μνηστήρες. Βλ. και παρακάτω σημ. 93 για τον αριθμό των μνηστήρων που φονεύθηκαν.

16. Τα καθήκοντα και η σημασία του όρου *βασιλεύς* στην ομηρική κοινωνία παραμένουν ακόμη ασαφή, βλ. Carlier 1984· Μπιργάλιας 2014.

17. Πρβλ. *δμιλος* α 225, ο 328, π 29, ρ 67, 564, 590, χ 263, 282, ψ 303, *πολλοί* γ 212, χ 384, *μυριοί* π 121, *ὀμάδῃσαν* α 365. Βλ. Bader 1976, 22 κε.

κυρίως με τα σχέδιά τους για τη διεκδίκηση της Πηνελόπης και του οίκου του Οδυσσέα. Το παράδοξο αυτό γεγονός αιτιολογεί ενδεχομένως την απουσία πληροφοριών για προγενέστερα ατομικά κατορθώματα. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι ελάχιστη σημασία έχει δοθεί στα ιδιαίτερα τους γνωρίσματα¹⁸ εκτός ίσως από τους σημαντικότερους διεκδικητές, δηλαδή τον Αντίνοο και τον Ευρύμαχο, που θεωρούνται αρχηγοί των μνηστήρων (δ 628-629) και αγαπημένοι γιοί των πατεράδων τους (β 51, ω 457)· αλλά και για αυτούς γίνεται κυρίως λόγος όταν πρόκειται για αμφισβήτηση των δικαιωμάτων του Τηλεμάχου και της Πηνελόπης στον οικό¹⁹. Οι μνηστήρες της *Ὀδύσσειας* εμφανίζονται χωρίς παρελθόν, έρμαια των παροντικών τους επιδιώξεων, εγκλωβισμένοι στο πλαίσιο μιας παρατεταμένης υπόσχεσης γάμου, η οποία ορίζει λίγο πολύ και την ταυτότητά τους, αφού είναι γνωστοί μόνο με την ιδιότητα του μνηστήρα²⁰. Καμία σχέση με τους διάσημους για την καταγωγή τους ή τις ικανότητές τους μνηστήρες της Ναυσικάς (ζ 284 κε), της Ελένης²¹, της Ιπποδάμειας ή ακόμη και της Πηνελόπης στους αγώνες που προκήρυξε ο Ικάριος (Απολλόδωρος 3.12.1, 3.13.6)²².

Εντυπωσιακή είναι επίσης η απόσταση που χωρίζει τον κόσμο, την εποχή των μνηστήρων, από τον κόσμο του Τηλεμάχου. Οι μνηστήρες, ως κληρονόμοι και εκπρόσωποι των υπολοίπων οίκων της Ιθάκης, με την αρνητική τους στάση απέναντι στο κληρονομικό δικαίωμα του Τηλεμάχου στη βασιλεία (α 387), αμφισβητούν τόσο την εφαρμογή συστημάτων διαδοχής που συνδέονται με την πατρική γενιά και κληρονομιά όσο και την εξουσία του *δήμου*. Αντίθετα, ο Τηλέμαχος φαίνεται να υπακούει στις επιταγές και των δύο αυτών φο-

18. Για τους σημαντικότερους μνηστήρες, βλ. Felson-Rubin 1994, 114 κε· Μανακίδου 2002, 135 κε.

19. Για τον Ευρύμαχο, πρβλ. α 399 κε, β 177 κε, φ 245 κε, τον Αντίνοο, πρβλ. α 383 κε, β 84 κε, π 363 κε, φ 167 κε, 256 κε, κ.ά. και τον Αμφίνομο (ο οποίος παρουσιάζεται ως αρχηγός όλων των άλλων και καλός αγορητής), πρβλ. π 394 κε.

20. Για τη σημασία των όρων *μνάομαι*, *μνηστήρ*, βλ. Tsitsibacou-Vasalos 2009, ιδ. 179 σημ. 7.

21. Cingano 2005, 118-152.

22. Thalmann 1998a, 152 κε.

ρέων, γεγονός που ερμηνεύει την καταφυγή του Τηλεμάχου στην αγορά (β 7 κε), την απόφαση του Μέντορα να συνοδεύσουν τον νεαρό στο ταξίδι του σύντροφοι από τον δήμο (β 291, *ἀνὰ δῆμον εταίρους*, δ 652, *κοῦροι δ' οἱ κατὰ δῆμον ἀριστεύουσιν*), αλλά και τη θέλησή του να είναι *ἄναξ* στον οἶκο του (α 397) που έχει μακρά παράδοση (α 232 κε, 255 κε). Αν και ηλικιακά νεότερος από τους μνηστήρες, ο Τηλέμαχος συμπορεύεται με τα δεδομένα μιας παλαιότερης κοινωνικής οργάνωσης, καθημένος στο θρόνο του πατέρα του (β 1), ο οποίος είχε το δικαίωμα να συγκαλεί την αγορά (β 26 κε) και βασιλεύει με πραότητα (β 48, ξ 139).

Η απροθυμία και ἄρνηση των μνηστήρων να συμμορφωθούν με τους κώδικες αυτούς έχει δημιουργήσει ένα ιδιόμορφο καθεστώς που χαρακτηρίζεται από την υβριστική και ανάρμοστη τακτική τους. Παρά τα όσα έχουν γραφεί για την απάδουσα αυτή συμπεριφορά δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη ἔμφαση, από την ομηρική ἔρευνα, στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι μνηστήρες αντιλαμβάνονται τη θέση τους²³ και στην κρίση που έχει ενσκήψει στα βασίλεια της Ιθάκης λόγω της αμφισβήτησης από μια ομάδα νέων ανδρών των κοινωνικών θεσμών (χ 413 κε). Θα μπορούσε να παραλληλίσει κανείς τη συμμετοχή τους σε ανάσσια δείπνα όπου κατατρώγουν τα αγαθά του Οδυσσέα, απόντος του κυρίου του οἴκου, και την ανάρμοστη στάση τους απέναντι στους θεσμούς της Ιθάκης με εκείνη των εταίρων του Οδυσσέα²⁴, οι οποίοι περιφρονούν τις αξίες και τις εντολές του αρχηγού τους. Όμως μεταξύ των δύο ηλικιακά διαφορετικών αυτών γενεών λανθάνει μία ουσιώδης απόστα-

23. Μόνο ο Buchan 2004 (20074), 166 κε, τονίζει την αδιαφορία των μνηστήρων για την εφαρμογή των νόμων, εντάσσοντάς την όμως σε ένα πλαίσιο ψυχολογικό όπου οι νόμοι αποτελούν σύμβολο της εξουσίας του πατέρα. Μελετώντας την οπτική γωνία των μνηστήρων, σύμφωνα με την αφηγηματολογική προσέγγιση, ο Steinrück 2008, 124 κε, επισημαίνει ότι ο ποιητής σε ελάχιστα σημεία επιτρέπει να διαφανεί ο τρόπος που οι μνηστήρες τοποθετούνται στα κοινωνικά θέματα στις περιπτώσεις όπου θα ήταν δυνατόν κάτι τέτοιο.

24. Συσχετισμό των μνηστήρων και των εταίρων επιχειρεί και ο Ευειθής (ω 426-29). Για συσχετισμό των εταίρων και των μνηστήρων, βλ. και Nagler 1993· Μαρωνίτης 2005a3.

για την παρουσία των μνηστήρων λ 115 κε, ν 373 κε)³² και δεν έχει διαπιστώσει την κρίση που μαστίζει τον οίκο του. Ωστόσο, για λόγους προστασίας, η επιστροφή του Οδυσσέα οργανώνεται κρυφά (λ 119 κε, λ 455, ν 192 κε, 308), ακολουθώντας ένα σχέδιο σταδιακής αποκατάστασης στην εξουσία του, στον οίκο και στη συζυγική κλίνη, όπως και στην επανένωση με το γιο του και τον πατέρα του. Η επιθυμία και η υποχρέωση για τη διεκδίκηση του χώρου που του ανήκει καθορίζει και τον χρόνο ή την εποχή στον οποία κινείται ο ήρωας, που είναι η εποχή του οίκου και η εξουσία του ενός. Η ευχή του να πεθάνει μόλις αντικρύσει την *κτῆσιν*, τους *δούλους* και το *δῶμα* (η 224 κε), δηλώνει ξεκάθαρα τις επιδιώξεις και τους στόχους του.

Δεν είναι επομένως άνευ σημασίας το γεγονός ότι Οδυσσέας κατά την άφιξή του στην πατρίδα του δεν προσεγγίζει τον χώρο του *άστεως*³³, στον οποίο κυριαρχεί πλέον το πνεύμα της ανταρσίας. Για λόγους όχι μόνο ασφαλείας, αλλά και κοινωνικής αποκατάστασης, η επιστροφή του μεταμφιεσμένου ήρωα (ν 399 κε) ξεκινάει από τον χώρο των βοσκών και των αγρών, από τους χώρους που προμηθεύουν τα απαραίτητα για την επιβίωση του οίκου (ξ 94 κε)³⁴, οι οποίοι παρουσιάζονται με ιδιαίτερα θετικό τρόπο, χώρους σαφώς διακεκριμένους από το πεδίο της πόλης (π 155, ρ 25) κε, λ 195 κε). Αρχίζοντας την προσέγγιση από την περιφέρεια του οίκου του, από έναν χώρο όπου ο «πραγματικός» Οδυσσέας δεν θα ταίριαζε ιδιαίτερα³⁵, ο μεταμφιεσμένος ήρωας έχει τη δυνατότητα να ελέγξει την *πίστη* και την *αφοσίωση των υποτακτικών του* ή την εκδήλωση της απιστίας τους, όπως προκύπτει από τη συνάντησή του με το γιδοβοσκό Μελάνθιο (ρ 212 κε), ο οποίος, μολοντί δούλος, είναι και ο *πρώτος που διατυπώνει αντιρρήσεις για τη φιλόξενη υποδοχή που έχει επιφυλαχθεί στον ζητιάνο*³⁶.

32. Ο Οδυσσέας πληροφορείται την ύπαρξή τους και από την Αθηνά (ν 372 κε), τον Εύμαιο (ξ 180 κε), και τον Τηλέμαχο (π 121 κε, 244 κε), κ.ά.

33. Βλ. Scully 1990, 100 κε· Trümpy 2005, 533-542.

34. Για την έμφαση στους χώρους των αγρών, βλ. Edwards 1993, 27-78.

35. Reece 1993, 146 κε.

36. Για το σχήμα των πιστών και άπιστων δούλων, ανδρών και γυναικών, βλ. Bader 1976, 22 κε· Douglas Olson 1995· Thalmann 1998a, 70 κε· Schmidt 2006.

Όμως ο συγκεκριμένος ζητιάνος δεν θα παραμείνει για πολύ εκτός των ορίων της κοινότητας. Ο ιστός της επανόδου του Οδυσσέα στον οίκο έχει αρχίσει να πλέκεται πολύ σφιχτά. Στην καλύβα του Εύμαιου, δούλου που ανήκει στην Αντίκλεια (ο 361 κε), όπου όλα θυμίζουν την παλαιά εποχή και ο Οδυσσέας γίνεται αποδεκτός ως *άναξ*, τελείται και η πρώτη αναγνώριση του Οδυσσέα από τον Τηλέμαχο (π 186 κε), αναγνώριση που συνδέει πατέρα και γιο με το παρελθόν τους, το παρόν και το μέλλον, τη συνέχεια δηλαδή γένους και οίκου³⁷. Και ενώ ο Τηλέμαχος απαριθμεί τους μνηστήρες (π 245 κε), γνωστοποιώντας έτσι την κατάσταση στο *μέγαρον*, στην καλύβα του βοσκού διαμορφώνεται και συγκροτείται το σχέδιο εξόντωσης των αντιπάλων και η δοκιμασία των πιστών και των άπιστων δούλων (ο 300 κε). Πρώτο στάδιο αυτού του σχεδιασμού συνιστά η προτοπή του Οδυσσέα προς τον Τηλέμαχο να αφαιρέσει τα όπλα από τους τοίχους του μεγάρου (π 284 κε). Η σκηνή αυτή δεν αποτελεί μόνο ένα τέχνασμα για την ποιητική πλοκή που θα ακολουθήσει και για την παραπλάνηση του ακροατηρίου³⁸, αλλά φέρνει στην επιφάνεια και μία εικόνα του *μεγάρου* έτσι όπως διατηρήθηκε κατά τα είκοσι χρόνια απουσίας του κυρίου του (α 128-129, α 256, ω 165-66).

Από τη λησμονημένη εικόνα του οίκου και του *μεγάρου* ο ποιητής μετακινείται αστραπιαία στο παρόν παρεμβάλλοντας τη δεύτερη αγορά των μνηστήρων (π 361 κε) και τη δημόσια εμφάνιση της Πηνελόπης (π 409 κε), η οποία κατηγορεί τους μνηστήρες για το σχέδιο δολοφονίας του γιου της³⁹. η κρισιμότητα της κατάστασης και η ανάγκη επιστροφής του ήρωα είναι πλέον επιβεβλημένη. Ο ζητιάνος αφήνοντας πίσω του τον χώρο της πόλης, στην τηκτή κρήνη από όπου αρδεύονταν οι πολίτες (ρ 207)⁴⁰, και στηριζόμενος σε ενός είδους σκή-

37. Για τη συνέχεια της γενιάς (δ 754 κε, π 117 κε, ω 514 κε), και τις σχέσεις πατέρα-γιου, βλ. Pucci 1987, 94-97· Katz, 1994, ιδ. 54 κε· Higbie 1995, 147· Lateiner 1995⁴, 156 κε· Felson 1999, ιδ. 90 κε· Wörhle 1999, 131 κε· Μανακίδου 2002, 59 κε· Murnaghan 2002, 133-155.

38. Βλ. Scodel 1998· Ρεγκάκος 2006, 65 κε.

39. Barker 2009, 107 κε.

40. Hölkeskam 2002, 326.

πτρου (ρ 199), απλή υπόμνηση της βασιλικής του ιδιότητας, ακολουθεί τον Εύμαιο που έχει ήδη προηγηθεί στο δρόμο για το παλάτι. Πλησιάζοντας και ακούγοντας τον Φήμιο (ρ 260 κε), ο επαίτης επαινεί τον οίκο του Οδυσσέα (ρ 264 κε). Η επανάληψη των όρων *δόμος* (ρ 255, 275, 324), *δῶμα* (ρ 230, 264, 336, 531) και *μέγαρον* αποκαθιστά στα αυτιά του ακροατή του ποιήματος τη σχέση του πλάνητα ήρωα με το οικοδόμημα και όσα αυτό περικλείει.

Βήμα βήμα προς τα ενδότερα του οίκου ο μεταμφιεσμένος ήρωας επιβεβαιώνει την εξουσία του κατακτώντας ή διασχίζοντας οριακούς σταθμούς και περάσματα που τον οδηγούν κάθε φορά όλο και πιο κοντά στο στόχο του. Αν λοιπόν η συνάντηση με τα σκυλιά της Κίρκης (κ 214), τα ασημένια σκυλιά της Σχερίας, έργα του Ηφαίστου (η 91), τα άγρια σκυλιά του Εύμαιου (ξ 21 κε) ή το πέρασμά του από την ίδια την Σκύλλα (μ 85 κε), σηματοδοτούν κάθε φορά έναν διαφορετικό σταθμό του *νόστου*, η επαφή του επαίτη με τον σκύλο του, τον Άργο, στην αυλή του οίκου του (ρ 290-327 κε), πέρα από τη συναισθηματική φόρτιση, γεφυρώνει το χάσμα των χρόνων απουσίας. Οι αναλογίες ανάμεσα στο γέρικο κυνηγητικό και πιστό σκυλί, που ακόμη κυριαρχεί στο κατώφλι του οίκου θυμίζοντας τα παλαιά αλλά και τα μελλούμενα κατορθώματα του κυρίου του (ρ 126 κε, χ 401 κε), και στον πλάνητα Οδυσσέα που διακαώς επιθυμεί την επιστροφή σε αυτό το κατώφλι είναι παραπάνω από εμφανείς⁴¹.

β. Ο ζητιάνος στο κατώφλι

Όμως ο Οδυσσέας παραμένει ακόμη ζητιάνος⁴² και για τον λόγο αυτό ανιχνεύει ή κυριαρχεί μόνο σε όσα του επιτρέπει η ιδιότητά του. Παράλληλα όμως, και με αυτήν ακριβώς την ταυτότητα, ο μεταμφιε-

41. Για το επεισόδιο του Άργου, βλ. S. Goldhill 1988, ιδ. 11 κε· του ίδιου, 1991, 12 κε· Ζαμάρου 1991, 54 κε· Russo, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ., 151 κε ad 290 κε)· Reece 1993, 14 κε· Cook 1999, ιδ. 165 κε· De Jong 2001, 421 ad ρ 291-327· Scodel 2005.

42. Μίμηση συμπεριφοράς ζητιάνου από τον Οδυσσέα διακρίνει ο Lateiner, 1995⁴, 189 κε.

σμένος και παραμελημένος επαίτης ολοκληρώνει τις διαδοχικές του μετακινήσεις καθώς εγκαθίσταται σε έναν από τους τελευταίους σταθμούς του, στο φράξινο κατώφλι (ρ 339 κε, *μελίνου ούδοῦ*). Εκεί γέρνοντας σε κυπαρισσένιο παραστάτη ζητιανεύει από όλους τους μνηστήρες πλησιάζοντάς τους από τη δεξιά μεριά (ρ 413 κε) και επιστρέφοντας κάθε φορά, ύστερα τους διαπληκτισμούς του, στη μεταίχμακή του θέση (ρ 466, ω 161). Ο πλαστικός χαρακτήρας του κατωφλιού, που άλλοτε περιγράφεται ως ξύλινο και άλλοτε ως πέτρινο (υ 258)⁴³, προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην οριακή αυτή θέση του ζητιάνου, ο οποίος ύστερα από αναρίθμητες περιπλανήσεις έχει συμβολικά ακινητοποιηθεί στην είσοδο του οίκου του, στα όρια του μέσα και του έξω. Αυτή ακριβώς την απειλητική παρουσία του έχει αντιληφθεί η άπιστη δούλη Μελανθώ που τονίζει ότι ο ζητιάνος έχει ξεπεράσει τα όρια στριφογυρνώντας στον οίκο (σ 327 κε, τ 65 κε) και ότι πρέπει να εκδιωχθεί έξω από τις θύρες (τ 68, 69, *θύραζε*)⁴⁴. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι τα δύο αδέλφια ο Μελάνθιος και η Μελανθώ, κύριοι εκπρόσωποι της αταξίας στον κόσμο των δούλων, επισημαίνουν με κάθε τρόπο την απόσταση που χωρίζει το πεδίο του Οδυσσέα επαίτη από τον δικό τους, στην ουσία, ανύπαρκτο χώρο.

Η παγίωση του τοπικού ορίζοντα, στον οποίο Οδυσσέας θα παραμείνει από τη δέκατη έβδομη έως την εικοστή ραψωδία (χ 339), ακινητοποιεί κατά κάποιο τρόπο και τον χρόνο. Απέναντι στην σωματική βία των μνηστήρων (ρ 462, 478, 503, 556 κε, σ 222, 394) ή την λεκτική (ρ 445 κε, σ 357, 346 = υ 285, σ 389 κε)⁴⁵, ο Οδυσσέας παρα-

43. Το συγκεκριμένο κατώφλι από ξύλο μελιάς έχει δημιουργήσει πολλά ερμηνευτικά προβλήματα. Βλ. Kullmann 1990· Reece 1993, 15 κε· Lateiner 19954, 122 κε· Russo, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 155 ad ρ 339) και Galiano, στο *ίδιο*, 376 κε· Mylonas Shear 2000, 17 κε· De Jong 2001, 423 ad ρ 339-41, 432 ad σ 1-158· Ζερβού 2003, 129· Courrènt 2004· Rougier-Blanc 2005, 145 κε.

44. Για τη Μελανθώ (ρ 338-39 σ 324-25, τ 91-92), βλ. Thalmann 1998a, 70 κε, ο οποίος θεωρεί ότι η σεξουαλική απιστία των υπηρετριών υποσκάπτει την κυριαρχία του Οδυσσέα στον οίκο. Για τη Μελανθώ ως υποκατάστατο της Πηνελόπης, βλ. Fulkerson 2002, *ιδ.* 348 κε.

45. De Jong 2001, 424 ad π 360-506· Worman 2008, 36 κε.

μένει σιωπηλός αναμένοντας το δικό του χρόνο για να επιδείξει τις ικανότητές του⁴⁶: η στιγμή επιβεβαίωσης των αρετών του, αρχικά ως ζητιάνου, φτάνει πολύ σύντομα. Σύμφωνα με το επεισόδιο της *Ὀδύσσειας* που είναι γνωστό ως *Ὀδυσσέως πρὸς Ἴρου πυγμῆν*, σκηνή που έχει όλα τα γνωρίσματα της ποίησης ψόγου, σύμφωνα με την ορολογία του G. Nagy⁴⁷, η διεκδίκηση του κατωφλιού (σ 8, *διώκετο οἶο δόμοιο*, σ 17, *οὐδός*, σ 32-3, *προπάροιθε θυράων, ὑψηλάων/ οὐδοῦ ἐπιξεστοῦ*), από έναν ζητιάνο κανονικό, τον Ἴρο (σ 1 κε)⁴⁸ και έναν πλαστό, τον Οδυσσέα, ολοκληρώνεται με τη νίκη του τελευταίου και το σύρσιμο του Ἴρου έξω από τις πόρτες της αυλής (σ 101, *ἀλλῆν αἰθοῦσης τε θύρας*).

Η εκδίωξη τελικά του παρείσακτου ζητιάνου Ἴρου έξω από το μέγαρο, στις θύρες της αυλής, εδραιώνει τη θέση του πτωχού επαίτη στα όρια της ιδιοκτησίας του, ενώ οι ανύποπτοι μνηστήρες γελώντας με την ήττα του Ἴρου γελούν με το αντικαθρέφτισμα του εαυτού τους. Η πλήρης ανατροπή του κοινωνικού ιστού υπογραμμίζει την καθολική τύφλωση των μνηστήρων που οδηγούνται στην καταστροφή τους⁴⁹. Με την τελετουργική επιβεβαίωση της κατοχής του κατωφλιού θεσμοθετείται πλέον, σύμφωνα με τον D. Lateiner, ένα τριπλό επίπεδο καταξίωσης και υπεροχής του ήρωα όπου ο πλαστός υπερέχει του φυσικού ζητιάνου και ο χωρίς ταυτότητα επαίτης γίνεται αποδεκτός ως ξένος, κερδίζοντας τη μεταίχμιακή του θέση μεταξύ δύναμης και αδυναμίας, θανάτου και ζωής, εντός και εκτός του οίκου⁵⁰.

Με τη νίκη του Οδυσσέα επί του Ἴρου η θέση των μελών του οίκου αποκτά πλέον συγκεκριμένη μορφή. Ο Οδυσσέας κερδίζει προς το παρόν τη θέση του *ξένου* (σ 117 κε), ενώ η κατοχή του μεγάρου, η

46. Lateiner 1995⁴, 232.

47. Nagy 1979.

48. Για τον Ἴρο, βλ. Nagy 1979, 228 κε· Zervou 1990, 170· Thalmann 1998a, 100 κε· De Jong 2001, 437 κε· Maronitis 2002, ιδ. 107· Γκάρτζιου 2007· Steiner 2009, ο οποίος συγκρίνει με τις τελετουργίες του *φαρμακοῦ*.

49. Οι μνηστήρες γελούν και στις ραψωδίες υ 346-7, 358, 374, 390, φ 376. Για το γέλιο τους, βλ. Levine 1980, 1982 και 1986· Zervou 1990, 143· Guodorizzi 1997.

50. Lateiner 1995⁴, 125.

κατασπατάληση των αγαθών, η ατίμωση της συζύγου και η διάχυτη *ὄβρις* αποτελούν για μία ακόμη φορά αντικείμενο έντονης κριτικής από τον νόμιμο κύριο του οίκου (σ 143 κε). Η διάταξη όλων των εμπλεκόμενων προσώπων, δηλαδή της Πηνελόπης, του Τηλεμάχου, του Οδυσσέα και των μνηστήρων, έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση του χώρου και του χρόνου της τελικής αναμέτρησης. Σύμφωνα με τον ποιητικό σχεδιασμό η Πηνελόπη βρίσκεται συνήθως στον θάλαμό της περιστοιχισμένη από πιστές δούλες όπως η Ευρυνόμη (α 363 κε, σ 169 κε, τ 96 κε)⁵¹, από όπου σπάνια εξέρχεται (ο 516) κατέχοντας, ωστόσο, μία διπλή δεξιότητα. Από τη μία πλευρά ασκεί πλήρη έλεγχο στον χρόνο των μνηστήρων, τον οποίο ρυθμίζει κατά βούληση με τη χρήση του τεχνάσματος του υφαντού. Μέσω του συγκεκριμένου δόλου (β 94 κε, τ 138 κε, ω 128 κε) οι μνηστήρες παραμένουν μετέωροι χρονικά, εγκλωβισμένοι σε ένα στάδιο παρατεταμένης μνηστείας, στερούμενοι του δικαιώματος της ενηλικίωσης. Ταυτόχρονα, με τον ίδιο τρόπο, η Πηνελόπη κρατά ζωντανή, παγιωμένη στο παρελθόν (α 343 κε)⁵², τη μνήμη του συζύγου της, ενώ παράλληλα προσπαθεί να καθορίσει το μέλλον και την επιστροφή του ήρωα⁵³. Μάλιστα, ως φύλακας του οίκου ρυθμίζει ακόμη και τις μελλούμενες επικήδειες τελετές προς τιμήν του Λαέρτη αφού το υφαντό δεν είναι παρά ένα σάβανο για τον περιθωριοποιημένο πλέον γέροντα (β 99 = τ 144 κε = ω 134 κε)⁵⁴.

Από την άλλη πλευρά, ο έλεγχος του χρόνου εκ μέρους της Πηνελόπης συνδέεται στενά και με τον έλεγχο του χώρου. Η σταθερή και αμετακίνητη θέση της στο εσωτερικό του οίκου αντικαθρεφτίζει την επιμονή του ποιητή στη διατήρηση της εξουσίας του απόντος βασιλέα στο συγκεκριμένο τοπικό και κοινωνικό πεδίο, έναν ρόλο τον

51. Για τον κόσμο των ακολούθων της Πηνελόπης, βλ. Pedrick 1994· Pournara-Karydas 1998, 8 κε· Thalmann 1998a, 74 κε, και 1998b· Fletcher 2008, ιδ. 81.

52. Mueller 2007, ιδ. 343 κε· Bertolin 2008, ιδ. 94 κε· Hernandez 2008, ιδ. 40 κε.

53. Για το υφαντό της Πηνελόπης, βλ. Ζαμάρου 1991, 52 κε· Bergren 1995, ιδ. 209 κε· Papadopoulou-Belmendi 1994, 38 κε· Clayton 2004, 32 κε· Pace Vetter, 2005, 33 κε· Yamagata 2005· Mueller 2010.

54. Lowenstam 2000· Sels 2013.

οποίο η Πηνελόπη υπηρετεί με αξιοσημείωτη συνέπεια (λ 182)⁵⁵. Το εσωτερικό του οίκου δεν είναι φυσικά ένας χώρος απόλυτα ειρηνικός, εφόσον και εδώ έχουν παρατηρηθεί σημάδια αμφισβήτησης από τις δούλες (12 από τις 50), που έχουν προσχωρήσει στον κόσμο των μνηστήρων (χ 421 κε), με σημαντικότερη τη Μελανθώ (σ 321 κε, τ 65 κε). Εκτός από τον έλεγχο του θαλάμου της η Πηνελόπη ελέγχει απόλυτα και τις καθόδους της στο *μέγαρον* (α 328 κε, π 409, 415, σ 182 κε, 206 κε, φ 57 κε). Η μετακίνησή της από τον θάλαμό της (ρ 492-506)⁵⁶, από όπου κατεβαίνοντας τη σκάλα στέκεται κοντά στον στύλο της σκεπής (α 333, π 415, σ 209, φ 64), στον χώρο των ανδρών, γίνεται με την πρόπουσα τελετουργία, αφού σκεπάζει το πρόσωπό της με *λιπαρά κρήδεμνα* (α 334, σ 210, φ 65) και συνοδεύεται από τις δούλες της (α 330 κε, σ 206 κε). Η στάση αυτή τονίζει τη διάκριση ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο χώρο⁵⁷, ακόμη και στο εσωτερικό του οίκου, ενώ ταυτόχρονα θεσμοθετεί και το ρόλο της στη συγκέντρωση των ανδρών, την οποία ελέγχει με κάθε τρόπο.

Η πλήρης κυριαρχία της Πηνελόπης στον οίκο, σε αντίθεση με τη γενικά αποδεκτή εικόνα των γυναικών, οι οποίες ως κινητά αντικείμενα μετακινούνται από οίκο σε οίκο⁵⁸, αναδεικνύεται όχι μόνον από τον ερωτικό δόλο με το οποίο παρασύρει και αιχμαλωτίζει τους μνηστές στο *μέγαρον* (β 85 κε, σ 158 κε), αλλά και με τη σημασία που έχει λάβει η προσφορά των δώρων τους. Σύμφωνα με ένα κανονικό σχήμα μνηστείας οι υποψήφιοι σύζυγοι είναι υποχρεωμένοι να δώσουν δώρα γάμου (*ἔδνα*) στον πατέρα και τους άρρενες συγγενείς της νύφης (β 56 κε, ο 16 κε, π 391, σ 275 κε, τ 335, τ 529 κε). Ανάλογα δε με την αξία του δικού τους οίκου προσφέρουν επίσης πολύτιμα αντικείμενα (*ἀγάλματα*), συνήθως κοσμήματα-γνωρίσματα του οίκου

55. Lateiner, 19954, 126 κε· Fletcher 2008.

56. Για τη θέση του θαλάμου, βλ. Russo, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 162 κε ad ρ 492-506)· Mylonas Shear 2000, 12 κε.

57. Για την εμφάνιση της Πηνελόπης και τη σεξουαλική κυριαρχία της επί των μνηστήρων, βλ. Wohl 1993, ιδ. 40. Για την πρόπουσα αμφίεση και συνοδεία της, βλ. Lateiner 2004, ιδ. 420· Rougier-Blanc 2005, 244 κε· Fletcher 2008, 77.

58. Bergren 1995, 207 κε.

τους, με τα οποία θα πείσουν τη νύφη να τους ακολουθήσει στον πατρικό οίκο (π 76 κε, τ 539 κε)⁵⁹. Η σύμφυρση και η ανατροπή της τελετουργίας των δώρων είναι εδώ όχι μόνο προφανής αλλά και άξια προσοχής. Τα δώρα των μνηστήρων, τα οποία κανονικά θα συνόδευαν τη νύφη στον οίκο του νέου συζύγου, εδώ έχουν ως στόχο την κατοχή, την ιδιοποίηση ενός ξένου οίκου, γεγονός που δημιουργεί ένα βαθύτατο κοινωνικό ρήγμα στους οίκους των μνηστήρων, ανάλογο με αυτό που προξένησε το περιδέραιο της Αρμονίας όταν πέρασε σε λάθος χέρια και λειτούργησε τελικά ως σύμβολο της στάσης στο γένος των Λαβδαδικών⁶⁰.

Η στατική μορφή της Πηνελόπης τονίζεται ακόμη και από τον Τηλέμαχο, ο οποίος δεν χάνει ευκαιρία να επιβάλει την απομάκρυνση της μητέρας του από τον δημόσιο χώρο (τ 350 κε, φ 350 κε, κ.ά.) όπου κυριαχεί ο λόγος των ανδρών (α 359, τ 358, *μῦθος*) ή ο πόλεμος (φ 352, *τόζον*), αντίθετα από τον κόσμο της υφαντικής (α 356 κε, φ 350), συστατικό γνώρισμα της γυναικείας πολιτικής πράξης⁶¹. Παρά την πλούσια ερευνητική παραγωγή που αφορά στο πρόσωπο του Τηλεμάχου, δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη σημασία στην ικανότητα του νεαρού κληρονόμου να διασχίζει και να κυριαρχεί σε όλους σχεδόν τους χώρους που παίζουν καθοριστικό ρόλο στο τέλος της *Ὀδύσσειας*. Αντίθετα από τον πατέρα που ακινητοποιείται στο κατώφλι, ο γιος, που κινείται με άνεση στον χώρο των ανδρών, γνωρίζει και ελέγχει όλα τα περάσματα που οριοθετούν την παντοδυναμία του οίκου του. Επισκέπτεται το καλύβι του Εύμαιου (ο 504 κε), όπου τον καλοδέχονται τα σκυλιά (π 4), ελέγχει ως κριτής τον αγώνα με τον Ίρο⁶², αλλά και τον χώρο της τοξοθεσίας (φ 120 κε), ρυθμίζει τον χώρο παραμονής-εγκατάστασης του Οδυσσέα, δηλαδή το κατώφλι (υ 25 κε), επιβλέπει τα ενδότερα, αφού κρύβει τα όπλα (τ 4 κε) ή τα εμφανίζει στη μνη-

59. Scheid-Tissinier 1994, 102 κε.

60. Gartzou-Tatti 2015a.

61. Για τη σχέση της υφαντικής των γυναικών, ειδικότερα της Πηνελόπης με την πολιτική, βλ. Pace Vette 2005, 33 κε.

62. Γκάρτζου 2007, 162 κε.

στηροφονία (φ 120 κε, χ 109 κε). Φυσικά δεν πρέπει να ξεχνάμε και τις συχνές επισκέψεις του στην αγορά (β 2 κε, ρ 5 κε, υ 146 κε), τις συναντήσεις του με τη μητέρα του (ρ 36 κε, 96 κε), το ταξίδι του στην Πύλο και τη Σπάρτη και την κυριαρχία του στον χώρο της αυλής, όταν αναλαμβάνει το φόνο των άπιστων υπηρετριών⁶³. Η κινητικότητα αυτή του Τηλεμάχου στον χώρο της δικαιοδοσίας του συμπορεύεται και με την πορεία προς την ενηλικίωσή του (β 313 κε, σ 217, τ 532), σε αντίθεση με την τοπική και χρονική παγίωση του ορίζοντα των νεαρών διεκδικητών.

Από την άλλη πλευρά, ο Οδυσσέας, ο οποίος σε όλη τη διάρκεια των περιπετειών χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη κινητικότητα και είναι διάσημος για τις ικανότητές του να διεισδύει σε απρόσιτους χώρους (π.χ. δούρειος ίππος δ 242 κε, ταξίδι στα πέρατα του Ωκεανού και στον Άδη λ κε, κ.ά.), τώρα παραμένει φαινομενικά αδρανής. Ο ήρωας που μονίμως κατορθώνει και διαπερνά κατώφλια και σταθμούς, εμφανίζεται στο σημείο αυτό να έχει πλήρη έλεγχο της ακινησίας του⁶⁴. Αν και η οριακή αυτή θέση του Οδυσσέα συνεχώς αμφισβητείται (μαλώνει με την Μελανθώ σ 320 κε, τ 65 κε, στην οποία μιλάει για το ευτυχισμένο παρελθόν του, διαπληκτίζεται με τον Ευρύμαχο, εναντίον του οποίου εκστομίζει απειλές για εκδίωξη από τον οικό όταν επιστρέψει ο Οδυσσέας σ 384 κε), το παιγνίδι ανάμεσα στους εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους του οίκου αρχίζει να διαμορφώνεται.

Και ενώ το σχέδιο εξόντωσής τους τίθεται σε εφαρμογή, οι μνηστήρες συνεχίζουν να ζούν υπό το καθεστώς της άγνοιας, παρανοώντας τα μηνύματα θεών και ανθρωπών⁶⁵. Από την πλευρά των υποστηρικτών

63. Βλ. παρακάτω σελ. 39 κε.

64. Lateiner 19954, 187 κε.

65. Οι μνηστήρες έχουν προειδοποιηθεί από τον Αλιθέρη (β 161 κε), τον Τηλέμαχο (α 379 κε, β 143 κε), τον Οδυσσέα (σ 143-150, 384 κε) και τον Θεοκλύμενο (υ 351 κε). Το εξωτερικό ακροατήριο ενημερώνεται για την παρουσία τους από τον Νέστορα (γ 211 κε), τον Μενέλαο (δ 333 κε) και τον Εύμαιο (ξ 83 κε), ενώ η πληροφόρηση του εσωτερικού ακροατηρίου γίνεται από την Αθηνά-Μέντη, η οποία

του οίκου το πρόγραμμα ανακατάληψης γίνεται πιο συγκεκριμένο. Φθάνει το βράδυ και ο Οδυσσέας αρχίζει να σκέφτεται *έν μεγάρω* (τ 1, 47), ο Οδυσσέας και ο Τηλέμαχος κρύβουν τα όπλα (τ 4 κε), η Ευρύκλεια κλείνει τις γυναίκες στο μέγαρο (τ 16), ο Τηλέμαχος ασφαρίζει τις πόρτες των μεγάρων (τ 30 *θύρας μεγάρων*). Φέρνουν ασπίδες, κράνη και δόρατα (τ 31 κε) από τα ενδότερα και η Παλλάδα φέγγει με λύχνο (τ 33 κε). Στη συνέχεια αφού όλοι πάνε για ύπνο ο Οδυσσέας μένει ξάγρυπνος σχεδιάζοντας τον φόνο των εισβολέων (τ 51 κε).

Ο χώρος του *μεγάρου* μετατρέπεται πλέον σε μια κλειστή παγίδα. Εκτός από την επιδίωξη κατάκτησης του χώρου ο ποιητής παρουσιάζει τον Οδυσσέα σε μια προσπάθεια ανάκτησης του παρελθόντος του. Με μερικά ακόμη βήματα στο εσωτερικό του μεγάρου ο ζητιάνος-κύριος του οίκου, προσεγγίζει σε ό,τι κάποτε του ανήκε. Καθισμένος σε δίφρο (τ 97 κε)⁶⁶ κοντά στη φωτιά (τ 102), κατακτά μία ακόμη βαθμίδα των παλιών του γνωρισμάτων, αυτή του άριστου συζητητή. Κατά την πρώτη συνομιλία του με την Πηνελόπη εξαντλείται στην αφήγηση των πλαστών περιπέτειών του⁶⁷, όταν ως αδελφός δήθεν του Ιδομενέα φιλοξένησε τον Οδυσσέα πριν είκοσι χρόνια κατά το ταξίδι του προς το Ίλιον (τ 172 κε) και είδε με τα μάτια του την κόκκινη χλαίνη με τη χρυσή πόρπη (τ 225 κε) και τον χιτώνα (τ 232 κε), δώρα της Πηνελόπης που μόνο αυτή γνώριζε την ύπαρξή τους (τ 250 κε). Η αφήγηση των προ εικοσαετίας γεγονότων αλλά και του

κατατοπίζει τον Τηλέμαχο (β 283 κε), τον Δία που ενημερώνει την Αθηνά (ε 24 κε), την Ευρύκλεια που μιλάει στην Πηνελόπη (ξ 55 κε) κ.ά. Για την αδυναμία των μνηστήρων να κατανοήσουν την πληροφόρηση, βλ. Murnaghan 1987, 56-90. Γενικά για τις προβλέψεις της μνηστηροφονίας, βλ. Ρεγκάκος 2006, 60 κε. Γιά την *επικοινωνία της Πηνελόπης με τους μνηστήρες*, βλ. Dubel 2011.

66. Από τον *δίφρο* ο ζητιάνος θα περάσει, μετά την αποκατάστασή του, στον *θρόνο* (φ 420). Βλ. Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 314 κε ad φ 139).

67. Δεν θα εξετάσουμε εδώ το θέμα των πλαστών αφηγήσεων του Οδυσσέα στην Αθηνά (ν 256 κε), στον Εύμαιο (ξ 199 κε, και π 60 κε, ο Εύμαιος στον Τηλέμαχο), στον Αντίνοο (ρ 419 κε), στον Αμφίνομο (σ 139 κε), στη Μελανθώ (τ 75 κε), στην Πηνελόπη (τ 167 κε), και στον Λαέρτη (ω 258 κε, 303 κε). Βλ. Richardson 1996· Pratt 1993· Clayton 2004, 61 κε, 78.

πολύ πρόσφατου υποτιθέμενου ταξιδιού του ήρωα στη Δωδώνη (τ 296 κε), συνδεόμενη με την αφήγηση των Νίπτρων (τ 356 κε), που μεταθέτει τον ακροατή στην εποχή των νεανικών κατορθωμάτων του ήρωα⁶⁸, και την αφήγηση των ονείρων της Πηνελόπης που εστιάζεται στο άμεσο μέλλον (τ 535 κε)⁶⁹, διευρύνουν τον χρονικό ορίζοντα της πορείας του πλάνητα ήρωα από τη νεανική έως την ώριμη ηλικία.

Και ενώ το ακροατήριο του έπους ρίχνει μια κλεφτή ματιά στο παρελθόν και στα μέλλον, στον χρόνο δηλαδή του Οδυσσέα, εκείνος συνεχίζει να ελέγχει στατικά τον μεταίχμιακό του χώρο. Παρά το γεγονός ότι προς στιγμήν πέρασε στο στάδιο του φιλοξενούμενου⁷⁰, ο ζητιάνος επιστρέφει και πλαγιάζει στον *πρόδομο* (υ 1, 144, τ 317 κε, 598-99)⁷¹, ενώ την επόμενη ημέρα (την 40ή) η οριοθέτηση του χώρου και του χρόνου θα τονισθεί με ιδιαίτερη σαφήνεια και έμφαση. Στο *μέγαρον* έχουν αρχίσει οι ετοιμασίες για το γεύμα των μνηστήρων (υ 146). Η Ευρύκλεια διατάζει τις δούλες να σαρώσουν και να καθαρίσουν το *δῶμα* (υ 149 κε), έρχονται οι βοσκοί με τα σφάγια, ο Οδυσσέας μαλώνει εκ νέου με τον Μελάνθιο (υ 178 κε), έρχεται ο πιστός Φιλοίτιος (υ 185), απορρίπτεται το σχέδιο εξόντωσης του Τηλεμάχου από τους μνηστήρες (υ 240) και αρχίζει το φαγοπότι. Τίποτε από το σκηνικό που περιγράφεται δεν είναι τυχαίο και φυσικά η εικόνα είναι εντελώς διαφορετική από τις σκηνές φιλοξενίας στη Σπάρτη (δ 3 κε) και τη Σχερία (η 82 κε)

Κι ενώ η αταξία στην κοινότητα των μνηστήρων συνεχίζεται, ο Τηλέμαχος εγκαθιστά τον Οδυσσέα στο πέτρινο κατώφλι (υ 25 κε,

68. Για την ουλή (τ 386 κε, ψ 73 κε, φ 217 κε), στο πλαίσιο της μυητικής διαδικασίας του Οδυσσέα, βλ. Bremmer 1978, ιδ. 15 κε· Bonnafé 1985· Felson-Rubin, Sale 1983 και την κριτική του Most 1983· Για την πληγή ως *σήμα*, βλ. Holberg 1997, ιδ. 18 κε· Digremont 2004· Köhnen 2009. Για το ρόλο της Ευρύκλειας, βλ. De Jong 1985· Pournara-Karydas 1998, 25 κε· Clayton 2004, 75 κε.

69. Για τα όνειρα της Πηνελόπης, βλ. τη συνοπτική συζήτηση από την Rozokoki 2001. Η Haller 2009, 397-417, επικεντρώνεται στο ρόλο του ονείρου ως προπαισκευστικού σταδίου της τοξοθεσίας και της μνηστηροφωνίας.

70. Reece 1993, 167 κε.

71. Mylonas Shear 2000, 6· Rougier-Blanc 1996.

ἐντὸς εὐσταθέος μεγάρου)⁷², δηλώνοντας ότι αυτός ο οίκος δεν είναι *δήμιος* (ν 264) αλλά δικός του και του πατέρα του (ν 265, 308). Όπως και στη δεύτερη ραψωδία, ο Τηλέμαχος διαχωρίζει και εδώ τα πράγματα, επισημαίνοντας ότι ο όρος *δήμιος* σχετίζεται περισσότερο με τον χώρο που διακρίνει τους μνηστήρες-εισβολείς από τους ζητιάνους και κυρίους.

γ. Η εορτή του Απόλλωνα στο *ἄστυ* και το *μέγαρον*

Η απόσταση από τον δήμο της Ιθάκης έχει πλέον μεγαλώσει. Από τη σύμφυση των ορίων μεταξύ οίκου και δήμου, που προβλήθηκε στην πρώτη ραψωδία, έχουμε οδηγηθεί σε μία αποφασιστική τομή. Η διάκριση μεταξύ δήμου και μεγάρου επισημοποιείται στο πλαίσιο της ημέρας που είναι αφιερωμένη στον Απόλλωνα, της μόνης εορτής που αναφέρεται στην *Ὀδύσεια* (ν 156, 276-79, φ 257-258). Η εορτή αυτή τελείται στο *ἄστυ* και οι κήρυκες φέρνουν την ιερή εκατόμβη κάτω από το *ἄλσος* του θεού (ν 276-79)⁷³.

Αντίθετα στον οίκο και το *μέγαρον* είναι ενδεικτική η απουσία λατρευτικού χώρου και η απουσία θυσιαστικών πρακτικών, συστατικό γνώρισμα της αρχαιοελληνικής κοινωνίας. Οι μνηστήρες δεν ενδιαφέρονται για τη θυσία με μόνη εξαίρεση τον Αμφίνομο, που προσφέρει κάποια σπονδή στους θεούς (σ. 425-426)⁷⁴, και τον Αντίνοο που προτείνει να αναβληθούν για την επομένη οι αγώνες τόξου και η θυσία στον Απόλλωνα (φ 258 κε)⁷⁵. Ακόμη και ο θυοσκός Ληώδης, ένας ξεπεσμένος γνώστης των θυσιών στην υπηρεσία των μνηστήρων (χ 318 κε)⁷⁶, δεν φαίνεται πουθενά να ασκεί την τέχνη του. Η όλη

72. Για το κατόφλι, βλ. παραπάνω σημ. 43.

73. Hölkeskamp 2002, 327 σημ. 113· Levaniouk 2008, 29.

74. Ο μόνος από τους μνηστήρες που εμφανίζεται με θετικό τρόπο, βλ. Van Nortwick 2009, 101 κε.

75. Detienne 1998, 47, 99. Αντίθετα, ο Pucci 2000, ιδ. 286 κε, υποστηρίζει ότι η παράλειψη των θυσιαστικών πρακτικών εκ μέρους των μνηστήρων δεν σημαίνει υποχρεωτικά και άγνοια των λατρευτικών δεδομένων.

76. Detienne 1998, 47.

εικόνα προβάλλει ως ένα «κενό» τελετουργικό, ενώ αντίθετα είναι γνωστή η ευσέβεια του Οδυσσέα και η καλή του σχέση με τις θυσίες (τ 365 κε), καθώς και η ευσέβεια των μελών του οίκου, όπως φαίνεται και από την προτροπή του Τηλεμάχου προς την Πηνελόπη να τάξει θυσίες (ρ 50 κε).

Για μία ακόμη φορά είναι σαφής η πρόθεση του ποιητή να διαφοροποιήσει τη συμπεριφορά αλλά και τον χρόνο των μνηστήρων. Οι μνηστήρες εμφανίζονται να παίρνουν συχνά μέρος σε συμπόσια (α 324 κε, β 299 κε, ρ 170 κε), στα οποία όμως μόνο καταναλώνουν (α 226 κε, β 300), χωρίς να ακολουθούν το καθιερωμένο τυπικό, δηλαδή ιεουργικό σφάξιμο του ζώου, σπονδές, προσευχές, μοίρασμα των κρεάτων. Ενδεικτικότερο επεισόδιο αυτής της ασεβούς συμπεριφοράς αποτελεί το τελευταίο δείπνο, το οποίο πλέον έχει πάρει αλλοιωμένη μορφή, στο εσωτερικό του οίκου (υ 250 κε). Η διατάραξη των θυσιαστικών κανόνων από τους μνηστήρες, η στρέβλωση των κανόνων διανομής των κρεάτων⁷⁷, αφού ο Κτήσιππος πετάει ένα κομμάτι στο ζητιάνο (υ 299 κε), έχει μετατρέψει το θυσιαστικό γεύμα σε ένα ανόσιο ξεφάντωμα, όπου τα ματωμένα κρέατα παραμορφώνουν την όψη τους (υ 347 κε, 390)⁷⁸.

Η ένταξη μάλιστα όλου του επεισοδίου στο πλαίσιο της εορτής και της θυσίας-εκατόμβης προς τιμήν του Απόλλωνα, η οποία τελείται στο άστυ, έχει ιδιαίτερη σημασία για την ποιητική πλοκή, αφού ορίζεται πλέον με ακρίβεια το χρονικό σημείο της τελικής αναμέτρησης, η οποία τίθεται με σαφήνεια κάτω από τη σκιά της λατρείας του θεού. Δεν αποτελεί λοιπόν σύμπτωση που η συνεχής άγνοια ή παραβίαση από τους μνηστήρες των καθηκόντων τους προς τους θεούς έχει ως αποτέλεσμα το φρικιαστικό όραμα του Θεοκλύμενου, του μάντη του Απόλλωνα, για το ανόσιο τέλος τους (υ 351). Δεν αποτελεί

77. Για ένα κανονικό σχήμα θυσίας, πρβλ. θ 479 κε, ξ 42, 549. Για τη διαστρέβλωση των κανόνων, βλ. Slater 1990, ιδ. 217· Seaford 1994 (ελλην. μετ., 2003, 68 κε, 101 κε)· Detienne 1998, 45 κε. Για τα συνήθη συμπόσια στο έπος, βλ. Sherrat 2004.

78. Scheid - Tissinier 1994, 155 κε.

επίσης σύμπτωση ότι η μοίρα των μελών του οίκου, του Τηλεμάχου, της Πηνελόπης και του Οδυσσέα συνδέεται με τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Η προαγγελία του επαίτη στην Πηνελόπη (τ 306-7) και τον Εύμαιο (ξ 161-62) ότι ο Οδυσσέας θα επιστρέψει αυτόν εδώ τον *λοκάβαντα*⁷⁹, στη χάση του παλαιού φεγγαριού και στη φέξη του νέου, αποκτά εδώ βαθύτερο νόημα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η επιστροφή του ήρωα και ανάκτηση του οίκου εξαρτάται από την οριακή χρονική στιγμή που ορίζει την ενηλικίωση του Τηλεμάχου και το γάμο της Πηνελόπης (ο 524). Και οι δύο αυτές διαδικασίες σχετίζονται άμεσα με τη *νουμηνία*, δηλαδή την ίδια ή την επόμενη ημέρα του μήνα, ημέρα αφιερωμένη στον Απόλλωνα⁸⁰, ημέρα ευνοϊκή για γάμους και τελετές άνδρωσης και ενηλικίωσης (όπως αυτή του Τηλεμάχου από τον Απόλλωνα τ 85 κε)⁸¹ και ημέρα επιστροφής του βασιλιά σύμφωνα με την ερμηνεία του σημείου του γερακιού του Απόλλωνα από τον Θεοκλύμενο (ο 525 κε).

Υπό το φως των προϋποθέσεων αυτών καθίσταται, επομένως, υποχρεωτική η προκήρυξη των αγώνων και η δήλωση της Πηνελόπης ότι θα προχωρήσει σε νέο γάμο (φ 73 κε), αφού διαφορετικά, την επομένη ημέρα, η κατάσταση θα έχει αλλάξει ριζικά. Όμως και εδώ, όπως και στην περίπτωση των δώρων, η εικόνα είναι αντιστραμμένη. Αντί για την προκήρυξη των αγώνων από τον πατέρα της νύφης, όπως στην περίπτωση του Νηλέα (λ 288 κε)⁸², η Πηνελόπη με δική της πρωτοβουλία (φ 73 κε, ω 167 κε) και με την προτροπή της Αθηνάς (φ 1 κε), αποφασίζει τους αγώνες τόξου εντός του μεγάρου (φ 3 κε).

79. Η σημασία του όρου *λοκάβας* παραμένει άγνωστη σύμφωνα με τον Austin, 1975, 244 κε. Ο Detienne 1998, 260 σημ. 115, συνδέει με τη *νουμηνία* και την εορτή του Απόλλωνα. Ο Bakker 2013, 96 κε προσδίδει έμφαση στο ρόλο του Ήλιου κατά την επιστροφή του Οδυσσέα.

80. Για τη *νουμηνία* και τις τελετές άνδρωσης, βλ. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 70 κε). Ο Detienne 1998, 56 κε, θεωρεί τη νέα σελήνη ως ημέρα ευνοϊκή για τους γάμους.

81. Hölscher 1989 (2007, 342 κε): Levaniouk 2008, 29 κε.

82. Thalmann 1998a, 152 κε.

3. Η Επανάκτηση του μεγάρου

α. Άθλα

Με την προκήρυξη του αγώνα της τοξοθεσίας που έχει προαναγγελλθεί από την Πηνελόπη (τ 576 κε)⁸³, και τον ίδιο τον Οδυσσέα (τ 586 κε), προσδιορίζεται η χρονική στιγμή της επίλυσης της κρίσης, δηλαδή η ημέρα της εορτής του θεού. Ταυτόχρονα όμως σκηνοθετείται και σκηνογραφείται η εικόνα του εσωτικού του οίκου και η εικόνα του παρελθόντος και του παρόντος του Οδυσσέα. Χρονική ένταξη του αγώνα, τόποι και χρόνοι των πρωταγωνιστών συγχωνεύονται σε ένα μοναδικό σύμπλεγμα.

Ας δούμε αναλυτικότερα ορισμένες πτυχές που μας ενδιαφέρουν περισσότερο. Οι λεπτομέρειες για την αναζήτηση-αποκάλυψη του τόξου από την Πηνελόπη στα ενδότερα του θαλάμου (φ 6 κε), επιτρέπουν στον ακροατή του ποιήματος να ρίξει μία κλεφτή ματιά στους απροσπέλαστους και μύχιους χώρους που μαρτυρούν τη μακρόχρονη ιστορία του οίκου, όπου ανάμεσα στα πολλά, παλαιά και πολύτιμα κειμήλια φυλλάσσεται το τόξο του Οδυσσέα. Αυτό θα αποτελέσει και το αντικείμενο του αγώνα της τοξοθεσίας (φ 68 κε) αλλά και το όπλο της τοξοβολίας-φόνου που θα επακολουθήσει.

Είναι αλήθεια ότι η χρήση του τόξου ανακαλεί παλαιά παραμυθολογικά μοτίβα⁸⁴. Με την εγγραφή του ωστόσο στον κόσμο του Οδυσσέα,

83. Ο σύνθετος και πολύπλοκος χαρακτήρας της Πηνελόπης στην *Οδύσσεια* έχει απασχολήσει κατά κόρον την ομηρική έρευνα και είναι φυσικά αδύνατο να διατρέξουμε εδώ όλη την επιστημονική επιχειρηματολογία. Βλ. κυρίως Katz 1991· Felson-Rubin 1994· Papadopoulou-Belmehdi 1994· Karakantza 1997· Clayton 2004· Heitman 2005.

Για σύνοψη της συζήτησης σχετικά με το αν η Πηνελόπη έχει αναγνωρίσει τον Οδυσσέα, βλ. Doherty 1995 (1998⁴), 41 κε· Levaniouk 2008, 15 σημ. 54· Sauge, 2008 και το αφιέρωμα στο *College Literature*, 38.2.2011. Σύμφωνα με τον Nickel 2010, οι προθέσεις της Πηνελόπης αποκρύπτονται από όλους τους χαρακτήρες, ακόμη και από το εξωτερικό ακροατήριο.

84. Για το τόξο ως παραδοσιακό όπλο, βλ. Danek 1998, 403 κε· Μαρωνίτη 2007, ιδ. 62 κε. Για τα υλικά κατασκευής και την τεχνική του τόξου, βλ. De Smidt 2006, 56· Monbrun 2007, 31 κε. Για όλη την προηγούμενη συζήτηση σχετικά με

το παραδοσιακό αυτό όπλο γίνεται φορέας συμπληρωματικών αξιών και γνωρισμάτων. Από τη μία πλευρά, οι λεπομέρειες για την καταγωγή και την προέλευσή του τόξου, το οποίο είχε χαρίσει στον ήρωα ο Ίπιτος, ο οποίος με τη σειρά του το είχε κληρονομήσει από τον Εύρυτο⁸⁵, διεκλύουν τη χρονική έκταση της παρουσίας ενός ειρηνικού όπλου, το οποίο ύστερα από μια μακρότατη παράδοση πέρασε μέσω της ανταλλαγής των δώρων στον Οδυσσέα (*ξενήμιον*), οποίος το χειρίζεται με ιδιαίτερη επιδεξιότητα (τ 572-78, φ 76). Το ποιητικό αυτό τέχνασμα, ανάλογο με αυτό της ουλής, δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσει κανείς τη νεανική ηλικία του Οδυσσέα και τις ικανότητές του στη χρήση ενός όπλου στο οποίο μόνον ο Φίλοκτῆτης τον ξεπερνούσε (θ 219 κε).

Από την άλλη μέσω της σύνδεσης με τον προκάτοχο του τόξου, τον Εύρυτο, και τους μύθους του Ηρακλή⁸⁶, αφού ο τελευταίος σκότωσε τον Ίπιτο παραβιάζοντας τους κανόνες φιλοξενίας, είναι εμφανείς οι υπαινιγμοί στην τύχη των μνηστήρων, οι οποίοι έχουν να αντιμετωπίσουν μια δίκαιη τιμωρία. Κατά συνέπεια, σε ό, τι αφορά το περιβάλλον του Οδυσσέα, το τόξο αποκτά διαφορετικό συμβολισμό για όποιον έρχεται σε επαφή μαζί του, συνδέοντας ταυτόχρονα το παρελθόν και τα νεανικά κατορθώματα του ήρωα με το παρόν και τα προβλήματα του οίκου, αλλά και το μέλλον του ήρωα. Μάλιστα η χρονική έκταση δεν έχει διακοπεί έως το αφηγηματικό παρόν, αφού ο ήρωας δεν πήρε μαζί του το τόξο στην Τροία αλλά το φύλαγε κρυμμένο στο μέγαρο (φ 41, *κέσκειτ' ἐνὶ μεγάροισι, φόρει δέ μιν ἤς ἐπὶ γαίης*)· το χρησιμοποιούσε δηλαδή μόνο στην πατρίδα του ως όπλο για προστασία των ὄσων του ανήκαν⁸⁷.

τον χώρο της αυλής, ως χώρου της τοξοθεσίας, βλ. Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 282 κε). Για το τόξο ως δώρο ξενίας και δηλωτικό της βασιλικής ιδιότητας του Οδυσσέα, βλ. Ready 2010.

85. Για τον Εύρυτο, βλ. Schein 2001.

86. Ο ίδιος ο Οδυσσέας δηλώνει ότι δεν θα ήθελε να πολεμήσει με τον Ηρακλή ή τον Εύρυτο, ο οποίος φονεύθηκε από τον Απόλλωνα (θ 223 κε). Για τη σχέση του Οδυσσέα και του Ηρακλή, βλ. Heubeck, στο Heubeck, Hoekstra, 1989 (1990) (ελλην. μετ. 2005, 284 κε ad 621-27)· Schein 2001· Crielaard 2002, ιδ. 271· Farenga 2006, 248 κε· Karanika 2011· Andersen 2012, 138-152.

87. Nagler 1993, 245· Thalmann 1998a, 109 κε.

Όσο διευρύνεται ο χρόνος και ο χώρος του Οδυσσέα τόσο ο κλοιός σφίγγει για τους διεκδικητές της Πηνελόπης και του οίκου. Αντίθετα από τη μακρόχρονη εμπειρία του Οδυσσέα στη χρήση του τόξου (α 262, θ 215 κε, κ 261), άγνωστη ή ανύπαρκτη εμφανίζεται η αντίστοιχη εξοικείωση των μνηστήρων, εφόσον πουθενά δεν παρουσιάζονται ως τοξότες και επιδέξιοι κάτοχοι των μυστικών της τοξευτικής τέχνης. Οι νέοι που δεν έχουν εξοικειωθεί με τη χρήση του τόξου δεν έχουν καμία ελπίδα να ενηλικιωθούν την ημέρα της εορτής του θεού-τοξότη. Αποδεχόμενοι λοιπόν τη λύση του τόξου εγκλωβίζονται στον χρόνο και τον χώρο του Οδυσσέα, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να επιβάλουν τους δικούς τους όρους.

Η σχέση επομένως των δύο αντίπαλων ομάδων με το αγώνισμα, το άθλο του τόξου, και οι θέσεις των «αθλητών» έχουν ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση όσων θα ακολουθήσουν. Ως ρυθμιστής του άθλου εμφανίζεται ο Τηλέμαχος⁸⁸, ο οποίος σκάβει τάφρο και στήνει τους πελέκεις από όπου θα περάσουν τα βέλη (τ 573 κε, φ 75 κε, 120 κε). Η συζήτηση για το πού τοποθετείται ο χώρος του αγώνα, δηλαδή στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό του μεγάρου, παραμένει ακόμη ανοικτή⁸⁹. Όσο και αν φαίνεται λογική η διάταξη των πελέκεων στον έξω χώρο, θα συμφωνήσω με τους μελετητές εκείνους που προτείνουν τη λύση του εσωτερικού του μεγάρου. Ο ποιητής έχει αντιστρέψει τους κανόνες ενός κανονικού αγώνα χρησιμοποιώντας τακτικές δόλου για να μεγιστοποιήσει την αντίθεση ανάμεσα στον επαίοντα επαίτη και τους ανίδεους μνηστήρες. Ο συμβολισμός του *μεγάρου* ως χώρου επίλυσης της κρίσης βρίσκει στο σημείο αυτό την πλήρη έκφρασή του.

Πρώτος άρχισε τη δοκιμασία του τόξου ο Τηλέμαχος⁹⁰, η εφηβεία

88. Βλ. Hoffer 1995.

89. Για τον τρόπο που έχουν στηθεί οι πελέκεις, μέσα από τους οποίους έπρεπε να περάσουν τα βέλη (τ 578, φ 76), έχει χυθεί πολύ μελάνι χωρίς να υπάρχει ακόμη οριστική απάντηση. Βλ. Stanford 1969· Stanford 1969· Mylonas Shear 2000, 9. Σύνοψη της παλαιότερης συζήτησης και παραπάνω σημ. 84.

90. Για το πολυσυζητημένο θέμα της ενηλικίωσης του Τηλεμάχου, βλ. ενδεικτικά Delebeque 1958 (ελλην. μετ. 1966)· Μαρωνίτη 1971 (1991⁶), *passim*· Katz 1991, 31 κε, 63 κε, 120 κε· Reece 1993, 71 κε· Scheid-Tissinier 1993· Felson-Ru-

του οποίου έχει πλέον ολοκληρωθεί (σ 217 κε, τ 532). Αποδεχόμενος⁹¹, ως κύριος πλέον του οίκου (φ 344 κε), το τέχνασμα του γάμου της Πηνελόπης, την οποία και επαναφέρει στα ενδότερα (φ 350 κε), στάθηκε στο κατώφλι, αποπειράθηκε τρεις φορές (φ 124 κε) και την τέταρτη σχεδόν θα τα κατάφερνε αν δεν παρενέβαινε ο Οδυσσέας (φ 129). Έτσι άφησε το τόξο και κάθισε στον θρόνο (φ 139). Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η απόπειρα του Τηλεμάχου δεν στοχεύει στη δική του καταξίωση. Η παρουσία του γιου στη συγκεκριμένη στιγμή δεν νοείται αυτόνομα από εκείνη του πατέρα, αφού η προσπάθειά του εγγράφεται στο πλαίσιο της ανάδειξης των ικανοτήτων του Οδυσσέα⁹². Στο σημείο μάλιστα αυτό ο ποιητής επικροτεί, γιατί αυτό είναι ο στόχος του, μία μη λογική διαδοχή στον οίκο του Οδυσσέα. Αντί για την ενηλικίωση και αποδοχή της εξουσίας από τον Τηλέμαχο, προσδίδεται έμφαση στην ανάληψη της εξουσίας από τον πατέρα. Ένα πισωγύρισμα δηλαδή στο παρελθόν, όπου η συνεργασία των μελών του γένους αποβλέπει στην κυριαρχία του πατέρα και όχι του γιου.

Στο αντίπαλο στρατόπεδο τα πράγματα είναι διαφορετικά αφού ο καθένας από τους μνηστήρες, που βρίσκονται μακριά από τους πατεράδες τους, λειτουργεί πλέον ατομικά και για ίδιον συμφέρον. Ο τρόπος μάλιστα που περιγράφεται η σειρά συμμετοχής τους στον αγώνα παρουσιάζει προβλήματα κατανόησης. Όχι μόνο η διάταξη από δεξιά (φ 141 κε), με πρώτον τον θυοσκόο Ληώδη, αφού δεν είναι σαφές αν ο όρος δεξιά (αρχίζοντας από το μέρος του οινοχόου) νοείται σε σχέση με τον Οδυσσέα ή τον Αντίνοο, αλλά και ο αριθμός των εγκλείστων (που δεν πρέπει να υπερβαίνει τους 30)⁹³, όπως και η σειρά πα-

bin 1994, 67-91· Douglas Olson 1995, 65 κε· Lateiner 1995⁴, 139 κε· Thalmann 1998a, 206 κε· Wörhle 1999, 117-149· Renaud, Whatelet 2002· Murnaghan 2002, 133 κε· Heath 2005, 92 κε· Petropoulos 2011.

91. Hoffer 1995.

92. Katz 1991, 150 κε· Murnaghan 2002.

93. Για τον θάνατο των σπουδαιότερων μνηστήρων που ανέρχονται στους 18 (19 με τον Ληώδη), βλ. Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 444 ad 241-329). Για τον συνολικό αριθμό των μνηστήρων, βλ. παραπάνω σημ. 15.

ραμένουν σκοτεινά. Στο σημείο αυτό θα συμφωνούσα, μολονότι η οπτική γωνία είναι εντελώς διαφορετική, με την υπόθεση του St. Reece⁹⁴, οπαδού της προφορικής κυκλικής σύνθεσης του έπους, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο ποιητής χρησιμοποιεί εδώ την αντίστροφη διάταξη των μνηστήρων από εκείνη που παρουσίασε κατά την εμφάνιση του Οδυσσέα ζητιάνου (ρ 365, *ἐνδέξια*, ρ 450, *ἐξείης*). Επομένως, στο επεισόδιο του τόξου η σειρά είναι κατιούσα από τον Ληώδη, στον Ευρύμαχο και στον Αντίνοο με τελευταίον τον Οδυσσέα. Τέλος, στη μνηστοφονία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η σειρά είναι αντίστροφη από τις δύο πρώτες: αρχίζει τον φόνο ο Οδυσσέας, πρώτος πέφτει ο Αντίνοος, δεύτερος ο Ευρύμαχος και ακολουθούν ο Αμφίνομος και οι υπόλοιποι.

Ο θυοσκόος, που παίρνει αποστάσεις από τη συμπεριφορά των μνηστήρων (φ 144 κε), αν και έλαβε πρώτος το δικαίωμα να ρίξει από το κατώφλι (φ 148 κε), δεν φαίνεται να γνωρίζει την τέχνη του τοξότη⁹⁵. Έτσι ύστερα από την αποτυχία του ο Ληώδης, προφητεύοντας την καταστροφή των συντρόφων του (φ 154 κε, 170), ξανακάθεται στο θρόνο του (φ 162 κε). Η κατάσταση αιωρείται για κάποιο χρονικό διάστημα, αργοπορία που προσδίδει έμφαση στην απειρία τους. Το μέτωπο των μνηστήρων διερύνεται προς τη μόνη πιθανή κατεύθυνση, δηλαδή αυτή των άπιστων δούλων. Έτσι ο δούλος Μελάνθιος, με τον οποίο οι μνηστήρες έχουν αναπτύξει στενή σχέση, ανάλογη με αυτή του Οδυσσέα και των πιστών του υποτακτικών, με προτροπή του Αντίνοου ανάβει φωτιά στο μέγαρο για να ζεστάνουν το λίπος που θα αλείψουν το δοξάρι (φ 75 κε). Η *ύβρις* που τελείται στο εσωτερικό του μεγάρου είναι παραπάνω από εμφανής αφού οι άπιστοι δούλοι κυριαρχούν στους χώρους των κυρίων.

Στο διάλειμμα αυτό ο Οδυσσέας-που ακόμη διατηρεί την ιδιότητα του ζητιάνου-βρίσκει την ευκαιρία να εδραιώσει τη δική του σχέση με τους πιστούς δούλους του οίκου. Η αναγνώριση πραγματοποιείται

94. Reece 1995. Σύμφωνα με την Strauss Clay 1994, ο Οδυσσέας αρχίζει από τους κοινωνικά κατώτερους και συνεχίζει με τους ανώτερους.

95. Για τα καθήκοντα του θυοσκόου, βλ. Detienne 1998, 48. Για τον Ληώδη, βλ. Μανακίδου 2002, 272 κε.

στο εξωτερικό του *μεγάρου*, στον χώρο δηλαδή που προσιδιάζει στους δούλους, αλλά και μακριά από τα εχθρικά βλέμματα των εισβολέων. Έτσι σύμφωνα με τον ποιητικό σχεδιασμό οι πιστοί βοσκοί εξέρχονται, ακολουθούμενοι από τον Οδυσσέα εκτός των θυρών και της αυλής (φ 191). Ύστερα από τον αναγνωρισμό (φ 188, 216 κε)⁹⁶, ο ήρωας επιβάλλει τη στάση που θα κρατήσουν οι δούλοι του κατά την έναρξη του αγώνα, δηλαδή ο Εύμαιος να του εγχειρίσει το τόξο, οι δούλες να κλειστούν μέσα και ο Φιλοίτιος να ασφαλίσει τις πόρτες της αυλής (φ 240 κε). Θα μπορούσε το επεισόδιο αυτό να εκληφθεί ως μία απλή παύση, ανάπαυλα στην ένταση της σκηνης. Όμως δεν γίνεται να μην προσέξει κανείς ορισμένα σημεία. Πρώτον η έμφαση που προσδίδεται στην ισχυροποίηση των δεσμών με τους υποτακτικούς του Οδυσσέα όπου μορφοποιείται το σχήμα «οι κύριοι με τη βοήθεια των πιστών δούλων του οίκου έναντι των κακών διεκδικητών και των συνοδών δούλων τους». Η σύμφυση των ορίων μεταξύ δούλων και κυρίων γίνεται ακόμη εντονότερη από τη στιγμή που ο Οδυσσέας υπόσχεται στους δικούς του κτήματα⁹⁷, συζύγους και ισότιμη θέση με τον Τηλέμαχο (φ 213 κε).

Από τη ρύθμιση της εσωτερικής τάξη στον οίκο ο ποιητής προχωρεί στη ρύθμιση του δικαιώματος του ήρωα για εξουσία. Και στο δεύτερο αυτό σημείο τα πράγματα είναι πιο σύνθετα. Όσο προβάλλεται το δικαίωμα του ξένου στην εξουσία, άλλο τόσο υποβαθμίζονται τα δικαιώματα και οι ικανότητες των μνηστήρων. Για παράδειγμα, το κύριο πλέον ενδιαφέρον του Ευρύμαχου, ο οποίος αδυνατεί να τεντώσει το τόξο (φ 245 κε), είναι να μην μαθευτεί ότι νικήθηκε από έναν ζητιάνο (φ 325 κε), ενώ για τους ίδιους λόγους ο Αντίνοος προτείνει αναβολή του αγώνα για την επομένη (φ 256 κε).

Αντίθετα, ο ζητιάνος κάνει ένα βήμα μπροστά διεκδικώντας για τον εαυτό του το δικαίωμα που έχουν απεμπολήσει προς στιγμήν οι μνηστήρες (φ 275 κε). Η πράξη αυτή του επαίτη ακούγεται πράγματι

96. Για την ουλή του Οδυσσέα, βλ. παραπάνω σημ. 68.

97. Η προσφορά γης στους δούλους ηχεί περίεργα, αφού συνιστά διαδικασία συνήθη μεταξύ αριστοκρατών (δ 174 κε, η 314 κε, *Ιλιάς*, I 142 κε, 479 κε).

ως υβριστική και ο Αντίνοος του θυμίζει το είδος της δίκαιης τιμωρίας που θα του επιβληθεί, τιμωρία ανάλογη με αυτή που γνώρισε ο Κένταυρος Ευρυτίων στον οίκο του Πειρίθου (φ 295 κε), όπου λόγω παραβίασης των κανόνων φιλοξενίας οι ήρωες τον πέταξαν έξω από τη πόρτα κόβοντας τη μύτη και τα αυτιά του⁹⁸. Ο υπαινιγμός είναι αρκετά σαφής ώστε το ακροατήριο να αντιληφθεί την παραβίαση των κανόνων στην οποία οι ίδιοι οι μνηστήρες έχουν υποπέσει όπως και τη μελλούμενη τύχη του Μελάνθιου.

Όμως τα μέλη του οίκου, η Πηνελόπη (φ 311 κε) και ο Τηλέμαχος (φ 349), αναγνωρίζουν το δικίωμα του ξένου στον Οδυσσέα και του παρέχουν τη δυνατότητα να αγωνιστεί, βήμα που φέρνει τον ήρωα πιο κοντά στην πραγματική του θέση. Ανάμεσα στα πολλαπλά γνωρίσματα του τόξου συγκαταλέγεται και αυτό της βασιλικής εξουσίας⁹⁹. Δεν είναι επομένως διόλου τυχαίο που το τόξο εγχειρίζεται (φ 233, 281, 345, 349, ω 174, *δόμηναι*) και προσφέρεται στον Οδυσσέα από τον Τηλέμαχο ή τον Εύμαιο (φ 359 κε, 379) υπό τη μορφή τελετουργικής ενθρόνισης (φ 343 κε), ενώ για τους μνηστήρες χρησιμοποιείται το ρήμα *λαμβάνω* (φ 148, 152, 281). Το παιγνίδι των αντιστροφών συνεχίζεται: όσο ο ζητιάνος διευρύνει τον χώρο και τον χρόνο δικαιοδοσίας του, οι μνηστήρες παραμένουν στην άγνοιά τους, παγιομένοι σε μία παροντική και αμετάβλητη εποχή χωρίς να έχουν κατορθώσει να επιδείξουν την επιδεξιότητά τους στο τόξο. Ο κύκλος στενεύει αφού ο Εύμαιος με εντολή του Τηλέμαχου παραγγέλλει στην Ευρύκλεια να κλείσουν οι πόρτες του μεγάρου (φ 382). Ο αποφασιστικός ρόλος της Ευρύκλειας στο κλείσιμο και το άνοιγμα των θυρών (τ 15 κε)¹⁰⁰ δείχνει την κυριαρχία της γηραιάς φύλακα του οίκου στα όρια του κόσμου των γυναικών και του κόσμου των ανδρών (χ 420 κε), ενώ, σε ό,τι αφορά τον εξωτερικό χώρο ανάλογο ρόλο

98. Βλ. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 102 κε).

99. Jamison 1999, ιδ. 261 κε.

100. Fletcher 2008, ιδ. 84 κε· Thalmann 1998b, 27 κε που σημειώνει ότι η Ευρύκλεια κινείται και στον χώρο των ανδρών αντίθετα από την Ευρυνόμη που ανήκει στον γυναικείο χώρο της Πηνελόπης.

αναλαμβάνει ο Φιλοίτιος¹⁰¹, ο οποίος κλείνει τις πόρτες της αυλής. Ακολούθως ο Οδυσσέας, καθισμένος στον *δίφρο* (φ 420), σημαδεύει και πετυχαίνει όλους τους πελέκεις (φ 405 κε), όπως ο καλός τραγουδιστής που γνωρίζει απο κιθάρα.

Η πορεία του επαίτη από την περιφέρεια του οίκου στο κέντρο ολοκληρώνεται και Οδυσσέας, έχοντας ενστερνισθεί όλα τα απολλώνεια στοιχεία που συσσωρεύονται σιγά σιγά στο πρόσωπό του (ρ 251-253, 494, φ 338, 364-365, χ 6-7)¹⁰², γίνεται κύριος του μεγάρου, την ημέρα της εορτής του θεού.

β. Μνηστηροφονία, τιμωρία των δούλων, καθαρισμός

Η απόσταση που χωρίζει τον νικητή από τη χορεία των νεαρών υβριστών αναδεικνύεται καλύτερα στην επόμενη σκηνή όπου ο ήρωας εμφανίζεται με τα δικαιώματα και την ισχύ του κυρίαρχου του οίκου. Ύστερα από απουσία είκοσι ετών (π 206 = τ 484 = φ 208 = ω 322), έφτασε η καθοριστική στιγμή της επιστροφής. Πετώντας τα κουρέλια που φορούσε¹⁰³ πηδά στο κατώφλι (χ 2, *μέγαν ούδόν*), και κρατώντας το τόξο και τα βέλη (χ 1 κε) δηλώνει ότι τέλειωσε αυτός ο δύσκολος αγώνας (χ 5 *Οὔτος μὲν δὴ ἄεθλος ἀάατος ἐκτετέλεσται*)¹⁰⁴. Σε μία πρώτη φάση συνεχίζει και επιβεβαιώνει την τοξευτική του τέχνη ρίχνοντας στο λαιμό και τον αυχένα του Αντίνοου (χ 9 κε). Η ήττα του πρώτου τη τάξει μνηστήρα προκαλεί σάστισμα στους υπόλοιπους που σκορπίζονται τυχαία αφού, διασαλεύεται η σειρά που κάθονταν¹⁰⁵, ενώ ο Ευρύμαχος προσπαθεί να μιλήσει με λεξιλόγιο και όρους καταννητούς στους συντρόφους του και στο ακροατήριο του έπους. Σύμφωνα με τα δεδομένα της αρχαϊκής εποχής το σφάλμα των μνηστήρων απαιτούσε ενός είδους αποζημίωσης σε πολύτιμα αγαθά ή

101. Για τον Φιλοίτιο, βλ. De Jong 2001, 494 κε ad υ 185-240.

102. Για τη σχέση Απόλλωνα-Οδυσσέα, βλ. Cook 1995, 152· Detienne 1998, 48 κε· Μαρωνίτης 2005a2, ιδ. 223 κε.

103. Για τις αλλαγές εμφάνισης του Οδυσσέα, βλ. πρόσφατα Galhag 2006.

104. Για την *ἄτην*, βλ. Farenga 2006, 185 κε, 252.

105. Για τη σειρά που κάθονται οι μνηστές, βλ. Strauss-Clay 1994, ιδ. 39 κε.

μέταλλα και απομάκρυνση των εισβολέων. Αυτό ακριβώς προτείνει και ο Ευρύμαχος, κατηγορώντας τον Αντίνοο ότι επιθυμούσε την εξουσία (χ 45 κε) και υπόσχεται ότι θα δοθούν βόδια, χαλκός και χρυσάφι (χ 55 κε) που θα συναχθούν από τον *δήμον* (χ 55)¹⁰⁶. Όμως οι αξίες αυτές δεν ανήκουν στην εποχή του Οδυσσέα, ο οποίος αρνείται να κατανοήσει τα επιχειρήματα των νέων ανδρών. Τους κατηγορεί ότι του έφαγαν τον οίκο, κοιμήθηκαν με τις δούλες, πεθύμησαν τη γυναίκα του, ασέβησαν προς τους θεούς (χ 35 κε, 60 κε)¹⁰⁷.

Η έλλειψη επικοινωνίας σε επίπεδο αξιών και θεσμών, η χρονική δηλαδή απόσταση που χωρίζει τα δύο στρατόπεδα μεταφράζεται και σε όρους τοπικούς. Οι μνηστήρες κατανοούν πλέον ότι δεν έχουν διέξοδο (χ 74 κε) και ότι η μόνη λύση βρίσκεται στην απομάκρυνση του Οδυσσέα από το κατώφλι ώστε να διαφύγουν προς το *ἄστυ* (χ 77). Όμως δεν έχουν καμία ελπίδα να ενωθούν με τους δικούς τους αφού τα μόνα όπλα που διαθέτουν είναι τα μαχαίρια τους (χ 74 κε). Το παιγνίδι των αντιστροφών δεν παύει να μας εκπλήσσει. Από διεκδικητές της εξουσίας, οι μνηστήρες μετατρέπονται σε νεαρούς κρύπτες που προσπαθούν να επιβιώσουν σε ένα περιβάλλον αφιλόξενο.

Αντίθετα η άλλη πλευρά αγωνίζεται με όρους οπλιτικής μάχης. Ο περιορισμένος χώρος του μεγάρου μετατρέπεται σε ανοικτή πεδιάδα και η αντιπαράθεση παίρνει τη μορφή οπλιτικής σύρραξης, όπου ο αγώνας είναι άνισος. Ο Οδυσσέας ρίχνει στον Ευρύμαχο στο στήθος κάτω από τον μαζόν στο συκώτι (χ 83), χτύπημα ανδρικής πολεμικής τακτικής, ενώ ο Τηλέμαχος που λίγο έλειψε να πετύχει με το τόξο, χτυπά τον Αμφίνομο ανάμεσα στους ώμους με κοντάρι (χ 91 κε). Τα στάδια και οι τύποι πολέμου διαδέχονται το ένα το άλλο πριν προλάβουν οι ακροατές ή οι πρωταγωνιστές να αντιληφθούν τη διαφορά μεταξύ τους. Από την αμυντική χρήση του τόξου ο ποιητής μετακινείται στην επιθετική οπλιτική τακτική. Ο Τηλέμαχος φέρνει από το

106. Για τις κατηγορίες του Ευρύμαχου προς τον Αντίνοο, βλ. Felson-Rubin, 1994, 115 κε· Thalmann 1998a, 187 κε· Marks 2008, 65 κε.

107. Την ίδια κατηγορία απευθύνει και η Πηνελόπη, η οποία προσθέτει και το σχέδιο δολοφονίας του Τηλεμάχου (π 431-32). Βλ. και Marks 2008, 65 κε.

θάλαμο οκτώ κοντάρια, τέσσερις ασπίδες και τέσσερα κράνη (χ 109 κε)· κι ενώ οι υπόλοιποι εξοπλίζονται πάραυτα, ο Οδυσσεάς περιμένει να του τελειώσουν τα βέλη (χ 122 κε) αναδεικνύοντας έτσι διαδοχικά την ήδη γνωστή εικόνα του τοξότη-πολεμιστή (α 262, α 255 κε, σ 376 κε).

Παρά την οπλική αντιπαράθεση η αντιστροφή των κανόνων της μάχης είναι εμφανής αφού η μνηστηροφονία, που ολοκληρώνεται κατά τη διάρκεια της νύχτας, δεν είναι παρά μία μορφή ενέδρας σε έναν πολύ περιορισμένο χώρο. Ο σύντομος αυτός πόλεμος-δόλος στο εσωτερικό του μεγάρου έχει προαναγγελθεί ήδη από την πρώτη ραψωδία, όπου γίνεται λόγος για τον φόνο τους (α 296 = λ 119, *ἤε δόλω ἢ ἀμφοδόν*, ν 192-3)¹⁰⁸. Ο φόνος των μνηστήρων που σφαγιαστήκαν όπως οι εταίροι στην αυλή του Κύκλωπα (ι 288 κε), δεν είναι παρά μία ενέδρα αντίστροφη με το δόλο-λόχο του δούρειου ίππου (δ 242, θ 494, 515, λ 525, υ 271 κε) όπου οι εξωτερικοί εχθροί διείσδυσαν στο εσωτερικό της Τροίας.

Εδώ οι εγκλωβισμένοι παγιδεύτηκαν από τις έξωθεν δυνάμεις στο εσωτερικό του μεγάρου χωρίς δυνατότητα διαφυγής. Ο τρόπος μάχης είναι ενδεικτικός για τη δεινή θέση των μνηστήρων οι οποίοι, εγκλωβισμένοι σε χώρο και χρόνο που δεν τον ελέγχουν, δεν έχουν καμία ελπίδα επιτυχίας. Παρά το τέχνασμά τους να διαφύγουν από τη μόνη θύρα εξόδου από την *όρσοθύρη* που οδηγούσε στη *λαύρη* (χ 126 κε)¹⁰⁹, από όπου θα ζητούσαν βοήθεια από το λαό (χ 131 κε), δεν τα καταφέρνουν, αφού η πορτούλα φυλάσσεται με προσοχή. Η απόπειρα αυτή, μια μικρογραφία δόλου στο εσωτερικό της μεγάλης παγίδας που έχει σχεδιάσει ο ποιητής για τους μνηστήρες, αποτελεί την τελευταία τους ελπίδα. Ωστόσο δεν υπάρχει καμία διέξοδος για τους τελευταίους. Οι θύρες λειτουργούν πλέον για αυτούς αρνητικά αφού δεν μπορούν να τις διασχίσουν για να επιστρέψουν στην Ιθάκη. Όπως

108. Για τη μνηστηροφονία ως *λόχο*, βλ. Ρεγκάκος 2006, 61 κε.

109. Για τη θέση της *όρσοθύρης*, βλ. Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck, 1992 (ελλην. μετ. 2005, 378 κε)· Mylonas Shear 2000, 18, 20· Rougier-Blanc 2005, 181 κε.

δεν τα κατάφεραν σε κανέναν από τους στόχους τους, ούτε στην κατάληψη της εξουσίας ούτε στο γάμο με την Πηνελόπη, έτσι θα αποτύχουν και στην πολεμική τους στρατηγική.

Αναγνωρίζοντάς τους όμως ένα ελάχιστο δικαίωμα υπεράσπισης και για να γεφυρώσει την απόσταση μεταξύ άοπλων και οπλισμένων αντιπάλων, ο ποιητής επινοεί μία εικόνα που θα μπορούσε να εξισοροπήσει τις δύο πλευρές. Ο Μελάνθιος φέρνει κρυμμένα όπλα από τους θαλάμους του Οδυσσέα αφού ανέβηκε *ἀνά ῥῶγας μεγάροιο* (χ 143)¹¹⁰, δηλαδή δώδεκα πανοπλίες (δώδεκα κοντάρια, ασπίδες και κράνη). Η εντυπωσιακή συμμετοχή του Μελάνθιου σε αυτή την τελευταία επιχείρηση επιβεβαιώνει για μία ακόμη φορά το χάος που έχει δημιουργηθεί στο εσωτερικό του οίκου, όπου οι δούλοι κατορθώνουν να διεισδύσουν στον χώρο φύλαξης των πολύτιμων αντικειμένων και των όπλων. Πρόκειται για την έσχατη υβριστική πράξη του Μελάνθιου, που πολλές φορές ξεπέρασε τα όρια της θέσης του ως δούλος (ρ 249), πράξη που θα καθορίσει και τον τρόπο τιμωρίας του. Έτσι ο Εύμαιος και ο Φιλοίτιος αφού κλείσουν την πόρτα του θαλάμου και τιμωρήσουν με φριχτά βασανιστήρια τον Μελάνθιο στο θάλαμο των όπλων, όπου τον δένουν και τον κρεμούν από ένα ξύλο του ταβανιού (χ 170 κε)¹¹¹, επιστρέφουν για ενωθούν με τον Τηλέμαχο και τον Οδυσσέα.

Σε ελάχιστο χρόνο οι μνηστήρες περνούν στο στάδιο του οπλίτη, όμως και εδώ η απειρία τους είναι ενδεικτική αφού τα κοντάρια τους δεν βρίσκουν το στόχο τους, εμποδιζόμενα από την πρωτοβουλία της Αθηνάς χ 257 κε). Η παγίδα έχει γίνει πιο σφιχτή, οι μνηστήρες όχι μόνο δεν μπορούν να απωθήσουν την ομάδα του Οδυσσέα από την πόρτα και το κατώφλι του μεγάρου (χ 1 κε, 71-76, 89-91, 107, 120 κε, 203 κε, 249 κε), αλλά ύστερα από την τιμωρία του Μελάνθιου χάνονται και οι τελευταίες ελπίδες. Ο αγώνας συνεχίζεται με τους τέσσερις υπερασπιστές του οίκου να μάχονται από το κατώφλι (χ 203 κε) και

110. Για τη σημασία της φράσης *ἀνά ῥῶγας μεγάροιο*, βλ. Mylonas Shear 2000, 20 κε.

111. Για την τιμωρία του Μελάνθιου, βλ. παρακάτω σελ. 41 κε.

τους εναπομείναντες μνηστήρες, που προς στιγμινή έχουν περάσει στη θέση του οπλίτη, να παλεύουν από το εσωτερικό (χ 204). Συλλογική αντίσταση προτείνουν στη συνέχεια ο Αγέλαος, ο Ευρύνομος, ο Αμφιμέδων κ.ά. (χ 241 κε), αλλά ρίχνουν μάταια (χ 255 κε, χ 272). Το φονικό ολοκληρώνεται (χ 266 κε, χ 281): γλιτώνει μόνο ο Φήμιος (χ 330 κε) και ο Μέδοντας (χ 361 κε) που καταφεύγουν στο βωμό του Δία στην αυλή (χ 378 κε), ενώ η ικεσία του Ληώδη απορρίπτεται (χ 310 κε).

Με το τέλος του φονικού ο Οδυσσεύς, κυρίαρχος πλέον του παιγνιδιού, στέκεται και αντικρύζει τα νεκρά σώματα των νεαρών εισβολέων (χ 378 κε), επιβεβαιώνοντας τη θέση του στα μάτια των δικών του. Τους βλέπει όλους μέσα στη σκόνη και το αίμα να κείτονται στο χώμα σαν ψάρια που οι αλιείς τα σέρνουν έξω από το γιαλό με δίχτυα στο ακρογιάλι (χ 383)¹¹². Χωμένος στα ψυχρά κουφάρια, γεμάτος αίματα, τρομακτικός στην όψη (χ 401 κε), ο Οδυσσεύς απολογείται στην Ευρύκλεια για τον φρικτό φόνο λέγοντας ότι οι μνηστήρες χάθηκαν από τη μοίρα και τα φριχτά τους έργα (χ 413 κε). Η τιμωρία τους ήταν αναπόφευκτη λόγω των ατασθαλιών τους (χ 317, 416, ω 458).

Ο εγκλεισμός και ο φόνος των μνηστήρων στο εσωτερικό του μεγάρου θυμίζει έντονα την αποτρόπαια σκηνή της σφαγής του Αγαμέμνονα από τον Αίγισθο (α 32 κε, δ 531 κε), όταν ο τελευταίος προσκάλεσε τον αντίπαλό του σε τραπέζι και τον σκότωσε με όλους του συντρόφους του *έν μεγάροισιν* (δ 537, λ 409 κε) με βοήθo την Κλυταιμίστρα (λ 429-430). Παρά τις διάφορες ομηρικές παραλλαγές που αφορούν στις λεπτομέρειες της εκτέλεσης¹¹³, το όλο επεισόδιο έχει

112. Για τις παρομοιώσεις των ψαριών που τονίζουν την έλλειψη ηρωισμού, βλ. De Jong 2001, 540 ad 381-9.

113. Πρβλ. γ 235-36 (από την Κλυταιμίστρα και τον Αίγισθο), ω 200 (η Κλυταιμίστρα υπεύθυνη για τον φόνο). Βλ. επίσης α 29 κε, γ 249 κε, ω 96-97. Για τον μύθο των Ατρειδών στην *Οδύσσεια*, βλ. ενδεικτικά Μαρωνίτης 1971 (1991⁴) 135-139· Felson-Rubin, 1994, 48 κε· Douglas Olson 1995, 24-42· Ζαμάρου 1994, ιδ. 294 κε· Heubeck στο West, Heubeck, Hainsworth, 1988 (1990) (ελλην. μετ. 2004, 184 κε)· Ρεγκάκος 2006, 72, 80 κε· Marks 2008, 17 κε· Farenga 2006, 183 κε, ιδ. σημ. 3· Tsitsibacou-Vasalos 2009.

συχνά θεωρηθεί ως ομόλογο άλλοτε για τη συμπεριφορά του Τηλεμάχου σε σχέση με αυτή του Ορέστη (α 298 κε), και άλλοτε για τη συμπεριφορά του Οδυσσέα σε σχέση με τη στάση του Αγαμέμνονα (ν 383 κε) ή του Ορέστη (γ 301 κε). Το σημείο ωστόσο που μας ενδιαφέρει δηλαδή ο χώρος του φονικού, έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση των δύο σκηνών. Ο Αγαμέμνων, ο νόμιμος κύριος του οίκου, βρίσκεται στη θέση των μνηστήρων σφαγιαζόμενος κατά τη διάρκεια ανόσιου συμποσίου (δ 531, λ 410 κε), στο εσωτερικό του οίκου, ο οποίος ανήκει πλέον στον Αίγισθο (δ 528 κε, λ 409 κε) και στον οποίο έχει ήδη ενταχθεί και η Κλυταιμίστρα. Η λεπτομέρεια αυτή προσδίδει διαφορετικό τόνο στον επικό μύθο των Ατρείδων όπου ο στασιαστής έχει κερδίσει και την εξουσία και τη σύζυγο του αντιπάλου του, αντίθετα από τους μνηστήρες, η απόπειρα των οποίων έχει αποτύχει.

Η αντιστροφή των μορφών δράσης στους χώρους των οίκων του Αγαμέμνονα και του Οδυσσέα είναι εμφανής και στη χρονική τους έκταση. Ενώ λοιπόν στον οίκο του Αγαμέμνονα η κρίση θα συνεχιστεί και στους διαδόχους του, στον οδυσσειακό κόσμο η πορεία αποκατάστασης έχει σχεδόν ολοκληρωθεί. Πρόκειται μάλιστα για μία τελετουργική αποκατάσταση σε όλα τα επίπεδα. Στο πλαίσιο της επαναφοράς της τιμής του οίκου, ρυθμιστής της δικαιοσύνης και εκτελεστής είναι ο ίδιος ο Οδυσσέας που δηλώνει ότι ο φόνος είναι απόλυτα αιτιολογημένος χωρίς τις επιπτώσεις της *ἄτης*¹¹⁴. Η πράξη αυτή συνοδεύεται από την επαναφορά της εξουσίας του Οδυσσέα σε όλους τους χώρους του οίκου αρχής γενομένης από το εσωτερικό του. Ύστερα από την αντιμετώπιση των εξωτερικών εισβολέων στο *μέγαρον* σειρά έχουν τώρα οι εχθροί που εκδηλώθηκαν στα μύχια δώματα, αφού η μοίρα των μνηστήρων συνδέεται άμεσα και με την τύχη των άπιστων γυναικών που τους ακολούθησαν. Οι πόρτες λοιπόν των θαλάμων που είχαν κλείσει από την Ευρύκλεια (φ 381 κε, χ 394 κε, ψ 39 κε) για να μην αντικρύσουν οι γυναίκες το φονικό (φ 235 κε), ανοίγουν και οι κλειδωμένες δούλες έρχονται σε επαφή με τα τεκται-

114. Farenga 2006, 252 κε.

νόμμενα στο *μέγαρον*. Σε μία πρώτη απόπειρα ανάγνωσης και επισκόπησης της κατάστασης στα ενδότερα του οίκου ο Οδυσσέας πληροφορείται από την Ευρύκλεια σχετικά με την πίστη των υπηρετριών (χ 417 κε). Ακολούθως παραγγέλλει στον Τηλέμαχο και τον Εύμαιο να επιβλέψουν ώστε οι δούλες να καθαρίσουν τον χώρο (χ 435 κε), τους θρόνους και τα τραπέζια (χ 435 κε). Οι επόμενες σκηνές δείχνουν την πρόθεση του Οδυσσέα να κάνει εμφανή την απουσία της κοινωνικής θέσης των διεκδικητών του οίκου, δηλαδή των μνηστήρων και των οπαδών τους. Έτσι οι άπιστες κυρίως δούλες (χ 433 κε) σηκώνουν τα άψυχα κορμιά και τα πετούν στην αυλή (χ 437 κε, χ 448 κε, ψ 49), όπως ακριβώς προέβλεψε το όραμα του Θεοκλύμενου (υ 350 κε). Πρόκειται για την ίδια αυλή όπου οι μνηστήρες περνούσαν τον καιρό τους παίζοντας (α 106 κε) ή σχεδιάζοντας τον φόνο του Τηλεμάχου (π 343 κε).

Η ατιμωτική πρόθεση των πτωμάτων εκτός του μεγάρου συνιστά ενδεχομένως ένα αφηγηματικό τέχνασμα ώστε να γίνει γνωστή όσον το δυνατόν ευρύτερα η νίκη του ήρωα στον έξω κόσμο και το φονικό να έλθει αργότερα σε κοινή θέα. Η κακοποίηση ωστόσο των σωμάτων των νεκρών, που ελάχιστα θυμίζει την κακοποίηση του σώματος του Έκτορα στην *Ιλιάδα*, αναδεικνύει τη σκόπιμη παράλειψη των επικήδειων τελετών που έπρεπε να αποδοθούν στους μνηστήρες. Η έμφαση στις πρακτικές αυτές, διάχυτη στο επικό δημιούργημα, όπως φαίνεται και από τα παραδείγματα του Ελπήνορα (λ 51 κε) ή και του ίδιου του Οδυσσέα (β 239 κε, 290 κε), δεν βρίσκει εφαρμογή στο παράδειγμα των μνηστήρων όπου η παράλειψη των επικήδειων τελετών και μάλιστα η κακοποίηση των σωμάτων των εχθρών του οίκου και η στέρηση της ταφής τους είναι εντυπωσιακή. Στη φρικιαστική αυτή εικόνα όπου το αίμα και τα είδωλα των νεκρών μολύνουν τους τοίχους και την αυλή, προστίθεται μία ακόμη πράξη, σχεδόν θεατρική, που έχει να κάνει με τον τρόπο θανάτωσης των υπηρετριών αφού στον χώρο της *αύλης* θα θανατωθούν οι άπιστες δούλες¹¹⁵ με ένα θάνατο όχι καθαρό (χ 463). Η επιμονή του ποιητή στο σημείο αυτό είναι

115. Για το τμήμα των άπιστων δούλων που κοιμούνται με τους μνηστήρες (π 105 κε, υ 6 κε, 418, χ 37), βλ. παραπάνω σελ. 15, 18.

σαφής. Η απόφαση του Τηλεμάχου να κρεμάσει 12 δούλες (χ 441-442) έξω από το μέγαρο, (*μεσσηγὺς θόλου καὶ ἀμύμονος ἔρκεος ἀλῆς* χ 442 = 459, 466), παρακούοντας τις εντολές του Οδυσσέα (χ 440), που είχε προτείνει να τις σκοτώσουν με ξίφος (χ 443), με τρόπο δηλαδὴ ηρωικό, είναι ενδεικτικὴ τῆς αλλαγῆς τῆς κατάστασης. Πολλές είναι οι λεπτομέρειες τῆς συγκεκριμένης τιμωρίας που ἔχουν ενδιαφέρον για τον μελετητὴ του αρχαίου ελληνικοῦ δικαίου¹¹⁶. Εκτός ἀπὸ τον καθοριστικὸ ρόλο του Τηλεμάχου στον θάνατο των υπηρετριῶν¹¹⁷ σημασία ἔχει ο τόπος, ο χρόνος και ο τρόπος. Αν στα μεταγενέστερα μυθολογικά σχήματα ο απαγχονισμὸς των διάσημων ηρωϊδων συμβαίνει στο θάλαμο, στο εσωτερικὸ του οἴκου, στον χώρο δηλαδὴ που προσδίδει νόημα στη ζωὴ τους¹¹⁸, ἐδῶ δεν πρόκειται για αυτοκτονία ἀλλὰ για φόνο-τιμωρία που τελείται σύμφωνα με ἓνα συγκεκριμένο τυπικὸ. Ο τρόπος που ο Τηλέμαχος κρεμάει τις δούλες, δηλαδὴ τῆ μία δίπλα στην ἄλλη ἀπὸ ἓνα σκοινί που το φέρνει γύρω γύρω στον στύλο, τεντωμένο πάνω ἀπὸ τῆ γῆ ὥστε να χάσουν τῆ ζωὴ τους σε σύντομο χρόνο (χ 473, *ἤσπαιρον δὲ πόδεσσι μίνυνθά περ*), ἀναδεικνύει το τεράστιο μίσημα που ἔχι δημιουργηθεῖ με το κρέμασμα των σωμάτων που δεμένα στο σκοινί δεν ἀγγίζουν τῆ γῆ (χ 465 κε)¹¹⁹. Με τῆν αἰώρηση, τῆν ὁποία επιτείνουν το σκοινί (*πεῖσμα* χ 465)¹²⁰ και ο *κίων* (χ 465), ὅσο και αν ἡ χρῆση των συγκεκριμένων ἀντικειμένων παραμένει σκοτεινὴ, οι νεκροὶ ἀπομακρύνονται ἀπὸ το

116. H Loraux 1985 (ελλην. μετ. 1995), πιστεύει ὅτι πρόκειται για γυναικεῖο ἀτιμωτικὸ θάνατο σε ἀντίθεση με τον ἀνδρικό ὅπου το αἶμα των θυμάτων χύνεται στη μάχη. H Cantarella 2002 (γαλλ. μετ. 2003, 240 κε) ἀναφέρεται σε διαβατήριες τελετές. Ο Gualazzi 2005, ἰδ. 20 κε τονίζει τῆ σεξουαλικὴ ἀπιστία των υπηρετριῶν. Περιγραφή τῆς ὅλης σκηνῆς και ἀπὸ τον Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck, 1992 (ελλην. μετ. 2005, 490 κε ad 441-73).

117. Heath 2005, 113 κε.

118. Loraux 1985 (ελλην. μετ. 1995, 68 κε).

119. Σύμφωνα με μεταγενέστερες μαρτυρίες ο απαγχονισμὸς συνιστᾶ ἀτιμωτικὴ τιμωρία (Σοφ. *Ἀντιγόνη* 54, Ευρ. *Ἑλένη* 298) και δεν ταιριάζει οὔτε στις δούλες (Ευρ. *Ἑλένη* 299).

120. Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ. 2005, 497 ad x 465)· Fulkerson 2002, 337 κε.

έδαφος και την ανθρώπινη κοινότητα, χωρίς να τους έχουν αφιερωθεί οι απαιτούμενες ιερουργίες δηλαδή πρόθεση, μεταφορά και καύση. Αντίθετα η ομηρική περιγραφή του θανάτου των υπηρετριών τοποθετείται στον άγριο κόσμο των πτηνών που παγιδεύονται στις θηλίες που έχουν στηθεί (χ 468 κε)¹²¹.

Η έμφαση στην απομάκρυνση των ταραχοποιών στοιχείων από την κοινότητα βρίσκει την πλήρη εφαρμογή της στο διπλό σχήμα που αφορά στην τιμωρία του δούλου Μελάνθιου, αδελφού της Μελανθώς, η συμπεριφορά του οποίου περιγράφεται με τους όρους *ύπερβασία* (χ 168 κε), *ύβρις*, *ύβρίζων* (245), *άεικές* (ρ 216), λεξιλόγιο ανάλογο με εκείνο που χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά των μνηστήρων¹²². Στην πρώτη τιμωρία, που του επιβλήθηκε αμέσως μετά την είσοδό του στους θαλάμους των όπλων, όπου τον κρέμασαν δεμένο πισθάγκωνα από έναν στύλο (χ 173 κε), είναι εμφανής η διαδικασία του *άποτυμπανισμού*¹²³. Στη δεύτερη, που τελείται στην αυλή, προστίθεται, ενώ είναι ακόμη ζωντανός, και ο *μασχαλισμός*, καθώς του κόβουν τη μύτη και τα αυτιά, πετούν του γεννητικά του όργανα και σπάζουν τα χέρια και τα πόδια του (χ 473 κε)¹²⁴. Αν και πρόκειται για ποινή ασυνήθιστη στην ομηρική ποίηση, αφού το μόνο άλλο γνωστό παράδειγμα είναι η

121. Βλ. Loraux 1985 (ελλην. μετ. 1995, 62 κε), για παραδείγματα από την τραγωδία σχετικά με το πέταγμα του πουλιού ως τρόπου απόδρασης από τη ζωή.

122. Για τη συμπεριφορά των μνηστήρων, βλ. παραπάνω σημ. 8.

123. Στην τιμωρία του αποτυμπανισμού αναφέρεται η Cantarella (1981, γαλλ. μετ. 2000, 21 κε και 2002, γαλλ. μετ. 2003, 247 κε), η οποία βλέπει στον τρόπο τιμωρίας των υπηρετριών και του Μελάνθιου, την εκδήλωση δύο διαφορετικών ειδών τιμωρίας, δηλαδή μιας δημόσιας για τους μνηστήρες και μιας ιδιωτικής για τα άπιστα μέλη του οίκου.

124. Ο Davies 1994 και ο Newton 1997, θεωρούν ότι πρόκειται για την τιμωρία του *μασχαλισμού* Ο Fernandez-Galiano, στο Russo, Fernandez-Galiano, Heubeck 1992 (ελλην. μετ., 2005, 501 κε ad 474-477), συγχέει τον *μασχαλισμό* με τον *αποτυμπανισμό*. Η Halm-Tisserant 1995 και 1998, 17 κε είναι ίσως η μόνη που έχει αντιληφθεί ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές τιμωρίες. Η πρώτη, ο *αποτυμπανισμός* τελείται στον θάλαμο, η δεύτερη, ο *μασχαλισμός* πραγματώνεται στην αυλή ενώ ο Μελάνθιος είναι ακόμη ζωντανός. Ο Gualazzi 2005, 29, θεωρεί ότι ο *ευνουχισμός* δεν είναι απλή πράξη *μασχαλισμού*, αλλά δείχνει έλλειψη σεβασμού.

τιμωρία που γνώρισε ο Κένταυρος Ευρυτίων στον οίκο του Πειρίθου (φ 295 κε), όπου λόγω παραβίασης των κανόνων φιλοξενίας οι ήρωες τον πέταξαν έξω από τη πόρτα κόβοντας τη μύτη και τα αυτιά του¹²⁵, ο *μασχαλισμός*, φαίνεται ότι συνιστά μια ιερουργική πράξη που στοχεύει στην εξάλειψη κάθε είδους εκδίκησης από το θύμα¹²⁶.

Έχει επομένως σημασία το γενός ότι ο ποιητής εναποθέτει στον χώρο της αυλής του οίκου μία συσσωρευτική εστία μιάσματος, εκθέτοντας ταυτόχρονα, ως ένα είδος ζωγραφικού πίνακα, τα πτώματα των μνηστήρων, τα κρεμασμένα σώματα των υπηρετριών και τα τεμαχισμένα μέλη του Μελάνθιου, υπαινισσόμενος μάλιστα και τη δυνατότητα καθαρισμού που εμπεριέχεται στο είδος της τιμωρίας τους. Η έκθεση-δημοσιοποίηση των κακοποιημένων σωμάτων, όχι έξω από τα όρια της κοινότητας (όπως στην εποχή της πόλης), αλλά έξω από το μέγαρον και εντός του οίκου, αποκτά τη δική της σημασία στην επανένωση των συστατικών στοιχείων και δομών του οίκου.

Η αυλή αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του οίκου και εκεί βρίσκονταν κατά την αρχαϊκή εποχή ο βωμός του Ερκείου Διός (χ 334, 379) όπως φαίνεται και από τις ομηρικές αναφορές, αφού εκεί θυσίαζαν ο Λαέρτης και ο Οδυσσέας (χ 334 κε) και εκεί κάθησαν ως ικέτες ο Φήμιος (χ 330 κε) και ο Μέδοντας (χ 365 κε). Η αποδοχή των ικεσιών τους είναι ένα ποιητικό τέχνασμα αφού ο αιιδός, οποίος επιζεί από το φρικιαστικό φόνο, θα κάνει πασίγνωστα τα κατορθώματα του Οδυσσέα, εξυμνώντας τους άθλους του και την κυριαρχία των αξιών του οίκου. Η εξύμνηση της νίκης του Οδυσσέα είναι ίσως ο καλύτερος τρόπος για την αποκατάσταση της τάξης.

Η πρόδηλη επομένως έμφαση στον ατιμωτικό τρόπο τιμωρίας των δούλων στον χώρο της αυλής, η οποία είναι εξίσου σημαντική με το *μέγαρον*, εγγράφεται στην πρόθεση του ποιητή να εικονογραφήσει την πλήρη επαναφορά του Οδυσσέα στους χώρους της εξουσίας του. Μάλιστα η χωροχρονική διάσταση που αφορά στην επιβολή ποινών στους δούλους δεν είναι καθόλου τυχαία. Είναι προφανές ότι η απο-

125. Βλ. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 102 κε).

126. Muller 2011.

βολή των στοιχείων αμφισβήτησης, με τρόπο μιαρό και τελετουργικό έξω από το *μέγαρον*, αλλά εντός της επικράτειας του οίκου, έχει ιδιαίτερη σημασία. Το γεγονός αυτό προκύπτει και από τη βούληση του Οδυσσέα να απομακρύνει ο ίδιος το μίasma που έχει κατακλύσει το σύνολο του χώρου της δικαιοδοσίας του, όπου πλέον οι νεκροί μολύνουν τους ζωντανούς. Για να επανενωθούν μάλιστα οι χώροι και να επιστρέψουν αμόλυντοι στην εποπτεία του κυρίου του οίκου πρέπει να καθαρθούν με ιεουργική πράξη: τον καθαρμό αυτόν, που θα επαναφέρει τον οίκο στο πρότερο καθεστώς, τον αναλαμβάνει ο ίδιος ο Οδυσσέας με τη βοήθεια της Ευρύκλειας, που τον εφοδιάζει με θειάφι και νερό (χ 482 κε), με τα οποία καθαρίζει το *μέγαρον*, το *δῶμα* και την *αὐλήν* (χ 494, ψ 50 κε)¹²⁷. Με την ιδιότυπη αυτή ανάληψη του ιεουργικού καθαρμού, από τον κύριο του οίκου του, ο οποίος ανακτά και τα καθήκοντα του ιερέα, συστατικό στοιχείο του αξιώματός του¹²⁸, ο οίκος επανέρχεται στον παλαιό κάτοχό του.

Η πορεία της αποκάστασης έχει σχεδόν ολοκληρωθεί. Ύστερα από τις μακρόχρονες περιπέτειες και τη σταθερή και αμετακίνητη θέση του στο κατώφλι από όπου έριξε τα φαρμακερά βέλη (χ 2, 72), ο Οδυσσέας ανακτά τον θρόνο του (χ 341, *θρόνου ἀργυροήλου*, ψ 164)¹²⁹. Απομένει ακόμη ένα έσχατο σημείο το οποίο θα επιτρέψει στον μοναδικό κυρίαρχο του οίκου να ανακτήσει την τελευταία βαθμίδα της επικράτειάς του. Και εδώ η περιγραφή είναι ενυπωσιακή. Ο ποιητής επιλέγει, εφόσον ήδη έχει αποκατασταθεί η τάξη στο *μέγαρον*, τον συγκεκριμένο χώρο ως σημείο αναφοράς για τον επαναπροσδιορισμό της θέσης του κάθε μέλους του οίκου. Έτσι επαναφέρει με εντυπωσιακό τρόπο την Πηνελόπη στο κέντρο του οίκου· η πιστή σύζυγος που είχε εγκλωβιστεί στο θάλαμό της και δεν έχει πληροφορηθεί τα τελευταία συμβάντα, διαβαίνει τώρα το πέτρινο κατώφλι (ψ 88 κε), εισέρχεται στο *μέγαρον* και στέκεται σαστισμένη απέ-

127. Για τον καθαρμό στο *μέγαρον* και την αυλή του οδυσσεικού οίκου, βλ. το άρθρο μας 2015b.

128. Mazarakis-Ainian 2006.

129. Για τον θρόνο, βλ. παραπάνω σημ. 66.

ναντι και μακριά από τον Οδυσσέα. Ταυτόχρονα ο Τηλέμαχος και οι υπόλοιποι λούζονται και φορούν καθαρούς χιτώνες (ψ 130 κε), ενώ οι χοροί και το τραγούδι (ψ 132 κε) συνθέτουν ένα είδος δόλου-μίμησης των γαμήλιων προετοιμασιών, ώστε να μην γίνει ακόμη γνωστό στον έξω κόσμο το κλέος του φόνου (ψ 137). Τέλος με εντυπωσιακό τρόπο ο Οδυσσέας, επανέρχεται, με τη βοήθεια της Παλλάδας, στην παλαιά μεγαλοπρεπή του εμφάνιση (ψ 156 κε) και ανακτά το θρόνο του (ψ 164), επιβεβαιώνοντας το δικό του πασίγνωστο κλέος (π 241 κε).

Το όλο σχήμα ολοκληρώνεται με την τελευταία πράξη, η οποία έχει το δικό της χρόνο και χώρο. Με ένα πισωγύρισμα στο παρελθόν, για να καλυφθεί η απόσταση των είκοσι ετών απουσίας, η εκ νέου αποκατάσταση του βασιλιά, στο ρόλο πλέον του συζύγου, επισημοποιείται μέσω της επανάληψης της γαμήλιας τελετής. Ο δεύτερος γάμος¹³⁰ επαναφέρει την *όμοφροσύνη* στον οίκο και οι πόρτες της αυλής ανοίγουν (ψ 370). Βρισκόμαστε στον χώρο της ποίησης και όχι της ιστορίας. Όσο για τους συντελεστές όλου αυτού του θεάματος, αυτοί αρκέστηκαν να πλύνουν χέρια και πόδια και να επιστρέψουν στον *δόμον* (χ 478).

4. Οἶκος και πόλις

Ύστερα από την επαναφορά της τάξης στο εσωτερικό του οίκου του Οδυσσέα, ολοκληρώνεται βαθμιαία και η αποκατάσταση στην περιφέρεια της επικράτειάς του. Ο ήρωας, σε μία αντίστροφη κίνηση από αυτή του ταξιδιού της επιστροφής, εξέρχεται, συνοδευόμενος από τους δούλους και το γιο του έξω από την πόλη κατευθυνόμενος προς τους αγρούς όπου κατοικοεδρεύει ο Λαέρτης (α 187 κε, ω 205 κε). Με την τελετουργική δοκιμασία αναγνώρισης πατέρα και γιου, αφού μόνο ο Οδυσσέας μπορεί να δώσει απαντήσεις σχετικά με τα σημάδια που ο ίδιος γνωρίζει (ω 327 κε), δηλαδή την ουλή (ω 330 κε) και τα δένδρα (ω 336)¹³¹, κλείνει ο κύκλος των σημείων που χαρα-

130. Bergren 1995· Μαρωνίτης 2005a1.

131. Για το σημάδι της ουλής του Οδυσσέα, βλ. παραπάνω σημ. 68. Σχετικά με τα δένδρα του Λαέρτη, βλ. Zeitlin 1995, 117-152· 1997· Sels 2013, ιδ. 199 κε.

κτηρίζουν τα νεανικά κατορθώματα και την ταυτότητα του ήρωα πριν από την αναχώρηση για την Τροία. Όπως και με τη σκηνή της αναγνώρισης Οδυσσέα–Πηνελόπης τονίζεται η προ εικοσαετίας κατάσταση, έτσι και εδώ συσφίγγει ο κύκλος της πατρικής γραμμής του Λαέρτη με το γιο του και τον εγγονό του (ω 514-514): το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον συγχωνεύονται σε μία ενιαία εικόνα. Παράλληλα ενισχύονται και οι δεσμοί του συνόλου των μελών του οίκου με τον κόσμο των δούλων. Η υποδοχή του Οδυσσέα από τους υπόλοιπους γιους και τον ίδιο τον Δόλιο (ω 397 κε), πιστό δούλο του Λαέρτη, που ανήκε στην κληρονομιά της Πηνελόπης από τον πατέρα της (δ 735 κε), αλλά και πατέρα του Μελάνθιου και της Μελανθώς¹³², δηλώνει το τέλος της αναταραχής και στον κόσμο των υποτακτικών. Με την επανάληψη των χρονικών σταθμών του Οδυσσέα η ταυτότητα του ήρωα ανασυστήνεται και ανασυγκροτείται στο πλαίσιο του οίκου, όπου πλέον συνυπάρχουν όλοι, δούλοι και κύριοι, νέοι και γέροι. Με άλλα λόγια, στην επικράτεια του Λαέρτη επισφραγίζεται η συνέχεια του οίκου και η σχέση του Οδυσσέα με τη γη του στην οποία επιστρέφει ύστερα από τις πολεμικές και τις θαλάσσιες περιπλανήσεις.

Και ενώ επιβεβαιώνεται και τοπογραφικά η συνοχή του οίκου με τη θυσία-τραπέζι (ω 215, 359 κε), η διαμάχη για την κυριότητά του γίνεται γνωστή και στους συμπολεμιστές του Οδυσσέα. Ο Αμφιμέδων, ένας από τους γηραιότερους μνηστήρες, σχεδόν σύγχρονος του Αγαμέμνονα (ω 191 κε), κατά το ταξίδι του στον Άδη, μεταφέρει στους νεκρούς ήρωες την είδηση για τον φόνο των διεκδικητών του οίκου και της Πηνελόπης. Πέρα από τα φιλολογικά προβλήματα που έχουν ανακύψει σχετικά με την ενότητα της τελευταίας ραψωδίας της *Ὀδύσσειας*¹³³ είναι προφανές ότι ο ποιητής διευρύνει για μια ακόμη

132. Πρόκειται για τον Δόλιο, πατέρα του Μελάνθιου, βλ. Nagler 1993, 256 κε· Thalmann 1998a, 67 κε. Για το ρόλο του Δόλιου σε προγενέστερες της *Ὀδύσσειας* ποιητικές εκδοχές, βλ. Haller 2013.

133. Για την υπόθεση ότι η τελευταία ραψωδία της *Ὀδύσσειας* αποτελεί προσθήκη ώστε να συμβαδίζει με τις αντιλήψεις του τέλους του 7ου αιώνα, βλ. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 38-42)· Sourvinou-Inwood 1996², 94-106. Η West

φορά τους δραματουργικούς χώρους και χρόνους. Η κάθοδος των μνηστήρων στον Άδη λειτουργεί ως όχημα πληροφόρησης των νεκρών ηρώων του τρωικού πολέμου για τα συμβάντα στον οίκο του Οδυσσέα και κατ' αναλογίαν έως έμμεσος υπαινιγμός για την κατάσταση και τα τεκταινόμενα στους δικούς τους οίκους. Ταυτόχρονα όμως οι μνηστήρες γνωρίζουν από κοντά αυτούς τους ήρωες, ο πικρός γυρισμός των οποίων αποτέλεσε ήδη τραγούδι των αιωδών (α 325 κε). Είναι η πρώτη φορά που οι μνηστήρες αποκτούν επαφή με πρόσωπα που ανήκουν σε παλαιότερες εποχές.

Παράλληλα με το άνοιγμα στο παρελθόν και το μέλλον ο ποιητής κινείται και στο αφηγηματικό παρόν που σχετίζεται με την κρίση, την έριδα που έχει ενσκήψει στην πόλη της Ιθάκης. Εδώ η διεύρυνση γίνεται σε επίπεδο τοπικό, θεσμικό και τελετουργικό. Έτσι όταν η φήμη φέρνει στο άστυ τα νέα για τον φόνο των μνηστήρων (ω 413, *ἄγγελος κατὰ πόλιν*), οι δικοί τους τρέχουν να θάψουν τους νεκρούς ο καθένας στον τόπο του (ω 415 κε). Αντίθετα από την *Τηλεμάχεια* όπου ο γιος εξήλθε προς αναζήτηση του πατέρα του, τώρα οι γονείς των μνηστήρων κινούνται προ τον οίκο γυρεύοντας τα σώματα των νεκρών κληρονόμων τους, ένας μακρινός απόηχος του ταξιδιού του Πριάμου στο αντίπαλο στρατόπεδο, προς αναζήτηση του σώματος του Έκτορα. Αποκαθίστανται έτσι οι θρησκευτικές αξίες αφού τα νεκρά σώματα των μνηστήρων, που παρέμεναν άταφα έως τώρα (ω 186 κε), θα γνωρίσουν τις αρμόζουσες επικήδειες τελετές στους τόπους των γονέων τους.

Όμως παραμένει ανοικτό το θέμα της κοινωνικής αποκατάστασης, δηλαδή της εκδίκησης για τον φόνο των νεαρών στασιαστών. Έτσι με το πέρας της συλλογής των νεκρών σωμάτων και τη γρήγορη ταφή τους, οι ηλικιωμένοι συγκεντρώνονται στην αγορά, που συγκαλείται αυθόρμητα χωρίς ιδιαίτερη πρόσκληση (ω 420 κε)¹³⁴. Εδώ πρώτος παίρνει τον λόγο ο Ευπείθης, ο πατέρας του Αντίνοου (ω 422 κε), ο

1989, θεωρεί την τελευταία ραψωδία ως προσθήκη του 6ου αιώνα. Αντίθετα ενωτικοί εμφανίζονται η Wender 1978, ο Ρεγκάκος 2006 και ο Marks 2008, 63 κε, ο οποίος συνοψίζει όλες τις προηγούμενες απόψεις.

134. Flaig 1997· Barker 2009, 108 κε.

οποίος τονίζει την ευθύνη του Οδυσσέα για τον αφανισμό των εταίρων και των μνηστήρων, δηλαδή των δύο νεότερων γενιών της Ιθάκης, και κατά συνέπεια την εκμηδένιση κάθε ελπίδας ανανέωσης της πόλης (ω 426-429). Λόγω της ευθύνης του Οδυσσέα απέναντι στον λαό, ο Ευπείθης απορρίπτει τη λύση της απομάκρυνσης-εξορίας του ήρωα (ω 430 κε), τιμωρία που και ο ίδιος ο Οδυσσέας έχει αποποιηθεί (ψ 118-120)¹³⁵. Η βεντέτα θανάτου που προτείνει ο Ευπείθης¹³⁶ και η αλληλεγγύη των υπόλοιπων γονέων διατυπώνεται με όρους συλλογικής εκδίκησης (ω 435, *πισόμεθα*), αφού διαφορετικά η ντροπή (ω 433, *λώβη*), θα τους ακολουθεί για πάντα.

Η εφαρμογή διαφορετικών κωδίκων από τον Οδυσσέα και τους γονείς των μνηστήρων είναι προφανής. Ο Οδυσσέας πραγματοποίησε το φόνο των μνηστήρων σύμφωνα με τους κανόνες του οίκου, ενώ οι γονείς τους απαιτούν δικαιοσύνη και ανταπόδοση σύμφωνα με τους κανόνες του δήμου. Ενώ ο Τηλέμαχος (α 380 κε, β 143 κε), ο Εύμαιος (ξ 377, 417), ο Οδυσσέας (σ 280) και άλλοι θεωρούν επιβεβλημένη την τιμωρία των μνηστήρων (*νήποινοι*)¹³⁷, η δήλωση του Ευπείθη για ανταπόδοση παραμένει μετέωρη (ω 435).

Οι αξίες που προβάλλονται από τους ιθακήσιους είναι αυτές της πόλης και όχι του οίκου. Ωστόσο η απαίτηση για την αποκατάσταση της τιμής των μνηστήρων δεν θα ολοκληρωθεί όπως δεν ολοκληρώ-

135. Πρακτική γνωστή από την πλαστή αφήγηση του Οδυσσέα (ν 259 κε), όπου ο ήρωας έφυγε μετά τον φόνο του γιου του Διομήδη, την προφητεία του Θεοκλύμενου που απομακρύνθηκε φυγόδικος από το Αργος (ο 222 κε), και τον λόγο του Ευπείθη που έβλαψε του Ταφιώτες (π 424 κε). Για την αυτοεξορία του Οδυσσέα (ψ 118 κε), σύμφωνα με τη μεταγενέστερη παράδοση, βλ. Seaford 1994 (ελλην. μετ. 2003, 67 και σημ. 118).

136. Marks 2008, 67 κε.

137. Στην καταδίκη των μνηστήρων επιμένουν ο Τηλέμαχος (α 115 κε, 374 κε), η Αθηνά (α 253 κε), ο Αλιθέρης (β 161 κε, ω 454), ο Νέστωρ (γ 210 κε), ο Μενέλαος (δ 332 κε), ο Εύμαιος (ξ 81 κε), η Πηνελόπη (ρ 99 κε, χ 63 κε), ο Φιλοίτιος (υ 215), ο Θεοκλύμενος (υ 37 κε), ο Λαέρτης (ω 282 κε) κλπ. Για τη σημασία του όρου *νήποινος* (α 380, β 145, ξ 377, 417, σ 280), βλ. Velissaropoulos-Karakostas 1991, 93-105· Περυσινάκης 1995, ιδ. 298 κε.

θηκε και η πορεία ενηλικίωσής τους καθώς οι ιθακήσιοι δεν θα κατορθώσουν να πάρουν εκδίκηση. Το πάθος και η επιχειρηματολογία του Ευπείθη για την ενοχή του Οδυσσέα μετριάζεται από τον λόγο του μάντη Αλιθέρση, που έχει προαναγγείλει το χαμό των μνηστήρων (β 157 κε), αλλά και το μερίδιο ευθύνης των πατεράδων στα σφάλματά τους (ω 451 κε), όπως και από τον λόγο του Μέδοντα (ω 439 κε) που ήλθε από το μέγαρον (ω 440) στο μέσον της κοινότητας (ω 441) για να δηλώσει ότι ο Οδυσσέας έχει την προστασία του Δία.

Οι διαφορές μεταξύ των αξιών και των εποχών, που η κάθε παράταξη αντιπροσωπεύει, αναδεικνύονται και στην τελική αναμέτρηση. Το σύνολο του οίκου του Οδυσσέα αγωνίζεται ενάντια στην πλειοψηφία του δήμου (ω 464) που πειθεται στον λόγο του Ευπείθη (ω 465-6). Και ενώ οι δυνάμεις τη στάσης φανερώνονται στο εσωτερικό του δήμου, η πλάστιγγα γέρνει προς την πλευρά του ενωμένου πλέον και σφιχτά οργανωμένου οίκου. Η τιμωρία του Ευπείθη από τον Λαέρτη (ω 521)¹³⁸, εκπρόσωπο της παλαιάς γενιάς των άριστων πολεμιστών (ω 376-82), αλλά και η συνεργασία του Οδυσσέα με τον Τηλέμαχο (ω 526 κε) φέρνει στο προσκήνιο, με ιδιαίτερη έμφαση, την ενότητα όλης της γενιάς (ω 505 κε). Ο φόνος των ιθακησίων θα ήταν γεγονός αν δεν παρενέβαινε τελικά η Αθηνά, η οποία εκφράζοντας τη θέληση του Δία (ω 483), υποχρεώνει τους συμπλεκόμενους να ορκιστούν ότι θα επικρατήσει ειρήνη μεταξύ τους και ότι ο Οδυσσέας θα συνεχίσει να βασιλεύει (ω 483 κε). Παρά τις τελευταίες αγιμαχίες η Αθηνά σταματά τον χρόνο, επιβάλλοντας μία νέα τάξη πραγμάτων που στην ουσία συνιστά

138. Για τον Λαέρτη (α 188 κε, δ 754 κε, λ 187 κε, ω 226 κε) και τη γενιά του Λαέρτη (π 118 κε, ω 514-5150), βλ. Wender 1978, 45 κε· West 1989· Scodel 1998, 9 κε, για τη δοκιμασία του Λαέρτη από τον Οδυσσέα και ότι ο Λαέρτης ενεργεί ως ήρωας πολεμιστής. Ο Sauzeau 2003 θεωρεί τον Λαέρτη ως εκφραστή της πρώτης ινδοευρωπαϊκής λειτουργίας, αυτής της εξουσίας, και συγκρίνει με ινδικά παράλληλα. Βλ. επίσης Goldhill 2010, 115-127, για θέματα διαδοχής και Sels 2013 για τις επικήδειες τελετές.

Για τα προβλήματα που παρουσιάζει η απομάκρυνση του Λαέρτη από τον οίκο, βλ. West στο West, Heubeck, Hainsworth 1988 (1990) (ελλην. μετ. 2004, 240 ad 188-930).

επιστροφή στο παρελθόν. Έτσι η Αθηνά μεταφέροντας την εντολή του Δία υποχρεώνει τους ιθακήσιους να πάψουν τον πόλεμο (ω 531 κε) και τον Οδυσσέα να σταματήσει το νεῖκος (ω 544-545)¹³⁹.

Κλείνοντας τη διαδρομή μας στην ποιητική απόδοση των εντάσεων στο κέντρο του ομηρικού οίκου στο μέγαρον, είναι πλέον προφανές ότι στον συγκεκριμένο χώρο επιλύεται η βαθύτατη κρίση που έχει προκύψει από την αμφισβήτηση εκ μέρους των μνηστήρων των δικαιωμάτων των ενοίκων του, και από την επανεκδίκαση εκ μέρους του Οδυσσέα όσων κάποτε του ανήκαν. Προβλήματα από διαφορετικές εποχές που αντανακλούν διαφορετικά πολιτικά συμφραζόμενα συναντώνται ποιητικά και επιλύονται στον κεντρικό χώρο του οίκου, το μέγαρον. Η επική έμπνευση, αν και γνωρίζει το μέσον και τη δύναμη της πλειοψηφίας (ω 464), καταφεύγει σε σχήματα περισσότερο οικεία στο ακροατήριό της, δηλαδή επανίδρυση του οίκου, και προβληματισμός για θέση των ανδρών, των γυναικών, των δούλων και των νεαρών στασιαστών στο παλαιό σύστημα.

Κατά συνέπεια ο χώρος επίλυσης της κρίσης δεν είναι απλά ένα σκηνικό, όπως ήδη έχει τονίσει ο Kullmann¹⁴⁰, αλλά λειτουργεί ως το κεντρικό σημείο επαναπροσδιορισμού των ορίων εξουσίας τόσο των νέων διεκδικητών όσο και των παλαιών κυρίων. Ο μικρόκοσμος του μεγάρου μετατρέπεται σε megákosmos όπου εικονογραφούνται όλες οι αλλαγές που έχουν ανακύψει από το μακρόχρονο κενό εξουσίας. Ο αγώνας στον περικλειστο χώρο του μεγάρου είναι ένας αγώνας συμβολικός, ο οποίος, παρά τον βραχύτατο αφηγηματολογικό χρόνο, καλύπτει μια τεράστια χρονική έκταση. Αντίθετα δηλαδή από τον στατικό ορίζοντα του κέντρου του οίκου, όπου καταγράφεται η διάσταση ανάμεσα στις δύο αντίπαλες ομάδες, οι διαφορές στους χρόνους των

139. Για τον Δία σε ρόλο *διαλλακτήρα*, σύμφωνα με τα πρότυπα του 7ου-6ου αιώνα, βλ. Farenga 2006, 261. Για την τελευταία συνέλευση των θεών, βλ. και Marks 2008, 72 κε. Ο Haubold 2005, ιδ. 44, θεωρεί ότι η Αθηνά έχει το ρόλο της ησιοδικής δίκης και ότι η όλη κατάσταση δηλώνει το πέραςμα από την ηρωική στην μεταηρωική εποχή.

140. Kullmann 1990.

συμπλεκόμενων μερών είναι παραπάνω από προφανείς. Στο πλαίσιο όμως της επικής ποίησης το παρελθόν δεν είναι συγκεκριμένο και δεν ορίζεται με σαφήνεια, ενώ η σύνολη ιστορία διοργανώνεται και διαμορφώνεται σύμφωνα με μία κυκλική περί χρόνου αντίληψη¹⁴¹. Η εκδίκηση του Οδυσσέα *πραγματώνεται σε χρόνο* ιδεολογικό και όχι ιστορικό, και ο ήρωας, που δεν προσαρμόστηκε στις νέες απαιτήσεις και διεκδικήσεις προβάλλει ως ιδεατή εξαίρεση στον μεταηρωικό κόσμο¹⁴².

Λαμβάνοντας υπόψη μας τις παραμέτρους αυτές μπορεί πλέον να γίνει κατανοητή η επιλογή του ποιητή, ο οποίος, απευθυνόμενος στο ακροατήριο του 7ου αιώνα, οργανώνει την αφήγησή του γύρω από τον μικρόκοσμο του *μέγαρον*. Η Ιθάκη του Οδυσσέα απορρίπτει τους κλυδωνισμούς που οδήγησαν στους νέους πολιτικούς θεσμούς. Η νίκη στο *μέγαρον* επαναφέρει τον Οδυσσέα στην εξουσία του εμποδίζοντας όμως την ομηρική Ιθάκη να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα της αναδυόμενης πόλης.

141. Crielaard 2002, 266 κε.

142. Svenbro 1984, ιδ. 53. Αντίθετα ο Flaig 1997, θεωρεί ότι τα γεγονότα της τελευταίας ραψωδίας, όπως για παράδειγμα η *στάσις*, είναι φαινόμενα καθαρά πολιτικά και ότι η *άγορά*, ενώ αναφέρεται, δεν υπάρχει ως θεσμός, απουσιάζουν δηλαδή τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andersen Ø. 2012, “Older Heroes and Earlier Poems: the Case of Heracles in the Odyssey”, στο Ø. Andersen, D. T. Haug (εκδ.), *Relative Chronology in Early Greek Epic Poetry*, Cambridge University Press, 138-152.
- Austin N. 1975, *Archery at the Dark of the Moon. Poetic Problems in Homer's Odyssey*, Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες, Λονδίνο.
- Bader Fr., 1976, “L'art de la fugue dans l'Odyssee”, *REG*, 89, 18-39.
- Barker E.T.E. 2009, *Entering the Agon. Dissent and Authority in Homer, Historiography and Tragedy*, Οξφόρδη.
- Bakker E.J. 2013, *The Meaning of Meat and Structure of the Odyssey*, Cambridge University Press.
- Barnouw J. 2004, *Odysseus. Hero of Practical Intelligence: Deliberation and Signs in Homer's Odyssey*, Lanham.
- Bergren A.L.T. 1995, “The (Re) Marriage of Penelope and Odysseus: Architecture, Gender Philosophy. A Homeric Dialogue”, στο J.B. Carter, S.P. Morris, *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin, 205-220.
- Bertolin R. 2008, “The Mast and the Loom: Signifiers of Separation and Authority”, *Phoenix*, 62, 92-108.
- Bremmer J. 1978, “Heroes, Rituals and the Trojan War”, *SSR*, 2, 5-38.
- Bonnafé A. 1985, “L'Olivier dans l'Odyssee et le fourré du Parnasse: reprises de termes et reprises de thèmes”, *QS*, 11, 101-136.
- Buchan M., 2004 (2007)⁴, *The Limits of Heroism. Homer and the Ethics of Reading*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Cantarella E. 1981, *I Supplici capitali in Grecia e a Roma*, Milano (γαλλ. μετ. N. Gallet, *Les Peines de mort en Grèce et à Rome. Origines et fonctions capitales dans l'Antiquité classique* Παρίσι 2000).
- Cantarella E. 2002, *Itaca, Eroi, Donne. Potere tra vendetta e diritto*, Milano (γαλλ. μετ. P.E. Dauzat, *Ithaque. De la vengeance d'Ulysse à la naissance du droit*, Παρίσι 2003).
- Carlier P. 1984, *La Royauté en Grèce avant Alexandre (Études et Travaux. Université de sciences humaines de Strasburg, groupe de recherches*

- d'histoire romaine* 6), Στρασβούργο.
- Cingano E. 2005, "A Catalogue within a Catalogue: Helen's Suitor's in the Hesiodic Catalogue of Women (fr. 196-204)", στο R. Hunter (εκδ.), *The Hesiodic Catalogue of Women. Constructions and Reconstructions*, Κάιμπριτζ, 118-152.
- Cohen B. (εκδ.) 1995, *The Distaff Side. Representing the Female in Homer's Odyssey*, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη.
- Clayton B. 2004, *A Penelopean Poetics. Reweaving the Feminine in Homer's Odyssey*, Οξφόρδη.
- Colakis M. 1986, "The Laughter of the Suitors in Odyssey 20", *CW*, 79, 137-141.
- Cook E.F. 1995, *The Odyssey in Athens. Myths of Cultural Origins*, Ithaca, Λονδίνο.
- 2009, "'Active' and 'Passive' Heroics in the Odyssey", στο Doherty, 111-134.
- Courrènt M. 2004, "La retenue suspend les pas: seuils et frontières dans l'Odyssee", στο J. Ducos (éd.), *Frontières et Seuis, Eidôlon*, 67, 251-263.
- Crielaard J.P. 2002, "Past or Present? Epic Poetry, Aristocratic Self-Representation and the Concept of Time in the Eight and Seventh Centuries BC", στο Montanari, Asheri, 239-284.
- Crissy K. 1997, "Herakles, Odysseus and the Bow: Odyssey 21. 11-41", *CJ*, 93, 41-53.
- Davies M. 1994, "Odyssey, 22, 474-7, Murder or Mutilation", *CQ*, 44, 534-546.
- Danek G. 1998a, "Odysseus and the Bow", στο *Ομηρικά*, 151-164.
- 1998b *Epos und Zitat. Studien zu den Quellen der Odyssee (Wiener Studien Beiheft 22)*, Βιέννη.
- Deger-Jalkotzy S., Lemos I.S. (εκδ.) 2006, *Ancient Greece. From the Mycenaean Palace to the Age of Homer (Edinburg Leventis Studies 3)*, Edinburg University Press.
- De Jong I.J.F. 1985, "Eurycleia and Odysseus Scar: Odyssey 19. 393-466", *CQ*, N.S. 35, 517-8.
- 2001, *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Κάιμπριτζ.
- Delebeque E. 1958, *Télémaque et la structure de l'Odyssee* (Annales de la Faculté des Lettres d'Aix en-Provence), Aix en-Provence (ελλην. μετ. Σ. Οκονομοπούλου, *Ο Τηλέμαχος και η δομή της Οδύσσειας*, Αθήνα 1966).

- Detienne M. 1998, *Apollon, le couteau à la main. Une approche expérimentale du polythéisme grec*, Παρίσι.
- De Smidt D.B. 2006, “Horn and Ivory, Bow and Scar: Odyssey 19.559-81”, *CQ*, 56, 284-289.
- Digremont Fr. 2004, “Une cicatrice insignifiante. Le scepticisme de Pénélope”, *Métis*, N.S. 2, 5-28.
- Doherty L.E. 1995 (1998)⁴, *Siren Songs. Gender, Audiences, and Narrators in the Odyssey*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- 2009, *Oxford Readings in Classical Studies. Homer's Odyssey*, Οξφόρδη.
- Donlan W. 1998, “Political Reciprocity in Dark Age Greece: Odysseus and his Hetairoi”, στο Ch. Gill, N. Postlethwaite, R. Seaford, *Reciprocity in Ancient Greece*, Οξφόρδη, 51-71.
- Dougherty C. 2001, *The Raft of Odysseus. The Ethnographic Imagination of Homer's Odyssey*, Οξφόρδη.
- Douglas Olson S. 1995, *Blood and Iron. Stories and Storytelling in Homer's Odyssey (Mnemosyne Suppl. 148)*, Λέυντεν, Νέα Υόρκη, Κολωνία.
- Dubel S. 2011, “Πηνελόπεια ρήτωρ? Sur une apostrophe de Pénélope aux prétendants (*Odyssee* IV, 680-695)”, *Gaia*, 14, 123-134.
- Edwards A.T. 1993, “Homer's Ethical Geography: Country and City in the Odyssey”, *TAPhA*, 123, 27-78.
- Emlyn-Jones C., Hardwick L., Purkis J. 1992, *Homer. Readings and Images*, Λονδίνο.
- ΕΡΑΝΟΣ. Από τα Πρακτικά του Θ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια (2-7 Σεπτεμβρίου 2000, Ιθάκη 2001).
- ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ. Από τα Πρακτικά του Ζ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια (3-8 Σεπτεμβρίου 1993), Ιθάκη 1995.
- Galhang S. 2006, “Ulysse aux mille métamorphoses”, στο Fr. Prost, J. Wilgaux (διεύθ.), *Penser et représenter le corps dans l'Antiquité, Actes du colloque international de Rennes 1-4 septembre 2004*, Rennes, 15-30.
- Γιατρομανωλάκης Γ. 1991, *Πόλεως σῶμα. Μιά πρώιμη ελληνική μεταφορά και προσωποποίηση*, Αθήνα.
- Γκάρτζου Α. 2007, “Οδυσσεύς θεατής, αθλητής και αφηγητής άθλων”, στο Παΐζη-Αποστολοπούλου, Ρεγκάκος, Τσαγγάλης, 157-178.
- Gartzou-Tatti A. 2015a, “Rings and Neclaces. Myths of Power and Value”, στο Κ. Λιάμπη (εκδ.), *Νόμισμα/Κόσμημα. Χρήσεις-Διαδράσεις-Συμβολισμοί από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Πρακτικά του Συνεδρίου

- της *Ιου* (*Kerma 2*, υπό έκδοση).
- 2015b, “La souillure et la purification dans l’oikos d’Ulysse” (υπό έκδοση).
- Goldhill S.D., 1988, “Reading Differences: Juxtaposition and the *Odyssey*”, *Ramus*, 17, 1-31.
- 1991, *The Poet’s Voice. Essays on Poetics and Greek Literature*, Καίμπριτζ.
- 2010, “Idealism in the *Odyssey* and the Meaning of *mounos* in *Odyssey 16*”, στο Ph. Mitsis, Ch. Tsagalis, *Allusion, Authority and Truth: Critical Perspectives on Greek Poetic and Rhetorical Praxis, Trends in Classics*, Βερολίνο, Νέα Υόρκη, 115-127.
- Gualezzi S. 2005, “Praised Salves, Forgiven Slaves and Punished Slaves in Odysseus’ Palace”, στο V.I. Anastasiadis, N. Doukellis (εκδ.), *Esclavage antique et discriminations socioculturelles: actes du xxvème colloque international du GIREA*, Βέρνη, Φραγκφούρτη, 17-31.
- Guodorizzi G., 1997, “The Laughter of the Suitors. A Case of Collective Madness in the *Odyssey*”, στο L. Edmunds, R.W. Wallace, *Poet, Public, and Performance in Ancient Greece*, Βαλτιμόρη, Λονδίνο, 1-7.
- Farenga V. 2006, *Citizen and Self in Ancient Greece. Individuals Performing Justice and the Law*, Καίμπριτζ.
- Felson-Rubin N. 1994, *Regarding Penelope. From Character to Poetics*, Πρίνστον.
- Felson N. 1999, “Paradigms of Paternity: Fathers, Sons, and Athletic/Sexual Prowess in Homer’s *Odyssey*”, στο Kazazis, Rengakos, 89-98.
- Felson-Rubin N., Sale W.M. 1983, “Meleager and Odysseus: A Structural and Cultural Study of the Greek Hunting Maturation Myth”, *Arethusa*, 16, 137-171.
- Finkelberg M. 2005, *Greeks and Pre-Greeks. Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition*, Καίμπριτζ.
- Flaig E. 1997, “Processus de décision collective et guerre civile: l’exemple de l’*Odyssee*, Chant XXIV, v. 419-470”, *Annales HSC*, 52, 3-29.
- Fletcher J. 2008, “Women’s Space and Wingless Words in the *Odyssey*”, *Phoenix*, 62, 77-91.
- Foley H.P. 2009, “Reverse Similes’ and Sex Roles in the *Odyssey*, στο Doherty, 188-207.
- Fulkerson L. 2002, “Epic Ways of Killing a Woman: Gender and Transgression in *Odyssey 22*. 465-72”, *CJ*, 97, 335-332.

- Haller B.S. 2009, "The Gates of Horn and Ivory in *Odyssey* 19: Penelope's Call for Deeds not Words", *CPh*, 104, 397-417.
- 2013, "Dolios in *Odyssey* 4 and 24: Penelope's Plotting and Alternative Narratives of Odysseus's Nostos", *TAPhA*, 143.2, 263-292.
- Halm-Tisserant M. 1995, "Autour du supplice de Mélanthios: la pénalité au chant xxii de l'*Odyssée*", *Ktèma*, 20, 287-300.
- 1998, *Réalités et Imaginaire des Supplices en Grèce ancienne*, Παρίσι.
- Haubold J. 2005, "The Homeric Polis", στο M.H. Hansen (εκδ.), *The Imaginary Polis. Symposium, January 7-10, 2004 (Acts of the Copenhagen Polis Centre Vol. 7)*, Κοπεγχάγη, 25-48.
- Hauston G.W. 1975, "Θρόνος, Δίφρος, and Odysseus's Change From Beggar to Avenger", *CP*, 70, 212-214.
- Heath J. 2005, *The Talking Greeks. Speech, Animals, and Other in Homer, Aeschylus and Plato*, Καίμπριτζ.
- Heitman R. 2005, *Taking her Seriously. Penelope and the Plot of Homer's Odyssey*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Henderson J. 1997, "The Name of the Tree: Recounting *Odyssey* XXIV 340-2", *JHS*, 117, 87-116.
- Hernandez P.N. 2008, "Penelope's Absent Song", *Phoenix*, 62, 39-62.
- Heubeck A., Hoekstra A., *A Commentary on Homer's Odyssey, Vol. II*, Οξφόρδη 1989 (1990) (ελλην. μετ. Ρένα Χαμέτη, επιμ. Αντώνης Ρεγκάκος, *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα, Τόμος Β'*, Ραψωδίες I-II, Αθήνα 2005).
- Hölkeskamp K.-J. 2002, "*Ptolis and Agore*. Homer and the Archaeology of the City-State", στο Montanari, Asheri, 297-342.
- Higbie C. 1995, *Heroes' Names, Homeric Identities*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο.
- Hoffer St. E. 1995, "Telemachus's 'Laugh' (*Odyssey* 21.105)", *AJPh*, 116, 515-531.
- Holberg I.E. 1997, "The Sign of ΜΗΤΙΣ", *Arethus*a, 30, 1-33.
- Hölscher U. 1989 (2000), *Die Odyssee. Epos Zwischen Märchen und Roman*, Μόναχο (ελλην. μετ. Αγγελική Στασινοπούλου-Σκιαδά, *Οδύσσεια. Ένα έπος ανάμεσα στο παραμύθι και το μυθιστόρημα*, Αθήνα 2007).
- Hurst A., Létoublon Fr. 2002, *La mythologie et l'Odyssée. Hommage à Gabriel Germain (Actes du colloque international de Grenoble 20-22 mai 1999)*, Γενεύη.
- Jamison J. 1999, "Penelope and the Pigs: Indic Perspectives on the

- Odyssey”, *CA*, 18, 227-272.
- Karakantza E.D. 1991, “Odysseia or Penelopeia?, An Assessment of Penelope’s Character and Position in the Odyssey”, *Mètis*, 17, 161-179.
- Karanika A. 2011, “Odysseus, Heracles, and the Gorgon in the Underworld”, *Arethusa*, 44.1, 1-27.
- Katz M. 1991, *Penelope’s Renown. Meaning and Indeterminacy in the Odyssey*, Πρίνστον.
- Katz M.A. 1994, “Homecoming and Hospitality: Recognition and the Construction of Identity in the Odyssey”, στο Oberhelman, Van Kelly, Golsan, 49-75.
- Kazazis J.N., Rengakos A. 1999, *Euphrosyne. Studies in Ancient Epic and its Legacy in Honor of Dimitris Maronitis*, Στουτγάρδη.
- Köhnen A. 2009, “Odysseus’ Scar: An Essay on Homeric Epic Narrative Technique”, στο Doherty, 44-61.
- Kullmann W. 1990, “Die poetische funktion des Palastes des Odysseus in der Odyssee”, στο *Ο Ομηρικός Οίκος*, 41-56.
- Kurke L. 1999, “Ancient Greek Board Games and How to Play Them”, *CPh*, 94, 253-55.
- Lafmeur R. 2007, “Building for Ruling. Architecture and Power at Mycenae”, στο J. Bretschneider, J. Driessen, K. van Lerberghe, *Power and Architecture: Monumental Public Administration in the Bronze Age Nea East and Aegeum*, Peeters Publishers, 170-128.
- Lateiner D. 1995⁴, *Sardonic Smile. Nonverbal Behavior in Homeric Epic*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- 2004, “Proxemic and Chronemic in Homeric Epic: Time and Space in Heroic Social Interaction”, *CW*, 98, 413-421.
- Leduc Cl. 1991, “Comment la donner en mariage? La marié en pays grec (ixe-ixe s. av. J.-C.)”, στο G. Duby, M. Perrot (διεύθ.), *Histoire des Femmes en Occident. 1. L’Antiquité*, P. Schmitt-Pantel (διεύθ.), Παρίσι, 259-316.
- Levaniouk O. 2008, “Penelope and the Pandareids”, *Phoenix*, 62, 5-38.
- Levine D.B. 1980, *ΓΕΛΩΙ ΕΚΘΑΝΟΝ. Laughter and the Demise of the Suitors*, διδ. διατρ., University of Cincinnati 1980.
- 1982, “Odyssey 18: Iros Paradigm ofr the Suitors”, *CJ*, 77, 200-204.
- 1986, “Homeric Laughter and the Unsmiling Suitors”, *CJ*, 78, 97-104.
- Loraux N., *Façons tragiques de tuer une femme*, Παρίσι 1985 (ελλην. μετ. Α. Ροβάρτσου, *Βίαιοι θάνατοι γυναικῶν στήν τραγωδία*, Αθήνα 1995).

- Lowenstam St. 2000, "The Shroud for Laertes and Penelope's Guile", *CJ*, 95, 333-348.
- Mazarakis-Ainian A. 2006, "The Archeology of Basileis", στο Deger-Jalkotzy, Lemos, 181-211.
- Μανακίδου Φλ.Π. 2002, *Στρατηγικές της Οδύσσειας. Συμβολή στο ομηρικό ζήτημα*, Θεσσαλονίκη.
- Marks J. 2008, *Zeus in the Odyssey*, Center for Hellenic Studies (*Hellenic Studies* 31), Washington D.C.
- Μαρωνίτης Δ.Ν. 1971 (1991⁶), *Αναζήτηση και νόστος τοῦ Ὀδυσσεύα. Ἡ διαλεκτική τῆς Ὀδύσσειας*, Ἀθήνα.
- 2005a, *Ὀμηρικά Μεγαθέματα. Πόλεμος-Ὀμιλία-Νόστος, δεύτερη ἔκδοση με τέσσερις πρόσθετες μελέτες*, Ἀθήνα.
- 2005a1, "Το θέμα της συζυγικής ομιλίας στην Οδύσσεια", *Ὀμηρικά Μεγαθέματα*, 88-112.
- 2005a2 "Ἀπόλλων καὶ Ὀδυσσεύς: ἀπό τὴν Ἰλιάδα στὴν Ὀδύσσεια", *Ὀμηρικά Μεγαθέματα*, 213-225.
- 2005a3, "Ἐταῖροι καὶ μνηστήρες στὴν Ὀδύσσεια", *Ὀμηρικά Μεγαθέματα*, 317-332.
- 2005b, *Επιλεγόμενα στην ομηρική Οδύσσεια*, Ἀθήνα.
- 2007, "Φονικά ἄθλα καὶ ἐπαθλα στα ομηρικά ἔπη" στο Παῖζη-Αποστολοπούλου, Ρεγκάκος, Τσαγγάλης, 66-68.
- Maronitis D.N. 2002, "Mythos et plokè dans l'Odyssee. `A propos de l'«Irou Pygmè»", στο Hurst, Létoublon, 99-113.
- Monbrun Ph. 2007, *Les voix d'Apollon. L'arc, la lyre et les oracles*, Rennes.
- Μπυργάλιας Ν. 2014, *Πόλη καὶ πολιτικοὶ θεσμοὶ στον Ὀμηρο*, Ἀθήνα.
- Montanari F., Asheri P. 2002, *Omero tremila anni dopo (Storia e Letteratura* 210), Ρώμη.
- Most G.W. 1983, "Of Motifemes and Megatexts: Comment on Rubin /Sale and Segal", *Arethusa*, 16, 199-218.
- Mueller M. 2007, "Penelope and the Poetics of Remembering", *Arethusa*, 40, 337-361.
- 2010, "Helen's Hands. Weaving for Kleos in the Odyssey", *Helios*, 37.1, 1-21.
- Muller Y. 2011, "Le "maschalismos" une mutilation rituelle en Grèce ancienne", *Ktéma*, 36, 269-296.
- Murnaghan S. 1987, *Disguise and Recognition in the Odyssey*, Πρίνστον.
- 2002, "The Trials of Telemachus: Who was the Odyssey Meant for?",

- Arethusa*, 35, 133-153.
- Murray O. 1990, *Symptica. A Symposium on the Symposium*, Οξφόρδη.
- Mylonas Shear I. 2000, *Tales of Heroes. The Origins of the Homeric Texts*, Νέα Υόρκη, Αθήνα.
- Nagler M.N. 1990, "Odysseus: The Proem and the Problem", *CA*, 9, 335-356.
- 1993, "Penelope's Male Hand: Gender and Violence in the Odyssey", στο *Essays on Homeric Epic, Colby Quarterly*, 29.3, 241-257.
- Nagy G. 1979, *The Best of the Achaeans. Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*, Βαλτιμόρη.
- Newton R.M. 1997, "Odysseus and Melanthius", *GRBS*, 38, 5-18.
- Nickel R. 2010, "Athene, Penelope, and the Vengeance Plot against the Suitors", *QUUC*, 96, 29-54.
- Nortwick Van Th. 2009, *The Unknown Odysseus. Alternate Worlds in Homer's Odyssey*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2009.
- Oberhelman St. M., Van Kelly, Golsan R.J. (εκδ.) 1994, *Epic and Epoch. Essays on the Interpretation and History of a Genre*, Texas University Press.
- Ομηρικά. Από τα πρακτικά του Η' Συνεδρίου για την Οδύσσεια (1-5 Σεπτεμβρίου 1996)*, Ιθάκη 1998.
- Ο Ομηρικός Οίκος. Από τα πρακτικά του Ε' Συνεδρίου για την Ιθάκη (11-14 Σεπτεμβρίου 1987)*, Ιθάκη 1990.
- Pace Vetter L. 2005, "Women's Work" as Political Art. *Weaving and Dialectical Politics in Homer, Aristophanes and Plato*, Lanham.
- Παΐζη-Αποστολοπούλου Μ., Ρεγκάκος Α., Τσαγγάλης Χρ. (εκδ.) 2007, *Άθλα και έπαθλα στα Ομηρικά έπη. Από τα Πρακτικά του Ι' Συνεδρίου για την Ιθάκη (15-19 Σεπτεμβρίου 2004)*, Ιθάκη.
- Papadopoulou-Belmendi I. 1994, *Le chant de Pénélope. Poétique du tissage féminin dans l'Odyssée*, Παρίσι.
- Papakonstantinou J. 2010, "Agariste's Suitors: Sport, Festival and Elite Politics in Sixth-Century Greece", *Nikephoros*, 23, 71-93.
- Pedrick V. 1994, "Eurycleia and Eurynome as Penelope's Confidantes", στο Oberhelman, Van Kelly, Golsan, 97-116.
- Perysinakis I.N. 1991, "Penelope's ΕΕΔΝΑ Again", *CQ*, 41, 297-302.
- Περυσινάκης I.N., 1995, "Η Λειτουργία του πλούτου στην πλοκή της Οδύσσειας του Ομήρου", στο *ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ*, 287-314.
- Petropoulos J.C.B. 2001, *Kleos in a Minor Key. The Homeric Education of*

- a Little Prince*, Center of Hellenic Studies.
- Pratt L. 1993, *Lying and Poetry from Homer to Pindar*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Pournara-Karydas H. 1998, *Eurykleia and her Successors. Female Figures of Authority in Greek Poetics*, Οξφόρδη.
- Pucci P. 1987, *Odysseus Polytropos. Intertextual Readings in the Odyssey and the Iliad*, Ithaca.
- 2000, “Entre mythe et poésie: le tissage du chant de Pénélope”, *RhR*, 217.2, 279-292.
- Rabel R. (εκδ.) 2005, *Approaches to Homer. Ancient and Modern*, Swansea.
- Ready J.L. 2010, “Why Odysseus Strings his Bow?” *GRBS*, 50, 133-157.
- Reece St. 1993, *The Stranger’s Welcome. Oral Theory and the Aesthetics of the Homeric Hospitality Scene*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- 1995, “The Three Circuits of the Suitors: A Ring Composition in Odyssey 17-22”, *Oral Tradition*, 10/1, 207-229.
- Ρεγκάκος Α. 2006, *Το χαμόγελο του Αχιλλέα. Θέματα αφήγησης και ποιητικής στα ομηρικά έπη*, Αθήνα.
- Renaud J.-M., Whatelet P., 2002, “L’initiation de Télémaque dans l’Odyssee”, στο Hurst, Létoublon, 273-286.
- Richardson S. 1996, “Truth in the Tales of the Odyssey”, *Mnemosyne*, 49.4, 393-402.
- Rougier-Blanc S. 1996, “ΠΡΟΔΟΜΟΣ et ΑΙΘΟΥΣΑ. Remarques sur les distinctions sémantiques et fonctionnelles entre deux termes d’architecture domestique employés chez Homère”, *REG*, 109, 44-65.
- 2005, *Les Maisons homériques. Vocabulaire architectural et sémantique du bâtiment (Études d’Archéologie classique 13)*, Παρίσι.
- Rozokoki A. 2001, “Penelope’s Dream in Book 19 of the Odyssey”, *CQ*, 51.1, 1-16.
- Russo J., Fernadez-Galiano M., Heubeck A. 1992, *A Commentary on Homer’s Odyssey, Vol. III, Books XVII-XXIV*, Οξφόρδη (ελλην. μετ. Φιλώ Φιλίππου, επιμ. Αντώνης Ρεγκάκος, *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα, Τόμος Γ’*, Ραψωδίες Ρ-Ω, Αθήνα 2005).
- Ruzé Fr. 1997, *Délibération et pouvoir dans la cité grecque. De Nestor à Socrate (Histoire ancienne et médiévale 43)*, Université de Paris I, Παρίσι.
- Saïd S. 1979, “Les crimes des prétendants, la maison d’Ulysse, et les festins

- de l'Odyssee", στο S. Saïd, F. Desbordes, J. Bouffartigue, A. Moreau (εκδ.), *Études de littérature ancienne*, Παρίσι, 9-49.
- Sage A. 2008, "Le héros reconnu ne dit pas son nom. Prolégomènes à une analyse du chant XIX de l'Odyssee", *Mètis*, N.S. 6, 170-188.
- Sauzeau P. 2003, "Laërte, le retraité lamentable: approche comparative d'une énigme de l'Odyssee", στο *L'Ancienneté chez les Anciens*, Tom. II, *Mythologie et religion*, Études rassemblées par Béatrice Bakhouse, Université de Montpellier II, 357-370.
- Schein S.L. 2001, "Herakles and Odysseus' Bow: Mythological Allusion in the Odyssey", στο *EPANOS*, 395-407.
- Sherrat S. 2004, "Feasting in Homeric Epics", *Hesperia*, 73.2, 301-337.
- Schmidt M. 2006, "Die Welt des Eumaios", στο A. Luther (επιμ.), *Geschichte und Fiction in der homerische Odyssee (Zetemata 125)*, Μόναχο, 117-138.
- Scodel R. 1998, "The Removal of the Arms, the Recognition with Laertes, and Narrative Tension in the Odyssey", *CPh*, 93, 1-17.
- 2001, "The Suitors Games", *AJPh*, 122, 307-327.
- 2005, "Odysseus' Dog and the Productive Household", *Hermes*, 133, 401-408.
- 2008, *Epic Facework. Self-presentation and Social Interaction in Homer*, Swansea.
- Scully St. 1990, *Homer and the Sacred City*, Ithaca, Λονδίνο.
- Scheid-Tissinier E. 1992, "Les Prétendants de l'Odyssee, une génération perdue", στο A. Moreau (εκδ.), *L'initiation, Actes du colloque international de Montpellier 11-14 Avril 1991*, Μονπελλιέ, τόμ. I, 105-118.
- 1993, "Télémaque et les prétendants. Les véoi d'Ithaque", *AC*, 62, 1-22.
- 1994, *Les usages du don chez Homère. Vocabulaire et pratiques*, Νανσό 1994.
- Seaford R, 1994, *Reciprocity and Ritual. Homer and Tragedy in the Developing City-State*, Οξφόρδη 1994 (ελλην. μετ. Β. Λιαπής, *Ανταπόδοση και τελετουργία. Ο Όμηρος και η τραγωδία στην αναπτυσσόμενη πόλη-κράτος*, MIET, Αθήνα 2003).
- Segal Ch. 1994, *Singers, Heroes, and Gods in Odyssey*, Ithaca, Λονδίνο.
- Sels N. 2013, "The Untold Death of Laertes. Revaluating Odysseus's Meeting with his Father", *Mnemosyne*, 71, 181-205.
- Slater W.J. 1990, "Symptotic Ethics in the Odyssey", στο Murray, *Symptotica*,

- 212-220.
- Slatkin I.M. 1986, "Genre and Generation in the Odyssey", *Mètis*, I.2, 259-268.
- 2005, "Homer's Odyssey", στο J. Foley (εκδ.), *A Companion to Ancient Epic*, Οξφόρδη, 315-329.
- Sourvinou-Inwood Ch. 1995 (1996), *Reading Greek Death. To the End of the Classical Period*, Οξφόρδη 1995.
- Stanford W.B. 1965, "The Ending of Odyssey: an Ethical Approach", *Hermathena*, 100-101, 1965, 5-20
- 1969, "A Reconsideration of the Problem of the Axes in Odyssey xxi", *CR*, 63, 3-6.
- Steiner D. 2009, "Diverting Demons: Ritual, Poetic Mockery and Odysseus-Iros Encounter", *CA*, 28.1, 71-100.
- Steinrück M. 2008, *The Suitors in the Odyssey. The Clash between Homer and Archilochus (Hermeneutic Commentaries 2)*, Νέα Υόρκη.
- Strauss Clay J. 1994, "The Dais of Death", *TAPhA*, 124, 35-40.
- Svenbro J. 1984, "Vengeance et société en Grèce archaïque. `A propos de la fin de l'Odyssee", στο *La Vengeance. Vengeance, pouvoirs et idéologie dans quelques civilisations de l'Antiquité*, textes réunis et présentés par Raymond Verdier, Jean-Pierre Poly, Παρίσι, 47-63.
- Thalmann W.G. 1998a *The Swineherd and the Bow. Representations of Class in the Odyssey*, Ithaca, Λονδίνο.
- 1998b, "Femal Slaves in the Odyssey", στο S.R. Joshel, Sh. Murnaghan, *Women and Slaves in Greco-Roman Culture. Differential Equations*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1998, 22-34.
- Trümpy C. 2005, "Ἄστυ, πόλις et leur étymologie: quelques observations linguistiques illustrant le processus de l'urbanisation en Grèce du IIe au Ie millénaire av. J.-C.", στο A. Kolde, Al. Lukinovich, A.-L. Rey (εκδ.), *Κορυφαίω ἀνδρί. Mélanges offerts à André Hurst (Recherches et Rencontres 22)*, Γενεύη, 533-542.
- Tsitsibacou-Vasalos E. 2009, "Change or Design? Language and Plot Management in the Odyssey. Klytaimnestra ἄλοχος μνηστή ἐμήσατο", στο J. Grethlein, A. Rengakos (εκδ.), *Narratology and Interpretation. The Content of Narrative Form in Ancient Literature*, Βερολίνο, Νέα Υόρκη, 177-212.
- Velissaropoulos-Karakostas J. 1991, "Nèpoinei tethnanai", στο M. Gagarin, *Symposion 1990. Papers on Greek and Hellenistic Legal History*, Ko-

λωνία, 93-105.

- Vernant J.-P. 1979, “Manger aux pays du soleil”, στο M. Detienne, J.-P. Vernant, *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Παρίσι, 239-249.
- Wender D. 1978, *The Last Scenes of the Odyssey (Mnemosyne Suppl. 52)*, Λέυντεν.
- West St., Heubeck A., Hainsworth J.B. 1988 (1990), *A Commentary on Homer's Odyssey, Vol. I* (ελλην. μετ. Μαρία Κάισαρ, επιμ. Αντώνης Ρεγκάκος, *Ομήρου Οδύσσεια. Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα, Τόμος Α', Ραψωδίες Α-Θ*, Αθήνα 2004).
- West St. 1989, “Laertes Revisited”, *PCPh*, 35, 113-143.
- Westbrook R. 2005, “Penelope's Dowry and Odysseus Kingship”, στο R. W. Wallace, M. Gagarin (εκδ.), *Symposion 2001, Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechts Geschichte (Evanston, Illinois, 5.-8. September 2001)*, Βιέννη, 3-23.
- Wohl V.J. 1993, “Standing by the Stathmos: The Creation of Sexual Ideology in the Odyssey”, *Arethusa*, 26, 19-50.
- Wörhle G. 1999, *Telemachus Reise. Väter und Söhne in Ilias und Odyssee oder ein Beitrag zur Erforschung der Männlichkeitsideologie in der homerischen Welt (Hypomnemata 124)*, Γοτίγγη.
- Worman N. 2008, *Abusive Mouths in Classical Athens*, Καίμπριτζ.
- Yamagata N. 2005, “Clothing and Identity in Homer: The Case of Penelope's Web”, *Mnemosyne*, 58, 539-544.
- Ζαμάρου Ε. 1991, *Η σύνταξη της μνηστηροφωνίας. Προοικονομία και δράση στην Οδύσσεια*, Αθήνα.
- 1994, “Συμπόσιο θανάτου. Μία παράλληλη ανάγνωση της *Ορέστειας* και της *Οδύσσειας*”, *Ελληνικά*, 44, 285-301.
- Zeitlin F. I. 1995, “Figuring Fidelity in Homer's Odyssey”, στο Cohen, 117-152.
- Zervou A. 1990, *Ironie et parodie. Le comique chez Homère (Η Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου 15)*, Αθήνα.
- 2003, *Το παιχνίδι της ποιητικής δημιουργίας στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια. Για μια θεωρία της ομηρικής ποιητικής*, Αθήνα.

ΣΩΤΗΡΟΥΛΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ
Αναπλ. Καθηγήτρια Παν/μίου Ιωαννίνων
sotconst@cc.uoi.gr

«ΙΛΙΑΔΟΣ Σ 243-313: ΕΣΘΛΗ ΒΟΥΛΗ
ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΠΕΙΘΟΥΣ»

Περίληψη. Στην παρούσα εργασία εξετάζονται οι λόγοι Πολυδάμαντα και Έκτορα στη ραψωδία Σ της *Ιλιάδας*, με έμφαση στη διάρθρωσή τους, τη ρητορική ικανότητα των δύο ομιλητών και τη φύση των επιχειρημάτων τους, αλλά κυρίως στην αφηγηματική τους λειτουργία και την ένταξή τους στην πλοκή του έπους αυτού. Η συνετή συμβουλή του Πολυδάμαντα (*ὄς ἐσθλὴν φράζετο βουλῆν*) να αποσυρθοῦν εντός των τειχῶν της Τροίας, απορρίπτεται από τον Έκτορα, ο οποίος αγνοεῖ ότι δεν έχει πλέον την υποστήριξη του Δία. Αντίθετα, το λανθασμένο στρατηγικό σχέδιο του Έκτορα (*κακὰ μητιόωντι*) να παραμείνουν στην Τρωϊκή πεδιάδα και την επομένη να επιτεθοῦν στους Αχαιοὺς, επικροτεῖται από τους Τρώες (*κελάδησαν*) κατόπιν θεϊκῆς μεσολάβησης. Στο πεδίο της *πειθοῦς*, ωστόσο, σημαντικός εἶναι ο ρόλος του αφηγητή. Υποστηρίζουμε ότι οι λόγοι των δύο ηρώων εντάσσονται σε ένα πολύ καλά οργανωμένο ποιητικό σχέδιο, το οποίο εξελίσσεται με συνέπεια προοικονομώντας τη μελλοντική δράση, που θα καταλήξει στην πτώση της ἴδιας της Τροίας. Ακολουθοῦν ἔτσι την κατεύθυνση του ποιητή και υποτάσσονται στη δύναμη της δικῆς του ρητορικής και *πειθοῦς*, αφού ὅλα πια δείχνουν ότι η πτώση της πόλης «εἶναι βεβαία», ὡπως δηλώνει κατὰ το ἰλιαδικό πρότυπο και ο Κ.Π. Καβάφης στο αλληγορικό του ποίημα *Τρῶες*.

Summary. This work examines the speeches of Polydamas and Hector in Book 18 of the *Iliad* with an emphasis on their structure, the rhetorical ability of the speakers and the nature of their arguments, as well as their narratorial function and their placement within the plot of the above epic. Polydamas' prudent advice (*ὄς ἐσθλὴν φράζετο βουλῆν*) that they withdraw within the walls of Troy is rejected by Hector, who does not realize that he no longer has Zeus' support. On the contrary, Hector's misleading strategic plan (*κακὰ μητιόωντι*) to stay out in the Trojan plain and next morning start fighting against the Achaeans, was applauded (*κελάδησαν*) by the Trojans with divine intervention. The role of the narrator, however, as far as persuasion is concerned, seems to be very important. It is suggested here that the speeches of the two heroes are

placed within a very well organized poetic plan that is developed with consistency, foreshadowing future action that will end to the Fall of Troy itself. Thus, they follow the direction of the poet and are subjected to the power of his own rhetoric and persuasion, since it appears that the Fall of the city «είναι βεβαία», “is certain”, as the Greek poet K.P. Kavafis declares in his allegorical poem *Trojans*, according to his Iliadic model.

Η *Ιλιάδα* αποτελείται σχεδόν κατά το ήμισυ από ευθείς λόγους¹. Νεότεροι μελετητές επισημαίνουν ότι οι ήρωες αυτού του ποιήματος αφιερώνουν περισσότερο χρόνο «στο να ομιλούν παρά να πολεμούν», ότι είναι κυρίως μέσα από τους λόγους τους που αποκαλύπτουν τους χαρακτήρες τους και τις ιδιαιτερότητές τους και ότι αυτοί οι λόγοι προωθούν ένα μεγάλο μέρος της επικής δράσης². Οι συζητήσεις και οι διαφωνίες στις συνελεύσεις διαμορφώνουν την επική δράση όσο και οι πολεμικές σκηνές και μάλιστα προκαλούν ιδιαίτερο ενδιαφέ-

1. J. Griffin, «The Speeches», στο R. Fowler, ed., *The Cambridge Companion to Homer*, Cambridge 2004, σ. 156 σημ. 1· I.J.F. de Jong, *Narrators and Focalizers. The Presentation of the Story in the Iliad*, Amsterdam 1987, Introduction σ. x, και κεφ. 5 «Character-text (speeches)»· L. Pernot, *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*, Αθήνα 2005, σ. 13 (τίτλ. πρωτ. *La rhétorique dans l'antiquité*, Librairie Générale Française, Paris 2000). Για την έκταση την οποία καταλαμβάνουν οι ευθείς λόγοι στην *Ιλιάδα*, βλ. επίσης D. Beck, *Homeric Conversation*, Cambridge, Mass., and London 2005, σ. 1.

2. D. Lohmann, *Die Komposition der Reden in der Ilias*, Berlin 1970· H.M. Roisman, «Right Rhetoric in Homer», στο I. Worthington, ed., *A Companion to Greek Rhetoric*, Oxford 2007, σ. 429. Για τους ομηρικούς λόγους και τη λειτουργία τους στο έπος, βλ. J. Griffin, «Words and Speeches in Homer», *JHS* 106 (1986), σσ. 36-57· του ιδίου, «The Speeches», σσ. 156-67· F. Solmsen, «The ‘Gift’ of Speech in Homer and Hesiod», *TAPA* 85 (1954), σσ. 1-15· R.P. Martin, *The Language of Heroes. Speech and Performance in the Iliad*, Ithaca, NY, 1989· H. Mackie, *Talking Trojan. Speech and Community in the Iliad*, Lanham, Boulder, New York, London 1996· E.J. Bakker, *Poetry in Speech. Orality and Homeric Discourse*, Ithaca and London 1997· O.C. Cramer, «Speech and Silence in the Iliad», *CJ* 71 (1976), σσ. 300-4· C.L. Johnstone, *Listening to the Logos. Speech and the Coming of Wisdom in Ancient Greece*, The University of South Carolina 2009. Για την ποικιλία των ειδών ευθέως και πλάγιου λόγου στον Όμηρο, βλ. επίσης S. Richardson, *The Homeric Narrator*, Nashville, Tenn. 1990, σσ. 70-88.

ρον. Η *Ιλιάδα* παρουσιάζει τους λόγους ιδιαίτερα πειστικούς, τους καθιερώνει με διάφορους τρόπους, η δε *πειθώ* είναι ένα πολύ σημαντικό στοιχείο της υπόθεσής της, ο τρόπος με τον οποίο αυτή λειτουργεί, η επιτυχία και η αποτυχία της³.

Οι δύο λόγοι, Πολυδάμαντα και Έκτορα, στο Σ της *Ιλιάδας* (στ. 243-313), δεν είναι από τα παραδείγματα ομηρικών λόγων που αναφέρονται συχνά στις σχετικές μελέτες⁴. Όπως και πολλοί άλλοι λόγοι στο συγκεκριμένο έπος, έτσι και αυτοί, ασχολούνται με το ερώτημα εάν ο ένας από τους δύο στρατούς πρέπει να επιτεθεί ή να υποχωρήσει. Το ερώτημα αυτό παρέχει μία πολύ ισχυρή βάση στον ποιητή να

3. O A.J. Karp, «Homeric Origins of Ancient Rhetoric», *Arethusa* 10.2 (1977), σσ. 237-58, παρατηρεί ότι η *πειθώ* είναι ένα πολύ σημαντικό θέμα των ομηρικών επών. Ιδιαίτερα η *πειθώ* του λόγου είναι καθοριστική για τη λήψη αποφάσεων, τη διευθέτηση έντονων αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων, καθώς και την εξομάλυνση κρίσιμων καταστάσεων. Βλ. επίσης, M. Detienne, *Οι κύριοι της αλήθειας στην αρχαϊκή Ελλάδα*, Αθήνα 2001, σσ. 200-2, 208 κ.ε. (τίτλ. πρωτ. M. Detienne, *Les Maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Paris 1967).

4. Οι αναφορές σε αυτούς τους δύο λόγους είναι συνήθως σύντομες, ενίοτε και επιγραμματικές, ακόμη και σε πολύ γνωστά Υπομνήματα στην *Ιλιάδα*, όπως στην περίπτωση του M.M. Willcock, *The Iliad of Homer: Books XIII-XXIV*, London 1984, ο οποίος αφιερώνει λιγότερο από μισή στήλη στη σελ. 267 του Υπομνήματός του. Πιο συστηματική εξέταση της φύσης και της ρητορικής λειτουργίας των «παράλληλων λόγων» Έκτορα και Πολυδάμαντα, επιχειρεί ο D. Lohmann, «The 'Inner Composition' of the Speeches in the *Iliad*», στο G. M. Wright και P.V. Jones, eds, *Homer: German Scholarship in Translation*, Translated by P.V. Jones, Oxford 1997, σσ. 91-5. Διαφορετική είναι η προσέγγιση του J.M. Redfield, ο οποίος εντάσσει τους στίχους Σ 243-313 σε μία ακολουθία «σφαλμάτων» του Έκτορα, τα οποία διαπράττονται μέσα σε συνθήκες περισυλλογής και όχι επιβολής, προδιαγράφουν ωστόσο το τέλος του και συμβάλλουν στην τραγικότητα του ήρωα (J.M. Redfield, *Η Τραγωδία του Έκτορα: Φύση και Πολιτισμός στην Ιλιάδα*, Αθήνα 1992, σσ. 184-97: τίτλ. πρωτ. *Nature and Culture in the Iliad: The Tragedy of Hector*, Chicago 1975). Σε έναν εξαντλητικό υπομνηματισμό των δύο λόγων προβαίνει ο M.W. Edwards, *Ομήρου Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, Τόμος Ε: Ραψωδίες P-Y, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 305-16 (τίτλ. πρωτ. *The Iliad: A Commentary, Volume V, Books 17-20*, Cambridge 1991)· βλ. επίσης του ιδίου, *Homer Poet of the Iliad*, Baltimore and London 1987, σσ. 274-5.

προβάλλει τις αρετές μιας επιτυχημένης ρητορικής, επισημαίνοντας συγχρόνως και τους κινδύνους του ικανού λόγου, ακόμη και αν αυτός επιδρά θετικά στο ακροατήριό του⁵. Η έμφασή μας στην εξέταση των παραπάνω λόγων θα είναι κυρίως στη διάκριση της ρητορικής τους και τη φύση των επιχειρημάτων, τα οποία χρησιμοποιούν οι δύο ομιλητές για να πείσουν τους ακροατές τους, στη σχέση των ομιλητών με το ακροατήριό τους, καθώς και στην αφηγηματική λειτουργία των λόγων και την ένταξή τους στην πλοκή της *Ιλιάδας*⁶.

5. Η συζήτηση για τη σχέση Ομήρου και ρητορικής, κατά πόσον δηλαδή οι ομηρικοί λόγοι ανταποκρίνονται στους κανόνες και τη θεωρία της ρητορικής ή ανήκουν σε ένα πρώιμο στάδιο «πρωτο-ρητορικής» ή ακόμη «προ-ρητορικής», ξεκίνησε από την αρχαιότητα. Η ρητορική δεινότητα, ή άλλως φυσική ευλωτία, των ομηρικών ηρώων, είτε εκλαμβάνεται ως προσαρμοσμένη στους κανόνες της ρητορικής τέχνης, είτε ως ένα φυσικό χάρισμα ανάμεσα σε πολλά άλλα, το οποίο όμως είναι δυνατό να εξελιχθεί μέσω διδασκαλίας και εκπαίδευσης και να δημιουργήσει το ηρωικό πρότυπο που περιγράφεται στην περίφημη ρήση του Φοίνικα προς τον Αχιλλέα στο I της *Ιλιάδας* (στ. 442-3: *τοῦνεκά με προέηκε διδασκόμεναι τάδε πάντα, / μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων*): βλ. Pernot, *Ἡ Ρητορική στήν Αρχαιότητα*, σσ. 13-25 (κεφ. 1: «Ἡ Ρητορική πρὶν ἀπὸ τῆ ρητορική»): πρβ. G.A. Kennedy, *Ἱστορία τῆς Κλασικῆς Ρητορικῆς, Αρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς*, Αθήνα 2001, σσ. 23-6 (τίτλ. πρωτ. *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton 1994): βλ. επίσης του ιδίου, «The Ancient Dispute over Rhetoric in Homer», *AJPh* 78 (1957), σσ. 23-35. Για την τυπολογία, τη σύνθεση και τη διάρθρωση των ομηρικών λόγων, βλ. Ν.Π. Μπεζαντάκος, *Ἡ ρητορική τῆς Ὀμηρικῆς μάχης*, Αθήνα 1996, ιδιαίτερα σσ. 19-56 («Ἐπισκόπηση τῆς ἔρευνας»). Βλ. επίσης, Martin, *The Language of Heroes, passim*: J. Walker, *Rhetoric and Poetics in Antiquity*, Oxford 2000, σσ. 3-16, 160-3: Roisman, «Right Rhetoric in Homer», σσ. 429-46: P.G. Toohey, «Epic and Rhetoric», στο I. Worthington, ed., *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*, London 1994, σσ. 153-75. Ο Lohmann, «The 'Inner Composition' of the Speeches in the *Iliad*», σσ. 71-102, εστιάζει στην κυκλική και την παράλληλη διάρθρωση ως βασικές αρχές σύνθεσης των λόγων στην *Ιλιάδα*, ο δε Edwards, *Ὀμηρον Ἰλιάδα. Κείμενο καὶ Ἑρμηνευτικό Ὑπόμνημα*, σσ. 124-49, εξετάζει περιληπτικά τα ρητορικά σχήματα και το ύφος στον Όμηρο: βλ. Roisman, *ό.π.*, σ. 444. Επίσης, Karp, «Homeric Origins of Ancient Rhetoric», σσ. 237-58: E.T.E. Barker, *Entering the Agon. Dissent and Authority in Homer, Historiography and Tragedy*, Oxford 2009, σσ. 31-134.

6. Για την εξέταση των ομηρικών λόγων με βάση τη θεωρία της αφηγηματολογίας, βλ. de Jong, *Narrators and Focalizers. The Presentation of the Story in the Iliad*. Ειδικά για την *Ὀδύσσεια* βλ. Γ. Αναστασίου, «Ὁ ἀφηγηματικὸς χαρακτήρας

Ο Πάτροκλος είναι νεκρός, η Θέτις έχει αναχωρήσει για τον Όλυμπο, για να ζητήσει από τον Ήφαιστο την κατασκευή καινούριων όπλων για το γιο της, η δε ξαφνική ισόθεη εμφάνιση του Αχιλλέα και η πολεμική του κραυγή πανικοβάλλει τους Τρώες και επιτρέπει στους Αχαιούς να μεταφέρουν το σώμα του νεκρού στο ελληνικό στρατόπεδο (Σ 1-238)⁷. Στο κρίσιμο χρονικό διάστημα, το οποίο μεσολαβεί ανάμεσα στην κατασκευή των καινούριων όπλων του Αχιλλέα και την επόμενη σύγκρουση, οι Τρώες συγκαλούν συνέλευση στην πεδιάδα μπροστά από την πόλη τους (στ. 243 κ.ε.). Ομιλητές είναι ο Πολυδάμας και ο Έκτορας. Όπως οι σκηνές με τους Έλληνες και τους Τρώες εναλλάσσονται σε αυτήν τη ραψωδία, κατά τον ίδιο τρόπο και οι λόγοι. Είχαν προηγηθεί οι δύο πολύ σημαντικοί λόγοι του Αχιλλέα, με τις σύντομες παρεμβάσεις της Θέτιδας, και η συνομιλία του ήρωα με την Ίριδα, απεσταλμένη της Ήρας (στ. 78-201)⁸.

Οι δύο λόγοι ανήκουν στην κατηγορία των Προτάσεων-Παραινέσεων-Συμβουλών, αν και εκείνος του Έκτορα εκτείνεται νοηματικά σε μία αυστηρή εντολή προς τους Τρώες (περιέχει διαβαθμίσεις επίπληξης, οδηγιών και προτάσεων στρατηγικής σημασίας)⁹. Ο εισαγωγικός στίχος

των λόγων στην *Ὀδύσεια*», στο *Σπονδές στὸν Ὅμηρο. Ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Στ' Συνεδρίου γιὰ τὴν Ὀδύσεια (2-5 Σεπτεμβρίου 1990)*, Ἰθάκη 1993, σσ. 41-56. Για μία επισκόπηση στο θέμα «Λόγοι καὶ ἀφηγηματολογία», βλ. Μπεζαντάκος, *Ἡ ρητορικὴ τῆς Ὀμηρικῆς μάχης*, σσ. 56-8.

7. Βλ. Edwards, *Ὁμήρου Ἰλιάδα: Κείμενο καὶ Ἑρμηνευτικὸ Ὑπόμνημα*, σσ. 270-4· Redfield, *Ἡ Τραγωδία τοῦ Ἐκτορα*, σσ. 193 κ.ε.

8. Για τη ρητορική ικανότητα του Αχιλλέα, βλ. Griffin, «The Speeches», σ. 160: «It is in debate, in the *agorē*, as well as in battle, that men win glory, and Achilles' father ensured that he should be trained to be 'a maker of speeches and a doer of deeds' (9.438-43; *agorē kudianeira*, 1.490). Both are necessary to the man who wants to excel, and the greatest heroes – Achilles in the *Iliad*, Odysseus in the *Odyssey* – are the most eloquent».

9. Όπως φαίνεται δεν είναι δυνατή μία αυστηρή τυπολογική κατάταξη των υπό εξέταση λόγων, επειδή τα όρια του ενός τύπου συγχέονται με εκείνα του άλλου: βλ. Μπεζαντάκος, *Ἡ ρητορικὴ τῆς Ὀμηρικῆς μάχης*, σσ. 92-4, 104, και τον πίνακα στη σελ. 366, όπου ο λόγος του Πολυδάμαντα κατατάσσεται στις *Συμβουλές* και εκείνος του Έκτορα στις *Επίπληξεις/Προτάσεις*.

στο λόγο του Πολυδάμαντα (στ. 253) χρωματίζεται ιδιαίτερα με το *εὐφρονέων*, το οποίο «ὕποδηλώνει τὴν ἱκανότητα τοῦ ὁμιλητῆ γιὰ τὸν συγκεκριμένο τύπο λόγων»¹⁰, ἀλλὰ και με το *ἀγορήσατο*, που αποτελεί μία ἔμφαση στο δημόσιο λόγο ἐνώπιον τῆς συνέλευσης του στρατοῦ. Ὁ εἰσαγωγικός στίχος στο λόγο του Ἐκτορα (στ. 284) εἶναι πιο λογοτυπικός. Ὁ ποιητής, ωστόσο, αφιερώνει στον Πολυδάμαντα μία πιο εκτεταμένη εἰσαγωγή, πριν τὴν ομιλία του, ὄχι για να μας συστήσει τὸν ἥρωα –εἶναι ἤδη αρκετὰ γνωστός ἀπὸ προηγούμενες ραψωδίες (M 61-79, 211-29, N 726-47) και μάλιστα ἀπὸ τους λόγους του, οἱ οἱποῖοι κατατάσσονται σε ἐκείνους τους ομηρικούς λόγους που «ἐξυπηρετοῦν ὅπως δὴποτε ρητορικούς σκοπούς»¹¹–, ἀλλὰ για να μας προετοιμάσει για τὴν κρισιμότητα των ὅσων θα πει αὐτὴ τὴ φορά. «Αὐτὴ εἶναι ἡ τελευταία ευκαιρία για τὸν Ἐκτορα και πολλούς ἄλλους Τρώες να παραμείνουν στη ζωή», παρατηρεῖ χαρακτηριστικά ο Mark Edwards¹².

Ὁ Ὅμηρος χαρακτηρίζει τὸν Πολυδάμαντα *πεπνυμένον*, σοφό, ἄνθρωπο με διορατικότητα, με τὴν ἱκανότητα να χρησιμοποιεῖ τὴν ἐμπειρία του παρελθόντος ως οδηγὸ για τὸ μέλλον (*ὁ γὰρ οἶος δρα πρόσσω και ὀπίσσω*: στ. 250). Το σχέδιο που θα προτείνει εἶναι μεγάλης στρατηγικῆς σημασίας, ἀφορὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῆς Τροίας¹³. Στην εἰσαγωγή παρουσιάζεται ἐπίσης και ἡ σχέση των δύο ἡρώων. Οἱ δυο τους γεννήθηκαν τὸ ἴδιο βράδυ, τους ἔνωσε βαθιὰ φιλία, ἀλλὰ ο Πολυδάμας υπερεῖχε στο λόγο, ἐνὼ ὁ Ἐκτορας στον πόλεμο (στ. 252: *ἀλλ' ὁ μὲν ἄρ μύθοισιν, ὁ δ' ἔγχεϊ πολλὸν ἐνίκα*)¹⁴. Τα

10. Μπεξαντάκος, *Ἡ ρητορική τῆς Ὀμηρικῆς μάχης*, σ. 94· Mackie, *Talking Trojan*, σ. 33.

11. Μπεξαντάκος, *Ἡ ρητορική τῆς Ὀμηρικῆς μάχης*, σ. 29, με βάση τὴν ἄποψη του Lohmann. Για τους λόγους του Πολυδάμαντα βλ. ἐπίσης, Martin, *The Language of Heroes*, σσ. 133-4, και Mackie, *Talking Trojan*, σσ. 26-7, 32-6, 94, 123, 132-3, 165-6.

12. *Ὀμήρου Ἰλιάδα: Κείμενο και Ἑρμηνευτικό Ὑπόμνημα*, σσ. 306-7.

13. Δεν εἶναι ἡ πρώτη φορά που ο Πολυδάμας συμβουλεύει τὸν Ἐκτορα σε θέματα πολεμικῆς τακτικῆς. Το ἔχει κάνει και ἄλλες φορές (βλ. M 61-79, 211-29, N 726-47). Μάλιστα, στη ραψωδία N 744-7, ἡ διορατικότητά του ἀγγίζει τα ὅρια τῆς πρόβλεψης τῆς ἐπιστροφῆς του Ἀχιλλέα στην ενεργὸ πολεμικὴ δράση.

14. Πρόκειται για ἕνα ἀκόμη παράδειγμα παράλληλων βίων, οἱ οἱποῖοι θα ἐκφωνήσουν σε αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς *Ἰλιάδας* παράλληλους λόγους. Στη ραψωδία N 726-35,

δύο ιδεώδη του ομηρικού ήρωα αντιδιαστέλλονται εδώ στους δύο χαρακτήρες και παρουσιάζεται ένας διαφορετικός κανόνας υπεροχής, η έννοια και οι διαβαθμίσεις της οποίας, στην περίπτωση αυτή, δεν

ο Πολυδάμας επιπλήττει τον Έκτορα λέγοντάς του ότι δεν ακούει από συμβουλές, ότι είναι κεφάλι αγύριστο και, επειδή υπερέχει στον πόλεμο, φαντάζεται ότι ξεπερνά τους άλλους και στη σοφία, στο μυαλό· δεν είναι δυνατό, όμως, μόνος ο Έκτορας να συγκεντρώνει όλες τις χάρες· ο Δίας κατανέμει διαφορετικά χαρίσματα στον καθένα, άλλος υπερέχει στην ανδρεία, άλλος στη μουσική και στο χορό και άλλος στη σύνεση και τη σοφία. Ο Πολυδάμας επιπλήττει εδώ τον Έκτορα, επειδή αγνοεί τη βασική αρχή, η οποία απορρέει από τους θεούς και ιδιαίτερα το Δία, ότι οι χάρες κατανέμονται άνισα/ακανόνιστα στους θνητούς· ένας θνητός δεν μπορεί να συγκεντρώνει όλες τις χάρες στην επιθυμία του να υπερέχει στα συμβούλια όσο υπερέχει στη μάχη: N 726-30: «Έκτορ, ἀμήχανός ἐσσι παραρρητοῖσι πιθέσθαι./ οὐνεκά τοι περὶ δῶκε θεὸς πολεμήϊα ἔργα,/ τοῦνεκα καὶ βουλή ἑθέλεις περιίδμεναι ἄλλων/ ἄλλ' οὐδ' ὅπως ἅμα πάντα δυνήσεται αὐτὸς ἐλέσθαι». Ο Πολυδάμας έχει καθιερωθεί ως σοφός σύμβουλος, αλλά και ως άνθρωπος με μαντικές ικανότητες (M 61-79 και 211-29). Ο Έκτορας, από την άλλη, αποτελεί αυθεντία στο στρατιωτικό τομέα και αντιδρά με περιφρόνηση ακόμη και στην ερμηνεία των οιωνών από τον Πολυδάμαντα, αντιδρά στην πρόκληση από ένα μάντη: βλ. Martin, *The Language of Heroes*, σ. 133· Barker, *Entering the Agon*, σ. 72. Η Mackie, *Talking Trojan*, σσ. 32-6, εξετάζει όλες τις περιπτώσεις όπου ο Πολυδάμας απευθύνεται στον Έκτορα, ο οποίος αντιδρά κάθε φορά διαφορετικά, όταν δε οι συμβουλές του δεν τον ικανοποιούν, τότε οργίζεται. Από την άλλη ο Πολυδάμας, παρά το ότι δεν ανήκει στην παλαιότερη γενιά, όπως ο Νέστωρ, ο συμβουλευτικός και προειδοποιητικός χαρακτήρας των λόγων του προς τον Έκτορα τον εξομοιώνει με το σοφό Αχαιό ήρωα· βλ. ιδιαίτερα σ. 33: «Poulydamas speaks gnominically when he reminds Hektor that the gods dispense different gifts to men of diverse talents (13.729-34), and, in Book 18, his speech is introduced as if it were the speech of an elder, with a formula meaning 'he spoke, having kind and wise thoughts for all of them' (δ σφιν ἐϋφρονέων ἀγορήσατο καὶ μετέειπεν 18.253)». Βλ. επίσης, Redfield, *Η Τραγωδία του Έκτορα*, σσ. 184-9. Ο Πολυδάμας, επομένως, τολμά να απευθύνεται στον Έκτορα με έναν πολύ δυναμικό λόγο, που στη μία περίπτωση βρίσκει ανταπόκριση, αφού εκείνος αποδέχεται την πρότασή του να μην επιτεθούν στα πλοία των Αχαιών (N 735-53), ενώ στην άλλη απορρίπτει τη συμβουλή του για υποχώρηση (M 230-1). Ο ποιητής, λοιπόν, έχει ήδη διαμορφώσει τη σχέση των δύο ηρώων σε επίπεδο λόγων και επιρροής, προτού φτάσει στην τελική τους λογομαχία εδώ στο Σ, που θα είναι και η πιο καθοριστική, αφού θα είναι δημόσια και όχι ιδιωτική, ενώπιον της συνέλευσης των Τρώων. Για σημαντικά χαρακτηριστικά, τα οποία διακρίνουν σε πολιτικό επίπεδο τις συνελεύσεις στα δύο στρατόπεδα, Αχαιών και Τρώων, βλ. Barker, *Entering the Agon*, σσ. 73-4.

ανταποκρίνονται πλήρως στον ομηρικό κώδικα αξιών, σύμφωνα με τον οποίο η ικανότητα στα συμβούλια και τις συνελεύσεις συνδυάζεται με την ικανότητα στον πόλεμο και στα έργα (I 442-3)¹⁵. Η αντιδιαστολή των δύο ηρώων στη ζυγαριά των ηρωικών αξιών προδιαθέτει το ακροατήριο, και εμάς τους αναγνώστες του Ομήρου, ότι σε αυτόν τον πρώιμο αγώνα λόγων ένας από τους δύο θα είναι ο νικητής: αυτός που είναι καλύτερος στο λόγο (*μύθοισιν*) ή αυτός που υπερέχει

15. Βλ. και *Il.* Σ 104-6: «*ἀλλ' ἤμει παρὰ νηυσὶν ἐτάσιον ἄχθος ἀρούρης, / τοῖος ἔων οἶος οὐ τις Ἀχαιῶν χαλκοχιτόνων / ἐν πολέμῳ· ἀγορῇ δέ τ' ἀμείνονές εἰσι καὶ ἄλλοι*», όπου ο ίδιος ο Αχιλλέας ομολογεί την υστέρησή του στο λόγο και τη σοφία (*ἀγορῇ*: στη σύναξη), σε σύγκριση με άλλους Αχαιούς ήρωες. Εκεί, όμως, όπου η υπερροχή του είναι αδιαμφισβήτητη, είναι ο πόλεμος. Ακριβώς το αντίθετο ισχυρίζεται για τον εαυτό του ο Οδυσσεύς (T 216-9): ότι ο Αχιλλέας τον ξεπερνά στην ανδρεία και στο κοντάρι (*ἔγχει*), αλλά αυτός είναι πολύ καλύτερος στο μυαλό, στη φρόνηση (T 218-9: *ἐγὼ δὲ κε σεῖο νοήματι γε προβαλοίμην / πολλόν, ...*). Η αντιδιαστολή, επομένως, της γενναιοσύνης στον πόλεμο και της υπερροχής στο μυαλό, τη σύνεση και το λόγο, εκφράζεται ιδιαίτερα στα πρόσωπα των δύο ηρώων, Έκτορα και Πολυδάμαντα. Έτσι, μπορεί οι στίχοι της I 442-3 να αποτελούν το ιδεώδες του ομηρικού ήρωα, ωστόσο κανείς δεν ανταποκρίνεται πλήρως σε αυτό ή τουλάχιστον κανείς δε διαθέτει την αλαζονεία να ισχυριστεί κάτι τέτοιο, ακόμη και αν αυτό συμβαίνει στην πραγματικότητα, όπως στην περίπτωση του Αχιλλέα που αναδεικνύεται ιδιαίτερα εύγλωττος στην *Ιλιάδα*. Κανείς δεν είναι τέλειος! Βλ. επίσης, Detienne, *Οι κύριοι της αλήθειας στην αρχαϊκή Ελλάδα*, σσ. 196-8· Repot, *Ἡ Ρητορική στήν Αρχαιότητα*, σσ. 20-1, ιδιαίτερα σ. 24: «... διαπιστώνουμε ότι στό σύστημα τῶν ἀξιών πού ἐνστερνίζεται ὁ ποιητής, ἡ ἐπιδεξιότητα τοῦ λόγου ἀποτελεῖ μέρος τῆς ὑπεράνθρωπης διάστασης τῶν ἡρώων, ὅπως ἀκριβῶς ἡ δύναμη στή μάχη καί ἡ ἐπιδεξιότητα τῆς ἀριστείας. Ὑπερεκτιμημένη, ἡ εὐγλωττία ἀναδεικνύεται ὡς μία πτυχή τοῦ ἀνδραγαθήματος καί τό ἔπος ὡς ἡ παραδεδεγμένη προθήκη του». Κατά τη γνώμη μας, ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αντιδιαστολής των ιδιοτήτων/χαρισμάτων του ομηρικού ανθρώπου, αποτελεί το χωρίο θ 167-75 της *Ὀδύσσειας*, τα ίδια τα λόγια του πιο εύγλωττου ήρωα των ομηρικών ἐπῶν, του Οδυσσέα, που μας θυμίζουν εκείνα του Πολυδάμαντα στην *Ιλιάδα* (N 726-34): «Ὅτι δηλ. οἱ θεοὶ δὲν δίνουν στους ἀνθρώπους ὅλα μαζί τα χαρίσματα, ὁμορφιά, γνώση καὶ λόγο· ὁ ἕνας εἶναι στη μορφή ἀσχημος, ἀλλά ἔχει τὴ χάρη τοῦ λόγου καὶ χαίρονται ὅσοι τὸν ἀκούν νὰ ρητορεύει, ξεχωρίζοντάς τὸν σαν θεὸ ἀνάμεσά τους. Καὶ ὁ ἄλλος μοιάζει στὴν ὄψη με θεὸ, ὁμοῦς δὲν εἶναι χαρισματικὸς ὡς πρὸς τὸν λόγο». Βλ. επίσης, M. Schofield, «*Euboulia in the Iliad*», *CQ* 36 (i) (1986), σσ. 8-13.

στον πόλεμο (ἔγχει); Αυτός που μιλάει πρώτος ή αυτός που μιλάει δεύτερος¹⁶;

Εκτός από την έννοια της εγγύτητας των δύο, της φιλίας τους, της συγχρονίας της γέννησής τους, πράγμα που ίσως δίδει και τη δυνατότητα στον Έκτορα μιας πιο ελεύθερης αποδοχής ή απόρριψης της πρότασης του συνομιλητή του, η σοφία, η σύνεση και η διορατικότητα του Πολυδάμαντα (πρβ. *Ίλ.* N 744-7), προβάλλονται επίσης με εντυπωσιακό τρόπο από τον ποιητή. Είναι η πρώτη φορά που ο ήρωας μιλάει δημόσια, σε συνέλευση, γι' αυτό και ο λόγος του αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Εμφανίζεται «ως ειδικός στην ανάλυση της στρατιωτικής κατάστασης και των δυνατοτήτων πολεμικής τακτικής και στην παρουσίαση μιας συνετής εκτίμησης των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων (ιδιαίτερα των μειονεκτημάτων) της λύσης που προκρίνει»¹⁷.

Το σκηνικό στήνεται επιδέξια. Ο χώρος είναι εκείνος της Τρωϊκής πεδιάδας (στ. 243-7), εκτός των τειχών –ενώ οι συνελεύσεις των Τρώων λαμβάνουν χώραν συνήθως εντός των τειχών και κοντά στις πύλες του κάστρου. Επομένως, έχουμε έναν όχι και τόσο καθαρά οριοθετημένο χώρο, στην πεδιάδα, δηλαδή μία αντικανονικότητα για τους Τρώες, και συγχρόνως μία αντικανονική λειτουργία του χρόνου,

16. Δεν είναι σαφές ποιο πρότυπο ακολουθείται εδώ ως προς τη σειρά των ομιλητών και του τελικού νικητή των δύο λόγων (βλ. Μπεζαντάκος, *Ἡ ρητορική τῆς Ὀμηρικῆς μάχης*, σ. 350), ωστόσο από την άποψη των ακροατών του οι λόγοι του Έκτορα αποτελούν διαταγές. Κανείς Τρώας δεν ομιλεί στη συνέλευση μετά απ' αυτόν, ούτε και διεξάγεται συζήτηση, η δε Τρωϊκή ἀγορῆ συχνά αποτελεί το μέσο για τον ήρωα, για να ανακοινώσει κάποιο σχέδιό του: Barker, *Entering the Agon*, σ. 72.

17. Edwards, *Ὀμήρου Ἰλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, σ. 307. Βλ. I.J.F. de Jong, «Homer», στο I.J.F. de Jong και R. Nünlist, eds, *Time in Ancient Greek Literature*, Leiden and Boston 2007, σ. 22: «It should be observed that such external analepses introducing characters and objects may be inserted at their first appearance in the narrative, as in the case of Euryclea mentioned above, but may also be reserved for the moment when such a character is about to play an important role. In the case of Polydamas, for example, it is only when he makes his major warning speech, which Hector is –fatally–going to reject, that he is given an introduction (*Il.* 18.250-252)».

μία χρονική ανατροπή¹⁸: προτού αρχίσει η συνέλευση των Τρώων, η *πότνια Ἥρη* «ξαπόστειλε τὸν ἄξεκούραστο Ἥλιο ... νὰ γείρει στανικῶς στοῦ Ὠκεανοῦ τὸ ρέμα. Κι ἔγειρε ὁ γῆλιος καὶ βασιλεύσει· κι οἱ παινεμένοι Ἀργῖτες σκολνοῦν τὸν καταλύτη πόλεμο καὶ τὸ σκληρὸ τὸ ἀπάλε» (Σ 239-42)¹⁹. Ἡ ἐπίσπευση τῆς δύσης τοῦ ἡλίου

18. Ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου στο ὀμηρικὸ ἔπος εἶναι ἓνα θέμα γιὰ το ὁποῖο οἱ ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις δίστανται. Ἄλλοι υποστηρίζουν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἓνα σταθερὸ χρονικὸ πλαίσιο, οὔτε καὶ κάποια ἀφηρημένη ἔννοια γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ χρόνου, ὅτι ὁ χρόνος χρησιμοποιεῖται με τὴ σημασία τῆς διάρκειας καὶ ὄχι τοῦ χρονικοῦ σημείου, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ὀμηρὸς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ περιγράψει ταυτόχρονες πράξεις, δὲν ὑπάρχει ἡ αἴσθηση τῆς χρονικῆς συνέχειας. Ἐπίσης, ἡ ταχύτητα με τὴν ὁποία ἐκτυλίσσονται τὰ γεγονότα καὶ ἡ ὑπόθεση, δίνουν τὴν ἐντύπωση συστολῆς τοῦ χρόνου· ἡ ἐπιβράδυνση τῶν γεγονότων ἢ ἡ ἀπότομη ροή τους, ἡ ἀναδρομὴ στο παρελθόν, ἡ προοικονομία τους, οἱ ταυτόχρονες πράξεις, οἱ ὁποῖες περιγράφονται καὶ ὡς διαδοχικὲς, ἀποτελοῦν ὀμηρικὲς ποιητικὲς συμβάσεις σὲ σχέση με τὴν πρόσληψη καὶ τὴ μέτρηση τοῦ χρόνου: βλ. Κ. Ἀλεξοπούλου, *Μορφές χρονικότητας στὸν Ὀμηρὸ*, Ἀθῆνα 2004, σσ. xvii-xviii, 3 κ.ε. Πάντως, ἡ πλοκὴ τῆς *Ἰλιάδας* καλύπτει συνολικὰ 51 ἡμέρες, με πολλὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα νὰ μνημονεῦνται ἀπλῶς: J. Latacz, *Ὀμηρὸς. Ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐυρωπαϊκῆς λογοτεχνίας*, Ἀθῆνα 2000, σσ. 157-77 (τίτλ. πρωτ. *Homer. Der erste Dichter des Abendlandes*, Artemis & Winkler 1997). Βλ. ἐπίσης I.J.F. de Jong, «Introduction. Narratological Theory on Time», στο de Jong καὶ Nünlist, eds, *Time in Ancient Greek Literature*, σ. 5· τῆς ἰδίας, «Homer», στο *Time in Ancient Greek Literature*, σσ. 17-37, γιὰ μίαν ἀναθεωρημένη καὶ πειστικὴ ἀπόψη γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ χρόνου στὸν Ὀμηρὸ, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ ἀφηγητὴς καὶ οἱ χαρακτήρες τοῦ παρουσιάζουν μίαν σταθερὴ συνειδητοποίηση τοῦ χρόνου, τοῦ ἀπώτερου καὶ πρόσφατου παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ ἀμεσου μέλλοντος, ὁ δὲ χρόνος εἶναι πολὺ σημαντικὸς γι' αὐτοὺς. Ἡ τεχνικὴ τοῦ Ὀμήρου νὰ ἐπιλέξει τὸ χρονικὸ σημεῖο τῆς *Ἰλιάδας* πρὸς τὸ τέλος τοῦ πολέμου καὶ τὴν πτώση τῆς Τροίας, προσδίδει, κατὰ τὴν de Jong («Homer», σ. 19), περισσότερη δραματικὴ ἀλλά καὶ θεματικὴ ἐνότητα. Ἐπίσης, «στὸν Ὀμηρὸ ὑπάρχει ἓνα ολόκληρο ὀπλοστάσιο ἀφηγηματικῶν ἐπινοήσεων, οἱ ὁποῖες συνδέονται με τὸ χρόνο, ὁ δὲ ἀφηγητὴς ἀφηγεῖται τὴν κύρια ἱστορία γενικὰ με χρονολογικὴ σειρά» (σσ. 36-7).

19. Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη καὶ Ι. Θ. Κακριδῆ, *Ὀμήρου Ἰλιάδα*, Ἀθῆνα 1955, σ. 293. Δὲν εἶναι μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ ἀγορῆ, ἡ συνέλευση, συγκαλεῖται βράδυ, ἐνῶ οἱ ὀμηρικὲς συνελεύσεις διεξάγονται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας καὶ κυρίως τὸ πρωί, ἀλλὰ καὶ ἄλλα τυπικὰ στοιχεῖα τῶν σκηνῶν τῶν συνελεύσεων

και η απροθυμία του να ανταποκριθεί στη θεϊκή εντολή συντείνουν στην κρισιμότητα της κατάστασης και την τραγικότητα των στιγμών, αφού με την επανεμφάνιση του Αχιλλέα ανατρέπονται όλα και η «Διὸς βουλή» προσαρμόζεται σε μία νέα *μῆνιν*, ή μάλλον *χόλον*, του Αχιλλέα, αυτήν τη φορά εναντίον του Έκτορα (Σ 337: *σέθεν κταμένοιο χολωθείς*). Θεοί και άνθρωποι, ο ίδιος ο ποιητής, επανεκτιμούν τη νέα κατάσταση και προσπαθούν να προσαρμοστούν σε αυτήν. Είναι σαφές ότι εδώ, χώρος, χρόνος και λόγοι, εξυπηρετούν ένα συγκεκριμένο ποιητικό σχέδιο, αυτό το ποιητικό οικοδόμημα σχεδιάζεται και οργανώνεται πολύ προσεκτικά.

Η επανεμφάνιση λοιπόν του Αχιλλέα τρομοκρατεί τους Τρώες, γι' αυτό και συγκαλούν αμέσως συνέλευση. Η συμβουλή του συνετού Πολυδάμαντα είναι να αποσυρθούν μέσα στην πόλη και να παραμείνουν εκεί για κάποιο χρονικό διάστημα, την απορρίπτει ωστόσο ο Έκτορας οργισμένος και προτείνει να παραμείνουν στην πεδιάδα και με το ξημέρωμα να ξαναμπούν στη μάχη· ο ίδιος δε, είναι αποφασισμένος να αντιμετωπίσει τον Αχιλλέα. Όσον αφορά στη μορφή των

διαφοροποιούνται σε αυτήν την περίπτωση, όπως: συγκαλούν συνέλευση πριν ενδιαφερθούν για το δείπνο (Σ 245: *ἐς δ' ἀγορὴν ἀγέροντο, πάρος δόρπιοι μέδεσθαι*)· επίσης, κανείς από το στράτευμα δεν κάθεται κάτω στο έδαφος, όπως συνηθίζεται σε αυτές τις περιπτώσεις, αλλά όλοι τους παραμένουν όρθιοι (στ. 246-8: *ὀρθῶν δ' ἑσταῶτων ἀγορὴ γένητ', οὐδέ τις ἔτλη/ ἔξεσθαι· πάντας γὰρ ἔχε τρόμος, σῖνεκ' Ἀχιλλεύς / ἔξεφάνη, δηρόν δέ μάχης ἐπέπαυτ' ἀλεγεινῆς*). Όλα αυτά τα στοιχεία προσδίδουν στη συγκεκριμένη Τρωϊκή συνέλευση το χαρακτήρα της επίστευσης και της ανωμαλίας: Mackie, *Talking Trojan*, σ. 24· Beck, *Homeric Conversation*, σ. 191. Βλ. και Barker, *Inventing the Agon*, σσ. 72-3: «With the Trojans encamped outside their city in fear, this assembly lacks the signs of institutional security: its place is the battlefield, the time is dusk». Για την ικανότητα του Ομήρου να δημιουργήσει για εμάς ένα νοερό ποιητικό τοπίο και να παρουσιάσει την *Ιλιάδα* ως ένα ποιητικό μοντέλο του κόσμου, μία σφαίρα εντός της οποίας δρουν οι ήρωές της, μερικοί ως φωτεινά ουράνια σώματα, βλ. A.C. Purves, *Space and Time in Ancient Greek Narrative*, Cambridge 2010, σ. 2· βλ. επίσης σσ. 3-17 και 24-64 (κεφ. 1: «The Eusynoptic *Iliad*: Visualizing Space and Movement in the Poem»), όπου δίνεται έμφαση στην προοπτική ευσυνόπτου πραγμάτευσης του μύθου της *Ιλιάδας* από τον Όμηρο, όπως αυτή εξάλλου επαινείται από τον Αριστοτέλη στην *Ποιητική* του (8.1451a22-35).

δύο λόγων, πρόκειται για συνδυασμό κυκλικής και παράλληλης διάρθρωσης, η πρώτη αναδεικνύει την αφηγηματική τάση του λόγου και η δεύτερη δια φωτίζει τη ρητορική του λειτουργία²⁰.

Έτσι το πρώτο μέρος του λόγου του Πολυδάμαντα περικλείεται στο σχήμα της κυκλικής σύνθεσης (στ. 254-66). Η πρότασή του είναι στρατηγικής σημασίας, η δε έμφασή της είναι στον ίδιο τον Αχιλλέα: όσο εκείνος έλειπε, η μάχη ήταν ευκολότερη, τώρα όμως και αυτός ο ίδιος φοβάται τον Αχαιό ήρωα. Δεν πρέπει να πολεμήσουν στην πεδιάδα, έξω από την πόλη, αλλά να πολεμήσουν για την πόλη και τις γυναίκες τους. Να γυρίσουν στην πόλη, πρέπει να πεισθούν, έτσι πρέπει να γίνει (στ. 266: *ἀλλ' ἴομεν προτι ἄστν, πίθεσθέ μοι· ὧδε γὰρ ἔσται*). Εδώ τελειώνει η κυκλική σύνθεση. Ο Πολυδάμας επαναλαμβάνει την αρχική συμβουλή του (στ. 254-6), στο τέλος του α' μέρους του λόγου του. Σημείο αναφοράς, αλλά και όριο των πολεμικών δραστηριοτήτων, πρέπει να είναι τα τείχη της Τροίας (στ. 256: *ἐκὰς δ' ἀπὸ τείχεός εἰμεν*: «βρισκόμαστε μακριά από τα τείχη μας», στ. 255-6: *ἄστνδε νῦν ἰέναι, μὴ μίμνεν... / ἐν πεδίῳ παρὰ νησίν*, στ. 265: *ἀλλ' ἴομεν προτι ἄστν*), αλλά και αυτός που τα απειλεί περισσότερο από όλους, ο Αχιλλέας (*οὐκ ἔθελήσει/ μίμνεν ἐν πεδίῳ*: στ. 262-3)²¹. Το θέμα της *μήνιος* του Αχιλλέα, κυρίαρχο στην

20. Lohmann, «The 'Inner Composition' of the Speeches in the *Iliad*», σ. 91.

21. O F. Albracht, *Battle and Battle Description in Homer. A Contribution to the History of War*, London 2005, σσ. 126-7, παρατηρεί ότι με τον Αχιλλέα ως αντίπαλο η μάχη στην ανοικτή Τρωϊκή πεδιάδα δεν θα ήταν εύκολο να κερδηθεί από τους Τρώες, πράγμα που γνωρίζει πολύ καλά ο Πολυδάμας, γι' αυτό και προτείνει τη συνέχιση του πολέμου μέσα από τα τείχη. Τα τείχη της πόλης θα τους προστατεύσουν, εντός των τειχών και των πυλών τους δεν έχουν να φοβηθούν κανένα. Για τον Έκτορα, ωστόσο, η μάχη πρέπει να διεξαχθεί εκτός των τειχών και οι εχθροί να απωθηθούν στα πλοία τους· εκεί *έξω* πρέπει να δοθεί ένα τέλος στον πόλεμο. Βλ. επίσης, Purves, *Space and Time in Ancient Greek Narrative*, σσ. 24-64, η οποία εξετάζει την αντιστοιχία που υπάρχει στην *Ιλιάδα* μεταξύ πλοκής και χώρου. Και ενώ η πόλη της Τροίας εμφανίζεται ως μία αδιαπέραστη ολότητα, τη θέα της οποίας μπορεί να έχει κανείς μόνον άνωθεν, δηλαδή μόνον οι θεοί, «ο Όμηρος μας καλεί να φανταστούμε αυτή την προσεκτικά απεικονισμένη περιοχή, η οποία εκτείνεται από τα πλοία των Αχαιών έως την ακρόπολη της Τροίας, σε συγκεκριμένα ζωτικά σημεία της αφήγησης ...» (Purves, σ. 32).

Ιλιάδα, αποτελεί βασικό επιχείρημα στο λόγο του Πολυδάμαντα. Επειδή ακριβώς αυτό το θέμα έχει τώρα ανατραπεί, οι όροι του πολέμου αντιστρέφονται. Και ενώ η *μῆνις* του Αχιλλέα «συνίστατο στην απραξία του ήρωα και στα δραματικά επακόλουθά της»²², τώρα η παραίτηση από αυτήν προϋποθέτει πολεμική δράση από μέρους του και εξέλιξη της υπόθεσης του έπους²³.

Στο β' μέρος του λόγου του Πολυδάμαντα έχουμε παράλληλη σύνθεση-δομή, με τις επαναλήψεις των χρονικών προσδιορισμών (στ. 267: *νῦν μὲν νύξ...*: «τώρα η νύκτα σταμάτησε τον Αχιλλέα»· στ. 268-9: *... / αὔριον ...*: «αν μας αντικρύσει εδώ αύριο, θα μας επιτεθεί με τα όπλα του»· στ. 273-4: *.../ νύκτα μὲν εἶν ἀγορῆ σθένος ἔξομεν*: «εάν ακούσετε τα λόγια μου, θα αναθαρρέσουμε στη σύναξη τη νύκτα εμείς»· στ. 277-8: *πρωῖ δ' ὑπὴροιοι ...*: «και αύριο το πρωί οπλισμένοι θα σταθούμε στους πύργους μας») ²⁴. Επίσης, μία άλλη παράλληλη επανά-

22. Latacz, *Όμηρος. Ο θεμελιωτής της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας*, σ. 178.

23. Κάτι που τονίζεται ιδιαίτερα στο α' μέρος του λόγου του Πολυδάμαντα «το μέσον του οποίου καταλαμβάνει η αντιθετική διχοτόμηση», σύμφωνα με τον Lohmann («The 'Inner Composition' of the Speeches in the *Iliad*», σ. 92): *χαίρεσκον γὰρ ἔγωγε* (στ. 259): «και εγώ χαιρόμουν, που ήταν απών ο Αχιλλέας» – *νῦν δ' αἰνῶς δεῖδοικα ποδώκεα Πηλεΐωνα* (στ. 261): «τώρα όμως φοβάμαι πολύ το γρήγορο Πηλεΐδη» και: *ἐλπόμενος νῆας αἰρησέμεν ἀμφιελίσσας* (στ. 260): «υπήρχε η δυνατότητα να κυριεύσουμε τα πλοία» – *ἀλλὰ περὶ πτόλιός τε μαχῆσεται ἡδὲ γυναικῶν* (στ. 265): «αυτός θα πολεμήσει για την πόλη και τις γυναίκες μας». Για την *μῆνιν* του Αχιλλέα και πόσο καθοριστική είναι για το σχέδιο και την πλοκή της *Ιλιάδας*, ιδιαίτερα για τη δράση του Δία και του Αχιλλέα, βλ. Latacz, *Όμηρος. Ο θεμελιωτής της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας*, σσ. 177-81.

24. Η ομηρική ημέρα, το *ἡμῆρ*, είναι το χρονικό μέτρο, ο δε ομηρικός άνθρωπος έχει τη δυνατότητα ενεργοποίησης και διαμόρφωσής της· η αλληλουχία των γεγονότων και οι καθημερινές πράξεις υπολογίζονται σε ημέρες, πράγμα απαραίτητο, αφού έτσι εξασφαλίζεται η ρυθμική οργάνωση της καθημερινότητάς του. Η δε παρουσία της *Ἥους*, της θεάς της Αυγής, η οποία σηματοδοτεί την αρχή μιας καινούριας ημέρας, αποτελεί μία σημαντική θεϊκή μορφή χρονικότητας στον Όμηρο: Αλεξοπούλου, *Μορφές χρονικότητας στον Όμηρο*, σσ. 3-28. Βλ. επίσης, de Jong, «Homer», σ. 18, για την έμφαση που δίνει ο Όμηρος στον ερχομό της ημέρας, αλλά και στην εξέλιξή της σε σχέση με το φως του ηλίου: «At times the characters also show an explicit, indeed emotional, awareness of the passing of time, ...».

ληψη απαντά στους στίχους 270-1, στην απόδοση του υποθετικού λόγου («εάν ο Αχιλλέας μας βρει εδώ αύριο, στην ανοικτή πεδιάδα, και μας επιτεθεί, τότε θα καταλάβουμε καλά ποιος είναι. Τυχερός θα είναι εκείνος που ξεφεύγοντας θα τρέξει πίσω στο κάστρο, τους υπόλοιπους θα τους φάνε τα σκυλιά και οι γύπες»), και στο στίχο 283 («Τα σκυλιά θα τον φάνε τον Αχιλλέα προτού κυριεύσει την πόλη μας»: *πρίν μιν κύνες άργοι ἔδονται*). «Όσο μεγάλη και αν είναι η οργή του, δε θα του επιτρέψει ποτέ να μπει στο κάστρο μας, ούτε και να το κυριεύσει» (στ. 282-3: *εἴσω δ' οὐ μιν θυμὸς ἐφορμηθῆναι ἔἴσει, / οὐδέ ποτ' ἐκπέρσει· πρίν μιν κύνες άργοι ἔδονται*). Όσο και αν η περιγραφή των πολεμιστών, οι οποίοι γίνονται βορά των σκυλιών και των όρνεων, αποτελεί κοινό μοτίβο σε προειδοποιήσεις, απειλές και χλευασμούς στο ιλιαδικό έπος,²⁵ δεν παύει να είναι και ένα σημαντικό τμήμα του προοιμίου της *Ιλιάδας* (στ. 4-5). Εδώ μάλιστα βλέπουμε να συνυπάρχει με το άλλο σημαντικό θέμα του προοιμίου, εκείνο της *μήνιος* του Αχιλλέα (Σ 257: *ῥφρα μὲν οὗτος ἀνήρ Αγαμέμνονι μήνιε δίω*).

Στο λόγο του Πολυδάμαντα κυρίαρχη είναι η πόλη της Τροίας, τα τείχη της, οι πύλες της, οι πύργοι της (οι λέξεις *ἄστν* και *πόλις* εναλλάσσονται: 255: *ἄστνδε*, 265: *περὶ πτόλιος*, 270: *Ἰλιον ἱρήν*, 274-5: *ἄστν δὲ πύργοι / ὕψηλαί τε πύλαι*, 281: *ὑπὸ πτόλιν*. Επίσης: 256: *ἀπὸ τείχεος*, 278: *ἄμ πύργους*, 279: *περὶ τείχεος*). Η πόλη και η απειλή για την εκπόρθησή της (283: *οὐδέ ποτ' ἐκπέρσει*: «ποτέ δεν θα εκπορθήσει την Τροία ο Αχιλλέας»)²⁶. Η πρότασή του στοχεύει στο να απο-

25. Βλ. Edwards, *Ομήρου Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, σ. 309. Για τη σημασία της λέξης *θυμός* σε αυτό το χωρίο της *Ιλιάδας*, βλ. H.N. Pelliccia, *Mind, Body, and Speech in Homer and Pindar, Hypomnemata* 107, Göttingen 1995, σ. 239 σημ. 238.

26. Όλα είναι εδώ σε αυτόν το λόγο του Πολυδάμαντα: η *μήνιος* του Αχιλλέα εναντίον του Αγαμέμνονα (στ. 257), το προοίμιο της *Ιλιάδας* με την αναφορά στο θάνατο των ομηρικών ηρώων και στα σώματά τους ως βορά των σκυλιών και των όρνεων (Α 4-5), η πόλη της Τροίας και το ρήμα *ἐκπέρσει*, δηλαδή η απειλή της πτώσης της να επικρέμαται, αλλά και η βαθιά πεποίθηση του εταίρου του Έκτορα ότι ποτέ δεν θα συμβεί κάτι τέτοιο: *οὐδέ ποτ' ἐκπέρσει*.

τρέψει την τελική πτώση της Τροίας. Δύο εναλλακτικές επιλογές υπάρχουν: η πρώτη είναι να παραμείνουν εκεί, *έξω* από την πόλη τους (στ. 256: *έν πεδίω*, τονίζουμε αυτό το *έξω*), με τις ενδεχόμενες συνέπειες τις οποίες εκθέτει ο Τρώας ήρωας, και η δεύτερη, εάν πεισθούν από τα λόγια του (στ. 273: *εί δ' άν έμοϊς έπέεσσι πιθώμεθα κηδόμενοι περ*), είναι να υποχωρήσουν θέτοντας την επόμενη μέρα σε εφαρμογή το σχέδιο της αμυντικής στάσης στα τείχη της Τροίας. Σύμφωνα με τον Lohmann²⁷, τα δύο αντιθετικά μέρη των εναλλακτικών επιλογών έχουν μία εντελώς παράλληλη δομή, η οποία συντηρεί και τη χρονολόγηση: τη νύκτα – το επόμενο πρωί – η τύχη των Τρώων/ η τύχη του Αχιλλέα. Αυτό το β' μέρος του λόγου του Πολυδάμαντα συνδέεται με την εισαγωγική πρόταση *ώδε γάρ έσται* (στ. 266), ο δε ομιλητής αναλύει και ζυγίζει τη μία απέναντι στην άλλη τις δύο αντικρουόμενες επιλογές: να παραμείνουν ή να υποχωρήσουν;

Συνειδητές αντιθέσεις διατρέχουν όλο το κείμενο, μέχρι και τις παραμικρές λεπτομέρειες: α) Μόνο η νύκτα είναι εκείνη η οποία συγκρατεί τον Αχιλλέα vs Τα τείχη και οι πύργοι της προστατεύουν την πόλη της Τροίας, β) Το πρωί ο Αχιλλέας θα μας πάρει είδηση και θα μας επιτεθεί· αλοίμονο σε κείνον που θα σταθεί μπροστά του, τότε θα καταλάβει ποιος είναι vs Θα σταθούμε οπλισμένοι στα τείχη μας, τόσο το χειρότερο για τον Αχιλλέα, εάν μας επιτεθεί, και γ) Οι Τρώες θα τρέχουν να σωθούν στην πόλη τους, πολλούς θα φάνε τα σκυλιά και τα όρνεα vs Ο Αχιλλέας θα οπισθοχωρήσει στα πλοία, αλλιώς θα τον φάνε τα σκυλιά²⁸.

Στο β' μέρος του λόγου του ο Πολυδάμας εκθέτει ρεαλιστικά τα γεγονότα, όπως θα έκανε ένας «θεωρητικός του πολέμου»²⁹. Η επιλογή της δομής αυτού του λόγου έγινε συνειδητά από τον ποιητή και αυτό φαίνεται από το ότι την υιοθετεί δύο ακόμη φορές. Η μία είναι στο λόγο του Έκτορα, εδώ στο Σ, ο οποίος στις λεπτομέρειές του αντικα-

27. «The 'Inner Composition' of the Speeches in the *Iliad*», σσ. 92-3.

28. Lohmann, «The 'Inner Composition' of the Speeches in the *Iliad*», σσ. 92-3.

Bl. και Edwards, *Ομήρου Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, σσ. 309-11.

29. Lohmann, «The 'Inner Composition' of the Speeches in the *Iliad*», σσ. 93-4.

τοπτρίζει τον προειδοποιητικό λόγο του συνομιλητή του, στο δε β' μέρος του ακολουθεί και το ίδιο χρονολογικό σχήμα.

Απέναντι στην πρόταση του Πολυδάμαντα ο Έκτορας εκθέτει το δικό του στρατηγικό σχέδιο. «Ο λόγος του αναιρεί έντεχνα εκείνον του Πολυδάμαντα, σχεδόν τον παρωδεί στη δομή και την επιχειρηματολογία, μερικές φορές και στο λεξιλόγιο, και αμφισβητεί τα κίνητρά του»³⁰. Έτσι και εδώ το α' μέρος του λόγου (στ. 285-96) είναι σε κυκλική διάρθρωση: Δεν συμφωνεί καθόλου με τη συμβουλή του συνομιλητή του να επιστρέψουν στην πόλη, αρκετά παρέμειναν στριμωγμένοι μέσα στους πύργους. Μπορεί η Τροία να ήταν πλούσια στο παρελθόν, όμως τώρα όλοι οι θησαυροί της έχουν εξαφανιστεί εξαιτίας του θυμού του Δία. Μπρός στο λαό δεν πρέπει ο Πολυδάμας να ξεστομίζει τέτοιες απόψεις, τώρα που ο Δίας πρόκειται να χαρίσει δόξα σ' αυτόν, δηλαδή στον Έκτορα. Κανείς Τρώας δεν πρόκειται να πεισθεί. Το β' μέρος του λόγου του Έκτορα (στ. 297-309) μπορεί να μην περιέχει τις εναλλακτικές προτάσεις που περιείχε ο λόγος του Πολυδάμαντα, ωστόσο «η προτεινόμενη πορεία δράσης διαιρείται και πάλι σε τρία μέρη»: α) Τώρα να δειπνήσει όλο το στράτευμα, στο λόχο του ο καθένας, να κρατήσουν βάρδιες όλοι ξύπνιοι (να τοποθε-

30. Edwards, *Ομήρου Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, σ. 311 με βάση τον Lohmann (σσ. 93-4). Μάλιστα, οι δύο πρώτοι στίχοι του λόγου του Έκτορα (284-5) είναι ίδιοι με τη ραψ. Μ 230-1, όπου έχουμε μία ακόμη περίπτωση απόρριψης της πρότασης του Πολυδάμαντα για υποχώρηση. Βλ. και Redfield, *Η Τραγωδία του Έκτορα*, σσ. 184-9, όπου ο Πολυδάμας είναι μία μορφή την οποία δημιουργεί ο ποιητής, για να «δραματοποιήσει τη σχέση του ήρωα με τον εαυτό του», «λειτουργεί ως δεύτερος εαυτός [alter ego] του Έκτορα, ως φωνή προειδοποίησης ή συστολής» (σ. 184). Όμως «ο Πολυδάμας, σε τελευταία ανάλυση, δεν έχει κάποιο εναλλακτικό σχέδιο για να νικήσει τους Έλληνες· μπορεί μόνο να συμβουλευτεί σύνεση. Ο ίδιος δεν είναι πρωταγωνιστής· είναι απλώς ένας σύμβουλος. Ακόμη κι αν ο Έκτωρ εισακούσει τη συμβουλή του, η ευθύνη εξακολουθεί να βαρύνει τον Έκτορα» (σ. 187). Για το ρόλο του Πολυδάμαντα στην *Ιλιάδα* βλ. και Schofield, «*Euboulia in the Iliad*», σσ. 18-21, ιδιαίτερα 18-9: «He has no interesting associations or history, no distinctive personality, no memorable acts of valour to his credit. 'He exists in the *Iliad* only on the Great Day of Battle': and his existence is entirely functional».

τήσουν σκοπιές) και να μη νοιάζονται και πολύ για τις περιουσίες τους στην πόλη (στ. 297-302)· β) Πρωί, τα ξημερώματα, θα αντιμετωπίσουν τους Αχαιούς σε μάχη δίπλα στα κοίλα πλοία τους (στ. 303-4)· γ) (Επίλογος) Αν αλήθεια ο Αχιλλέας επιστρέψει, τόσο χειρότερα γ' αυτόν. Ο Έκτορας δεν θα τον αποφύγει, αλλά θα σταθεί απέναντί του και ένας από τους δύο θα νικήσει (στ. 305-9)³¹.

Η αναφορά στον πλούτο της Τροίας παρουσιάζεται με μία «περιτεχνη ειρωνεία». Ο Έκτορας είναι σαφής: «Δεν υπάρχει πια η πλούσια Τροία, η *πολύχρυσος* και *πολύχαλκος*, τί θα υπερασπιστούμε, και αν κάποιος από τους Τρώες διαθέτει ακόμα πλούτο, ας τον μοιράσει στον κόσμο, να τον χαρούν αυτοί καλύτερα παρά οι Αργείοι». Αποτελεί αυτό το σημείο του λόγου του Έκτορα μία έκκληση στη λαϊκή απληστία, μία δημαγωγία; Βέβαια, η αισιοδοξία, αλαζονική έστω, του ήρωα είναι θετική για το ηθικό του στρατού του³². Εξάλλου, ο Έκτορας εννοεί και κάτι άλλο πολύ πιο σημαντικό: «Τώρα που ο Δίας θα μου δώσει δόξα, εσύ μου λες να γυρίσω στην πόλη; Αυτή η πόλη έχει χάσει πάρα πολλά, δεν είναι η πόλη που ήξερες, δεν είναι πια το οχυρό των πολιτών της, δεν μπορεί πια να τους προστατεύσει».

Στον τελευταίο στίχο του πρώτου μέρους του λόγου του Έκτορα η φράση *ού... έπιπέσεται* (στ. 296) αντικρούει το *πίθεσθέ μοι* του Πολυδάμαντα που βρίσκεται στον αντίστοιχο στίχο, στο τέλος της δικής του έκκλησης (266). Και οι δύο ήρωες επικαλούνται την πειθώ, ο μεν Πολυδάμας στους στ. 266: *άλλ' ίομεν προτι άστν, πίθεσθέ μοι*, και 273: *εί δ' άν έμοις έπέεσσι πιθώμεθα κηδόμενοί περ*, ο δε Έκτορας αντικρούει την έκκληση για πειθώ του Πολυδάμαντα στους στίχους 296-7: *ού γάρ τις Τρώων έπιπέσεται· ού γάρ έάσω. /άλλ' άγεθ' ώς άν έγώ είπω, πειθώμεθα πάντες*. Από δύο φορές ο καθένας επικαλείται τη δύναμη της πειθοῦς. Μάλιστα ο Έκτορας είναι πιο κατηγορηματι-

31. Edwards, *Ομήρου Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, σσ. 311-4.

32. Ο Edwards, *Ομήρου Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, σ. 316, παρατηρεί ότι τα αρχαία σχόλια επιχειρούν να ερμηνεύσουν την επιδοκιμασία των Τρώων παραθέτοντας διάφορους λόγους, μερικοί από τους οποίους είναι απίθανοι (*άνοια βαρβαρική, ή έλπις τοῦ δημοβορῆσαι*), νεότεροι δε σχολιαστές αποδίδουν την πειθώ του Έκτορα στην αποτελεσματική δημαγωγία του.

κός, αλαζονικά αισιόδοξος για την ετυμηγορία των στρατιωτών: «Κανείς από τους Τρώες (*οὐ γάρ τις Τρώων*) δεν θα πεισθεί από σένα. Δεν θα τον αφήσω»³³. Πράγματι, κανένας, *οὐ τις*, δεν πείσθηκε από τα λόγια του Πολυδάμαντα, *ὃς ἐσθλὴν φράζετο βουλήν* (στ. 313). Το επίθετο *ἐσθλός* είναι από τις πιο ισχυρές λέξεις στην ομηρική γλώσσα, μαζί με το *ἀγαθός*, για να επαινεθεί κάποιος, ενώ για να επικριθεί το επίθετο *κακός*³⁴. Στην περίπτωση του Πολυδάμαντα (*ὃς ἐσθλὴν φράζετο βουλήν*: έδινε σωστή συμβουλή, συνετή) και του Έκτορα (*κακᾶ μητιόωντι*: έδινε λανθασμένη συμβουλή), δεν πρόκειται μόνο για τους χαρακτήρες των προσώπων και τις ηθικές αξίες τις οποίες υπηρετούν, αλλά για την επικείμενη δράση και εξέλιξη, η οποία καταλήγει στη δολοφονία του Έκτορα³⁵. Επικρατεί η δημαγωγία του Έκτορα, ο Επίλογος του οποίου δίνει έμφαση στο πρόσωπο του Αχιλλέα (στ. 305-9): «Αν ο Αχιλλέας επιστρέψει, θα τον πολεμήσω». Ο Αχιλλέας. Είναι ό,τι πανικοβάλλει τους Τρώες πιο πολύ. Μόλις πριν από λίγο εμφανίστηκε σαν ένας θεός του πολέμου και σκόρπισε τέτοιο πανικό ανάμεσά τους που όλοι ετράπησαν σε φυγή (Σ 203-31).

Κατά τη γνώμη μας, το πειστικότερο επιχείρημα του Έκτορα είναι

33. «Το τελευταίο και απότομο *οὐ γάρ εἶσω* –ας σημειωθεί η επανάληψη *οὐ γάρ*– είναι σχεδόν μία παρωδία της φράσης *ὄδε γάρ ἔσται*, με την οποία καταλήγει ο Πολυδάμαντας»: Edwards, *Ομήρου Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, σ. 313. Για τη χρήση από τον ομιλητή προστακτικής β' ή γ' προσώπου ή υποτακτικής α' προσώπου, για να εκφράσει πρόταση, συμβουλή ή εντολή, καθώς και για τη δομή του λόγου με μία αρχική πρόταση, αναδρομή σε όσα έχουν συμβεί, επαναφορά στο παρελθόν και επανάληψη της αρχικής πρότασης, βλ. Μπεζαντάκος, *Η ρητορική τῆς Ομηρικῆς μάχης*, σσ. 96-7.

34. Βλ. A.W.H. Adkins, *Ἠθικὲς ἀξίες καὶ πολιτικὴ συμπεριφορὰ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν πέμπτον αἰῶνα*, Ἀθήνα 2010, σ. 44 (τίτλ. πρωτ. *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece*, London 1972). Για τον ομηρικό ηρωϊκό κώδικα αξιών βλ. επίσης, Schofield, «*Euboulia in the Iliad*», σσ. 13-8.

35. Σύμφωνα με τον Griffin, «*The Speeches*», σ. 167, οι ομηρικοί λόγοι όχι μόνο χρησιμοποιούν σε σημαντικό βαθμό διαφορετικό ύφος, λεξιλόγιο και λογοτυπική γλώσσα από την αφήγηση, αλλά οι ομιλητές εκφράζουν δυνατές και καθαρές ηθικές κρίσεις, διαδραματίζοντας έτσι έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην καθοδήγηση της γνώμης του ακροατηρίου, πράγμα το οποίο δεν συμβαίνει στο αφηγηματικό μέρος.

η αυτοπεποίθησή του ότι θα αντιμετωπίσει τον Αχιλλέα. Ο ήρωας αποτελεί τη φωνή της εγγύησης για προστασία από τον εχθρό, για γενναία και αποφασιστική αντιμετώπισή του³⁶. Αισθανόμενος, ίσως, ότι έχει κερδίσει το ακροατήριό του, ο Έκτορας επαναλαμβάνει τα λόγια του Πολυδάμαντα των στίχων 277-8 (*πρωῖ δ' ὕπηοιοι σὺν τεύχεσι θωρηχθέντες/ στησόμεθ' ἄμ πύργους*), πιθανώς κοροϊδευτικά (303-4: *πρωῖ δ' ὕπηοιοι σὺν τεύχεσι θωρηχθέντες/ νησὶν ἐπὶ γλαφυρῆσιν ἐγείρομεν ὄξυν Ἄρηα*): (Πολυδάμας) «Καὶ τὸ πουρνό, τὰ ξημερώματα, συνάρματοι θὰ πᾶμε/ καὶ θὰ σταθοῦμε ἅπα στοὺς πύργους μας, κι ἄλί του **ἀπ' τὰ καράβια**/ ἂν ἔρθει ἐδῶ κι ἀνοίξει πόλεμο στὸ καστροτεῖχι γύρα! / **Πίσω στὰ πλοῖα** θὰ γύρει» (στ. 278-80: *τῶ δ' ἄλγιον, αἴ κ' ἐθέλησιν ἐλθὼν ἐκ νηῶν/ ... / ἄψ πάλιν εἶσ' ἐπὶ νῆας*). (Καὶ ο' Έκτορας): «Καὶ τὸ πουρνό, τὰ ξημερώματα, συνάρματοι θὰ πᾶμε/ τὸν ἄγριον Ἄρη νὰ σηκώσουμε **μπρὸς στὰ βαθιὰ καράβια**. Κι ἂν ὁ Ἀχιλλέας μαθῆς ὁ ἀντρόψυχος **ἀπ' τὰ καράβια ἀσκώθη**,/ ἄλί του, ἂν κάμει νὰ ῥθει!» (στ. 304-6: *νησὶν ἐπὶ γλαφυρῆσιν ... /... παρὰ ναῦφιν ἀνέστη δῖος Ἀχιλλεύς,/ ἄλγιον, αἴ κ' ἐθέλησι*)³⁷. Επίσης, επαναλαμβάνεται και στους δύο λόγους η φράση *ἄλγιον, αἴ κ' ἐθέλησιν*: στην περίπτωση του Πολυδάμαντα (στ. 278: *τῶ δ' ἄλγιον, αἴ κ' ἐθέλησιν*) τίθεται κάπως αόριστα, χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένο πρόσωπο («αλοίμονο σε κείνον που θα θελήσει»), ενώ στην περίπτωση του Έκτορα συγκεκριμενοποιείται στο πρόσωπο του Αχιλλέα (στ. 305-6: *Ἀχιλλεύς,/ ἄλγιον,*

36. Ο Martin, *The Language of Heroes*, σσ. 133-4, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀποφασιστικὴ φύση τοῦ Ἑκτορα ἐνώπιον τῶν ἀκροατῶν τοῦ, που εἶναι οἱ Τρῶες πολεμιστῆς, εἶναι ἡ αἰτία περιφρόνησης ἀπὸ μέρους τοῦ ἀκόμη καὶ τῶν οἰωνῶν καὶ οἰοῦντοτε προφητικῶν λόγων προέρχεται ἀπὸ τὸν Πολυδάμαντα (M 239-40). Αὐτὸ που τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ κάνει τὰ σωστὰ βήματα σε ἐπίπεδο πολεμικοῦ σχεδιασμοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ συνεχῶς δίνει διαταγές, παραγγέλματα, ὅπως θὰ ἔκανε ἕνας στρατιωτικὸς ἀρχηγός, ἀν καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι προστάζει πρῶτα ἀπ' ὅλους τὸν εαυτὸ του: «And Hektor, when he commands, seems to order primarily himself. No other speaker makes explicit so consistently the next moves he intends to make. Hektor's return to Troy shows him always talking about directions» (σ. 134).

37. Edwards, *Ὁμήρου Ἰλιάδα: Κείμενο καὶ Ἑρμηνευτικὸ Ὑπόμνημα*, σσ. 314-5. Ἡ μετάφραση εἶναι τῶν Καζαντζάκη-Κακριδῆ, *Ὁμήρου Ἰλιάδα*, σσ. 294-5, ὅπως καὶ ὅλες οἱ μεταφράσεις που ἀκολουθοῦν.

αἶ κ' ἐθέλησι: «αλοίομονο στον Αχιλλέα, αν κάμει νά' ρθει»).

Η τραγική όμως ειρωνεία έγκειται στην πλάνη του Έκτορα και στην πλάνη των Τρώων. Η ενισχυμένη αυτοπεποίθηση του ήρωα, ο οποίος αγνοεί ότι ο Δίας δεν θα συνεχίσει να τον υποστηρίζει, δεν πατάει σε στέρεο έδαφος και θα είναι πια πολύ αργά, όταν θα έχει συνειδητοποιήσει την αλήθεια (X 301-3)³⁸. Ήδη οι σκέψεις του Έκτορα στο μονόλογό του παρακάτω στη ραψωδία X, ενώ περιμένει τον Αχιλλέα για την τελική σύγκρουση, ανταποκρίνονται στο λόγο του εδώ στη Σ: διαλογίζεται ότι, εάν έμπαινε στο κάστρο μέσα, ο πρώτος που θα τον ντρόπιαζε θα ήταν ο Πολυδάμας, ο οποίος το προηγούμενο μόλις βράδυ, όταν σηκώθηκε ξαφνικά επάνω ο Αχιλλέας, τον συμβούλευε να οδηγήσει τους Τρώες μέσα στο κάστρο· θα ήταν έτσι πιο κερδισμένοι. Μα αυτός δεν τον άκουσε. Τώρα πολλοί από εκείνους είναι νεκροί. Είναι θέμα ντροπής πια γι' αυτόν, *έλεγχείης* (βλ. X 99-103: «ὦ μοι ἐγὼν, εἰ μὲν κε πύλας καὶ τείχεα δύω, / Πουλυδάμας μοι πρῶτος ἐλεγχείην ἀναθήσει, / ὅς μ' ἐκέλευε Τρωσὶ ποτὶ πτόλιν ἡγήσασθαι / νύχθ' ὑπο τήνδ' ὀλοήν, ὅτε τ' ὄρετο δῖος Ἀχιλλεύς. / ἀλλ' ἐγὼ οὐ πιθόμην· ἦ τ' ἂν πολὺ κέρδιον ἦεν»). Εντός της πόλης, για άλλη μία φορά, υπάρχει ασφάλεια, τα τείχη και οι πύλες της είναι ικανά να σώσουν τον Έκτορα, όμως ο ήρωας δεν θα κάνει αυτήν την επιλογή. Με την απόφασή του αυτή, βέβαια, συνδέεται και το κυνήγι του *κῆδος*, της δόξας: «Τώρα, τοῦ Κρόνου ὁ γιὸς τοῦ πῖβουλου ποῦ πλάι στὰ πλοῖα μοῦ δίνει/ δόξα νὰ πάρω, καὶ στὴ θάλασσα νὰ σπρώξω τοὺς Ἀργίτες, / μπρὸς στὸ λαὸ βουλές, ἀνέμναλε, μὴν ξεστομίζεις τέτοιες!» (Σ 293-5: νῦν δ' ὅτε πέρ μοι ἔδωκε Κρόνου παῖς ἀγκυλομήτεω / κῆδος ἀρέσθ' ἐπὶ νησί, θαλάσση τ' ἔλσαι Ἀχαιοὺς, / νήπιε, μηκέτι ταῦτα νοήματα φαῖν' ἐνὶ δήμῳ)³⁹. Μόνο με το θάνατό του θα επιτευχθεῖ αυτός ο στόχος, ένας θάνατος που γνωρίζουμε πολύ καλά ότι θα προέλθει από τον Αχιλλέα. Επομένως, *νήπιος* και *κῆδος* ανήκουν στη γλώσσα της πειθοῦς, τη δύναμη της οποίας έχει τώρα στα χέρια του ο ίδιος ο ποιητής/αφηγητής

38. Edwards, *Ομήρου Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, σ. 313.

39. Ο Έκτορας, με ανάλογη γλώσσα, δείχνει μία συνέπεια στα λόγια και στις πράξεις, τόσο στη ραψ. Σ όσο και στη X. Για τη σημασία της λ. *έλεγχείη* στα ομηρικά έπη βλ. Adkins, *Ἠθικὲς ἀξίες καὶ πολιτικὴ συμπεριφορὰ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, σσ. 44 κ.ε.

για την πραγματοποίηση του ποιητικού του σχεδίου⁴⁰.

«Αὐτὰ εἶπεν ὁ Ἴκτορας, καὶ χοῦγιαζαν οἱ Τρῶες συναγρικῶντας,/ οἱ ἀνέμουαλοι! Τὸ νοῦ τοὺς σάλεψε τότε ἡ Ἀθηνᾶ ἢ Παλλὰδα./ ποῦ πῆ- γαν κι ἄκουσαν τὸν Ἴκτορα, στραβὴ κι ἄς εἶχε γνώμη,/ ὅμως κανεὶς τὸν Πολυδάμαντα, ποῦ γνωστικὰ ἐμιλοῦσε» (ὅς ἐσθλὴν φράζετο βου- λήν)· η ἀντίδραση του πλήθους των στρατιωτῶν εἶναι μαζικὴ, προ- φανῶς δια βοῆς (κελάδησαν: οχλοβοή), εἶναι υπέρ του Ἴκτορα⁴¹. Εἶ-

Η Mackie, *Talking Trojan*, σσ. 123-4, παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἴκτορας δύο φορές απορρίπτει τὴν πρόταση διάσωσης τῆς πόλης, ἡ ὁποία γίνεται ἀπὸ τὸν Πολυδάμαντα, αὐτὴ δε ἡ στάση του απομακρύνεται ἀπὸ τὴ στρατηγικὴ υπεράσπιση τῆς πόλης του, λόγω τῆς ἐπιδίωξης του προσωπικοῦ του κλέους. Τὸ κινήγι τῆς δόξας ἀποκαλύπτεται μέσα ἀπὸ τα λόγια του στους στ. Σ 293-5, ἀλλὰ καὶ παρακάτω στη ραψ. Χ 304-5, ὅπου προτιμᾶ να πεθάνει ἐνδόξα καὶ ἀγωνιζόμενος, ὁ δε θάνατός του να εἶναι ἀποτέλεσμα γενναίων πράξεων που θα θυμούνται οἱ μελλοντικὲς γενιές («μὴ μᾶν ἀσπουδί γε καὶ ἀκλειῶς ἀπολοίμην,/ ἀλλὰ μέγα ρέξας τι καὶ ἐσσομένοισι πῶθέσθαι»: «Ὅμως νὰ μὴ χαθῶ ἀπολέ- μιστα κι ἀδόξαστα, πρὶν κάμω/ ἔργο τρανὸ, ποῦ κι οἱ μελλούμενες γενιές νὰ τὸ θυ- μούνται!»)· βλ. ἰδιαίτερα Mackie, *Talking Trojan*, σ. 166: «The kleos Hektor gets within Troy, which he fears he will lose by fighting Achilles in front of the city, is insignificant in comparison with the universal kleos of Homeric poetry. ... Just as Hektor rejects the local kleos 'praise, fame' of the Trojans, so too Achilles rejects the timē 'honor' of the Achaeans in favor of something greater» βλ. ἐπίσης, Schofield, «Euboulia in the Iliad», 18-21.

40. Ὁ χαρακτηρισμὸς νήπιε, «ἀνόητε», μπορεῖ να ἀποτελεῖ ἓνα ξέσπασμα ἀπο- δοκιμασίας καὶ ἐπίπληξης πρὸς τὸν Πολυδάμαντα, ὅμως, σύμφωνα με τὸν Edwards (*Ὀμήρου Ἰλιάδα: Κείμενο καὶ Ἑρμηνευτικὸ Ὑπόμνημα*, σ. 213), φανεράννει συγχρό- νως καὶ «ρητορικὴ ἀπέχθεια πρὸς τὸ συνομιλητὴ του». Πράγματι, τα συμφραζόμε- να του στίχου 295 παραπέμπουν σε πιθανὴ δημόσια παραπλάνηση μέσω του λόγου (μηκέτι ταῦτα νοήματα φαῖν' ἐνὶ δήμῳ).

41. Σ 310-3: Ὡς Ἴκτωρ ἀγόρευε, ἐπὶ δὲ Τρῶες κελάδησαν./ νήπιοι· ἐκ γὰρ σφε- ων φρένας εἴλετο Παλλὰς Ἀθῆνη./ Ἴκτορι μὲν γὰρ ἐπήνησαν κακὰ μητιῶντι,/ Που- λυδάμαντα δ' ἄρ' οὐ τις, ὅς ἐσθλὴν φράζετο βουλὴν. Ὁρθά παρατηρεῖ ἡ Mackie, *Talk- ing Trojan*, σ. 94, ὅτι ὁ ἐπαινος θα ταιριαζε περισσότερο ἀπο τὸν κέλαδον (θόρυβο, ταραχὴ) στο πλαίσιο μιᾶς συνέλευσης (πρβ. ἐπήνησαν στο στ. 312), ὥστοσο τὸ ρή- μα κελάδησαν χρησιμοποιεῖται με μία μᾶλλον κριτικὴ διάθεση ἀπὸ μέρους του ἀφηγητῆ, ὁ ὁποῖος προχωρεῖ στο ἀρνητικὸ σχόλιό του για τους Τρῶες με τὸ χαρα- κτηρισμὸ νήπιοι, ἐπαναλαμβάνοντάς τον καὶ περιφραστικὰ με τὴν ἐμπελοκὴ τῆς θεϊ- κῆς παρέμβασης καὶ συγκεκριμένα τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς (Σ 311: «Τὸ νοῦ τοὺς σάλεψε τότε ἡ Ἀθηνᾶ ἢ Παλλὰδα»).

ναι ο ομιλητής, ο οποίος επιτυγχάνει να κατευθύνει τη γνώμη του πλήθους. Ωστόσο οι επευφημίες τους έρχονται σε αντίθεση με την κρίση του ποιητή/αφηγητή, η οποία διατυπώνεται έντονα και κατηγορηματικά με τη χρήση ενός πολύ χαρακτηριστικού αφηγηματολογικού σήματος υποδήλωσης της γνώμης του. Είναι ο χαρακτηρισμός *νήπιοι* για τους Τρώες (στ. 311), με το ελαφρυντικό της υποθετικής θεϊκής παρέμβασης, ο οποίος συμπληρώνεται με την αντιδιαστολή των δύο χαρακτήρων, Πολυδάμαντα και Έκτορα, ως εκπροσωπούντων την *έσθλην βουλήν*, τη σωστή συμβουλή, και τη λανθασμένη γνώμη αντίστοιχα (*κακά μητιόωντι*). Η δεύτερη αποβαίνει νικητής στο πεδίο της *πειθοῦς*. Φαίνεται ότι για τον αφηγητή οι λόγοι αυτοί έχουν διαφορετική σημασία απ' ό,τι για τα πρόσωπα του ποιήματος. Η χρήση εκφράσεων «με το *νήπιος* είναι ένας χαρακτηριστικά ομηρικός τρόπος προαναγγελίας προβλημάτων που αφορούν κάποιο χαρακτήρα, ο οποίος δεν γνωρίζει την έκβαση μιας ενέργειας, αλλά και έμφασης στην αξιολύπητη ματαιότητα των ανθρωπίνων σχεδίων»⁴². Είναι ενδιαφέρουσα εδώ η χρήση του και από τον έναν από τους δύο αντιμαχόμενους ρητορικά χαρακτήρες, τον Έκτορα, ο οποίος προηγουμένως αποκάλεσε τον Πολυδάμαντα *νήπιον* (στ. 295: *νήπιε, μηκέτι ταῦτα νοήματα φαῖν' ἐνὶ δήμῳ*: «μπρὸς στό λαὸ βουλές, ἀνέμουαλε, μὴν ξεστομίζεις τέτοιες»), ο δε αφηγητής τον παραλαμβάνει και τον ανταποδίδει έμμεσα στον Έκτορα, χαρακτηρίζοντας ανόητους τους Τρώες, οι οποίοι πείσθηκαν απ' αυτόν.

Έτσι, σε αυτό το πολύ κρισιμο σημείο της επικής αφήγησης, ανάλογα έντονη είναι και η υποδήλωση του ρόλου του αφηγητή με μία προκαταβολική, συγχρόνως και συμπερασματική, απόρριψη εκ μέρους του μιας άστοχης και μοιραίας πρότασης. Έχουμε συγχρόνως και μία διεύρυνση του αφηγηματικού ορίζοντα, αφού ο ποιητής αποκαλύπτει βαθμιαία το συνολικό σχέδιο της *Ιλιάδας*. Λανθάνει δηλαδή εδώ μία τάση ενσωμάτωσης του γενικότερου θέματος του Τρωϊκού μύθου, του θέματος της άλωσης της Τροίας, το οποίο οικοδομείται

42. Edwards, *Ομήρου Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, σ. 316· βλ. και σσ. 74-5.

για τα καλά. Ο ποιητής πορεύεται με συνέπεια στην κύρια αφηγηματική γραμμή εξέλιξης, με βάση το αρχικό του σχέδιο όσον αφορά στην πλοκή της *Ιλιάδας*. Οι δε λόγοι των δύο ηρώων και οι συνέπειές τους εντάσσονται στο ευρύτερο σχέδιό του, προοικονομώντας τη μελλοντική δράση, ο ίδιος δε τοποθετείται στο μέσον με μία κριτική αποτίμηση της κατάστασης ή μάλλον με μία αρνητική αξιολόγηση της ετυμηγορίας του πλήθους.

Ο Αχιλλέας αποτελεί τη μεγίστη απειλή, αυτός είναι το σημείο αναφοράς στους δύο λόγους: (Πολυδάμας) *νῦν δ' αἰνῶς δείδοικα ποδώκεα Πηλεΐωνα: «Μά τώρα τοῦ Πηλέα τό γρήγορο τό γιό φριχτά τρομάζω»* (στ. 261)· (Εκτορας) *εἰ δ' ἔτεδν παρὰ ναῦφιν ἀνέστη δῖος Ἀχιλλεύς,/ ἄλγιον, αἴ κ' ἐθέλησι, τῷ ἔσσειται· οὐ μιν ἔγωγε/ φεύξομαι ἐκ πολέμοιο δυσηχέος, ἀλλὰ μάλ' ἄντην/ στήσομαι, ἧ κε φέρησι μέγα κράτος, ἧ κε φεροίμην*: “Κι ἂν ὁ Ἀχιλλέας μαθῆς ὁ ἀντρόφυχος ἀπ' τὰ καράβια ἀσκώθη,/ ἀλί του, ἂν κάμει νά ρθει! Ἀντίκρου του δειλιώντας δὲ θά φύγω/ ἀπ' τὸν κακόκραχτο τὸν πόλεμο, μόν' θά σταθῶ μπροστά του,/ και ποῖος τὸ ξέρει ποῖος θά κέρδιζε, γιὰ αὐτός γιὰ ἐγώ, τὴ νίκη” (στ. 305 κ.ε). Η σύγκληση της συνέλευσης έγινε εσπευσμένα, κατά τη διάρκεια της οι Τρώες παραμένουν ὀρθιοι και ἔντρομοι, *οὔνεκ' Ἀχιλλεὺς ἐξεφάνη (πάντας γὰρ ἔχε τρῶμος, οὔνεκ' Ἀχιλλεὺς/ ἐξεφάνη*: στ. 247-8). Σε αυτό ακριβώς το ιλιαδικό πρότυπο παραπέμπει και ο Κωνσταντίνος Καβάφης στο αλληγορικό του ποίημα *Τρῶες* (στ. 1-8):

*Εἶν' ἡ προσπάθειές μας, τῶν συφοριασμένων·
εἶν' ἡ προσπάθειές μας σὰν τῶν Τρώων.
Κομάτι κατορθώνουμε· κομάτι
παίρνομε' ἐπάνω μας· κι ἀρχίζουμε
νά' χουμε θάρρος και καλές ἐλπίδες.*

*Μὰ πάντα κάτι βγαίνει και μᾶς σταματᾶ.
Ὁ Ἀχιλλεὺς στὴν τάφρον ἐμπροστά μας
βγαίνει και μὲ φωνὲς μεγάλες μᾶς τρομάζει.—⁴³*

43. Κ.Π. Καβάφης, *Τὰ Ποιήματα, Α' (1897-1918)*, Νέα έκδοση του Γ.Π. Σαββίδη, Αθήνα 1991, σ. 32· στην παράθεση μέρους από το συγκεκριμένο ποίημα ακο-

Η αγωνία του κοινού διοχετεύεται προς την κατεύθυνση του Έκτορα, ας μου επιτραπεί ωστόσο να υποστηρίξω ότι είναι και προς την κατεύθυνση του ποιητή και του έργου του, της δικής του *πειθοῦς*, για την πραγματοποίηση ενός σχεδίου σε μεγάλη κλίμακα, που είναι η ίδια η πτώση της Τροίας. Με την καθοδήγηση του ποιητή η αφηγηματική γραμμή παραμένει σταθερή στη συνείδηση του ακροατή. Η επανεμφάνιση του Αχιλλέα, λίγο πριν από τη συνέλευση, με τη δημιουργία μιας πύρινης εικονοποιίας, παρέπεμπε με σχετικές παρομοιώσεις στην ίδια την πυρπόληση της Τροίας (Σ 203 κ.ε). Αυτήν ακριβώς τη διάσταση συνέλαβε και ο Καβάφης στη δική του εκπληκτική ανάγνωση του συγκεκριμένου σημείου της 18^{ης} ραψωδίας της *Ίλιάδας*, στην τελευταία στροφή των *Τρώων* (στ. 18-21), όπου «δραματοποιούνται οι θρήνοι του Πριάμου και της Εκάβης στη Χ και στην Ω ραψωδία και όπου μεταφερόμαστε από το προσωπικό και βιωματικό στο συλλογικό και μυθολογικό επίπεδο»⁴⁴:

*Ὅμως ἡ πτώσις μας εἶναι βεβαία. Ἐπάνω,
στὰ τείχη, ἄρχισεν ἤδη ὁ θρήνος.
Τῶν ἡμερῶν μας ἀναμνήσεις κλαῖν κ' αἰσθήματα.
Πικρὰ γιὰ μᾶς ὁ Πρίαμος κ' ἡ Ἐκάβη κλαῖνε.*

Οι ομηρικοί λόγοι προσθέτουν συμπληρωματικές φωνές στην παρουσίαση αντικρουόμενων εκδοχών των γεγονότων, αλλά σε τελευταία ανάλυση εκπροσωπούν την αυθεντική φωνή του ποιητή, τη δύναμη της δικής του ρητορικής και *πειθοῦς*. Ο ποιητής είναι αυτός που θα πείσει για το δικό του σχέδιο, το οποίο πρέπει να είναι το πιο έγκυρο

λουθούμε την ορθογραφία αυτής της έκδοσης. Βλ. *Ίλιάδος* Σ 215: *σὴ δ' ἐπὶ τάφρον ἰὼν ἀπὸ τείχεος*, και 217-8: *ἐνθα σὰς ἦῦσ', ... / ... ἀτὰρ Τρῶεσσιν ἐν ἄσπετον ὄρσε κοδοιμόν*. Ο J. Griffin, *Ὁ Ὅμηρος γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο*, Ἀθήνα 1999, σσ. 72-4 (τίτλ. πρωτ. *Homer on Life and Death*, Oxford 1980), διακρίνει το υπερφυσικό στοιχείο στη σκηνή αυτή 'επιφάνειας' του Αχιλλέα, που συνιστούν η τρομακτική του όψη και η δυνατή του κραυγή, τα οποία ωθούν «τόν φυσιολογικό ήρωισμό του σε ιδιαίτερο βαθμό καί ένταση».

44. Δ.Ν. Μαρωνίτη, «Η πτώσις μας είναι βεβαία», *Απολίτιστα μονοτονικά, Το Βήμα*, Κυριακή 23 Ιουνίου 2013.

και αποδεκτό. Ο πόλεμος θα συνεχιστεί στην Τρωϊκή πεδιάδα, εκτός των τειχών, έξω από την πόλη, και θα καταλήξει στο θάνατο του Έκτορα⁴⁵.

45. Είναι χαρακτηριστικοί οι στίχοι του Καβάφη στην τρίτη στροφή των *Τρώων* (στ. 9-12):

*Εἴν' ἡ προσπάθειές μας σὰν τῶν Τρώων.
Θαρροῦμε πῶς μὲ ἀπόφασι καὶ τόλμῃ
θ' ἀλλάξουμε τῆς τύχης τὴν καταφορά,
κ' ἔξω στεκόμεθα ν' ἀγωνισθοῦμε.*

Εδώ το καθαφικό *ἔξω* (στ. 12) είναι βασικό στοιχείο του ιλιαδικού προτύπου: πρόκειται για την ίδια την πρόταση του Έκτορα να παραμείνουν έξω, εκτός των τειχών και της πόλης τους, στην Τρωϊκή πεδιάδα, και εκεί να αντιμετωπίσουν τους Αχαιούς. Είναι η ίδια η επιλογή του Έκτορα. Η τραγική ειρωνεία είναι ότι, όταν ο ήρωας ετοιμάζεται να μονομαχήσει με τον Αχιλλέα βρίσκεται μόνος, έξω από την πόλη του, ενώ προηγουμένως οι υπόλοιποι Τρώες είχαν υποχωρήσει μέσα στην Τροία (Φ 606-11: *τόφρ' ἄλλοι Τρῶες πεφοβημένοι ἤλθον ὀμίλῳ/ ἀσπάσιοι προτὶ ἄστν, πόλις δ' ἔμπλητο ἀλέντων./ οὐδ' ἄρα τοί γ' ἔτλαν πόλιος καὶ τείχεος ἐκτός/ μείναι ἔτ' ἀλλήλους, καὶ γνώμεναι ὅς τε πεφεύγοι/ ὅς τ' ἔθαν' ἐν πολέμῳ· ἀλλ' ἔσσυ- μένως ἐσέχοντο/ ἐς πόλιν, ὄν τινα τῶν γε πόδες καὶ γούνα σαύσαι*). Η άτακτη υποχώρηση των Τρώων επιβεβαιώνει την προειδοποίηση και τους φόβους του Πολυδάμαντα στη Σ 270-2, η δε γλώσσα του παραπάνω χωρίου δίνει έμφαση στην πόλη και τα τείχη της ως το μοναδικό χώρο ασφάλειας και διάσωσης τους: η σημειολογία των φράσεων *προτὶ ἄστν, πόλις δ' ἔμπλητο, πόλιος καὶ τείχεος ἐκτός μείναι, ἐς πόλιν*, είναι σαφής και παραπέμπει στους λόγους Έκτορα και Πολυδάμαντα. Όπως είδαμε, το θέμα της υποχώρησης εντός της πόλεως ή παραμονής στο πεδίο της μάχης, απασχολεί και τον ίδιο τον Έκτορα στον εκτενέστατο μονόλογό του στη ραψ. X 99-130, λίγο πριν από τη μοιραία σύγκρουσή του με τον Αχιλλέα: βλ. N. Richardson, *Ομήρου Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, Τόμος Στ: Ραψωδίες Φ-Ω, Θεσσαλονίκη 2005 (τίτλ. πρωτ. *The Iliad: A Commentary, Volume VI, Books 21-24*, Cambridge 1993), σσ. 236-42, ιδιαίτερα σ. 237: «Βλέπουμε πόσο απορροφημένος είναι ακόμα ο Έκτορας με την τιμή και τη ντροπή και όχι με την ασφάλεια του λαού του, η οποία είχε καθορίσει τη συμβουλή του Πολυδάμαντα και εν ονόματι της οποίας τον παροτρύνει και ο Πρίαμος ... Αξίζει επίσης να παραθέσουμε τα σχ. bT: 'Ο ποιητής δείχνει πόσο καταστρεπτική είναι η αγάπη για τη δόξα (*φιλοτιμία*): γιατί, αφού δεν θέλει να λέγεται δειλός (*κακός*) από κάποιον κατώτερό του (*κακωτέρου*), ... πεθαίνει. Ο συλλογισμός του φανερώνει ευγενικό πνεύμα, αλλά και αφοσύνη: γιατί ήθελε να γιατρέψει το ένα κακό με ένα άλλο'».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adkins, A.W.H., *Ἠθικὴς ἀξίες καὶ πολιτικὴ συμπεριφορὰ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν πέμπτον αἰῶνα*, Ἀθήνα 2010 (τίτλ. πρωτ. *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece*, London 1972).
- Albracht, F., *Battle and Battle Description in Homer. A Contribution to the History of War*, London 2005.
- Αλεξοπούλου Κ., *Μορφές χρονικότητας στον Ὅμηρο*, Αθήνα 2004.
- Ἀναστασίου, Γ., «Ὁ ἀφηγηματικὸς χαρακτήρας τῶν λόγων στὴν Ὀδύσσεια», στο *Σπονδές στὸν Ὅμηρο. Ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Στ' Ὑπενεδρίου γιὰ τὴν Ὀδύσσεια (2-5 Σεπτεμβρίου 1990)*, Ἰθάκη 1993, σσ. 41-56.
- Bakker, E.J., *Poetry in Speech. Orality and Homeric Discourse*, Ithaca and London 1997.
- Barker, E.T.E., *Entering the Agon. Dissent and Authority in Homer, Historiography and Tragedy*, Oxford 2009.
- Beck, D., *Homeric Conversation*, Cambridge, Mass., and London 2005.
- Cramer, O.C., «Speech and Silence in the *Iliad*», *CJ* 71 (1976), σσ. 300-4.
- Detienne, M., *Οἱ κύριοι τῆς ἀλήθειας στὴν ἀρχαϊκὴ Ἑλλάδα*, Αθήνα 2001 (τίτλ. πρωτ. *Les Maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Paris 1967).
- Edwards, M.W., *Homer. Poet of the Iliad*, Baltimore and London 1987.
- , *Ὁμήρου Ἰλιάδα: Κείμενο καὶ Ἑρμηνευτικὸ Ὑπόμνημα*, Τόμος Ε: Ραψωδίες P-Y, Θεσσαλονίκη 2003 (τίτλ. πρωτ. *The Iliad: A Commentary, Volume V, Books 17-20*, Cambridge 1991).
- Griffin, J., *Ὁ Ὅμηρος γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο*, Ἀθήνα 1999, (τίτλ. πρωτ. *Homer on Life and Death*, Oxford 1980).
- , «Words and Speeches in Homer», *JHS* 106 (1986), σσ. 36-57.
- , «The Speeches», στο R. Fowler, ed., *The Cambridge Companion to Homer*, Cambridge 2004, σσ. 156-67.
- Johnstone, C.L., *Listening to the Logos. Speech and the Coming of Wisdom in Ancient Greece*, The University of South Carolina 2009.
- de Jong, I.J.F., *Narrators and Focalizers. The Presentation of the Story in the Iliad*, Amsterdam 1987.
- , «Introduction. Narratological Theory on Time», στο I.J.F. de Jong καὶ R. Nünlist, eds, *Time in Ancient Greek Literature*, Leiden and Boston 2007, σσ. 1-14.
- , «Homer», στο I.J.F. de Jong καὶ R. Nünlist, eds, *Time in Ancient Greek Literature*, Leiden and Boston 2007, σσ. 17-37.

- Καβάφη, Κ.Π., *Τὰ Ποιήματα, Α' (1897-1918)*, Νέα έκδοση του Γ.Π. Σαββίδη, Αθήνα 1991.
- Καζαντζάκη Ν. και Κακριδή Ι.Θ., *Όμηρον Τλιάδα*, Αθήνα 1955.
- Karp, A.J., «Homeric Origins of Ancient Rhetoric», *Arethusa* 10.2 (1977), σσ. 237-58.
- Kennedy, G.A., «The Ancient Dispute over Rhetoric in Homer», *AJPh* 78 (1957), σσ. 23-35.
- , *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton 1963.
- , *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής, Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής*, Αθήνα 2001 (τίτλ. πρωτ. *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton 1994).
- Latacz, J., *Όμηρος. Ο θεμελιωτής της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000 (τίτλ. πρωτ. *Homer. Der erste Dichter des Abendlandes*, Artemis & Winkler 1997).
- Lohmann, D., *Die Komposition der Reden in der Ilias*, Berlin 1970.
- , «The 'Inner Composition' of the Speeches in the *Iliad*», στο G.M. Wright και P.V. Jones, eds, *Homer: German Scholarship in Translation*, Translated by P.V. Jones, Oxford 1997, σσ. 71-102.
- Mackie H., *Talking Trojan. Speech and Community in the Iliad*, Lanham, Boulder, New York, London 1996.
- Μαρωνίτη, Δ.Ν., «Η πτώσις μας είναι βεβαία», *Απολίτιστα μονοτονικά, Το Βήμα*, Κυριακή 23 Ιουνίου 2013.
- Martin, R.P., *The Language of Heroes. Speech and Performance in the Iliad*, Ithaca, NY, 1989.
- Μπεζαντάκος, Ν.Π., *Η ρητορική τῆς Όμηρικῆς μάχης*, Αθήνα 1996.
- Pelliccia, H.N., *Mind, Body, and Speech in Homer and Pindar*, *Hypomnemata* 107, Göttingen 1995.
- Pernot, L., *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*, Αθήνα 2005, (τίτλ. πρωτ. *La rhétorique dans l'antiquité*, Librairie Générale Française, Paris 2000).
- Purves, A.C., *Space and Time in Ancient Greek Narrative*, Cambridge 2010.
- Redfield, J.M., *Η Τραγωδία του Έκτορα: Φύση και Πολιτισμός στην Τλιάδα*, Αθήνα 1992 (τίτλ. πρωτ. *Nature and Culture in the Iliad: The Tragedy of Hector*, Chicago 1975).
- Richardson, N., *Όμηρον Ιλιάδα: Κείμενο και Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, Τόμος Στ: Ραψωδίες Φ-Ω, Θεσσαλονίκη 2005 (τίτλ. πρωτ. *The Iliad: A Commentary, Volume VI, Books 21-24*, Cambridge 1993).
- Richardson, S., *The Homeric Narrator*, Nashville, Tenn. 1990.
- Roisman, H.M., «Right Rhetoric in Homer», στο I. Worthington, ed., *A Companion to Greek Rhetoric*, Oxford 2007, σσ. 429-46.

- Schofield, M., «*Euboulia* in the *Iliad*», *CQ* 36 (i) (1986), σσ. 6-31.
- Solmsen, F., «The 'Gift' of Speech in Homer and Hesiod», *TAPA* 85 (1954), σσ. 1-15.
- Toohy, P.G., «Epic and Rhetoric», στο I. Worthington, ed., *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*, σσ. 153-75.
- Walker, J., *Rhetoric and Poetics in Antiquity*, Oxford 2000.
- Willcock, M.M., *The Iliad of Homer: Books XIII-XXIV*, London 1984.
- Worthington, I., ed., *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*, London 1994.
- , ed., *A Companion to Greek Rhetoric*, Oxford 2010.

† ΔΑΝΙΗΛ ΙΑΚΩΒ

Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσσαλονίκης

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ *ΑΛΚΗΣΤΗ* ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ

Περίληψη. Το αρχαιότερο σωζόμενο δράμα του Ευριπίδη, η *Άλκηστη*, παρουσιάζει σειρά ερμηνευτικών προβλημάτων, που τίθενται επιτακτικά στον σημερινό μελετητή. Το έργο – το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εύκολα ως παραμυθόδραμα, αφού εκθειάζει την ανάκτηση μιας ζωής με την εκούσια προσφορά μιας άλλης και την επιστροφή ενός χαρακτήρα από τον θάνατο – υποκαθιστά στην τετραλογία το σατυρικό δράμα, προκαλώντας εύλογα ειδολογικά ερωτήματα. Μπρος στο αδιέξοδο δίλημμα που τίθεται στο δράμα σχετικά με την αντιμετώπιση του χρησμού του Απόλλωνα, ο ποιητής επιλέγει την καταλληλότερη λύση για το παραμυθικό θέμα του έργου: η Άλκηστη ως ένδειξη αγνής συζυγικής αγάπης προσφέρει τη ζωή της, για να σώσει τον Άδμητο, και ο Άδμητος εκλαμβάνει τον εκούσιο θάνατο της συζύγου του ως φυσική απώλεια. Η συμπεριφορά του Άδμητου δεν ερμηνεύεται ως ειρωνική, ακόμη κι όταν αυτός δίνει την αντισταθμιστική υπόσχεση για πλήρη αγαμία και απομόνωση μετά τον θάνατο της συζύγου του. Επιπλέον στην *Άλκηστη*, σε αντίθεση με άλλους προλόγους, ο Ευριπίδης επιλέγει συνειδητά να μην κάνει οποιαδήποτε αναφορά στο παρελθόν, αλλά να εκκινήσει από την ημέρα του θανάτου της Άλκηστης και να θέσει την υπόσχεσή της σε προδραματικό χρόνο, ενώ την υλοποίησή της μετά την απόκτηση παιδιών, ώστε να μεγιστοποιήσει το δραματικό αποτέλεσμα. Ο αποχαιρετισμός του παλατιού πριν από τη θυσία, ο οποίος κινείται σε δύο επίπεδα, στον μελλοντικό γάμο των παιδιών και στην οικειοποίηση της συζυγικής κλίνης από άλλη γυναίκα, δεν απαιτεί με χαιρεκακία την ισόβια αγαμία του Αδμήτου, αντίθετα υποδεικνύει συμβατικά τον πρόσφορο χρόνο του ενδεχόμενου μελλοντικού του γάμου. Η φιλοξενία του Ηρακλή στο παλάτι κατατάσσει αμέσως τον μυθικό ήρωα στη χορεία όσων φέρονται αλληλέγγυα στον Άδμητο και αποτελεί ικανοποιητική συνθήκη προκειμένου να προκαλέσει ως ανταπόδοση την επιστροφή της Άλκηστης στη ζωή. Αντίθετα, αν και όμαιμος, ο Φέρης, εξαιτίας της φιλοζωίας του, αντιμετωπίζει τον Άδμητο ορθολογικά και όχι συναισθηματικά. Με τη συνειδητή άρνησή του να προσφέρει τη ζωή του καταλήγει να εμφανίζεται ως εχθρός. Ταυτόχρονα ενυπάρχουν στο έργο κάποια ρεαλιστικά στοιχεία: η θυσία της Άλκηστης έπρεπε να υποκατασταθεί από τη θυσία των υπέργηρων γονιών, ενώ ο Άδμητος αναμετράται με

τη προσωπική του ενοχή. Τα στοιχεία αυτά ωστόσο δεν υπερκαλύπτουν το δεσπύζον παραμυθικό θέμα του δράματος.

Summary. *Alcestis*, Euripides' oldest extant play, contains a number of interpretative problems, which raise major concerns to modern scholars. We may easily claim that the play is a fairy tale drama (*Märchendrama*), since it exalts the substitution of a life by the voluntary offer of another life and includes a character's return from death. *Alcestis* is the last play of the tetralogy substituting the satyric drama, thereby creating justifiable questions regarding its genre. There is an impasse dilemma in the play about how Apollo's oracle is handled. In this question, Euripides chooses the most appropriate solution to the mythical theme: Alcestis offers her life as a sign of pure, conjugal love, in order to save Admetus, and Admetus considers her death as a physical loss. Admetus' behaviour is not considered ironic even when he gives a compensatory promise for absolute celibacy and isolation after Alcestis' death. Moreover, Euripides, unlike other prologues, consciously chooses not to make any references to the past and begins his story from the day of Alcestis' death. Her promise is placed during pre-dramatic time, while its fulfillment occurs after the birth of her children. Her farewell to the palace before her sacrifice unfolds in two levels, the children's future marriage and the appropriation of the marital bed by another woman. It does not signify, however, Alcestis' gloating attitude towards Admetus' lifelong celibacy. In fact, it points out the time conducive to his potential future marriage within the given conventions. Hercules' stay in the palace immediately enlists the hero within the category of those who treat Admetus with solidarity and constitutes a condition that functions as a form of compensation; Alcestis is brought back to life. Conversely, despite the blood bonds between them, Feris, drawn by his love for the good life, treats Admetus not emotionally but rationally, whilst his conscious refusal not to sacrifice his life for his son results to his being seen as an enemy. There are, simultaneously, some realistic elements in the play: Alcestis' sacrifice is substituted by the sacrifice of Admetus' elderly parents while Admetus must confront by himself his own guilt. Nevertheless, these two factors do not overshadow the dominant mythic theme of the play*.

* Τις περιλήψεις έγραψε η κ. Ειρήνη Παπαδοπούλου και επιμελήθηκαν ο Ι. Ν. Περυσινάκης και η διευθύντρια της Επετηρίδας "Δωδώνη: Φιλολογία" Ελένη Χουλιαρά-Ράιου που ανέλαβε και τη φροντίδα της εκτύπωσης όλου του άρθρου.

Το αρχαιότερο σωζόμενο δράμα από τη θεατρική παραγωγή του Ευριπίδη εκπροσωπείται από ένα ερμηνευτικά αμφιλεγόμενο έργο, την *Άλκηστη*, που παραστάθηκε το 438 π.Χ. μαζί με τις *Κρήσες*, τον *Αλκμέωνα τον διά Ψοφίδος* και τον *Τήλεφο*, καταλαμβάνοντας τη θέση του σατυρικού δράματος¹. Στη συνέχεια θα επιχειρήσω να παρακολουθήσω την εξέλιξη της πλοκής, τη γνώση της οποίας προϋποθέτω δεδομένη, με αποκλειστικό στόχο να επικεντρωθώ στα ποικίλα προβλήματα που θέτει το έργο στον σημερινό ερμηνευτή, περιοριζόμενος, για λόγους οικονομίας, στην πρόσφατη βιβλιογραφία. Προτού όμως προχωρήσω, οφείλω να προτάξω τέσσερις προκαταρκτικές παρατηρήσεις.

A) Το θέμα του δράματος: τόσο η δυνατότητα της υποκατάστασης μιας ζωής με την εκούσια προσφορά μιας άλλης όσο και η επιστροφή από τον τάφο είναι θέματα εξωπραγματικά, που πλαισιώνουν το έργο² και προσιδιάζουν περισσότερο σε παραμύθι παρά σε δράμα, μολοντί παρόμοια φαινόμενα, όπως το ξανάνιωμα του γέροντα Ιολάου στους *Ηρακλείδες*, δεν είναι άγνωστα στον Ευριπίδη. Η επισήμανση αυτή κρίνεται απαραίτητη, καθώς θέτει το κρίσιμο ερώτημα γιατί ο ποιητής επέλεξε να πραγματευθεί ένα παραμυθικό θέμα, αν επιθυμούσε να αντιμετωπιστεί το έργο του ειρωνικά. Ωστόσο, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, ο Ευριπίδης επιδίωξε με το δράμα του να αποκαλύψει την υποκρισία του Αδμήτου³.

B) Το ειδολογικό πρόβλημα: το έργο υποκατέστησε το προβλεπόμενο σατυρικό δράμα. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι αν ο Ευριπίδης επανέλαβε και άλλες φορές αυτό το πείραμα. Από την αρχαία βιογραφία του ποιητή πληροφορούμαστε ότι του αποδίδονταν μόνο οχτώ σατυρικά δράματα, και ο εξαιρετικά περιορισμένος αριθμός τους καθιστά πιθανή την εικασία ότι αρκετές τραγωδίες θα καταλάμβαναν την τελευταία θέ-

1. Βλ. την αρχαία υπόθεση, η οποία έγινε γνωστή χάρη στην έκδοση του έργου από τον Dindorf το 1834.

2. Πρβ. Lloyd 1985, 124.

3. Το δριμύτερο κατηγορητήριο κατά του Αδμήτου στοιχειοθετήθηκε από τον von Fritz 1962, ο οποίος επηρέασε καταλυτικά τη μεταγενέστερη έρευνα.

ση στην τετραλογία⁴. Η κριτική⁵ επιχείρησε να εντοπίσει ειδοποιά γνωρίσματα που προσιδιάζουν στο σατυρικό δράμα, αλλά το έργο πρέπει να προσλήφθηκε ως τραγωδία⁶.

Γ) Το δράμα παρουσιάζει με τρόπο αξιοσημείωτο κλειστή μορφή: αρχίζει αμέσως με τον επικείμενο θάνατο της Άλκηστης, τον παριστάνει επί σκηνής, περιέχει τη σύγκρουση πατέρα και γιου σχετικά με την απροθυμία του πρώτου να προσφέρει τη ζωή του ώστε να σωθεί το παιδί του και, τέλος, περιλαμβάνει την προαναγγελθείσα στον πρόλογο φιλοξενία του Ηρακλή, ο οποίος αναλαμβάνει και τη λειτουργία του αγγέλου από τον εξωσκηνικό χώρο, τον τάφο της ηρωίδας. Αξίζει στα συμφραζόμενα αυτά να υπογραμμιστεί ότι η σωτηρία της Άλκηστης είναι άθλος που ανάγεται αποκλειστικά στη βούληση του Ηρακλή⁷ και δεν επιβάλλεται υποχρεωτικά από τον Ευρυσθέα. Το δράμα ολοκληρώνεται με τις εντολές του Αδμήτου για πάνδημη γιορτή, χωρίς καμιά αναφορά στη μελλοντική ζωή του ζεύγους, η οποία, ελλείψει ενδείξεων περί του αντιθέτου, προοιωνίζεται ευτυχισμένη.

Και τα χορικά συνδέονται στενά με την πλοκή. Αν θέλαμε να αποδώσουμε επιγραμματικά το περιεχόμενο του δράματος, θα το επιγράφαμε: «θάνατος και αναβίωση της Άλκηστης». Το παρελθόν και το μέλλον δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον, ενώ η σχέση του ζεύγους και στις δύο χρο-

4. Βλ. Mastronarde 2010, 57, ο οποίος επισημαίνει ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί με βεβαιότητα η περίπτωση μεγάλος αριθμός ευριπίδειων σατυρικών δραμάτων να είχε χαθεί, προτού αρχίσει η συλλεκτική δραστηριότητα των Αλεξανδρινών φιλολόγων.

5. Βλ. Susanetti, 2001.

6. Ο Riemer 1989 υποστηρίζει στη μονογραφία του ότι πρόκειται για γνήσια τραγωδία, που αξιοποιεί διακειμενικά τόσο τις *Χοηφόρες* και τις *Ευμενίδες* του Αισχύλου όσο και τις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή. Η Gregory 2006 εντοπίζει επίδραση της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή. Πρβ. Markantonatos 2013, 61, σημ. 59. Ο Marshall 2000, 229-38, υποστήριξε ότι ο Ευριπίδης συμμορφώθηκε προς ένα ψήφισμα επί άρχοντος Μορυχίδου, σύμφωνα με το οποίο απαγορευόταν η πολιτική διακωμώδηση. Η άποψη αυτή εναρμονίζεται, κατά τη γνώμη μου, καλύτερα με την κωμωδία παρά με το σατυρικό δράμα, το οποίο, όπως και η τραγωδία, αντλεί υποθέσεις δανεισμένες από τον μύθο. Βέβαια και ο δραματοποιημένος μύθος μπορεί να περιέχει πολιτικές αναφορές, αλλά η υπαινικτική τους φύση θα ενοχλούσε ασφαλώς λιγότερο.

7. Για τον Ηρακλή γενικά βλ. Stafford 2012.

νικές βαθμίδες πρέπει να θεωρηθεί ανέφελη. Απόδειξη του ισχυρισμού ότι το μέλλον παραμένει αδιευκρίνιστο προσφέρει το ερώτημα αν η επάνοδος της Άλκηστης στη ζωή συνεπάγεται τον θάνατο κάποιου άλλου προσώπου, προκειμένου να αποκατασταθεί το ισοζύγιο ανάμεσα στον κόσμο των ζωντανών και το βασίλειο των νεκρών, όπως είχαν συμφωνήσει οι Μοίρες με τον Απόλλωνα. Δεν αποκλείεται, για παράδειγμα, τελικά να έχασε τη ζωή του κάποιος από τους γονείς του Αδμήτου, όπως συμβαίνει σε μια νεότερη αρμενική εκδοχή του ευρέως διαδεδομένου παραμυθιού⁸.

Δ) Η τελευταία παρατήρηση αφορά την προτεινόμενη από την έρευνα εγωιστική συμπεριφορά του Αδμήτου⁹. Για να στοιχειοθετηθεί όμως αυτή η μομφή, πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη η θέση ότι αναγκαία συνθήκη για την ύπαρξη μιας τραγωδίας είναι η παρουσία ενός αδιέξοδου διλήμματος με καταστροφικές επιπτώσεις για τον ήρωα¹⁰. Υπ' αυτούς τους όρους οι διαθέσιμες επιλογές του ποιητή είναι οι εξής: α) Ο Άδμητος αποσιωπά το δώρο του Απόλλωνα και επιλέγει με γενναιότητα τον προσωπικό του θάνατό¹¹. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για έναν φυσιολογικό θάνατο, που δεν θέτει ιδιαίτερα προβλήματα και, συνεπώς, δεν μπορεί να προσφέρει το απαραίτητο υλικό για δραματική αξιοποίηση. β) Κάποιος από τους υπέργηρους γονείς του αποφασίζει να προσφέρει τη ζωή του για τη σωτηρία του Αδμήτου. Και πάλι δεν ανακύπτει

8. Οι Luschsig-Roisman 2003 163-226, εντοπίζουν μια αντιστοιχία ανάμεσα στην *Άλκηστη* και τον αισχύλειο *Αγαμέμνονα*: όπως η επιστροφή του πορθητή της Τροίας και η είσοδος του στο παλάτι σηματοδοτούν τον θάνατό του, έτσι και η επιστροφή της βασίλισσας στη ζωή συνεπάγεται τον θάνατο του συζύγου της. Ωστόσο είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι ο Ευριπίδης θα συνέθετε ένα δράμα για να το ακυρώσει στη συνέχεια, αφού με την προτεινόμενη λύση επιστρέφουμε στην προδραματική κατάσταση, στον επικείμενο θάνατο του Αδμήτου. Για μια αφηγηματολογική ανάλυση του έργου με θρησκευσιολογικές προεκτάσεις βλ. Markantonatos 2013, 23 κε.

9. von Fritz 1962, Schwinge 1962, 42 κε. και 1968, 100 κε.

10. Βλ. Snell 1928.

11. Έχει υποστηριχθεί ότι το μήνυμα του έργου συνίσταται στην άποψη ότι ο θάνατος είναι προσωπική υπόθεση και επομένως κάθε προσπάθεια αποφυγής του όχι μόνο είναι εγωιστική, αλλά και δημιουργεί πρόσθετα προβλήματα. Η θέση αυτή όμως λησμονεί ότι το θέμα της υποκατάστασης είναι εξωπραγματικό.

σοβαρό πρόβλημα. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι ο Ηρακλής θεωρεί απολύτως φυσιολογική την απώλεια ενός ηλικιωμένου ατόμου (στ. 516). γ) Η μόνη δυνατότητα με καταλυτικές συνέπειες για τον Άδμητο και τα παιδιά του είναι η προσφορά της ζωής της Άλκηστης. Όπως τονίζει η ίδια, πεθαίνει τη στιγμή που τα ανήλικα παιδιά της την έχουν απόλυτη ανάγκη (στ. 317-19, 379), ενώ ο Άδμητος με το πολυσυζητημένο (στ. 940) «*ἄρτι μανθάνω*» συνειδητοποιεί σε όλο τους το μέγεθος τις βαριές συνέπειες της απώλειας της Άλκηστης¹².

Το συμπέρασμα είναι προφανές: η τελευταία επιλογή συνιστά την αναγκαία και μοναδική συνθήκη για τη σύνθεση του δράματος. Η υιοθέτησή της όμως έχει αντιφατικές επιπτώσεις στα πρόσωπα του έργου. Ο Άδμητος είναι ο μεγάλος κερδισμένος, αφού κατόρθωσε να εξασφαλίσει την επιβίωσή του, αλλά και ταυτόχρονα ο μεγάλος χαμένος, αφού εξαγοράζει την επιβίωσή του με τίμημα εξαιρετικά βαρύ, το οποίο συνίσταται, σύμφωνα με τις υποσχέσεις του, στο μόνιμο πένθος, στην ισόβια αγαμία, καθώς και στην αποχή από κάθε ψυχαγωγία (στ. 343-44). Στην ουσία πρόκειται για έναν επίγειο θάνατο¹³. Επιπλέον ο βασιλιάς θρηνεί γοερά την πρόωρα πεθαμένη σύζυγό του, ενώ η επιβίωσή του προϋποθέτει υποχρεωτικά τη δική της προσφορά. Ο ποιητής κλήθηκε επομένως να χειριστεί ένα σύνθετο πρόβλημα, καθώς θα έπρεπε να παρουσιάσει τον θρήνο του Αδμήτου είτε ως ειλικρινή και παραχαχτικό είτε ως υποκριτικό.

Η τελευταία δυνατότητα πιστεύω ότι δεν ανταποκρίνεται ούτε στις προσδοκίες του κοινού ούτε στις προθέσεις του ποιητή, ο οποίος είχε στη διάθεσή του τρεις δυνατότητες: α) να παραστήσει τον Άδμητο κυνικά αδιάφορο για τον θάνατο της συζύγου του, με αποτέλεσμα να προκαλέσει την απώθηση του κοινού· β) να θέσει το πρόβλημα της αποδοχής της θυσίας εκ μέρους του Αδμήτου και της ενδεχόμενης ενοχής του (αυτό πράγματι συμβαίνει τελείως απομονωμένα

12. Dale 1954, xxv· Seeck 1985, 80, σημ. 10. Η έμπειρη Θεράπαινα υπογραμμίζει ορθά ότι ο βασιλιάς δεν έχει ακόμη συνειδητοποιήσει πλήρως τη σοβαρότητα της κατάστασής του (στ. 145).

13. Πρβ. Markantonatos 2013, 77, σημ. 84.

στον αγώνα λόγων ανάμεσα στον Φέρητα και τον Άδμητο)¹⁴. γ) να παρουσιάσει τον θάνατο της Άλκηστης ως φυσική απώλεια. Ο Ευριπίδης, κατά τη γνώμη μου, επέλεξε την τελευταία δυνατότητα, αφού η θυσία της βασίλισσας ήταν εκούσια. Αυτός είναι ο λόγος που ο Χορός χρησιμοποιεί τους γνωστούς κοινούς παραμυθητικούς τόπους σχετικά με την απώλεια συζύγου και αναφέρεται σε νόσο (στ. 236, 203), ενώ δεν επιρρίπτει στον Άδμητο καμιά απολύτως ευθύνη.

Η τελευταία παρατήρηση οδηγεί νομοτελειακά στη λεπτομερέστερη εξέταση της συμπεριφοράς του Αδμήτου, η οποία, όπως επισημάνθηκε, κρίθηκε από την έρευνα υπερβολική και κατά βάθος υποκριτική¹⁵, αφού ο ήρωας δείχνει να απωθεί συνειδητά την ευθύνη του για τον θάνατο της συζύγου του. Το γεγονός αυτό όμως, όπως ήδη υπογραμμίστηκε, οφείλεται στην ιδιορρυθμία του προς δραματοποίηση υλικού. Ότι η συμπεριφορά του ήρωα είναι υπερβολική το επισημαίνει το ίδιο το κείμενο (στ. 1077): «μή νυν ὑπέρβαλλ', ἀλλ' ἔναισίμῳς φέρε», συμβουλεύει ο Ηρακλής τον Άδμητο¹⁶. Η υπερβολική συμπεριφορά είναι δικαιολογημένη, αν υποθέσουμε ότι ο ποιητής επιθυμούσε να εκφράσει συμπυκνωμένα και προκαταβολικά τον άφατο πόνο του Αδμήτου, ο οποίος προοικονομεί την άθλια ζωή που τον περιμένει, ενώ εξ αντιθέτου αναδεικνύει την ύψιστη ευτυχία από την επανένωση των συζύγων. Ο Άδμητος επιχειρεί με τις υποσχέσεις του να αντισταθμίσει με ένα είδος επίγειου θανάτου, όπως είδαμε, την προσφορά της ζωής της συζύγου του¹⁷. Ωστόσο η συμπεριφορά

14. Πρβ. Riemer 1989, 157: το έργο συνεχίζεται σαν η σκηνή του αγώνα να μην πραγματοποιήθηκε ποτέ, άποψη με την οποία διαφωνώ.

15. Βλ. ενδεικτικά Swift 2010, 355.

16. Ο υπερβολικός θρήνος του βασιλιά δεν είναι συγκρίσιμος με τον θρήνο της Ηλέκτρας (Swift 2010, 357), γιατί ο τελευταίος αφορά έναν παρελθοντικό θάνατο (τον φόνο του Αγαμέμνονα) και τις συνακόλουθες οδυνηρές συνέπειες (οικονομική δυσπραγία και κοινωνική απομόνωση, γάμος χωρίς ερωτική ικανοποίηση), ενώ ο θρήνος του Αδμήτου αφορά έναν παροντικό θάνατο που επισύρει μεγάλο πόνο και συνεπάγεται πλήθος αρνητικών συνεπειών στο άμεσο μέλλον.

17. Βλ. Padilla 2000, 179-211, ο οποίος αξιολογεί την αντισταθμιστική προσπάθεια του ήρωα ως υποκριτική.

του δεν ισοδυναμεί κατά κανέναν τρόπο με υποκρισία¹⁸. Για να κατανοήσουμε ορθά τη συμπεριφορά του βασιλιά, κρίνεται ενδεδειγμένη η αναλογία προς την ανταλλαγή δώρων ανάμεσα στον Γλαύκο και τον Διομήδη στην *Ιλιάδα* (Ζ 119-236). Ως γνωστόν, οι δύο μονομάχοι ανταλλάσσουν τη χρυσή με τη χάλκινη ασπίδα. Αν δεχθούμε ότι η χρυσή αντιστοιχεί στο πολυτιμότερο αγαθό κάθε ανθρώπου, τη ζωή του, και η χάλκινη στις υποσχέσεις του Αδμήτου, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι τόσο η στρατιωτική ανταλλαγή δώρων όσο και η υποκατάσταση της ζωής του βασιλιά από τη ζωή της Άλκηστης δεν είναι μετρήσιμα μεγέθη, αλλά έχουν συμβολική αξία, αφού ο θάνατος της ηρωίδας εξισορροπείται από μια αβίωτη επίγεια ζωή. Η αναλογία έγκειται στο γεγονός ότι οι ασπίδες, ασχέτως προς την υλική τους υπόσταση, επιτελούν την ίδια λειτουργία, προστατεύουν τη ζωή του πολεμιστή κατά τη διεξαγωγή της μάχης. Και στο δράμα η επίγεια ζωή του Αδμήτου και ο θάνατος της Άλκηστης, όπως ήδη επισημάνθηκε, εξομοιώνονται¹⁹. Η μομφή για εγωισμό και δειλία, επομένως, δεν ευσταθεί, γιατί το θέμα δεν αφορά τόσο τη συμπεριφορά του Αδμήτου όσο την ποιότητα της ζωής του ως συνέπεια του θανάτου της Άλκηστης.

Εξετάζοντας τον πρόλογο, διαπιστώνουμε μια εντυπωσιακή απόκλιση από τη συνήθη ευριπίδεια πρακτική, μολονότι εκ πρώτης όψεως πρόκειται για έναν τυπικό θεϊκό πρόλογο. Καταρχάς πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Απόλλων δεν εξέρχεται από το παλάτι, όπως υποστηρίζει η αρχαία υπόθεση²⁰, που είτε γνωρίζει κάποια μεταγενέστερη σκηνοθεσία του έργου είτε απλώς βασίζεται σε εικασία, η οποία ενδεχομένως να υπαγορεύθηκε από τη διαβεβαίωση του θεού ότι προστάτευε το παλάτι έως τη στιγμή της έναρξης του δράματος (στ. 9): «τόνδ' ἔσφωζον οἶκον ἐς τόδ' ἡμέρας». Η προστασία όμως δεν προϋποθέτει υποχρεωτικά τη φυσική παρουσία του θεού. Στην *Ιφιγένεια*

18. Στα χωρία που παραθέτει η Swift θα μπορούσε να προστεθεί και η μομφή του Αδμήτου κατά του Χορού, ότι ο τελευταίος τον εμπόδισε να πέσει στον ανοιγμένο τάφο της συζύγου του (στ. 897). Πρβ. Riemer 1989, 161.

19. Πρβ. στ. 960: «τί μοι ζῆν δῆτα κώδιον ...;»

20. Βλ. Markantonatos 2013, 25, σημ. 5.

νεια εν *Ταύροις*, για παράδειγμα, ο Απόλλων προστατεύει από απόσταση τον Ορέστη. Πιστεύω ότι ο θεός εμφανίζεται από κάποια πάροδο προερχόμενος από τον Όλυμπο. Προς την κατεύθυνση αυτή συνηγορούν τα εξής επιχειρήματα:

α) Το τρίτο στάσιμο (στ. 569 κε), που εξυμνεί τη φιλόξενη διάθεση του Αδμήτου, αντιμετωπίζει τη θητεία του Απόλλωνα δίκην μυθολογικού παραδείγματος από το παρελθόν, που επαναλαμβάνεται στο παρόν με την παροχή φιλοξενίας στον Ηρακλή. Άρα η θητεία του θεού πρέπει να έχει ολοκληρωθεί.

β) Η διαπίστωση του Απόλλωνα ότι, κατά τη διάρκεια της θητείας του, συνάντησε έναν ευσεβή θνητό (στ. 10): «*όσιου γάρ άνδρός*» πρέπει να βασίστηκε στη συνολική αξιολόγηση της συμπεριφοράς του Αδμήτου²¹, η οποία είναι εύλογο να συντελέστηκε μετά το πέρας της θητείας του.

γ) Η διαπραγμάτευση με τις Μοίρες για την τύχη του Αδμήτου δεν είναι πιθανό να πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της θητείας του, οπότε είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι ο Απόλλων ως τιμωρημένος ήταν αποκλεισμένος από τον κόσμο των θεών.

δ) Η προσφώνηση του παλατιού στον στ. 1, κατά την αρχαία υπόθεση και το σύνολο σχεδόν των σύγχρονων μελετητών, δεν αποκλείει με απόλυτη βεβαιότητα την έξοδο του θεού από το παλάτι, αλλά καθιστά εξίσου πιθανή και την είσοδο του θεού από τον εξωσκηνικό χώρο, όπως συμβαίνει με τον Αδμητο, ο οποίος, επιστρέφοντας από τον τάφο της σύζυγού του, προσφωνεί το παλάτι (στ. 912): «*ὦ σχῆμα δόμων*».

Η απόκλιση του προλόγου έγκειται στο γεγονός ότι δεν γίνεται καθόλου λόγος για τη συμβίωση του βασιλικού ζεύγους στον προδραματικό χρόνο ούτε σε κάποια γενεαλογία, ενώ ο θεός μνημονεύει το δικό του παρελθόν και τη σχέση του με τον Αδμητο. Η αποσιώπηση κάθε παρελθοντικού στοιχείου και η έναρξη της πλοκής με την ετοιμοθάνατη βασίλισσα αποδεικνύουν ότι η σχέση του Αδμήτου τόσο με τους γονείς του όσο και με τη σύζυγό του υπήρξε ανέφελη. Αυτό το επιβεβαιώνει και ο χαρακτηρισμός (στ. 927) «*άπειρόκακος*», που δηλώνει ότι ο βασιλιάς δεν είχε βιώσει έως την έναρξη του δράματος καμιά αρνητική εμπειρία. Η αποσιώπηση του παρελθόντος από τον

21. Βλ. Burnett 1970.

πρόλογο οφείλεται επομένως σε συνειδητή επιλογή του ποιητή.

Ο χρόνος της υπόσχεσης παραμένει απροσδιόριστος, μολονότι δικαιούμαστε να υποθέσουμε ότι αυτή δεν δόθηκε την πρώτη ημέρα του γάμου, όπως παραδίδει ο Απολλόδωρος (1, 9, 15), αλλά κάποια στιγμή στο πλαίσιο του γάμου και ίσως μετά την απόκτηση των παιδιών. Ότι από τότε έχει διαρρεύσει κάποιο χρονικό διάστημα συναγεται τόσο από το αόριστο (στ. 421) «*πάλαι*» όσο και από το γεγονός ότι ο Ηρακλής είναι ενήμερος για την ύπαρξη της υπόσχεσης (στ. 524). Ο Ευριπίδης, εισάγοντας αυτήν την καινοτομία, καθιστά τον θάνατο της Άλκηστης ακόμη πιο επώδυνο, καθώς η βασίλισσα αφήνει ορφανά δύο ανήλικα παιδιά. Ο πρόλογος δεν προσφέρει άλλα στοιχεία για τις προϋποθέσεις του δράματος, τα οποία ενδείκνυται να μην εισάγονται εκ των υστέρων με πρωτοβουλία των ερμηνευτών του έργου. Με την εκούσια προσφορά της²² η ηρωίδα υπάγεται στην κατηγορία εκείνων των νεαρών υπάρξεων που θυσιάζονται για το κοινωνικό ή το οικογενειακό καλό (π. χ. Μενοικέας, Μακαρία) ή περιήφανων ατόμων που προκρίνουν τον θάνατο έναντι της δουλείας (Πολυξένη). Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι η θυσία των νεαρών ατόμων εντάσσεται στο χρονικό πλαίσιο του δράματος, ενώ η υπόσχεση της Άλκηστης ανήκει σε προδραματικό χρόνο. Μια πρόσθετη ουσιώδης διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι η Άλκηστη τελικά σώζει τη ζωή του Αδμήτου, αλλά καταστρέφει με τον θάνατό της το σπιτικό της, όπως επισημαίνει ο Εύμηλος στη θρηνητική μονωδία του, και τη ζωή του συζύγου της, σε περίπτωση που εκείνος τηρήσει τις υποσχέσεις του. Βέβαια εξετάζει θεωρητικά τη δυνατότητα, μετά τον θάνατο

22. Ο Bergson 1985, 20, σημ. 66, παρατηρεί ορθά ότι το «*οὐ δὴθ' ἐκούσά γ'*» του στ. 389 δεν δηλώνει μεταμέλεια για την απόφασή της, αλλά απροθυμία να εγκαταλείψει τα μικρά παιδιά της, μολονότι, θα προσέθετα, η προσφορά της έχει ταυτόχρονα και υποχρεωτικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι, μετά την άρνηση των γονέων να θυσιαστούν, η υπόσχεσή της καθίσταται αναπόφευκτη με βάση τα κριτήρια που οδήγησαν στην απόφαση της θυσίας της (στ. 290-94). Έτσι και η Άλκηστη, όπως ο Αδμητος, συγκεντρώνει στο πρόσωπό της μια αντίφαση: δέχεται εκούσια να θυσιαστεί, συναισθάνεται όμως ότι η προσφορά της είναι εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη. Πρβ. Riemer 1989, 125.

του συζύγου της, να πραγματοποιήσει έναν πλούσιο και βασιλικό δεύτερο γάμο (στ. 285-86), αλλά η σκέψη αυτή υπογραμμίζει εξ αντιθέτου το μέγεθος της προσφοράς της και δεν αντιστοιχεί σε συγκεκριμένο σχέδιο.

Η Θεράπαινα, που εμφανίζεται μετά την πάροδο²³, ενημερώνει τον Χορό, που αγωνιά για την τύχη της βασίλισσας, σχετικά με τις τελευταίες προετοιμασίες της Άλκηστης για τον επικείμενο θάνατο. Ολύμπια ψυχραιμία χαρακτηρίζει όλες τις κινήσεις της βασίλισσας μέσα στο παλάτι. Φορά τα νεκρώσιμα ρούχα και τα κοσμήματα, αφού προηγουμένως λούστηκε, και η πράξη της απλώς υπογραμμίζει με κάθε επιθυμητή σαφήνεια την αταλάντευτη απόφασή της να προσφέρει τη ζωή της. Άλλωστε άτομα που προσδοκούν τον θάνατο λούζονται εν ζωή, όπως συμβαίνει με τον ετοιμοθάνατο Οιδίποδα στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* του Σοφοκλή²⁴.

Δύο άλλα σημεία από τον λόγο της Θεράπαινας αξίζουν την προσοχή μας: η προσευχή της Άλκηστης προς την Εστία και ο αποχαιρετισμός από τη συζυγική κλίνη²⁵ – και στις δύο περιπτώσεις η αφήγηση εκφέρεται σε ευθύ λόγο, κάτι που εξαιρεί την ιδιαίτερη σημασία της. Το γεγονός ότι στην προσευχή δεν συμπεριλαμβάνεται ο σύζυγος θεωρήθηκε ένδειξη ότι έχει επέλθει κάποια ψυχρότητα στα αισθήματα της Άλκηστης απέναντι στον Άδμητο. Ωστόσο είναι εξαιρετικά πρόωμο να μνημονευθεί εδώ ο σύζυγος, αφού το βασιλικό ζεύγος θα εμφανιστεί στο επόμενο επεισόδιο. Άλλωστε είναι φυσικό η ηρωίδα να επικεντρώσει το ενδιαφέρον της στο μέλλον των παιδιών της, αφού θα κάνει λόγο για ενδεχόμενο δεύτερο γάμο του Αδμήτου αμέσως πιο κάτω.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η ευχή για τα παιδιά της περιλαμβάνει δύο σκέλη: τον ευτυχισμένο γάμο τους και τη μακροήμερευση στην πα-

23. Είναι αμφίβολο αν ο Χορός εισέρχεται από τις δύο παρόδους διαιρεμένος εξαρχής σε ημιχόρια, όπως υποθέτει ο Slater 2013, 18 και 118, σημ. 66. Συμφωνώ με τον Willink 2010, 786-90, ότι ο Χορός εισέρχεται ως ενιαίο σώμα.

24. Βλ. Markantonatos 2002. Ίσως και με τον Αίαντα πριν από την αυτοκτονία του στην ομώνυμη σοφόκλεια τραγωδία. Βλ. Belfiore 2000, 243, σημ. 53.

25. Για τη σημασία της κλίνης στον γάμο βλ. Kaimio 2002.

τρική γη. Θα ήταν όμως άστοχο να υποθέσουμε εξ αντιθέτου ότι η ίδια θεωρεί τον δικό της γάμο αποτυχημένο, ενώ ίσως διαφαίνεται κάποιο παράπονο για τον πρόωρο θάνατό της, παράπονο όχι εναντίον του Αδμήτου αλλά κατά των φιλόζωνων γονιών του (στ. 290-95). Η μέριμνα για τον γάμο των παιδιών της εκδηλώνεται ανάγλυφα με τον φόβο της Άλκηστης ότι η ύπαρξη μητριάς ενδέχεται να αποβεί επιζήμια για το μελλοντικό γάμο της κόρης της (στ. 313-16)²⁶. Η μνεία του γάμου των παιδιών είναι σημαντική και για έναν ακόμη λόγο. Κατά τη γνώμη μου, αποτελεί το κρίσιμο χρονικό όριο όχι μόνο για την ενηλικίωση των παιδιών αλλά και για έναν ενδεχόμενο δεύτερο γάμο του Αδμήτου. Με αυτήν την προοπτική συνδέεται το δεύτερο σημείο στην αφήγηση της Θεράπαινας, η σκέψη δηλαδή της Άλκηστης ότι τη συζυγική κλίνη θα την απολαύσει μια άλλη γυναίκα όχι τόσο συνετή και ενάρετη όσο η ίδια αλλά πιο τυχερή (στ. 181-82).

Η κριτική²⁷ διέγνωσε μια αιφνίδια αλλαγή στη στάση της ηρωίδας, η οποία απαιτεί από τον Άδμητο με σπάνια σκληρότητα να μείνει ισόβια άγαμος, προβάλλοντας ως πρόφαση την αποφυγή μητριάς για τα παιδιά²⁸. Αντίθετα πιστεύω ότι η εμφατική επιμονή στη μητριά υποδεικνύει στον Άδμητο τον πρόσφορο χρόνο ενός μελλοντικού γάμου: δικαιούται να ξαναπαντρευτεί μετά την ενηλικίωση των παιδιών τους, η οποία συνήθως συνοδεύεται από γάμο²⁹. Η *Οδύσσεια* (σ 269-270) προσφέρει ένα διδακτικό παράλληλο. Ο Οδυσσέας, αναχωρώντας για τον τρωικό πόλεμο, άφησε παραγγελία στην Πηνελόπη, σε περίπτωση που δεν επιστρέψει, να ξαναπαντρευτεί, μόλις το γένι σκεπάσει τα μάγουλα του Τηλεμάχου. Δεν διαπιστώνεται επομένως κα-

26. Για το θέμα της μητριάς βλ. Watson 1995.

27. Kaimio 2002, 107· Mastronarde 2010, 299-300. Πρβ. Beye 1959, 124· Rosenmeyer 1963, 227· Erbse 1972, 44· Markantonatos 2013, 72, σημ. 73. Βλ. όμως Seeck 1985, 74.

28. Η υπόθεση ότι ο Άδμητος είχε τη δυνατότητα ως άγαμος να συνεχίσει την ερωτική του ζωή με κάποια παλλακίδα δεν είναι καθαυτή απίθανη, αλλά, όπως παρατηρεί ορθά ο Mastronarde 2010, 299, δεν ευσταθεί, γιατί ακυρώνεται από το μοίωμα της ηρωίδας, που θα καταλάβει τη θέση της Άλκηστης στη συζυγική κλίνη.

29. Πρβ. Πλάτων., *Νόμ.* 930 b-c.

μιά αλλαγή στη συμπεριφορά της Άλκηστης, που δεν απαιτεί την ισόβια αγαμία του συζύγου της αλλά την αναβολή του δεύτερου γάμου έως την ενηλικίωση των παιδιών³⁰. Στο δεύτερο επεισόδιο εμφανίζεται το βασιλικό ζεύγος, ακολουθούμενο από τα δύο μικρά παιδιά τους, καθώς και από υπηρέτες που μεταφέρουν ένα ανάκλιτρο³¹. Στη σκηνή κυριαρχεί ο λόγος της ετοιμοθάνατης Άλκηστης, ο οποίος κατανέμεται σε έναν έντονα φορτισμένο αποχαιρετιστήριο λυρικό μονόλογο³², συνοδευόμενο από παραισθήσεις, και σε μια ψύχραιμη έκφραση των τελευταίων επιθυμιών της.

Υποστηρίχθηκε ότι η έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα στους συζύγους, κατά τη διάρκεια του μονόλογου, αποκαλύπτει την αποξένωση της ηρωίδας από τον Άδμητο. Ωστόσο, ο μονόλογος προδίδει εύγλωττα τη μοναξιά εκείνου που βρίσκεται στο μεταίχμιο δύο κόσμων, μοναξιά που θα κορυφωθεί με τις παραισθήσεις της Άλκηστης, οι οποίες συνεπάγονται την απώλεια κάθε επαφής με το περιβάλλον. Το γεγονός, άλλωστε, ότι η ηρωίδα στην αποστροφή της προς τη συζυγική κλίνη δηλώνει ότι δεν τη μισεί, αφού υπήρξε η αιτία του δικού της μόνο θανάτου (στ. 179), δηλώνει με κατηγορηματικό τρόπο την αξία που η ίδια αποδίδει στην επιβίωση του Αδμήτου. Αποκλειστικό μέλημα και αίτημα των τελευταίων επιθυμιών της είναι ο Άδμητος να μην επιβάλει μητριά στα παιδιά τους. Ο σύζυγός της υπερθεματίζοντας υπόσχεται ότι θα μείνει ισόβια άγαμος και βυθισμένος στο πένθος (στ. 336-337)³³, ενώ στη συζυγική κλίνη ένα

30. Η αντίρρηση του Slater, 2013, ότι αυτή η διαφοροποίηση δεν θα μπορούσε να γίνει άμεσα αντιληπτή από τον θεατή αντιμετωπίζεται, αν αναλογιστούμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις η Άλκηστη κάνει λόγο αποκλειστικά για μητριά, και όχι για δεύτερο γάμο του Αδμήτου, και αυτή η επιμονή αποκλείεται να είναι τυχαία.

31. Ορθά ο Slater 2013, 20, αποκλείει την είσοδο της βασίλισσας σε εκκύκλημα, κάτι που δεν συμβιβάζεται με την αποστροφή στον ήλιο και τα σύννεφα.

32. Πρβ. Markantonatos 2013, 57, σημ. 53, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία.

33. Για τον τόπο του ισόβιου πένθους βλ. Lattimore 1962, 245 και Σκιαδά 1967, 73. Κατά τη Swift και αυτή η διατύπωση εντάσσεται άνετα στη θεωρία για τις υπερβολικές και υποκριτικές αντιδράσεις του Αδμήτου, αλλά η παρουσία της σε επιτύμβια επιγράμματα δείχνει ότι ο ποιητής αξιοποιεί την παραδοσιακή παρακαταθήκη τυπι-

ομοίωμα της Άλκηστης θα καταλάβει τη θέση που κατείχε εκείνη όσο ζούσε. Η Swift³⁴ θεωρεί, όπως και άλλοι μελετητές³⁵, ψυχρή και ακαλαίσθητη αυτή την υποκατάσταση, η οποία εμμέσως πλην σαφώς παραπέμπει στον μύθο του Πρωτεσίλαου και της Λαοδάμειας³⁶. Ο Paduano³⁷ ορθά παρατηρεί ότι η ύπαρξη του ομοιώματος διαβεβαιώνει την ετοιμοθάνατη ότι τη θέση της δεν θα την καταλάβει άλλη καμιά. Έτσι, θα προσέθετα, ο Άδμητος απαντά, χωρίς να το αντιλαμβάνεται, στην άποψη της Άλκηστης ότι τη συζυγική κλίνη θα την απολαύσει κάποια άλλη γυναίκα³⁸. Ως ειρωνική έχει εκληφθεί και η αναφορά στον Ορφέα (στ. 357-59)³⁹, επειδή ο Ορφέας δεν κατόρθωσε να φέρει στο φως τη νεκρή σύζυγό του. Ωστόσο αξίζει να επισημανθεί ότι ο Ευριπίδης στην προκείμενη περίπτωση παραπέμπει σε κάποια μυθολογική εκδοχή σύμφωνα με την οποία η προσπάθεια του Ορφέα στέφθηκε από επιτυχία⁴⁰, οπότε ανατρέπεται η ειρωνική ερμηνεία του χωρίου.

Η βασίλισσα πεθαίνει επί σκηνής τοποθετημένη στο ανάκλιτρο. Είναι από τις ελάχιστες φορές που ένας ήρωας πεθαίνει επί σκηνής, κάτι που διευκολύνεται από τον φυσιολογικό χαρακτήρα του θανάτου, καθώς οι βίαιοι θάνατοι πραγματοποιούνταν πάντοτε στον εξωσκηνικό χώρο. Παράλληλος είναι ο θάνατος του τραυματισμένου Ιππολύτου στο τέλος του ομώνυμου ευριπίδειου δράματος, ενώ σκηνοθετικά προβληματική παραμένει η παράσταση της αυτοκτονίας του Αίαντα στο ομώνυμο έργο του Σοφοκλή⁴¹. Ακολουθεί η σπαραχτική

κών αντιδράσεων και κοινών τόπων από την παραμυθητική και την επιτύμβια λογοτεχνία. Για συλλογή σχετικού υλικού βλ. Ιακώβ 2012, τόμ. 1, 106 κε. και 114 κε. Πρβ. Slater 2013, 71, όπου ο λόγος και για εικονογραφία σε σαρκοφάγους.

34. Swift 2010, 353.

35. Π.χ. von Fritz 1962, 260.

36. Βλ. Ιακώβ 2012, τόμ. 2, σχόλιο στον στ. 350.

37. Paduano 1969, σχόλιο στον στ. 350.

38. Για το ομοίωμα βλ. Burnett 1983, 438, σημ. 10.

39. Βλ. Seidensticker 1982, 145.

40. Bowra 1952· Sansone 1985· Riemer 1989, 116.

41. Scullion 1994. Πρβ. Erbse 1984, 24.

μονωδία του μικρού Ευμήλου πάνω στο άψυχο σώμα της μητέρας του, μονωδία που δεν αποκλείεται να εκτελέστηκε από ένα κατάλληλα εκπαιδευμένο αγόρι, μολονότι έχουν προταθεί και άλλες σκηνοθετικές λύσεις⁴². Η μονωδία περιγράφει ανάγλυφα το μέγεθος της απώλειας.

Ύστερα από τις εντολές του Αδμήτου για πάνδημο πένθος⁴³ ακολουθεί το δεύτερο στάσιμο, που εκτελείται με τη σκηνή άδεια. Απροσδόκητα για τον Χορό – όχι όμως για τον θεατή – εμφανίζεται στο τρίτο επεισόδιο ο Ηρακλής, που βρίσκεται καθ' οδόν προς τη Θράκη, όπου θα εκτελέσει τον όγδοο κατά σειρά άθλο του. Ο Χορός δεν ενημερώνει τον ήρωα για το πένθος του Αδμήτου, και ο βασιλιάς – που εμφανίζεται αργοπορημένα, και όχι αμέσως μετά την αναζήτησή του από κάποιο νεοεισερχόμενο πρόσωπο, σύμφωνα με την πάγια σύμβαση – με έναν αμφίσημο λόγο παραπλανά τον φίλο του, ώστε να μην απορρίψει τη φιλοξενία λόγω πένθους. Ο Χορός αρχικά ψέγει τον Άδμητο για τη στάση του, αλλά τελικά προαισθάνεται ότι από τη συμπεριφορά του δεν αποκλείεται να προκύψει κάτι θετικό. Ο αρχικός όμως ψόγος του Χορού απέκτησε οπαδούς και στη σύγχρονη έρευνα, η οποία πιστεύει ότι ο Άδμητος, προσφέροντας φιλοξενία, αθετεί την υπόσχεσή του προς την Άλκηστη σύμφωνα με την οποία, μετά τον θάνατό της, δεν θα ηγήσουν στο παλάτι μουσική και τραγούδι⁴⁴. Ωστόσο είναι προφανές ότι ο Άδμητος δεν αθετεί την υπόσχεσή του, αφού δεν συμμετέχει στην ευχία του φιλοξενουμένου του, ο οποίος βρίσκεται απομονωμένος σε χώρο μακριά από τον τόπο του πένθους⁴⁵. Σε παραδοσιακές κοινωνίες, όπως τις αρχαίες Ελλά-

42. Ιακώβ 2012, τόμ. 2, σχόλιο στους στ. 393 κε.

43. Η κοπή της χαιτής των αλόγων (στ. 428-29) θεωρήθηκε από τη Swift 2010, 54-55, υπερβολική έως και κωμική εκτός πολεμικών συμφραζομένων, αλλά δεν πρέπει να λησμονούμε ότι τα άλογα της Θεσσαλίας θεωρούνταν περίφημα, και η συμμετοχή τους στο πένθος έχει συμβολικό χαρακτήρα.

44. Βλ. Seidensticker 1982, 149 κε. και ήδη Schwinge 1962, 49-50.

45. Για τη φιλοξενία σε συνθήκες πένθους τόσο στη λογοτεχνία όσο και στην καθημερινή ζωή της σύγχρονης Ελλάδας βλ. Κακριδιά 1999, 126 κε.

δας ή της νεοελληνικής περιφέρειας, είναι φυσικό να απουσιάζουν ξενοδοχεία και η φιλοξενία να πραγματοποιείται σε σπίτια κυρίως αξιωματούχων της περιοχής. Σε αυτά τα συμφραζόμενα θυμίζω μια ακόμη φιλοξενία με μοιραίο αποτέλεσμα. Στις *Χοηφόρες* του Αισχύλου ο Ορέστης ανακοινώνει στην Κλυταιμίστρα, εφαρμόζοντας το εκδικητικό του σχέδιο, τον υποτιθέμενο θάνατό του και εκδηλώνει την πρόθεση να εγκαταλείψει το παλάτι που πενθεί. Η μητέρα του όμως του προσφέρει γενναιόδωρα φιλοξενία και χάνει τη ζωή της.

Το τέταρτο επεισόδιο περιλαμβάνει τον αγώνα λόγων ανάμεσα στον Άδμητο και τον Φέρητα. Η θέση του αγώνα στο κέντρο του δράματος δεν πρέπει να θεωρηθεί αποφασιστική για την ερμηνεία του⁴⁶. Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένους μελετητές, η αντιπαράθεση αποκαλύπτει ότι ο Άδμητος αποτελεί πιστό αντίγραφο του εγωισμού και της φιλοζωίας του Φέρητα⁴⁷. Η αντιπαράθεση ανήκει κανονικά στο παρελθόν⁴⁸, όταν οι γονείς του βασιλιά είχαν αρνηθεί να προσφέρουν τη ζωή τους για χάρη του. Πραγματοποιείται όμως στο δραματικό παρόν, και μάλιστα μπροστά στο άψυχο σώμα της Άλκηστης, επειδή ο θεατής πρέπει να πληροφορηθεί από τον ίδιο τον πατέρα τον λόγο που τον ώθησε στην αρνητική στάση απέναντι στον γιο του. Επιπλέον η παρουσίαση ενός γέροντα τόσο επίμονα προσκολλημένου στη ζωή αναδεικνύει εξ αντιθέτου το μέγεθος της θυσίας της νεαρής Άλκηστης⁴⁹. Τέλος το συναισθηματικό ρήγμα με τους γονείς καθιστά την απομόνωση του Αδμήτου απόλυτη και την απόγνωσή του αδιέξοδη, καθώς δεν διαθέτει πλέον στο περιβάλλον του κανένα ψυχολογικό έρεισμα. Επομένως, ο αγώνας επιτελεί συγκεκριμένη και καθο-

46. Έτσι ο von Fritz 1962, 307. Αντίθετος ο Lloyd 1985, 131, σημ. 36.

47. von Fritz 1962, 277 και 307. Τον ακολουθούν ενδεικτικά οι Smith 1968· Wilson 1968 και Schein 1988, 196. Ο Lloyd 1992, 40-41, υποστηρίζει ότι ο Άδμητος φέρεται απέναντι στον πατέρα του ορθά και ταυτόχρονα άδικα, ενώ εύστοχα υπογραμμίζει ότι ο αγώνας επιδιώκει να ηθογραφήσει αρνητικά τον Φέρητα. Για μια διαφορετική ηθογράφιση του πατέρα του Αδμήτου βλ. Markantonatos 2013, 114, σημ. 41.

48. Lloyd 1985, 120-121.

49. Βλ. Riemer 1989, 152 με τη σημ. 356.

ριστική λειτουργία. Ο ρεαλιστής Ευριπίδης έπρεπε να απαντήσει στην εύλογη απορία ορισμένων θεατών, αν στον Άδμητο πρέπει να καταλογιστεί ένα μέρος τουλάχιστον της ενοχής, αφού βασικός υπαίτιος της κατάστασης είναι, σε τελευταία ανάλυση, ο ίδιος ο Απόλλων. Ο θεός φέρει με τη δωρεά του την κύρια ευθύνη, αλλά, ύστερα από την απροσδόκητη για τον ίδιο άρνηση των γονέων του Αδμήτου, αποφασίζει να επανορθώσει τη συμφορά αποστέλλοντας τον Ηρακλή.

Κατά την αντιπαράθεση πατέρα και γιου συζητείται το θέμα της ενοχής, που την υποστηρίζει ο Φέρης, αλλά η ηθογράφησή του με τα μελανότερα χρώματα τον καθιστά απολύτως αναξιόπιστο⁵⁰. Συγκεκριμένα, προκειμένου για τον Φέρητα:

- α) Είναι εγωιστής, γιατί επαινεί την Αλκηστη που με τον θάνατό της δεν τον άφησε να περάσει γηρατειά βυθισμένα στη θλίψη (στ. 621-22).
- β) Είναι κυνικός, αφού πιστεύει ότι μόνον οι συμφέροντες γάμοι έχουν αξία (στ. 627-28).
- γ) Τον ενδιαφέρει αποκλειστικά η επίγεια ζωή, ενώ αδιαφορεί για την υστεροφημία του (στ. 726), κάτι τελείως ξένο προς την αρχαία ελληνική ιδεολογία.
- δ) Εντοπίζει την υποχρέωση των γονέων μόνο στην κληροδότηση υλικών αγαθών (στ. 686-88), του διαφεύγει όμως ότι ο θάνατος του Αδμήτου θα καθιστούσε αυτά τα αγαθά άωφελα και ανεκμετάλλευτα.
- ε) Καταφεύγει σε σοφιστικά επιχειρήματα, π. χ. ότι ο Άδμητος επινόησε ένα ευφρές τέχνασμα μακροημέρευσης, αν πείθει την εκάστοτε σύζυγό του να θυσιάζεται για χάρη του (στ. 699-700). Το δώρο όμως του θεού δεν είναι επαναλήψιμο, και ο Άδμητος, όπως γνωρίζει ο θεατής, υποσχέθηκε ισόβια αγαμία.
- στ) Θεωρεί τον Άδμητο δολοφόνο της συζύγου του, αγνοώντας σκόπιμα ότι η Αλκηστη θυσιάστηκε εκούσια⁵¹.
- ζ) Θεωρεί την ευτυχία ή τη δυστυχία του Αδμήτου προσωπική του υπόθεση (στ. 685), κάτι που δηλώνει απεριφραστα την έλλειψη αλληλεγγύης εκ μέρους του.
- η) Επικαλείται νομικά επιχειρήματα, όπως είχε πράξει και ο Θάνατος⁵². Παρόμοια θέματα όμως είναι αδύνατον να τα προβλέψει η νομοθεσία, αφού το μοναδικό κριτήριο εν προκειμένω είναι η γνήσια αγάπη και η προθυμία για ανιδιοτελή αυτοθυσία.

50. Η Swift 2010, 350, σημ. 115, πιστεύει ότι η αντιπαράθεση πατέρα και γιου υποδεικνύει την ενοχή του τελευταίου. Για την ηθογράφηση των αντιπάλων στον γάμο βλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτει ο Riemer 1989, 141, σημ. 328.

51. Πρβ. Belfiore 2000, 156-158.

52. Βλ. Golden 1970.

Αυτό ακριβώς υπονοεί ο Άδμητος, όταν δηλώνει ότι δεν θεωρεί τον εαυτό του γνήσιο παιδί του Φέρητα⁵³.

Υπ' αυτές τις συνθήκες ο λόγος του Φέρητα αποδεικνύεται απολύτως αναξιόπιστος. Η κριτική του υπηρετεί αποκλειστικά τον στόχο να προβάλλει τον εγωκεντρισμό, τη φιλοζωία, τη δειλία και την ενοχή του Αδμήτου. Είναι ενδεικτικό ότι ο βασιλιάς, μετά την επιστροφή του από την ταφή, αποδίδει παρόμοιες κατηγορίες αποκλειστικά στους κακεντρεχείς συμπολίτες του, στους ομοίους δηλαδή με τον πατέρα του⁵⁴.

Αντίθετα ο Άδμητος έχει με το μέρος του τα εξής επιχειρήματα:

α) Επέδειξε έως τώρα άψογη συμπεριφορά απέναντι στους γονείς του (στ. 598-600). Αυτή η αρετή πρέπει να συνδυαστεί με άλλα δύο θετικά στοιχεία του ήθους του: την ευσέβεια προς τους θεούς (Απόλλων) και τον σεβασμό των ξένων (Ηρακλής)⁵⁵.

β) Ως νέος δικαιούται να προσβλέπει στη μακροήμερευσή του, ενώ η ζωή των υπέργηρων γονέων του έχει περιορισμένο χρονικό ορίζοντα (στ. 711). Με άλλα λόγια, ο νέος διαθέτει προτεραιότητα στη ζωή έναντι του ηλικιωμένου⁵⁶. Ο Απόλλων φαίνεται ότι προσδοκούσε την προσφορά κάποιου από τους γονείς, και ειδικότερα της μητέρας, όπως υπαινίσσεται ο στ. 16: «πατέρα γεραιάν θ' ἢ σφ' ἔτικτε μητέρα»⁵⁷, αλλά τελικά διαψεύστηκε. Ο στίχος αυτός επιπλέον φωτίζει ειρωνικά τη γνώμη της Άλκηστης ότι κάποιος θεός όρισε να εξελεχθεί έτσι η κατάσταση (στ. 297-98), αφού ο θεατής γνωρίζει την πρόθεση του θεού⁵⁸. Είναι άλλω-

53. Βλ. Griffith 1978.

54. Πρβ. *IT* 676-679 και Seeck 1985, 107 κε. Για έναν κατάλογο των σύγχρονων επικριτών του Αδμήτου βλ. Steidle 1968, 132, σημ. 2, και Bergson 1985, 18, σημ. 53.

55. Βλ. Thomson 1966, 200 κε.

56. Το θέμα της ηλικίας το θίγει ήδη ο Doerrie 1939, 176. Πρβ. Bergson 1971, 57, σημ. 4. Αν η άποψη αυτή δεν ικανοποιεί τον σύγχρονο αναγνώστη, που εκκινεί από θρησκευτική ιδεολογία, είναι άλλο ζήτημα.

57. Βλ. Ιακώβ 2012, τόμ. 2, σχόλιο στον στ. 16.

58. Για την απροσδόκητη συμπεριφορά των θνητών σε αντίθεση προς το ικό σχέδιο στον *Ιωνα* βλ. Burnett 1971, 128.

στε αξιοσημείωτο ότι εκτός από τον Άδμητο και ο Χορός τονίζει (στ. 150, 466-471) την αξιολογική ιεράρχηση των ηλικιών και η κρίση του μπορεί να θεωρηθεί αντικειμενική, αφού την εκφέρει ως εξωτερικός και απροκατάληπτος παρατηρητής⁵⁹. Άλλοι γονείς στην ευριπίδεια τραγωδία⁶⁰ προσφέρουν πρόθυμα και αυτονόητα τη ζωή τους, για να σώσουν το παιδί τους. Έτσι η Εκάβη στο ομώνυμο δράμα προτείνει στον Οδυσσέα να θυσιάσουν την ίδια στη θέση της Πολυξένης. Η Ανδρομάχη στην ομότιτλη τραγωδία είναι πρόθυμη να εγκαταλείψει το άσυλο, εκθέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή της, προκειμένου να σώσει το απειλούμενο παιδί της, τον γόνο του Νεοπτολέμου. Αλλά και στην πραγματική ζωή απαντούν παρόμοιες περιπτώσεις. Στον Ηρόδοτο 1, 87, 4⁶¹, εκφράζεται η άποψη ότι ο πόλεμος ανατρέπει τη φυσιολογική σειρά στον θάνατο, και οι γονείς θάβουν τα σκοτωμένα παιδιά τους, ενώ θα έπρεπε να συμβαίνει το αντίθετο. Ο Στράβων (10.5.6) παραδίδει ένα επεισόδιο από την πολιορκία της Ιουλίδας, το οποίο τοποθετείται μερικά χρόνια πριν από την παράσταση της *ΑλκΗΣΤΗΣ*. Καθώς τα εφόδια στην αποκλεισμένη πόλη είχαν περιοριστεί δραματικά, οι γεροντότεροι αποφάσισαν να παραιτηθούν εκούσια από τη ζωή τους, ώστε αυτά να επαρκέσουν για τη συντήρηση των νεότερων, που ήταν αξιόμαχοι και βρίσκονταν σε αναπαραγωγική ηλικία. Τελικά δεν χρειάστηκε να πραγματοποιήσουν την απόφασή τους, γιατί η πολιορκία λύθηκε έγκαιρα⁶².

γ) Ο θάνατος της συζύγου του συνεπάγεται την πρόωρη διάλυση μιας ευτυχισμένης οικογένειας, τη στέρηση και τον αποχωρισμό των μικρών παιδιών από τη μητέρα τους.

δ) Ως μοναδικός διάδοχος του θρόνου (στ. 293-4, 655) πρέπει να ζή-

59. Ο Mastronarde 2010, 228, ορθά σημειώνει ότι κριτήρια για τη θυσία είναι η συγγένεια και η ηλικία, σπεύδει όμως να συμπληρώσει ότι η απαίτηση του Άδμητου για προσφορά του Φέρητα είναι υπερβολική και σοκαριστική.

60. Βλ. Riemer 1989, 151.

61. Πρβ. Πλουτάρχ., *Παραμυθητικός προς Απολλώνιον* 1191· Ευριπίδη, *Ικέτιδες* 174-5 και επιτύμβιο επίγραμμα 268 Peek. Βλ. Verilhac 1982, 151. Για άλλα επιγράμματα βλ. Ιακώβ 2012, τόμ. 1, 82-83.

62. Η αντίρρηση της Parker 2007, xxxix, σημ. 76, ότι η μοναδικότητα της ιστορίας δεν διαθέτει επαρκή αποδεικτική αξία δεν ευσταθεί, γιατί παρόμοιες περιπτώσεις είναι εξ ορισμού σπάνιες.

σει, γιατί διαφορετικά η εξουσία κινδυνεύει να περάσει στα χέρια τυχαίων σφετεριστών⁶³.

ε) Η γνήσια αγάπη αποδεικνύεται μόνο με πράξεις και όχι με νομικά επιχειρήματα⁶⁴.

Η σύγκριση στο σημείο αυτό με την *Αντιγόνη* είναι ενδεδειγμένη, γιατί, όπως ο Κρέων καταδικάζει την ηρωίδα σε θάνατο, έτσι και ο Φέρης με την άρνησή του να θυσιαστεί υποχρεώνει κατά κάποιον τρόπο την Άλκηστη να χάσει τη ζωή της. Αν στο έργο διαπιστώνεται ειρωνεία, τότε αυτή δεν αφορά ούτε τον θεό, ο οποίος υποτίθεται ότι προσέφερε στον προστατευόμενό του ένα περιττό και τελικά καταστροφικό δώρο, αφού πουθενά στο έργο δεν επικρίνεται ο Απόλλων⁶⁵, ούτε τον Άδμητο για την αντιφατική συμπεριφορά του, η οποία, όπως είδαμε, οφείλεται στην ιδιορρυθμία της πλοκής. Ειρωνεία προκύπτει από το γεγονός ότι ο αγώνας λόγων θα αποδειχθεί χωρίς αντικείμενο, αφού η Άλκηστη θα επιστρέψει στη ζωή. Η αντιπαράθεση όμως θα προκαλέσει ανεπανόρθωτο ρήγμα στη σχέση γονέων και παιδιού. Η έλλειψη σεβασμού απέναντι στον πατέρα του και γενικότερα η σφοδρή λεκτική επίθεση του Αδμήτου κατά του Φέρητα έχουν προκαλέσει στην έρευνα αρνητική αξιολόγηση του ήθους του ήρωα⁶⁶. Η συμπεριφορά του όμως είναι ευεξήγητη, αν αναλογιστούμε ότι ο Φέρης με την άρνησή του θα προκαλούσε τον θάνατο του γιου του (στ. 665): «τέθνηκα γὰρ δὴ τοῦπί σ'». Αυτό σημαίνει ότι ο Φέρης αντιμετωπίζεται ως εχθρός, οπότε προκαλεί και την ανάλογη συμπεριφορά, σύμφωνα με την πάγια ηθική αρχή των αρχαίων να βλάπτει κανείς τους εχθρούς του⁶⁷. Σε σύγκριση μάλιστα με τον Αίμονα στην

63. Σύμφωνα με τον Απολλόδωρο (1, 105), ο Άδμητος είχε έναν αδερφό, τον Λυκούργο, ο οποίος αποσιωπάται σκόπιμα στο έργο. Βλ. Αισχύλ., *Αγαμέμνονα* στ. 898: «μονογενές τέκνον πατρί», προκειμένου για τον Αγαμέμνονα ως διάδοχο του Ατρέα.

64. Βλ. Belfiore 2000, 107.

65. Κριτική κατά του θεού διαβλέπουν ο Kullmann 1967, 134 και 142, και η Gregory 1979, τις απόψεις της οποίας ορθά ο Lloyd 1985, 124, αντικρούει.

66. Swift 2010, 353 με τη σημ. 125.

67. Βλ. Blundell 1989.

Αντιγόνη, ο οποίος παρ' ολίγον θα εξελισσόταν σε πατροκτόνο, η στάση του Αδμήτου απέναντι στους γονείς του μπορεί να θεωρηθεί ήπια.

Ύστερα από έναν σύντομο επαινετικό αποχαιρετισμό της νεκρής, ο Χορός αποχωρεί από την ορχήστρα, συνοδεύοντας τον Άδμητο στην εκφορά της συζύγου του. Η σκηνή και η ορχήστρα μένουν άδειες⁶⁸, και ο λόγος είναι προφανής: ο Ηρακλής θα πληροφορηθεί από τον Θεράποντα που τον περιποιείται την πραγματική ταυτότητα του νεκρού και θα αποφασίσει να αναμετρηθεί με τον Θάνατο και να επαναφέρει την Άλκηστη στη ζωή. Η πρόθεσή του πρέπει να μείνει άγνωστη στα δραματικά πρόσωπα, ώστε να μην υπονομευθεί η έκβαση του έργου⁶⁹. Μολονότι ο ήρωας κατευθύνεται προς τον τάφο, δεν θα συναντήσει τον Άδμητο που επιστρέφει από αυτόν. Ούτε ο βασιλιάς θα εκδηλώσει κάποια έκπληξη που δεν τον συναντά στο παλάτι και δεν θα σχολιάσει τον λόγο που ώθησε τον Ηρακλή να συμμετάσχει σε αθλητικούς αγώνες, αν και η αιτία είναι τελείως αψυχολόγητη. Ο ποιητής πορεύεται προς την αίσια έκβαση, εξαγοράζοντάς την με μερικές ελάσσονος σημασίας ασυνέπειες. Ο Άδμητος συντετριμμένος προβλέπει τη δύσκολη ζωή που τον περιμένει. Μερικοί μελετητές⁷⁰ υπέθεσαν ότι εδώ παρατηρείται μια αντιστροφή των ρόλων, καθώς ο Άδμητος, μετά τον θάνατο της συζύγου του, θα αναλάβει και τον ρόλο της μητέρας και έγκλειστος στον *οίκον*, τον ενδεδειγμένο χώρο για τη γυναίκα κατά την αρχαιότητα, θα επιδοθεί σε γυναικείο θρήνο, ενώ η Άλκηστη επιδεικνύει με τη στάση της απaráμιλλη γενναιότητα άρρενος τύπου και αποκτά εύκλεια. Η αντιστροφή όμως των έμφυλων ρόλων δεν ευσταθεί, γιατί ο Άδμητος δηλώνει θλίψη, όταν, βγαίνοντας από το παλάτι, θα αντικρίζει γυναικείες συντροφιές

68. Η Parker 2007, 199-201, απορρίπτει την έξοδο του Χορού.

69. Η Swift 2010, 359, σχολιάζει το “φιλοσοφικό μάθημα” του Ηρακλή, αλλά δεν επισημαίνει ότι ο ήρωας, παρά τη φαινομενική ηδονοθηρία του, τελικά αναλαμβάνει το δύσκολο έργο της διάσωσης της Άλκηστης, ανατρέποντας στην ουσία το ίδιο του το “μάθημα”.

70. Βλ. Segal 1993· Foley 2001.

(στ. 952-53). Από την άλλη πλευρά η προσφορά της Άλκηστης είναι παρόμοια με την αυτοθυσία άλλων νεαρών ηρωίδων, που δεν υποθέτουν οποιαδήποτε εκθήλυνση των αρρένων δραματικών προσώπων⁷¹.

Ο Χορός, μετά την επιστροφή του από την ταφή, επιχειρεί να παρηγορήσει τον Άδμητο προσάγοντας ένα παράδειγμα συγγενούς του, που έχασε σε προχωρημένη ηλικία το μονάκριβο παιδί του. Η Swift⁷² υποστηρίζει ότι ο Χορός με το παράδειγμα της προσωπικής του εμπειρίας επιδιώκει να δείξει ότι η αντίδραση του Αδμήτου είναι υπερβολική και μάλλον αφύσικη ή ακόμη και υποκριτική. Θα πρότεινα την αντιμετώπιση του παραδείγματος ως a fortiori σε σχέση με την περίπτωση του βασιλιά, ο οποίος, θεωρητικά τουλάχιστον, έχει τη δυνατότητα να ξαναπαντρευτεί, αλλά δεν διαπιστώνεται καμιά επικριτική διάθεση απέναντι σε μια ανειλικρινή αντίδρασή του.

Μέσα σε αυτή τη ζοφερή ατμόσφαιρα, αφού έχει προηγηθεί το στάσιμο για την αδήριτη ανάγκη, που φαινομενικά σφραγίζει τελεσίδικα τη μοίρα του Αδμήτου⁷³, εμφανίζεται ο Ηρακλής συνοδεύοντας μια πεπλοφορεμένη άγνωστη, για την οποία ο θεατής τρέφει τη βεβαιότητα, με βάση τον πρόλογο του έργου, ότι πρόκειται για την Άλκηστη. Η σωστική παρέμβασή του αποτελεί ανταπόδοση στη γενναιοδωρη φιλοξενία του φίλου του υπό συνθήκες πένθους. Αν η πράξη του θεωρείται υπερβολική ή ετεροβαρής, δεν πρέπει να λησμονούμε το ηθικό παράγγελμα του Δημοκρίτου (απ. 92)⁷⁴, σύμφωνα με το

71. Βλ. Markantonatos 2013, 79, σημ. 87. Η Suter 2008 υποστήριξε ορθά ότι ο ανδρικός θρήνος δεν συνεπάγεται εκθήλυνση του ήρωα. Η ίδια (2008, 164-165) μάλιστα πιστεύει ότι ο Άδμητος κατέχεται από τύψεις και διάθεση αυτοκριτικής, εννοώντας προφανώς ότι εκφράζει μεταμέλεια για την αποδοχή της θυσίας, μεταμέλεια για την οποία τελικά ανταμείβεται με την επανένωσή του με την Άλκηστη. Δεν υπάρχει όμως ο παραμικρός υπαινιγμός στη μεταστροφή του ήθους του βασιλιά.

72. Βλ. Swift, 2010, 356-357.

73. Πρόκειται για ένα είδος “αντιπαρεκτάσεως”. Ως γνωστόν, ένα προσφιλές λογοτεχνικό τέχνασμα του Σοφοκλή έγκειται στο άσμα ενός χαρούμενου χορικού πριν από την καταστροφή.

74. Από την έκδοση των Diels-Kranz, 2007.

οποίο ο άνθρωπος πρέπει να δέχεται μια ευεργεσία με την προοπτική να την ανταποδώσει στο πολλαπλάσιο⁷⁵. Ο Ηρακλής με έναν αμφίσημο λόγο, που ανακαλεί κατοπτρικά⁷⁶ τον παραπλανητικό λόγο του Αδμήτου, υποστηρίζει ότι η γυναίκα τού δόθηκε ως έπαθλο αθλητικού αγώνα (στ. 1028-29). Ο Άδμητος προβάλλει σθεναρή αντίσταση⁷⁷ και αρνείται να φιλοξενήσει την άγνωστη στο παλάτι. Δεν επιθυμεί να εισαγάγει στον οίκο του μια γυναίκα τόσο όμοια με τη νεκρή, την ημέρα μάλιστα της ταφής της. Ήδη είχε υπογραμμίσει τη θλίψη που θα του προκαλούν συντροφιάς γυναικών έξω από το παλάτι (στ. 952-53), θλίψη που θα πολλαπλασιαζόταν, αν έβλεπε διαρκώς μια νεαρή γυναίκα να κυκλοφορεί στο σπίτι του. Εκείνο που τον τρομοκρατεί είναι ότι ο Ηρακλής επιμένει να την παραδώσει στα χέρια του, κάτι που είναι πιθανό να προκαλέσει ανεπιθύμητα σχόλια, μολονότι ο φίλος του δεν προτείνει, όπως έχουν υποθέσει⁷⁸, να την παντρευτεί, αλλά απλώς να τη φιλοξενήσει και ίσως να την εντάξει στο υπηρετικό του προσωπικό (στ. 1024). Ο βασιλιάς επομένως δεν αθετεί την υπόσχεσή του προς την Άλκηστη να μείνει άγαμος⁷⁹. Η Swift θεωρεί παράλογο το επιχείρημα του Αδμήτου ότι δεν μπορεί να εγγυηθεί την παρθενία της ξένης, αφού στο παλάτι υπηρετούν και άλλες γυναίκες. Ωστόσο εκείνο που προβληματίζει τον βασιλιά είναι η νεαρή ηλικία της άγνωστης, ενώ οι υπόλοιπες θεράπαινες, δικαιούμαστε να υποθέσουμε, είναι ώριμες γυναίκες και υπηρετούν εδώ και

75. Η Velasco 2012, 87, παραπέμπει στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα 4.4.24, που επιτάσσουν την ανταπόδοση της ευεργεσίας, και αυτό συμβαίνει, υποστηρίζει, τόσο με την προσφορά του Απόλλωνα προς τον Άδμητο όσο και με την πάλη του Ηρακλή με τον Θάνατο.

76. Για τις κατοπτρικές σκηνές στην *Άλκηστη* βλ. Ιακώβ 2012, τόμ. 1, σσ. 247-250.

77. Ο Hübner 1981, παρατήρησε ότι οι έντονες αντιδράσεις του Αδμήτου, ο επιβραδυντικός ρυθμός της συνομιλίας και το μήκος της εικονογραφούν την αντίσταση αυτή.

78. Για σχετική βιβλιογραφία βλ. Swift 2010, 362, σημ. 137, και Mastronarde 2010, 300.

79. Ορθά η Swift 2010, 362-363.

χρόνια στο παλάτι. Ο μόνος τρόπος να την προστατέψει θα ήταν ίσως να τη φιλοξενήσει στο δωμάτιό του, αλλά αυτό αποκλείεται.

Ένας άλλος ανομολόγητος φόβος, που λανθάνει στο ενδεχόμενο ο βασιλιάς να εισαγάγει την άγνωστη στο δωμάτιό του, συνίσταται στον κίνδυνο να ερωτευθεί την ξένη, όπως συνέβη με τη φιλοξενούμενη στην Αίγυπτο Ελένη στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη⁸⁰. Τελικά ο Άδμητος υποχωρεί. Δεν πρόκειται όμως για απλή ενδοτικότητα αλλά για φιλική εκδούλευση⁸¹. Ο βασιλιάς, θα προσέθετα, είχε δυσανεχθεί με τη συμπεριφορά του τον φίλο του και προκάλεσε τη δικαιολογημένη ενόχλησή του (στ. 1017). Τώρα δεν έχει το περιθώριο να απορρίψει τη χάρη που του ζητά. Ο Ηρακλής, σε ένα είδος δεύτερου συμβολικού γάμου, παραδίδει την Άλκηστη στα χέρια του Αδμήτου και αποσύρει το κάλυμμα του προσώπου, μια τυπική διαδικασία στο πλαίσιο της γαμήλιας τελετής, τα *ανακαλυπτήρια*⁸². Ο Άδμητος εκδηλώνει τη χαρά του για την επιστροφή της συζύγου του και δίνει εντολές για την οργάνωση πάνδημης γιορτής, η οποία ακυρώνει τις προγραμματισμένες εκδηλώσεις πένθους.

Μια τελευταία σκιά του Κάτω Κόσμου παραμένει: η Άλκηστη δεν μπορεί να μιλήσει. Η επίνοια είναι ευφυής, γιατί θα δυσκολευόμασταν να φανταστούμε το περιεχόμενο της συνομιλίας των συζύγων μετά την επιστροφή της Άλκηστης από τον Κάτω Κόσμο. Η σιωπή

80. Ένα άλλο παράλληλο προσφέρει ο έρωτας του Αράσπα προς την Πάνθεια στην ξενοφώντεια *Κύρου παιδεία* (6, 1, 35 κε.). Βλ. Riemer 1989, 137, σημ. 322.

81. Βλ. Riemer 1989, 76 με τη σημ. 200.

82. Βλ. Halleran 1988. Για άλλες περιπτώσεις στον Ευριπίδη βλ. Belfiore 2000, 53-54 και 230, σημ. 87 για σχετική βιβλιογραφία. Πρβ. Slater 2013, 110, σημ. 25. Ότι η Άλκηστη εμφανίζεται καλυμμένη έχει αμφισβητηθεί, επειδή δεν υπάρχει ρητή κειμενική αναφορά, Rabinowitz 1993, 87. Από το τέλος όμως του *Ιππολότου* (στ. 1456) δικαιούμαστε να συναγάγουμε ότι το πρόσωπο του νεκρού καλυπτόταν. Πρβ. Κανουλακί 2005, 141, για την κάλυψη του προσώπου του νεκρού στην πραγματική ζωή. Πρβ. Tordorff, 94, σημ. 20. Αυτός άλλωστε είναι ο λόγος που η Εκάβη στην ομώνυμη τραγωδία δεν αναγνωρίζει αμέσως την ταυτότητα του πτώματος που κομίζει η Θεράπαινα από την ακτή. Η Parker 2007 και ο Seeck 2008 διαφωνούν με την άποψη του Halleran για τον συμβολικό δεύτερο γάμο.

της έχει ερμηνευθεί ως εύγλωττη ένδειξη απαρέσκειας ή ακόμη και οργής απέναντι στον φίλαυτο σύζυγό της⁸³. Μια τέτοια ερμηνεία ωστόσο προϋποθέτει κάποια ψυχολογική προετοιμασία του θεατή στο κείμενο, αλλά απουσιάζει οποιοσδήποτε σχετικός υπαινιγμός. Η μόνη δυνατή επιλογή, κατά τη γνώμη μου, υπαγορεύεται από τα δεδομένα του κειμένου. Ο Ηρακλής τονίζει ότι η ηρώιδα θα μιλήσει σε τρεις ημέρες (πρόκειται, ως γνωστόν, για ιερό αριθμό), αφού προηγουμένως καθαρθεί από το μίasma του Κάτω Κόσμου. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Θάνατος, στην αρχή του έργου, χαρακτηρίζει την κοπή των μαλλιών της ετοιμοθάνατης ως (στ. 76) «*άγνισμόν*», δηλαδή διαβατήριο έθιμο οριστικής ένταξης στο βασίλειο των νεκρών. Ο Ηρακλής κάνει λόγο για (στ. 1146) «*άφαγνισμόν*», εννοώντας προφανώς την αντίστροφη διαβατήρια τελετουργία, που θα την επανεντάξει στον κόσμο των ζωντανών. Αυτή η θρησκευτική διαδικασία δεν μαρτυρείται από άλλες πηγές, γιατί η επιστροφή από τον τάφο ήταν αδιανόητη στην πραγματική ζωή. Σε αυτήν την περίπτωση επιτρέπεται να δεχθούμε ότι ο ποιητής επινόησε τη συγκεκριμένη διαδικασία, και οι θεατές θα τη θεωρούσαν απαραίτητη και αναμενόμενη⁸⁴. Άλλες ερμηνείες, όπως ότι η *Άλκηστη* έχει μεταμορφωθεί σε απλό αντικείμενο στα χέρια των αντρών⁸⁵ ή η τεχνική λύση, ότι δηλαδή το έργο εκτελέστηκε από δύο ομιλούντες υποκριτές⁸⁶ και επομένως δεν υπήρχε άλλος διαθέσιμος ομιλητής, δεν ικανοποιούν.

Συνοψίζουμε: η *Άλκηστη* έχει διαιρέσει τη φιλολογική κοινότητα σε δύο αντίπαλες παρατάξεις, που θα τις αποκαλούσαμε συνθηματικά “ρομαντική” ή παράμυθική και ειρωνική ή ρεαλιστική, η τελευταία

83. Βλ. Ενδεικτικά Beye 1959, 127.

84. Βλ. Riemer 1989, 93-103, ιδιαίτερα σ. 99 κε.

85. Βλ. Panussi 2005. Αυτή η κατώτερη θέση της γυναίκας όχι μόνο δεν επιβεβαιώνεται από το κείμενο, αλλά νομίζω ότι ανατρέπεται από τον μύθο του Κόρεσσου και της Καλλιρόης (που παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες με την περίπτωση της *Άλκηστης*), όπου η προσφορά της ζωής προέρχεται από τον άντρα. Βλ. Κακριδή 1944, 205. Την ισοτιμία των συζύγων υποστηρίζει ο Seeck 1985, 88.

86. Βλ. Lushnig-Roisman 2003, 66-67 και με αρκετές αμφιβολίες Slater 2013, 12 και 111, σημ. 27.

μάλιστα φαίνεται ότι εκφράζει την τρέχουσα άποψη στην έρευνα. Ωστόσο το κείμενο μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία ως παραμυθόδραμα⁸⁷, ως δράμα που εκθειάζει την άνευ όρων και ορίων συζυγική αγάπη, που τελικά οδηγεί στην αυτοθυσία⁸⁸. Ο Ευριπίδης με αυτόν τον τρόπο προετοιμάζει το έδαφος για το ελληνιστικό μυθιστόρημα⁸⁹, ενώ με τον *Ιωνα* προσιωνίζεται τη Νέα κωμωδία⁹⁰. Ο θρίαμβος της αγνής αγάπης υπερβαίνει ακόμη και τον θάνατο, ενώ η φιλία και η αλληλεγγύη λειτουργούν αποτελεσματικά και υπερνικούν ακόμη και εμπόδια που θεωρούνται ανυπέρβλητα. Φυσικά τόσο το δώρο του θεού προς τον Άδμητο όσο και η αναβίωση της Άλκηστης είναι, όπως επισημάνθηκε, εξωπραγματικά γεγονότα, τα οποία όμως θέτουν σε δοκιμασία τις διαπροσωπικές και ενδοοικογενειακές σχέσεις. Έτσι οι όμαιμοι υπέργηροι γονείς δεν θυσιάζονται, όπως θα ήταν αναμενόμενο, για το παιδί τους, ενώ μια νεαρή “ξένη” προσφέρει πρόθυμα τη ζωή της. Ο Απόλλων, η Άλκηστη και ο Ηρακλής αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα που φέρεται με απέραντη αγάπη και αλληλεγγύη στον Άδμητο: ο πρώτος και η δεύτερη εξασφαλίζουν την παράταση της ζωής του, ενώ ο τελευταίος επαναφέρει την ηρωίδα στη ζωή και αποκαθιστά την ευτυχία του ζεύγους. Κοινός παρονομαστής που συμβάλλει στη σωτηρία του Αδμήτου είναι η φιλοξενία. Αντίθετα, ο Θάνατος και ο Φέρης (η μητέρα δεν εμφανίζεται καθόλου

87. Βλ. Steidle 1968, 144 κε. Πρβ. Bergson 1985, 19.

88. Τα άκρως εγκωμιαστικά επίθετα της Άλκηστης, που διατρέχουν με αξιοσημείωτη συχνότητα όλο το δράμα, τα συγκεντρώνει ο Bergson 1971, 52, σημ. 2. Σημειώνω ενδεικτικά και τα επιτύμβια επιγράμματα 1737a, 2005, 26 κε. Peek, όπου η Άλκηστη παρουσιάζεται ως υπόδειγμα συζυγικής πίστης ή ως πρότυπο που οι νεκρές κατόρθωσαν ακόμη και να το ξεπεράσουν. Πρβ. επίσης τον πάπυρο της Βαρκελώνης με το υπόμνημα του Nosarti 1992. Τα εγκωμιαστικά επίθετα του Αδμήτου (*αγαθός, αιδόφρων, γενναῖος, θεοσεβής*) απαντούν με μικρότερη συχνότητα, αλλά αυτό δεν έχει βαρύνουσα σημασία, αφού ο στ. 144 με τη διατύπωση «οἷας οἷος ὧν ἀμαρτάνεις» εξισώνει ποιοτικά τους δύο συζύγους.

89. Βλ. Trenkner 1958, 31 κε. Για την *Άλκηστη* ως δράμα νόστου και τη συγγενειά της με την *Καλλιρόη* του Χαρίτωνα βλ. Ιακώβ (υπό έκδοση).

90. Βλ. Friedrich 1953.

στο έργο, γιατί οι απόψεις της ταυτίζονται απολύτως με εκείνες του συζύγου της) λειτουργούν ως αντίπαλοι του βασιλιά προσκολλημένοι σε ψυχρά νομικά επιχειρήματα, που καλύπτουν τον τύπο, όχι όμως την ουσία.

Βέβαια, υπάρχουν διαφορές από το παραμύθι, γιατί ο ποιητής αισθάνθηκε την ανάγκη να θέσει (και να αναιρέσει) το ζήτημα της ενδεχόμενης ενοχής του Αδμήτου στον στεγανά απομονωμένο αγώνα λόγων, ενώ η Άλκηστη, μολονότι θυσιάζεται εκούσια, διαφέρει από τις ανάλογες περιπτώσεις θυσιών νεαρών υπάρξεων, γιατί με παράπονο διαπιστώνει ότι η προσφορά έπρεπε να προέλθει από τους γονείς του συζύγου της. Παρά τις ρεαλιστικές πινελιές, νομίζω ότι το παραμυθικό θέμα παραμένει αλώβητο⁹¹. Η γενικόλογη διαπίστωση ότι ο Ευριπίδης είναι ειρωνικός ποιητής δεν μας υποχρεώνει να εκβιάσουμε τα κειμενικά δεδομένα του δράματος που συζητήθηκε.

91. Για την επιβίωση της Άλκηστης στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία, για την οποία δεν επαρκεί ο χώρος του παρόντος δοκιμίου, βλ. Parker 2007, lxx-lxxvii· Ιακώβ 2012, τόμ. 1, 42-44· Slater 2013, 75 κε. Για την αξιοποίηση του θέματος από τη Γιουρσενάρ βλ. Ιακώβ (υπό έκδοση).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Belfiore, E., *Murder among friends*, Oxford 2000.
- Bergson, L., “Randbemerkungen zur Alkestis des Euripides”, *Eranos* 83 (1985) 7-22.
- Beye, C. R., “Alcestis and her critics”, *GRBS* 2 (1959) 111-27.
- Blundell, M., *Helping friends and harming enemies. A study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge 1989.
- Dale, A.M., *Euripides' Alcestis*, Oxford 1954.
- Diels H. – Kranz W., *Οι Προσωκρατικοί: οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, Αθήνα 2007.
- Doerrie H., “Zur Dramatik der euripideischen Alkestis”, *NJAB* 2 (1939) 174-189.
- Erbse, H., “Euripides' Alkestis”, *Philologus* 116 (1972) 32-52.
- Friedrich, W. H., *Euripides und Diphilos. Zur Dramaturgie der Spätformen*, München 1953.
- Golden, M., “Baby talk and child language in ancient Greece” στο F. De Martino – A. H. Sommerstein, *Lo spettacolo delle voci*, τόμος II, Bari 1995, 11-34.
- Gregory, J., “Euripides' Alcestis”, *Hermes* 107 (1979) 259-70.
- Gregory, J., “Genre and intertextuality. Sophocles' Antigone and Euripides' Alcestis” στον συλλογικό τόμο: J. Davidson – Fr. Muecke – P. Wilson (επιμ.), *Greek Drama III. Essays in Honor of Kevin Lee*, London 2006, 113-27.
- Griffith M., “Euripides' Alcestis 636-641”, *HSCP* 82 (1978) 83-86.
- Halleran, M. R., *Stagecraft in Euripides*, London 1985.
- Hübner, U., “Text und Bühnenspiel in der Anagnorisisszene der Alkestis”, *Hermes* 109 (1981) 156-66.
- Ιακώβ, Δ., “Die Spiegel der Alkestis”, *Antiphilesis. Studies in Honor of Prof. J.-Th. Papademetriou*, Stuttgart, 2009.
- , *Ευριπίδης Άλκηστη*, Αθήνα 2012.
- , *Το μυστήριο της Άλκηστης της Μ. Γιουρσενάρ. Μια εκ του σύνεγγυς συνανάγνωση του έργου με την Άλκηστη του Ευριπίδη*, υπό έκδοση.
- Kaimio, M., “Erotic Experience in the Conjugal Bed: Good Wives in Greek

- Tragedy”, in M. Nussbaum – J. Sihvola (εκδ.), *The Sleep of Reason. Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Chicago 2002, 95-119.
- Κακριδής, Ι. Θ., *Ομηρικές έρευνες*, Αθήνα 1944.
- , *Προομηρικά, Ομηρικά, Ησιόδεια*, Αθήνα 1999.
- Kavoulaki, A., “Crossing Communal Space: The Classical *Ekphora*, ‘Public’ and ‘Private’”. Στον συλλογ. τόμο: V. Dasen – M. Pierart (εκδ.), *Ίδια και δημοσία: Les cadres ‘privés’ et ‘publics’ de la religion grecque antique* (Kernos, Suppl. 15), Liège 2005, 129-145.
- Kullmann, W., “Zum Sinngehalt der euripideischen *Alkestis*”, *A&A* 13 (1967) 127-149.
- Lattimore, R., *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana 1962.
- Lloyd, M., “Euripides’ *Alcestis*”, *G&R*, 32 (1985) 119-31.
- Luschnig, C. A. E. – Roisman, H. M., *Euripides’ Alcestis*, Oklahoma 2003.
- Markantonatos, A., *Tragic Narrative. A Narratological Study of Sophocles’ Oedipus at Colonus*, Berlin – New York 2002.
- , *Euripides’ Alcestis: Narrative, Myth, and Religion*, Berlin – New York 2013.
- Marshall, C. W., “*Alcestis* and the Problem of Prosatyrlic Drama”, *CJ* 95 (2000) 229-238.
- Mastrorarde, D. J., *The Art of Euripides. Dramatic Technique and Social Context*, Cambridge 2010.
- Nosarti, L., *Anonimo. L’Alceste di Barcelona*, Bologna 1992.
- Padilla, M., “Gifts of humiliation. Charis and tragic experience in *Alcestis*”, *AJP* 121 (2000) 179-211.
- Paduano, G., *Euripide Alceste*, Florence 1969.
- Panoussi, V., “Polis and Empire. Greek tragedy in Rome” στον τόμο: *Companion to Greek tragedy*, Oxford 2005.
- Parker, L. P. E., *Euripides Alcestis*, Oxford 2007.
- Peek, W., *Griechische Vers-Inschriften: Grab-Epigramme*, Berlin 1955.
- Rabinowitz, N. C., *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women*, New York 1993.
- Reimer, P., *Die Alkestis des Euripides. Untersuchungen zur tragischen Form*, Frankfurt 1989.
- Rosenmeyer, T. G., *The masks of tragedy. Essays on six Greek Dramas*, New York 1963.
- Sansone, D., *Aeschylean metaphors for intellectual Activity*, Wiesbaden 1975.

- Schein, S. L., “ΦΙΛΙΑ in Euripides’ *Alcestis*”, *Mètis* 3 (1988) 179- 206.
- Schwinge, E.-R., *Die Stellung der Trachinierinnen im Werk des Sophokles*, Göttingen 1962.
- Scullion, S., *Three studies in Athenian Dramaturgy*, Stuttgart 1994.
- Seeck, G. A., *Unaristotelische Untersuchungen zu Euripides. Ein motivanalytischer Kommentar zur Alkestis*, Berlin 2008.
- Σκιαδάς, Α., *Ἐπὶ τύμβῳ*, Αθήνα 1967.
- Slater, N. W., *Euripides Alcestis, Companions to Greek and Roman Tragedy*, London, New York 2013.
- Smith, W. D., “The ironic structure of *Alcestis*” στον συλλογ. τόμο: J. R. Wilson (επιμ.), *Twentieth century interpretations of Euripides’ Alcestis*, New Jersey 1968, 37-56.
- Snell, B., *Aischylos und das Handeln im Drama*, Leipzig 1928.
- Stafford, E., *Heracles*, New York 2012.
- Steidle, W., *Studien zum antiken Drama*, München 1968.
- Susanetti, D., *Euripide Alceste*, Venice 2001.
- Suter, A., “Male Lament in Greek Tragedy”, in A. Suter (εκδ.), *Lament: Studies in the Ancient Mediterranean and Beyond*, Oxford 2008, 156-180.
- Swift, L., *The Hidden Chorus: Echoes of Genre in Tragic Lyric*, Oxford 2010.
- Thomson, G., *The Oresteia*, v. II, Amsterdam 1966.
- Tordoff, R., *Performance in Greek and Roman Theatre*, V. Liapis – G. Harrison (εκδ.), Leiden – Boston 2013.
- Trenkner, S., *The Greek Novella in the Classical Period*, Cambridge 1958.
- Velasco, M. J. M., “Οι χαρακτήρες στην *Ἀλκίση* του Ευριπίδη και η στάση τους απέναντι στον νόμο”, *Λογείον* 2 (2012) 74-99.
- Vérilhac, A.-M., *Παῖδες ἄωροι. Poésie funéraire*, Αθήνα 1982.
- Von Fritz, K., *Antike und moderne Tragödie*, Berlin 1962.
- Willink, C. W., *Collected papers on Greek tragedy*, Leiden 2010.
- Wilson, J. R. (εκδ.), *Twentieth century interpretations of Euripides’ Alcestis*, Englewood Cliffs 1968.

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ
Καθηγητής Παν/μίου Θεσσαλονίκης
amavroud@lit.auth.gr

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ *ΠΕΡΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΣΦΥΓΜΩΝ*

Περίληψη. Τὸ ἔργο τοῦ Φιλάρετου (8ος; αἰ.) *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* περιέχει μιὰ συνοπτικὴ ἔκθεση τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς σφυγμολογικῆς θεωρίας τῆς Αρχαιότητος, ἐνῶ ὡς βασικὴ πηγὴ τοῦ συγγραφέα ἀναγνωρίζεται τὸ ὁμόθεμο ψευδο-γαληνικὸ *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον*. Τὸ *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* ἔχει ἐκδοθεῖ τὸ 1983, χωρὶς ὅμως ἐπιτυχή ἀποκατάσταση πολλῶν προβληματικῶν χωρίων του· στὸ ἄρθρο αὐτὸ προτείνονται ἔνδεκα διορθώσεις, βελτιωτικὲς τοῦ κειμένου του.

Summary. The work by Philaretus (8th? cent.) *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* offers a concise survey of the basic principles of the pulse theory in Antiquity. Pseudo-Galenos' *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον* (*De pulsibus ad Antonium*) is recognized as the author's basic source on the same subject. The *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* was edited in 1983, yet without successful reconstruction of many of its problematic passages. The present article proposes eleven emendations that aim at improving the text.

Γιὰ τὸν γιατρὸ Φιλάρετο δὲν εἶναι γνωστὴ καμιὰ ἀπολύτως πληροφορία, καὶ ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἔζησε προσδιορίζεται μόνο μὲ βάση κάποιες ἐνδείξεις. Ἔτσι ὑποθέτουμε ὅτι ἡ δράση του πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μᾶλλον στὸν 8ο αἰ. μ.Χ.¹, ἐνῶ μὲ τὸ ὄνομά του συνδέονται δύο συγγράμματα σφυγμολογικοῦ περιεχομένου. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ φέρει τὸν τίτλο *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν*, καὶ βασικὴ πηγὴ του εἶναι τὸ ψευδο-γαληνικὸ *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον φιλομαθῆ καὶ φιλόσοφον*, ἐνῶ τὸ δεῦτερο ποὺ τιτλοφορεῖται *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώ-*

1. Ὁ Φιλάρετος πρέπει μᾶλλον νὰ γνώριζε τὸ *Περὶ σφυγμῶν* τοῦ Θεοφίλου πρωτοσπαθαρίου (7ος αἰ. μ.Χ.), ἐνῶ τὸ ἔργο τοῦ Φιλάρετου τὸ γνώριζε καὶ παρέθετε ἀποσπάσματα ἀπὸ αὐτὸ ὁ Ραζήσ/ar-Rāzī (9ος αἰ.). βλ. Pithis, *Die Schriften Perī sphygmōn des Philaretos* [βλ. παρακάτω, ὑπόσημ. 3], σσ. 35-36.

νιον φιλομαθῆ καὶ φίλον αὐτοῦ δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἴδιο τὸ ψευδο-γαληνικὸ ἔργο πού ἤδη μνημονεύθηκε μὲ κάποια ἐλαφρὰ παραλλαγή (ἢ ἀντιγραφικὸ λάθος;) στὸν τίτλο.

Τὸ *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* παραδίδεται ἀπὸ ἓνα μόνο χφ., τὸν κώδ. Laurent. plut. 59, 14 (13ος αἰ.) [L1], φφ. 162r-171r (: τοῦ Φιλαρέτου περὶ πραγματίας [sic] σφυγμῶν), ἐνῶ τὸ δεύτερο, ὡς προσγραφόμενο στὸν Φιλάρετο, ἀπὸ δύο χφ., τὸν κώδ. Laurent. plut. 59, 14 (13ος αἰ.) [L2], φφ. 171r-177r (: ποίημα μικρὸν Φιλαρέτου τῶν σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον φιλομαθεῖ καὶ φίλον αὐτοῦ), καὶ τὸν κώδ. Ἐθν. Βιβλιοθ. (Ἀθήνα) 2922 (14ος αἰ.) [A], φφ. 99v-104r (: ποίημα Φιλαρέτου περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον φιλομαθῆ καὶ φίλον τὸν μικρὸν [ἐρυθρ.])².

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ παραπάνω δύο ἔργα ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν J. A. Pithis, ὁ ὁποῖος λόγῳ τῆς στενῆς ἐξαρτήσεως του ἀπὸ τὸ δεύτερο, γιὰ τὴν ἔκδοσή του ἔλαβε ὑπ' ὄψιν του καὶ τὰ τρία χφφ., καὶ ἐπὶ πλέον τὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ πρώτου³. Στὴν ἔκδοση λοιπὸν αὐτοῦ τοῦ σφυγμολογικοῦ ἔργου τοῦ Φιλαρέτου πρέπει νὰ γίνουν οἱ ἀκόλουθες παρατηρήσεις:

στίχ. 1⁴: *Τοῦ Φιλαρέτου περὶ πραγματείας σφυγμῶν <...>*

Ἡ παρατήρηση τοῦ ἐκδότη ὅτι ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου πρέπει νὰ ἔχει ἐκπέσει τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, στὸ ἔργο τοῦ ὁποῖου βασίσθηκε ὁ Φιλάρετος⁵, δὲν τεκμηριώνεται ἀναντίρρητα ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν τίτλων παρόμοιων ἔργων. Σὲ ἔργα, ὅπως τὸ ἐδῶ ἐξετα-

2. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. Pithis, *Die Schriften Περὶ σφυγμῶν des Philaretos* [βλ. παρακάτω, ὑποσημ. 3], σσ. 37-83.

3. Βλ. J. A. Pithis, *Die Schriften Περὶ σφυγμῶν des Philaretos. Text – Übersetzung – Kommentar* [Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften, Heft 46], Husum 1983. Βιβλιοκρισίες: *SAMN* 11 (1983) 9 J. Scarborough || *BHM* 58 (1984) 588-589 J. Atzpodien. Κριτικὲς παρατηρήσεις στὸ ἔργο *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* ἔγραψε ὁ I. Garofalo στό: [Autori vari], «Congetture e emendamenti inediti», *Galenos* 5 (2011) 185.

4. Οἱ παραπομπὲς γίνονται σὲ στίχους τῆς ἐκδόσεως τοῦ Pithis.

5. Βλ. Pithis, *Die Schriften Περὶ σφυγμῶν des Philaretos* [βλ. παραπ. νω, ὑποσημ. 3], σ. 147.

ζόμενο, γιά τή συγκρότηση τῶν ὁποίων ὁ συγγραφεὺς τοὺς στηρίζεται κατὰ βάση σε ὁμόθεμα συγγράμματα ἐνὸς ἢ δύο προγενέστερων γιατρῶν, δὲν δηλώνεται ἀπαραίτητα στὸν τίτλο ἢ πηγὴ τοὺς. Ἔτσι ὁ Παλλάδιος (6ος αἰ. μ.Χ.), συνοψίζοντας τὶς ἀπόψεις τοῦ Γαληνοῦ γιὰ τοὺς πυρετοὺς, δὲν μνημονεύει τὸ ὄνομα τοῦ Περγαμηνοῦ γιατροῦ στὸν τίτλο τοῦ δικοῦ του ἔργου, δηλ. στὴν *Περὶ πυρετῶν σύντομον σύνοψιν*⁶. ἀντίθετα στὸ ἔργο γιὰ τοὺς πυρετοὺς ποὺ παραδίδεται μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοφίλου πρωτοσπαθαρίου καὶ τοῦ Στεφάνου τοῦ Ἀθηναίου δηλώνονται σαφῶς οἱ δύο κύριες πηγές τοῦ ἔργου: *Περὶ τῆς τῶν πυρετῶν διαφορᾶς ἕκ τε Ἰπποκράτους καὶ Γαληνοῦ*⁷. Συνεπῶς δὲν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συμπλήρωση τοῦ χωρὶς πρόβλημα παραδεδομένου τίτλου κατὰ τὸν τρόπο ποὺ ὑποστηρίζει ὁ ἐκδότης (ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον στὸ κείμενο δὲν εἰσάγει κάποια πρόταση, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸ κριτ. ὑπόμν. μνημονεύει τὴν κατὰ τὴ γνώμη του πιθανὴν συμπλήρωση στὸ ὑποτιθέμενο χάσμα)⁸.

στίχ. 8-9: τὸ τελικὸν αἴτιον τουτέστιν τὴν ὠφέλειαν δι' ἣν ὁ σφυγμὸς <κινεῖται>.

6. Βλ. I. L. Ideler, *Physici et medici Graeci minores*, τ. 1, Berolini 1841 (ἀνατύπ.: Amsterdam 1863), σσ. 107-120· πρβ. ἐπίσης τὸν Θεοφάνη Χρυσοβαλάντη (Νόννο), ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ στὸ ἔργο του *Σύνοψις ἐν ἐπιτομῇ τῆς ἱατρικῆς ἀπάσης τέχνης* βασίζεται σὲ ἔργα προγενέστερων τοῦ γιατρῶν, κυρίως στὸν Γαληνό, τὸν Ὀρειβάσιο, τὸν Ἀέτιο Ἀμιδηνό καὶ τὸν Παῦλο Αἰγινήτη, δὲν κρίνει σκόπιμο νὰ δηλώσει κάτι σχετικὸ στὸν τίτλο· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Ὀρειβασίου στὸ ἔργο του *Ἱατρικαὶ συναγωγαὶ* καὶ τοῦ Ἀετίου τοῦ Ἀμιδηνοῦ στὰ *Βιβλία ἱατρικὰ ἑκκαίδεκα*.

7. Βλ. D. Sicurus, *Theophili et Stephani Atheniensis De februm differentia ex Hippocrate et Galeno*, Florentiae 1862.

8. Ὁ τίτλος *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* δὲν εἶναι συνήθης σὲ σχετικὰ ἔργα οὔτε καὶ τὸ οὐσ. *πραγματεία* σὲ ἀντίστοιχη θέση γενικὰ σὲ τίτλους· πρβ. ὅμως καὶ λίγο παρακάτω στὸ ἴδιο ἔργο, στίχ. 179-180: *γινωσκέτω ὅτι δέκα ἐξ εἰσι τὰ βιβλία περὶ τῆς τῶν σφυγμῶν πραγματείας*. Βλ. ἀκόμη [Γαλην.], *Π. σφυγμ. πρὸς Ἄντ.* [XIX 629, 1-3 K.]: *σκοποὺν ἔχομεν ἐν τῷ παρόντι συγγράμματι περὶ τῆς τῶν σφυγμῶν πραγματείας σύντομον ἐκθέσθαι παράδοσιν*.

Ἡ προσθήκη τοῦ ἐκδότη εἶναι ἀποτέλεσμα πλημμελοῦς ἀξιοποιήσεως τῆς χειρόγραφης παραδόσεως, ἀφοῦ τὸ παραπάνω χωρίο, στὸν κώδ. L1, φ. 162r, παραδίδεται χωρὶς πρόβλημα:

τὸ τελικὸν αἴτιον τουτέστιν τὴν ὠφέλειαν δι' ἣν γίνεται ὁ σφυγμός.

στίχ. 19: *ἀρχαὶ γὰρ τῶν ἀρχῶν <καὶ> αἴτια αἰτίων τριττά εἰσιν*

Τὸ *καὶ* ὑπάρχει στὸ χφ., φ. 162v, στίχ. 3 (ἀπὸ τὴν ἀρχή), κανονικᾶ γραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ γραφέα, καὶ δὲν ἀποτελεῖ προσθήκη «manu secunda», ὅπως σημειώνει ὁ Pithis στὸ ἀντίστοιχο κριτ. ὑπόμν. Σὲ κάθε περίπτωση ὁμως τὸ σύμβολο τῆς προσθήκης εἶναι περιττό, ἀφοῦ δὲν δηλώνει ἐπέμβαση τοῦ ἐκδότη.

στίχ. 30-31: *ὠφέλιμον ἂν εἴη ἐξηγεῖσθαι τοιαύτην παράδοσιν καὶ εἰπεῖν πρῶτον τί ἐστὶν σφυγμός*

Ἡ χωρὶς ἄρθρο ἔκφραση *τοιαύτην παράδοσιν* ἀναφέρεται στὸ *περὶ σφυγμῶν* ποῦ προηγεῖται, δηλ. σὲ συγκεκριμένη *παράδοσιν*⁹, ἢ ἔκθεση τῆς ὁποίας ἀρχίζει μὲ τὴν παραπάνω φράση. Γι' αὐτὸ πρὶν ἀπὸ τὸ *τοιαύτην* πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ ἄρθρο *τὴν*:

ὠφέλιμον ἂν εἴη ἐξηγεῖσθαι <τὴν> τοιαύτην παράδοσιν καὶ εἰπεῖν πρῶτον.

Βλ. καὶ Γαλιν., *Τέχν. ἰατρ.* 1, 1 [I 305, 5-6 K. = σ. 274, 6-7 Boudon]: *καλεῖν δὲ ἔξεστι τὴν τοιαύτην διδασκαλίαν οὐ μόνον ὄρου διάλυσιν· ὁ.π. 37, 11 [I 410, 9-11 K. = σ. 391, 7-9 Boudon]: χρήσιμα δὲ εἰς τὴν τοιαύτην θεωρίαν [sc. τῶν σφυγμῶν] ἐστὶ καὶ δι' ὧν ἐξηγοῦμαί τε ἅμα καὶ κρίνω τὸ *Περὶ σφυγμῶν* Ἀρχιγένους βιβλίον· *Θεραπ. μέθ.* 12, 7 [X 851, 7-8 K.]: *γεγυμνασμένου δέονται περὶ τὴν τοιαύτην θεωρίαν [sc. τῆς τῶν ἀλγημάτων γενέσεως] ἀνδρός, κ.ἄ.**

στίχ. 37-40: *σφυγμός ἐστὶν ἄγγελος ἀψευδῆς τῶν ἐν τῷ βάθει κεκρυμμένων καὶ τῶν ἀφανῶν προφήτης καὶ τῶν ἀδήλων ἔλεγχος ἐν ἀρμονίῳ τῇ κινήσει ἐν ἀρτηριακῇ πληγῇ διάθεσιν ἀόρατον προσαγορεύων.*

9. Στὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τὸ *τοιαύτην παράδοσιν* μετὰ ῥαζεται (σ. 87) «die (Puls-) Lehre».

Στὸ χωρίο αὐτὸ καταγράφεται ἕνας ἀπὸ τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ σφυγμοῦ, ὅπως περίπου μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸ ψευδο-γαληνικὸ ἔργο *Ὅροι ἰατρικοί*. Ὁ ἐκδότης ἐντοπίζει τὴν πηγὴ τοῦ Φιλάρετου, ὡστόσο δὲν τὴν ἀξιοποιεῖ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ παραπάνω χωρίου, τὸ ὁποῖο εἶναι προβληματικὸ στὴν τελευταία φράση του.

Στὴν ἔκφραση *ἐν ἀρμονίῳ τῇ κινήσει ἐν ἀρτηριακῇ πληγῇ* πρέπει ἡ γραφή *ἀρμονίῳ τῇ* νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἀρμονικῇ*, καὶ ἐπίσης πρὶν ἀπὸ τὸν ἐμπρόθ. προσδ. *ἐν ἀρτηριακῇ πληγῇ* νὰ προστεθεῖ τὸ *καί*, δηλ.: *ἐν ἀρμονικῇ κινήσει καὶ ἀρτηριακῇ πληγῇ*.

Ἐπίσης ἡ μετοχὴ *προσαγορεύων* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *προαγορεύων*, ὅπως εἶναι τὸ ὀρθό· ἐξ ἄλλου μὲ τὴ διόρθωση αὐτὴ ἀποκαθίσταται τὸ νόημα τοῦ χωρίου, ἀφοῦ ὁ σφυγμός, ὡς τῶν *ἀφανῶν προφήτης*, μᾶς προαναγγέλλει μιὰ (νοσηρῆ) κατάσταση ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχει ἐκδηλωθεῖ.

Σχετικὰ μὲ τὶς παραπάνω διορθωτικὲς προτάσεις βλ. [Γαλην.], *Ὅρ. ἰατρ.* 110 [XIX 376, 8-11 K.]: *σφυγμός ἐστὶν ἄγγελος ἀψευδῆς τῶν ἐν βάθει κεκρυμμένων καὶ τῶν ἀφανῶν προφήτης καὶ τῶν ἀδήλων ἔλεγχος ἐν ἀρμονικῇ κινήσει καὶ μαντικῇ πληγῇ διάθεσιν ἀόρατον προαγορεύων*¹⁰.

στίχ. 43-46: *τί ἐστὶν ἀρτηρία; σῶμα μακρὸν στρογγύλον εἰς ὁμοίωμα σωλήνος ἐκ δύο χιτώνων συγκείμενον, ἄρχον ἀπὸ τῆς καρδίας καὶ εἰς ὄλον τὸ χωριστὸν σῶμα αἷμα καὶ πνεῦμα ζωτικὸν περιέχον.*

10. Σχετικὰ μὲ αὐτὸν τὸν ψευδο-γαληνικὸ ὄρον βλ. καὶ Αἰμ. Δ. Μαυρουδῆς, «Τὸ ψευδο-γαληνικὸ ἔργο *Ὅροι ἰατρικοί* καὶ ὁ κώδικας Vaticanus Palat. gr. 199», *Ἑλληνικά* 44 (1984) 331-333: στὸ φ. 198v (in marg. sin.) τοῦ ἐν λόγῳ κώδικα παραδίδεται ὁ σχολιαζόμενος ὀρισμὸς τοῦ σφυγμοῦ, ὅπου ἀντὶ *προαγορεύων* παραδίδεται ἡ γραφή *διαγορεύων* (στὸ ἄρθρο αὐτὸ γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴ χρῆση στὴν ἰατρικὴ γραμματεία τῶν ρημάτων *διαγορεύω* καὶ *προαγορεύω*). Ἐπισημαίνω ἐπίσης ὅτι, ἐνῶ στὸν ὀρισμὸ τοῦ σφυγμοῦ στὸ ψευδο-γαληνικὸ *Π. σφυγμ. πρὸς Αντ.* καὶ στὸν παραπάνω Παλατινὸ κώδικα ὑπάρχει ἡ γραφή *μαντικῇ πληγῇ*, στὸν Φιλάρετο παραδίδεται *ἀρτηριακῇ πληγῇ*: τέλος στὴ λατιν. μετάφρ. τοῦ *Π. σφυγμ. πρὸς Αντ.*, τὴν ὁποία παραθέτει ὁ Kühn στὴν ἐκδοσὴ του, ἡ τελευταία φράση τοῦ ἐξεταζόμενου ὀρισμοῦ μεταφράζεται ὡς ἀκολούθως: «... motu concinno ac musica percussione dispositionem praenuncians invisibilem».

Στὸ χωρίο αὐτὸ ἡ προφανῶς λανθασμένη γραφή *ἄρχον* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἀρχ<όμεν>ον* [sc. τὸ σῶμα] *ἀπὸ τῆς καρδίας*. πρβ. [Γαλην.], *Π. σφυγμ. πρὸς Ἄντ.* [XIX 630, 4-7 K.]: *ἀρτηρία ἐστὶ σώματος [σῶμα leg.?]¹¹ ἐπίμηκες κυκλικὸν δίκην σωλῆνος διχῆ διαιρούντων [διαιρούμενον leg.]¹² ἀπὸ καρδίας ἐρχόμενον [ἀρ- leg.?] καὶ ἐπὶ τὸ πᾶν σῶμα καταμεριζόμενον, ἀέρα καὶ πνεῦμα ζωτικὸν περιέχον· αὐτόθι [XIX 630, 8-10 K.]: *αὕτη δὲ* [sc. ἡ ἀρτηρία] *ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ὠτίου τῆς καρδίας ἐκ τῆς λεγομένης ἀορτῆς ἐκφύεται, ἣτις σχίζεται διχῆ*. [Γαλην.], *Π. νεφρ. παθ.* 1 [XIX 645, 8-9 K.]: *φέρονται δὲ καὶ ἀπὸ τῆς καρδίας ἀρτηρίαί· Γαλην., Π. ἀνατ. ἐγγ.* 7, 4 [II 600, 17-601, 1 K.]: *κατὰ μὲν οὖν τὴν σωματικὴν οὐσίαν ἀρτηρία μὲν ἐστὶ τὸ τῆς δεξιᾶς κοιλίας ἐκφύομενον ἀγγεῖον, κ.ἄ.**

Ἐπίσης ἡ ἀκατανόητη ἔκφραση *καὶ εἰς ὄλον τὸ χωριστὸν σῶμα* πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ ὡς ἀκολουθῶς: *καὶ εἰς ὄλον τὸ σῶμα χωριζόμενον*. βλ. τὸ ψευδο-γαληνικὸ χωρίο ποῦ παρατίθεται παραπάνω.

στίχ. 53-56: *καὶ τὸ μὲν εἰς τὴν κεφαλὴν φερόμενον λέγεται καρωτίς, τὸ δὲ ἐρχόμενον ἕως τῶν ἄκρων χειρῶν δακτύλων λέγεται σφυγμὸς.*

Πρὶν ἀπὸ τῆ γεν. *δακτύλων* πρέπει νὰ προστεθεῖ ὁ σύνδ. *καί*. βλ. [Γαλην.], *Π. σφυγμ. πρὸς Ἄντ.* [XIX 630, 16-17 K.]: *ἔρχεται ἐπὶ βραχίονας καὶ πήχεις καὶ μέχρι καρπῶν καὶ ἄκρων χειρῶν καὶ δακτύλων, καὶ Παῦλ. Αἰγίν., Ἐπιτ. ἰατρ.* 6, 101 [CMG IX/2, σ. 44, 13-14] (τίτλος στὸν κατάλογο περιεχομένων τοῦ ἔκτου βιβλίου): *περὶ ἄκρας χειρὸς καὶ τῶν δακτύλων αὐτῆς, καὶ (τίτλος πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ κεφαλαίου) [CMG IX/2, σ. 156, 16]: περὶ ἄκρας χειρὸς καὶ τῶν ταύτης δακτύλων.*

στίχ. 82-86: *εἰκότως οὖν ἄρα ἐν τῷ ἔαρι καὶ τῷ φθινοπώρῳ σφυγμοὶ μεγάλοι γίνονται καὶ ἰσχυροὶ εὐκρασία τῆς ποιότητος καὶ συμμετρία*

11. Βλ. ὁμῶς τὴ λατιν. μετάφρ. τοῦ χωρίου (Kühn): «Arteria p a r s e s t c o r p o r i s o b l o n g a, ...».

12. Βλ. ὁμῶς τὴ λατιν. μετάφρ. τοῦ χωρίου (Kühn): «tubi instar bisariam dividendium».

της ποσότητας. τὸ σύμμετρον τῷ ποσῷ κρίνεται, τὸ δὲ εὐκρατον τῷ ποιῷ. δῆλον δὲ ὅτι κατὰ τὰς ἡλικίας ἀναλόγως.

Στὸ χωρίο αὐτό, ποῦ ἐντάσσεται σὲ εὐρύτερα παρόμοιου περιεχομένου συμφραζόμενα¹³, γίνεται λόγος γιὰ τὴ διαφοροποίηση τῶν σφυγμῶν κατὰ τὶς διάφορες ἐποχὲς τοῦ χρόνου. Στὴ συνέχεια ὁ Φιλάρετος ἐπισημαίνει ὅτι κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς ἀνθρώπινης ἡλικίας. Γιὰ νὰ καταστεῖ λοιπὸν σαφέστερη ἡ δῆλωση τῆς ἀντιστοιχίας αὐτῆς, πρέπει πρὶν ἀπὸ τὸν ἐμπρόθ. προσδιορ. κατὰ τὰς ἡλικίας νὰ προστεθεῖ ὁ σύνδεσμος καί: ... δῆλον δὲ ὅτι <καί> κατὰ τὰς ἡλικίας ἀναλόγως.

Γιὰ τὴν προτεινόμενη προσθήκη συνηγοροῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα χωρία ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο, στίχ. 91-93: *ὁμοίως δὲ καὶ ἐν ἐκάστη χώρᾳ κατὰ τὴν αὐτῆς κρᾶσιν καὶ οἱ σφυγμοὶ μεταβάλλονται*, καὶ στίχ. 108-109: *ὁμοίως δὲ καὶ ἡ τοῦ καιροῦ ποιότης μεταβάλλει τὴν κρᾶσιν καὶ τοὺς σφυγμούς*.

στίχ. 122-124: *ἔλθωμεν οὖν εἰς τὰ μὴ κατὰ φύσιν, ἅτινά εἰσιν γυμνάσια, σῖτα πολλὰ, οἰνοποσίας, ὑδροποσίας πολλάς*.

Οἱ αἰτιατικὲς οἰνοποσίας, ὑδροποσίας πολλάς πρέπει νὰ διορθωθοῦν σὲ ὀνομαστικὲς, ὅπως εἶναι καὶ οἱ προηγούμενες λέξεις γυμνάσια, σῖτα πολλὰ, ὑποκείμενα τοῦ εἰσιν. Βλ. καὶ [Γαλην.], Π. σφυγμ. πρὸς Ἄντ. [XIX 633, 3-5 K.]: *ἔλθωμεν οὖν καὶ ἐπὶ τὰ οὐ φύσει, ταῦτά εἰσι γυμνάσια, λουτρά, σιτία πολλὰ, οἴνου πόσις, ὕδατος πολλοῦ πόσις*.

στίχ. 182-185: *διὰ ποίαν αἰτίαν τύπτουσιν αἱ ἀρτηρίαι; <διὰ> τοῦ φυλαχθῆναι τὴν θερμότητα εὐκρατον κατὰ φύσιν ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς μέρεσι καθ' οὗτινος ἐφέλκεται ψυχρὸς ἀήρ*.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο κριτ. ὑπόμν., ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπαντήσεως στὴν ἐρώτηση *διὰ ποίαν αἰτίαν τύπτουσιν αἱ ἀρτηρίαι;* παραδίδεται μὲ τὶς ἀκόλουθες διαφοροποιήσεις: *τοῦ φυλαχθῆναι L1*

13. Προηγούμενος ὁ Φιλάρετος (στίχ. 68 κ.έ.) εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ὑπάρχει διαφοροποίηση τῶν σφυγμῶν ὅσον ἀφορᾷ (α') τοὺς ἀνδρες καὶ τὶς γυναῖκες, καὶ (β') τοὺς λεπτούς καὶ τοὺς παχείς.

|| *διὰ τὸ φυλάττεσθαι* L2 A. Ἡ γραφή *τοῦ φυλαχθῆναι* παραδίδεται ἀπὸ τὸν κύριο φορέα τοῦ κειμένου, τὴν ὁποία ὁμοίως ὁ ἐκδότης θεωρεῖ ἐλλιπῆ καὶ τὴ συμπληρώνει μὲ τὴν πρόθεσιν *διὰ*, ἢ ὁποία παραδίδεται ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα χφφ. πού, ὅπως σημειώθηκε, διασώζουν τὸ δεύτερο σφυγμολογικὸ ἔργο ποῦ συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Φιλαρέτου, στὴν πραγματικότητα ὁμοίως πρόκειται γιὰ τὸ ψευδο-γαληνικὸ *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον φιλομαθῆ καὶ φιλόσοφον*. Στὴν περίπτωση ποῦ υιοθετηθεῖ ἢ προσθήκη τῆς προθ. *διὰ* πρέπει ἢ γεν. *τοῦ* νὰ διορθωθεῖ σὲ τό, δηλ. <διὰ> *τὸ φυλαχθῆναι*. Θὰ ἦταν δυνατὸν ὁμοίως νὰ παραμείνει, χωρὶς καμιά προσθήκη, ἢ παραδεδομένη γραφή *τοῦ φυλαχθῆναι* ὡς γεν. τῆς αἰτίας· βλ. Γαλην., *Π. χρ. μορ.* 4, 12 [III 300, 4-6 K. = I 220, 10-12 Helmreich]: *ἵνα μὴ παντάπασιν ἀναίσθητον ἦ τὸ σπλάγχχνον, ὥσπερ γε καὶ ἡ ἀρτηρία τοῦ φυλάττεσθαι τὴν συμμετρίαν αὐτῶ τῆς ἐμφύτου θερμότητος*· ὁ.π. 16, 12 [IV 337, 5-9 K. = II 431, 5-9 Helmreich]: *αἴτιον δ' ὅτι τροφῆς μὲν πάντα δεῖται τὰ μόρια, καὶ τὰ θερμὰ καὶ τὰ ψυχρὰ καὶ τὰ σκληρὰ καὶ τὰ μαλακά, τοῦ φυλάττεσθαι δ' ἀκριβὲς τὸ μέτρον τῆς ἐμφύτου θερμασίας οὐκέθ' ὁμοίως πάντα*.

στίχ. 330: *οὗτος θεραπευόμενος δὲ κατὰ λόγον ζήσεται.*

Τὸ *ζήσεται* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ζήσεται*. Βλ. λίγο παρακάτω, στίχ. 340: *πάντως ὁ τοιοῦτος θνήσκει*.

ΕΛΕΝΗ ΧΟΥΛΙΑΡΑ-ΡΑΪΟΥ
Καθηγήτρια Παν/μίου Ιωαννίνων
hchour@cc.uoi.gr

ΔΙΑ ΓΑΡ ΔΕΚΑ ΗΜΕΡΩΝ ΕΚΑΣΤΟΤΕ ΜΑΝΤΕΥΟΜΑΙ ΠΕΡΙ ΣΟΥ
(P. MERT. Π 81): *ΕΠΙ ΠΡΑΓΜΑΣΙ ΜΙΚΡΟΙΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΙΣ*
(ΠΛΟΥΤ. 408 C) ΜΑΝΤΙΚΕΣ ΠΑΠΥΡΙΚΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ*

Περίληψη. Στόχος μας είναι η παρουσίαση της μαντικής δραστηριότητας στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο, με έμφαση στην εποχή, τη θεματική και την ορολογία των μαντικών παπυρικών μαρτυριών. Με αφετηρία τις ευάριθμες παπυρικές αναφορές στην *μαντικήν* και μια απαγορευτική *έπαρχεικήν* εγκύκλιο για τους παραπλανητικούς *τρόπους μαντείας*, η εικόνα συμπληρώνεται με σύντομη επισκόπηση της πληθώρας των μαντικών παπυρικών ερωτημάτων στα ‘ιερατικά’, ‘δημοτικά’, ελληνικά και κοπτικά, και την παρουσίαση των ολιγάριθμων παπυρικών αποκρίσεων. Το χρονολογικό εύρος των έμμεσων μαρτυριών και των μισών περίπου μαντικών ερωτημάτων (Α΄-Γ΄ αι. μ. Χ.) συμπίπτει με την αναβίωση των ελληνικών μαντείων και ιερών στα αυτοκρατορικά χρόνια. Η συγγενική θεματική των μαρτυριών, που άπτεται πτυχών του ιδιωτικού βίου, εξηγείται όχι μόνον από την πανάρχαια καταφυγή των ανθρώπινων ανησυχιών στα μαντικά ιερά, αλλά και από την προσαρμογή στις συνθήκες της *ραx romana*, καθώς με τον ουσιαστικό περιορισμό της πολιτικής ελευθερίας ο ρόλος των μαντείων επικεντρώνεται στις ατομικές αγωνίες.

* Πρόδρομη μορφή αυτής της εργασίας παρουσιάστηκε στο Θ΄ Συμπόσιο Κλασικών σπουδών του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων (18-05-2012). Για το χωρίο του τίτλου, βλ. Πλούτ., *Περί τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 408 C. Για τις συντομογραφίες των παπυρικών εκδόσεων και των επιστημονικών περιοδικών ή σειρών χρησιμοποιήσαμε τους ηλεκτρονικούς καταλόγους και τις ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων: *Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraca and Tablets Web Edition*. Journal Abbreviations in *L'Année Philologique Online* (http://www.annee-philologique.com/files/sigles_fr.pdf)...ddb dp (<http://papyri.info/ddbdp>). (<http://papyri.info/>). (<http://www.trismegistos.org/>).

Ο μαντικός παπυρικός χάρτης επιβεβαιώνει το *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* του Πλουτάρχου, σύμφωνα με το οποίο, με την έκλειψη των πολέμων και των εντάσεων, οι άνθρωποι ασχολούνται με πεζά καθημερινά προβλήματα, και τα *πύσματα* αφορούν ασήμαντες και κοινότυπες υποθέσεις, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται παρακμή των *χρηστηρίων*. Η εικόνα των μαντείων που φιλοτεχνούν οι *πάπυροι* ανακαλεί συχνά όσα αποκαλύπτει στον *Ἀλέξανδρον ἢ Ψευδόμαντιν* ο Λουκιανός για τη μέθοδο κατάθεσης και έκδοσης γραπτών ερωταποκρίσεων, τη θεματική τους, τις απάτες, την τιμή ή τη φορολογία των χρησμών, την ‘άπληστη’ αναζήτηση πολλαπλών χρησμών και τη σύνταξη *ὑπομνημάτων* (“αρχείου χρησμών”).

Résumé. Notre objet est de présenter l’activité divinatoire en Égypte gréco-romaine et byzantine avec l’accent sur l’époque, la thématique et le vocabulaire des témoignages papyriques. Partant des rares papyrus contenant des références à la μαντική (*divinatio*) et d’une circulaire du préfet d’Égypte ordonnant l’interdiction des pratiques divinatoires trompeuses, l’image oraculaire se complète avec l’aperçu de la pléthore des questions oraculaires écrites sur papyrus en hiéراتique, en démotique, en grec et en copte, et avec la présentation des rares réponses. La période chronologique des témoignages papyriques indirects ainsi que de la moitié des questions oraculaires (allant du Ier au IIIème s. p. C.) coïncide avec le renouveau des oracles grecs durant l’époque impériale. Les analogues thématiques des oracles et des témoins papyriques indirects concernant des aspects de la vie quotidienne trouvent leur explication non seulement dans le recours ininterrompu des gens aux sanctuaires à oracles, bien établi depuis longtemps, mais aussi dans l’adaptation aux nouvelles conditions de la *pax romana*: en effet, avec la diminution de la liberté civile, le rôle des oracles s’est limité à répondre aux angoisses personnelles et aux banalités quotidiennes.

La carte papyrique divinatoire confirme le traité de Plutarque *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν*, d’après lequel pendant cette période de paix les hommes s’occupent des questions quotidiennes et insignifiantes, et que les *πύσματα* concernent des problèmes banals de tous les jours, sans pour autant cela signifier une décadence des oracles. L’image des oracles que révèlent les papyrus rappelle souvent ce que dénonce Lucien dans son *Ἀλέξανδρος* (ou *Ψευδόμαντις*) à propos des procédés concernant la consultation oraculaire (questions et réponses par écrit), des truquages, des sujets, du coût ou des taxes des oracles, de la demande répétée des oracles, de la constitution et de l’usage des fichiers ou des recueils d’oracles.

Α. Έμμεσες παπυρικές μαρτυρίες

1. Εισαγωγικά

Τα παπυρικά έγγραφα που θα μελετήσουμε στη συνέχεια σχετίζονται με την *μαντικήν* ή *divinatio*¹ – θείο δώρο στην ανθρώπινη αυταναμία² – την πανάρχαια δηλ. όσο και η θρησκεία ανθρώπινη επιθυμία να διεισδύσει στα θεϊκά σχέδια και το πεπρωμένο σχετικά με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, με στόχο την εγγύηση της επιτυχίας σε μian υπόθεση³. αποκαλύπτουν την κοινή συνήθεια των δύο λαών της χώρας του Νείλου, Αιγυπτίων και Ελλήνων, να συμβουλευόμαστε τους θεούς για καθημερινά θέματα, συνήθεια την οποία πιστεύεται πως οι Έλληνες πήραν από τους Αιγυπτίους, αφού κατά την παράδοση το ένα από τα δύο περιστέρια (*πέλειαι-πελειάδες*) που έφυγαν από την Αίγυπτο ήρθε στη Δωδώνη, όπου ιδρύθηκε το περίφημο μαντείο του Δία, το αρχαιότερο ελληνικό μαντείο⁴.

Τα θέματα των έμμεσων μαντικών ερωτημάτων συνδέονται, όπως θα δούμε αναλυτικότερα πιο κάτω, με τα ταξίδια, τη γεωργία, την οικονομία, την προσωπική ζωή, με συνηθισμένα δηλ. προβλήματα, για τη λύση των οποίων οι κάτοικοι της Αιγύπτου απευθύνονταν στα *χρηστήρια* ή *μαντεῖα*, όπως μαρτυρεί η *πληθώρα* των σχετικών *αιτημάτων* σε όστρακο ή άπυρο, που είχαν κατατεθεί σε ιερά και τα οποία διατήρησε η ξηρή άμμος της φαραωνικής, πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου⁵.

1. Πρβλ. Κικέρ., *De divinatione* I, 1: *divinationem, quam Graeci μαντικήν appellat, id est praesensionem et scientiam rerum futurarum.* Wardle (2006), 92-93.

2. Πλάτ., *Τίμ.* 71 E: *ικανὸν δὲ σημεῖον ὡς μαντικήν ἀφροσύνη θεὸς ἀνθρώπινη δέδωκεν.* Veyne (1999), 409.

3. Lénêque (1997), 266-267. Pirenne-Delforge (1999), 151. Bonnechere (2010 B) 145-146.

4. Ηρόδ., *Ιστ.* 2, 55 κεξ. Bouché-Leclercq (1879), 467. Herbillon (1926), 10. Grahay (1956), 94-95. Parke (1967), 32, 65, 100-101, 114-115 et passim. Aune (1983), 27. Johnston (2008), 62-64.

5. Harris (1991), 218. Πετρόπουλος (1996), 168-169. Quaegebeur (1997), 15-18. Chosson (2003: ενδιαφέρουσα συνθετική προσέγγιση των 'ιερατικών', 'δημο-

Σε αντίθεση προς την αριθμητική υπεροχή των απαντήσεων έναντι των ερωτήσεων, που διαπιστώνεται στις χιλιάδες των μαντικών κειμένων από την αρχαιότητα⁶ – με εξαίρεση το μαντείο της Δωδώνης όπου βρέθηκαν ca 1200 μολύβδινα ελάσματα με χαραγμένα πάνω τους πολυάριθμα αιτήματα⁷, αλλά ευάριθμες *άποκρίσεις* –, οι πάπυροι στην πλειονότητά τους διασώζουν *ερωτήσεις*⁸.

Το πλούσιο corpus από την Αίγυπτο περιλαμβάνει εκατοντάδες μαντικά κείμενα: ορισμένα – γραμμένα σε ιερατική γραφή, πάνω σε όστρακα – χρονολογούνται από τη ΙΗ΄ και την Κ΄ δυναστεία (ca 1300 π. Χ.), προέρχονται από το χωριό εργατών Ντίρ Ελ-Μεντινέ (δυτικά των Θηβών) και απευθύνονται στον Αμενχοτέπ (ή Αμένωφη) Α΄, θεοποιημένο θεμελιωτή αυτής της εργατικής κώμης⁹. Άλλα – γραμμένα

τικών, κοπτικών και ελληνικών μαντικών ερωτημάτων από την Αίγυπτο, με βάση τις μεταφράσεις τους, στο πλαίσιο διπλωματικής εργασίας με κάποιες συγγνωστές αδυναμίες).

6. Το corpus των μαντικών μαρτυριών από τους Δελφούς, στην πλειονότητά τους απαντήσεις παρά ερωτήσεις, ανήκει κυρίως στη δημόσια συμβουλευτική μαντική και αφορά συνήθως σε δημόσια ζητήματα (φυσικές καταστροφές, ανθρώπινη απειλή, αποικίες, δημόσιο βίο, ασυλία σε σχέση με αγώνες ή εορτές, θρησκευτική ζωή), ενώ τα *μαντεύματα* ιδιωτικού χαρακτήρα αναφέρονται σε υγεία, οικογενειακή ζωή, μετακινήσεις, κλοπές κ. ά. και φανερόνουν τη μεγάλη ποικιλία γεωγραφικής και κοινωνικής προέλευσης των ενδιαφερομένων. Από την πλούσια βιβλιογραφία του θέματος, βλ. ενδεικτικά Delcourt (1955). Parke – Wormell (1958). Fontenrose (1978), 5-10 et passim. Latta (1987-1988). Amandry (1997), 200 και υποσημ. 15. Martel (2006). Rainart (2011). Idem (2014).

7. Για τις δημοσιεύσεις αυτών των *χρηστηρίων* επιγραφών που κλιμακώνονται από τα τέλη του 5΄ αι. έως τα μέσα του 7΄ ή 8΄ αι. π. Χ. και στην πλειονότητά τους σχετίζονται με οικογενειακού και ιδιωτικού χαρακτήρα ζητήματα, και λιγότερο με θέματα πολιτικού χαρακτήρα, βλ. Aune (1983), 52. Guen-Pollet (1991), 199-203. Πετρόπουλο (1996), 188, 189, 196, 197. Busine (2005 A), 104. Lhôte (2007). Johnston (2008), 68-71. Bonnechere (2010 A) 8. Rougemont (2010). Beerden (2013), 158, 159, 161, 226. Δάκαρη – Βοκοτοπούλου – Χριστιδής (2013).

8. Horsley (1982), 38. Papini (1990 A), 463-469. Idem (1990 B), 11-20. Idem (1992), 21-27. Πετρόπουλος (1996), 171. G. Tallet (2012), 400.

9. Η έκδοση πληθώρας οστράκων με ερωτήσεις γραμμένες στα ιερατικά από το Ντίρ Ελ-Μεντινέ οφείλεται στον Jaroslav Cerný (1935, 41-58. Idem 1942, 13-24. Idem 1972, 46-69). Βλ. Dunand (1984), 21-22. Chosson (2003), 1, 11 et passim.

σε πάπυρο και σπανιότερα σε περγαμνή¹⁰, στα ελληνικά (και ορισμένα σε δημοτική και κοπτική γραφή-γλώσσα) και δημοσιευμένα σε ποικίλες παπυρικές συλλογές, σειρές και περιοδικά – προέρχονται κυρίως από τις νεκροπόλεις και τα ιερά του Φαγιούμ (όπως την *Τεβτῶνιν*, τη *Σοκνοπαίου Νήσον*, τη *Βακχιάδα*) ή από την Οξύρυγχο και την Αντινοπούλη και χρονολογούνται από τον Γ΄-Β΄ αι. π. Χ. έως τον Σ΄-Ζ΄ αι. μ. Χ.¹¹

Καθώς η αιγυπτιακή μαντική, σε αντίθεση προς την ελληνική, δεν συνδέεται με ορισμένους τόπους και θεότητες¹², αλλά αποτελεί ιδίον της αιγυπτιακής θρησκείας, όλο το πάνθεον ήταν προικισμένο με μαντικές ιδιότητες και δεν υπήρχαν εξειδικευμένοι θεοί στα συμβουλευτικά μαντεία· στη φαραωνική εποχή ερωτήσεις απευθύνονται κατά προτίμηση σε μικρούς θεούς ή σε τοπικές μορφές ενός μεγάλου θεού, και τα μαντικά παπυρικά αιτήματα των ελληνορωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων συνήθως στους θεούς κροκοδείλους του Φαγιούμ, στον Άμμωνα, τον Σέραπη, την Ίσιδα, τους Διοσκούρους (στους οποίους πρέπει να αναγνωρίσουμε ίσως τους δύο θεούς κροκοδείλους), τη θεά Αθηνά/Νεϊθ, τον Παντοδύναμο Θεό, τον Παντοδύναμο Θεό της Παρθένου Μαρίας ή του Κυρίου Ιησού Χριστού, τον άγιο Φιλόξενο, τους θεούς-θεραπευτές *Ιμχοτέπ*, *Αμενχοτέπ* και *Υγεία* και τους θεραπευτές-αγίους *Κόλλουθο*, *Κοσμά* και *Δαμιανό*¹³.

Σύμφωνα με τον *SB V 8749* (= *P. Lund III 9 = Trismegistos 20 113·123 μ. Χ.* – από την *Ακῶριν* του Ερμουπολίτη νομού), ο Μαρσισούχος, μετά από δημοπρασία αγόρασε σε διπλάσια τιμή (3000 δραχμών) το ιερατικό λειτούργημα του *προφήτου* ('διερμηνέα θεού ή χρησμού', ανώτα-

10. Chosson (2003), 46.

11. Βλ. ενδεικτικά Papini (1990 A) *loc. cit.* Idem (1992) *loc. cit.* Brashear (1995), 3448-3455. Quaegebeur (1997), 16, 32. Frankfurter (1998), 183. Zauzich (2000), 1-26. Jay (2007), 99. Delattre (2010), 172-174. Bernini (2011), 14, 15. Cotnoir (2012), 1.

12. Πάντως και για τους αρχαίους Έλληνες πολλοί θεοί είχαν τη μαντική ικανότητα, αλλά ο κύριος εκπρόσωπος ήταν ο Απόλλωνας. Busine (2005 A), 1.

13. Chosson (2003), 1, 8, 83. Frankfurter (2010), 538-539. Βλ. και παρακάτω.

του ιερέα, μετά τον *ἀρχιερέα*)¹⁴, του *βαϊοφόρου* και του διερμηνέα-εξηγητή των θεών Σούχου, Άμμωνα, Ερμή και Ήρας στην *Ἀκῶριν*: γρ. 6-10: *ἐπὶ διπλῇ τιμῇ προφητείας / [.8]ν καὶ βαϊοφορίας κ(αὶ) ἐρμη[νε]ία[ς]*¹⁵ / *[Σούχου καὶ] Ἄμμωνος καὶ Ἑρμοῦ καὶ Ἑρα[ς] κα[ὶ]* / *[τῶν ἄλλ]λ[ω]ν συννάων θεῶν μεγίστων / [κώμης Ἀκώ]ρεως τοῦ Μωχεΐτου.*

2. Μαντική παπυρική ορολογία – Μαντικές μέθοδοι

Στην ορολογία των έμμεσων παπυρικών μαρτυριών¹⁶ – απ’ όπου απουσιάζει σχεδόν το *μαντεῖον*, αφού η μόνη αναφορά του περιέχεται στην παπυρική διαθήκη-κατανομή περιουσίας *BGU III 895* (138-161 μ. Χ.) από τη Συρία, γρ. 11: *μαντείω εἰς μανιακὴν*¹⁷ – εγγράφονται:

Τα ρήματα: *μαντεύομαι* “συμβουλευόμαι το μαντείο, ζητώ χρησμό, προαισθάνομαι, δαισθάνομαι”¹⁸, *προμαντεύομαι* “προφητεύω, ζητώ εκ των προτέρων χρησμό, προβλέπω”¹⁹, *ἀποκρίνομαι* “δίνω απάντηση, χρησμό”²⁰, *ἐπικρίνομαι* “κρίνομαι, αποφασίζομαι, καθορίζο-

14. Cumont (1937), 117, 118.

15. Για τη σημασία των όρων *προφήτης* και *μάντις* και τον ρόλο τους στο Δελφικό μαντείο, βλ. Forbes (1995), 111. Amandry (1997), 199. Για την *ἐρμηνείαν*, που εδώ σημαίνει την υπηρεσία του *ἐρμηνέως*, διαμεσολαβητή μεταξύ θεού και ανθρώπου, καθώς και για τον συνδυασμό των ιερατικών υπηρεσιών του *προφήτου*, του *βαϊφόρου* και του *ἐρμηνέως*, βλ. Bricault (2009), 137 και υποσημ. 54. Monson (2012), 224 και υποσημ. 99· 225 και υποσημ. 101. Messerer (2013), 69-85. Reggiani (2013), 138 και υποσημ. 51.

16. Για την ορολογία των παπυρικών μαντικών αιτημάτων, βλ. Papini (1990 A), 463-469 (έμμεση γνώση).

17. Για το έγγραφο, βλ. Gascou (2009), 487. Ο τύπος *μανιακὴν* θα μπορούσε να διορθωθεί σε *μανικὴν*, βλ. το επιθ. *μανικός* (“εκστατικός”, “κατελιμμένος από θεότητα”).

18. *P. Sarap.* 83 a (90-113 μ. Χ.). *P. Merton* II 81 (Β’ αι. μ. Χ.). *P. Hamb.* III 227 (Γ’ αι. μ. Χ.). Το ρήμα *μαντεύομαι*, που χρησιμοποιείται και από το μαντείο (“δίνω χρησμό”), στις παραπάνω περιπτώσεις συνδέεται με την πλευρά των αιτούντων για την εννοιολογική σύμπτωση στη χρήση του ρήματος από τον ερωτώντα και τον μάντη, αφού και ο τελευταίος ουσιαστικά ρωτά τον θεό και ερμηνεύει τα ‘σήματα’, βλ. Lévy (1997), 354, 356.

19. *P. Oxy.* II 237 (post 27-06-186 μ. Χ.).

20. *SB XIV 12144* (= *P. Coll. Youtie* I 30· 199 μ. Χ.).

μαι²¹, *χρηματίζω* “δίνω απάντηση, αποκρίνομαι, αποκαλύπτω”²², *χρηματίζομαι* “λαμβάνω χρησμό, παίρνω απάντηση”²³, *χρησμοδῶ* “δίνω χρησμούς, προφητεύω”²⁴.

Τα ονόματα: *μαντεία* “προφητεία, χρησμός, μαντεία”²⁵. *χρησμός* “μαντική απόκριση, χρησμός”²⁶, *θεοῦ χρησμός* “θεϊκός (ενύπνιος;) χρησμός”²⁷. *χρηματισμός* “μαντική απάντηση, θεϊκή αποκάλυψη”²⁸. *ἔγγραφα* ἢ *ἔγγραφοι* (*χρησμοί*) “γραπτές απαντήσεις”²⁹, *γραφαί* “γραπτές ερωτήσεις”³⁰. *ἐπαγγελία* “υπόσχεση, μαντικό ἐπάγγελμα”³¹. *κωμασία* “περιφορά ἀγαλμάτων”³². *ἀμάντετος* “αὐτός που δεν μπορεί να μαντευτεῖ”³³. *ἐνόπνιον* “ὄνειρο”³⁴, *ἐνυπνιοκρίτης* “ονειροκρίτης”³⁵, *ὄνειρος* “ὄνειρο, ὄραμα”³⁶, *ὄραμα* “ὄραμα”³⁷.

Οἱ διατυπώσεις: *χρηματίζω ἐν τοῖς ὕπνοις* “διατάζω-χρησιμοδοτῶ στον ὕπνο μέσω ὀνείρων”³⁸, *ἐμφανίζω τὸν χρηματισμὸν* “αποκαλύπτω

21. *P. Tebt.* II 284 (Α' αἰ. μ. Χ.).

22. *P. Cairo Zen.* I 59034 (257 π. Χ.· ‘ἀρχεῖο του Ζήνωνα’).

23. *P. Giss.* I 20 (= *Chrest. Wilck.* 94· 113-120 μ. Χ – ἀπὸ τον Ερμουπολίτη νομό).

24. *P. Sarap.* 101 (= *Chrest. Wilck.* 117· 90-133 μ. Χ.).

25. *P. Aberd.* 62 (Α' αἰ. μ. Χ. – ἀπὸ τη Σοκνοπαίου Νήσο). *SB XXIV* 15920 (= *P. Flor.* III 388· Α'-Β' αἰ. – Ερμούπολη). *SB XIV* 12144 (= *P. Coll. Youtie* I 30· 199 μ. Χ.).

26. *SB XIV* 12144 (= *P. Coll. Youtie* I 30· 199 μ. Χ.).

27. *P. Oxy.* XLVII 3356 (76 μ. Χ. – ἀπὸ την Οξύρυγχο).

28. *P. Cairo Zen.* I 59034 (257 π. Χ.· ‘ἀρχεῖο του Ζήνωνα’).

29. *SB XIV* 12144 (= *P. Coll. Youtie* I 30· 199 μ. Χ.).

30. *Ibidem.*

31. *Ibidem.*

32. *Ibidem.*

33. *P. Harrauer* 35 (= *P. Leit.* 8 = *SB VIII* 10200· ca 250 μ. Χ – Ερμούπολη).

34. *CGC* 27567 (= *UPZ* I 4 = *SB* I 685· Γ'-Β' αἰ. π. Χ.). *UPZ* I 70 (= *Sel. Pap.* I 100· 152 π. Χ. – Μέμφιδα). I 77 (158 π. Χ.).

35. *UPZ* I 84 (160 π. Χ. – Μέμφιδα).

36. *P. Strasb.* VII 629 (160 μ. Χ. – ἀπὸ τον Αρσινοῖτη νομό), ἀποσπασματικὴ ἐπιστολή, γρ. 25: *ποῖο<ς> οὖν ὄνειρος* (= *ὄνειρος*). *P. Wash. Univ.* II 108 (ς' αἰ. μ.Χ. – ἀπὸ την Οξύρυγχο).

37. *Chrest. Wilck.* 50 (= *P. Cairo Goodsp.* 3· 221 (;) π. Χ. – ἀπὸ τον Αρσινοῖτη νομό). *UPZ* I 78 (159 π. Χ. – Μέμφιδα).

38. *P. Cairo Zen.* I 59034 (257 π. Χ.· ‘ἀρχεῖο του Ζήνωνα’), γρ. 4-5.

τον χρησμό”³⁹, *ένόπνια κρίνω* “ερμηνεύω-εξηγώ όνειρα”⁴⁰.

Από την εγκύκλιο *SB XIV 12144* (= *P. Coll. Youtie I 30*: 199 μ. X.) για την παραπλανητική και επικίνδυνη μαντική σταχυολογείται η φρασεολογία: *τρόποι μαντείας* “μαντικοί τρόποι”· *ἄνοια* “τρέλα, ανοησία”· *(ἐπίσφαλῆς) περιεργία* “(επικίνδυνη) περιέργεια για το μέλλον”· *μαγανεία* “μαγικά τεχνάσματα”· *τὰ ὑπὲρ ἀνθρώπὸν τις εἰδέναι* “να γνωρίζει κάποιος όσα ξεπερνούν τις ανθρώπινες δυνατότητες”· *τὴν τῶν μελλόντων ἀδηλίαν ἐπαγγέλλεσθαι* “να έχει κάποιος ως επάγγελμα την πρόγνωση του άγνωστου μέλλοντος ή να προβαίνει σε δηλώσεις για το αβέβαιο μέλλον”· *οἱ περὶ τούτου πυνθανόμενοι* “όσοι ζητούν πληροφορίες σχετικά με αυτό”· *ἑαυτὸν ἐπιδίδωμι* “διαθέτω τον εαυτό μου, αφιερώνομαι, αφοσιώνομαι”· *πολλοὶ οἰηθέντες μαντείας τρόποις ἐξαπατᾶσθαι* “πολλοί που θεώρησαν ότι εξαπατώνται από μαντικές μεθόδους”· *γραφαι ὡς ἐπὶ τοῦ θεοῦ διδόμεναι* “ερωτήσεις που κατατίθενται τάχα ενώπιον του θεού”⁴¹.

Ός γνωστόν, ήδη από την εποχή του νέου Βασιλείου, η συμβουλευτική μαντική είχε στη διάθεσή της πολλές μεθόδους⁴², όπως ήταν:

α. Η προσέγγιση του θεού με την ευκαιρία των εορταστικών εξόδων του, η τοποθέτηση του γραπτού αιτήματος μπροστά στην εικόνα του θεού και η γραπτή απάντηση⁴³.

β. Οι κινήσεις ή μετατοπίσεις του θεϊκού ειδώλου στο ιερό πλοιαριό, το οποίο οι πιστοί μπορούσαν να προσεγγίζουν, για να υποβάλ-

39. *P. Cairo Zen. I 59034*, γρ. 5-6.

40. *CGC 27567* (= *UPZ I 4* = *SB I 685*: Γ'-B' αι. π. X.).

41. Αναλυτική παρουσίαση των προηγούμενων μαρτυριών παρακάτω.

42. Γενικά για τις μαντικές μεθόδους, βλ. Paulme (1956), 148-153. Hengstl (- Häge - Kühnert) (1978), 164-165. Dunand (1979), 122-123. Horsley (1982), 37. Aune (1983), 23. Πετρόπουλος (1996), 165-167. Lénéveque (1997), 266, 267. Frankfurter (1998), 145, 146, 147, 178. Ritner (2002), 93-94. Ildefonse (2006), 404-405. Johnston (2008), 3-17, 90-95, 134, 135, 145, 163 et passim. Sweeney (2008), 154-155. Bonnechere (2010 B), 153-155. Tallet (2012), 399-400, 403, 406, 407.

43. Perpillou-Thomas (1993), 217. Papaconstantinou (1994), 283. Traunecker (1997), 35, 36, 37, 39. Smith (2002), 368-370. Gascou (2008), 37-38 και υποσημ. 35. Janot (2011), 38, 39.

λουν ερωτήσεις, ενδύονταν την έννοια της απάντησης⁴⁴.

γ. Η χρησιμοδότηση μετά από έκσταση-ενθουσιασμό-μανιά⁴⁵.

Στην αιγυπτιακή μυθιστορηματική αφήγηση *Περιπέτειες του Ουναμών*, από τις αρχές της Α΄ χιλιετίας, ο θεός Άμμων αρπάζει έναν ιερέα και τον υποβάλλει σε αναγκαστική έκσταση, για να κοινοποιήσει τις βουλές του⁴⁶. Απ' όσο διαπιστώσαμε, στους ελληνικούς παπύρους η λέξη *μανία* δεν απαντά με την έννοια της “κατοχής-κατάληψης από θεότητα, της έκστασης, της προφητικής έξαψης”, αλλά με τη σημασία της “παραφροσύνης-τρέλας, της βίαιης συμπεριφοράς και του ερωτικού πάθους”⁴⁷.

δ. Η πρακτική των ονείρων και της *έγκοιμήσεως*⁴⁸ αποτελούσε, τουλάχιστον από το Νέο Βασίλειο (ΙΗ΄ δυναστεία), συνηθισμένη μαντική μέθοδο, αν και η *έγκοιμήσις*, που για καιρό εθεωρείτο ελληνική επίδραση, πρέπει να ασκούνταν στην Αίγυπτο ήδη από την ενδιάμεση πρώτη

44. Βλ. τις προηγούμενες υποσημειώσεις.

45. Για τον *ένθεον* άνθρωπο, που βρίσκεται δηλ. σε κατάσταση *έκστάσεως* ή *ενθουσιασμού* και για την αντίθεση *μανίας* και *σωφροσύνης* (Πλάτ., *Φαῖδρ.* 244-249), βλ. Amandry (1997), 195-197.

46. Βλ. Lefebvre (1949), 204-220.

47. Preisigke (1927), II, s. v. “μανία”. Montanari (2013), s. v. “μανία”. Με τον *λίβελλον* SB X 10287 (= P. David 17· 29-10-504 μ. X. – Ερμούπολη) καταγγέλλεται [Διο]γύσιός τις ζω{ο}γράφος τὸ ἐπιτήδευμα, γιατί επιτέθηκε στον γεωργό Αἰρήλιον Ἰωσηφίου Φοιβάμμωνος προκαλώντας του σωματικές κακώσεις: η σοβαρή συμπλοκή απεφεύχθη τη τελευταία στιγμή, γιατί η προβλεπόμενη από τον νόμο αυστηρότητα κατά της βιαιοπραγίας εμπόδισε τους συμπολίτες πάνω στην οργή τους να εκτραπούν σε βιαιότητες: πάντες ἂν εἰς μαν{ε}ξίαν / [καὶ εἰς ἕτερα ἀτοπήματα κατέτυχον (γρ. 6-7). Bryen (2008), 197. Με τη σημασία του ερωτικού πάθους, βλ. BGU IV 1024 (Δ΄ αἰ. μ. X. – από τον Ερμουπολίτη νομό), στ. 5, γρ. 3-4: *μανίαν ... / ἔρωτος*. Για τον P. Wash. Univ. II 108 (ζ΄ αἰ. – από την Οξύρυγχο· γρ. 5-6: *ὁ πῦρε[τὸς τῆ]ς ἐρ[ωτικῆς] / [μανίας]*), βλ. παρακάτω.

48. Ενώ στον ελληνικό χώρο η μέθοδος της *έγκοιμήσεως* συνδέεται συχνά με θεραπευτικούς λόγους, στην αρχαία Ανατολή και το Ισλάμ αυτή η μαντική μέθοδος μεταβιβάζει κατά κανόνα θεϊκές οδηγίες για την καθημερινή ζωή ή την επιτυχία εξαιρετικών υποθέσεων. Fahd (1987), 363-367. Idem (1992), 36.

περίοδο (Γ΄ χιλιετία)⁴⁹. Τα όνειρα, παθητικό μέσο επικοινωνίας, διαφορετικό από τους χρησμούς των μαντείων, όπου υπάρχει ενεργή ανθρωπινή συμμετοχή, μεταβίβαζαν τα μηνύματα, τη βούληση και τις εντολές των θεών συχνά με μεταφορικό ή συμβολικό τρόπο, ερμηνεύονταν από τους ιερείς και τους ονειροκρίτες και συνδέονταν πολλές φορές με θεραπευτικές μαντείες. Η μέθοδος των ονείρων ασκούνταν ιδίως στα Σεραπεία της Κανώπου και της Μέμφιδας⁵⁰.

Σύμφωνα μ' έναν αιγυπτιακό μύθο σε δημοτική γραφή και γλώσσα, από τον Α΄ αι. μ. Χ., η Mehitouskhet, γυναίκα του Satni, κοιμήθηκε ένα βράδυ στον ναό του θεού Ιμούθη, για να της υποδειχθεί συνταγή τεκνοποιίας. Θυμίζουμε την περίπτωση του Hor, ιερέα και ονειροκρίτη από τη Σεβέννυτο που υπηρετούσε στη Σακκάρα, στο ιερό των *ιβεων*, και έχαιρε της ιδιαίτερης εκτίμησης των βασιλέων Πτολεμαίου Σ΄ και Πτολεμαίου Η΄· στο Μεγάλο Σεραπείο γνωστοποίησε στους τελευταίους ένα όνειρο ιστορικού περιεχομένου για τη σωτηρία της Αλεξάνδρειας, την αναγγελία δηλ. της οπισθοχώρησης του Αντίοχου Δ΄ Επιφανούς και της ήττας των επαναστατών της Θηβαΐδας (*O. Hor* 1 και *SB X* 10574 b [= *O. Hor. Gr. B + Gr. frgm*], κοπτικό και ελληνικό όστρακο αντίστοιχα· 170-164 π. Χ – από τη Σακκάρα του Μεμφίτη νομού)⁵¹.

Εδώ εγγράφεται και το *Όνειρο του Νεκτανεβώ* *UPZ I* 81 (ca 150 π. Χ.), αντίγραφο ελληνικής μετάφρασης αιγυπτιακού κειμένου, προερχόμενο από το χέρι του ονειροκρίτη Απολλώνιου Μακεδόνας, *κατόχου* στο Σεραπείο της Μέμφιδας. Ο Νεκτανεβώ(ς) Β΄ (359-342 π. Χ.), τελευταί-

49. Legras (2005), 234 και υποσημ. 60. Για την πολυπλοκότητα και τον πολύπλευρο ρόλο των ονείρων στην αρχαία Αίγυπτο, βλ. Szpakowska (2003) κεφ. 1 et passim.

50. Γενικά για τα όνειρα, βλ. Bouché-Leclercq (1879), 89, 221, 797, 800 et passim. Sauneron (1960), 97, 98. Dunand (1979), 123-124 και (1997), 65-66, 71-74. Lewis (1988), 101-102. Μίσσιου (1993), 25, 26, 29-30. Gee (2002), 83-88. Szpakowska (2003) *loc. cit.* Legras (2005), 233, 234.

51. Βλ. Bouché-Leclercq (1879), 800. Sauneron (1960), 99. Bernand (1972), 134-135. Stambaugh (1972), 61. Ray (1976). Dunand (1979), 124 και υποσημ. 261 και (1991), 240-241, 245. Chauveau (1999), 7-8. Legras (2002 A) 42. Austin (2006), 375-376 (αριθμ. 212). Cohen (2006), 410. Shushan (2006), 136-14. Jay (2007), 99-100. Mouton (2007), 69 υποσημ. 21. Lang (2013), 67, 68, 69-72. 79. Bricault (2014), 102-103. Prada (2014), 263.

ος αιγύπτιος βασιλιάς, πριν από τη δεύτερη περσική κατάκτηση της Αιγύπτου, τη νύχτα της 5^{ης} προς την 6^η Ιουλίου του 343 π. Χ. είδε στη Μέμφιδα το εξής όνειρο: η θεά Ίσιδα, καθισμένη στον θρόνο της, μέσα σε μια παπύρινη βάρκα, ανάμεσα σε άλλους θεούς, δέχεται τον λίβελλο του θεού Άρη-Ονούρη, γιατί ο ναός που τού είχε υποσχεθεί ο φαράω στη Σεβέννυτο είχε μείνει ανολοκλήρωτος. Πράγματι ο βασιλιάς πληροφορείται ότι ο ‘ιερογραμματέας’ που είχε αναλάβει να εγγράψει την ιερατική επιγραφή στο ναό έναντι καλής αμοιβής, παρασυρμένος από το ποτό και μια ωραία κοπέλα αμέλησε τη δουλειά του. Η αφήγηση, με διδακτικό και πολιτικό-θρησκευτικό χαρακτήρα, διακόπτεται εδώ απότομα⁵².

ε. Η νεκρομαντεία (νεκρομαντεία), τελετουργίες της οποίας μαρτυρούνται από μαγικούς παπύρους⁵³.

ς. Οι διπλοί ή διαζευκτικοί χρησμοί, γνωστοί από ‘ιερατικούς’, ‘δημοτικούς’, ελληνικούς και κοπτικούς παπύρους, σε χρήση ήδη από την Α΄ χιλιετία π. Χ., γνώρισαν μεγάλη μακροζωία από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες έως τον Ζ΄-Η΄ αι.⁵⁴ και συνδέονταν συνήθως με την κληρομαντεία (sortilegium)⁵⁵.

ζ. Επίσης η “φωνή του θεού” με τη βοήθεια μεσολαβητή (medium), όπως συνάγεται από διαρρυθμίσεις και ανοίγματα τοίχων, κρύπτες ακόμη και πραγματικούς ακουστικούς αγωγούς αιγυπτιακών ναών, που ήρθαν στο φως από αρχαιολογικές ανασκαφές και φαίνεται πως βοηθούσαν ή χρησίμευαν στην εκφώνηση του θεϊκού λόγου⁵⁶.

Ο τρόπος της απευθείας θεϊκής συμβουλής εφαρμοζόταν στο ιερομαντείο που είχε οργανωθεί, από το α΄ μισό του Γ΄ προχριστιανικού αι., στο ‘παρεκκλήσι’ του ταφικού ναού της βασίλισσας Χατσεπσούτ στο

52. Legras (2002 B), 138, 140-142. Vlassopoulos (2013), 290.

53. Ogden (2001), xxii, xxviii, xxx, 134-135, 137, 158, 166, 205-206, 211-212, 259. Gee (2002), 83-84. Ritner (2002), 89-96. Veilleux (2012), 3, 85-97.

54. Πετρόπουλος (1996), 165, 166. Amandry (1997), 201. Dunand (1997), 66. Quaegebeur (1997), 28, 32. Chosson (2003), 132-138. Janot (2011), 38.

55. Aune (1983), 25. Dunand (1991), 247. Forbes (1995), 310, 311. Amandry (1997), 195-197. Husson (1997), 482-489. Lane Fox (1997), 226. Chosson (2003), 134-139. Lang (2013), 46, 47.

56. Quaegebeur (1997), 18-23. Janot (2011), 38.

Ντέιρ Ελ-Μπαχαρί, και στην εκτέλεσή του συμμετείχε η τριάδα των θεών θεραπευτών: ο εξομοιωθείς με τον Ασκληπιό Ιμχοτέπ (ελλην. *Ίμούθης*), ο Αμενχοτέπ (ελλην. *Αμενώθ(ης)-Άμενῶφης*), και η ελληνική θεότητα *Υγιεία*, κόρη του Ασκληπιού. Όσοι προσέρχονταν, για να τους συμβουλευτούν, με την είσοδό τους στην πρώτη αίθουσα του ταφικού ναού, μπορούσαν να ακούσουν τη “φωνή των θεών” που έφτανε από το βάθος του μαντείου χάρη σ’ ένα άνοιγμα του διαχωριστικού τοίχου των δύο δωματίων και προφανώς με τη βοήθεια ενός ιερέα-διερμηνέα των θεών. Σύμφωνα μ’ ένα παράξενο ελληνικό κείμενο του Α΄-Β΄ αι. μ. Χ., χαραγμένο σε τοίχο, το οποίο ξεχειλίζει από ευχαριστίες και εγκώμια για τους τρεις θεούς, ο στρατιώτης Αθηνόδωρος της φρουράς της Κόπτου, όταν ήρθε στο Ντέιρ Ελ-Μπαχαρί, για να συμβουλευτεί το μαντείο, μολονότι θέλησε να εξακριβώσει από πού ερχόταν η “φωνή των θεών”, που άκουσε προφανώς από το άνοιγμα της μεσοτοιχίας, δεν τιμωρήθηκε για την περιέργειά του και την κλονισμένη πίστη του⁵⁷.

Στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο, παράλληλα με τις παλαιές μεθόδους, εμφανίζονται και ορισμένες νέες, ενώ ακολουθείται συχνότερα η διαδικασία της κατάθεσης γραπτών αιτημάτων, που διακρίνονται για την ακριβή και λεπτομερή διατύπωσή τους.

Στο μικρό ιερομαντείο του Όσιρη-Σάραπη και του Βησά (Bes-Bisu-Besa(s)), που κατά την πτολεμαϊκή εποχή είχε στηθεί στην Άβυδο, στον ανενεργό τότε ταφικό ναό του Σέτι Α΄, το *Μεμνόν(ε)ιον* των Ελλήνων, και λειτούργησε ως τον Δ΄ αι. μ. Χ., τα γραπτά ερωτήματα σε μικρά δελτία παπύρου ή περγαμηνής (*chartulae seu membranae*) παρέμεναν κάποτε στον ναό και μετά την επίδοση της απάντησης⁵⁸.

Από το λεξιλόγιο και τα συμφραζόμενα των έμμεσων μαντικών

57. Sauneron (1960), 96, 97. Dunand (1979), 124 και υποσημ. 258 και (1991), 241, 242, 244, 245, 246. Quaegebeur (1997), 21-22. Tallet (2012), 402. Lang (2013), 83-98. Για τους συνειρμούς ανάμεσα σε αυτήν τη μαντική μέθοδο και τους *αύτοφώνους* χρησμούς του Αλέξανδρου Αβωνοτειχίτη, βλ. παρακάτω (“Κατακλείδα”).

58. Βλ. Αμμ. Μαρκελλ., *Res Gestae XIX*, 12, 4. Dunand (1991), 242, 243 και (1997), 75. Betz (1992), 333. Frankfurter (1997), 122-125. Idem (2005), 230, 239, 242-243. Rilly (2000), 110. Luijendijk (2014), 8.

μαρτυριών δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε πάντοτε τους μαντικούς τρόπους. Θυμίζουμε *λόγου χάριν* τη λατινική ορολογία *sors oraculi*, που, στην αρχή τουλάχιστον, υπονοούσε την τυχαία κλήρωση χρησμών, ενώ στη συνέχεια το όνομα *sors* χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του *oraculum*⁵⁹.

Στην απαγορευτική διαταγή όμως του επάρχου της Αιγύπτου *SB XIV 12144* (= *P. Coll. Youtie I 30*· 199 μ. Χ.), την οποία θα δούμε αναλυτικά πιο κάτω, καταγράφονται ρητά οι μέθοδοι των γραπτών ερωταποκρίσεων και της *κομασίας* “περιφοράς αγαλμάτων”, που επέτρεπε στους πιστούς να καταθέτουν τα ερωτήματα⁶⁰ και η επιβίωση των οποίων οφείλεται κατά ένα μέρος στην ανεκτικότητα των Ρωμαίων προς τις αιγυπτιακές θρησκευτικές συνήθειες⁶¹. Σε άλλα έγγραφα καταγράφεται η μέθοδος των *όνείρων* ή των *όραμάτων*, που η πρόκλησή τους με τη βοήθεια της *έγκοιμήσεως* σε ιερό και η ‘ανάγνωσή’ τους *μέσω* εξηγητών συμπεραίνονται από την πινακίδα του κρητικού ονειροκρίτη *CGC 27567* (= *UPZ I 4* = *SB I 685*· Γ’-Β’ αι. π. Χ.), τις περιπτώσεις του *κατόχου* Πτολεμαίου, υιού του Γλαυκία, και του ομωνύμου του δίγλωσσου συντάκτη του ελληνο-αιγυπτιακού εγγράφου *Chrest. Wilck. 50* (= *P. Cairo Goodsp. 3*· 246 ή 221 π. Χ. – από τον Αρσινοΐτη νομό)⁶². Στην τελευταία περίπτωση, κρίνοντας από τη διατύπωση (γρ. 9-11) *ήνικα / ήμελλον κοιμηθῆναι, / έγραψα έπιστόλια β*, “όταν ετοιμαζόμουν δηλ. να κοιμηθώ έγραψα δύο *έπιστόλια*”, μπορούμε να υποθέσουμε πως ο Πτολεμαίος πριν από την *έγκοιμήσιν* είχε ετοιμάσει τα σχετικά μαντικά ερωτήματα, που δηλώνονται με το υποκορ. *έπιστόλια* και αναφέρονται σε δύο γυναίκες (*έν μέν περι Ταύγχιος τῆς έκ Θερμού[θι]ος, έν δέ περι Τετείμούθιος τῆς Ταυῆτος*), η πρώτη εκ των οποίων απαντά και στη ‘δημοτική’ αφήγηση του ονείρου.

59. Champeaux (1990), 271-272.

60. Βλ. παραπάνω.

61. Clarysse (2009), 571.

62. Για τα *ένύπνια* του *κατόχου* του Σεραπείου της Μέμφιδας Πτολεμαίου Μακεδόνας, το *δραμα* του δίγλωσσου Πτολεμαίου, τα *δνειρα* στην ερωτική επιστολή *P. Wash. Univ. II 108*, τον *χρηματισμόν* του Σάραπη *έν τοῖς ύπνοις* του Ζωΐλου και τον κρητικό ονειροκρίτη, βλ. παρακάτω.

Στις ενύπνιες μαντικές προετοιμασίες θα μπορούσε να αναφέρεται και η αιγυπτιακής προέλευσης έκφραση του εγγράφου (γρ. 18-19): *ἐπιχείου, ὄν τρόπον κάγω / ἡμέραν καλήν ἤγαγον*, δηλ. “ρίξε ένα ποτό” (ή “αλείψου με αρώματα”), όπως έκανα εγώ και πέρασα ευχάριστη μέρα”⁶³, που παραπέμπει σε διασκεδάσεις ή εκδηλώσεις στα πλαίσια της εξόδου των θεϊκών ειδωλίων, άλλων θρησκευτικών τελετών ή μαντικών διαδικασιών⁶⁴.

3. Εποχή και θεματική

Το χρονολογικό εύρος των μισών περίπου μαντικών παπυρικών αιτημάτων και όλων σχεδόν των έμμεσων μαντικών παπυρικών ερωτημάτων που εκτείνεται από τον Α΄ έως τον Γ΄ αι. μ. Χ. δεν μπορεί να θεωρηθεί σύμπτωση, αλλά φαίνεται να εξηγείται από την αναβίωση πολλών ελληνικών μαντείων και ιερών, όπως του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, την Κω και την Πέργαμο, κατά τα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια, και από την προσαρμογή της μαντικής στις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν μέσα στο κλίμα της *paux romana*, όπου με την ουσιαστική συρρίκνωση της πολιτικής ελευθερίας ο ρόλος των μαντείων επικεντρώθηκε σε προσωπικές αγωνίες και καθημερινές έγνοιες⁶⁵.

Αυτήν την εποχή λοιπόν, κατά την οποία τα ιερά μαντεία ξαναβρήκαν τη θέση τους σε μια αγορά που δεν ήταν καινούργια, αφού επί αιώνες είχαν κερδίσει την εμπιστοσύνη του κόσμου⁶⁶, παρατηρείται συρροή προσκυνητών προς αναζήτηση απαντήσεων στις αιώνιες ανησυχίες τους. Ακόμη και ο αυτοκράτορας-φιλόσοφος Μάρκος Αυ-

63. Bagnall – Derow (2004), 229. Renberg – Naether (2010), 54, 59.

64. Renberg – Naether (2010), 59-63, 65-68. Στη συνταγή *λυχομαντείας Pap. Graec. Mag. VII*, στ. XV, γρ. 540-579 (Γ΄ αι. μ. Χ.) η αγνότητα-καθαρότητα του *ἐπόπτου παιδός* συνδέεται με τη διαύγεια του οράματος. Σύμφωνα με τα *ὄνειραιτητὰ* των ελληνικών μαγικών παπύρων, στον ‘προγραμματισμό’ των ονείρων ρόλο παίζουν η ‘γραφή’ (π. χ. μαγικές λέξεις ή το επιθυμητό όνειρο σε παπύρινα δελτία) και τα αρωματικά φυτά, βλ. Zografou (2013), 211-228.

65. Μπλοχ (1993), 11. Πετρόπουλος (1996), 167. Bonnechere (2010 A), 9.

66. Πετρόπουλος (1996), 197, 198. Lane Fox (1997), 226.

ρήλιος, άνθρωπος της εποχής του, εύπιστος στις δεισιδαιμονίες και τα μαντεύματα, σαν εκείνα που κάποτε ειρωνευόταν ο Κικέρωνας⁶⁷, είχε καλέσει στη Ρώμη τον γόητα Αλέξανδρο τον Αβωνοτειχίτη⁶⁸, η ζωή και τα μαγικά-μαντικά τεχνάσματα (*μαγγανείαι*) του οποίου κατηγοριάζονται (όπως θα δούμε αναλυτικότερα στην “Κατακλείδα” μας) από τον Λουκιανό στο έργο του *Αλέξανδρος ἢ Ψευδόμαντις*⁶⁹.

Μέσα στο ‘ελληνικό πνεύμα’ της αυτοκρατορικής εποχής η προτίμηση της ελληνικής ως γλώσσας των μαντικών ερωτήσεων στην Αίγυπτο έναντι της αιγυπτιακής ‘δημοτικής’ πιστεύεται πως αποτελεί πρωτοβουλία μάλλον της ρωμαϊκής αρχής παρά των ιερέων ή των αιτούντων⁷⁰.

4. Παρουσίαση των έμμεσων παπυρικών μαρτυριών

Τον Β΄ αι. μ. Χ., η αιγύπτια *Έποῆρις*, με την αποσπασματική σήμερα επιστολή *P. Mert.* Π 81⁷¹ προς τον υιό της Δημήτριο, μετά τις εισαγωγικές ευχές για υγεία, τον διαβεβαιώνει ότι δεν αδιαφόρησε γι’ αυτόν, αλλά ότι κάθε δέκα ημέρες, ίσως κάθε εβδομάδα⁷², κατα-

67. *De divinatione* I, XXXIII. Π, XXIV. Veyne (1999), 409. Georgoudi – Koch Piettre – Schmidt (dir.) (2012), 25.

68. Bernet (2003), 146· σύμφωνα με τον Λουκιανό (*Αλέξ. ἢ Ψευδ.* 30) το κλέος του μαντείου του Αλέξανδρου έφτασε ως την Ιταλία και τη Ρώμη και πολλοί επιφανείς έσπευδαν να το συμβουλευτούν· βλ. επίσης *ibidem*, 48, 2-3: *έχων γάρ σὺ μικρὰν έπίβασιν έπί τὰ βασιλεία και τὴν αὐλήν ...*

69. Ένα από τα τελευταία έργα του σατιρικού σε επιστολική μορφή προς τον φιλόσοφο Κέλσο, όπου κυριαρχούν η αρνητικότερη παρουσίαση του γόητος *Αλέξανδρου τοῦ Αβωνοτειχίτου* και του μαντείου του στην Παφλαγονία, *εις τὸ τοῦ Αβώνου τείχος*, και η εντονότερη προσωπική σύγκρουση του συγγραφέα με τον ψευτομάντη. Χρησιτίδης (2002), 29. Ράιος (³2012), 147-156. Beerden (2013), 96, 100, 101.

70. Ripat (2006), 309, 310.

71. Πρβλ. Rees (1955), 143. *P. Mert.* Π 81, σχόλ. ad l. 3 κεξ (σ. 108). Lewis (1988), 101, 108 (σημ. 17). Bagnall – Cribiore (– Ahtaridis) (⁴2009), 383 (η επιστολή σε αγγλική μετάφραση). Frankfurter (2010), 537-538.

72. Αν πρόκειται για ‘εβδομάδα’ δέκα ημερών, για την οποία βλ. Rees, *loc. cit.*

φεύγει σε μαντεία με κάθε ευκαιρία (γρ. 3-5: *διὰ / γὰρ δέκα ἡμερῶν ἐκάστοτε μαντεύ- / ομαι περὶ σοῦ*), και ὅτι κατά την τρίμηνη απουσία του δεν τού έστειλε γράμμα, γιατί, κατά τη γνώμη της, οι ευκαιρίες δεν ήταν πρόσφορες (γρ. 5-8: *εὐροῦσα οὖν τὰ καί- / ρια μὴ χρησιμεύοντά σοι ἐν τῇ / τριμῆνῳ τ[α]ύτῃ, διὰ τοῦτο οὐκ ἔγρα- / ψά σοι*). Τα θέματα που εκτίθενται στην επιστολή και φαίνεται πως απασχολούσαν τον υιό της και για τα οποία θα μπορούσε να ζητηθεί θεϊκή συμβουλή είχαν σχέση με τις γενικές προοπτικές του Δημητρίου ή με προβλήματα υγείας του – που θα μπορούσαν να υπονοούν οι πολλαπλές αναζητήσεις χρησμών⁷³ –, με μια υπόθεση του ιερέα, ὅπου είχε ανάμιξη ο αδελφός του (γρ. 8-9: *περὶ τοῦ πράγματος / τοῦ ἱερέως*), αλλά χωρίς επιτυχία⁷⁴, και με την πραγματοποίηση ή μη του **ταξιδιού** του Δημητρίου στη Ρώμη (γρ. 32-34: *πρῶ[τ]ον / καὶ εἰλέ[σθαι]* (leg. *ἐλέσθαι*) *ἢ μέ[νε]ιν ἢ πο[ρ]ρευθῆ- / ναί σε εἰς τὴν Ρώμην*). Η Έποῆρις ζητά ακόμη να μάθει, αν τελικά θα αποφάσιζε αυτός να ταξιδέψει, πότε υπολόγιζε να επιστρέψει (γρ. 34-36: *ἐὰν οὖν/ἀναπλε[ύ]σης .ερη. πότε μέλ- / λεις ἀν[έρχ]εσθαι;*)⁷⁵. Επίσης ένας χρησμός τον οποίο ζήτησε η Έποῆρις φαίνεται να συνδέεται με την αναγκαιότητα κάποιας αδιευκρίνιστης “ολοκλήρωσης-τελειοποίησης”: γρ. 24-25: *καὶ ἐμαγτεν- / σάμην ὅτι μ[.]. δεῖ ἄπαρτεζεσθαι* (leg. *ἀπαρτίζεσθαι*).

Ο αποστολέας του *P. Tebt.* II 284 (Α' αι. μ. Χ.) *Λυσίμαχος* ενημερώνει την αδελφή του *Τααρμιῦσιν* πως ο θεός Σοκνεβτύνης τού χρησιμοδότησε **να μην ταξιδέψει** ως τις 25 του μηνός Χοϊακ και πως θα πλευύσει *ἐλευθέρως* “ελεύθερα, δηλ. χωρίς εμπόδια”⁷⁶, όταν το θελήσει

73. *P. Mert.* II 81, σχόλ. ad l. 41 (σ. 110).

74. Κατά δήλωση μάλιστα του ιερέα, αυτή η υπόθεση δεν ενδιαφέρει πλέον τους θεούς (γρ. 8-13: *ἔγραψάς μοι περὶ τοῦ πράγματος*) *[[ἱερέ- / ως καὶ]] τὸ ἱερέως· συνέβαλεν ὄν' αὐτῷ ὁ ἀδελ- / φός σου περὶ τοῦ του' [[πράγματος ὁ οὖν]] / καὶ λείαν* (leg. *λίαν*) *αὐτὸ ὕψωσεν, ὥστε / τὸν ἱερέα λέγειν, ὅτι οὐκ ἔ- / τι αὐτὸ θεο[ῖς μέ]λε[τ]αι*. *P. Mert.* II 81, 108. Bagnall – Crihiore (– Ahtaridis) (42009), 384.

75. Η Έποῆρις, πριν κλείσει την επιστολή με τους τυπικούς χαιρετισμούς, τον συμβουλεύει να είναι επιφυλακτικός με τους ανθρώπους που συναναστρέφεται: γρ. 37-40: *μεθ' ὧν δὲ ἐσθί- / εις καὶ πεί[ν]εις (= πί[ν]εις) φυλάσσου σεαν- / τὸν ἀπ' αὐτῶν*.

76. Preisigke, *WB*, I, s. v. “ἐλεύθερος, I” (‘aus freien Stücken’).

ο θεός: *ἐπικέκριται μοι μὴ καταβῆ- / ναι ἕως τῆς κε και / ὡς θέλει ὁ Σοκνεβτῶ(νις) / ὁ κύριος θεὸς καταβῆ- / σομαι ἐλευθέρως ...* (γρ. 2-6).

Ο *Σεραπίων*, γνωστός από το ομώνυμο παπυρικό αρχείο ιδιοκτήτη της κτήματος στα περίχωρα της Ερμούπολης κατά την περίοδο 90-133 μ. Χ., με την επιστολή *P. Sarap.* 83 a⁷⁷ ζητάει από τον υιό του Ευτυχίδη να ρωτήσει τον θεό, κατά πάσα πιθανότητα τον Σέραπη, τότε μπορούσαν να **σπεύρουν** το χωράφι τους στο χωριό *Ψῶθιν*: γρ. 14-16: *μάντευσαι οὖν / τὸν θεὸν [ὄπ]ότε δυνά- / μεθα σπεῖραι ἐν Ψῶθι.*

Ο Νέαρχος στην επιστολή του προς τον Ηλιόδωρο (*P. Sarap.* 101 = *Chrest. Wilck.* 117· 90-133 μ. Χ), με θέμα τις ταξιδιωτικές περιπλανήσεις του, τις επισκέψεις αξιοθέατων και το *προσκύνημα* ιερών – όπου δεν παρέλειπε να εγχαράζει τα ονόματα των φίλων του⁷⁸ – αναφέρει μαζί με τη Σύνη, *ὄθεν τυ[γ]χάνει Νεῖλος ῥέων*, και τη Λιβύη, *ὄπου / Ἄμμων πᾶσιν ἀνθρώποις χρησμοδεῖ* (γρ. 8-9)⁷⁹.

Ο ομώνυμος του θεού *Ἄμμωνος* συντάκτης της επιστολής *P. Hamb.* III 227· Γ' αι. μ. Χ.)⁸⁰ προς τον Ισίωνα γράφει ότι δεν συμβουλεύτηκε το μαντείο ή μάλλον δεν μάντεψε, δηλ. δεν προαισθάνθηκε⁸¹, αν ο παραλήπτης ήθελε **τα χρήματα** για τον εαυτό του ή τα προόριζε για κάποια αγορά: *οὐ γὰρ ἔμαν- / τευδῶμην εἰ σοὶ θέλεις το κέρμα / τοῦτο ἢ τι ἀγορασθῆ* (γρ. 10).

Το *προμαντεύομαι*, ως συνώνυμο του *προβλέπω*, απαντά στην πασίγνωστη αίτηση της *Διονυσίας* προς τον ἑπαρχο της Αιγύπτου με θέμα τη μακροχρόνια οικονομική αντιδικία με τον πατέρα της και την πατρική αξίωση για διάλυση του γάμου της (*P. Oxy.* II 237· post 27-06-186

77. Schwartz (1961). Metzger (1974), αριθμ. 15. Turner (1981), 197. Πετρόπουλος (1996), 165.

78. Γρ. 10-12: *καὶ τῶν φίλων / [ἐ]μ[ῶν] τὰ ὀνόματα ἐνεχᾶραξα τοῖς ἰ[ε-] / ροῖς ἀειμνάτως (= ἀειμνήστως), τὸ προσκύνημα.*

79. Bowman (1986), 176, 250 (σημ. 17). Festugière (1990), 175. Simón (2010), 229. Kotsifou (2012), 66.

80. Πρβλ. Hagedorn (2001), 202. Rupprecht – Worp (– Hoogendijk) (2009), *BL* XII 84.

81. *LSJ*, s. v. “μαντεύομαι, 2”. Montanari, s. v. “μαντεύω, γ”.

μ. Χ.⁸², στ. 5, γρ. 40): [...]... προμαντευσάμενος ὅτι καὶ τ[ῆ]ς ἀ[πό] τοῦ στρατηγοῦ βοηθείας δεόμεθα...

Με παρόμοιο πνεύμα χρησιμοποιείται το επίθ. *ἀμάντευτος* “αυτός που δεν έχει ή δεν μπορεί να προφητευτεί, να υπολογιστεί, ανέλπιστος”⁸³ στην επιστολή *P. Harrauer* 35 (= *P. Leit.* 8 = *SB VIII* 10200· ca 250 μ. Χ – Ερμούπολη), που γράφτηκε στην Αλεξάνδρεια από τον *Νίκωνα τὸν καὶ Ἀνίκητον* και απευθύνεται προς τη μητέρα του: η απαλλαγή του αδελφού του από τη ‘λειτουργία’ του *ἐθηνιάρχου* επιβάλλεται, γιατί αυτή η ανάθεση θεωρείται απροσδόκητη, καθώς πρόσφατα είχε αναλάβει το *τίμημα τῆς ἐξηγητείας*: γρ. 56-57: *ἐπεὶ οὖν ἀμάντευτ[ον] / ὄπω[ς] / ἔναγος (= ἔναγχος) ὑφ’ ἑνα καιρὸν ἀθρόως τὸ τίμημα τῆς ἐξηγητείας*⁸⁴ ...

Σε δύο λογαριασμούς καταχωρίζονται **ἔξοδα** σχετικά με **μαντικές** διαδικασίες:

Στον αποσπασματικό λογαριασμό ναού *P. Aberd.* 62 (Α΄ αι. μ. Χ. – από τη Σοκνοπαίου Νήσο)⁸⁵, καταγράφονται ἔξοδα για την *λυχνοκαϊαν* και την οργάνωση μαντικών δραστηριοτήτων στα πλαίσια εορτών προς τιμήν της *Ἰσιδος Νεφερσήου*⁸⁶. γρ. 5-7: *καὶ ὑπὲρ μαντείας [ca? Ἰσιδος Νεφορ]- / σήους δραχμᾶς δ[ca? ἀκολουθως τῆ] / συνηθ[ε]ία*. Στον *SB XXIV* 15920 (= *P. Flor.* III 388· Α΄-Β΄ αι. μ. Χ. – Ερμούπολη)⁸⁷ σημειώνεται ένα χρηματικό ποσό, που σήμερα δεν διαβάζεται, *εἰς μαντεϊάν* (στ. 13, γρ. 308).

Τα τρία επόμενα κείμενα αναφέρονται στη χρήση των προσηγορικών *χρηματισμός, χρησμός*, των ρημάτων *χρηματίζω – χρηματίζομαι*, και το περιεχόμενο των χρησμών τους:

Με την επιστολή *P. Cairo Zen.* I 59034 (ca 12-02-257 π. Χ. – από την

82. *P. Mert.* II 81, σχόλ. ad l. 3 κεξ (σ. 108). Για τις πλούσιες νομικές πληροφορίες του *P. Oxy.* II 237, βλ. Kreuzsaler – Urbanik (2008), 119-155.

83. *DGE en línea*, s. v. “ἀμάντευτος, II 2”.

84. Drecoll (1997), 99, 102.

85. Για το έγγραφο, βλ. Bricault (1998), 523, 528. Messerer (2013), 129, 241, 336.

86. Για την ύπαρξη ναού προς τιμήν του Σοκνοπαίου και της *Ἰσιδος Νεφερσήου* (ή *Νεφερσήτος*) στη Σοκνοπαίου Νήσο συνηγορούν ελληνικές ή δημοτικές παπυρικές πηγές, και αρχαιολογικές μαρτυρίες, βλ. Davoli (2014), 51-60.

87. Βλ. López García (1996-1997), 143-173.

Αλεξάνδρεια (;)· ‘αρχείο του Ζήνωνα’) προς τον *διοικητήν* Απολλώνιο, ο Ζωίλος Ασπένδιος (από την Άσπενδο δηλ. της Παμφυλίας), θερμός λάτρης του θεού Σέραπη, αφηγείται τις δοκιμασίες του και αποκαλύπτει τον *χρηματισμόν* του θεού: ενώ προσευχόταν στον Σέραπη για υγεία και επιτυχία του Απολλώνιου δίπλα στον βασιλιά Πτολεμαίο, ο θεός τού εμφανιζόταν πολλές φορές στον ύπνο του και τού ζητούσε να πλεύσει ως τον Απολλώνιο, για να τού ανακοινώσει τον θεϊκό χρησμό. Σύμφωνα με τον τελευταίο, ο Απολλώνιος όφειλε να ανεγείρει ναό και *τέμενος* προς τιμήν του, στην πόλη διαμονής του Ζωίλου (εκτός Αιγύπτου, αλλά εντός της πτολεμαϊκής επικράτειας), στην ελληνική συνοικία κοντά στο λιμάνι, και να αναθέσει τα ιερά καθήκοντα και τις θυσίες σ’ έναν ιερέα (γρ. 2-8):

*Ἐμοὶ συμβέβηκεν / θεραπεύοντι τὸν θεὸν Σάραπιν περὶ τῆς σῆς ὑγείας
καὶ εὐ[η]μερίας τῆς / πρὸς τὸμ (leg. τὸν) βασιλέα Πτολεμαῖον τὸν Σάρα-
πίμ (leg. Σάραπίν) μοι χρημα[τίξει]ν πλε[ο]νάκι[ς] / ἐν τοῖς ὕπνοις, ὅπως
ἂν διαπλεύσω πρὸς σὲ καὶ ἐμφ[ανίσω σοι τὸ]νδε τὸ[ν] / χρηματισμόν, ὅτι
δεῖ συντελεσθῆναι αὐτῶ [ὑπὸ σοῦ Σαραπιεῖόν τε] / καὶ τέμενος ἐν τῇ
Ἑλληνικῇ πρὸς τῶ λιμέν[ι] κα[ί] ι[ε]ρέα] ἐπιστατεῖν κ[αί] ἐπιβωμίζειν
ὕπερ ὁμῶν.*

Επειδή ο Ζωίλος ζήτησε από τον θεό να τον αποδεσμεύσει από αυτήν την υποχρέωση, ασθένησε σοβαρά και κινδύνευσε να πεθάνει· έτσι υπόσχεται στον θεό ότι, αν γιατρευτεί, θα αναλάβει αυτό το έργο και θα εκτελέσει τη διαταγή του (*τὸ ὑφ’ αὐτοῦ προστασσομένον*). Μόλις αναρρώνει, κάποιος άλλος πιστός του Σέραπη, από την Κνίδα, καταφτάνει και αναλαμβάνει την ανέγερση του Σεραπείου στο ίδιο μέρος· κι ενώ έχει μεταφέρει τις πέτρες, ο θεός τού απαγορεύει την κατασκευή του έργου κι εκείνος αναγκάζεται να φύγει. Οι περιπέτειες του Ζωίλου δεν έχουν τέλος: έρχεται στην Αλεξάνδρεια, συναντάται με τον Απολλώνιο για μια κοινή τους υπόθεση, αλλά διστάζει να τον ενημερώσει για τον χρησμό, κι έτσι, προφανώς από την οργή του θεού, υποτροπιάζει για τέσσερεις μήνες και δεν είναι σε θέση να τον συναντήσει. Αποφασίζει λοιπόν με αυτήν την επιστολή να συμβουλευσει τον Απολλώνιο, που εκείνη την εποχή *λόγω* της περιοδείας του στο Δέλτα του Νείλου βρισκόταν στα περίχωρα της Ηλιούπολης, στον Βερενίκης όρμο, να υπακούσει στα *τοῦ θεοῦ προστάγματα*, για να εξασφαλίσει την εὐνοιά του, υγεία και επιτυχία κοντά στον βασιλιά. Τον καθησυχάζει για τα έξοδα κατασκευής,

διαβεβαιώνοντάς τον ότι αυτό το εγχείρημα ουσιαστικά θα είναι συμφέρον και ότι μπορεί να υπολογίζει στη δική του εποπτεία. Δεν θα μάθουμε ίσως ποτέ αν ο υπουργός των οικονομικών Απολλώνιος ανταποκρίθηκε στην εντολή του θεού και το αίτημα του Ζωΐλου, αλλά δεν αμφιβάλλουμε για τα συναισθήματα φόβου και ενοχής του συντάκτη όσο η συμμόρφωση προς τον *χρηματισμὸν* εκκρεμούσε⁸⁸.

Το κείμενο αυτό, που εγγράφεται στη σχετική με τη διάδοση νέων λατρειών παράδοση, παρουσιάζει αναλογίες με την επιγραφή της Δήλου IG XI.4 1299 (= SEG XXIV 1158· ca 200 π. X): σύμφωνα με την τελευταία ο ιερέας Απολλώνιος, εγγονός του ομώνυμου ηλικιωμένου ιερέα του Σέραπη – που στις αρχές του Γ΄ αι. π. X. άφησε τη Μέμφιδα και ήλθε να ζήσει στη Δήλο, φέρνοντας μαζί του ένα άγαλμα του θεού που το τοποθέτησε σε ενοικιαζόμενο χώρο λατρείας –, ύστερα από ενύπνια προσταγή του Σέραπη⁸⁹ και πολλές δυσκολίες, έκτισε προς τιμήν του θεού ναό, στον περίβολο του οποίου έστησε σε ένδειξη ευγνωμοσύνης στήλη με πεζό και έμμετρο κείμενο που γράφει μεταξύ άλλων: *ὁ Θεός μοι έχρημάτισεν κατὰ τὸν ὕπνον ὅτι Σαραπεῖον δεῖ αὐτῶ ἀναδειχθῆναι ἴδιον καὶ μὴ εἶναι ἐν μισθωτοῖς καθῶς πρότερον*⁹⁰.

Με την επιστολή P. Giss. I 20 (= Chrest. Wilck. 94· 113-120 μ. X – από τον Ερμουπολίτη νομό) η Αλινή ενημερώνει τον σύζυγό της στρατηγό Απολλώνιο, που επέστρεψε στην Επτακωμία μετά τη λήξη του Ιουδαϊκού πολέμου, πως, σύμφωνα με τον χρησμό που έλαβε από τους θεούς Διοσκύρους, τα ομοιώματα των οποίων βρίσκονταν σε ιδιοκτησία του, κτίστηκε ένα ιερό τους (προφανώς για τη θεραπεία τραυματιών του πολέμου), και πως ο *κωλοπλάστης* Άρειος, κατασκευαστής τεχνητών μελών ως αφιερωμάτων, προθυμοποιήθηκε να προσφέρει τις υπηρεσίες του· γρ. 18-20: *Έχρηματίσθην ὑπὸ τῶν / Διοσκούρων τῆς κτή-*

88. Préaux (1939), 561 υποσημ. 9. Orrioux (1983), 51-52. Clarysse – Vandorpe (1995), 78-82. Veyne (2001), 294 υποσημ. 54. Austin (2006), 538-539 (αριθμ. 301). Kotsifou (2012), 51.

89. Σχετικά με τη σύνδεση της μυθιστορηματικής ενύπνιας προσταγής του Σέραπη προς τον Πτολεμαίο Α΄ (για τη μεταφορά του θεϊκού αγάλματος από τη Σινώπη στην Αλεξάνδρεια) με τον προηγούμενο πάπυρο P. Cairo Zen. I 59034 και την επιγραφή IG XI.4 1299, βλ. Clarysse – Vandorpe (1995), 83-84.

90. Engelmann (1975), 24, 45. Clarysse – Vandorpe (1995), *loc. cit.* Shipley (2000), 165-170. Austin (2006), 277 (αριθμ. 151).

σεώς σου και ὠκοδόμηται / αὐτῶν ὁ τόπος⁹¹. Στην περίπτωση της Αλινής δεν γνωρίζουμε αν ο χρησμός για την οικοδόμηση ναού τῆς κοινοποιήθηκε από τους Διοσκούρους ἐν ὕπνοις, ὅπως συνέβη με τον Ζωίλο, ἢ με ἄλλον τρόπο⁹².

Εδῶ θα μπορούσε να ενταχθεῖ και η περίπτωση του Αρποκρά, που με την επιστολή *P. Oxy.* XLVII 3356 (28-01-76 μ. Χ. – από την Οξύρυγχο)⁹³ προς τον πατέρα του Θρακίδα δηλώνει πως δεν ἔχει πρόθεση να μιλήσει για τον εαυτό του, ἀλλά ἀπλά να εκφράσει την ανείπωστη χαρά του για τα ευχάριστα νέα που πληροφορήθηκε ἀπὸ την πατρική επιστολή σχετικά με την υγεία του: ὅταν παρέλαβε την επιστολή ἀρχικά πίστεψε ὅτι ἦταν θεοῦ χρησμός, ὅτι δηλ. τα νέα ἦταν τόσο καλά που πίστεψε ὅτι τοῦ τα ἀποκάλυψε κάποιος θεός στον ὕπνο του (πρβλ. ἐνύπνιον χρησμόν;): λαβὼν σου τὴν ἐπιστολὴν, / ὑπὸ τὴν ὄραν ἐνόμισα μὴ θε- / οὔ χρησμός ἐστι (γρ. 15-17)⁹⁴.

Η προηγούμενη ἔκθεση μας οδηγεί στον χώρο της **ονειρομαντείας**, για την πρακτική της οποίας ἀδιάψευστη μαρτυρία ἀποτελεῖ η πινακίδα ἐνός ονειροκρίτη, ἀπὸ την πτολεμαϊκή εποχή και την περιοχή του Σεραπείου της Μέμφιδας (*CGC* 27567 = *UPZ I* 4 = *SB I* 685· Γ'-Β' αἰ. π. Χ.), ο οποίος δηλώνει ὅτι εἶναι κρητικός και ὅτι ἀσκεῖ αὐτὸ το ἔργο με διαταγή του θεοῦ: ἐνύπνια κρίνω τοῦ θεοῦ πρόσταγμα ἔχων· τὴχ' ἀγαθαῖ Κρής ἐστὶν ὁ κρίνων.

Θα ἦταν παράλειψη να μην ἀναφέρουμε τη γνωστὴ περίπτωση

91. Husson (1983), 313-314. Bagnall – Cribiore (– Ahtaridis) (2009), 152-153. Naether (2010), 368.

92. Για την εννοιολογική σύγχυση ἀνάμεσα στις λέξεις *χρησμός* και *χρηματισμός* (αφού ο *χρηματισμός*, ὅταν χρησιμοποιεῖται για “δήλωση” θεοῦ, περισσότερο ἢ λιγότερο επιτακτική, μέσῳ ονείρων, ἐκλαμβάνεται ὡς *χρησμός*) και τις ἀφιερώσεις που υπαγορεύονταν ἀπὸ την ἀνθρώπινη ἐπιθυμία (κατ' ἐχὴν, ἐξάμενος) ἢ τη θεϊκὴ διαταγή (κατὰ πρόσταγμα ἢ κατ' ἐπιταγὴν, *iussu dei*), η οποία μεταβιβαζόταν στον πιστὸ συνήθως μέσῳ ονείρων, βλ. Veyne (2001), 290-296.

93. Πρβλ. Παπαθωμά (2008), ἀριθμ. 128 (σσ. 274-275).

94. Με την ἴδια ευκαιρία ο Αρποκράς ἀναγγέλλει στον πατέρα του την ἀποστολή *σανδαλιῶν* με τον γραμματοκομιστὴ Πετεχώντα. Head (2009), 287 και υποσημ. 18. Blumell (2014), 50 υποσημ. 78.

του κατόχου στο Σεραπείο της Μέμφιδας Πτολεμαίου Μακεδόνας, υιού του Γλαυκία, που κατά την περίοδο 160-150 π. Χ. είχε δει πολλά όνειρα, στα οποία εμφανίζονταν κάποτε οι θεοί Αμούν, Σέραπης, Ίσιδα, Κνήφης, και ο οποίος πρέπει να πρόσφερε υπηρεσίες ονειροκρίτη σε γνωστούς του: π. χ. *UPZ I 70* (= *Sel. Pap. I 100*· 152 π. Χ. – Μέμφιδα), γρ. 29-30: *καὶ πιστεύοντες τὰ ἐνύπνια*. *I 77* (158 π. Χ.), στ. 1, γρ. 1, 14. στ. II, γρ. 2, 18: *τὸ ἐνύπνιον ὃ εἶδον*, γρ. 31: *ἃ εἶδον ἐν τῷ ὕπνῳ, εἶ εἶη μοι*. *I 78* (159 π. Χ.): ἐπιστολή του Πτολεμαίου προς τον Δαμόξενο με παράθεση δύο ονείρων, γρ. 36-37: *οὐχ ὄραῶς / τὸ ὄραμα τοῦτο ὃ τεθέαμαι*; *I 84* (160 π. Χ.), γρ. 79: *παρὰ τῷ ἐνυπνιοκρίτῃ*⁹⁵.

Κάποιος άλλος Πτολεμαίος, δίγλωσσος, με την ελληνική ἐπιστολή *Chrest. Wilck. 50* (= *P. Cair. Goodsp. 3*· 246 ἢ 221 π. Χ. – ἀπὸ τον Ἀρσινοῖτη νομό)⁹⁶ ἐξηγεῖ *αἰγυπτιστὶ* στον Ἀχιλλέα τὸ ὄραμα που εἶδε, για να του γνωστοποιήσει με ποιὸν τρόπο τον ‘γνωρίζουν’ οι θεοί, δηλ. ποιές εἶναι οι θεϊκές ἀποφάσεις γι’ αὐτόν· γρ. 4-: *[ἔδο]ξέν [μο]ι [κα]ὶ περὶ / τοῦ / ὄραματος διασαφῆναί σοι, / ὅπως εἰδῆς ὃν τρόπον / οἱ θεοὶ σε οἶδασιν. Αἰγυπτισ- / τι δὲ ὑπέγραψα, ὅπως ἀκριβῶς εἰδῆς*. Ἀν μῆσα ἀπὸ τη διατύπωση *ὅπως εἰδῆς ὃν τρόπον / οἱ θεοὶ σε οἶδασιν* ἐπιβιώνουν πράγματι αἰγυπτιακές ἀντιλήψεις, ὅπως υποστηρίχτηκε, τότε με τη γνωστοποίηση των θεϊκῶν σχεδίων ο ἐνδιαφερόμενος μπορούσε, παίρνοντας τα μέτρα του, να βελτιώσει τὸ ‘μέλλον’ του⁹⁷.

Προς τὴν ἴδια κατεύθυνση κινεῖται και η ἀποσπασματικὴ ἐρωτικὴ ἐπιστολή *P. Wash. Univ. II 108* (5’ αἰ. μ. Χ. – ἀπὸ τὴν Οἰξύρυγχο)⁹⁸,

95. Wilcken (1920), 29, 58, 62, 63, 71-84, 86, 88-89. Lewis (1986 A), 69-87. Borgeaud – Volokhine (2000), 72-73, 75. Legras (2002 B), 140, 142. Idem (2005), 224-236. Shushan (2006), 130-135, 138-141. Veisse (2007), 69-71, 86-87. Kotsifou (2012), 50-51. Vlassopoulos (2013), 289-290. Prada (2014), 263-264. Για τὴν ονειρομαντεία, βλ. παραπάνω.

96. Wilcken (1920), 79. Bowman (1986), 124, 249 (σημ. 9). Bagnall – Derow (2004), 229 (αριθμ. 136). Για τὴν ἐνιαία ἐκδοση του ἐλληνικοῦ και ‘δημοτικοῦ’ κειμένου, βλ. Renberg – Naether (2010), 49-71.

97. Βλ. Renberg – Naether (2010), 62-63. Για τὸ ἴδιο ἔγγραφο, βλ. και παραπάνω.

98. Blumell (2011), 243. Idem (2012), 129, 306. Clarysse (2014), 5 ὑποσημ. 19.

με την οποία ο απελπισμένος συντάκτης ζητῶν τὸ γλυκύτερον πρόσωπον της αγαπημένης του και, έχοντας καταφύγει πιθανῶς στην ονειρομαντεία, αν κρίνουμε από το λεξιλόγιο της επιστολής, την παρακαλεί να τού στείλει νέα της (γρ. 2-4): οἶδεν δὲ / [θεός, ... Ὀ]ξυρύγχου νυκταν (leg. νύκτα) καὶ ἡμέρα<v> δι' ὄνειρων σε / [... παρακαλῶ] δι [ἀ τά]χους ἀποστε[ῖ]λαί μοι γράμματα. Λόγω της φθοράς του παπύρου και της μεγάλης χρονικής απόστασης, δεν είναι βέβαιο ότι η έννοια της φράσης οἶδεν δὲ / [θεός ... δι' ὄνειρων σε είναι παραπλήσια με εκείνη του συντάκτη της προηγούμενης επιστολής (*Chrest. Wilck.* 50).

Στα έμμεσα μαντικά κείμενα θα μπορούσε να προστεθεί και το πρόχειρο ερώτημα *SB XXIV 16259* (= *P. Firenze, Museo Egizio inv. 10082· Γ' αι. π. X.*)⁹⁹, που εστάλη στην Τεβτύνη, για να κατατεθεί στο μαντείο, μετά την καθαρογραφή του σε νέο δελτίο παπύρου, σύμφωνα με την τυποποιημένη μορφή (επίκληση του θεού, ερώτηση, αίτημα έκδοσης απάντησης: *τοῦτό μοι ἐξένεγκε*¹⁰⁰). Το περιεχόμενό του αναφέρεται στην επιβεβαίωση παράδοσης ἐνωτίων, αν δηλ. ο Θάλλος είχε παραλάβει όλα τα σκουλαρίκια της *Τερποῦς*, αδελφής του Πτολεμαίου· γρ. 1-3: *Εἰ Θάλλος ὅλα ἔλαβεν τᾶ ἐνοί- / δια* (leg. ἐνώδια = ἐνότια) *Τερποῦς τῆς Πτολεμαί- / ου θυγατρὸς*.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας παρουσιάζει η εγκύκλιος του επάρχου της Αιγύπτου *Q(uintus) Aemilius Saturninus* (: *SB XIV 12144* (= *P. Coll. Youtie I 30*)¹⁰¹, από το 199 μ. X. (συμβασιλεία Σεπτίμιου Σεβήρου και Καρακάλλα)¹⁰², με θέμα την απαγόρευση απα-

99. Σύμφωνα με τη διόρθωση του Litinas (1997, 211-212) στην πρώτη έκδοση του παπύρου από τους Messeri Savorelli – Pintaudi (1996, 183-185).

100. Για τις τυποποιημένες διατυπώσεις έκδοσης χρησμών, βλ. παρακάτω.

101. = *P. Yale inv. 299 = Trismegistos 18133*: Πρώτη δημοσίευση από τον Parassoglou (1976, 261-274: *P. Coll. Youtie I 30*). Για το ίδιο έγγραφο, βλ. επίσης Bowman (1986), 190, 251 (σημ. 56). Beard – North – Price (1996), 233 και (1998), 272 κεξ (αριθμ. 11.7b). Lane Fox (1997), 225. Clarysse (2010), 281. Frankfurter (2010), 537.

102. *SB XIV 12144*, γρ. 25-26: (hand 2) (έτους) ζ Αύτοκ[ρατόρ]ων Καισάρων Λουκ[ίου Σεπτιμίου] Σεουήρου Εύσεβ[οῦς Περτίνακος Αραβικοῦ Αδιαβητικοῦ

τηλών μαντικών μεθόδων και της *ἐπισφαλοῦς περιεργίας*. Απευθύνεται προς τους στρατηγούς της Επτανομίας και του Αρσινοΐτη νομού¹⁰³ και είναι πιθανό να συνδέεται με το ταξίδι του γνωστού για τα μαγικά, μαντικά και αστρολογικά ενδιαφέροντα Σεπτίμιου Σεβήρου¹⁰⁴ και να εντάσσεται στα πλαίσια της αυτοκρατορικής δυσaráεσκείας για την εξάπλωση μαντικών και μαγικών πρακτικών στην επαρχία, ή του διωγμού τους. Είναι γνωστά άλλωστε τα αυστηρά μέτρα (εξορία, θάνατος) εκ μέρους ορισμένων αυτοκρατόρων, όπως του Νέρωνα, του Δομιτιανού και του Σεπτίμιου Σεβήρου, εναντίον μάντεων, προφητών και αστρολόγων που προέλεγαν τον χρόνο του θανάτου τους¹⁰⁵.

Αν η απαγόρευση δεν σχετίζεται με το ταξίδι του Σεβήρου, τότε φανερώνει απλά την αγανάκτηση του επάρχου για τις καταχρήσεις των προφητών και των μάντεων και την προσπάθειά του να πλήξει το δίκτυό τους¹⁰⁶. Ακόμη τα μέτρα περιορισμού των μαντικών πρακτι-

*Παρθικοῦ] / μεγίστου καὶ Μάρκου Ἀρηλίου] Ἀντωνίνου Σεβαστῶ[ν] . . . [-ca? -]. Parassoglou, *P. Coll. Youtie* I 30, σ. 268 (σχόλ. στις γρ. 24-25).*

103. Parassoglou, *P. Coll. Youtie* I 30, σ. 261.

104. Σχετικά με την πιθανή σύνδεση της εγκυκλίου με το ταξίδι του Σεπτίμιου Σεβήρου στην Αίγυπτο το 199, τον τοπικό ή τον γενικότερο χαρακτήρα της, βλ. Parassoglou, *P. Coll. Youtie* I 30, σσ. 263-266. Naether (2010), 412. Για την ακριβή χρονολόγηση αυτού του ταξιδιού στην Αίγυπτο, που τοποθετείται μάλλον στα τέλη του 199 μ. Χ. ως τις αρχές του 200 μ. Χ. (Σεπτέμβριο έως Νοέμβριο στην Άνω Αίγυπτο και Δεκέμβριο στην Αλεξάνδρεια), βλ. ενδεικτικά Parassoglou (1976), 265 (υποσημ. 14, όπου σχετική βιβλιογραφία)· πρβλ. επίσης Bonneau (1961), 381-382. Malaise (1972), 437-438.

105. Για την προσφυγή ρωμαίων αυτοκρατόρων σε μαντείες ή οιωνούς και για τους διωγμούς μάντεων και *μαθηματικῶν* (“αστρολόγων”), βλ. Σουητών. *Vit. Caes., Ner. 36. Domit. 15-16. Hist. Aug. IX (Didius Iulianus), 7, 10-11. X (Severus), 10, 7. X, 15, 5: Multos etiam, quasi Chaldeos aut vates de sua salute consuluisse, interemit, praecipue suspectans unumquemque idoneum imperio ... XI (Pescennius Niger), 9, 5. XV (Macrinus), 3. XVIII (Alexander Severus), 14, 1-5. Chastagnol (1994), 294, 295, 322, 323, 328, 329, 360, 361, 578, 579. Δίων Κάσσιος, *Ρωμ. Ιστ.* 67, 16. Bowman (1986), *loc. cit.* Ράιος (1998), 389-390 και υποσημ. 30. Πετρόχειλος (1999), 100-101, 235-236, 352. Ogden (2001), 156, 241. Veilleux (2012), 80-81.*

106. Lane Fox, *loc. cit.*

κών στην Αίγυπτο θα μπορούσαν να φανερώσουν την ουσιαστικότερη ρωμαϊκή προσέγγισή τους σε βάρος της οικονομικής πλευράς¹⁰⁷ ή αντίθετα έναν αυστηρότερο έλεγχο με στόχο την εισροή όλων των εσόδων στα ιερατικά ταμεία¹⁰⁸.

Από τον έπαρχο, που είχε συναντήσει πολλά θύματα *τρόπων μαντείας* (γρ. 1: [έντυχών πολλοῖς] οί[ηθ]εῖσιν μαντείας τρόποις ἐξαπατᾶσθ[αι]), επιβάλλεται, με σκοπό την προστασία των ανθρώπων από τη μαντική ανοησία, η απαγόρευση της επικίνδυνης *περιεργίας* (*curiositas*) για το μέλλον, των μάταιων μαντικών ερωτήσεων και των απατηλών μαντικών τρόπων· γρ. 2-4: [ε]ύθ[έως ἀναγκ]αῖ[ον ἡγη]σάμην περι τοῦ μηδένα κίνδυνον[ν] / τῆ ἀ[νο]ία ἀβ[τ]ῶν ἐπακολουθησῆσαι (leg. ἐπακολουθησῆσαι) σαφῶς πᾶσιν ἐνταῦθα / διαγ[ορ]εῦσαι εἴρ[γες]θ[α]ι τῆς ἐπισφαλοῦς ταύτης περιεργίας. Ἔτσι δεν επιτρέπεται σε κανέναν – μέσῳ ορισμένων μαντικών μεθόδων, όπως ήταν οι *χρησιμοὶ ἔγγραφοι διὰ γραφῶν* (γραπτές δηλ. ερωτήσεις που κατατίθενται ενώπιον των θεῶν και απαντήσεις που δίνονται δῆθεν από τους θεούς), ή η *κωμασία* ή περιφορά δηλ. των θείων αγαλμάτων¹⁰⁹, ή οποιαδήποτε ἄλλη *μαγγανεία*, μαντικά δηλ. τεχνάσματα – να υποστηρίζει πως γνωρίζει τα *ὑπὲρ τὸν ἄνθρωπον*, να επαγγέλλεται τον μάντη (δηλ. να διακηρύσσει ότι γνωρίζει το άγνωστο μέλλον) και να θέτει τον εαυτό του στη διάθεση ὄσων του ζητούν να μάθουν τα μέλλοντα ή να εκδίδει οιαδήποτε μαντική απόκριση: γρ. 5-10: μήτ' οὖν διὰ χρη[σμῶν] ἦτοι ἐγγράφων διὰ γραφῶν ὡς / ἐπὶ τοῦ θείου διδομένων μήτε διὰ κωμασίας ἀκαλμάτω[ν] / ἢ τοιαύτης παγγανίας τὰ ὑπὲρ ἄνθρωπὸν τις εἰδένα[ι] / προσποιείσθω καὶ τὴν τῶν μελλόντων ἀτηλείαν ἐπαγγε[λ-] / λέσθω¹¹⁰ μέτε τους περι τ[ού]του πυνθανομένους ἑαυτὸν / ἐπιδιδότω ἢ ὄλωσ ἀπ[ο]κρινεῖσθω (leg. ἀγαλμάτων, μαγγανείας, ἀδηλίαν, μήτε τοῖς, πυνθανομένοις).

107. Ripat (2006), 305, 322, 323.

108. Πάντως τα μαντεία δεν απέβλεπαν στον αφανισμό των ανταγωνιστικών 'υπηρεσιών', με τις οποίες είχαν κοινές πρακτικές, όπως ήταν η κληρομαντεία, βλ. Lane Fox (1997), 219, 222, 225, 226.

109. Lane Fox, *loc. cit.* Clarysse (2009), 571. Για τους *χρησμούς* και την *κωμασίαν*, βλ. παραπάνω.

110. Για το ρήμα *ἐπαγγέλλομαι* "διακηρύττω, ασκώ επάγγελμα, επαγγέλλομαι", βλ. Parassoglou, *P. Coll. Youtie I* 30, σ. 273. Mourgues (1995), 125 και υποσημ. 52.

Για όποιον συλλαμβάνεται να ασκεί αυτό το επάγγελμα (γρ. 10-11: *ἐὰν δέ τις τὴν ἐπαγγελίαν / ταύτην παραμένων [φ]ωραθῆ̄· leg. τῆ ἐπαγγελία ταύτη*), προβλέπεται η ποινή του θανάτου (γρ. 11-12: *πεπίσθω ὅτι τῆ ἐσχά[τ]η / τιμωρίαν παραδοθήσεται· leg. πεπείσθω, τιμωρία*). Για τους στρατηγούς των νομών διευκρινίζεται ότι οφείλουν να διερευνούν εξονυχιστικά κάθε περίπτωση παράβασης και να οδηγούν τους παραβάτες δεσμίους ενώπιον του *ἐπάρχου* για δίκη (γρ. 15-18: *καὶ διὰ παν- / τὸς πολυπραγμονίτω <καὶ> ἔάν τι[ν]α παρὰ τὰ ἀπηγορευμένα / πράσσον<τα> ευρον, δεδεμ[έ]νον ἐπὶ τὴν ἐμὴν διάγνωσιν / πεμψάτω· leg. πολυπραγμονείτω, εὔρη*). Σε περίπτωση που παραβλέπεται κάτι από αυτά στους νομούς τους, οι στρατηγοί θεωρούνται υπόλογοι και είναι υποχρεωμένοι να τιμωρούν με την ίδια ποινή όσους παρέχουν προστασία στους παραβάτες· γρ. 18-20: *οὐδὲ γάρ [ὕμῖν] ἀκίνδυνον ἔσται, εἰ μάθοι / αὐ̄ τοιουτον τινον ἐν [τοῖς ὕ]φ' ὕμᾶς νομοῖς περιορομένον / ἀλλὰ τὴν ἴσην κόλασι[ν τοῖς] / σκεπομένοις ὑποστήσασθαι (leg. τοιούτων τινῶν, περιορωμένων, ὑποστήσασθε)*.

Η εγκύκλιος κλείνει με την απειλή αμείλικτης τιμωρίας οιοδήποτε τολμήσει να αγνοήσει τις απαγορεύσεις και όσων δεν συλλαμβάνουν τους παραβάτες· γρ. 21-22: *ἐκείνον μὲν γὰρ ἔκα[στος], εἰ καὶ τὰ παρὰ <τά> ἀπειρημένα τολμ[ᾶ], εἷς γέ ἐστιν, ὃ δὲ μὴ παντ[αχό]θεν αὐτοὺς ἐπε[ι]σχῶν πολλοῖ[ς] κινδύνου αὐτὸς αἴτιο[ς γεγ]ένηται (leg. ἐκείνων, ἀπειρημένα, ἐπισχῶν)*.

Η απαγορευτική διαταγή έπρεπε, με φροντίδα των στρατηγών των νομών, να αντιγραφεί με εμφανή και ευανάγνωστα γράμματα σε λευκή ξύλινη πινακίδα (*tabula, album*), σύμφωνα με τον ρωμαϊκό παραδοσιακό τρόπο¹¹¹, και να δημοσιοποιηθεί σε μητροπόλεις, πρωτεύουσες δηλ. των νομών, και σε κώμες· γρ. 12-15: *τῆς ἐ[π]ιστολῆς ταύτης τὸ ἀντίγραφον / δημοσία ἔν τε ταῖς μητροπ[ό]λεσιν καὶ κατὰ κώμην / φανεροῖς καὶ εὐαναγνώστοις τοῖς γράμμασιν ἕκαστος / ὕμῶν [εἰς λε]ύκωμ[α] προθί[ν]αι προνοησάτω (leg. προθεῖ[ν]αι, προνοησάτω)*.

111. Meyer (2004), 174 και υποσημ. 21. Η διαταγή θα μπορούσε να απελευθεί την ελληνική μετάφραση ενός λατινικού πρωτοτύπου. Lewis (1986 B), 136- 37. Rochette (2011), 21 και υποσημ. 65.

Β'. Άμεσες παπυρικές μαρτυρίες

1. Μαντικά ερωτήματα

Η αριθμητική υπεροχή των μαντικών αιτημάτων ιδιωτικού χαρακτήρα στα αυτοκρατορικά χρόνια επιβεβαιώνει την πλουτάρχεια πραγματεία *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν*, όπου σημειώνεται πως αυτήν την περίοδο που εξέλιπαν οι πόλεμοι και οι μεγάλες εντάσεις οι άνθρωποι ασχολούνταν με τα καθημερινά και πεζά προβλήματα, και τα *πύσματα*, οι ερωτήσεις τους δηλ. στην Πυθία, αφορούσαν ασήμαντες και κοινότυπες υποθέσεις¹¹², χωρίς όμως αυτή η μεταβολή να συνεπάγεται και παρακμή των μαντείων, όπως λ. χ. του μαντείου των Δελφών, που με τον αυτοκράτορα Αδριανό γνωρίζει νέα άνθηση¹¹³. Στα παλαιότερα χρόνια *πόλεις μέγα δυνάμεναι καὶ βασιλεῖς καὶ τύραννοι μέτριον οὐθέν φρονοῦντες* συμβουλευόνταν τα μαντεία για σοβαρά ζητήματα (αποικισμούς, πολέμους, ζητήματα εξουσίας) και *οὐ γὰρ ὁ δεῖνα μᾶ Δία κατέβαινε περὶ ὠνῆς ἀνδραπόδου χρησόμενος οὐδ' ὁ δεῖνα περὶ ἐργασίας*¹¹⁴. Χωρίς διάθεση καταδίκης του είδους των ερωτήσεων που κυριαρχούν στην εποχή του Πλουτάρχου, σ' αυτόν τον πυθικό λόγο γίνεται προσπάθεια να εξηγηθεί η αλλαγή του περιεχομένου των ερωτήσεων¹¹⁵.

Μαντικά παπυρικά αιτήματα και οξυρυγχιτικά παπυρικά ευρετήρια ή μάλλον μνημοτεχνικά βοηθήματα δεκάδων ερωτημάτων της συλλογής των *Sortes Astrampsychi* (των *Μοιρών* δηλ. ή *Λαχνών* ή *Χρησμών του Αστροάμψυχου*)¹¹⁶, που εισάγονται με τον ερωτηματικό

112. Πλούταρχ. *ὁ. π.*, 408 B-C: *Τὰ δὲ νῦν πράγματα καθεστῶτα, περὶ ὧν ἐρωτῶσι τὸν θεόν, ἀγαπῶ μὲν ἔγωγε καὶ ἀσπᾶζομαι· πολλὴ γὰρ εἰρήνη καὶ ἡσυχία, πέπαιται δὲ πόλεμος, καὶ πλάναι καὶ στάσεις οὐκ εἰσὶν οὐδὲ τυραννίδες, ...*

113. Horsley (1982), 38. Forbes (1995), 310, 311. Amandry (1997), 200. Pirenne-Delforge (1999), 154. Nesselrath (et alii) (2001), 496. Γκιργκένης (2002), 271-272, 274-275, 346-347, 380, 468.

114. Πλούταρχ. *ὁ. π.*, 407 D (26).

115. Ildefonse (2006), 304 (σημ. 293).

116. Βλ. π. χ. *P. Oxy. XII 1477* (= *Sel. Pap. I 195* = Hengstl – Häge – Kühnert, [1978], αρθμ. 65: *Sortes Astrampsychi*· 275-325 μ. X.). *P. Oxy. XXXVIII 2832*.

σύνδεσμο *εἰ*¹¹⁷ και ανακαλούν, με τη διατύπωση και το περιεχόμενό τους, τις ερωτήσεις που αναφέρονται από τον Πλούταρχο στους πυθικούς λόγους, όπως *εἰ νικήσουσιν, εἰ γαμήσουσιν (εἰ γαμητέον), εἰ συμφέρει πλεῖν (εἰ πλευστέον), εἰ γεωργεῖν, εἰ ἀποδημεῖν, εἰ δανειστέον*¹¹⁸, καθώς και οι έμμεσες μαντικές παπυρικές πληροφορίες μας επιτρέπουν να συντάξουμε έναν πλούσιο κατάλογο θεμάτων, για τα οποία οι άνθρωποι αναζητούσαν θεϊκή βοήθεια¹¹⁹.

Η υγεία αποτελεί το μείζον θέμα, για το οποίο ερωτώνται ιδιαίτερα οι θεραπευτές-θεοί, όπως οι Σέραρης, Ιμχοτέπ, Αμενχοτέπ και Υγεία.

2833. XLVII 3 330 (Γ'-Δ' αι.). LXVII 4581 (Ε'-ζ' αι.). Πρόκειται για συστηματικό βοηθητικό μαντικό κατάλογο 92 ερωτήσεων και 1 030 απαντήσεων (*Περὶ Προρρήσεως διαφόρων ζητημάτων*), γνωστό υπό το ψευδώνυμο του φανταστικού μάγου Αστράμψυχου (με παρετυμολογία εκ των ονομ. *ἄστρον* και *ψυχή*) από τη Φρυγία, που γράφτηκαν στην Αίγυπτο κατά τον Β'-Γ' αι. μ. Χ., απευθύνονται προς τον βασιλιά Πτολεμαίο, έφτασαν ως εμάς *μέσω* παπυρικών αποσπασμάτων και ενός βυζαντινού κώδικα και στη μακροχρόνια πορεία του από την αρχαιότητα ως σήμερα γνώρισαν δύο διαφορετικές εκδόσεις και πολλές παραλλαγές. Browne (1970), 95-100. Idem (1974). Idem (1983). Schwartz (1975), 1309-1310. Turner (1981), 197. Horsley (1982), 40-44. Stewart (1995), 135-147. Idem (2001). Πετρόπουλος (1996), 185, 197. Frankfurter (1998), 182, 183, 231. Horst (1998), 165-167. Papini (- Frankfurter) (1998), 393-394. Naether (2010), 76, 78, 97, 142 et passim. Luijendijk (2014), 4, 25.

117. Lane Fox (1997), 226. Frankfurter (1998), 183. Horsley (2003), 112-113. González Suárez (2011), 111, 115, 116.

118. Πλούτ., *Περὶ τοῦ εἰ τοῦ ἐν Δελφοῖς* 386 B, 10-386 C, 1: 'ἔστι γάρ' ὡς ὑπολαμβάνουσι Δελφοὶ καὶ τότε προηγοῦν ἔλεγε Νίκανδρος ὁ ἱερεὺς 'σχήμα καὶ μορφή τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἐντεῦξως καὶ τάξιν ἡγεμονικὴν ἐν τοῖς ἐρωτήμασιν ἔχει τῶν χρωμένων ἐκάστοτε διαπυθνομένων, εἰ νικήσουσιν, εἰ γαμήσουσιν, εἰ συμφέρει πλεῖν, εἰ γεωργεῖν, εἰ ἀποδημεῖν. Idem, *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 408 B-C: *ἀλλ' ἐπὶ πράγμασι μικροῖς καὶ δημοτικοῖς ἐρωτήσεσιν, οἷον ἐν σχολῇ προτάσεις εἰ γαμητέον, εἰ πλευστέον, εἰ δανειστέον.* Πετρόπουλος (1996), 194. Ildefonse (2006), 101, 224-225.

119. Horsley (1982), 38, 40-44. Guen-Pollet (1991), 199-203. Papini (1992), 21-27. Πετρόπουλος (1996), 195. Dunand (1997), 65, 79, 83. Lane Fox (1997) 226, 227. Valbelle - Husson (1998), 1055-1071. Busine (2005 A), 104-106. Janssens (2008), 426-429 ("Orakelfragen"). Tallet (2012), 401.

Στη Σοκνοπαίου Νήσο, ο *Στοτήτις*, τον Α' (ή Β'-Γ') μεταχριστιανικό αιώνα, συμβουλευεται τους δυο *μεγάλους μεγάλους* θεούς κροκοδείλους Σοκνοπαίο (ή *Σοκ(ν)οπιαῖν*) και Σοκονπιείο (ή Σοκνοπιείο)¹²⁰, για να μάθει αν θα απαλλαγεί από την ασθένειά του (*BGU I 229-230 = Pap. Graec. Mag. II, XXX c*¹²¹). Ο Νικηφόρος ρωτά τον Δία Ήλιο Σάραπη αν ενδείκνυται να επισκεφτεί στην Ερμούπολη έναν γιατρό για οφθαλμική πάθηση (*P. Oxy. XLII 3078· Β' αι. μ. Χ., γρ. 2-4: εἰ ἐ- / πιτρέπεις μοι χρήσασθαι Ἐρ- / μείνω [Ἐ]ρ- / μοπολίτη ἰατρῶ πρὸς θεραπείαν / τῶν ὀφθαλμῶν*). Στη λίστα των μαντικών ερωτήσεων της Οξυρύγχου (*Sortes Astrampsychi: P. Oxy. XII 1477 = Sel. Pap. I 195· ca 300 μ. Χ., γρ. 20*) περιλαμβάνεται η ερώτηση: *εἰ πεφαρμάκωμαι* “Αραγε δηλητηριάστηκα;” Με τον *P. Carlsb. 24* (Α' αι. μ. Χ.) ερωτάται ο κύριος Ἀρψηνησίας για ενδεχόμενο θάνατο· γρ. 3-7: *εἰ μὲν αποθά- / νι (sic) ἐξένικον (leg. ἐξένεγκον) / ἡμῖν τοῦτον καὶ παρ' ἡμῖν / ἀσχόλησαι*¹²².

Ο ιδιωτικός βίος, ο γάμος και η οικογένεια κατέχουν ξεχωριστή θέση.

Το αρχαιότερο ελληνικό παπυρικό χρησμοδικό ερώτημα *P. Mil. Vogl. III 127*, από τον Γ'-Β' αι. π. Χ. και την Τεβτύνη, σχετίζεται με μια υπόθεση κλοπής¹²³: ο Χάρης ρωτά τον θεό Σούχο αν ο Ώρος ήταν συνένοχος ή ο ίδιος έκλεψε το *ἱμάτιόν* του και ζητάει από τον θεό να του παρουσιάσει την απόδειξη: *ἐξένεγκε τὸ σύμβολον τοῦτο*¹²⁴. Ο Πέρσιος ζητά να μάθει από τον κύριον Ἀμμωνα αν οι βουκόλοι της κώμης *ἠδίκησαν τὰς*

120. Dunand (1991), 242. Chosson (2003), 35, 111. Kockelmann (2008), 155, 156 και υποσημ. 24. Για τη συχνή παρουσία των θεών κροκοδείλων *Σοκνοπαίου* και *Σοκνοπιαίους* σε ιερά του Φαγίουμ και την πιθανή ταύτισή τους με τους Διοσκούρους, βλ. Davoli (2014), 57.

121. Πρβλ. Totti (1985) 52. *TM Magic* 25 653, 25 654. Lewis (1988), 101, 108 (σημ. 17). Chosson (2003), 35.

122. Bülow-Jacobsen (1984), 91-92.

123. Ήδη από τη φαραωνική εποχή οι περιπτώσεις κλοπών αποτελούσαν συχνό θέμα μαντικών ερωτημάτων: ο Αμενεμούια, π. χ., συμβουλευεται διαδοχικά μια σειρά τοπικών μορφών του μεγάλου Ἀμμωνα των Θηβών για μια πολύπλοκη υπόθεση κλοπής. Βλ. *P. Brit. Mus.* 10 335. Traunecker (1997), 41, 42. Chosson (2003), 108, 113-114.

124. Γρ. 1-10: *Χάρης Σούχοι / τῶι αὐτοῦ θεῶι. / Εἰ Ὡρος Ψενταῖ- / τος σύνοιδεν / ἢ εἴληφεν / τῶι ἱματίωι / τῶι ἀπολομένωι / οὗ ᾠκουν, / ἐξένεγκε τὸ σύμ- / βολον τ[οῦτο]· διὰ / Σούχου τ[οῦ θεο]ῦ μου. Πρβλ. Chosson (2003), 31.*

βοῦς, ευθύνονταν δηλ. για την κλοπή των ζώων (*P Strasb.* IV 221 = *Pap. Choix* 17· Β' αι. μ. Χ. – από τη Σοκνοπαίου Νήσο)¹²⁵.

Ο Ασκληπιάδης, το έτος 6 μ. Χ. στη Σοκνοπαίου Νήσο, ρωτά τον Σοκνοπαίο αν θα του επιτραπεί να παντρευτεί την *Ταπεθεῦν*, κόρη του *Μαρρείους* και πρώην γυναίκα του Ωρίωνα (*Chrest. Wilck.* 122 = *Pap. Graec. Mag.* II, XXX b)¹²⁶, και ο Αφροδίσιος συμβουλευέται τον Σοκνοπαίο και τον Άμμωνα (*P. Köln.* IV 201· Β' αι. μ. Χ.) αν πρέπει να νυμφευτεί τη θυγατέρα του Σεραπιακού (γρ. 4-8): *εἰ ἐπιτρέψεις / [ὅτι] γαμήσω τὴν / [θυ]γατέρα Σεραπιακοῦ / τοῦτό μοι δός*¹²⁷. Στον μνημοτεχνικό κατάλογο των *Sortes Astrampsychi P. Oxy.* XII 1477 (= *Sel. Pap.* I 195· ca 300 μ. Χ.) περιλαμβάνεται και η ερώτηση (γρ. 19): *εἰ ἀπαλλάσσομαι τῆς γυναικό[ς]* “Άραγε θα απαλλαγώ από τη γυναίκα μου;”

Άλλα υπαινίσσονται οικογενειακές διαφορές¹²⁸, όπως: *εἰ καταλλάσσομαι εἰς τὸν γόνον* (;) “Θα συμφιλιωθώ με τα παιδιά μου;” (*Sortes Astrampsychi: P. Oxy.* XII 1477 = *Sel. Pap.* I 195· ca 300 μ. Χ., γρ. 6)¹²⁹. αν η Αμμονούς θα επιστρέψει στο σπίτι με τη θέλησή της ή ο σύζυγος οφείλει να κάνει το πρώτο βήμα (*SB XVIII* 14043· Β' αι. μ. Χ. – από τη Σοκνοπαίου Νήσο)¹³⁰. αν για τον Φανία και τη γυναίκα του είναι βέλτιον να μη συμφωνήσουν με τον πατέρα του πρώτου (;) και να μη συνομολογήσουν συμβόλαιο (*διδόναι γράμματα*): *P. Oxy.* VIII 1148 (= *Pap. Graec. Mag.* II, XXXI b = *Sel. Pap.* I 193· Α' αι. μ. Χ.)¹³¹.

Συχνά αποκαλύπτονται **προβλήματα επαγγελματικού και οικονομικού** ενδιαφέροντος.

Οι ενδιαφερόμενοι επιθυμούν να μάθουν αν θα εισπράξουν μισθό και κέρδη ή αν θα ανακτήσουν την περιουσία τους: *εἰ λήμψομαι* (sic) τὸ

125. Πετρόπουλος (1996), 188-189. Chosson (2003), 35, 73, 84.

126. Πετρόπουλος (1996), 187-188. Artz-Grabner (2014), 245-246.

127. Για ερωτήματα με ανάλογο περιεχόμενο, όπως *P. Oxy.* IX 1213. XXXI 2613 (και τα δύο από τον Β' αι. μ. Χ.), βλ. Lewis (1988), 101, 108 (σημ. 17). Πετρόπουλο (1996), 186-188. Rowlandson (1998), 319 (αριθμ. 256).

128. Από τη φαραωνική εποχή μια γυναίκα απευθύνεται στο μαντείο του Αμενχοτέπ για την περιουσιακή διαφορά με την οικογένειά της. Sweeney (2008), 154-164.

129. Lewis (1988), 101, 108 (σημ. 17).

130. Rowlandson (1998), 324 (αριθμ. 249).

131. Bowman (1986), 189, 251 (σημ. 51). Harding (2003), 189 (αριθμ. 358). Kotsifou (2012), 49.

ὀψώνιον, εἰ λήμψομαι (sic) τὸ ἀργῦριον, εἰ κερδαίνω ἀπὸ τοῦ πράγματος, εἰ λαμβάνω [τ]ὸ ἴδ[ιο]ν)· αν θα γίνουν πρεσβευτές ἢ βουλευτές¹³²: εἰ πρεσβεύσω, εἰ γίνομαι βουλευτής· αν θα τους χορηγηθεῖ ἄδεια: εἰ λαμβάνω κομιάτον (= *commeatus*) “ἀραγε θα πάρω ἄδεια;,” αν θα υπογράψουν το συμβόλαιο, αν ο νομάρχης θα θυμώσει εναντίον τους ἢ αν θα εξεταστούν οι λογαριασμοί τους κ. ἄ.¹³³

Ο Ζωιλᾶς απευθυνόμενος κυρίῳ Σοκνοπαίῳ καὶ Ἄμμωνι, θεοῖς μεγάλοις, επιθυμεῖ να μάθει αν ο κωμογραμματέας της Βουβάστου (;) απομακρύνεται ἀπὸ τη θέση του εξαιτίας μιας επιστολής: *χρημάτισον Ζωιλᾶ- / τι· εἰ μεθίσταται ὁ κωμογρ(αμματεῦς) / τῆς Βουβάσα (= Βουβάστου;) ἐκ τῆς ἐπιστολῆς, / τοῦτό μοι δός (SB XXVI 16732, γρ. 2-5 = Pap. Graec. Mag. II, XXX f· Β' αἰ. μ. X. – ἀπὸ τη Σοκνοπαίου Νήσο). Ἄλλος προσφεύγοντας κυρίῳ Σοκνοπαίῳ καὶ Ἄμμωνι Ἀνικήτῳ ζητά να του δοθεῖ κληδὼν (“οἰωνός, χρησμός”) αν θα παραμείνει στη θέση του φοροεισπράκτορα και δεν θα απομακρυνθεῖ: *δότε / μοι κληδὼνα ἦν ἡμεῖς / θέλεται (leg. θέλετε). Εἰ μέλλω μέ- / νιν (leg. μένειν) ἐν τῇ πρακτορία / καὶ οὐ μεθίσταμαι, τοῦ- / το μοι ἐξενέγκετε (leg. ἐξενέγκετε· SB XII 11227, γρ. 2-7· Β' αἰ. μ. X. – ἀπὸ τη Σοκνοπαίου Νήσο)*¹³⁴.*

Κάποτε προβάλλουν ἄλλα ζητήματα πρακτικοῦ χαρακτήρα.

Εδώ ανήκουν ερωτήματα, ὅπως αν μπορούν να σπεύρουν ἢ να οργώσουν¹³⁵, αν συμφέρει να αγοραστει κάποιος δούλος;¹³⁶ ἢ αιτήματα του

132. Για τον θεσμό της *βουλῆς* στις μητροπόλεις των νομών της ρωμαϊκῆς Αιγύπτου, βλ. Wegener (1985), 62-114.

133. Για ὅλες αυτές τις ερωτήσεις, βλ. *P. Oxy.* XII 1477 (= *Sel. Pap.* I 195 = Hengstl – Häge – Kühnert [1978], αριθμ. 65: *Sortes Astrampsychi*· ca 300 μ. X.), γρ. 1, 8, 16, 17, 21 et passim.

134. = Hengstl – Häge – Kühnert (1978), 164, 165 (αριθμ. 66). Πετρόπουλος (1996), 183-185. Lane Fox (1997), 226-227.

135. Πάντως το ερώτημα αν είναι θεμιτό να οργώσουν κάποιο χωράφι απαντά σε ευάριθμα ‘δημοτικά’ μαντικά αιτήματα ἀπὸ την ελληνορωμαϊκή εποχή. Chosson (2003), 70, 73, 74, 103. Parsons (2011). Θυμίζουμε την περίπτωση του κτηματία Σεραπίωνα (*P. Sarap.* 83 a) που ζητάει ἀπὸ τον υἱό του να συμβουλευτεῖ τον θεό αν μπορούν να σπεύρουν στη *Ψῶθιν*· βλ. παραπάνω.

136. *P. Oxy.* VIII 1 149 (= *Sel. Pap.* I 194· Β' αἰ. μ. X.). Lewis (1988), 101, 108 σημ. 17. Πετρόπουλος (1996), 180-181.

τύπου: *εἰ δύναιμι ὁ ἐνθυμοῦμαι ἄραι* “άραγε μπορώ να απαλλαγώ από αυτό που έχω στο νου μου”. *εἰ εὐρήσω πωλήσαι* “θα βρω τρόπο να πουλήσω;”¹³⁷ ή ακόμη *εἰ μὴ ἐργάσομαι τὸ ἔμβλημα ὁ ἐπινοῶ*, “αν δηλ. δεν κατασκευάσω το ἔμβλημα (“φράγμα”); που έχω κατά νουν”¹³⁸.

Καθώς οι κάτοικοι της χώρας μετακινούνται από κώμη σε κώμη ή σε γειτονικές πόλεις και κάθε μετακίνηση περικλείει κινδύνους (π. χ. ληστείες σε ερημιές) και φόβο για το άγνωστο, λόγω της εγκατάλειψης του χωριού και της αλλαγής τρόπου ζωής, μια άλλη συχνή ερώτηση αναφέρεται σε **ταξίδια**¹³⁹.

Κάτοικοι της Σοκνοπαίου Νήσου ρωτούν τον Σοκνοπαίο αν είναι καλό γι’ αυτούς να παραμείνουν στη Νήσο ή να μετακινηθούν σε γειτονικά χωριά¹⁴⁰. κάποιος άλλος από τη Βακχιάδα αν πρέπει να συνεχίσει να μένει στον τόπο του (*P. Fay.* 137 = *Chrest. Wilck.* 121 = *Pap. Graec. Mag.* II, XXX a· A’ αι. μ. X. – Βακχιάδα· γρ. 2-4): *χρημάτισόν μοι, ἢ (leg. εἰ) μείνω / ἐν Βακχιάδι· ἢ (leg. εἰ) μέλλω ἐντῶνχ- / ἀνιν (leg. ἐντῶνχάνειν)· τοῦτω (leg. τοῦτο) ἐμοὶ χρημάτισον*¹⁴¹. άλλος, από ένα χωριό του Φαγιούμ, αν ενδείκνυται να πάει στην πόλη (*P. Fay.* 138 = *Chrest. Wilck.* 95 = *Pap. Graec. Mag.* II, XXXI a· A’-B’ αι. μ. X. – Βακχιάδα): *Κόριοι Διδόσκουροι· εἰ κρίνετε / αὐτὸν ἀπελθεῖν εἰς πόλιν, / τοῦτο ἐκζένειγκον (leg. ἐξενέγκατε) ...*¹⁴².

137. *P. Oxy.* VIII 1477 (= *Sel. Pap.* I 195 = Hengstl – Häge – Kühnert [1978], αριθμ. 65: *Sortes Astrampsychi*· ca 300 μ. X.).

138. *SB* XXIV 16259 (= *P. Grenf.* II 12 verso· Γ’ αι. π. X.). Messeri Savorelli – Pinaudi (1996), 185-187.

139. Στην κληρομαντεία (*sortes*) είχε προσφύγει η Delia, η αγαπημένη του Ρωμαίου ελεγειακού ποιητή Τίβουλλου, για το ταξίδι του τελευταίου στην Ελλάδα. Βλ. Τίβουλλ. I, 3, 10-13· και παρακάτω.

140. Βλ. π. χ. *SB* XVIII 14045 (= *P. Berlin* 21 714· B’ αι. μ. X. – από τη Σοκνοπαίου Νήσο). Aly (1987), 101. *SB* XVI 12955 (= *P. Strasb.* V 352). *P. Strasb.* V 353 (και τα δύο από τον B’ αι. μ. X. και τη Σοκνοπαίου Νήσο). Chosson (2003), 36, 39, 77-79.

141. Για τις δύο ερωτήσεις αυτού του αιτήματος και τις προτεινόμενες διορθώσεις, βλ. Πετρόπουλο (1996), 175-176.

142. Πετρόπουλος (1996) 177-178. Chosson (2003), 77-79.

Ορισμένα μαντικά αιτήματα, γραμμένα σε όστρακα, από τη Λατόπολη και τον Α΄-Β΄ αι. μ. Χ.¹⁴³, προς τη θεά Αθηνά, που είχε εξομωθή με τη Νεΐθ¹⁴⁴ και συνδεθεί με τα ιερά ψάρια *λάτους*, σχετίζονται με **δικαστικές διενέξεις**.

Με το αίτημα *SB XVIII 13931* (= *P. Worp 6*)¹⁴⁵ ο Κλαύδιος Σιλβανός και οι αδελφοί του *πρωχοί όντες* ζητούν από την ‘κυρά Αθηνά’¹⁴⁶ να τους υπερασπιστεί από τον Λογγίνο, για την άδικη και απειλητική για τη ζωή τους συμπεριφορά του. Με το αίτημα *P. Worp 7* (= *O. Garstang 1*) ο *κριοτάφος* Αμμώνιος¹⁴⁷ και οι συνάδελφοί του προσφεύγουν στη θεά Αθηνά *μέσω των ειδώλων* της, των ιερών δηλ. *λάτων* (*ειδώλοις Αθηνᾶς θεοῖς μεγίστοις*), για την άδικη κατηγορία που διατυπώθηκε εναντίον τους από τρεις *καταράτους*.

Με αυτές τις αιτήσεις προς τη θεά Αθηνά / Νεΐθ οι *ένδιαφερόμενοι* προφανώς απογοητευμένοι από την ανθρώπινη δικαιοσύνη¹⁴⁸ ευελπιστούσαν πως η αντίδικη πλευρά από σεβασμό ή κοινωνική πίεση θα συμμορφωνόταν προς τις θεϊκές κρίσεις ή ικανοποιούνταν απλά με τις ανησυχίες που θα γεννιούνταν στους αντίδικους από τη θεϊκή επίκληση και θα εκλαμβάνονταν ως θεϊκές τιμωρίες¹⁴⁹.

143. Πρόκειται για τα τρία όστρακα *Pap. Lugd. Bat. XXXIII* (ή *P. Worp*) 7 και 8 (= *O. Garstang 1* και 2 = Boyaval [1980], σσ. 309-313). *SB XVIII 13931* (= *Pap. Lugd. Bat. XXXIII* [ή *P. Worp*] 6 = Gallazzi [1985], σσ. 101-109). Gascou (2008), 29-30.

144. Bernal (2002), 99-105.

145. Για το ίδιο κείμενο, σε αγγλική μετάφραση, και την εγγραφή του στις μαρτυρίες αναζήτησης δικαίωσης μέσω ικεσίας, βλ. Versnel (1991), 71-72, 98 (σημ. 59).

146. Γρ. 1-3: *Κλαύδιος Σιλβανός και / οι αδελφοί τῆ κυρᾶ* (leg. *κυριά*) *Ἄθη- / νᾶ* *κατὰ Λογγίνου Μάρκου*.

147. Ο ίδιος *κριοτάφος* Αμμώνιος με το αίτημα *P. Worp 8* (= *O. Garstang 2*), επικαλούμενος (*κύριέ μου*) τον θεό Κνουμ ή τη θεά Αθηνά, στρέφεται εναντίον δύο γυναικών που καταχράστηκαν την καλοσύνη του και τον έδιωξαν από το *ιέρδν* που τους είχε εμπιστευθεί. Gascou (2008), 35-36.

148. Για τις λεπτές σχέσεις των μαντικών αποκρίσεων και της επίσημης δικαιοσύνης στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, βλ. Anagnostou-Canas (1998), 1-6. Legras (2005), 224, 229, 233, 234.

149. Gascou (2008), 29-39. Για τον ρόλο των ιερών που με τη βοήθεια χρησμών προσδιόριζαν το αδίκημα που είχε προκαλέσει τη θεϊκή οργή, και τις εξομολογητικές επιγραφές ιερών Φρυγίας και Λυδίας από τον Α΄ έως τον Γ΄ αι. μ. Χ. με

Σε ορισμένες περιπτώσεις το ακριβές περιεχόμενο των μαντικών ερωτημάτων μάς διαφεύγει, όπως στην περίπτωση του αιτήματος *PSI XX Congr.* 3 (21-11-5 μ. Χ. – ;). που απευθύνει ένας αλιέας προς τους αδελφούς Διοσκούρους, προστάτες των αλιέων: Ο αιτών φαίνεται να ρωτά αν πρέπει να παραδοθεί ή όχι και αυτός μαζί με τον *Πτολεμαῖον τὸν τοῦ Χρήστου* πριν από την άφιξη του στρατηγού¹⁵⁰.

Τα μαντικά παπυρικά ερωτήματα προέρχονται από όλες τις κοινωνικές τάξεις της Αιγύπτου και αφορούν σε πολλές πτυχές της καθημερινής ζωής και των ανθρώπινων σχέσεων. *Αί περί τὸν βίον ἀπορίαί* είναι ίδιες με εκείνες που βασάνιζαν τους κατοίκους της Αιγύπτου και σε παλαιότερες εποχές.

Έτσι ανάμεσα στα ερωτήματα που κατατίθενται στο μαντείο του Ντέιρ Ελ-Μεντινέ, την ΙΘ΄ δυναστεία, διαβάζουμε: “Θα με αφήσουν να γίνω αρχηγός;” “Θα δεχτώ επίπληξη;” “Άραγε είναι εκείνος που έκλεψε αυτό το καλάθι;” ή ακόμη, “Καλέ μου κύριε, μία από τις κατσίκες μου βρίσκεται στο σπίτι του Πταχμοσέ;”¹⁵¹

Πάντως ορισμένα αιγυπτιακά μαντικά κείμενα του νέου Βασιλείου, όπως οι χρησμοί του Άμμωνα στις Θήβες και τη Βουτώ, με τον πολιτικό και επίσημο χαρακτήρα που είχαν, προσέδιδαν θεϊκή εγγύηση στη βασιλική εξουσία.

Ως γνωστόν, παράλληλα προς το μεγάλο μαντείο του Άμμωνα-Ρε, όπου υποβάλλονταν ερωτήματα σχετικά με σοβαρές υποθέσεις του κράτους ή της αριστοκρατίας, υπήρχε κι ένα μικρότερο για τους ιδιώτες, και μια υπηρεσία σύνταξης *φυλακτηρίων* κειμένων ή αποφάσεων υπό τη θεϊκή εγγύηση, που προορίζονταν για πώληση¹⁵².

καταγραφή των ‘αμαρτημάτων’ και των τιμωριών τους, όπως η εξίλαστήρια επιγραφή της Τατίας *SEG IV* 648 (156-157 μ. Χ. – Κούλα Λυδίας), βλ. Versnel (2002), 37-76. Χανιώτη (2009), 192-197.

150. Χουλιάρá-Ράιου (2003), 396-397, 655 (“Addenda et Corrigenda”).

151. *O. IFAO* 501. 694. 849. Sauneron (1970), 200-201. Dunand (1979), 123-124. Chosson (2003), 12, 16, 18, 60.

152. Sauneron, *loc. cit.* Delvaux (1998), 563, 564. Winand (2003), 610-612, 667, 677. Peust (2008), 324-325. Parsons, *loc. cit.* Tallet (2012), 399-400.

Αυτή η πανάρχαια συνήθεια αναζήτησης βοήθειας στα μαντεία είναι τόσο βαθιά ριζωμένη στους κατοίκους της Αιγύπτου που ούτε η εξάπλωση του χριστιανισμού στη χώρα του Νείλου δεν μπόρεσε να εξαλείψει· αντίθετα η νέα θρησκεία συνδέθηκε πολύ με τη λαϊκή μαντική πρακτική¹⁵³. Έτσι παρά την επικριτική στάση της νέας θρησκείας για τη μαντική τέχνη¹⁵⁴, οι παραδοσιακές μαντικές συνήθειες δεν έσβησαν ποτέ, μόνο που τώρα οι ελληνικές, ‘δημοτικές’ ή κοπτικές ερωτήσεις πάνω σε δελτία παπύρου, με τη “μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων”, απευθύνονται σ’ έναν άγιο ή στον ίδιο τον χριστιανικό Θεό¹⁵⁵.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο λειτούργησαν μαντεία χριστιανικού τύπου σε διάφορες αιγυπτιακές περιοχές, όπως στην Οξύρυγχο, με προστάτη τον άγιο Φιλόξενο – σε αντικατάσταση ενός άλλου μαντείου που στα ελληνορωμαϊκά χρόνια είχε τεθεί υπό την προστασία του Σέραπη –, τη Λυκόπολη, τη βόρεια νεκρόπολη της Αντινοούπολης με το ιερό του θεραπευτή-αγίου Κόλλουθου – απ’ όπου προέρχονται δεκάδες *πιτάκια*, τα περισσότερα στα κοπτικά και ευάριθμα στα ελληνικά, σχετικά με θέματα υγείας¹⁵⁶ –, και την Κροκοδειλόπολη (Φαγιούμ).

Τα θέματα των χριστιανικών αιτημάτων άπτονται επίσης των δυσκολιών της καθημερινής ζωής και ανακαλούν εκείνα που αποτελούν αντικείμενο αποδοκιμασίας εκ μέρους του Ευσέβιου¹⁵⁷, όπως: μετα-

153. Aune (1983), 23, 27, 47. Dunand (1991), 247, 248. Πετρόπουλος (1996), 194, 198. Frankfurter (2005), 233, 234, 237. Tallet (2012), 413. Luijendijk (2014), 25, 26, 82.

154. Μέγ. Αθαν., *Έπιστ.* 42 (370 μ. Χ.): Lefort (1955), 47. Papaconstantinou (1994) 285. Luijendijk (2014), 89· και παρακάτω.

155. Canart et Pintaudi (1984), 85 υποσημ. 3. Papaconstantinou (1994), 284, 285. Lane Fox (1997), 698, 700. Quaegebeur (1997), 32. Clarysse (2010), 281. Schenke (2011), 65-72.

156. Papini (– Frankfurter) (1998), 393 κεξ. Frankfurter (2005), 243-246. Delattre (2010), 172-174. Janot (2011), 38. Luijendijk (2014), 50, 72.

157. *Εύαγγ. προπαρασκ.* 2, 3, 4-5: ... *ναί μὴν ἅδυντα Αἰγυπτίων καὶ Τυρρηνῶν νεκρομαντεῖα σκότῳ παραδιδόσθων· μανικὰ ταῦτα ὡς ἀληθῶς ἀνθρώπων ἀπίστων σοφιστήρια καὶ πλάνης ἀκράτου κυβερτήρια ...* 3, 6, 1, 4, 2, 5: *σκέψαι δὲ καὶ αὐτός πυθόμενος, ὡς καὶ ἀρρώστοις πολλάκις ῥῶσιν καὶ ζωὴν καὶ σωτηρίαν ὑποσχόμενοι*

κινήσεις, γάμος, υγεία (εγκυμοσύνη, απώλεια όρασης κ. ά), ταξίδια, φυγή δούλων, απώλεια αγγείων, αγορά γης, εμπορικές και οικονομικές υποθέσεις.

Ο Θεός του αγίου Φιλόξενου ερωτάται αν ο Ανούπ θα οδηγηθεί στο νοσοκομείο (*P. Oxy. VIII 1 150 = Sel. Pap. I 197 = Pap. Graec. Mag. II, Christliches P 8 b*, γρ. 2-6· 5' αι. μ. Χ.): *ἐὰν (leg. εἰ) / κελεύεις εἰσενεγκεῖν / εἰς τὸ νοσοκομ<ε>ῖον σου Ἀνουῖπ / δεῖξον τὴν δύναμ[ίν σου] καὶ ἐξέελθη τὸ πιττ[ά]κ[ιον]*¹⁵⁸, και ο θεός ο Παντοκράτωρ, πατέρας του Κυρίου και Σωτήρα Ιησού Χριστού (*P. Oxy. VI 925 = Sel. Pap. I 196 = Chrest. Wilck. 132*, γρ. 4-6· Ε' - 5' αι.) αν θα πραγματοποιηθεί ένα ταξίδι στη Χιούτ (Λυκόπολη): *φανέρωσόν μοι τὴν / παρά σοι ἀλήθειαν εἰ βούλη με ἀπελθεῖν / εἰς Χιούτ*¹⁵⁹. Με το αίτημα *PSI Congr XVII 21* (5' αι. μ. Χ. – Αντινοούπολη) ζητείται από τον Θεό της Παρθένου Μαρίας να φανερωθεί το *συμφέρον* για τον αιτούντα, να γίνει δηλ. μοναχός την επόμενη ημέρα¹⁶⁰. Άλλα ερωτήματα απευθύνονται στους γιατρούς Κόλλουθο, Κοσμά και Δαμιανό για θεραπευτικούς λόγους¹⁶¹. Κάποτε κατατίθενται δύο διαζευκτικά ερωτήματα, σύμφωνα με την πανάρχαια τεχνική, γνωστή ήδη στο νέο Βασίλειο¹⁶², και αναμένεται από τον Παντοδύναμο Θεό να γνωστοποιήσει τη θέλησή του¹⁶³: “Να πάει στην Αντινοούπολη και να μείνει εκεί ή να παραμείνει υπό την σκέπη της μονής Άπα Θωμά;”

κάπειτα πιστευθέντες ὡς δὴ θεοὶ καὶ τῆς ἐνθέου ταύτης ἐμπορίας μεγάλους τοὺς μισθοὺς εἰσπραξάμενοι, οὐ μετὰ πλεῖστον οἵτινες ἦσαν ἐφωράθησαν, γόητες ἄνδρες, ἀλλ' οὐ θεοὶ διελεγχθέντες, οὐκ αἰσίας καταστροφῆς τοὺς ἠπατημένους διαλαβούσης. 4, 3, 4-6: ὅτι δὲ ἀποτυγχάνεται τὰ πολλὰ τοῖς καλουμένοις μάντεσιν, ὁ πᾶς τῶν ἀνθρώπων βίος μάρτυς ἂν εἴη καὶ οὗτοί γε αὐτοὶ οἱ τὴν μαντικὴν ἐπαγγελλόμενοι τέχνην, οὐχὶ διὰ ταύτης ἑαυτοῖς βοηθοῦντες ἐν ταῖς κατὰ τὸν βίον χρείαις, ἀλλὰ γνώμη τε ἰδία ποτὲ χρώμενοι καὶ συμβουλῆ καὶ συνεργία τῶν ἐν ἐκάστοις τῶν πραγμάτων ἐμπειρίαν κεκτῆσθαι νενομισμένων. Εὐαγγελ. Απόδειξ. 4, 1, 1, 1-4, 1, 5, 1.

158. Lewis (1988), 101, 108 σημ. 17. Meyer – Smith (1994), 53 (αριθμ. 31).

159. Lewis, *loc. cit.* Πετρόπουλος (1996), 189-190. Frankfurter (1998), 194.

160. Papaconstantinou (1994), 283-284. Chosson (2003), 44. Luijendijk (2014), 30 και υποσημ. 88-89.

161. Papaconstantinou (1994), 283-284. Chosson (2003), 45, 84, 118-119. Luijendijk (2014), 50· και παραπάνω.

162. Βλ. *supra* και *infra*.

163. Papaconstantinou (1994), 281-286. Frankfurter (1998) *loc. cit.*

(κοπτικό)¹⁶⁴. “Να αναλάβει ή να μην αναλάβει τη θέση του τραπεζίτη;”¹⁶⁵

Ακόμη, μέσα στο χριστιανικό περιβάλλον, οι άνθρωποι, αναζητώντας απάντηση στα προβλήματά τους, επισκέπτονται μοναχούς ή ασκητές της αιγυπτιακής ερήμου, που με το χάρισμα της προφητείας προέβαιναν, όπως ο ερημίτης Ιωάννης ο Λυκοπολίτης, σε *προρρήσεις* και προγνωστικά για τον Νείλο και την ευφορία της γης¹⁶⁶.

2. Μαντικές αποκρίσεις

Ως γνωστόν, η μαντική τέχνη, *έπιστήμη τις έλπιστικῆ* κατά τον Αριστοτέλη¹⁶⁷, διαφοροποιείται από τη μαγεία και την προφητεία. Παρόλο που μαντεία και μαγεία συνδέονται με ανθρώπινους φόβους και επιθυμίες, εντούτοις είναι δύο διαφορετικοί τρόποι αντιμετώπισης του θείου. Στην προφητεία, που είναι αποκάλυψη ενός απώτερου μέλλοντος, η θεότητα *μέσω* του προφήτη μεταδίδει με δική της βούληση ένα μήνυμα στους ανθρώπους, στη μαντική όμως ο πιστός αναλαμβάνει ο ίδιος την πρωτοβουλία να απευθυνθεί στη θεότητα, να επικοινωνήσει μαζί της· ο χρησμός είναι απάντηση σε αίτημα που έχει διατυπωθεί ρητά. Το μαντείο, χωρίς να αποκαλύπτει το μέλλον, δίνει σε όσους το συμβουλευόμαστε τις οδηγίες του θεού. Η προφητεία έχει γενικό χαρακτήρα, ο χρησμός περιορισμένο, προσωπικό και πρακτικό ενδιαφέρον¹⁶⁸.

164. Nie (1942), 616-618. Cerný (1962), 47. Papaconstantinou (1994), 282. González Suárez (2011), 109-120.

165. *P. Oxy* XVI 1926. *P. Rendel Harris* 54 (δύο ίδια αιτήματα, από τον Ε΄-ζ΄ αι., διατυπωμένα το ένα αρνητικά και το άλλο θετικά). Youtie (1975), 253-257. Papini (1990 A), 465. Meyer – Smith (1994), 29-30, 53-54 (αριθμ. 32, 33). Πετρόπουλος (1996), 190-194. Chosson (2003), 4, 45, 46, 118, 119, 135. Luijendijk (2014), 5.

166. Ι. Λυκοπολίτης, *Κατ’ Αίγυπτον τῶν μοναχῶν ἱστ.* 11. Festugière (1964). Dunand (1991), 247. Thelamon (1992), 298 υποσημ. 16. Κυρτάτας (1996 B), 134-138, 142.

167. Αριστοτ., *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* 449 b, 11-12. Χριστοδούλου, in Γκιργκένης (2002), 11, 20 (υποσημ. 1).

168. Bouché-Leclercq (1879· ανατ. 2003), 32-35. Idem (1882), 116-117, 120, 308. Paulme (1956), 146. Aune (1983), 23-24, 47. Κυρτάτας (1996 A), 14, 15, 16, 17. Χρι-

Έτσι ο πασίγνωστος και αμφιλεγόμενος “αποκαλυπτικός χρησμός του κεραμοουργού” (“Potter’s Oracle” ή “Oracle du potier”) *P. Oxy. XXII 2332* (Γ’ αι. εκ. μ. Χ.), ελληνική παραλλαγή πρωτότυπου ‘δημοτικού’ προφητικού κειμένου από τα χείλη ενός αγγειοπλάστη *ὕπὸ μανίαν* ενώπιον του αιγύπτιου βασιλιά Αμένωφ, αναφέρεται στην επερχόμενη δυστυχία της Αιγύπτου, ιδιαίτερα της *παραθαλασσίου πόλεως* Αλεξανδρείας, που θα περιέλθει σε *ψυγμὸν ἀλιέων*, τόπο δηλ. όπου οι αλιείς θα στεγνώνουν τα δίχτυα, στην πτώση των Ελλήνων και την τελική σωτηρία, και θα μπορούσε να φανερώνει τη δυσσάρεσκεια της Αιγύπτου προς την αυτοκρατορική διοίκηση¹⁶⁹.

Επιπλέον η συμβουλευτική μαντική δεν έχει σχέση με τους *Σιβυλικούς χρησμούς*, συλλογή 14 βιβλίων σε 4230 ομηρικούς εξαμέτρους, που αποδίδονται στις προφήτισσες Σίβυλλες, οι οποίες σε αντίθεση προς τις υπαρκτές Πυθίες θεωρούνται δημιουργήματα της φαντασίας ή μυθικά πλάσματα.

Η Πυθία, νέα στην ηλικία, σοβαρή, έχει θεσμικό καθεστώς, συνδέεται με το μαντείο των Δελφών, απαντά σε ερωτήσεις, ενώ η γριά Σίβυλλα, φερέφωνο του θεού, δίνει περιστασιακό χρησμό, μιλά σε πρώτο πρόσωπο, διεκδικεί την πρωτοτυπία της προφητείας και παραληρεί¹⁷⁰.

Καθώς η συμβουλευτική μαντική δεν φανερώνει επιθυμία γνώσης του μέλλοντος όσο ανάγκη απαλλαγής από την ευθύνη για τις ανθρώπινες αποφάσεις, αυτό το βάρος με τη μετάθεσή του στα χέρια κά-

στίδης (1996), 25, 29, 30, 31. Champeaux (1997), 405-408. Lénêque (1997), 267. Quaegebeur (1997), 17. Dunand – Zivie-Coche (2001), 304-308. Chosson (2003), 1. Για τον αραβικό κόσμο δεν φαίνεται να ισχύει αυτή η διαφοροποίηση, αφού μαντεία και προφητεία συνδέονται βαθιά· βλ. Fahd (1987), 22, 41, 521, 522. Idem (1992), 33-34. Για τα ασαφή όρια μαγείας και μαντείας, βλ. Suárez de la Torre (2013), 157-172.
169. Bowman (1986), 31, 246 (σημ. 15). Lewis (1988), 199-200. Harris (1991), 218 υποσημ. 220. Tait (1994), 215. Chauveau (1999), 8-9. Austin (2006), 569-571 (αριθμ. 326). Cohen (2006), 419. *Oxyrhynchus: A City and its Texts, Virtual Exhibition*.

170. Bouché-Leclercq (1882), 288-289, 313-317. Auriol. Μπλοχ (1993), 66-68. Amandry (1997), 198-199. Champeaux (1997), 418, 419. Lane Fox (1997), 213, 214. Bouquet – Morzadec (2004). Roessli (2007), 253-271. Santangelo (2013), 137, 138, 229-231.

ποιου θεού γίνεται λιγότερο δυσβάστακτο, και οι ιερείς ως εκπρόσωποι των θεών και διερμηνείς των μαντείων, με αυτή την υπευθυνότητα που αναλαμβάνουν, ασκούν στην ανθρώπινη ζωή επιρροή ιδιαίτερα σοβαρή και αποφασιστική¹⁷¹.

Η φρόνηση, η λογική και το αδιαμφισβήτητο που χαρακτηρίζουν γενικά *τὰς χρησμοδικὰς ἀποκρίσεις*¹⁷² και υπονοούνται από τον ορισμό που βλέπει τη *μαντικὴν* ή τη *divinatio* ως *ἀνθρώπου φρονίμου εἰκασμὸν* ή *recte coniectare*, και από τις γνωστές αποφθεγματικές εκφράσεις *μάντις δ' ἄριστος καλὸς ὃς εἰκάζει καλῶς, τὰ ἀπὸ / ἐκ τρίποδος* ή *non Apollinis magis verum atque hoc responsum est*¹⁷³, καθισχύζουν και απαλλάσσουν τους αιτούντες από φόβους και ανησυχίες. Η μελέτη της θεματικής και της διατύπωσης των απαντητικῶν *μαντευμάτων* από την αρχαία Ελλάδα και ιδίως τους Δελφούς δείχνει πως η πρακτική των μαντείων αφήνει περιθώρια στην ανθρώπινη ελευθερία και λογική¹⁷⁴.

Η έμμετρη χρησιμοδότηση της Πυθίας και η γνωστή αμφισημία της που επιβαλλόταν συχνά από τη σοβαρότητα των σπουδαιῶν θεμάτων¹⁷⁵, με τις αλλαγές και την απλότητα που επιβλήθηκαν σε πολλές πτυχές της ζωής (ενδυμασία, κόμμωση), δεν ταιριάζουν πια σε καθημερινά και τετριμμένα ερωτήματα που ζητούν απαντήσεις σε νηφάλιο πεζό λόγο· άλλωστε ο τελευταίος κυριάρχησε σε όλους τους γραμματειακούς τομείς της αυτοκρατορικής εποχής¹⁷⁶.

171. Dunand (1979), 123-124. Quaegebeur (1997), 32-34.

172. Βλ. Φιλόστρ., *Βίος Ἀπολλωνίου* 6, 10, 53- 54: *ὁ μὲν τῆς ὀμφῆς δεόμενος ἐρωτᾷ βραχὺ ἐρώτημα, ὁ δὲ Ἀπόλλων οὐδὲν τερατευσάμενος λέγει, ὅποσα οἶδε*. Pidfonse (2006), 267.

173. Τερέντ., *Andria* 698. Tosi (2011), 1272-1273, 1635, 1636 (αριθμ. 1 731, 2 285).

174. Amandry (1997), 204-205. Martel (2006), *loc. cit.*

175. Για τη διάκριση των δελφικών χρησμών σε αιγιματικούς, διαφορούμενους, παροιμιακούς, ετυμολογικούς, και για τη σαφήνεια ορισμένων από αυτούς, βλ. Parke – Wormell (1958), 24-25. Γιαννάκη (2003), 107.

176. Πλούταρχ., *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 406 Β κεξ: *ἦν οὖν ὅτε λόγον νομίσαμεσιν ἐχρῶντο μέτροις καὶ μέλεσι καὶ φδοαῖς ..., οὕτω τοῦ λόγου συμμεταβάλλοντος ἅμα καὶ συναπολυομένου κατέβη μὲν ἀπὸ τῶν μέτρων ὥσπερ*

Οι πάπυροι δυστυχώς δεν μας διαφωτίζουν ικανοποιητικά σχετικά με το περιεχόμενο των απαντητικών *μαντευμάτων*, με εξαίρεση βέβαια τους ‘κλήρους του Αστράμψυχου’ (*Sortes Astrampsychi*)¹⁷⁷. Αυτά τα μνημοτεχνικά βοηθήματα των αριθμημένων ερωτημάτων, που εισάγονται με τον ερωτηματικό σύνδεσμο *εἰ*, και των αντίστοιχων απαντήσεων επιτρέπουν την υπόθεση πως δεν υποβάλλονταν οιαδήποτε ερωτήματα και με οιαδήποτε διατύπωση και πως, για την εξυπηρέτηση της συρροής των αιτούντων, υπήρχαν τυποποιημένες ερωτήσεις και αντίστοιχες απαντήσεις (σε αναλογία ca 1:10), που με τη μέθοδο της κληρομαντείας (*sortilegium*)¹⁷⁸ ανασύρονταν τυχαία.

Ορισμένες πάντως αποκρίσεις σε ‘δημοτικούς’, κοπτικούς και ολιγάριθμους ελληνικούς παπύρους της πτολεμαϊκής και ρωμαϊκής εποχής, χωρίς να είναι λεπτομερείς, με τις υποσχέσεις εκπλήρωσης επιθυμιών για υγεία και επιτυχία που περιέχουν, θεωρούνται γενικά συνετές, καθησυχαστικές και ενθαρρυντικές. Κρίνοντας από το περιεχόμενο των ερωτήσεων δεν θα μπορούσε να περιμένει κανείς παρά απαντήσεις με πρακτικές οδηγίες για τη ζωή.

Οι τέσσερις μοναδικές, απ’ όσο γνωρίζουμε, ελληνικές παπυρικές απαντήσεις διακρίνονται από αισιόδοξο ύφος:

O P. Vindob. Salomons I, από το τέλος του Α΄ αι. μ. Χ., άγνωστης προέλευσης, περιέχει το κείμενο¹⁷⁹:

ὄχημάτων ἢ ἱστορία καὶ τῶ πεζῶ μάλιστα τοῦ μωθῶδους ἀπεκρίθη τὸ ἀληθές ... Οὐ τοίνυν θαυμάσαιμ’ ἄν, εἰ διπλόης τινὸς ἔδει καὶ περιαγωγῆς καὶ ἀσαφείας ἔστιν ὅτε τοῖς παλαιοῖς. Pdefonse (2006), σσ. 67-68, 408.

177. Για τη συλλογή αυτή, και το λογικοφανές των *μαντευμάτων*, βλ. παραπάνω.

178. Πρβλ. Πλούταρχ. *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 407 C (25): *οἱ δὲ κατὰ κληρον ἔκ τινων γραμματείων χρησμοὺς περαίνοντες οἰκέταις καὶ γυναίκοις ...* Για τη μεγάλη χρήση της κληρομαντείας, τη στενή σχέση της με την αστραγαλομαντεία ή τα τυχερά παιχνίδια (κύβους, κουκιά) και τη σχετική φρασεολογία, όπως *ἀναιρῶ* “προφητεύω, δίνω χρησμό, αποκρίνομαι” (*ἀνεῖλεν ὁ θεός* “ο θεός απάντησε”), βλ. Amandry (1997), 203-204. Lévy (1997), 355, 356. Pdefonse (2006), 303 (σημ. 297), 405, 425. Georgoudi – Koch Piettre – Schmidt (2012), 5. Beerden (2013), 37-39.

179. Horsley (1982), 37, 38. Bowman (1986), 189, 251 (σημ. 52). Smith (2002), 369. Harding (2003), 189 (αριθμ. 359). Cuvigny (2010), 274.

Ἰπὲρ ὧν ἠζΐωσας· ὑγαίνεις. / Ὁ ἐνθυμῆς διὰ νυκτὸς καὶ ἡμέρας / ἔστε σοί· / εἰς ὃ θέλεις οἱ θεοὶ σε ὀδαγήσο ὕ' - / σιν καὶ ὁ βίος σου ἐπὶ τὸ βέλτιον ἔστε / καὶ εὐσχημόνως τὸ ζῆν ἔξεις (l. 3, 4 leg. ἔσται, ὀδηγήσο ὕ' σιν).

Δηλ. “Σχετικά με ὅσα ζήτησες. Από υγεία πηγαίνεις καλά. Αυτό που ποθείς νύχτα και μέρα θα το αποκτήσεις. Οι θεοὶ θα σου δείξουν τον δρόμο, για να επιτύχεις αυτό που επιθυμῆς· η ζωή σου θα βελτιωθεί και θα ἔχεις τα μέσα για να περάσεις μια ζωή με αξιοπρέπεια”.

Απάντηση μαντείου αποτελούν πιθανῶς οἱ δύο ιαμβικοί τρίμετροι: *P. Aberd.* 14 (= Mertens-Pack 1 878· Γ' (;) αι. μ. X. – από τη Σοκνοπαίου Νήσο), που θα μπορούσαν να αναφέρονται στην πραγματοποίηση ταξιδιού¹⁸⁰.

Ζεύς σοι δίδωσι πρᾶξιν εὐτυχεστέραν ..[/ πορεύου πρᾶσσε καὶ ἐπιτύγχανε.

Δηλ. “Ὁ Δίας σου δίνει επιτυχεστέρα ἔκβαση της επιχειρήσης-δραστηριότητας). Προχώρα, πράξε και πετύχαινε”.

Σε ιαμβικό τρίμετρο εἶναι ἐπίσης γραμμένος ο *P. Yale* II 31 (B' ἢ Γ' αι. μ. X.):

Δήμητρος ἀγνῆς τοῦτον εἴληφας φίλον / τὸν τῆς ἀληθείας σου χρησμόν· ἔμαθὼν ὅπου / τι πράσσεις, ὕπαγε καὶ ἐπιτυγχάνεις.

Δηλ. “Παρέλαβες ἀπὸ την αγνή Δήμητρα τον ευνοϊκό χρησμό της ἀλήθειας· ὅταν μάθεις-αποφασίσεις πού θα δραστηριοποιηθεῖς, πήγαινε και πετύχαινε (-θα πετύχεις)”.

Το ἐπόμενο χριστιανικό κείμενο *SB XIV 11 658* (= *P. Berol. inv. 13 232· Berliner Papyrusdatenbank*, TM 32 941. *Papyri.info*) αναφέρεται με επιφυλάξεις, γιατί θα μπορούσε να θεωρηθεῖ και ὡς φυλαχτό:

+ Μὴ βλάψης τὴν / ψυχὴν σου· ἐκ θε(ο)ῦ / γὰρ τὸ γενόμενον.

Δηλ. “Μη ‘βλάψεις’ την ψυχή σου, γιατί ὁ, τι συνέβη εἶναι ἀπὸ τον Θεό”¹⁸¹.

Τα πρώτα τρία ἀπὸ τα παραπάνω ελληνικά παπυρικά μαντεύματα

180. Horsley (1982), 38. Cuvigny, *loc. cit.*

181. Treu (1976), 120 (αριθμ. 4). Idem (1977), 254. Horsley (1982), 39-40. Meyer – Smith (1994), 55 (αριθμ. 35). Για τις παραπάνω μαντικές αποκρίσεις, βλ. Cuvigny (2010), 273-275.

ανακαλούν τους γραμμένους ελληνικούς χρησμούς σε οκτώ όστρακα και μία πινακίδα *στιατίτου* (ca 200 μ. Χ.), που προέρχονται από το ιερό (aedes) του στρατιωτικού σταθμού (praesidium) του Διός (ή Ιο-νίς), στην ανατολική έρημο της Αιγύπτου, απευθύνονται σε ταξιδιώτες και από άποψη περιεχομένου, λεξιλογίου και ύφους θυμίζουν τους χρησμούς σε αστραγάλους¹⁸² από τη νοτιοδυτική Μικρά Ασία¹⁸³.

Τα όστρακα περιέχουν στην αρχή τις ενδείξεις μάλλον των *ήμερομαντειῶν* και *ῶρῶν*, των κατάλληλων δηλ. ημερών και ωρών για χρησιμοδοσία, και στη συνέχεια από μία ή περισσότερες αποκρίσεις. Οι τελευταίες, γραμμένες εκ των προτέρων, περιέχουν εντολές ή απαγορεύσεις και συμβουλές για ευλαβική συμπεριφορά, που μπορεί να μην είχε σχέση με το πραγματικό πρόβλημα του ενδιαφερομένου, αύξανε όμως τις πιθανότητες για την επιτυχία της υπόθεσης, και σε αντίθεση προς άλλες μαντικές μεθόδους που απαιτούσαν ακριβείς απαντήσεις, αυτές είχαν αοριστολογικό ύφος, για να ταιριάζουν με πολλές ερωτήσεις, όπως συμβαίνει γενικά με τη βιβλιομαντεία¹⁸⁴. Παραθέτουμε ενδεικτικά δύο παραδείγματα¹⁸⁵:

αριθμ. 15, γρ. 1-6: *β Απόλλωνος. Ὀμο(σίως). / Πύλας ἄνοιγε εὐλύτους / τε ἀτραποὺς ἔχεις· πορεύ-/ ου τὴν προκειμένην ὀ-/ δόν, ταχέως δὲ ἔργοις / μὴ λόγοις γείνου βροτοῖς* (leg. γίνου).

Δηλ. “2. (Χρησμός) Απόλλωνα. Ὀμοια¹⁸⁶. Ἄνοιγε πόρτες και ελεύθερα (θα) είναι τα μονοπάτια για σένα· πάρε τον δρόμο που βρίσκεται

182. Απ’ όσο γνωρίζουμε η μοναδική παπυρική μαρτυρία *ἀστραγάλων* περιέχεται στον *P. Cairo Zen.* I 59069 (= *SB* III 6775 = *Sel. Pap.* I 181· 257 π. Χ. – “αρχείο του Ζήνωνα”), κατάλογο διάφορων ειδών μεταξύ των οποίων και μια σφραγισμένη θήκη με *ἀστραγάλους* (“κότσια”, “ζάρια”) ζαρκαδίου (γρ. 18-19: *θύλακος δορκαδέων / ἀστραγάλων α*), ο προορισμός των οποίων παραμένει αδιευκρίνιστος (τυχερό παιχνίδι ή αστραγαλομαντεία;).

183. Nollé (2007). Cuvigny (2007/2008), 13-14 και (2010), 245, 274. Luijendijk (2014), 15 υποσημ. 14.

184. Cuvigny (2010), 258-273.

185. Cuvigny (2010), 258, 265 (αριθμ. 15, 23 = SU 15204)

186. Ισχύει δηλ. η ένδειξη του προηγούμενου χρησμού του καταλόγου γ. τον ευοίωνο χρόνο της αναζήτησης απάντησης. Cuvigny (2010), *loc. cit.*

μπροστά, αλλά με τους θνητούς προχώρα γρήγορα σε έργα και όχι σε λόγια”.

αριθμ. 23, γρ. 1-8: *κῆ προείας. / Ὑπὲρ ὧν ἐρωτᾶς / ἐπιτεύξῃ καὶ τε- / λειωθήσεται. Γη- / ράσεις ἐν ἀγαθοῖς, / κακὸν οὐ μὴ εἶδεις. / Ἡ ὁδὸς καλὴ, οἱ θεοὶ / εὐείλατοι ἔσονται* (leg. *πρωῖας, ἀγαθῶ, ἴδοις, εὐίλατοι*).

Δηλ. “27. Το πρωί. Σχετικά με όσα ζητάς, θα τα πετύχεις και θα πραγματοποιηθούν. Θα γεράσεις μέσα στην ευτυχία, ενδέχεται να μη δεις-γνωρίσεις δυστυχία. Ο δρόμος είναι καλός, οι θεοί θα είναι ευσπλαχνικοί”.

Οι παπυρικές μαντικές απαντήσεις, χωρίς να είναι εντελώς διττοί, *ἀμφίβολοι* και *λοξοὶ χρησμοί* (δηλ. αμφίσημοι, αμφίβολοι και σκοτεινοί χρησμοί), όπως εκείνοι που συνέτασσε στη Χαλκηδόνα ο Κοκκωνάς, συνεργάτης του Αλέξανδρου Αβωνοτειχίτη¹⁸⁷, διακρίνονται από χαρακτηριστικά των χρησμών του Αλέξανδρου, όπου συνδυάζονταν ευθυκρισία, πιθανότητα, φρόνηση πανουργία, υπολογισμός και κάποια ασάφεια, αφού για τον *ψευδόμαντιν* μια δόση σκοτεινότητας ταίριαζε σε έναν χρησμό:

*Ἐχρη οὖν καὶ ἐθέσπιζε, πολλῇ τῇ συνέσει ἐνταῦθα χρώμενος καὶ τὸ εἰ-
καστικὸν τῇ ἐπινοίᾳ προσάπτων, τοῖς μὲν λοξὰ καὶ ἀμφίβολα πρὸς τὰς ἐ-
ρωτήσεις ἀποκρινόμενος, τοῖς δὲ καὶ πάνυ ἀσαφῆ· χρησμοφδικὸν γὰρ ἐδό-
κει αὐτῷ τοῦτο*¹⁸⁸.

Για τις απαντητικές μεθόδους πολλά μπορούν να γραφούν και να υπονοηθούν. Καθώς ήδη από τα ελληνορωμαϊκά χρόνια το νεύμα του θεού ή η κίνηση του ζόανου, που στη φαραωνική εποχή ενδυσόταν, όπως είδαμε πιο μπροστά, την έννοια της απάντησης, εγκαταλείφθηκαν, συνήθως γινόταν κλήρωση μεταξύ των διαζευκτικών ερωτήσεων, που είχαν διατυπωθεί δηλ. καταφατικά και αποφατικά, σύμφωνα με μια πανάρχαια πρακτική που ανάγεται στα φαραωνικά χρόνια¹⁸⁹, εφαρμόζεται στην περίπτωση των *Sortes Astrampsychi* και ανιχνεύεται στους δύο προαναφερθέντες χριστιανικούς οξυρυγχι-

187. Λουκ., *Αλέξ. ἢ Ψευδ.* 10, 15-18.

188. Λουκ., *Αλέξ. ἢ Ψευδ.* 22.

189. Βλ. *supra*.

τικούς παπύρους (*P. Oxy.* XVI 1926 και *P. Rend. Harr.* 54)¹⁹⁰. Άλλοτε δινόταν εξειδικευμένη γραπτή απόκριση.

Το τελευταίο είδος απάντησης αντιστοιχούσε σε ερωτήματα με τριμερή δομή και επιστολικά γνωρίσματα: όνομα του θεού-παραλήπτη σε δοτική πτώση (σπανιότερα σε κλητική), ερώτηση εισαγόμενη με το *εί*: αίτηση να εκδοθεί το *μάντευμα* που δηλώνεται με τους όρους: *σύμβολον, γραπτόν, πιττάκιον*, όπως: *τοῦτό μοι δός, τοῦτο ἐμοὶ χρημάτισον, χρηματίσατε τοῦτο, τοῦτό μοι σύμφωνον ἔνεγκε, τοῦτο ἔνεγκον, τοῦτό μοι ἐξένεγκον* (ἢ *ἐξένεγκε*), *τοῦτό μοι φέρε, ὑπόδειξόν μοι καὶ κύρωσόν μοι τοῦτο τὸ γραπτόν*¹⁹¹.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η διατύπωση των ερωτήσεων βοηθούσε στη μονολεκτική θετική ή αρνητική απόκριση (“ναι” ή “όχι”) με τη διαδικασία των κλήρων¹⁹².

Τα χριστιανικά μαντικά κείμενα δεν μας διαφωτίζουν πάντα για τον τρόπο επιλογής, εκ μέρους του αγίου, της μίας εκ των δύο ερωτήσεων που υποβάλλονταν προς κρίση¹⁹³: πάντως από την απάντηση “ναι” που συνοδεύει το χριστιανικό ερώτημα *SB XVIII 13 250* (Ε΄ - Σ΄ αι. μ. Χ. – από τον Αρσινοΐτη νομό)¹⁹⁴, σχετικά με το αν η δούλη του θεού Θεοδώρα πρέπει να δοθεί ως γυναίκα στον Ιωσήφ, και είναι γραμμένο με τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα, υποθέτουμε πως συγχρόνως είχε κατατεθεί και άλλο με την απάντηση “όχι”. Ωστόσο μπορούσε να κατατίθεται μόνο ένα δελτίο και, μετά από κλήρωση, να σημειώνεται το “ναι” ή το “όχι”. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγούν και τα τέσσερα ‘ιερατικά’ όστρακα

190. Βλ. *supra*.

191. Aune (1983), 54. Hagedorn (1986), 138 (*P. Münch.* III 117: Orakelfrage: Α΄ αι. μ. Χ.). Papini (1990 A), 463-469 και (1990 B), 11-20 (έμμεση γνώση των δύο τελευταίων άρθρων). Πετρόπουλος (1996), 170. Lane Fox (1997), 226. Artz-Grabner (2014), 246-247.

192. Bülow-Jacobsen (1984) σ. 91. Valbelle – Husson (1998) σ. 1068. Chosson (2003), 43, 96.

193. Aune (1983), 25, 31.

194. = K. Treu (1986), 23-31 (ιδιαίτερα σ. 29 υποσημ. 5). Meyer – Smith (1994), 54 (αριθμ. 34). Ioannidou (1996), *BKT IX* 173. Valbelle – Husson (1998), *loc. cit.* Παρόμοια περίπτωση αποτελεί το ερώτημα *P. Oxy.* L 3590 (Β΄ - Γ΄ αι.) που συνοδεύεται από την καταφατική απάντηση *ναί*. Πετρόπουλος (1996), 170 υποσημ. 12.

που βρέθηκαν στο χωριό Ντέιρ Ελ-Μεντινέ (ΙΘ΄ και Κ΄ δυναστ.) σ' ένα παγιάδι, στα βόρεια του ναού, έχουν σημειωμένη μόνο τη λέξη “όχι” και θεωρούνται απαντήσεις του θεού¹⁹⁵.

Στο χριστιανικό περιβάλλον απαντούν και οι *sortes sanctorum* ή *ρίκτολόγιον ἐκ τῶν τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου κεφαλαίων* (ως επιβίωση, θα λέγαμε, των *sortes homericæ* και *sortes vergilianæ*)¹⁹⁶, η τυχαία δηλ. κλήρωση ενός κεφαλαίου των Ιερών Γραφών και η ερμηνεία του ως απάντηση στο ερώτημα¹⁹⁷. Αυτό το σύστημα *χρησιμοδοσίας* υπονοείται, σύμφωνα με τον P. Canart, σε έναν πάπυρο του Δ΄ αι. μ. Χ. που περιέχει αριθμημένα κεφάλαια της Αγίας Γραφής με την επαναλαμβανόμενη καταληκτική διατύπωση *δηλοῖ τὸ κεφάλαιον*¹⁹⁸.

Γενικά οι μαντικοί απαντητικοί τρόποι με τις διαζευκτικές ερωτήσεις είτε με τη σημείωση του “ναι” ή του “όχι” πάνω στο αίτημα δεν αφήνουν περιθώρια αμφισημίας¹⁹⁹, ενώ οι ελάχιστες σωζόμενες μαντικές αποκρίσεις, παρά τον iamβικό ρυθμό ορισμένων εξ αυτών, διακρίνονται από φρόνηση, καθαρότητα, αλλά και κάποια αοριστολογία.

Γ΄. Κατακλείδα

Καθώς ο άνθρωπος *τυραννείται* από τον φόβον και την *ἐλπίδα*, και η πρόγνωση *τῶ δεδιότι και τῶ ἐλπίζοντι* είναι *ἀναγκαιοτάτη* και *ποθεινοτάτη*²⁰⁰, στην προσπάθειά του να διεισδύσει στα θεϊκά σχέδια και

195. O. IFAO 875· 879· 1004· 1005. Papaconstantinou (1994), 283. Chosson (2003), 27.

196. Horst (1998), 166, 167, 168 et passim. Papini (– Frankfurter) (1998), 394. Cuvigny (2010), 269-271.

197. Για παρόμοιες μεθόδους του Ισλάμ βασισμένες στη Βίβλο, το Κοράνιο, τα βιβλία της Παράδοσης και τη ‘μυστική’ ποίηση, βλ. Fahd (1987), 214-219. Idem (1992), 34-36.

198. Βλ. Canart et Pintaudi (1984), 85-90. Papaconstantinou (1994), 281.

199. Για την αμφισβήτηση της γνωστής αμφισημίας των μαντικών αποκρίσεων, βλ. Bonnechere (2013), 73-94.

200. Λουκ., *Ἀλέξ. ἢ Ψευδ.* 8, 4-20: *Ὡς γὰρ ἂν δύο κάκιστοι και μεγαλότολμοι και ἄσους τὸ κακοῦργεῖν προχειρότατοι εἰς τὸ αὐτὸ συνελθόντες, ῥαδίως κατενόησαν τὸν τῶν ἰσθμίων βίον ὑπὸ δυοῖν τούτοιιν μεγίστοιιν τυραννοῦμενον, ἐλπίδος και φόβου, και ὅτι*

να μάθει το πεπρωμένο του με σκοπό την επιτυχία μιας υπόθεσης, κινείται μέσα σ' έναν φαύλο κύκλο: στα *χρησμοδικά* ιερά και την τυχαία κλήρωση των *sortes*²⁰¹, μορφή εκδήλωσης της θεϊκής βούλησης, προΐσταται η Τύχη ή Fortuna, η *dubia dea*, η αμφίβολη δηλ. θεά, η μητέρα-τροφός αλλά και κόρη του Δία, που με τον συγγενικό δυαδισμό της και την έννοια του τυχαίου συνδέεται με την αμφισημία της μαντείας και εμπεριέχει τόση αβεβαιότητα όση και η έννοια της μοίρας, για την οποία το άτομο ανησυχεί και προσπαθεί να την πληροφορηθεί εκ των προτέρων²⁰².

Η εικόνα των μαντικών παπυρικών μαρτυριών από την Αίγυπτο, με τη διάκρισή τους σε άμεσες (πολυάριθμα αυθεντικά ερωτήματα και ευάριθμες απαντήσεις) και έμμεσες (που αλιεύονται σε ορισμένα έγγραφα, κυρίως επιστολές, και στην απαγορευτική εγκύκλιο που είδαμε πιο πάνω), είναι ανάλογη με εκείνη των μαντικών ειδήσεων από την αρχαία Ελλάδα, οι οποίες επίσης διακρίνονται σε άμεσες (όπως το *corpus* των ελασμάτων της Δωδώνης με ερωτήσεις και σπανιότερα με απαντήσεις, και οι αποκρίσεις από το μαντείο των Δελφών ή άλλα μαντεία)²⁰³ και έμμεσες (γραμματειακή, λ. χ., αναπαραγωγή μαντικών ερωτήσεων και αποκρίσεων, υπαινιγμοί διατάξεων και κανονισμών σε μαντικά κείμενα)²⁰⁴. Ακόμη οι έμμεσες μαντικές παπυρικές μαρτυρίες αφορούν κυ-

ὁ τούτων ἑκατέρω εἰς δέον χρήσασθαι δυνάμενος τάχιστα πλουτήσειεν ἂν ἀμφοτέροις γάρ, τῷ τε δεδιότι καὶ τῷ ἐλπίζοντι, ἐώρων τὴν πρόγνωσιν ἀναγκαιοτάτην τε καὶ ποθεινοτάτην οὖσαν, καὶ Δελφοὺς οὕτω πάσαι πλουτήσαι καὶ ἀοιδίμους γενέσθαι καὶ Δῆλον καὶ Κλάρων καὶ Βραγχίδας, τῶν ἀνθρώπων αἰεὶ δι' οὓς προεῖπον τυράννους, τὴν ἐλπίδα καὶ τὸν φόβον, φοιτώντων εἰς τὰ ἱερά καὶ προμαθεῖν τὰ μέλλοντα δεομένων, καὶ δι' αὐτὸ ἐκατόμβας θυόντων καὶ χρυσᾶς πλίνθους ἀνατιθέντων. Ταῦτα πρὸς ἀλλήλους στρέφοντες καὶ κυκῶντες μαντεῖον συστήσασθαι καὶ χρηστήριον ἐβουλεύοντο.

201. Για την κληρομαντεία, βλ. παραπάνω.

202. Μπλοχ (1993), 145-146. Amandry (1997), 204.

203. Βλ. παραπάνω.

204. Για έμμεσες αναφορές χρησμών που περιέχονται σε έργα αρχαίων συγγραφέων, όπως των Ηρόδοτου, Διόδωρου Σικελιώτη, Στράβωνα, Πausανία, Δίωνα Χρυσόστομου, και ιδιαίτερα για τις αρχαίες συλλογές χρησμών, όπως είναι οι αποσπασματικές *Περὶ χρησμών* ή *Συναγωγή τῶν Δελφικῶν χρησμών, Γοήτων φωρὰ* του Οινόμαου από τα Γάδαρα κ. ά., βλ. ενδεικτικά Grahay (1956). Busine (2005 B), 39-55.

ρίως σε ερωτήσεις και σπανιότατα σε απαντήσεις²⁰⁵.

Ομοίως η εικόνα των μαντείων που φιλοτεχνούν οι πάπυροι, με το μνημοτεχνικό βοήθημα ερωτημάτων και απαντήσεων, την ποικιλία των μαντικών μεθόδων, τη χρήση διαζευκτικών ερωτήσεων, τη θεματική των αιτημάτων, την πολλαπλή υποβολή ερωτημάτων και την καταγραφή αμοιβών *εἰς μαντείαν*, ανακαλεί συχνά όσα καταγγέλλει στον *Ἀλέξανδρον ἢ Ψευδόμαντιν* ο Λουκιανός με τον γνωστό ειρωνικό σκεπτικισμό του, το κεντρί της σάτιρας και την εικονοκλαστική πρακτική του, για τη μέθοδο της κατάθεσης γραπτών ερωτήσεων και της έκδοσης αποκρίσεων, τη θεματική τους (ιάσεις, ταξίδια, δηλητηριάσεις, γάμο, κλοπές)²⁰⁶, τη χρηματική τιμή του χρησμού (1 δρχ. και 2 οβολ.), την άπληστη αναζήτηση πολλών χρησμών²⁰⁷, τη διατήρηση *ὕπομνημάτων*, “αρχείου” δηλ. “χρησμών”²⁰⁸ κ. ά.

Ο ίδιος λουκιάνειος λίβελλος, με την αποκάλυψη *τῶν ἐπινοιῶν, τῶν τολμημάτων* και *τῶν μαγγανειῶν*²⁰⁹, των μαγικῶν δηλ. τεχνασμάτων, του γόητος Αλεξάνδρου, επιτρέπει να υποθέσουμε τί θα μπορούσε να εννοεί με τη φρασεολογία: *μαγγανεία, ἄνοια, μαντείας τρόποις ἐξαπατᾶσθαι* ο έπαρχος της Αιγύπτου στην απαγορευτική διαταγή του²¹⁰. Στον εκτενή

205. Π. χ. *P. Tebt.* II 284. *P. Giss.* I 20 (= *Chrest. Wilck.* 94).

206. Λουκ., *Ἀλέξ. ἢ Ψευδ.* 24, I-7: Ἦδη δέ τινες καὶ ἐπὶ τὴν ἀλλοδαπὴν ἐξέπεμπεν, φῆμας ἐμποιῆσοντας τοῖς ἔθνεσιν ὑπὲρ τοῦ μαντείου καὶ διηγησομένους ὡς προεῖποι καὶ ἀνεύροι δραπετάς καὶ κλέπτας καὶ ληστὰς ἐξελέγξειε καὶ θησαυροὺς ἀνορύξει παράσχοι καὶ νοσοῦντας ἰάσαιτο, ἐνίους δὲ καὶ ἤδη ἀποθανόντας ἀναστήσειεν. 35, 3-5: Ἐρομένῳ δὲ αὐτῷ ποτε καὶ περὶ γάμου ρητῶς ἔφη· γῆμον Ἀλεξάνδρου τε Σεληνναίης τε θύγατρα.

207. Λουκ., *Ἀλέξ. ἢ Ψευδ.* 23, 1: Ἐτέτακτο δὲ ὁ μισθὸς ἐφ' ἐκάστῳ χρησμῷ δραχμὴ καὶ δύο ὀβολῶ. 23, 5: ἀνὰ δέκα καὶ πεντεκαίδεκα χρησμοὺς τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ ἀπληστίας ἀναδιδόντων. 54, 1-10: τοῦ δεῖνος χρησμοὶ ὀκτώ ... καὶ τὰς ὀκτὼ δραχμὰς καὶ τὸ γινόμενον ἐπὶ πρὸς ταῦταις πέμψας· ὁ δὲ πιστεύσας τῇ ἀποπομπῇ τοῦ μισθοῦ καὶ τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ βιβλίου, πρὸς μίαν ἐρώτησιν ... ὀκτὼ μοι χρησμοὺς ἐπεμμεν, οὔτε γῆς φασιν οὔτε οὐρανοῦ ἀπτομένους, ἀνοήτους δὲ καὶ δυσνοήτους ἄπαντας.

208. Λουκ., *Ἀλέξ. ἢ Ψευδ.* 27, 10: τοῦτον μὲν τὸν χρησμὸν ἐξαιρεῖ ἐκ τῶν ὑπομνημάτων, ἐντίθησιν δ' ἄλλον ἀντ' αὐτοῦ·

209. Λουκ., *Ἀλέξ. ἢ Ψευδ.* 1, 4. 20-21. Ρήσος (1996), 102.

210. *SB XIV 12144* (= *P. Coll. Youtie I 30*·199 μ. X.)· βλ. παραπάνω.

κατάλογο του *τρισκαταράτου* Αλεξάνδρου περιλαμβάνονται: προσποιητή κατάληψη υπό ιερής *μανίας*, *τεχνάσματα λύσεων* και αντικατάστασης των *σφραγίδων* των ερωτημάτων (π. χ. πυρακτωμένο βελόνι, *κολλύριον*, *τίτανος* “ασβέστη” με *κόλλαν* βιβλίων), αποκρίσεις άσχετες προς τις ερωτήσεις²¹¹, *χρησμοφάται* *πρὸς ἔκπληξιν τῶν ἀνοήτων* χωρίς καν να έχουν ζητηθεί²¹², *μεταχρόνιοι χρησμοί*, χρησμοί δηλ. που κατασκευάζονταν εκ των υστέρων για να διορθωθούν προηγούμενοι σφαλεροί²¹³, *αὐτόφωνοι χρησμοί*²¹⁴, *νυκτερινοὶ χρησμοί* που ακούγονταν δήθεν ὡς *ὄναρ* *παρὰ τοῦ θεοῦ* και ερμηνεύονταν ἀπὸ *ἐξηγητάς*²¹⁵, εκβιασμοί και εξαγορά της σιωπῆς του μάντη σε περιπτώσεις ερωτήσεων που είχαν κάτι το επιλήψιμο²¹⁶, συγκέντρωση πληροφοριῶν *μέσω πευθῆνων* (“κατασκόπων”) για το περιεχόμενο των αιτημάτων και τις διαθέσεις των αιτούντων²¹⁷.

Ἔτσι ο *ψευδόμαντις* Αλέξανδρος, μασώντας ρίζα *στρουθίου*, *βαφικῆς* δηλ. *βοτάνης* (“χόρτου”), γέμιζε το στόμα του με αφρό και προσποιόταν ὅτι καταλαμβανόταν ἀπὸ ιερῆ μανία (*μεμηνέναι προσποιούμενος ἐνίστε καὶ ἀφροῦ ὑποπιμπλάμενος τὸ στόμα*)²¹⁸.

Ο ἴδιος μάντης, ἀφοῦ ἔλειωνε με πυρακτωμένο βελόνι το κερί κάτω ἀπὸ τη σφραγίδα του γραπτοῦ ερωτήματος, την ἀφαιρούσε χωρίς να την καταστρέφει και διάβαζε το περιεχόμενό του, χλίκαινε εκ νέου με το βελόνι το κερί, κολλούσε τη σφραγίδα στην αρχικὴ θέση της, και *μετὰ πολλοῦ θαύματος* οἱ αιτούντες ἐπαιρναν τα σημειώματα σφραγισμένα με

211. Για τα σχετικὰ χωρία, βλ. παρακάτω.

212. Λουκ., ὁ. π., 50, 4-12: *Δίξειαι ὅστις σὴν ἄλοχον μάλα πάγχυ λεληθῶς καλλιγένηιαν ὑπὲρ λεχέων σαλαγεῖ κατὰ δῶμα; Δοῦλος Πρωτογένης, τῶ δὴ σύ γε πάντα πέποιθας. Ὡπιεις γὰρ ἐκείνον, ὁ δ' αἰθις σὴν παράκοιτιν, ἀντίδοσιν ταύτην ὕβρεως ἄκρην ἀποτίνων. Ἀλλ' ἐπὶ σοὶ δὴ φάρμακ' ἀπ' αὐτῶν λυγρὰ τέτυκται, ὡς μήτ' εἰσαῖοις μήτ' εἰσοράοις ἂ ποιοῦσιν. Εὐρήσεις δὲ κάτω ὑπὸ σῶ λέχει ἀγχόθι τοίχου.*

213. Λουκ., ὁ. π., 28.

214. Βλ. παρακάτω.

215. Βλ. παρακάτω.

216. Λουκ., ὁ. π., 27, 32.

217. Λουκ., ὁ. π., 38.

218. Λουκ., ὁ. π., 12, 4-8.

τις δέουσες απαντήσεις²¹⁹.

Από τον Αλέξανδρο δίνονταν επίσης οι *αυτόφωνοι* χρησμοί, χρησμοί δηλ. από τον θεό χωρίς τη μεσολάβηση προφήτη (*άνευ ύποφητου χρησμοδῶν*): *χάρη σ' ένα τέχνασμα, η φωνή αυτού που φώναζε απέξω τις αποκρίσεις φαινόταν πως έβγαινε από το στόμα της πάνινης κεφαλής του φιδιού (όθονίτου Ασκληπιού) δίνοντας την εντύπωση ότι μιλούσε ο ίδιος ο θεός. Ο ψευδόμαντις Αλέξανδρος, για την επιτυχία της επιχειρησής του ή καλύτερα της θεατρικής παράστασης-κωμωδίας στο Άβώνου τείχος, είχε κατασκευάσει από ύφασμα μια ανθρωπόμορφη κεφαλή φιδιού κατάλληλα χρωματισμένη και με τη βοήθεια τριχών αλόγου άνοιγε και έκλεινε το στόμα, από όπου πρόβαλλε μαύρη διχαλωτή γλώσσα, που οι ανόητοι Παφλαγόνες νόμιζαν ότι ήταν πραγματικού φιδιού²²⁰.*

Ο Αλέξανδρος είχε επινοήσει τους *νυκτερινούς χρησμούς*: *ξαπλώνοντας πάνω στα βιβλία, τα γραπτά δηλ. ερωτήματα, έλεγε ότι άκουγε ές όναρ τις απαντήσεις του θεού· για τις εξηγήσεις των τελευταίων, που ήταν συνήθως αμφίβολες και ασαφείς, ιδίως όταν τα ερωτήματα ήταν καλοσφραγισμένα και δεν τολμούσε να τα ανοίξει, είχε στην υπηρεσία του καλοπληρωμένους εξηγητάς²²¹.*

Στην ερώτηση *πόθεν ήν Όμηρος ό ποιητής*, που υποβλήθηκε παραπλανητικά από τον Λουκιανό δύο φορές με διαφορετικά ονόματα, ο μάντης έδωσε απαντήσεις σχετικές με θέματα υγείας και μετακίνησης προς την Ιταλία, αλλά *άπεκρίνατο ούδέν προς τόν Όμηρον²²²*.

Κι όταν ο Λουκιανός, χρησιμοποιώντας ψευδώνυμο, σημειώνοντας *“τοῦ δεῖνος χρησμοί όκτώ”* και πληρώνοντας οκτώ δρχ. και το επιπλέον της αξίας των χρησμών, έστειλε στον Αλέξανδρο την ερώτηση *πότε αλώσεται μαγγανεύων Αλέξανδρος*; (*“πότε δηλ. ο Αλέξανδρος θα πιαστεί να εξαπατά τον κόσμο;”*), που ανακαλεί τη διατύπωση της επαρχικής εγκυκλίου (γρ. 10-11): *έν άν δέ τις τήν έπαγγελίαν / ταύτην παραμέγων [φ]ωραθή* (leg. *τή έπαγγελία ταύτη*), παρέλαβε οκτώ ανόητες και δυσνόητες χωρίς άκρη και μέση απαντήσεις²²³.

219. Λουκ., ό. π., 20-21.

220. Λουκ., ό. π., 26-27.

221. Λουκ., *Άλέξ. ή Ψευδ.* 49.

222. Λουκ., ό. π., 53, 5-15.

223. Λουκ., ό. π., 54. Κονδυλάκη (1911), 439-440.

Τα παπυρικά έγγραφα, πλην της *ἐπαρχικής* εγκυκλίου, δεν περιέχουν αναφορές σε μαντικές απάτες, αλλά από τον σημερινό αναγνώστη μπορούν να ανιχνευτούν υπαινιγμοί στη μαντική μέθοδο της “φωνής του θεού” με τη βοήθεια μεσολαβητή και την ονειρομαντεία *μέσω* εγκοιμήσεως, που ανακαλούν αντίστοιχα τους *αὐτοφώνους* και τους *νοκτερινούς χρησμούς* του Αλέξανδρου.

Πριν κλείσουμε, θα επανέλθουμε στην αιγύπτια Εποήρη (*P. Mert. II 81*) που συμβουλευέται το μαντείο για λογαριασμό του υιού της, για να σχολιάσουμε τη διατύπωσή της που αποτελεί μέρος του τίτλου της μελέτης μας: *Διὰ γὰρ δέκα ἡμερῶν ἐκάστοτε μαντεύομαι περὶ σοῦ*, (“συμβουλευόμαι το μαντείο ἢ ζητῶ χρησμό κάθε δέκα ημέρες συστηματικά”), για να εγγράψουμε την περίπτωση της στις μαρτυρίες πως η μαντική πρακτική δεν απαγορευόταν στις γυναίκες²²⁴, και σ’ εκείνες που γεννούν υποψίες για μαντικές καταχρήσεις.

Αυτή η πολλαπλή αναζήτηση χρησμών, αν δεν υπονοεί εξακολουθητικά προβλήματα υγείας του υιού της και αν δεν αφήνει κάποια αιχμή για την αξιοπιστία του ιερού, οδηγεί στην υπόθεση πως η συντάκτρια δεν αρκέστηκε σ’ ένα μόνο *μάντευμα*, αλλά υπέβαλε το ερώτημα και άλλες φορές στον ίδιο θεό ή σε άλλες θεότητες, είτε γιατί δεν την ικανοποίησε η αρχική απόκριση (ίσως για την αοριστολογία της ἢ την αμφισημία της)²²⁵ είτε, στην περίπτωση που ήταν ικανοποιητική, αναζητούσε πολλαπλή επιβεβαίωσή της, για να αυξηθούν έτσι οι πιθανότητες επιτυχίας. Ακόμη, η ἀπλήστη αναζήτηση χρησμών εκ μέρους της *Ἐποήρεως* επιβεβαιώνει την παρατήρηση του Λουκιανού (*Ἀλέξ. ἢ Ψευδ. 23, 5*): *ἀνὰ δέκα καὶ πεντεκαίδεκα χρησμούς τῶν ἀν-*

224. Θυμίζουμε τη μητέρα της *Τανσοράπιος* (*PSI Congr XVII 14· B’-A’* αι. π. X.), τη μητέρα του Φανία (*P. Oxy. VIII 1148 = Pap. Graec. Mag. II XXXI b = Sel. Pap. I 193· A’* αι. μ. X.), τη Νίκη (*P. Oxy. VIII 1149 = Pap. Graec. Mag. II, XXXI c· B’* αι. μ. X.), την Αρσινόη (*P. Oxy. XXXI 2613· B’* αι. μ. X.), που συμβουλευόταν τα μαντεία για θέματα υγείας, γάμου και αγοράς δούλου. Chosson (2003), 32, 56-57. Naether (2010), 389-390.

225. Αν και η δεύτερη αναζήτηση χρησμού από το ίδιο μαντείο δεν πρέπει να συνδέεται με την αμφισημία του πρώτου, αφού οι μαντικοί απαντητικοί τρόποι δεν αφήνουν τέτοια περιθώρια. Βλ. Bonnechere (2013), 73-94· και παραπάνω.

*θρώπων ὑπὸ ἀπληστίας ἀναδιδόντων*²²⁶.

Αν και γενικά πιστευόταν πως οι χρησμοί ενός ιερού είχαν μεγαλύτερο κύρος και πως στα μαντεία ήταν εξασφαλισμένες η διακριτικότητα και η εχεμύθεια, που δεν αποτελούσε κανόνα για τους ιδιώτες προφήτες²²⁷, η *Ἐποήρις* μπορεί να προσέφευγε σε ‘περιφερόμενους’ μάντεις που με τις παραπλανητικές τεχνικές εξαπατούσαν κάποτε τον κόσμο, σαν αυτές δηλ. που ο ἑπαρχος της Αιγύπτου ήθελε να εμποδίσει με την απαγορευτική εγκύκλιό του.

Πάντως αυτήν την ανάγκη επιβεβαίωσης, που θα μπορούσε να σημαίνει επίσης πως ο χρησμός εθεωρείτο ιερός, αλλά όχι πάντοτε αλάνθαστος, υπαινίσσονται (α) οι πολλαπλές θεϊκές επικλήσεις ευάριθμων, είναι αλήθεια, παπυρικών ερωτημάτων²²⁸, (β) οι τρεις χρησιμοδοτήσεις που στα φαραωνικά χρόνια ζητήθηκαν από τον Ἄμμωνα για μια υπόθεση κλοπής²²⁹, και (γ) η περίπτωση του Κλαύδιου Σιλβανού και των αδελφών του που ζητούν από την ‘κυρά Αθηνά’ δικαστική βοήθεια και σημειώνουν ότι είχαν απευθυνθεί και στον Ἄμμωνα (*καὶ γὰρ τῷ Ἄμ<μ>ωνι ἐνετύχ(ομεν)*).

Η ανθρώπινη ανασφάλεια είναι γνωστή και από διάσημες περιπτώσεις²³⁰: ο Λυδός βασιλιάς Κροίσος, πριν από την εκστρατεία εναντίον των Περσών, συμβουλευτήκε τα περιφημότερα μαντεία της ύστερης αρχαϊκής εποχής²³¹, ενώ ο Μέγας Αλέξανδρος, όταν άκουσε από την Πυθία την *θεσπιστείαν*: *ἀνίκητος εἶ, ὃ παῖ*, είπε ότι δεν είχε ανάγκη από άλλον χρησμόν (*τοῦτ' ἀκούσας ὁ Ἀλέξανδρος οὐκέτ' ἔφη χρῆζειν ἐτέρου μαντεύματος, ἄλλ' ἔχειν ὃν ἐβούλετο παρ' αὐτῆς χρησμοῦν*)²³².

226. Λουκ., ὁ. π., 23, 5-6.

227. Lane Fox (1997), 226.

228. *P. Münch.* III 117 (Α' αι. μ. X.). *P. Oxy.* VIII 1149. IX 1213 (αμφότεροι Β' αι. μ. X.).

229. Βλ. παραπάνω.

230. Herbillon (1926), 8.

231. Ηρόδ., *Ιστ.* 1, 53. Ρήσος (1996) σσ. 118-119. Pirenne-Delforge (1999), 153-154. Nesselrath et alii (2001), 495. Jaillard – Prescendi (2008), 90, 92.

232. Πλούταρχ., *Αλέξ.* 14, 4 (672).

Ακόμη η Delia (Δηλία), η puella του Ρωμαίου ελεγειακού ποιητή Τίβουλλου, στην αγωνία της για το ταξίδι του τελευταίου στην Ελλάδα προς συνάντηση του Μεσσάλλα και πριν τον ξεπροβοδίσει, είχε συμβουλευτεί, όπως έλεγαν, όλους τους θεούς και από την υδρία (situla) που κρατούσε στα χέρια του ο puer-προφήτης τράβηξε τρεις φορές τους ιερούς λαχνούς-πινακίδες με τις απαντήσεις για το ταξίδι· όλοι οι κλήροι ήταν καλοί: dicitur ante omnes consuluisse deos; / illa sacra pueri sortes ter sustulit: illi / rettulit e triuiis omnia (sive trinis omina) certa puer; / cuncta dabant reditus²³³.

Αυτές οι ταπεινές *ἐπὶ πράγμασι μικροῖς καὶ δημοτικοῖς ἐρωτήσεις* δεν μπορούν να συγκριθούν με κάποια διάσημα *χρησμοδικὰ αἰτήματα*, όπως εκείνα που κατατέθηκαν από τον Οδυσσέα σχετικά με την επιστροφή του στην Ιθάκη²³⁴ και από τον Αινεία μετά την καταστροφή της Τροίας, *ἢ αἰ μαντεῖαι ἀπόρρητοι* που δόθηκαν στον Μέγα Αλέξανδρο από το *Χρηστήριον* του ιερού του Άμμωνα στη λιβυκή έρημο της Σίβας²³⁵. ἢ ακόμη ο τελευταίος θρυλούμενος χρησμός του Απόλλωνα:

Εἶπατε τῷ βασιλεῖ, χαμαὶ πέσε δαίδαλος ἀλλὰ, οὐκέτι Φοῖβος ἔχει κάλυβαν, οὐ μάντιδα δάφνην, οὐ παγᾶν λαλέουσαν, ἀπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ,

που δόθηκε, το 362 μ. Χ., από το Μαντείο των Δελφών, διά στόματος Πυθίας, στον αυτοκράτορα Ιουλιανό, όταν, κατά μία παράδοση, αποφάσισε να εκστρατεύσει κατά των Περσών και, έχοντας εμπιστοσύνη στην προστασία και τα προμηνύματα των θεών, έστειλε να ρωτήσουν στο μαντείο για την πραγματοποίηση ἢ μη αυτής της εκστρατείας· ἢ όταν, κατά μία άλλη παράδοση, θέλησε να ανεγείρει τον ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς κι έστειλε εκεί τον ιατρό Οριβάσιο προς αναζήτηση χρησμού²³⁶. σε ανάλογη άρνηση *χρησμοδοσίας* από ένα άλλο

233. Τίβουλλ., I, 3, 10-13. André (1965). Santangelo (2013), 79.

234. Όμη., *Όδ.* ζ 327-329. Pirenne-Delforge (1999), 151.

235. Σδράκας (1971), 12-38. Lewis (1988), 100. Caneva (2011), 193-197, 201, 205-206, 208.

236. Βλ. Κεδρην. 1, 532, 8-10. Φιλοστόργ. 7, 1c. 7. Horsley (1982), 38. Gregory (1983), 355-366. Marcopoulos (1985), 207-210. Bernet (2003), 356, 358. Busine (2005 A), 28, 231, 427. Jaillard – Prescendi (2008), 90.

μαντείο του Απόλλωνα, στη Δάφνη της Αντιόχειας, με εμπλοκή πάλι του Ιουλιανού, αναφέρεται το τελευταίο, όπως πιστεύεται, ποίημα (*Εἰς τὰ περίχωρα τῆς Ἀντιοχείας*) του Αλεξανδρινού ποιητή Κ. Καβάφη²³⁷.

Οι παπυρικές μαντικές ερωτήσεις – που μεταφράζουν τις ανησυχίες και την αγωνία των αιτούντων μπροστά στα μικρά ή μεγάλα καθημερινά προβλήματα, τις οικογενειακές και επαγγελματικές έγνοιες τους, την αιώνια ανθρώπινη αναποφασιστικότητα μπρος στην επιλογή μιας λύσης, τον φόβο για το μέλλον και δείχνουν πως για όλα αυτά επιζητείται η θεϊκή βοήθεια ή μάλλον η επιβεβαίωση αποφάσεων – βοηθούν στον σχηματισμό μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας της ζωής των κατοίκων της Αιγύπτου²³⁸, ενώ αφήνουν να διαφανούν σαν υδατόσημα ο θεϊκός κόσμος και η ανθρώπινη πίστη στις δυνάμεις του.

Με την αυθεντικότητά τους επαληθεύουν τον Πλούταρχο²³⁹ που, ως ιερέας του Απόλλωνα και άριστος γνώστης του μαντείου των Δελφών, παρατηρούσε ότι σε μια εποχή ειρήνης και ησυχίας η οποία δεν είχε τίποτε το περίπλοκο, το απόρρητο και απειλητικό οι *ερωτήσεις οἷον ἐν σχολῇ προτάσεις* γίνονταν για ασήμαντες ή συνηθισμένες υποθέσεις (γάμους, θαλάσσια ταξίδια και δανεισμούς), τα *μέγιστα πόλεων μαντεύματα* περιορίζονταν στην καρποφορία, τη γονιμότητα των ζώων και την υγεία, και τα *πύσματα*, που δεν χρειάζονταν πλέον έμμετρη μορφή, περιφράσεις και σπάνιες λέξεις, αλλά *ἀπλῆς καὶ συντόμου ἐδέοντο ἀποκρίσεως*, αποτελούσαν *ἔργον φιλοτίμου σοφιστοῦ καλλωπίζοντος ἐπὶ δόξῃ χρηστήριον*· συνάμα τον δικαιώνουν, όταν ο

237. Σαββίδης (επιμ.) (1999), 99-100.

Σαστίσαμε στην Αντιόχειαν όταν μάθαμε / τα νέα καμώματα του Ιουλιανού. / Ο Απόλλων εξηγήθηκε με λόγου του, στην Δάφνη! / Χρησμό δεν ήθελε να δώσει (σκοτισθήκαμε!), / σκοπό δεν τόχε να μιλήσει μαντικώς, αν πρώτα / δεν καθαρίζονταν το εν Δάφνη τέμενός του. / Τον ενοχλούσαν, δήλωσεν, οι γειτονεύοντες νεκροί. / Στην Δάφνη βρισκονταν τάφοι πολλοί. — / Ένας απ' τους εκεί ενταφιασμένους / ήταν ο θαυμαστός, της εκκλησίας μας δόξα, / ο άγιος, ο καλλίνικος μάρτυς Βαβύλας. / Αυτόν αινίττονταν, αυτόν φοβούνταν ο ψευτοθεός. / Όσο τον ένοιωθε κοντά, δεν κόταε / να βγάλει τους χρησμούς του· τιμονοδιά κλπ.

238. Schwartz (1975), 1309-1310.

239. *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 408-409.

βιογράφος και ιερέας με την αναγνώριση της γνησιότητας της θείας έμπνευσης και την προσκόλληση στην *εύσεβῆ καὶ πάτριον πίστιν*²⁴⁰ επιχειρεί να προσδώσει στη μαντική δραστηριότητα – που είχε περιοριστεί σε μια τεχνική ιδιωτικών ερωτήσεων και αποκρίσεων και *ἔοικε τὰς περὶ τὸν βίον ἀπορίας ἰᾶσθαι καὶ διαλύειν θεμιστεύουσα τοῖς χρωμένοις*²⁴¹ – το χαμένο ανώτερο και βαθύτερο νόημα από αυτό που παραδεχόταν η λαϊκή θρησκεία.

Η διαπίστωση πως η θεματική των μαντικών παπυρικών αιτημάτων είναι παρόμοια με εκείνη των μαντικών μολύβδινων ελασμάτων της Δωδώνης, που στην πλειονότητά τους σχετίζονται με κοινότυπα ζητήματα οικογενειακού ή ιδιωτικού χαρακτήρα και λιγότερο με πολιτικού ενδιαφέροντος θέματα²⁴², οδηγεί επίσης στην παλαιά άποψη ότι σε αντίθεση προς τα προσωπικά προβλήματα που μαζί με τα θρησκευτικά ζητήματα βρίσκονταν πάντοτε στο επίκεντρο των μαντείων, τα σοβαρά πολιτικά, *stricto sensu*, ζητήματα δεν πρέπει να απασχολούσαν ιδιαίτερα τα μαντεία²⁴³ – πολύ περισσότερο στα αυτοκρατορικά χρόνια για τους λόγους που αναφέραμε πιο πάνω. Έτσι κάποια ιστορικά *μαντεύματα* θα μπορούσαν να είναι πλαστά και να

240. Πλούταρχ. *ὁ. π.*, 402 E: *δεῖ γὰρ μὴ μάχεσθαι πρὸς τὸν θεὸν μηδ' ἀναιρεῖν μετὰ τῆς μαντικῆς ἄμα τὴν πρόνοιαν καὶ τὸ θεῖον, ἀλλὰ τῶν ὑπεναντιοῦσθαι δοκούντων λύσεις ἐπιζητεῖν τὴν δ' εὐσεβῆ καὶ πάτριον μὴ προῖεσθαι πίστιν.* Μπλοχ (1993), 128. Veyne (1999), 387, 433. Ildefonse (2006), 66, 67, 75, 135, 293 (σημ. 192, 193)

241. Πλούταρχ., *Περὶ τοῦ εἶ τοῦ ἐν Δελφοῖς* 384 E 10-F 1: *ὁ δ' οὖν φίλος Ἀπόλλων ἔοικε τὰς μὲν περὶ τὸν βίον ἀπορίας ἰᾶσθαι καὶ διαλύειν θεμιστεύων τοῖς χρωμένοις.*

242. Βλ. παραπάνω.

243. Για την αμφιλεγόμενη άποψη των Parke – Wormell (1956, 244), που υποστήριζαν πως ο νέος κόσμος των ελληνοιστικών βασιλείων για τις σοβαρές υποθέσεις τους δεν συμβουλευόταν καθόλου την Πυθία και πως η ρωμαϊκή εξάπλωση σήμανε τη σιωπή της, για το πρόβλημα της γνησιότητας των χρησμών, τη χλιετή λειτουργία και το κύρος του *χρηστηρίου* των Δελφών που το συμβουλευόταν πόλεις και ιδιώτες, και τις αποικιακές χρησιμοδοτήσεις, πολλές εκ των οποίων δεν πρέπει να συντάχτηκαν στους Δελφούς, αλλά μάλλον στις ίδιες τις αποικίες, βλ. Parke – Wormell (1958), 23. Amandry (1997), 208. Γιαννάκη (2003), 108, 109. Ildefonse (2006), 406-410. Martel (2006), *loc. cit.* Tilly Dion (2013), 23-31.

έχουν κατασκευαστεί *post eventum*²⁴⁴.

Τέλος ούτε οι απάτες ή τα τεχνάσματα (*μαγγανείαι*) και η απληστία των μάντεων ούτε οι απαγορευτικές εγκύκλιοι και η επικριτική στάση του Χριστιανισμού για τη μαντική περιόρισαν την προσφυγή των κατοίκων της Αιγύπτου σε αυτήν. Η συγγενική θεματική των άμεσων και έμμεσων παπυρικών μαντικών μαρτυριών (η οποία αφορά ιδιαίτερα, όπως έχουμε δει, σε υγεία, γάμο, οικογένεια, προσωπική κατάσταση, ταξίδια, οικονομικές υποθέσεις, ευφορία γης) επιβεβαιώνει την άποψη που θέλει τη χώρα της Αιγύπτου να θεωρεί τη μαντική – απ' όπου, με βάση την εικόνα της πλειονότητας των διαθέσιμων σήμερα μαρτυριών, φαίνεται να απουσιάζει ο πολιτικός, μεταφυσικός και ηθικός χαρακτήρας²⁴⁵ – ως συμβουλευτικό μέσο επίλυσης πρακτικών προβλημάτων παρά διερεύνησης του μέλλοντος. Συνεπώς δεν είναι τα μεγάλα υπαρξιακά προβλήματα ή τα σοβαρά ζητήματα της πολιτικής και στρατιωτικής ζωής – για τα οποία ο Αριστοτέλης συμβούλευε την προσφυγή στα μαντεία²⁴⁶ –, που βρίσκονται στο επίκεντρο των ανησυχιών όσων τα συμβουλευούνται, αλλά οι αμέτρητες και αιώνιες αγωνίες της πεζής καθημερινότητας.

Addendum: Κατά την τρέχουσα έρευνά μας για το αιγυπτιακό αρωματικό προϊόν *κῦφι* και μελετώντας την αποσπασματική παπυρική

244. Όπως ο δωδωναίος χρησμός *ἄδακρυς πόλεμος*, πόλεμος δηλ. χωρίς θύματα για τους Λακεδαιμονίους στη μάχη με τους Αρκάδες (368-367 π. Χ.), που ο Διόδωρος Σικελιώτης ή οι πηγές του (*Βιβλ. Ιστορ.* 15, 72, 4: *προεΐπον δ' αὐτοῖς αἱ Δωδωνίδες ἰέρειαι, διότι πόλεμος οὗτος Λακεδαιμονίοις ἄδακρυς ἔσται*) κατασκεύασαν *post eventum*, ενώ ο Ξενοφών (*Ἑλλ.* 7, 1, 29-32) δεν αναφέρεται σε παρόμοιο χρησμό, αλλά στα δάκρυα χαράς που έχυσαν οι Λακεδαιμόνιοι για τη μεγάλη νίκη, με την παρατήρηση *ὅτ' αὐτοῖς κοινόν τι ἄρα χαρᾶ καὶ λύπη δάκρυά ἐστιν*. Αυτή η διαπίστωση θα μπορούσε να 'απελήσει' το *corpus* των 'ιστορικών' μαντευμάτων, που αναφέρονται πολύ αργότερα από τα γεγονότα. Delcourt (1955), 87. Crahay (1956), 3, 4, 8, 9, 14. Fontenrose (1978), 77-78, 114, 170. Lonis (1979), 74, 86, 88 σημ. 18· 90 σημ. 46, 50, 55. Wardle (2006), 334. Bonnechere (2010 A) 11. *Idem* (2010 B), 149 και υποσημ. Tilly Dion (2013), 23-31, 42-44, 79-80 et *passim*.

245. Πετρόπουλος (1996), 195.

246. Μπλοχ (1993), 125.

επιστολή *P. Warr.* 13, από τον Οξύρυγχίτη νομό(;) και τον Β΄ μεταχριστιανικό αι., διαπιστώσαμε πως αυτό το έγγραφο δεν περιέχει μόνο πληροφορίες για το *κῶφι*, αλλά αποτελεί και τη δεύτερη, απ' όσο γνωρίζουμε, παπυρική μαρτυρία σύνδεσης του θεού *Άρπεβήκιος* “Ωρου του ιέρακος” με τη μαντεία²⁴⁷.

Ο συντάκτης της επιστολής *Ίδωρος, ἔναρχος κοσμητής*²⁴⁸, αφού αναφέρεται στην παρασκευή και την προσφορά του *κύφεως* προς τον θεό *κύριον Άρπεβήκιν*²⁴⁹, διατυπώνει την ευγνωμοσύνη του προς τον τελευταίο για τη διαβεβαίωσή του (προφανώς *μέσω* κάποιας μαντικής μεθόδου, όπως κατάθεση αιτήματος, ονειρομαντεία ή καπνομαντεία) πως ο παραλήπτης της επιστολής *κύριος πατήρ* θα ζήσει για καιρό. Fr. B, γρ. 13-15: *χάριν δ' ἔχω ἐγὼ τῶι κυρίῳ μου ἔτι μοι καὶ / ἐν τούτῳ διαβεβαιωσαμένῳ ὡς ἐπὶ πολὺν / χρόνον ζῆς μοι κύριέ μου.*

247. Για το μαντικό ερώτημα *PSI XVII Congr.* 14 (Β΄-Α΄ αι. π. Χ. – από την Οξύρυγχο) που απευθύνεται από τη μητέρα της *Ταυσοράπιος*, με θέμα την υγεία της τελευταίας, προς τις τέσσερις θεότητες, τη Θουήρη, τον Θώνη, τον Αρποκράτη και τον Αρπεβήκη, βλ. παραπάνω.

248. verso [*παρὰ -ca?-*] *Ίδωρου ἐνάρχου[υ] κοσμητι(οῦ)*.

249. Για το λατρευτικό ιερό του θεού *Άρπεβήκιος*, βλ. *P. Oxy.* IX 1188 (13 μ. Χ.) γρ. 3, 21-22: *καὶ ἐν τῶι ἱερῶι Ἀρπεβή(κιος)*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aly, A. S. (1987), “Eight Greek Oracular Questions in the West Berlin Collection”, *ZPE* 68, σσ. 99-104.
- Amandry, P. (1997), “Propos sur l’oracle de Delphes”, *JS* 2, σσ. 195-209.
- Anagnostou-Canas, B. (1998), “‘Justice’ oraculaire dans l’Égypte hellénistique et romaine”, *RHD* 76, σσ. 1-6.
- André, J. (1965), *Albius Tibullus. Elegiarum liber primus. Edition, Introduction et Commentaire*, Paris.
- Artz-Grabner, P. (2014), 2. *Korinther. Papyrologische Kommentare zum Neuen Testament*, Band 4, Göttingen.
- Aune, D. E. (1983), *Prophecy in early Christianity and the Ancient Mediterranean World*, USA.
- Auriol, B., “Sibylle” (<http://auriol.free.fr/parapsychologie/DicoEsoterisme/sybylle.htm>).
- Austin, M. (2006), *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A selection of ancient sources in translation*, Cambridge.
- Bagnall, R. S. (εκδ.) (2009), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford.
- Bagnall, R. S. – Criore, R. (– Ahtaridis, E.) (2009), *Women’s Letters from Ancient Egypt 300 BC –AD 800*, Ann Arbor.
- Bagnall, R. S. – Derow, P. (2004), *The Hellenistic Period. Historical Sources in Translation*, Malden – Oxford – Carlton Victoria.
- Bagnall, R. S. – W. V. Harris (1986), *Studies in Roman Law in Memory of A. Arthur Schiller*, Leiden.
- Beard, M. – North, J. – Price, S. (1996), *Religions of Rome. Volume 1: A History*, Cambridge.
- (1998· ανατ. 2003), *Religions of Rome. Volume 2: A Sourcebook*, Cambridge.
- Beerden, K. (2013), *Worlds Full of Signs: Ancient Greek Divination in Context*, Leiden.
- Bernal, M. (2002), *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, II: The Archaeological and Documentary Evidence*, USA.
- Bernard, A. (1972), *Le Paneion d’El-Kanaïs: Les inscriptions grecques*, Leiden.

- Bernet, A. (2003· ανατ. 2013), *Les Chrétiens dans l'empire romain. Des persécutions à la conversion. Ier – IVe siècle* (TEXTO), Paris.
- Bernini, A. (2011), *Papiri di Tebtynis della UC-Berkeley: questioni di ecdotica e di esegesi*, Univ. degli Studi di Parma (διαδ.: *Tesi Papiri Tebtynis*).
- Betz, H. D. (1992· ανατ. 1996), *The Greek Magical Papyri in translation including the demotic spells with an updated Bibliography*, Chicago.
- Blumell, L. H. (2011), “Christians on the Move in Late Antique Oxyrhynchus”, in P. Harland (ed.), *Travel and Religion in Antiquity. Studies in Christianity and Judaism/Études sur le christianisme et le judaïsme* 21, Waterloo, σσ. 235-254.
- (2012), *Lettered Christians: Christians, Letters, and late antique Oxyrhynchus*, Leiden – Boston.
- (2014), “The Message and the Medium: Some Observations on Epistolary Communication in Late Antiquity”, *JGRChJ* 10, σσ. 24-67.
- Bonneau, D. (1961), “Le souverain d'Égypte voyageait-il sur le Nil en crue?”, *ChronEg* 36, σσ. 377-385.
- Bonnechere, P. (2010 A), “Divination et révélation en Grèce ancienne”, *Annuaire de l'École pratique des hautes études (EPHE), Section des sciences religieuses* 117, 1-15 (<http://asr.re-vues.org/885>).
- (2010 B), “Divination”, in D. Ogden, *A Companion to Greek Religion*, Singapore, σσ. 145-159.
- (2013), “Oracles et mentalités grecques. La confirmation d'un oracle par une seconde consultation au même sanctuaire”, *Kernos* 26, σσ. 73-94.
- Borgeaud, P. – Prescendi, F. (éd.) (2008), *Religions antiques. Une introduction comparée, Égypte – Grèce – Proche-Orient – Rome*, Genève.
- Borgeaud, P. – Volokhine, Y. (2000), “La formation de la légende de Sarpis: une approche transculturelle”, *ARG* 2, σσ. 37-75.
- Bouché-Leclercq, A. (1879· ανατ. 2003), *Histoire de la Divination dans l'Antiquité. Divination hellénique et divination italique*, I, Paris (ανατ. Grenoble).
- (1882· ανατ. 2003), *Histoire de la Divination dans l'Antiquité, IV: Divination Italique (Étrusque – Latine – Romaine)*, Paris (ανατ. Grenoble).
- Bouquet, M. – Morzadec, F. (éds) (2004), *La Sibylle. Parole et représentation*, Rennes.
- Bowman, A. K. (1986· ανατ. 1996), *Egypt after the Pharaohs. 332 BC – AD 642 from Alexander to the Arab conquest*, Univ. of Calif. Press, Hong Kong.

- Boyaval, B. (1980), “Note sur des pièces d’archives lilloises”, *ChronEg* 55, σσ. 309-313.
- Brashear, W. M. (1995), “The Greek Magical Papyri: An Introduction and Survey; Annotated Bibliography (1928-1994)”, *ANRW* II 18.5, Berlin – New York, σσ. 3380-3684 (σσ. 3448-3455: “Oracle Questions”).
- Bricault, L. (1998), “Isis Néphersès”, in W. Clarysse – A. Schoors – H. Willemms, *Egyptian Religion The Last Thousand Years. Studies dedicated to the memory of J. Quaegebeur*, I (Orientalia Lovaniensia Analecta 84), Leuven, σσ. 521-528.
- (2009), “Un trône pour deux. Isis et Héra”, *Mythos* 3, N. S., σσ. 131-142.
- (2014), “Isis, Sarapis and John: Between Healing Gods and Thaumaturgical Saints”, in A. Guichard – J. L. García Alonso – M. P. de Hoz (éd.), *The Alexandrian Tradition: Interactions between Science, Religion, and Literature* (IRIS 28), Berne – Berlin, σσ. 97-114.
- Browne, G. M. (1970), “The composition of the *Sortes Astrampsychi*”, *BICS* 17, σσ. 95-100.
- (1974), *The Papyri of the Sortes Astrampsychi* (Beiträge zur klassischen Philologie 58), Meisenheim am Glan.
- (1983), *Sortes Astrampsychi: Ecdosis prior*, Leipzig (Teubner).
- Bryen, A. Z. (2008), “Visibility and Violence in Petitions from Roman Egypt”, *GRBS* 48, σσ. 181-200.
- Bülow-Jacobsen, A. (1984), “P. Carlsberg 24: Question to an Oracle”, *ZPE* 57, σσ. 91-92.
- Busine, A. (2005 A), *Paroles d’Apollon: Pratiques et traditions oraculaires dans l’Antiquité tardive (IIe - VIe siècles)* (Religions in the Graeco-Roman World 156), Leiden.
- (2005 B), “Gathering Sacred Words. Collections of Oracles from Pagan Sanctuaries to Christian Books”, in R. M. Piccione – M. Perkams (εκδ.), *Selecta Colligere II, Beiträge zur Technik des Sammeln und Kompilierens griechischer Texte von der Antike bis zum Humanismus* (Hellenica 18), Alessandria, σσ. 39-55 (academia.edu).
- Canart, P. et Pintaudi, R. (1984), “PSI XVII Congr. 5: un système d’oracles chrétiens (“sortes sanctorum”)”, *ZPE* 57, σσ. 85-90.
- Caneva, S. G. (2011), “Depuis Hérodote à Alexandre. L’appropriation gréco-macédonienne d’Ammon de Siwa, entre pratique oraculaire et légitimation du pouvoir”, in C. Bonnet – A. Declercq – I. Slobodzianek

- (dir.), *Les représentations des dieux des autres, Mythos Suppl. 2*, σσ. 193-220.
- Cerný, J. (1935), “Questions adressées aux oracles”, *BIFAO* 35, σσ. 41-58.
- (1942), “Nouvelles série de questions adressée saux oracles”, *BIFAO* 41, σσ. 13-24.
- (1962), “Egyptian Oracles», in R. A. Parker, *A Saite Oracle Papyrus from Thebes in the Brooklyn Museum: Papyrus Brooklyn 47.218.3*, Providence, σσ. 35-48.
- (1972), “Troisième série de questions adressée saux oracles”, *BIFAO* 72, σσ. 46-69.
- Champeaux, J. (1990), “*Sors oraculi*: les oracles en Italie sous la République et l’Empire”, *MEFRA* 102, σσ. 271-302.
- (1997), “De la parole à l’écriture. Essai sur le langage des oracles”, in J.-G. Heintz, *Oracles et prophéties dans l’antiquité. Actes du Colloque de Strasbourg 15-17 juin 1995* (USHS. Travaux du CRPOGA 15), Paris – Strasbourg, σσ. 405-438.
- Χανιώτης, Α. (2009), “Εξομολογητικές επιγραφές”, in Σ. Ανεζίρη (επιμ.), *Ανθολόγιο. Επιγραφές και πάπυροι της μετακλασικής αρχαιότητας*, Αθήνα, σσ. 192-197.
- Chastagnol, A. (1994), *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles. Édition bilingue latin-français*, Paris.
- Chauveau, M. (1999), “Alexandrie et Rhakôtis: le point de vue des Égyptiens”, in *Alexandrie: une mégapole cosmopolite: Actes du 9ème colloque de la villa Kérylos à Beaulieu-sur-Mer les 2 et 3 Octobre 1998*, Paris, σσ. 1-10.
- Chosson, M. (2003), *La consultation des oracles en Égypte, du Nouvel Empire à l’époque chrétienne* (Maîtrise d’histoire), Université de Marne la Vallée (<http://oracle.egyptien.free.fr/>).
- Χουλιάρá-Ράιου, Ε. (2003), *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων, Μέρ. Α, τόμ. ΙΙ: Αλιευτικές συντεχνιακές οργανώσεις – Ταριχευταί – Πτυχές από τον καθημερινό βίο αλιέων και ιχθυοπωλών – Περιορισμοί στην άσκηση της αλιείας – Ιχθυότοποι – Αλιευτικές μέθοδοι και ορολογία*, Ιωάννινα.
- Χρηστίδης, Δ. Α. (2002), *Λουκιανός. Περί πένθους. Κατάπλους ή Τύραννος. Χάρων ή Έπισκοποῦντες. Μένιππος ή Νεκρομαντεία. Νεκρικοί διάλογοι, Θεσσαλονίκη*.
- Χρηστίδης, Α.-Φ. (1996), “Ο προφητικός λόγος”, in Κυρτάτας (199ε Α), Αθήνα, σσ. 23-46.

- Clarysse, W. (2009), “Egyptian Religion and Magic in the Papyri”, in R. S. Bagnall (2009), σσ. 561-589.
- (2010), “Egyptian Temples and Priests: Graeco-Roman”, in A. B. Lloyd, *A Companion to Ancient Egypt*, I, USA – UK, Singapore, σσ. 274-290.
- (2014), “Emotions in private papyrus letters”, KULeuven, σσ. 1-18 (academia.edu).
- Clarysse, W. – Schoors, A. – Willems, H. (εκδ.) (1998), *Egyptian Religion The Last Thousand Years. Studies dedicated to the memory of J. Quaegebeur*, I-II (Orientalia Lovaniensia Analecta 84-85), Leuven.
- Clarysse, W. – Vandorpe, K. (1995), *Zénon, un homme d'affaires grec à l'ombre des pyramides* (trad. du néerl.: W. Clarysse – S. Héral), Louvain.
- Cohen, G. M. (2006), *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*, California.
- Cotnoir, M. (2012), “Présence de la religion vécue à Oxyrhynchus dans les demandes oraculaires” (<http://hdl.handle.net/10393/23151>).
- Crahay, R. (1956), *La littérature oraculaire chez Hérodote*, Paris.
- Cumont, F. (1937· ανατ. 1982), *L'Égypte des astrologues*, Bruxelles.
- Cuvigny, H. (2007/2008), “Programme ‘Désert Oriental’. Saison 2007/2008: Dios et Bi’r Bayza”, σσ. 1-17 (<http://www.igl.ku.dk/bulow/Io-vis08.pdf>).
- (2010), “The Shrine in the Praesidium of Dios (Eastern Desert of Egypt): Graffiti and Oracles in Context”, *Chiron* 40, σσ. 245-281 και φωτ. 1-29 (σσ. 282-299).
- Δάκαρης, Σ. – Βοκοτοπούλου, Ι. – Χριστίδης, Α.-Φ. (επιμ.: Σ. Τσέλικας· ευρετ. Γ. Παπαδόπουλος) (2013), *Τα Χρηστήρια Ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη, Ι: Επιγραφές 1-220. ΙΙ: 2221-4216* (BAE 285, 286), Αθήνα.
- Davoli, P. (2014), “The Temple of Soknopaios and Isis Nepherses at Soknopaiou Nesos (El-Fayyum)”, in G. Tallet et C. Zivie-Coche, *Le myrte et la rose. Mélanges offerts à Françoise Dunand par ses élèves collègues et amis*, I (CENiM 9), Montpellier, σσ. 51-60 (61-68: fig.).
- Delattre, A. (2010), “Nouveaux textes coptes d’Antinoé”, in *Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology, Ann Arbor 2007* (ASP), Ann Arbor, σσ. 171-174 (<http://hdl.handle.net/2027/spo.7523.866.0025.127>).
- Delcourt, M. (1955), *L’Oracle de Delphes*, Paris.

- Delvaux, L. (1998), “Les bronzes de Sais, Les dieux de Bouto et les rois des marais”, in Clarysse – Schoors – Willems (1998), I, σσ. 552-568.
- DGE en línea (= *Diccionario Griego-Español*) (<http://dge.cchs.csic.es/xd-ge/>).
- Drecoll, C. (1997), *Die Liturgien im römischen Kaiserreich des 3. und 4. Jh. n. Chr.*, Stuttgart.
- Dunand, F. (1979), *Religion populaire en Égypte romaine: Les terres cuites isiaques du Musée du Caire*, Leiden.
- (1984), “Religion populaire et iconographie en Égypte hellénistique et romaine”, in H. G. Kippenberg, *Visible Religion. Annual for Religious Iconography. vol. III: Popular Religion*, Leiden, σσ. 18-43.
- (1991), “Miracles et guérisons en Égypte tardive”, in N. Fick – J.-C. Carrière, *Mélanges É. Bernand* (Annales Littéraires de l’Univ. de Besançon 444), Paris, σσ. 235-250.
- (1997), “La consultation oraculaire en Égypte tardive: L’oracle de Bès à Abydos”, in Heintz (1997), σσ. 65-84.
- Dunand, F. – Zivie-Coche, C. (2001), *Dieux et hommes en Égypte. 3500 av. J.C. – 395 apr J.C. Anthropologie religieuse*, Paris.
- Engelmann, H. (1975), *The Delian aretology of Sarapis*, Leiden.
- Fahd, T. (1987), *La divination arabe. Études religieuses, sociologiques et folkloriques sur le milieu natif de l’Islam*, Paris.
- (1992), “La connaissance de l’inconnaissable et l’obtention de l’impossible dans la pensée mantique et magique de l’Islam”, *BEO* 44, σσ. 33-44.
- Faraone, C. A. – Obbink, D. (εκδ.) (1991), *Magica Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, Oxford.
- Festugière, A.-J. (1964), *Les moines d’Orient IV/I: Enquête sur les moines d’Égypte (Historia monachorum in Aegypto)*, Paris.
- (1990), “Les proscynèmes de Philae”, *REG* 83, σσ. 175-197.
- Fontenrose, J. (1978), *The Delphic Oracle. Its Responses and Operations with a Catalogue of Responses*, Berkeley – Los Angeles – California – London.
- Forbes, C. (1995), *Prophecy and Inspired Speech in Early Christianity and its Hellenistic Environment* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2. Reihe 75), Tübingen.
- Frankfurter, D. (1997), “Ritual expertise in Roman Egypt and the problem of the category ‘magician’”, in P. Schäfer – H. G. Kippenberg, *Envisio-*

- ning *Magic. A Princeton Seminar & Symposium*, Leiden, σσ. 115-136 .
- (1998), *Religion in Roman Egypt: Assimilation and resistance*, USA.
- (2005), “Voices, Books and Dreams: The Diversification of Divination Media in Late Antique Egypt”, in S. Iles Johnston – P. T. Struck (ed.), *Mantiké*, Leiden – Boston, σσ. 233-254.
- (2010), “Religion in Society: Graeco-Roman”, in A. B. Lloyd, *A Companion to Ancient Egypt*, vol. I, USA – UK, σσ. 526-546.
- Gallazzi, C. (1985), “Supplica ad Athena su un ostracon da Esna”, *ZPE* 61, σσ. 101-109.
- Gascou, J. (2008), “Justice d’Athéna en Égypte romaine”, in F. A. J. Hoogendijk – B. P. Muhs (ed.), *Sixty-Five Papyrological Texts presented to K. A. Worp on the Occasion of his 65th Birthday*, Netherlands, σσ. 29-40.
- (2009), “The Papyrology of the Near East”, in Bagnall (2009), σσ. 473-494.
- Gee, J. (2002), “Oracle by Image: Coffin Text 103 in Context”, in L. Ciruolo – J. Seidel (εκδ.), *Magic and Divination in the Ancient World*, Leiden, σσ. 83-88.
- Georgoudi, S. – Koch Piettre, R. – Schmidt, F. (dir.) (2012), *La raison des signes. Présages, rites, destin dans les sociétés de la Méditerranée* (Religions in the Graeco-Roman World), Leiden.
- Γιαννάκη, Σ. Θ. (2003), *Η επίδραση των αθλητικών χρησμών του Μαντείου των Δελφών στην εδραίωση και ανάπτυξη των αρχαίων ολυμπιακών αγώνων (συνεπικοιρία των άλλων μαντείων)*, Θεσσαλονίκη (ιδι. δ.: διαδίκτ.).
- Γκιργκένης, Σ. (2002), *Πλοῦταρχος Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου – Περὶ τοῦ εἶ τοῦ ἐν Δελφοῖς – Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν. Εἰσαγωγή – μετάφραση – σχόλια*, Θεσσαλονίκη.
- González Suárez, M. (2011), “Interpolaciones Cristianas en oráculos paganos”, in J. Martínez (ed.), *Fakes and Forges of Classical Literature. Falsifications y falsarios de la Literatura Clásica*, Madrid, σσ. 109-120.
- Gregory, T. E. (1983), “Julian and the Last Oracle at Delphi”, *GRBS* 24, σσ. 355-366.
- Guen-Pollet, B. Le (1991), *La vie religieuse dans le monde grec du Ve au IIIe siècle avant notre ère. Choix de documents épigraphiques traduits et commentés*, Toulouse.
- Hagedorn, U. (εκδ.) (1986), *Griechische Urkundenpapyri des Bayerischen Staatsbibliothek München, Band III, Teil I*, Stuttgart.

- (2001), “P. Hamb. III 227 um ein Fragmentchen vermehrt”, *ZPE* 137, σ. 202.
- Harding, M. (2003), *Early Christian Life and Thought in Social Context: A Reader*, New York.
- Harris, W. V. (1991), *Ancient Literacy*, Harvard University Press.
- Head, P. (2009), “Named Letter-Carriers among the Oxyrhynchus Papyri”, *JSNT* 31.3, σσ. 279-300.
- Heintz, J.-G. (1997), *Oracles et prophéties dans l’antiquité. Actes du Colloque de Strasbourg 15-17 juin 1995* (USHS. Travaux du CRPOGA 15), Paris – Strasbourg.
- Hengstl, J. (– Häge, G. – Kühnert, H.) (1978), *Griechische Papyri aus Ägypten als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens. Griechisch-deutsch*, München.
- Herbillon, J. (1926), “Un type de réponse oraculaire”, *RBPH* 5, σσ. 5-13.
- Horsley, G. H. R. (1982), “Answer from an Oracle”, in *New Documents illustrating Early Christianity*, vol. 2, North Ryde, Mackarie Un., σσ. 37-44.
- (2003), *Η Ελληνική της Καινής Διαθήκης. Γλωσσολογικές μελέτες με τη συμβολή επιγραφών και παπύρων* (μετάφρ. Κ. Παπαδημητρίου· επόπτ.: Σ. Σάκκος), Θεσσαλονίκη.
- Horst, P. W. van der (1998), “Sortes: Sacred Books as Instant Oracles in Late Antiquity”, in L. V. Rutgers – P. W. van Horst – H. W. Havelaar – L. Teugels (eds.), *The use of Sacred Books in the Ancient World*, Leuven, σσ. 143-174.
- Husson, G. (1983), *OIKIA. Le vocabulaire de la maison privée en Égypte d’après les papyrus grecs*, Paris.
- (1997), “Les questions oraculaires chrétiennes d’Égypte. Continuités et changements”, in B. Palme (ed.), *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses*, Stuttgart – Leipzig, σσ. 482-489.
- Ildelfonse, F. (2006), *Plutarque. Dialogues pythiques. L’E de Delphes. Pourquoi la Pythie ne rend plus ses oracles en vers. La disparition des oracles. Introduction, traduction, notes et bibliographie* (Traduit avec le concours du Centre national du Livre), Paris.
- Ioannidou, G. (1996), *Catalogue of Greek and Latin Literary Papyri in Berlin (P.Berol.inv. 21101-21299, 21911)* (BKT IX), Mainz am Rhein.
- Jaillard, D – F. Prescendi, F. (2008), “Pourquoi et comment connaître la volonté des dieux? Divination et possession à Rome et en Grèce”, in P. Bor-

- geaud – F. Prescendi (éd.), *Religions antiques. Une introduction comparée, Égypte – Grèce – Proche-Orient – Rome*, Genève, σσ. 75-99.
- Janot, F. (2011), “Une activité de “voyance” au VIe siècle après J.-C. en Égypte”, *Bulletin AEIS* 158, σσ. 33-40 και φωτ. 1-6.
- Jay, J. E. (2007), “Religious Literature of Late Period and Greco-Roman Egypt”, *Religion Compass* 1, 93-106.
- Jördens, A. (2008), “Griechische Texte aus Ägypten”, in A. Krüger (Redaction), *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, Neue Folge 4: Omina, Orakel, Rituale und Beschwörungen*, Tübingen, σσ. 417-445.
- Johnston, S. Iles (2008), *Ancient Greek Divination*, Singapore.
- Kippenberg, H. G. (1984), *Visible Religion. Annual for Religious Iconography, vol. III: Popular Religion*, Leiden.
- Kockelmann, H. (2008), “Sobek doppelt und dreifach. Zum Phänomen der Krokodilgötterkonstellationen im Fayum und in anderen Kultorten Ägyptens”, in S. Lippert – M. Schentuleit, *Graeco-Roman Fayoum Texts and Archaeology, Proceedings of the Third International Fayoum Symposion, Freudenstadt, May 29-June 1, 2007*, Wiesbaden, σσ. 153-164.
- Κονδυλάκης, Ι. (1911), *Λουκιανού Άπαντα. Μετάφρασις*, Αθήνα.
- Kotsifou, C. (2012), “Emotions and Papyri Insights into the theatre of Human Experience in Antiquity”, in A. Chaniotis (ed.), *Unveiling Emotions. Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, Stuttgart, σσ. 39-90 (academia.edu).
- Kreuzsaler, C. – Urbanik, J. (2008), “Humanity and inhumanity of Law: The Case of Dionysia”, *JJP* 38, σσ. 119-155.
- Κυρτάτας, Δ. Ι. (επιμ.) (1993), *Όμις έννπνίου. Η χρήση των ονειρών στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Ηράκλειο.
- (1996 A), “Εισαγωγή. Η προφητική εξουσία”, in Δ. Ι. Κυρτάτας (επιμ.), *Ιεροί λόγοι. Προφητείες και μαντείες στην ιουδαϊκή, την ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Αθήνα, σσ. 9-21.
- (1996 B), “Έκσταση, ασκητισμός και προφητεία”, in Δ. Ι. Κυρτάτας (επιμ.), *Τα έσόμένα. Η αγωνία της πρόγνωσης τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, Αθήνα, σσ. 119-142.
- Lane Fox, R. (1997), *Paiens et chrétiens. La religion et la vie religieuse dans l'empire romain de la mort de Commode au concile de Nicée*, Toulouse.
- Lang, P. (2013), *Medicine and Society in Ptolemaic Egypt* (Studies in Ancient Medicine 41), Leiden.

- Latta, F. (1987-1988), *Les oracles et la divination en Grèce antique. D. E. S. S. Informatique documentaire. Note de synthèse*, Univ. Cl. Bernard Lyon I (<http://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/documents/63718-les-oracles-et-la-divination-en-grece-antique-note-de-synthese.pdf>).
- Lefebvre, G. (1949), *Romans et Contes égyptiens de l'époque pharaonique. Traduction avec introduction, notices et commentaire*, Paris.
- Lefort L.-Th. (1955), *S. Athanase, Lettres festales et pastorales en copte*, Louvain.
- Legras, B. (2002 A), "Les experts égyptiens à la cour des Ptolémées", *RH* 4. 624, σσ. 963-991 (en ligne *en mode Zen*, σσ. 1-50).
- (2002 B), *Lire en Égypte d'Alexandre à l'Islam*, Paris.
- (2005), "Droit et culture dans le Sarapeion de Memphis: Les rêves d'Apollonios fils de Glaukias", in R. W. Wallace – M. Gagarin (éd.), *Symposium 2001 (Chicago-Evanston, 4-9 septembre 2001). Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte* 16, Wien, σσ. 223-236.
- Lehmann, Y. (dir.) (1999), *Religions de l'Antiquité*, Paris.
- Lévêque, P. (1997), *Introduction aux premiers religions. Bêtes, dieux et hommes*, Paris.
- Lévy, E. (1997), "Devins et oracles chez Hérodote", in Heintz (1997), σσ. 345-365.
- Lewis, N. (1986 A), *Greeks in Ptolemaic Egypt. Case Studies in the Social History of the Hellenistic World*, Oxford.
- (1986 B), "The Process of Promulgation in Rome's Eastern Provinces", in Bagnall – Harris (1986), σσ. 127-139.
- (1988), *La Mémoire des sables. La vie en Égypte sous la domination romaine* (μετάφρ. από τα αγγλ.: P. Chuvin), Paris – Mayenne.
- Lhôte, É. (2007), *Les lamelles oraculaires de Dodone*, Genève.
- Litinas, N. (1997), "Corrigenda Varia. 15. A Request to an Oracle?", *ZPE* 17, σσ. 211-212.
- Lonis, R. (1979), *Guerre et religion en Grèce à l'époque classique. Recherches sur les rites, les dieux, l'idéologie de la victoire*, Paris.
- López García, A. (1996-1997), "P. Flor. III 388", *AnalPap* 8-9, σσ. 143-173.
- Luijendijk, A. M. (2014), *Forbidden Oracles? The Gospel of the Lots of Mary (STAC 89)*, Tübingen.
- Malaise, M. (1972), *Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes égyptiens en Italie*, Leiden.

- Marcopoulos, A. (1985), “Kedrenus, Pseudo-Symeon, and the Last Oracle at Delphi”, *GRBS* 26, σσ. 207-210.
- Martel, F. (2006), *Consultations oraculaires en Grèce et documentation épigraphique: le cas de l'oracle de Delphes: Contribution à l'étude d'une pratique religieuse* (σσ. 489). Résumé: http://theses.univ-lyon2.fr/documents/lyon2/2006/martel_f/info.
- Messerer, C. (2013), *Les relations administratives entre le clergé indigène et les autorités en Égypte romaine d'Auguste à Constantin* (th. de doct.), Strasbourg – Köln.
- Messeri Savorelli, G. – Pintaudi, R. (1996), “Duo Domande oracolari in Greco”, *ZPE* 111, σσ. 183-187.
- Metzger, H. (1974), *Nachrichten aus dem Wüstensand. Eine Sammlung von Papyruszeugnissen* (Lebendige Antike), Zürich.
- Meyer, E. A. (2004), *Legitimacy and Law in the Roman World. Tabulae in Roman Belief and Practice*, Cambridge – New York.
- Meyer, M. – Smith, R. (εκδ.) (1994), *Ancient Christian Magic. Coptic Texts of Ritual Power*, San Francisco.
- Μίσσιου, Α. (1993), “Όνειρα και Ανατολή στο έργο του Ηρόδοτου”, in Κυρτάτας (1993), σσ. 23-61.
- Monson, A. (2012), *From the Ptolemies to the Romans. Political and Economic Change in Egypt*, Cambridge.
- Montanari, F. (2013) (επιμ. μετάφρ: Α. Μαυρουδής – Α. Ρεγκάκος), *Σύγχρονο λεξικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα.
- Mourgues, J.-L. (1995), “Écrire en deux langues: Bilinguisme et pratique de chancellerie sous le Haut-Empire romain”, *DHA* 21.2, σσ. 105-129.
- Mouton, A. (2007), *Rêves hittites. Contribution à une histoire et à une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne* (M. H. E. Weippert et alii, *Culture and History of the Ancient Near East* 28), Leiden – Boston.
- Μπλοχ, Ρ. (1993), *La divination. Essai sur l'avenir et son imaginaire*, μετάφρ. Α. Παρίση: *Μαντεία. Δοκίμιο για το μέλλον και για τον φανταστικό του κόσμο*, Αθήνα.
- Naether, F. (2010), *Die Sortes Astrampsychi* (Orientalische Religionen 30), Tübingen.
- Nesselrath, H.-G. (et alii) (2001), *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, τόμ. Α': Αρχαία Ελλάδα* (μετ.: Ι. Αναστασίου et alii· επιμ.: Δ. Ι. Ιακώβ – Α. Ρεγκάκος), Αθήνα.
- Nie, H. De (1942), “Een koptisch-christelijke orakelvraag”, *JVEG* 8, σσ. 616-618.

- Nollé, J. (2007), *Kleinasiatische Losorakel. Astragal- und Alphabetchremsmologien der hochkaiserzeitlichen Orakelrenaissance*, München.
- Ogden, D. (2001), *Greek and Roman Necromancy*, Princeton.
- , (εκδ.) (2010), *A Companion to Greek Religion*, Singapore.
- Orrieux, C. (1983), *Les papyrus de Zénon. L'horizon d'un Grec en Égypte au IIIe siècle avant J.-C.* (préface d'É. Will), Paris.
- Oxyrhynchus: A City and its Texts, Virtual Exhibition.* http://www.papyrology.ox.ac.uk/POxy/VExhibition/exhib_welcome.html.
- Papaconstantinou, A. (1994), “Oracles chrétiens dans l'Égypte byzantine: Le témoignage des papyrus”, *ZPE* 104, σσ. 238-286.
- Παπαθωμάς, Α. (2008), *Αρχαία ελληνικά κείμενα σε παπύρους της ελληνορωμαϊκής περιόδου (4^{ος} αι. π. Χ. – 7^{ος} αι. μ. Χ.)*, Αθήνα.
- Papini, L. (1990 A), “Osservazioni sulla terminologia delle domande oracolari in Greco”, in M. Capasso – G. Messeri Savorelli (et alii), *Miscellanea Papyrologica in occasione del bicentenario dell'edizione della Charta Borgiana* (Pap. Flor. XIX), Firenze, II, σσ. 463-469.
- (1990 B), “Struttura e prassi delle domande oracolari in Greco su papiro”, *AnPap* 2, σσ. 11-20.
- (1992), “Domande oracolari: elenco delle attestazioni en greco ed in copto”, *AnalPap* 4, σσ. 21-27.
- Papini, L. (– Frankfurter, D.) (1998), “Fragments of the *Sortes Sanctorum* from the Shrine of St. Colluthus”, in D. Frankfurter (ed.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Leiden, σσ. 393-414.
- Parassoglou, G. M. (1976), “Circular from a Prefect: *Sileat omnibus perpetuo divinandi curiositas*”, in A. E. Hanson, *Collectanea Papyrological Texts published in honor of H. C. Youtie*, Bonn, σσ. 261-274.
- Parke, H. W. (1967), *The Oracles of Zeus: Dodona, Olympia, Ammon*, Oxford.
- Parke, H. W. – Wormell, D. E. (1956), *The Delphic Oracle*, I, Oxford.
- (1958), *The Delphic Oracle, II: The Oracular Responses*, Oxford.
- Parsons, M. (2011), “The Oracle in Ancient Egypt” (<http://www.touregypt.net/featurestories/oracle.htm>· last update: 04-08 2011).
- Paulme, D. (1956), “Oracles grecs et devins africains. A propos de ‘l'oracle de Delphes’ par M. Delcourt”, *RHR* 149.2, σσ. 145-156.
- Perpillou-Thomas, F. (1993), *Fêtes d'Égypte ptolémaïque et romaine d'après la documentation papyrologique grecque* (Stud. Hellenist. 31), Louvain.

- Πετρόπουλος, Ι. Κ. Β. (1996), “Οι έγνοιες των αιγυπτιακών μαντείων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής”, in Δ. Ι. Κυρτάτας (επιμ.), *Τὰ ἐσόμμενα. Η αγωνία της πρόγνωσης τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, Αθήνα, σσ. 165-199.
- Πετρόχειλος, Ν. (1999), *Λατίνοι Ιστορικοί. Σουητώνιος, Β': 1. Οι βίοι των Καισάρων. 2. Περί επιφανών ανδρών. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, Αθήνα.
- Peust, C. (2008), “Ein Orakelamulett (pTurin 1983)”, in A. Krüger (Redaktion) *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, Neue Folge 4: Omina, Orakel, Rituale und Beschwörungen*, Tübingen, σσ. 324-330.
- Pirenne-Delforge, V. (1999), “Deuxième partie: Religion grecque. III. L'appréhension du sacré et le sentiment religieux”, in Lehmann (1999), σσ. 79-175.
- Prada, L. (2014), “Visions of Gods: P. Vienna D 6633-6636, a fragmentary pantheon in a demotic dream book”, in A. M. Dodson – J. J. Johnston – W. Monkhouse (eds.), *A Good Scribe and an Exceedingly Wise Man: Studies in Honour of W. J. Tait* (Golden House Publications Egyptology 21), London, σσ. 251–270.
- Préaux, C. (1939), *L'économie royale des Lagides*, Bruxelles.
- Preisigke, F. (1925· 1927), *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden mit Einschluss der griechischen Inschriften ... Ägypten (WB)*, I-II, Berlin.
- Quaeghebeur, J. (1997), “L'appel au divin: Le bonheur des hommes mis dans la main des dieux”, in J.-G. Heintz (1997), σσ. 15-34.
- Rainart, G. (2011), *La langue d'Apollon. Étude linguistique et stylistique des oracles de Delphes* (Résumé de mémoire de littérature grecque M₂), *Rursus* 6 (<http://rursus.revues.org/>).
- (2014), *La langue de l'Apollon de Delphes: analyse linguistique, poétique et systématique des recueils d'oracles* (thèse doctorale), Nice (<http://espe-nice-toulon.fr/contenus-riches/actualites/gerard-rainart-soutient-sa-these-doctorale#.VOjUdM3NnJw>).
- Ράιος, Δ. (1998), “Επιστήμη, τεχνολογία και Πολιτική στα χρόνια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας: η περίπτωση του Δομιτιανού και του Μενέλαου από την Αλεξάνδρεια”, in Π. Νούτσος (επιμ.), *Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική. Συγκομιδή προς τιμήν του Ομ. Καθηγ. Εντ. Μπιτσάκη*, Αθήνα, σσ. 379-402.
- (2012), *Ελληνική Γραμματεία των αυτοκρατορικών χρόνων*, Ιωάννινα.
- Ray, J. D. (1976), *The Archive of Hor* (Egypt Exploration Society), London.

- Rees, B. R. (1955), “The Ten-day Week: Fresh Papyrological Evidence”, *CR, N. S.*, 5, σ. 143.
- Reggiani, N. (2013), “Rovesciare la lingua: interpreti e traduttori nell’Egitto antico (Ovvero: cosa c’entra la traduzione con l’aglio?)”, in D. Astori (επιμ.), *Produrre “quasi” lo stesso effetto. Quindici percorsi nei boschi traduttivi*, Parma, σσ. 123-146.
- Renberg, G. H. – Naether, F. (2010), “‘I celebratad a fine day’: An Overlooked Egyptian Phrase in a Bilingual Letter Preserving a Dream Narartive”, *ZPE* 175, σσ. 49-71.
- Ρήσος, Δ. (1996), *Η μαγεία στον ελληνικό και το ρωμαϊκό κόσμο* (μερική μετάφραση: G. Luck, *Arcana Mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds*, Baltimore - London), Αθήνα.
- Riggs, C. (εκδ.) (2012), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford.
- Rilly, C. (2000), “Deux exemples de décrets oraculaires amuletiques en méroïtique: les ostraca REM 1317/1168 et REM 1319 de Shokan”, *Meroitic Newsletters* 27, σσ. 99-118. 112 Tabl.
- Ripat, R. (2006), “The language of Oracular Inquiry in Roman Egypt”, *Phoenix* 60, σσ. 304-328.
- Ritner, R. K. (2002), “Necromancy in Ancient Egypt”, in L. Ciruolo – J. Seidel (εκδ.), *Magic and Divination in the Ancient World*, Leiden, σσ. 89-96.
- Rochette, B. (2011), “Le bilinguisme et la politique linguistique des empereurs romains sous le principat”, in Torres Guerra (2011), σσ. 13-27.
- Roessli, J.-M. (2007), “Vies et métamorphoses de la Sibylle”, *RHR* 2, σσ. 253-271 (consulté le 23 mars 2015. URL: <http://rhr.revues.org/5265>).
- Rougemont, G. (2010), “Devins et oracles grecs”, in *Conférences et rencontres. La divination et ses pratiques des sociétés antiques à nos jours. Les sens des signes*, Université Lyon 2 (<http://www.mom.fr>).
- Rowlandson, J. (1998), *Women and Society in Greek and Roman Egypt. A Sourcebook*, Cambridge Univ. Press.
- Rupprecht, H. A. – Worp, K. A. (– Hoogendijk, F. A. J.) (2009), *Berichtungsliste der griechischen Papyrusurkunden aus Ägypten (BL) XII*, Leiden.
- Σαββίδης, Γ. Π. (επιμ.) (1999), *Κ. Π. Καβάφη Τα Ποιήματα Β’ (1919-1933)*, Αθήνα.
- Santangelo, F. (2013), *Divination, Prediction and the End of the Roman Republic*, Cambridge.
- Sauneron, S. (1960), *The priests of Ancient Egypt* (αγγλ. μετάφρ.: A. Mor-

- risett· τίτλ. πρωτοτ. *Les prêtres de l'Ancienne Égypte*, 1957· ανατ. 1998), Univ. of Florida Libraries (<https://archive.org/details/priestsofancient00 saun>).
- Sauneron, S. (1970), “Oracles”, in G. Posener (– S. Sauneron – J. Yoyotte), *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris, σσ. 200-201.
- Schenke, G. (2011), “Das Orakel des Heiligen Severus”, *APF* 57, σσ. 65-72.
- Schwartz, J. (1961), *Les archives de Sarapion et de ses fils. Une exploitation agricole aux environs d'Hermoupolis Magna (de 90 à 133 p. C.)*, IFAO, BE 29, Le Caire.
- (1975), “Compte rendu: G. M. Browne, *The Papyri of the Sortes Astrampsychi*, 1974”, *RBPh* 53, σσ. 1309-1310.
- Σδράκας, Ε. (1971), “Ο Μέγας Αλέξανδρος ως υιός του θεού Ἄμμωνος-Διός”, *ΕΕΘΣ* 16, σσ. 3-110.
- Shipley, G. (2000· ανατ. 2014), *The Greek World after Alexander, 323 – 30 B.C.* (Modern Times. Monumenta Archaeologica 16), Los Angeles – Oxon – New York.
- Shushan, G. (2006), “Greek and Egyptian Dreams in Two Ptolemaic Archives: Individual and Cultural Layers of Meaning”, *Dreaming* 16, σσ. 129-142.
- Simón, F. M. (2010), “From Thessalos of Tralles to Nicagoras of Athens: religious pilgrimage to Egypt in the Roman Empire”, in F. M. Simón – F. P. Polo – J. R. Rodríguez (εκδ.), *Viajeros, peregrinos y aventureros en el mundo antiguo*, Barcelona, σσ. 227-240.
- Smith, H. S. (2002), “The Saqqara Papyri: Oracle questions, pleas and letters”, in K. Ryholt, *Acts of the Seventh International Conference of Demotic Studies, Copenhagen, 23-27 August 1999*, Copenhagen, σσ. 367-376.
- Stambaugh, J. E. (1972), *Sarapis under the early Ptolemies*, Leiden.
- Stewart, R. (1995), “The Textual Transmission of the Sortes Astrampsychi”, *ClassStud* 20, σσ. 135-147.
- (2001), *Sortes Astrampsychi II* (Bibl. Teubn.), Monachii et Lipsiae.
- Suárez de la Torre, E. (2013) “Divination et magie. Remarques sur les papyrus grecs de l'Égypte greco-romaine”, *Kernos* 26, σσ. 157-172.
- Sweeney, D. (2008), “Gender and Oracular Practice in Deir el-Medīna”, *ZAS* 135, σσ. 154-164 (διαδικτ.: academia.edu).
- Szpakowska, K. (2003), *Behind Closed Eyes: Dreams and Nightmares in Ancient Egypt*, Swansea.
- Tait, J. (1994· 2004: ψηφιακά), “Egyptian Fiction in Demotic and Greek”,

- in J. R. Morgan – R. Stoneman, *Greek Fiction. The Greek Novel in Context*, Oxon – New York, σσ. 203-222.
- Tallet, G. (2012), “Oracles”, in Riggs (2012), σσ. 398-418.
- Tallet, G. et Zivie-Coche, C. (2014), *Le myrte et la rose. Mélanges offerts à Françoise Dunand par ses élèves collègues et amis*, I (CENiM 9), Montpellier.
- Thelamon, F. (1992), “Ascèse et sociabilité. Les conduites alimentaires des moines d’Égypte au IVe siècle”, *REAug* 38, σσ. 295-321.
- Tilly Dion, L. de (2013), *Recherches sur la plasticité du discours oraculaire: l’exemple de l’oracle du ‘Mur de bois’ (Hérodote, 7, 140-146)* (Maîtrise en Ét. classiques), Université de Montréal.
- Torres Guerra, J. B. (ed.) (2011), *Utraque lingua: Bilingüismo social y literario: bajo el imperio de Roma (Social and Literary bilingualism: under Roma’s rule)* (Mundo antiguo, N. S. 14), Pamplona.
- Tosi, R. (2011), *Dictionnaire des sentences latines et grecques* (trad. de l’italien par R. Lenoir), Lonrai.
- Totti, M. (1985), *Ausgewählte Texte der Isis- und Sarapis-Religion* (Subsidia epigraphica 12), Hildesheim.
- Traunecker, C. (1997), “L’appel au divin: La crainte des dieux et les serments de temple”, in Heintz (1997), σσ. 35-64.
- Treu, K. (1976), “Varia Christiana”, *APF* 24/25, σσ. 113-127.
- (1977), “Some Christian Papyri in the Berlin Collection”, *MPhL* 2: *Special Papyrological Number*, σσ. 251-254.
- (1986), “Varia christiana, II”, *APF* 32, σσ. 23-31.
- Turner, E. G. (1981), *Ελληνικοί Πάπυροι. Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων* (μετάφρ. Γ. Μ. Παράσογλου), Αθήνα.
- Valbelle, D. – Husson, G. (1998), “Les questions oraculaires d’Égypte: Histoire de la recherche, nouveautés et perspectives”, in Clarysse – Schoors – Willems (1988), II, σσ. 1055-1071.
- Veilleux, F. (2012), *La nécromancie grecque et les influences orientales* (Mémoire), Univ. du Québec – Montréal, σσ. 80-81 (<http://www.archipel.uqam.ca/4430/1/M12347.pdf>).
- Veisse, A. E. (2007), “Les identités multiples de Ptolémaïos, fils de Glaukias”, *AncSoc* 37, σσ. 69-87.
- Versnel, H. S. (1991), “Beyond Cursing: The Appeal to Justice in Judicial Prayers”, in Faraone – Obbink (1991), σσ. 60-106 (academia.edu).
- (2002), “Writing mortals and reading gods. Appeal to the gods as a

- dual strategy in social control”, in D. Cohen (ed.), *Demokratie, Recht und soziale Kontrolle im klassischen Athen*, München σσ. 37-76 (academia.edu October 11, 2013, σσ. 1-37).
- Veyne, P. (1999), “Prodiges, divination et peur des dieux chez Plutarque”, *RHR* 216, σσ. 387-442.
- (2001), *La société romaine*, Lonrai.
- Vlassopoulos, K. (2013), *Greeks and Barbarians*, Cambridge Univ. Press.
- Wardle, D. (2006), *Cicero on Divination: De Divinatione, Book 1. Translated with Introduction and Historical Commentary by —*, Oxford.
- Wegener, E. P. (1985), “The βουλή and the nomination to the ἀρχαί in the μητροπόλεις of Roman Egypt”, in P. W. Pestman (εκδ.), *Textes et études de Papyrologie grecque, démotique et copte* (P. L. Bat. 23), Leiden, σσ. 62-114.
- Wilcken, U. (1993), *Περὶ τῶν κατόχων του Σαραπείου. Εισαγωγή – Μετάφραση*: N. A. Καζάκης (τίτλ. πρωτ.: “Zu den κάτοχοι des Serapeums”, *APF* 6, 1920, σσ. 148-212), Αθήνα.
- Winand, J. (2003), “Les décrets oraculaires pris en l’honneur d’Henouttaooy et de Maâtkarê (X^e et VIIe pylônes)”, *Extrait des Cahiers de Karnak* 11, σσ. 603-702 et fig. (διαδίκτ. *Édition Recherches sur les Civilisations Adpf/MAEE*).
- Youtie, H. C. (1975), “Questions to a Christian oracle”, *ZPE* 18, σσ. 253-257.
- Zauzich, K. T. (2000), “Die demotischen Orakelfragen – eine Zwischenbilanz”, in P. J. Frandsen – K. Ryholt, *The Carlsberg Papyri 3. A Miscellany of Demotic Texts and Studies with contributions by J. F. Quack, K. Ryholt, M. Smith, W. J. Tait, K.-Th. Zauzich* (CNI Publications 22), Copenhagen, σσ. 1-26.
- Zografou, A. (2013) “Rencontrer des dieux en rêve dans l’antiquité tardive. La “programmation” des rêves dans les PGM”, in P. Borgeaud – D. Fabiano (εκδ.), *Perception et construction du divin dans l’Antiquité*, Genève, σσ. 211-233.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΚΑΣΗΣ

Αναπλ. Καθηγητής Παν/μίου Ιωαννίνων
ekarakas@cc.uoi.gr

MORAS SOLVIT BELLI:
Ο ΚΑΙΣΑΡΑΣ ΤΟΥ ΛΟΥΚΑΝΟΥ ΣΤΟΝ ΡΟΥΒΙΚΩΝΑ
(B.C. 1.183-227)

Περίληψη. Το άρθρο αυτό μελετά τους τρόπους με τους οποίους ο Λουκάνος, ως εξωδιηγηματικός επικός αφηγητής, ‘αποδομεί’ την αρχική θετική εικόνα του Καίσαρα ως νέου Αινεία/Αυγούστου, όπως αυτή προκύπτει από την προσευχή του τελευταίου στο ρωμαϊκό πάνθεο των στ. 195-200, πριν από τη διέλευση του Ρουβίκωνα. Με τη βοήθεια ποικίλων διακειμένων από το ομηρικό, το βεργιλιανό και το οβιδιανό έπος, το ρητορικό έργο του Κικέρωνα, την ιστοριογραφία του Λιβίου, το τραγικό και φιλοσοφικό *opus* του Σενέκα, ο Καίσαρας παρουσιάζεται εν τέλει ως αντι-Αινείας (Αχιλλέας, Τύρνος), ως *patriae hostis* σαν τον Κατιλίνα του Κικέρωνα ή τον Αννίβα του Λιβίου, ως απερίσκεπτος οβιδιανός Φάβιος, ως δεσποτικός και απόμακρος οβιδιανός Δίας/Αύγουστος, ως μιανός Οιδίποδας ή βάρβαρος στον Σενέκα. Η υπονόμηση αυτή της ‘φωνής’ του Καίσαρα διασφαλίζεται στο ενδο-κειμενικό επίπεδο επίσης (μέσω της σύνδεσης, λ.χ., του λόγου του Καίσαρα με την προδοτική στάση του Πομπηίου έναντι των Πάρθων στο 8^ο βιβλίο του B.C.). Η ‘αποδόμηση’ αυτή του Καίσαρα ως Αινεία/Αυγούστου φέρει προφανείς πολιτικές συνδηλώσεις, καθώς ο Νέρωνας διαμορφώνει τη δημόσια εικόνα του ως *princeps* στο πλαίσιο της *imitatio Augusti*. Η διέλευση, τέλος, του φουσκωμένου και ορμητικού Ρουβίκωνα είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως μετα-γλωσσικό σχόλιο για την αφηγηματική μετάβαση από τους εισαγωγικούς στίχους στην κυρίως επική αφήγηση του πρώτου βιβλίου του B.C.

Abstract. The present paper examines the techniques used by Lucan, as the epic narrator, in order to deconstruct Caesar’s initial positive image as a new Aeneas/Augustus, borne out by his prayer to the Roman pantheon before crossing Rubicon. By means of various intertexts to the Homeric, Vergilian and Ovidian epic, Cicero’s oratorical production, Livy’s historical work and Senecan tragedy and philosophical discourse, Caesar is eventually depicted as an anti-Aeneas (Achilles, Turnus), as a *hostis patriae* like Cicero’s Catiline, as an un-

wise Ovidian Fabius, as an authoritative and a detached Ovidian Jupiter/Augustus, as a polluted Senecan Oedipus, or as a barbarian. This undermining of Caecar's 'voice' is further secured on the intratextual level (e.g., through the association of Caesar's words with Pompey's treacherous attitude towards the Parths in *B.C.* 8). This deconstruction of Caesar as Aeneas/Augustus may bear contemporary political undertones as well, as Nero crucially fashions himself in terms of an *imitatio Augusti*. The crossing of a swollen and rush Rubicon is finally read as a meta-linguistic comment on the narrative transition from the introductory lines to the main epic action of *B.C.*'s first book.

Σε αντίθεση προς τον Βεργίλιο, ο οποίος ξεκινά την επική του αφήγηση σχεδόν από τους προοιμιακούς στίχους της *Αινειάδας*¹, ο Λουκανός στρέφεται στο κυρίως επικό υλικό του, στην αφήγηση δηλ. της ιστορικής δράσης του β' εμφυλίου πολέμου της ύστερης ρωμαϊκής δημοκρατίας, μόλις στον στ. 183 του πρώτου βιβλίου του *Bellum Civile*: στο επεισόδιο δηλ. της διάβασης του Ρουβίκωνα από τον Καίσαρα, τον Ιανουάριο του 49 π.Χ. Οι στίχοι που προηγούνται, εκτός του προοιμίου (στ. 1-7), είναι αφιερωμένοι αφενός στο 'εγκώμιο' του Νέρωνα (στ. 33-66)² και αφετέρου σε ένα είδος παρέκβασης, ιστοριογραφικού κατά βάση χαρακτήρα, η οποία μελετά τα αίτια (στ. 8-32, 67-182) που κατά τον Λουκανό οδήγησαν στον ολέθριο για τη *respublica* εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στους Καίσαρα και Πομπήιο.

Στόχοι – Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Τόσο οι υπομνηματιστές όσο και ο ευρύτερος κριτικός λόγος για το *Bellum Civile* έχουν επισημάνει πολλά από τα λογοτεχνικά πρότυπα της επικής αφήγησης του Λουκανού στο συγκεκριμένο χωρίο. Ωστόσο αποτελεί *desideratum* της έρευνας μία συστηματική διακειμενική / ενδο-κειμενική (συν-) ανάγνωση του συγκεκριμένου χωρίου, όπως και του συνόλου του έπους άλλωστε, με σκοπό τη λεπτομερή

1. Βλ. Roche 2009, 92-3.

2. Για το πολυσυζητημένο ζήτημα αν το εγκώμιο του Νέρωνα στην αρχή του *Bellum Civile* (στ. 33-66) είναι ειλικρινές ή όχι, βλ. κυρίως Roche 2009, 8, του και γίνεται αναφορά στον σχετικό *status quaestionis*.

διερεύνηση των μηχανισμών παραγωγής νοήματος σε επίπεδο χρήσης υπο-κειμένων (sub-texts) στο έπος του Λουκανού. Στόχος, ως εκ τούτου, της ανά χείρας εργασίας είναι να εξετάσει τους τρόπους με τους οποίους το συγκεκριμένο χωρίο διαλέγεται τόσο με προγενέστερα κείμενα της ύστερης δημοκρατίας και της πρώιμης αυτοκρατορίας, όσο και με τη σύγχρονή του λογοτεχνική παραγωγή της νερόνειας περιόδου, με σκοπό κατ' αρχάς τη διακειμενική διαγραφή του χαρακτήρα του Καίσαρα. Στο πλαίσιο της επικής αφήγησης του χωρίου, θα πρέπει μεθοδολογικώς να διακρίνουμε από αφηγηματολογικής απόψεως δύο 'φωνές' (voices), αυτή δηλ. του επικού αφηγητή Λουκανού, ο οποίος μάλιστα συχνά ως ο κατεξοχήν επικός υποκειμενικός αφηγητής παρεμβαίνει στην αφήγηση και σχολιάζει τα γεγονότα, και τη 'φωνή' του ίδιου του Καίσαρα, τα λόγια δηλ. που του αποδίδει ο ποιητής και τα οποία ο επικός χαρακτήρας εκφωνεί σε πρώτο πρόσωπο. Σκοπός μου είναι να καταδείξω πως, ενώ η 'φωνή' του Καίσαρα εκμεταλλεύεται διακείμενα και πολιτικούς συμβολισμούς που τον παρουσιάζουν με θετικό τρόπο ως νέο Αινεία και, κατά συνέπεια, ως φορέα της αυγούστειας και της νερόνειας αυτοκρατορικής πολιτικής και ιδεολογίας, η αφηγηματική 'φωνή' του εξωδιηγηματικού αφηγητή σε ένα παράλληλο επίπεδο υπονομεύει τη θετική αυτή αποτίμηση του στρατηγού, συσχετίζοντας τον Καίσαρα με αρνητικά σημασιοδοτημένες μορφές της ρωμαϊκής ιστορίας και της λατινικής γραμματείας. Οι μηχανισμοί της ενδο-κειμενικής 'αποδόμησης' της εικόνας του Καίσαρα, καθώς επίσης και η ιστορική συμπραστικοποίηση της παραπάνω διακειμενικής / ενδο-κειμενικής υπονόμησης εντάσσονται επίσης στα ενδιαφέροντα της παρούσας εργασίας. Τέλος, σκοπός μου είναι να επιχειρήσω μία μετα-αφηγηματική ανάγνωση της περιγραφής του Ρουβίκωνα με τα φουσκωμένα νερά του ως μετα-ποιητικού δείκτη μετάβασης σε επική αφήγηση.

Διακειμενική / Ενδο-κειμενική σκιαγράφηση του Καίσαρα

Ας δούμε όμως περισσότερο αναλυτικά το υπό εξέταση χωρίο, στο οποίο ο Καίσαρας, πριν διέλθει τον Ρουβίκωνα, παρουσιάζεται να αντιμετωπίζει το φάσμα της προσωποποιημένης Ρώμης, η οποία

ελέγχει την κίνησή του προς την Urbs και προσπαθεί να θέσει όρια στην πολεμική του δράση:

Iam gelidas Caesar cursu superaverat Alpes
 ingentisque animo motus bellumque futurum
 ceperat. Ut ventum est parvi Rubiconis ad undas,
 ingens visa duci patriae trepidantis imago
 clara per obscuram vultu maestissima noctem
 turrihero canos effundens vertice crines
 caesarie lacera nudisque adstare lacertis
 et gemitu permixta loqui: 'Quo tenditis ultra?
 Quo fertis mea signa, viri? Si iure venitis,
 si cives, huc usque licet.' Tum perculit horror
 membra ducis, riguere comae gressumque coercens
 languor in extrema tenuit vestigia ripa.
 Mox ait: 'O magnae qui moenia prospicis urbis
 Tarpeia de rupe Tonans Phrygiique penates
 gentis Iuleae et rapti secreta Quirini
 et residens celsa Latiaris Iuppiter Alba
 Vestalesque foci summique o numinis instar
 Roma, fave coeptis. Non te furialibus armis
 persequor: en, adsum victor terraque marique
 Caesar, ubique tuus (liceat modo, nunc quoque) miles.
 Ille erit ille nocens, qui me tibi fecerit hostem.'
 Inde moras solvit belli tumidumque per amnem
 signa tulit propere: sicut squalentibus arvis
 aestiferae Libyes viso leo comminus hoste
 subsedit dubius, totam dum colligit iram;
 mox, ubi se saevae stimulavit verbere caudae
 erexitque iubam et vasto grave murmur hiatu
 infremuit, tum torta levis si lancea Mauri
 haereat aut latum subeant venabula pectus,
 per ferrum tanti securus vulneris exit. 1.183-212

«Ο Καίσαρας είχε ήδη διέλθει ταχέως τις παγωμένες και υψηλές Άλπεις, είχε ήδη συλλάβει στον νου του την ανταρσία και τον επερχόμενο πόλεμο. Μόλις έφθασε στις όχθες του μικρού Ρουβίκωνα, του φάνηκε του αρχηγού πως στεκότανε κοντά του μια πελώρια εικόνα της πανικοβλημένης

πατρίδας. Φωτεινή μέσα στη μαύρη νύχτα, με βαθύτατα θλιμμένη όψη, με τη λευκή της κόμη να κυματίζει ανάλαφρα στην κεφαλή της, τη στεφανωμένη με πυργοφόρο στέμμα, και με γυμνά τα χέρια της και ανακατωμένα τα μαλλιά της αναστέναξε και είπε: «άνδρες, πού σκοπεύετε να προχωρήσετε πιο πέρα, πού οδηγείτε τα πολεμικά μου λάβαρα; Αν έρχεστε έχοντας το δικιο με το μέρος σας, αν έρχεστε ως πολίτες, επιτρέπεται να προχωρήσετε ως εδώ και μόνο». Τότε τα μέλη του αρχηγού τα έπληξε ο τρόμος, σηκώθηκαν της κεφαλής του οι τρίχες, ο δισταγμός συγκράτησε το βήμα του και στις όχθες σταμάτησε την άκρη. Μετά από λίγο λέγει: «θεέ της βροντής, εσύ που επισκοπείς τα τείχη της μεγάλης πόλεως από τον Ταρπήιο βράχο, κι εσείς Φρύγες εφέστιοι θεοί της Ιουλίας γενιάς και εσείς μυστήρια του αποθεωμένου Κυρίνου και εσύ Δία, πολιούχε του Λατίου, που κατοικείς ψηλά στην Άλβα, κι εσείς φλόγες της Εστίας κι εσύ, Ρώμη, ύψιστη θεά, το εγχείρημά μου ευνόησε. Δεν βαδίζω εναντίον σου ζωσμένος με τα όπλα της μανίας· ιδού βρίσκομαι εδώ εγώ ο Καίσαρας, ο κατακτητής της γης και της θαλάσσης, παντοτινός δικός σου στρατιώτης ακόμη και τώρα, αν τούτο ήταν δυνατό. Εκείνος θα είναι, εκείνος θα είναι ο ένοχος, αυτός που με έκανε εχθρό σου». Έπειτα ξεκίνησε τον πόλεμο και γρήγορα έφερε τις σημαίες του μέσα από το φουσκωμένο το ποτάμι. Σαν το λιοντάρι στους χέρσους τους αγρούς της φλεγόμενης Λιβύης, που, όταν βλέπει τον εχθρό του να το πλησιάζει, κουκουβίζει στην αρχή αμήχανο, έως ότου συγκεντρώσει όλη την οργή του. Γρήγορα όμως, μόλις εξαγριωθεί και τη φοβερή χτυπήσει την ουρά του, μόλις τη χαιτή του ανορθώσει και βγάλει δυνατό απ' το πλατύ σαγόνι βρυχηθμό, τότε, αν το λεπτό δόρυ που ρίξει ευκίνητος Μαυριτανός προσκολληθεί πάνω του ή αν οι λόγγες οι θηρευτικές το ευρύ του στήθος διαπεράσουν, τότε τη φοβερή πληγή του αψηφώντας κάνει το όπλο που το πλήγωσε να το διαπεράσει κατά μήκος όλου του κορμιού του³».

Η 'φωνή' του επικού 'ήρωα'

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο παραπάνω χωρίο η χορεία των θεών τους οποίους επικαλείται ο Καίσαρας στο επεισόδιο της διάβασης του Ρουβίκωνα, κατά την έναρξη δηλ. της κίνησής του κατά της Ρώμης (στ. 195–200):

3. Για την απόδοση των χωρίων του Λουκανού στα νέα ελληνικά βασίστηκα στις ακόλουθες μεταφράσεις: Κ. Ν. Ηλιοπούλου (*M. Annaei Lucani Pharsalia. Βιβλίον Πρώτον. Κείμενον, μετάφρασις μετὰ εισαγωγῆς εἰς τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Λουκανοῦ*, Αθήνα, πανεπιστημιακές παραδόσεις, χ.χ.), Duff 1928, Braund 1992.

mox ait 'o magna qui moenia prospicis urbis
 Tarpeia de rupe Tonans Phrygiique penates
 gentis Iuleae et rapti secreta Quirini
 et residens celsa Latiaris Iuppiter Alba
 Vestalesque foci summique o numinis instar
 Roma, fave coeptis.

Ο στρατηγός που ετοιμάζεται να εισβάλει στην Urbs, να την πυρπολήσει και να δημεύσει το δημόσιο ταμείο της (aerarium), παρουσιάζεται κατά παράδοξο τρόπο να επικαλείται θεότητες που αντιθέτως σχετίζονται με την ίδρυση της Ρώμης: τους Φρύγιους εφέστιους θεούς, τις θεότητες δηλ. που έφερε μαζί του από την Τροία ο αρχηγέτης των Ρωμαίων, ο Αινείας, τον Κυρίνο-Ρωμόλο, τον ιδρυτή της Ρώμης, τον Δία του Αλβανού όρους στο Λάτιο, της περιοχής δηλ. που έχτισε ο Ίουλος-Ασκάνιος, ο γιος του Αινεία, και της οποίας οι κάτοικοι (της Alba Longa δηλ.) υπήρξαν κατά μία εκδοχή του μύθου οι μυθικοί ιδρυτές της Ρώμης, και τις Εστιάδες με το 'άγιο φως', των οποίων η κύρια λειτουργία ήταν να διατηρούν άσβεστη την ιερή φλόγα που είχε φέρει από την Τροία ο Αινείας (βλ. Braund 2009, 49-50)⁴. Οι θεότητες αυτές που σχετίζονται άμεσα με την κτίση της Ρώμης καταδεικνύουν με εμφανή τρόπο το παράδοξο της κίνησης ενός Ρωμαίου κατά της πόλης. Επιπλέον ωστόσο, όπως έχουν ήδη πειστικά επισημάνει οι P. Grimal (1970, 56-9) και D. Feeney (1991, 293-5), οι θεότητες αυτές συνιστούν ιστορικό αναχρονισμό, εφόσον ως θεότητες-προστάτιδες της Ρώμης σχετίζονται με την Ιουλιο-Κλαυδιανή δυναστεία⁵. Ο Καίσαρας δηλ. φαίνεται να εκμεταλλεύεται έναν θεολογικό σχηματισμό, ο οποίος αποτελεί ωστόσο προϊόν της ιστορικής πορείας που ο ίδιος θέτει σε κίνηση.

4. Βλ. και Boëls-Janssen 1995, 33-5· πρβ. επίσης Getty 1940, 54-5, Ahl 1976, 210-1, Bernstein 2011, 266.

5. Πρβ. επίσης Tasler 1972, 20 και σημ. 1 με τη σχετική βιβλιογραφία, Narducci 2002, 204, Sannicandro 2008, 223, Fantham 2010, 56-7, Devillers 2010, 310, Dinter 2012, 18 και σημ. 41, Day 2013, 122 και σημ. 46, 48.

Εκείνο όμως που είναι ίσως πιο σημαντικό είναι πως κάποιοι από τους θεούς σχετίζονται άμεσα με τον ιδρυτή του ρωμαϊκού principatus, τον ίδιο τον Αύγουστο δηλ. Ο ναός του Jupiter Tonans χτίστηκε από τον Αύγουστο μόλις το 22 π.Χ. κοντά στον Ταρπήιο βράχο⁶, ως αφιερωματική προσφορά προς τον πατέρα των θεών για τη σωτηρία του principis από πτώση κεραυνού κατά τον πόλεμο εναντίον των Κανταβρών και ως το αντίπαλο δέος στον ναό του Jupiter Optimus Maximus (πρβ. Σουητ. *Αύγ.* 29.3, 91.2)· ο ναός του Κυρίνου καταστράφηκε σε πυρκαγιά το 49 π.Χ. και ξαναχτίστηκε από τον Αύγουστο το 16 π.Χ.⁷, ενώ η Roma ως θεότητα αποτελεί καινοτομία επίσης του αυγούστειου πολιτειακού συστήματος⁸. Επιπλέον η συνδυαστική αναφορά στους Jupiter Tonans, Quirinus, Vesta και τους εφέστιους θεούς του Αινεία ανακαλεί τις θεότητες τις οποίες επικαλείται ο Οβίδιος στο τέλος του 15^{ου} βιβλίου των *Μεταμορφώσεων*⁹, τις οποίες ο ποιητής καλεί να καθυστερήσουν την εκδημία του αυτοκράτορα και με τις οποίες συνδυάζεται άμεσα το πρόγραμμα θρησκευτικής και τελετουργικής αναγέννησης του πρώτου Ρωμαίου principis (στ. 861-70). Ο Καίσαρας του Λουκανού, κατά συνέπεια, συσχετίζει τον εαυτό του όχι απλά και μόνο με θεότητες που σηματοδοτούν τη γέννηση της Ρώμης, αλλά επίσης με θεούς που συνδυάζονται άμεσα με τον Αύγουστο και αποτελούν μέρος της πολιτικής και θεολογικής του προπαγάνδας¹⁰. Η συσχέτιση αυτή του Καίσαρα με τον Αύγουστο δεν φαίνεται να είναι τυχαία, αν λάβει κανείς υπόψη του την πολιτική προπαγάνδα της νερόνειας περιόδου και την πολιτική της διαμόρφωσης της δημόσιας εικόνας του αυτοκράτορα, όπως αυτή συνάγεται τόσο από εικαστικές αναπαραστάσεις του αυτοκράτορα υπό την αι-

6. Βλ. Boëls-Janssen 1995, 34, Roche 2009, 212, Day 2013, 123 και σημ. 49. Vs. Wuilleumier - Le Bonniec 1962, 46, Lebek 1976, 119 και σημ. 19.

7. Βλ. Getty 1940, 54-5, Roche 2009, 212.

8. Βλ. Feeney 1991, 293-4 (με τη σχετική βιβλιογραφία στη σημ. 172), Day 2013, 122 και σημ. 46· πρβ. επίσης Getty 1964, 75, 81.

9. Βλ. Lebek 1976, 118, Feeney 1991, 292-3, Maes 2005, 22 και σημ. 56, Day 2013, 122 και σημ. 48.

10. Πρβ. Morford 1967, 78.

γίδα του αυτοκρατορικού ζεύγους *par excellence* (Αύγουστος – Αιβία), νομίσματα της περιόδου με αυγούστειες σημάνσεις, όσο και από σύγχρονα προς τον Λουκανό κείμενα (κυρίως τον Σενέκα, π.χ. στο *De Clementia*, και τον Καλπούρνιο Σικελό), αλλά και μεταγενέστερους συγγραφείς, όπως ο Τάκιτος, ο Σουητώνιος και ο Δίων ο Κάσσιος (πρβ. 55.10.7, 61.9.5)¹¹. Ο Νέρωνας δηλ. συχνά χαρακτηριζόταν, αλλά και αυτο-παρουσιαζόταν ως νέος Αύγουστος (*imitatio Augusti*): δήλωνε μάλιστα ρητά πως θα συνέχιζε την πολιτική του ένδοξου προκατόχου του: *ex Augusti praescripto imperaturum se professus* (Σουητ. *Νέρ.* 10.1, πρβ. επίσης Σουητ. *Νέρ.* 12, 25, Τάκ. *Χρ.* 13.4.1)¹².

Η υιοθέτηση εκ μέρους της ‘φωνής’ του Καίσαρα της δημόσιας εικόνας του Αυγούστου συνεχίζεται και με τη φράση *en, adsum victor terraque marique* (στ. 201). Ο συνδυασμός του λογότυπου *terraque marique* με ρηματικά ουσιαστικά του *vincere* (*victor*, στην περίπτωση μας) ανακαλεί τη φόρμουλα με την οποία ο Αύγουστος δηλώνει, όπως και εδώ, νίκη μετά από πολεμικές επιχειρήσεις και ως εκ τούτου το κλείσιμο του ναού του πολεμικού θεού Ιανού στη Ρώμη (Αύγ. *Ans.* 13: *cum [p]er totum i[mp]erium po[pu]li Roma[ni] terra marique es]set parta victoriis pax*, κείμενο: A.E. Cooley 2009, 72)¹³. Η τελευταία φορά που έκλεισε ο ναός του Ιανού επί Αυγούστου ήταν στο πλαίσιο της *pax* με τους Πάρθους. Ο λογότυπος αυτός μάλιστα στο πλαίσιο της *imitatio Augusti* του Νέρωνα υιοθετείται σε νόμισμα κοπής του 64 μ.Χ., επ’ ευκαιρία του σφραγίσματος και πάλι του *templum Iani* λόγω της υποταγής του Τιριδάτη και της *pax* με τους Πάρθους¹⁴. Οι όποιες θετικές συνδηλώσεις των θεϊκών επικλήσεων εκ μέ-

11. Βλ. Champlin 2003, 138-44, 307-8. Πρβ. και Neverov 1974, 80, Grant 1950, 79-87, Καρακάση 2012, 494-500.

12. Βλ. Friedrich 1976, 147, Martin 2003, 75 και σημ. 7, Esposito 2009, 33-4 και σημ. 46 στη σελ. 33.

13. Πρβ. και Devillers 2010, 311. Vs. Roche 2009, 213-4, για τον οποίον το σύνταγμα *victor terraque marique* αποτελεί ‘a bitter inversion of Augustan rhetoric concerning the securing of universal peace’.

14. Βλ. Champlin 2003, 140.

ρους του Καίσαρα αίρονται ωστόσο από την κατακλείδα της αποστροφής (στ. 200: *Roma, fave coeptis*), η οποία προηγείται μόλις ενός στίχου της φράσης *en, adsum victor terraque* και η οποία, σε επίπεδο ενδο-κειμενικής ανάγνωσης, φαίνεται να υπονομεύει αποφασιστικά την αρχική θετική εικόνα του Καίσαρα με τις ‘αυγούστειες συνδηλώσεις’ της. Η συνεκφορά ανακαλεί την προδοτική πρόταση του Πομπηίου μετά την ήττα του στα Φάρσαλα στο 8^ο βιβλίο (στ. 322)¹⁵, να ζητηθεί η βοήθεια των Πάρθων δηλ., ενός παραδοσιακού και σημαντικού εχθρού των Ρωμαίων, στο πλαίσιο της αντίστασης των συγκλητικών δυνάμεων εναντίον του Καίσαρα. Ο Καίσαρας δηλ., μολονότι μέσω της προσευχής του συσχετίζει τον εαυτό του τόσο με ήρωες και θεότητες κτίστες της Ρώμης, όσο και με τον Αύγουστο ως νικητή και εχθρό των Πάρθων, σε ενδο-κειμενικό επίπεδο ‘αποδομεί’ τη θετική αυτή εικόνα του με το να ανακαλεί τον Πομπήιο και την αντι-ρωμαϊκή συμπεριφορά του τελευταίου. Μέσω της παράκλησης *Roma, fave coeptis*, η κίνηση του Καίσαρα εναντίον της Ρώμης (ενδο-κειμενικά) ισοδυναμεί, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, με προδοτική συμμαχία με έναν προαιώνιο εχθρό των Ρωμαίων, τους Πάρθους, και έτσι ‘αποδομεί’ τη θετική αυτο-παρουσίαση του Καίσαρα ως Αυγούστου–νικητή των Πάρθων. Η συσχέτιση άλλωστε του Καίσαρα με τους Πάρθους ενισχύεται περαιτέρω από την παρομοίωση στην αρχή του αφηγηματικού τμήματος της καισαρικής προέλασης στο *Ariminum*, όπου η ταχύτητα της κίνησης του Καίσαρα παραλληλίζεται με τη βαλεαριδική σφενδόνη και το παρθικό βέλος (στ. 1.228-30). Η υπονόμηση της φωνής του Καίσαρα μόλις αρχίζει εδώ, καθώς με μεγαλύτερη συστηματικότητα και στο διακειμενικό επίπεδο κυρίως συνεχίζεται στην αφηγηματική πλαισίωση του επεισοδίου¹⁶.

15. Βλ. Wuilleumier - Le Bonniec 1962, 46, Getty 1964, 76-7, Morford 1967, 78, Ahl 1976, 171-2, 211, Bartsch 1997, 82, Sannicandro 2008, 223 και σημ. 8, Dinter 2012, 18, Tracy 2014, 25 και σημ. 20.

16. Έχει υποστηριχθεί πως ο στ. 226: *procul hinc iam foedera sunt*, τον οποίον εκφωνεί ο Καίσαρας στο τέλος του αφηγηματικού τμήματος της διάβασης του Ρουβίκωνα, ανακαλεί τον στ. 624 του 4^{ου} βιβλίου της *Αινειάδας*, όταν δηλ. η προ-

Η ‘φωνή’ του αφηγηματικού πλαισίου

Ας στραφούμε τώρα ωστόσο στα διακείμενα και τους πολιτικούς συμβολισμούς που ανακαλεί το ευρύτερο αφηγηματικό πλαίσιο, η ‘φωνή’ του εξωδιηγηματικού αφηγητή. Ενώ δηλ. ο Καίσαρας με τη δική του αφηγηματική ‘φωνή’ φαίνεται να υιοθετεί για τον εαυτό του την πολιτική εικόνα του Αυγούστου, ο επικός αφηγητής συσχετίζει τον ρωμαίο στρατηγό με τον Αννίβα, τον κατεξοχήν δηλ. εχθρό των Ρωμαίων¹⁷. Η συσχέτιση προκύπτει κατ’ αρχάς μέσω της αναφοράς στη διάβαση των Άλπεων από τον Καίσαρα (στ. 183: iam gelidas Caesar cursu superaverat Alpes), καθώς το πέρασμα της οροσειράς αυτής από τον Αννίβα το 218 π.Χ. υπήρξε για το ρωμαϊκό πνεύμα η κατεξοχήν πολεμική ενέργεια του Καρχηδόνιου στρατηγού. Η γλώσσα μάλιστα που χρησιμοποιεί ο Λουκανός, για να περιγράψει τη διάβαση των Άλπεων από τον Καίσαρα, ανακαλεί ως έναν βαθμό τη γλώσσα του Λιβίου, όταν αυτός περιγράφει την αντίστοιχη πολεμική δράση του Αννίβα (21.38.2, 21.41.15, κ.α)¹⁸ – η χρήση του συντάγματος Alpes superare σε ποικίλες συντακτικές θέσεις, για παράδειγμα.

δομένη Διδώ εύχεται αιώνη μίσος ανάμεσα στους Καρχηδόνιους και τους Ρωμαίους, nullus amor populis nec foedera sunt (βλ. Maes 2005, 20-2· πρβ. και Roche 2009, 221). Ωστόσο η επανάληψη ενός συντάγματος δύο μόνο λέξεων (foedera sunt) και μάλιστα στο πλαίσιο μίας τυποποιημένης συνεκφοράς, όπου η προστακτική μέλλοντα χρησιμοποιείται, όπως συχνά στη λατινική γραμματεία, για να προσδώσει αρχαιοπρεπές χρώμα και νομικό χαρακτήρα στον λόγο, δεν αποτελεί κατά τη γνώμη μου επαρκές υλικό διακειμενικής συσχέτισης.

17. Για την εικόνα του Καίσαρα ως νέου Αννίβα, συχνή στον Λουκανό, βλ. κυρίως Ahl 1976, 107-12, Masters 1992, 1 και σημ. 1, Narducci 2002, 191-2, 207-17, Radicke 2004, 171-2, Braund 2009, 48, Uhle 2006, 448-52, Devillers 2010, 310 και σημ. 35, Myers 2011, 409-10, Day 2013, 117-8, Tzounakas 2013, 512-3 και σημ. 11. Πρβ. επίσης κυρίως Λουκ. 1.39, 1.255, 7.282-7 (Goebel 1981, 87), 7.408-9, 7.799-803. Για τον Radicke 2004, 175-6 μάλιστα η διάβαση του Ρουβίκωνα από τον Καίσαρα έχει ως πρότυπό της τη διάβαση του Πάδου από τον Αννίβα, όπως περιγράφεται στον Λίβιο (21.47.4-5), βλ. και Rutz 1950, 151. Ο Καίσαρας του Λουκανού, κατά συνέπεια, ταυτίζεται και πάλι με τον Καρχηδόνιο στρατηγό par excellence.

18. Βλ. Roche 2009, 204.

Ο παραλληλισμός αυτός ενισχύεται περαιτέρω από την εικόνα του αφρικανικού λέοντα με τον οποίον συγκρίνεται ο Καίσαρας (στ. 205-12). Η εικόνα ενός λιονταριού που συνήθως έρχεται αντιμέτωπο με έναν βοσκό ή έναν κυνηγό αποτελεί οικείο επικό τόπο που εμφανίζεται τόσο στον Όμηρο όσο και τον Βεργίλιο¹⁹, τα δύο δηλ. βασικά επικά πρότυπα του Λουκανού. Στο πλαίσιο ωστόσο της ανάγνωσης που επιχειρείται εδώ, φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία η περιγραφή του λέοντα ως λιβυκού, δηλ. ως προερχόμενου από την περιοχή της βορείου Αφρικής, από όπου κατάγεται ο Καρχηδόνιος στρατηγός²⁰. Ο ίδιος μάλιστα ο Καίσαρας με τη δική του αφηγηματική 'φωνή' θα παραλληλίσει αργότερα στους στ. 303-5 του πρώτου βιβλίου τον εαυτό του με τον Αννίβα. Στο σημείο αυτό της υπό εξέταση αφήγησης ωστόσο ο παραλληλισμός προκύπτει με περισσότερο έμμεσο τρόπο.

Έχει πειστικώς υποστηριχθεί πως η περιγραφή του Καίσαρα στους στ. 184-5: *ingentisque animo motus bellumque futurum ceperat* έχει ως πρότυπό της, όπως καταδεικνύει η ομοιότητα στην έκφραση, τον στ. 166 του 1^{ου} βιβλίου των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου²¹. Στον στίχο αυτόν περιγράφεται η οργή του Jupiter, *ingentes animo et dignas Iove concipit iras*. Ο Δίας του οβιδιανού, υπό εξέταση χωρίου, με τον οποίον διακειμενικά συσχετίζεται ο Καίσαρας του Λουκανού, παρουσιάζεται να παρασύρεται από την οργή του κατά του Λυκάονα και ως εκ τούτου βεβιασμένα να αποφασίζει να αφανίσει το γένος των ανθρώπων. Σε αντίθεση προς τα *concilia deorum* της επικής παράδοσης, τα οποία ενισχύουν έναν επικό ήρωα και τους συντρόφους του (βλ. Anderson 1997, 168· πρβ. και σ. 173), το οβιδιανό συμβούλιο θεών συγκαλείται, για να επικυρώσει την απόφαση ενός δεσποτικού και απόμακρου Δία. Ο Jupiter του χωρίου ανακαλεί τον Αύγουστο, ενώ το υπόλοιπο συμβούλιο τους πειθήνιους συγκλητικούς πατέρες. Ο Όλυμπος επίσης περιγράφεται εν μέρει ως το θεϊκό

19. Βλ. Roche 2009, 216.

20. Βλ. Ahl 1976, 199, Braund 2009, 51, Fratantuono 2012, 26.

21. Βλ. Pichon 1912, 233, Feeney 1991, 296, Roche 2009, 27, 205.

αντίστοιχο της αριστοκρατικής συνοικίας του Παλατίνου λόφου (στ. 175-6)²². Είναι μάλιστα δυνατόν το συγκεκριμένο οβιδιανό *concilium* να ερμηνευθεί ως παρωδία του επικού μοτίβου, κατά μίμηση σατιρικού ποιήματος του πρώτου βιβλίου του Λουκιλίου²³. Ο Δίας λοιπόν του Οβιδίου, στον οποίον ‘παραπέμπει’ ο Καίσαρας του Λουκανού, είναι ένας παράλογος και αυταρχικός Jupiter, ένα παρωδούμενο σύμβολο του *princeps*. Η σατιρική παρουσίαση του συμβουλίου των θεών ανακαλεί συνάμα ένα άλλο νερόναιο ‘αντιπολιτευτικό κείμενο’ κατά του *principatus* και της αυθαιρεσίας του, την *Αποκολοκύνθωσιν* δηλ. του Σενέκα και την παρωδία του νεκρού Κλαυδίου. Οι διακειμενικές αναφορές των στίχων υπενθυμίζουν, κατά συνέπεια, χωρία που είναι δυνατόν να αναγνωσθούν ως πολιτική παρωδία και αντιπολιτευτική λογοτεχνία.

Η *Αινειάδα*, ως το κατεξοχήν ρωμαϊκό έπος, ασκεί κατά κοινή ομολογία εξαιρετικά μεγάλη επίδραση στη σύνθεση του *Bellum Civile*, καθώς το έπος του Λουκανού διαλέγεται άμεσα με το βεργιλιανό έπος, σε βαθμό μάλιστα που για κάποιους μελετητές το ποιητικό *Bellum Civile* οφείλει να αναγνωσθεί ως ένα είδος αντι-*Αινειάδας* (βλ. κυρίως Narducci 1979; 2002²⁴). Ανεξάρτητα από το αν κανείς αποδέχεται ή όχι την άποψη αυτή, στο σύνολο της βιβλιογραφίας σε κάθε περίπτωση καταφάσκει η στενή διακειμενική σχέση ανάμεσα στο *Bellum Civile* και την *Αινειάδα* και επισημαίνεται η αποφασιστική σημασία του βεργιλιανού έπους στη διαδικασία αποκωδικοποίησης του μηνύματος του νερόνιου έπους. Υπό την ερμηνευτική αυτή οπτική λοιπόν το μοτίβο του *leo saucius* στο υπό εξέταση χωρίο, η εικόνα του λέοντα, που βρίσκεται κατ’ αρχάς σε αμηχανία λόγω της επίθεσης που επίκειται (Λουκ. 1.206-7), παραπέμπει στον Τύρνο του 9^{ου} βιβλίου της *Αινειάδας* (στ. 791-6)²⁵, ο οποίος με παρόμοιο τρόπο

22. Βλ. Anderson 1997, 168-9, 172, 175. Πρβ. και Hill 1985, 176.

23. Βλ. Anderson 1997, 168.

24. Βλ. και Casali 2011, 81-2, όπου παρατίθεται περαιτέρω βιβλιογραφία. Πρβ. επίσης Wensler 1989, 253.

25. Βλ. Roche 2009, 216, Devillers 2010, 312 και σημ. 47.

παραλληλίζεται με ένα λιοντάρι σε σύγχυση, όταν επιτίθενται εναντίον του οι δυνάμεις των Τρώων. Τα λόγια από την άλλη της πατρίδος στους στ. 190-1 του χωρίου από τον Λουκανό (*quo tenditis ultra? / quo fertis mea signa, viri?*), η αναφορά δηλ. του *quo*, η επανάληψη της ερώτησης που εισάγεται με το *quo* και του συντάγματος *quo tenditis*, ανακαλούν τα λόγια του Μνησθέα στο συγκεκριμένο διακείμενο της *Αινειάδας*, τους στίχους δηλ. στους οποίους αυτός απευθύνεται προς τους Τρώες που τρέπονται σε φυγή (Βεργ. *A.* 9.781: *et Mnestheus: 'quo deinde fugam, quo tenditis?'* inquit). Ενώ δηλ. ο Καίσαρας 'παραπέμπει' στον Τύρνο του συγκεκριμένου βεργιλιανού επεισοδίου, η *Patria* με τη σειρά της 'υπενθυμίζει' τον αντίπαλο του Τύρνου, τον Τρώα Μνησθέα²⁶. Επιπλέον η εικόνα του Καίσαρα ως αφρικανικού λέοντα που απ' την οργή του εκτινάσσει τη χαιτή του (Λουκ. 1.208-9) 'παραπέμπει' συνάμα στην εικόνα του Τύρνου στους πρώτους στίχους του 12^{ου} βιβλίου της *Αινειάδας* (στ. 4-9)²⁷, όπου και πάλι ο αρχηγός των Ρουτούλων παρομοιάζεται με λιοντάρι της Καρχηδόνας που λαβωμένο παρουσιάζεται να κουνά την κόμη του. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί πως στο πλαίσιο μίας νεο-ιστορικιστικής προσέγγισης της *Αινειάδας* ο Τύρνος πειστικά ερμηνεύτηκε ως ο κατεξοχήν

26. Πρβ. Maes 2005, 15-6, ο οποίος πειστικά υποστηρίζει πως στο βεργιλιανό έπος, όπως άλλωστε και στην περίπτωση της *Patria* του Λουκανού, ο λογότυπος *quo tenditis* εμφανίζεται σε σκηνές (5.670, 8.113, 9.781) στις οποίες κάποιος επικός ήρωας (Ιούλος, Πάλλας, Μνησθέας αντίστοιχα) διαβλέπει στα σχέδια άλλων χαρακτήρων της επικής αφήγησης σημαντικό κίνδυνο ή επικίνδυνη μορφή. Βλ. και Peluzzi 1999, 129.

27. Βλ. Getty 1940, 56, Wuilleumier - Le Bonniec 1962, 47, Morford 1967, 79 και σημ. 1, Ahl 1976, 105-6, Lebek 1976, 120-1, von Albrecht 1999, 240, Narducci 2002, 201-4, Radicke 2004, 174 και σημ. 76, Casamento 2005, 90-1 και σημ. 77, Jhale 2006, 448, Sannicandro 2008, 224 και σημ. 10, Roche 2009, 216, Devillers 2010, 312 και σημ. 47, Day 2013, 125. Το μοτίβο του λέοντος απαντά επίσης τρεις φορές ακόμη στην *Αινειάδα* του Βεργιλίου, 9.339-41, 10.454-6, 10.723-8· πρβ. και Grant 2012, 85-6. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις ωστόσο δεν έχουμε το μοτίβο του *leo saucius*, αλλά απλώς χρήση της παρομοίωσης του λιονταριού, για να αποδείξει η ορμητικότητα και η αγριότητα του επιτιθέμενου επικού ήρωα (δηλ. των Νίβου, Τύρνου και Μεζεντίου αντίστοιχως).

εχθρός του Αυγούστου, δηλ. ως ο Μάρκος Αντώνιος²⁸. Η ‘αυγούστεια φωνή’ του επικού ‘ήρωα’ ‘αποδομείται’ από τους ‘αντι-αυγούστειους’ συμβολισμούς του βεργιλιανού διακειμένου της αφηγηματικής πλαισίωσης.

Το απώτερο ιλιαδικό διακείμενο, τέλος, συμβάλλει επίσης με τη σειρά του στην παρουσίαση του Καίσαρα ως αντι-Αινεία· η παρομοίωση του πληγωμένου, αλλά αντεπιτιθέμενου λέοντα απαντά στο 20^ο βιβλίο (στ. 164-75)²⁹ επίσης, στο επεισόδιο δηλ., στο πλαίσιο του οποίου ο Αχιλλέας παρομοιάζεται ως λέοντα να βαδίζει εναντίον του Αινεία. Το ιλιαδικό μάλιστα αυτό επεισόδιο φαίνεται να αποτελεί άμεσο πρότυπο του υπό εξέταση χωρίου, όπως προκύπτει από μία σειρά λεπτομερειών, κοινών στις δύο αφηγήσεις, καθώς και στα δύο κείμενα γίνεται λόγος για έναν λέοντα που α) αποφεύγει κατ’ αρχάς τη σύγκρουση (*Il.* 24.166-7, *Λουκ.* 1.206-7), β) δέχεται επίθεση με δόρυ (*Il.* 24.167-8, *Λουκ.* 1.210-1), γ) επιτίθεται γεμάτος οργή, η οποία εκδηλώνεται με το χτύπημα της ουράς και τα απειλητικά του σαγόνια (*Il.* 24.168-71, *Λουκ.* 1.208-10) και δ) βαδίζει, τέλος, πληγωμένος εναντίον των εχθρών του, χωρίς να φοβάται για τον θάνατό του (*Il.* 24.171-3, *Λουκ.* 1.210-2). Ο Καίσαρας ακόμη μία φορά παραλληλίζεται με μορφές εχθρικές προς τον Αινεία³⁰. Οι συγκεκριμένοι μάλιστα διακειμενικοί ήρωες (Τύρνος, Αχιλλέας) και ο πρόωρος θάνατός τους στο πλαίσιο του επικού κύκλου που ανήκουν, όπως άλ-

28. Βλ., π.χ., Smith 2005, 220. Πρβ. και Hardie 1998, 93 και σημ. 167.

29. Βλ. επίσης Getty 1940, 56, Willeumier - Le Bonniec 1962, 47, Morford 1967, 79 και σημ. 1, Lebek 1976, 120, Radicke 2004, 174 και σημ. 76, Roche 2009, 216, Day 2013, 125. Το χωρίο 5.134-43 της *Ιλιάδας* (πρβ. Roche loc. cit. και Tarrant 2012, 85-6), στο οποίο γίνεται λόγος για την παρομοίωση του Διομήδη με έναν πληγωμένο λέοντα, δεν φαίνεται να είναι ακριβές παράλληλο του υπό συζήτηση χωρίου από τον Λουκανό, καθώς οι σαφείς δομικές και θεματικές αντιστοιχίες που διαπιστώνονται ανάμεσα στον *leo saucius* του Λουκανού και την παρομοίωση του 20^{ου} βιβλίου της *Ιλιάδας* (βλ. ανωτ.) ελλείπουν από την 5^η ιλιαδική ραψωδία.

30. Βλ. Lebek 1976, 121, Day 2013, 125. Πρβ. και Fratantuono 2012, 24.

λωστε και η εικόνα του νεκρού *leo saucius*³¹, είναι δυνατόν να ερμηνευθούν περαιτέρω ως ιστορικοί συμβολισμοί της τελικής δολοφονίας του Καίσαρα.

Τους ίδιους ιστορικούς συμβολισμούς ενός πρώιμου τέλους φέρει και το επόμενο διακεείμενο, το επεισόδιο της εξόντωσης των Φαβίων στο δεύτερο βιβλίο των *Fasti* του Οβιδίου (2.193-242), το οποίο, όπως ορθώς υπεστήριξε ο M. Leigh (1997, 109 και σημ. 49· πρβ. και σ. 218 και σημ. 69³²), επηρέασε τον Λουκανό στην περιγραφή της διάβασης του Ρουβίκωνα. Η εικόνα ενός μικρού ποταμού που φουσκώνει και γίνεται ορμητικός τον χειμώνα (Κρεμέρας (Οβ. *Fast.* 2.205-6), Ρουβίκωνας (Λουκ. 1.213-9)) λόγω της βροχόπτωσης και του χιονιού που λιώνει (Οβ. *Fast.* 2.219-20³³, Λουκ. 1.217-9) σε συνδυασμό με την παρομοίωση του επιτιθέμενου λιβυκού λέοντα (Οβ. *Fast.* 2.209-10, Λουκ. 1.205-12) καταδεικνύουν τη διακειμενική σχέση ανάμεσα στον (ελεγειακό/επικό) Οβίδιο και τον (επικό) Λουκανό. Ο Λουκανός εστιάζει στη στρατιωτική δράση του Καίσαρα και των στρατιωτών του στον χειμαρρώδη Ρουβίκωνα, όπως ακριβώς ο Οβίδιος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Φαβίων κοντά στον οιδαλέο Κρεμέρα, ενώ ο *dux* του Λουκανού επιτίθεται σαν λιοντάρι, όπως άλλωστε και οι Φάβιοι κατά των Βηίων. Παρά την επική τους αυτοθυσία και αυταπάρνηση, οι 306 Φάβιοι, ο οποίοι θυσιάστηκαν αναλαμβάνοντας από μόνοι τους την επίθεση κατά των Βηίων, δεν αποτελούν θετικά σημασιοδοτημένα πρότυπα, στο πλαίσιο της αφήγησης του Οβιδίου, καθώς το έλλειμμα της *moera* που τους χαρακτηρίζει,

31. Βλ. von Albrecht 1970, 287. Πρβ. επίσης Masters 1992, 2 και σημ. 5, Leigh 1997, 217-8 και σημ. 69 vs. Day 2013, 125 και σημ. 55.

32. Βλ. και Lebek 1976, 120 και σημ. 20.

33. Βλ. Robinson 2011, 191, όπου πειστικά επισημαίνεται η ομοιότητα ανάμεσα στην περιγραφή του ορμητικού Κρεμέρα από τη μία και του ρεύματος με το οποίο παραλληλίζεται η ορμητικότητα των Φαβίων από την άλλη (στ. 219-24). Η παρομοίωση της δράσης των *Fabii* λειτουργεί δηλ. ως ένα είδος αντανάκλασης της εικόνας του Κρεμέρα.

όπως άλλωστε και τον Καίσαρα στον Λουκανό, σε αντίθεση προς την *cunctatio* του επιφανούς απογόνου τους κατά τον β' καρχηδονιακό πόλεμο (Q. Fabius Maximus, ο γνωστός και ως *Cunctator*), αποτελεί ουσιαστικά και την αιτία του αφανισμού τους (ηττήθηκαν το 477 π.Χ. με ενέδρα, πρβ. Λίβ. 2.48.7-50.11)³⁴. Όπως μάλιστα παρατηρεί ο B. Harris (1991, 150-68), η επική ορμή των Φαβίων υπονομεύεται σε διακειμενικό επίπεδο από τον ίδιο τον Οβίδιο, καθώς η αφήγηση ανακαλεί αρνητικά σημασιοδοτημένες συμπεριφορές στο βεργιλιανό έπος (την ολέθρια επιχείρηση των Νίσου-Ευρυάλου, τη μανία του Μεξεντίου, κ.ά).

Σε επίπεδο πολιτικών συμβολισμών η *domus Fabia*, που αναλαμβάνει μόνη της την υπεράσπιση της Ρώμης, μπορεί να λειτουργήσει ως ευανάγνωστος συμβολισμός της *domus Augusta* σε ρόλο υποστηρικτικό της πολιτείας κατά τα ύστερα χρόνια του Αυγούστου³⁵. Ο Καίσαρας του Λουκανού λοιπόν συσχετίζεται και πάλι με επικές μορφές πολιτικού χαρακτήρα, οι οποίες ωστόσο παρουσιάζονται αποδυναμωμένες (σε διακειμενικό επίπεδο επίσης), στο πλαίσιο της ελεγειακής αφήγησης του Οβιδίου. Τέλος, όπως ορθά κατέδειξε η E. Fantham (1983, 213-4), η αφήγηση των Φαβίων στη μορφή που παραδίδεται σήμερα φαίνεται να αποτελεί το αποτέλεσμα της τελικής επεξεργασίας του κειμένου κατά τα χρόνια της εξορίας του ποιητή στους Τόμους της Μαύρης Θάλασσας. Επιπλέον ο Maximus, τον οποίον αποστρέφεται ο Οβίδιος στον στ. 241, είναι κατά πάσα πιθανότητα ο Paullus Fabius Maximus, φίλος του ποιητή, ο οποίος αποτελεί συνάμα ένα οικείο παράδειγμα αντίστασης κατά της τυραννικής εξουσίας της αυτοκρατορικής αυλής, του Τιβερίου πιο συγκεκριμένα, και τον οποίον, όπως σωστά παρατηρεί ο A. Barchiesi (1997, 144-52), ο Οβίδιος παρακινεί μέσω ενός κωδικοποιημένου λογοτεχνικού μηνύματος σε επαγρύπνηση, περίσκεψη και επιφυλακτική δράση (σε αντίθεση προφανώς προς το παράδειγμα των προγόνων του). Ο Λουκανός, κα-

34. Πρβ. Robinson 2011, 187-8.

35. Βλ. Robinson 2011, 185.

τά συνέπεια, επιλέγει να ‘παραπέμψει’ σε ένα αυγούστειο κείμενο ενός ποιητή θύματος της αυτοκρατορικής εξουσίας, τη στιγμή μάλιστα που αυτός επιπλέον προτρέπει τον *amicus* του για σώφρονα πολιτική συμπεριφορά, που θα του διασφαλίσει (σε αντίθεση προς την απονενοημένη ορμητικότητα των προγόνων του) την επιβιώσή του στο πλαίσιο της πολιτικής αρένας του πρώιμου Ιουλιο-Κλαυδιανού *principatus*.

Ένα επιπλέον διακείμενο αρνητικών συνδηλώσεων για τον *leo saucius*/Καίσαρα του Λουκανού εντοπίζεται στην τραγωδία του Σενέκα *Oedipus*, στ. 919-20³⁶. Στην αρχή της αγγελικής ρήσης της πέμπτης πράξης, στην οποία περιγράφεται η αυτο-τύφλωση του μιασμένου Οιδίποδα, ο *nuntius* παρομοιάζει τον μιαιρό βασιλιά των Θηβών, μετά τη συνειδητοποίηση του *nefas* που έχει διαπράξει, με ένα λιοντάρι της Λιβύης. Οι παραλληλίες στην αφήγηση των δύο χωρίων είναι σαφείς: και στις δύο περιπτώσεις γίνεται λόγος για έναν οργισμένο λέοντα (Σεν. *Οιδ.* 919-20, Λουκ. 1.207) στους αγρούς της Λιβύης (Σεν. *Οιδ.* 919: *qualis per arva Libycus insanit leo*, Λουκ. 1.205-6), με ορθωμένη τη χαιτή του (Σεν. *Οιδ.* 920: *fulvam minaci fronte concutiens iubam*, Λουκ. 1.209-10). Στον Σενέκα ο Οιδίποδας αποτελεί τυπική περίπτωση ενός τυράννου-βασιλιά. Είναι εν γένει ο κύριος φορέας της αρνητικά σημασιοδοτημένης έννοιας του *nefas*, που για τους Ρωμαίους ήδη από την περίοδο των τριανδριών και των πρώιμων αυγούστειων χρόνων αποτελεί ευανάγνωστο συνώνυμο του εμφύλιου πολέμου³⁷, είναι ο προπάτορας των εμφύλιων συρράξεων, τις οποίες σε μυθολογικό επίπεδο παραδειγματοποιεί η σύγκρουση ανάμεσα στους γιους του, Ετεοκλή και Πολυνείκη (πρβ. Σεν. *Φοίν.* 334-47, 353-5). Ο τρόπος μάλιστα παρουσίασης του βασιλιά των Θηβών στον *Oedipus* θυμίζει, όπως ορθώς υποστηρίζει ο A. Boyle 2011,

36. Βλ. Getty 1940, 56, Wuilleumier - Le Bonniec 1962, 47, Morford 1967, 79 και σημ. 1, Lebek 1976, 121 και σημ. 21, Day 2013, 125 και σημ. 56. Πρβ. και Schiesaro 2003, 124-6.

37. Βλ. Ganiban 2007, 34-5.

Ixxii: ‘πορτρέτο ενός αυτοκράτορα της Ιουλιο-Κλαυδιανής δυναστείας, φιλοτεχνημένο από τον Τάκιτο – a Tacitean portrait of a Julio-Claudian emperor’. Για κάποιους μάλιστα μελετητές, κατά τη γνώμη των οποίων η τραγωδία δεν αποτελεί πρώιμο δράμα, αλλά γράφτηκε μετά το 59 μ.Χ., ο Οιδίπους του Σενέκα αποτελεί ευανάγνωστη πολιτική αλληγορία του μητροκτόνου Νέρωνα (στ. 1044-5)³⁸. Αν η υπόθεση αυτή για τη χρονολόγηση της τραγωδίας είναι σωστή και αν ο Λουκανός επηρεάστηκε, όσον αφορά στην περιγραφή του δικού του τραυματισμένου λέοντα, από το σχετικό χωρίο στον *Οιδίποδα* του Σενέκα, τότε ο Καίσαρας του Λουκανού και πάλι διακειμενικά συνδέεται με αρνητικά σημασιοδοτημένες μορφές: στην υπό εξέταση περίπτωση με τον μολυσμένο Οιδίποδα, πριν αυτός αυτο-τυφλωθεί, τον αρνητικά σημασιοδοτημένο τύραννο-princeps των Ιουλίων και Κλαυδίων, πιθανόν τον ίδιον τον μητροκτόνο Νέρωνα³⁹.

Η περιγραφή της ‘αυτοκτονικής’ συμπεριφοράς του πληγωμένου λέοντα, ο οποίος παρουσιάζεται να αψηφά το τραύμα του και ως εκ τούτου και λόγω της μανίας του να κάνει το όπλο που τον πλήγωσε να τον διαπεράσει κατά μήκος όλου του σώματός του (στ. 212: *per ferrum tanti securus vulneris exit*), έχει ως πρότυπό της, όπως σωστά παρατηρεί ο P. Roche (2009, 29· πρβ. και σ. 218), την αναφορά του Σενέκα στην εκδήλωση της οργής των βαρβαρικών δυνάμεων στο *de Ira* (Διάλ. 5.2.6). Στο σημείο αυτό ωστόσο ο φιλόσοφος αντιπαράβλλει τις ρωμαϊκές δυνάμεις προς τις δυνάμεις των βαρβάρων στη μάχη, οι οποίοι διαγράφονται με αρνητικό τρόπο ως αυτο-καταστροφικοί, καθώς «με χαρά δέχονται τραύματα (*gaudent feriri*), πέφτουν

38. Βλ. Fitch 2004, 7 και σημ. 1. Πρβ. επίσης Boyle 2011, lxxii-lxxiii.

39. Θα ήθελα στο σημείο αυτό να επισημάνω τη μεγάλη σημασία των *recitationes*, δηλ. των απαγγελιών διαφόρων λογοτεχνικών κειμένων, πριν από την τελική δημοσίευσή τους, ως μηχανισμού της λογοτεχνικής *imitatio* κατά τη νεράνεια περίοδο. Υπό την οπτική δηλ. αυτή ο Λουκανός (και τανάπαλιν) θα μπορούσε να είχε επηρεασθεί από την περιγραφή του *leo saucius* στον *Οιδίποδα* του Σενέκα, την οποία είχε ακούσει στο πλαίσιο μιας *recitatio*, αλλά δεν την είχε ακόμη αναγνώσει ως εκδομένο κείμενο.

πάνω στο σπαθί (*instare ferro*), ρίχνονται πάνω στο δόρυ (*tela corpore urgere*) και χάνονται από τραύμα που οι ίδιοι προκάλεσαν στον εαυτό τους (*per suum vulnus exire*)». Η ομοιότητα ανάμεσα στη συμπεριφορά του λέοντα του Λουκανού και των βαρβάρων του Σενέκα είναι εμφανής και ενισχύεται στο γλωσσικό επίπεδο επίσης, λόγω της ομοιότητας της έκφρασης. Το αποτέλεσμα ωστόσο της διακειμενικής αυτής συσχέτισης είναι πως ο Καίσαρας, τη στιγμή της διάβασης του Ρουβίκωνα, χαρακτηρίζεται ως βάρβαρος, ως μη Ρωμαίος, ο οποίος μάλιστα επιτίθεται σε Ρωμαίους, ως *hostis patriae* δηλ.

Στο επίπεδο της ενδο-κειμενικής ανάλυσης η συνεκφορά *colligit iram* (στ. 207) σε συνδυασμό με την αναφορά στη Λιβύη (*Libyes*, στ. 206) παραπέμπουν στο 2^ο βιβλίο του *Bellum Civile*, και πιο συγκεκριμένα στην περιγραφή του α' εμφυλίου πολέμου της ύστερης δημοκρατίας από έναν ηλικιωμένο βετεράνο-αφηγητή (στ. 93)⁴⁰. Στο πλαίσιο λοιπόν της περιγραφής της πρώτης φάσης της εμφύλιας σύρραξης, ο Λουκανός αναφέρεται στα χρόνια της δράσης του Μαρίου στην Αφρική και τον παρουσιάζει στον στ. 93 (*Libycas ibi colligit iras*) να αναπτύσσει αισθήματα μίσους κατά της Ρώμης, όμοια με αυτά της προαιωνίου εχθρού της, Λιβύης⁴¹, της Καρχηδόνας δηλ. (με βασικό της εκπρόσωπο, 'συνεκδοχικό ήρωά' της (όρος του P. Hardie 1993), τον Αννίβα) και της διαδόχου της Νουμιδίας, του βασιλείου του Ιουγούρθα. Μέσω της γλωσσικής *imitatio* ο Καίσαρας του επεισοδίου της διάβασης του Ρουβίκωνα συσχετίζεται με τον Μάριο του 2^{ου} βιβλίου, έναν άλλον *hostis patriae*, ο οποίος ωστόσο παρουσιάζεται παράλληλα ως νέος Αννίβας/Ιουγούρθας, παρά την ήττα του τελευταίου από τις δυνάμεις του Μαρίου. Η 'αποδόμηση' του Καίσαρα ως νέου Αννίβα επιτυγχάνεται εδώ μέσω ενδο-κειμενικών παραλληλισμών.

Ο Καίσαρας συνεπώς του αφηγηματικού πλαισίου συσχετίζεται

40. Βλ. Fantham 1992, 98, Casamento 2005, 90-1, 109 και σημ. 24, Lowe 2010, 133, Bernstein 2011, 276 και σημ. 54, Myers 2011, 409-10.

41. Πρβ. Lowe 2010, 132.

με ιστορικές και λογοτεχνικές μορφές εχθρικές προς τη Ρώμη και τον μυθικό ιδρυτή της Αινεία, δηλ. τον Αχιλλέα, τον Αννίβα και τον Τύρνο, αλλά επίσης και με τους αυτο-καταστροφικούς Φαβίους των οβιδιανών *Fasti*, τον δεσποτικό princeps του οβιδιανού έπους και της τραγωδίας του Σενέκα, τους *hostes patriae* στο πεδίο της μάχης. Ενώ λοιπόν η ‘φωνή’ του ίδιου του Καίσαρα επικαλείται τον Αινεία (έναν οικείο δηλ. συμβολισμό του (βεργυλιανού) Οκταβιανού, ανάμεσα σε άλλα), τους εφέστιους θεούς του και την ιερή φλόγα της εστίας του, ο Καίσαρας της ‘φωνής’ του επικού αφηγητή παρουσιάζεται ως αντι-Αινείας⁴², ως νέος ιλιαδικός Αχιλλέας, τη στιγμή μάλιστα που αυτός επιτίθεται στον Αινεία, τον μετέπειτα γεννήτορα των Ρωμαίων, ως νέος βεργυλιανός Τύρνος που προξενεί μεγάλες καταστροφές στο Τρωικό στρατόπεδο και θέτει έτσι αποφασιστικά εν αμφιβόλω τη γένεση του ρωμαϊκού γένους.

Οι αρνητικές συνδηλώσεις ωστόσο του ευρύτερου αφηγηματικού πλαισίου δεν σταματούν εδώ. Οι μελετητές επεσήμαναν διάφορα βεργυλιανά, κατά κύριο λόγο, παράλληλα για την ‘επιφάνεια’ της προσωποποιημένης πατρίδας, η οποία στο συγκεκριμένο χωρίο λαμβάνει κατά πάσα πιθανότητα τη μορφή της Κυβέλης (πρβ. Βεργ. *A.* 6.785)⁴³ / Τύχης⁴⁴ με το πυργωτό της στέμμα: το φάσμα π.χ. του αιμόφυρτου Έκτορος, ο οποίος συμβουλεύει τον Αινεία στον ύπνο του να εγκαταλείψει την Τροία (στ. 2.268-97), η επιφάνεια της Venus στον γιο της Αινεία (στ. 2.589-620), το είδωλο της νεκρής Κρέουσας, που προμηνύει το μελλοντικό μεγαλείο του συζύγου της Αινεία (στ. 2.771-89), η φωνή του νεκρού Πολυδώρου προς τον Αινεία στους θάμνους της θρακικής γης (στ. 3.22-68), οι συμβουλές των Penates προς τον κοιμώμενο Αινεία να πορευθεί στην Εσπερία (στ. 3.147-71), ο Απόλλων με τη μορφή του Βούτη και οι συμβουλές του προς τον

42. Πρβ. και Thompson – Bruère 1968, 9.

43. Βλ. κυρίως Getty 1964, 78-81, Thompson – Bruère 1968, 6-7, Peluzzi 1999, 141-9, Maes 2005, 4 και σημ. 12, Moretti 2007, 4-5, Aguirre 2008, 40, Sannicandro 2008, 227, Roche 2009, 208, Myers 2011, 413 και σημ. 56, Fratantuono 2012, 23.

44. Βλ. Moretti 2007, 5-7.

Ασκάνιο να απόσχει της επικείμενης πολεμικής σύρραξης (στ. 9.638-58)⁴⁵. Ωστόσο δεν λείπουν και οι μελετητές εκείνοι που θεωρούν πως το πρότυπο του χωρίου θα μπορούσε να είναι επίσης ιλιαδικό (η επιφάνεια, λ.χ., της Αθηνάς στον Αχιλλέα, 1.194-218, πρβ. και 21.211 κ.ε. (Αχιλλέας-Σκάμανδρος))⁴⁶, εννιανό (συνομιλία του Σκιπίωνα με την Patria, πρβ. Κικ. *Fin.* 2.106)⁴⁷, οβιδιανό (Οβ. *Fast.* 2.503-5)⁴⁸ ή πως ο Λουκανός θα μπορούσε να είχε αντλήσει την έμπνευσή του από κείμενα ρητορικού (*Ρητορ. προς Ερρέν.* 4.53.66 και η *conformatio* της Patria)⁴⁹, επιστολογραφικού ([Σαλ.] *Ad Caesarem senem de re publica* 13 και ο διάλογος της Patria και των parentes με τον Καίσαρα)⁵⁰, φιλοσοφικού (Πλάτ. *Κρίτ.* 50b-54d και οι νόμοι ως προσωποποιημένες οντότητες)⁵¹ ή ιστοριογραφικού / βιογραφικού χαρακτήρα (Λίβ. 2.40.4-9 και το επεισόδιο της επιτιμητικής στάσης της Βετουρίας έναντι της προδοτικής στάσης του γιου της, Κοριολανού⁵², Λιβ.

45. Βλ. κυρίως Thompson – Bruère 1968, 6-7, Gagliardi 1989, 73, Masters 1992, 1-2 και σημ. 4 (με τη σχετική βιβλιογραφία), Peluzzi 1999, 128-31, Moretti 2007, 4, Anzinger 2007, 125, Penwill 2009, 89, Sannicandro 2008, 222 και σημ. 3, 4, 225, Roche 2009, 23, 205-6. Η σκηνή της προσωποποιημένης πατρίδας στο 1^ο βιβλίο του *Bellum Civile* φαίνεται πως στηρίζεται εν γένει στην τυπολογία σκηνών μεταβίβασης (θείου) μηνύματος (*message scene*) του βεργιλιανού έπους, βλ. Maes 2005, κυρίως 6-13, 23.

46. Βλ. Narducci 1980, 175, Lausberg 1985, 1589, Peluzzi 1999, 130, Devillers 2010, 303 και σημ. 1. Πρβ. επίσης Green 1991, 238-9 για τη σχέση του χωρίου στον Λουκανό με τη Θέτιδα και τον Αχιλλέα της πρώτης ιλιαδικής ραψωδίας (1.365-427), αλλά και το όνειρο του Αγαμέμνονα στο 2^ο βιβλίο (2.23-4). Ο Penwill 2009, 89 και σημ. 18, τέλος, προτείνει ως ένα περαιτέρω παράλληλο χωρίο την έκκληση της Εκάβης προς τον Έκτορα στο 22^ο βιβλίο της *Ιλιάδας*.

47. Βλ. Frings 1995, 118, Peluzzi 1999, 132, Devillers 2010, 303 και σημ. 1.

48. Βλ. Peluzzi 1999, 130.

49. Βλ. Jal 1963, 306, Narducci 1980, 175-6, Peluzzi 1999, 131, Radicke 2004, 173, Moretti 2007, 4, Devillers 2010, 303 και σημ. 1.

50. Βλ. Jal 1963, 306, Peluzzi 1999, 132, Devillers 2010, 303 και σημ. 1.

51. Βλ. Narducci 1980, 175 και σημ. 4.

52. Βλ. Henderson 1988, 139-40, Sannicandro 2008, 226-9.

21.22.6-9 και το όνειρο του Αννίβα στην περιοχή του Έβρου⁵³. Πρβ. επίσης Σουητ. *Κλαύδ.* 1.2, Δ.Κ. 55.1.3-4 και την αντίσταση μίας άλλης γυναικείας μορφής, μη Ρωμαίας στην περίπτωση αυτή, εναντίον της κίνησης του Δρούσου⁵⁴, αλλά και γυναικείες μορφές εθνογραφιών της Γερμανίας, όπως αυτές που σκιαγραφούνται αργότερα στον Τάκιτο για παράδειγμα (*Γερμ.* 17)⁵⁵⁵⁶.

Η εικόνα αυτή της προσωποποιημένης πατρίδας του Λουκανού που προσπαθεί να αποτρέψει έναν πολίτη από αντι-ρωμαϊκή συμπεριφορά δεν εμφανίζεται σε καμία άλλη ιστορική / λογοτεχνική πηγή της διάβασης του Ρουβίκωνα⁵⁷. Παρά τις όποιες ομοιότητες της με τις παραπάνω σκηνές παραπέμπει κυρίως στον πρώτον *Κατὰ Κατιλίαν*.

53. Βλ. Sannicandro 2008, 225, Devillers 2010, 304-5, 310.

54. Βλ. Narducci 1980, 177-8, Radicke 2004, 173' πρβ. και Sannicandro 2008, 225, Penwill 2009, 88-9 και σημ. 18, Devillers 2010, 307-9. Για την άποψη πως στο συγκεκριμένο χωρίο του *Bellum Civile* ο Λουκανός επηρεάστηκε προφανώς από τις παραπάνω ανεκδοτολογικές ιστορίες σχετικά με τον Δρούσο, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελούν το αντικείμενο της αφήγησης τόσο του 142^{ου} βιβλίου του *Ab Urbe Condita* του Λιβίου όσο και του ποιήματος του Albinovanus Pedo προς τιμήν του Γερμανικού, γιου του Δρούσου, βλ. και Peluzzi 1999, 141, Devillers 2010, 308.

55. Βλ. Narducci 1980, 177-8' πρβ. και Peluzzi 1999, 141-2, Aguirre 2008, 50, Devillers 2010, 308 και σημ. 20.

56. Η Brisset 1964, 87 πειστικά διαβλέπει στο χωρίο επίδραση της προπαγάνδας της πομπηιανής παράταξης, σύμφωνα με την οποία η συγκλητική διακυβέρνηση ταυτίζεται με τη Ρώμη' βλ. και Gagliardi 1976, 83. Η Peluzzi 1999, 140-1 επίσης πειστικά υποστηρίζει πως το επεισόδιο της προσωποποιημένης πατρίδας λειτουργεί ως αντίβαρο σε προπαγανδιστικού χαρακτήρα αφηγήσεις, όπου το υπερφυσικό τίθεται στην υπηρεσία του Καίσαρα, πρβ. και Devillers 2010, 304 και σημ. 8. Για το επεισόδιο ως αντιστροφή του μοτίβου της νικήτριας *Urbs* έναντι των εξωτερικών εχθρών της, βλ. επίσης Peluzzi 1999, 141. Για μία πλούσια επισκόπηση του status quaestionis όσον αφορά στα πρότυπα του Λουκανού στο πλαίσιο του χωρίου της προσωποποιημένης πατρίδας, βλ. κυρίως Peluzzi 1999, 128-37. Τέλος, ο Aguirre 2008, 31-60 υποστηρίζει, μέσω μίας εκτενούς συγκριτικής μελέτης, πως το υπό εξέταση χωρίο ανήκει σε ένα γραμματειακό είδος που ο ίδιος περιγράφει ως 'Hero-Lady encounters' (βλ. ιδ. σελ. 59).

57. Βλ. Tucker 1988, 247-8.

(*In Catilinam*) λόγο του Κικέρωνα⁵⁸, στην παραγ. 18 πιο συγκεκριμένα, όπου, όπως στο χωρίο του Λουκανού, η *Patria* και πάλι στο πλαίσιο μίας ρητορικού χαρακτήρα προσωποποίησης στον λόγο του Κικέρωνα μέμφεται την αντι-ρωμαϊκή στάση του Κατιλίνα και ως εκ τούτου ζητά την απομάκρυνσή του. Ο Καίσαρας συνεπώς με τον τρόπο αυτόν παρουσιάζεται επίσης ως νέος Κατιλίνας, και μάλιστα όχι ως ο νέος Κατιλίνας του Σαλλουστίου, ο οποίος παρά το *malum pravumque ingenium* (Σαλ. *Κατ.* 5) διαθέτει ποιότητες που τον καθιστούν αμφίσημο χαρακτήρα και ενίοτε του προσδίδουν μία σχεδόν ηρωϊκή διάσταση, αλλά ως νέος κικερώνειος Κατιλίνας, δηλ. ως η πεμπτουσία του εξαιρετικά αρνητικά σημασιοδοτημένου εσωτερικού εχθρού που παρουσιάζεται να οδηγεί, όπως ο Καίσαρας, την πόλη σε ολέθρια εμφύλια σύρραξη. Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, έχει πειστικά υποστηριχθεί πως η Ρώμη του Λουκανού λαμβάνει τη μορφή της Κυβέλης, μίας θεότητας δηλ. άμεσα συνδεδεμένης με την αυγούστεια ιδεολογία και το πρόγραμμα θρησκευτικής πολιτικής του Αυγούστου. Στο 6^ο βιβλίο της *Αινειάδας* για παράδειγμα και στο πλαίσιο της πανηγυρικού χαρακτήρα προφητείας του Αγκίση προς τον γιο του Αινεία στον Κάτω Κόσμο, όπου προμαντεύεται το μελλοντικό μεγαλείο της Ρώμης, αποκορύφωμα του οποίου είναι ο *principatus* του Αυγούστου, γίνεται λόγος και για τη *Magna Mater* επίσης (στ. 785-7). Όπως μάλιστα πειστικά κατέδειξε ο R. Getty (1950, 1-12), ο Βεργίλιος στο υπό συζήτηση χωρίο της *Αινειάδας* συσχετίζει τη Ρώμη, που είναι ευτυχής για τον κατεξοχήν απόγονό της, τον Αύγουστο (*felix prole virum*, στ. 784), με την Κυβέλη, η οποία επίσης περιγράφεται ως χαρούμενη για τον δικό της γιο, τον Jupiter (*laeta deum partu*, στ. 786)⁵⁹. Ο ίδιος μάλιστα ο Αύγουστος φρόντισε για την ανόρθωση του ναού της Κυβέλης στον Παλατίνο λόφο, μετά την καταστροφική πυρ-

58. Βλ. Wuilleumier - Le Bonniec 1962, 44, Morford 1967, 78, Grimal 1970, 56, Frings 1995, 119, Boëls-Janssen 1995, 31, Peluzzi 1999, 131, Sannicandro 2008, 225, Penwill 2009, 87 και σημ. 17, Devillers 2010, 303 και σημ. 1, Bernstein 2011, 261. Πρβ. και Lebek 1976, 117 και σημ. 14.

59. Βλ. και Getty 1964, 78-9.

καγιά του 3 μ.Χ.⁶⁰. Η Κυβέλη λοιπόν ως θεότητα φέρει σαφείς αυγούστειες συνδηλώσεις και ως εκ τούτου η λειτουργία της, στο υπό εξέταση χωρίο του Λουκανού, ως η *patria-Roma* που προσπαθεί να ελέγξει την καταστροφική δράση του Καίσαρα καταδεικνύει ακόμη μία φορά τη λειτουργία του Καίσαρα ως αντι-Αυγούστου.

Πολιτική και Ιδεολογία –Υπαινικτική Κριτική του Princeps / Principatus;

Είναι αλήθεια πως στο σύνολο της *Φαρσαλίδας* διαπιστώνεται μία αρνητική στάση έναντι του Καίσαρα, και στο πλαίσιο της ευρύτερης αυτής τακτικής θα μπορούσε να ενταχθεί και η παρούσα υπονόμηση της ‘φωνής’ του Καίσαρα από τη ‘φωνή’ της αφηγηματικής πλαισίωσης. Στο υπό εξέταση χωρίο ωστόσο η υπονόμηση αφορά έναν Καίσαρα του οποίου η ‘φωνή’ τον συσχετίζει με την αυτοκρατορική ιδεολογία, τη μορφή και την πολιτική του Αυγούστου (Αινείας), του προτύπου δηλ. της δημόσιας εικόνας του νερόνιου principatus. Η υπονόμηση μάλιστα αυτή επιτελείται εν πολλοίς μέσω της υιοθέτησης εκ μέρους του επικού αφηγητή είτε διακειμένων με σαφείς ‘αντι-αυγούστειους συμβολισμούς’ (συσχέτιση, λ.χ., του Καίσαρα με τον βεργιλιανό Τύρνο ή την οβιδιανή *gens Fabia*, παραπομπή σε κείμενα ‘αντιπολιτευτικού χαρακτήρα’ εναντίον της αυθαιρεσίας του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος) είτε λογοτεχνικών προτύπων στην υπηρεσία προφανώς της ‘αντι-νερόνιας προπαγάνδας’ (Οιδίποδας στην ομώνυμη τραγωδία του Σενέκα) ή αντι-ρωμαϊκού χαρακτήρα εν γένει (Ανίβας του Λιβίου, Κατιλίνας του Κικέρωνα, Αχιλλέας της ομηρικής *Ιλιάδας*).

Μήπως έχουμε λοιπόν εδώ ένα δείγμα κρυπτικής αντιπαράθεσης του Λουκανού προς τον Νέρωνα ή το αυτοκρατορικό σύστημα εν γένει; Μήπως δηλ. ο Νέρωνας είναι κατά τον Λουκανό ένας επιφανειακός Αύγουστος και μόνο, του οποίου το προσώπείο πρέπει να υπονομευθεί, ο τύραννος-Νέρωνας της αντινερόνιας λογοτεχνίας; Πολύ πι-

60. Βλ. Peluzzi 1999, 148-9.

θανόν, καθώς το χωρίο αυτό δεν ανήκει στο προοίμιο που κατά πάσα πιθανότητα συντάχθηκε στα ‘καλά χρόνια’, όταν δηλ. οι προσωπικές σχέσεις του Λουκανού με τον Νέρωνα δεν είχαν ακόμη διαταραχθεί ανησυχητικά. Οι μελετητές εκείνοι που διαβλέπουν στην ποίηση του Λουκανού αντικαθεστωτική στάση εν γένει, οι οπαδοί δηλ. της σχολής που υποστηρίζει τη φίλο-δημοκρατική πολιτική ιδεολογία του Λουκανού και έλαβε το όνομά της (the republic strikes back) κατ’ αναλογία προς τη δεύτερη ταινία της τριλογίας Star Wars του G. Lucas, ‘The Empire Strikes Back’, θα μπορούσαν να εντάξουν την παραπάνω ερμηνεία στην επιχειρηματολογία τους. Το ίδιο θα μπορούσαν να κάνουν και οι κριτικοί εκείνοι που πιστώνουν απλώς τον ποιητή με αντι-νερόνεια αισθήματα και όχι με μία ευρύτερη αρνητική αντιμετώπιση του αυτοκρατορικού συστήματος στο σύνολό του⁶¹.

Η διακειμενική (συν-)ανάγνωση ενός κειμένου, μία συνηθισμένη δηλ. πρακτική στο χώρο της λατινικής γραμματείας ήδη από την αρχαιότητα παρά το νεότερο της όνομα, μπορεί να προσφέρει στον ιδεατό (model reader) ή σε κάθε περίπτωση τον ενημερωμένο αναγνώστη (informed reader), όπως θα τον αποκαλούσε η σύγχρονη θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης, τα ερμηνευτικά εκείνα κλειδιά που παρέχουν τη δυνατότητα πολλαπλών αναγνώσεων και επιτρέπουν την παραγωγή σύνθετου μηνύματος. Μάλιστα ο συχνά εξαιρετικά σύνθετος χαρακτήρας και μηχανισμός της αναγνωστικής αυτής λειτουργίας φαίνεται πως λειτουργεί ενίοτε ως δικλείδα ασφαλείας: προστατεύει δηλ. από τον κίνδυνο της άμεσης κατηγορίας για διάπραξη ενός προφανούς *crimen maiestatis* τον καλλιτέχνη εκείνον που προσπαθεί με τον τρόπο αυτόν να σταθεί κριτικά, αν όχι πάντοτε αντιπολιτευτικά, απέναντι σε ένα απολυταρχικό εν πολλοίς σύστημα διακυβέρνησης.

61. Η επισήμανση και η μελέτη μάλιστα του συνόλου ανάλογων περιπτώσεων διακειμενικής υπονόμησης διαφορετικών αφηγηματικών ‘φωνών’ στο σύνολο του *Bellum Civile* αποτελεί κατά τη γνώμη μου ένα *desideratum* της έρευνας και θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει σε εξαιρετικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα για το εύρος και τις πολιτικές προεκτάσεις μίας τέτοιας τεχνικής στον Λουκανό.

(Μετα-)ποιητική: η έναρξη του κυρίως έπους

Ας στραφούμε, τέλος, στην περιγραφή του ποταμού Ρουβίκωνα και τη δεύτερη αφήγηση της διάβασής του από τον Καίσαρα (στ. 220-2)⁶²:

fonte cadit modico parvisque inpellitur undis
 puniceus Rubicon, cum fervida canduit aestas,
 perque imas serpit valles et Gallica certus
 limes ab Ausoniis disterminat arva colonis.
 tum vires praebebat hiemps atque auxerat undas
 tertia iam gravido pluvialis Cynthia cornu
 et madidis Euri resolutae flatibus Alpes.
 primus in obliquum sonipes opponitur amnem
 excepturus aquas; molli tum cetera rumpit
 turba vado faciles iam fracti fluminis undas.
 Caesar, ut adversam superato gurgite ripam
 attingit, Hesperiae vetitis et constitit arvis,
 ‘hic’ ait ‘hic pacem temerataque iura relinquo;
 te, Fortuna, sequor. procul hinc iam foedera sunt;
 credidimus paci, utendum est iudice bello.’

1.213-27

«Ο κοκκινόχρωμος Ρουβίκωνας πηγάζει από μέτρια πηγή· στους καύσωνες το καλοκαίρι ρέει με λίγα ύδατα, κυλάει μέσα από βαθιές κοιλάδες και σταθερά ορίζει το όριο ανάμεσα των Γαλατών τη γη και τους αγρούς της Ιταλίας. Τότε όμως είχε φουσκώσει το ποτάμι από τον χειμώνα, τα ύδατά του είχαν αυξηθεί από την τρίτη άνοδο της βροχερής σελήνης που ‘χε το κέρας της γιομάτο υγρασία κι από των Άλπεων τα χιόνια που ‘χανε λιώσει απ’ τη νοτιάρικη πνοή του Εύρου. Στην αρχή τοποθετείται εγκάρσια στον ποταμό το ποδίκροτο ιππικό, για να σπάσει το ρεύμα. Έπειτα ο υπόλοιπος στρατός με εύκολο πέρασμα διαβαίνει τα αβαθή νερά, αφού είχε ήδη σπάσει του ποταμού το ρεύμα. Σαν πέρασε ο Καίσαρας τον ποταμό και στην

62. Βλ. Masters 1992, 2-3, Penwill 2009, 87 και σημ. 16 για το πρόβλημα της «δεύτερης διάβασης» (second crossing) του Ρουβίκωνα. Πρβ. και Goerler 1976, 291-308, ο οποίος υποστηρίζει πως έχουμε αφήγηση του ίδιου γεγονότος από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Παρουσιάζεται δηλ. η αφηγηματική εστίαση του Καίσαρα και των στρατιωτών.

απέναντι έφτασε της Ιταλίας την όχθη, στάθηκε στα απαγορευμένα εδάφη και λέει: «εδώ, εδώ εγκαταλείπω την ειρήνη και το δίκαιο που έχει καταπατηθεί: εσένα, Τύχη, ακολουθώ από δω και στο εξής, μακριά από μένα κάθε συμφωνία: στην ειρήνη δείξαμε στο παρελθόν εμπιστοσύνη, οφείλουμε πλέον να προσφύγουμε στην κρίση του πολέμου».

Έμφαση δίδεται στην αντίθεση ανάμεσα στην υπό κανονικές συνθήκες χαμηλή ροή του ποταμού, του οποίου η πηγή (fons) περιγράφεται ως *modicus*, και τα φουσκωμένα ύδατα του Ρουβίκωνα κατά τη διάβασή του από τον Καίσαρα. Το τυπικό επίθετο που περιγράφει τον Ρουβίκωνα σε κανονικές συνθήκες είναι, πέρα από το *punicus* που αποδίδει το κόκκινο χρώμα των νερών του ποταμού (πρβ. στ. 214)⁶³, το *parvus*⁶⁴ (πρβ. στ. 185: *parvi Rubiconis ad undas*), καθώς ουσιαστικά πρόκειται για τον σημερινό ποταμό *Pisciarello* που ξεκινά από το όρος *Strigara* (*monte Strigara*) και εκβάλλει στην Αδριατική μετά από ροή 31 χιλιομέτρων. Όπως αμέσως όμως αποσαφηνίζει ο επικός αφηγητής στους υπό εξέταση στίχους, η αύξηση αυτή της στάθμης του ποταμού οφείλεται στην ισχυρή βροχόπτωση και το λιώσιμο του χιονιού των Άλπεων· σε συνθήκες δηλ. που καθιστούν το εγχείρημα του Καίσαρα δυσχερέστερο και, κατά συνέπεια, καταδεικνύουν με μεγαλύτερη σαφήνεια την αποφασιστικότητα του χαρακτήρα του και την επιτυχία της στρατιωτικής του τεχνικής.

Ερμηνεύοντας το επεισόδιο της διάβασης του Ρουβίκωνα στον Λουκανό, στο πλαίσιο κατά βάση του λογοτεχνικού μοτίβου του *poeta creator* (Lieberg 1982), ο J. Masters 1992, 6-8 υποστηρίζει πως σε μετα-ποιητικό επίπεδο ο Καίσαρας ως *dux* λειτουργεί ως το σύμβολο του επικού ποιητή, ενώ από την άλλη η προσωποποιημένη Πατρίδα, η οποία προσπαθεί να ματαιώσει τα σχέδια του στρατηγού για διάβα-

63. Ο Fratantuono 2012, 26-7 πειστικά διαβλέπει στη χρήση του επιθέτου ένα ετυμολογικό παιχνίδι. Η περιγραφή δηλ. του Ρουβίκωνα ως *punicus* ανακαλεί τον *Punicum* Καίσαρα, ο οποίος μεταβάλλεται σε *hostis patriae*.

64. Βλ. Wuilleumier – Le Bonniec 1962, 44-5, Braund 2009, 48, Roche 2009, 206. Πρβ. Boëls-Janssen 1995, 30.

ση του Ρουβίκωνα και, κατά συνέπεια, την έναρξη του πολέμου, λειτουργεί ως τυπική φιγούρα της λογοτεχνικής *renovatio* (πρβ. π.χ. Βεργ. *Εκλ.* 6.3-5⁶⁵), η οποία αποθαρρύνει τον ποιητή να συνεχίσει το ποιητικό έργο που αυτός έχει ήδη ξεκινήσει. Η παρουσία του επιθέτου *ingens* (βλ. στ. 184 και 186) είναι επίσης δυνατόν να ερμηνευθεί ως μετα-ποιητικός δείκτης του επικού εγχειρήματος του Λουκανού (πρβ. Maes 2005, 10-1). Στο πλαίσιο των πειστικών αυτών μετα-ποιητικών αναagnώσεων των στίχων, η αύξηση της ροής του ποταμού θα μπορούσε κι αυτή να συσχετισθεί με την αφηγηματική έναρξη του κυρίως έπους στους υπό εξέταση στίχους. Η εικόνα του πλημμυρισμένου και ορμητικού ρεύματος / του μεγάλου ποταμού αποτελεί οικείο μετα-ποιητικό σύμβολο της υψηλής ποίησης τόσο για την ελληνική όσο και για τη λατινική γραμματεία: χαρακτηριστικό παράδειγμα ο συμβολισμός της υψηλής, επικών συνδηλώσεων ποίησης του Πινδάρου ως *monte decurrens velut amnis* (στ. 5) στον Οράτιο, *Ωδ.* 4.2.5-8 (πρβ. επίσης Καλλίμ. *Απόλ.* 105-12, Στάτ. *Θηβ.* 3.671-6⁶⁶). Η αίσθηση επιπλέον του ‘μεγάλου’ που υποβάλλεται στην περιγραφή του υπό εξέταση χωρίου θα μπορούσε, στο πλαίσιο της ανάγνωσης που επιχειρείται εδώ, να συνδυασθεί με την έννοια του ‘μεγάλου’ (*ingens*) που σε μετα-γλωσσικό επίπεδο συσχετίζεται, για τη ρωμαϊκή (καλλιμαχική) ποιητική θεωρία σε κάθε περίπτωση, με τα υψηλότερα λογοτεχνικά είδη, το έπος δηλ. και την τραγωδία (πρβ. π.χ. Καλλίμ. *Αίτ.* 1.4, 18, 22-4 Pf., Βεργ. *Εκλ.* 6.4-5, κ.α)⁶⁷. Δεν φαίνεται λοιπόν να είναι τυχαίο πως, τη στιγμή της έναρξης της κυρίως επικής αφήγησης, ο Λουκανός υιοθετεί τον μετα-ποιητικό δείκτη του ορμητικού ρεύματος και τις συνδηλώσεις της υψηλής ποιητικής αφήγησης του *genus grande* που αυτό φέρει.

65. Βλ. και Wimmel 1960, 135-42.

66. Βλ. McNelis 2007, 79 και σημ. 11.

67. Βλ. Karakasis 2011, 76-8.

Συμπέρασμα

Η αφηγηματική μετάβαση του Λουκανού από τις εισαγωγικές παρατηρήσεις του στην κυρίως επική αφήγηση της διάβασης του Ρουβίκωνα σηματοδοτείται μέσω ενός οικείου ποιητολογικού δείκτη, του ορμητικού δηλ. ποταμού, που συμβολοποιεί σε μετα-ποιητικό επίπεδο την υψηλού χαρακτήρα ποίηση του *genus grande*. Μέσω μάλιστα του επεισοδίου του Ρουβίκωνα, ο επικός αφηγητής ‘αποδομεί’ σε διακειμενικό επίπεδο τη θετική εικόνα που διαμορφώνει για τον εαυτό του η ‘φωνή’ του ίδιου του Καίσαρα, ο οποίος αυτο-παρουσιάζεται ως νέος Αινείας και ως (πρόδρομος) του Αυγούστου. Μέσω ποικίλων διακειμενικών αναφορών τόσο στο ομηρικό, το βεργιλιανό και το οβιδιανό *opus*, όσο και στη ρητορική παραγωγή του Κικέρωνα, την ιστοριογραφία του Λιβίου, την τραγωδία και το φιλοσοφικό έργο του Σενέκα, ο επικός αφηγητής υπονομεύει τη ‘φωνή’ του Καίσαρα, σκιαγραφώντας τον ως αντι-Αινεία της ελληνικής και της ρωμαϊκής επικής παράδοσης, ως κικερόνειο Κατιλίνα, ως απερίσκεπτο οβιδιανό Φάβιο, ως Αννίβα του Λιβίου, ως μιαρό Οιδίποδα και βάρβαρο στο *opus* του Σενέκα. Το τελευταίο επιτυγχάνεται επίσης μέσω της ενδοκειμενικής συσχέτισης του καισαρικού εγχειρήματος με την αντι-ρωμαϊκή στάση του Πομπηίου στο 8^ο βιβλίο του έπους, αλλά και με τις *ira* του Μαρίου στο 2^ο βιβλίο. Η υπονόμηση αυτή ενός επικού χαρακτήρα άμεσα σχετιζόμενου με την εικόνα του Αινεία/Αυγούστου φαίνεται να φέρει πολιτικές προεκτάσεις, δεδομένου ότι στο πλαίσιο της πολιτικής προπαγάνδας της νερόνειας περιόδου ο Νέρων συνδυάζει τη δημόσια εικόνα του με τον επιφανή προκάτοχό του, τον πατέρα δηλ. της Ιουλιο-Κλαυδιανής δυναστείας. Η εν λόγω λοιπόν ενδο-/δια-κειμενική υπονόμηση θα μπορούσε να αναγνωσθεί ως ένα είδος λεπτής και ως εκ τούτου σχετικά ασφαλούς κριτικής του αυτοκράτορα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aguirre, M. (2008), 'The Grieving City: Lucan's Aged Rome and the Morphology of Sovereignty', *Neohelicon* 35, 31-60.
- Ahl, F. M. (1976), *Lucan: An Introduction*, Ithaca, NY.
- Albrecht, M. von. (1970), 'Der Dichter Lucan und die epische Tradition', στο: *Lucain. Entretiens Hardt* 15, 267-308.
- Albrecht, M. von. (1999), *Reading Epic. An Interpretative Introduction*, Leiden.
- Anderson, W. S. (1997), *Ovid's Metamorphoses. Books 1-5*, Norman.
- Anzinger, S. (2007), *Schweigen im römischen Epos: zur Dramaturgie der Kommunikation bei Vergil, Lucan, Valerius Flaccus und Statius*, Berlin.
- Barchiesi, A. (1997), *The Poet and the Prince. Ovid and Augustan Discourse*, Berkeley.
- Bartsch, S. (1997), *Ideology in Cold Blood. A Reading of Lucan's Civil War*, Cambridge, Mass.
- Bernstein, N. W. (2011), 'The Dead and Their Ghosts in the *Bellum Civile*: Lucan's Visions of History', στο: P. Asso (ed.), *Brill's Companion to Lucan*, Leiden, 257-79.
- Boëls-Janssen, N. (1995), 'Le passage du Rubicon: Lucain, *Pharsale* 1, 183-205', *Vita Latina* 139, 27-37.
- Boyle, A. J. (2011), *Seneca: Oedipus*, Oxford.
- Braund, S. (1992), *Lucan: Civil War*, Oxford.
- Braund, S. (2009), *A Lucan Reader: Selections from Civil War*, Mundelein, IL.
- Brisset, J. (1964), *Les idées politiques de Lucain*, Paris.
- Casali, S. (2011), 'The *Bellum Civile* as an Anti-*Aeneid*', στο: P. Asso (ed.), *Brill's Companion to Lucan*, Leiden, 81-109.
- Casamento, A. (2005), *La parola e la guerra. Rappresentazioni letterarie del Bellum Civile in Lucano*, Bologna.
- Champlin, E. (2003), *Nero*, Cambridge, Mass.
- Cooley, A. E. (2009), *Res Gestae Divi Augusti: Text, Translation, and Commentary*, Cambridge.
- Day, H. J. M. (2013), *Lucan and the Sublime. Power, Representation and Aesthetic Experience*, Cambridge.

- Devilleers, O. (2010), '*Le passage du Rubicon: Un itinéraire de l'information*', στο: O. Devilleers και S. Franchet d'Espèrey (edd.), *Lucain en debat. Rhétorique, poétique et histoire. Actes du Colloque international, Institut Ausonius (Pessac, 12-14 juin 2008)*, Bordeaux, 303-12.
- Dinter, M. T. (2012), *Anatomizing Civil War: Studies in Lucan's Epic Technique*, Ann Arbor.
- Duff, J. D. (1928), *Lucan. The Civil War*, Cambridge, Mass.
- Esposito, P. (2009), 'La profezia di Fauno nella I ecloga di Calpurnio Siculo', στο: L. Landolfi και R. Oddo (edd.), *Fer propius tua lumina; giochi intertestuali nella poesia di Calpurnio Siculo*, Bologna, 13-39.
- Fantham, E. (1983), 'Sexual Comedy in Ovid's *Fasti*: Sources and Motivation', *HSCPh* 87, 185-216.
- Fantham, E. (1992), *Lucan: De Bello Civili, Book II*, Cambridge.
- Fantham, E. (2010), 'Caesar's Voice and Caesarian Voices', στο: N. Hömke και C. Reitz (edd.), *Lucan's Bellum Civile: between Epic Tradition and Aesthetic Innovation*, Berlin, 53-70.
- Feeney, D. C. (1991), *The Gods in Epic. Poets and Critics of the Classical Tradition*, Oxford.
- Fitch, J. (2004), *Seneca: Tragedies*, Cambridge, Mass.
- Fratantuono, L. (2012), *Madness Triumphant. A Reading of Lucan's Pharsalia*, Lanham, MD.
- Friedrich, W. (1976), *Nachahmung und eigene Gestaltung in der bukolischen Dichtung des Titus Calpurnius Siculus*, Frankfurt.
- Frings, I. (1995), 'Die Klage der Roma. Lukan 1, 186ff. in der literarischen Tradition', *Eos* 83, 115-32.
- Gagliardi, D. (1976), *Lucano: poeta della libertà*, Napoli.
- Gagliardi, D. (1989), *M. Annaei Lucani Belli Civilis Liber Primus*, Napoli.
- Ganiban, R. T. (2007), *Statius and Virgil: The Thebaid and the Reinterpretation of the Aeneid*, Cambridge.
- Getty, R. J. (1940), *Lucan. De Bello Civili I*, Cambridge.
- Getty, R. J. (1950), 'Romulus, Roma, and Augustus in the Sixth Book of the *Aeneid*', *CPh* 45, 1-12.
- Getty, R. J. (1964), 'Lucan and Caesar's Crossing of the Rubicon', στο: M. F. Gyles και E. W. Davis (edd.), *Laudatores Temporis Acti. Studies in Memory of W.E. Caldwell Professor of History at the University of North Carolina by his Friends and Students*, Chapel Hill, 73-81.

- Goebel, G. H. (1981), 'Rhetorical and Poetical Thinking in Lucan's Harangues (7.250-382)', *TAPhA* 111, 79-94.
- Goerler, W. (1976), 'Caesars Rubikon-Übergang in der Darstellung Lucans', στο: H. Goergemanns και E. A. Schmidt (edd.), *Studien zum antiken Epos*, Meisenheim am Glan, 291-308.
- Grant, M. (1950), *Roman Anniversary Issues*, Cambridge.
- Green, C. M. C. (1991), 'stimulos dedit aemula virtus: Lucan and Homer Reconsidered', *Phoenix* 45, 230-54.
- Grimal, P. (1970), 'Le poète et l'histoire', στο: *Lucain. Entretiens Hardt* 15, 51-118.
- Hardie, P. (1993), *The Epic Successors of Virgil. A Study in the Dynamics of a Tradition*, Cambridge.
- Hardie, P. (1998), *Virgil*, Oxford.
- Harries, B. (1991), 'Ovid and the Fabii: Fasti 2.193-474', *CQ* 41, 150-68.
- Henderson, J. (1988), 'Lucan/the Word at War', *Ramus* 16, 122-64.
- Hill, D. E. (1985), *Ovid: Metamorphoses I-IV*, Warminster.
- Jal, P. (1963), *La guerre civile à Rome: étude littéraire et morale*, Paris.
- Karakasis, E. (2011), *Song Exchange in Roman Pastoral*, Berlin.
- Καρακάσης, Ε. (2012), 'Βουκολική ποιητική και πανηγυρική ρητορική στα χρόνια του Νέρωνα: ποιμενική παράδοση και νεοτερικότητα στην πρώτη εκλογή του Καλπουρνίου του Σικελού', *Δωδώνη: Φιλολογία* 38-9, 468-513.
- Lausberg, M. (1985), 'Lucan und Homer', *ANRW* II. 32.3, 1565-622.
- Lebek, W. D. (1976), *Lucans Pharsalia. Dichtungsstruktur und Zeitbezug*, Göttingen.
- Leigh, M. (1997), *Lucan: Spectacle and Engagement*, Oxford.
- Lieberg, G. (1982), *Poeta Creator*, Amsterdam.
- Lowe, D. M. (2010), 'Medusa, Antaeus, and Caesar Libycus', στο: N. Hömke και C. Reitz (edd.), *Lucan's Bellum Civile: between Epic Tradition and Aesthetic Innovation*, Berlin, 119-34.
- Maes, Y. (2005), 'Starting Something Huge: Pharsalia I 183-193 and the Virgilian Intertext', στο: C. Walde (ed.), *Lucan im 21. Jahrhundert = Lucan in the 21st Century = Lucano nei primi del XXI secolo*, München, 1-25.
- Martin, B. (2003), 'Calpurnius Siculus: The Ultimate Imperial 'Toady'?', στο: A. F. Basson και W. J. Dominik (edd.), *Literature, Art, History: Studies on Classical Antiquity and Tradition in Honour of W. J. Anderson*, Frankfurt, 73-90.

- Masters, J. (1992), *Poetry and Civil War in Lucan's Bellum Civile*, Cambridge.
- McNelis, C. (2007), *Statius' Thebaid and the Poetics of Civil War*, Cambridge.
- Moretti, G. (2007), 'Patriae trepidantis imago: La personificazione di Roma nella *Pharsalia* fra *ostentum* e disseminazione allegorica', *Came-nae* 2, 1-18.
- Morford, M. P. O. (1967), *The Poet Lucan: Studies in Rhetorical Epic*, Oxford.
- Myers, M. Y. (2011), 'Lucan's Poetic Geographies: Center and Periphery in Civil War Epic', στο: P. Asso (ed.), *Brill's Companion to Lucan*, Leiden, 399-415.
- Narducci, E. (1979), *La provvidenza crudele. Lucano e la distruzione dei miti augustei*, Pisa.
- Narducci, E. (1980), 'Cesare e la patria (Ipotesi su *Phars.* I 185-192)', *Maia* 32, 175-8.
- Narducci, E. (2002), *Lucano. Un'epica contro l'impero, interpretazione della Pharsalia*, Roma/Bari.
- Neverov, O. (1974), 'À propos de l' iconographie julio-claudienne. Les portraits de Néron à l' Hermitage', *GNS* 24, 79-87.
- Penwill, J. L. (2009), 'The Double Visions of Pompey and Caesar', *Antichthon* 43, 79-96.
- Peluzzi, E. (1999), 'Turrigero...uertice. La Prosopopea della Patria in Lucano', στο: P. Esposito και L. Nicastrì (edd.), *Interpretare Lucano*, Napoli, 127-55.
- Pichon, R. (1912), *Les Sources de Lucain*, Paris.
- Radicke, J. (2004), *Lucans poetische Technik: Studien zum historischen Epos*, Leiden.
- Robinson, M. (2011), *A Commentary on Ovid's Fasti, Book 2*, Oxford.
- Roche, P. (2009), *Lucan, De Bello Civili Book 1*, Oxford.
- Rutz, W. (1950), *Studien zur Kompositionskunst und zur epischen Technik Lucans*, Diss., Kiel.
- Sannicandro, L. (2008), *I personaggi femminili della Pharsalia di Lucano*, Diss., Padova.
- Schiesaro, A. (2003), *The Passions in Play: Thyestes and the Dynamics of Senecan Drama*, Cambridge.
- Smith, R. A. (2005), *The Primacy of Vision in Virgil's Aeneid*, Austin.
- Tarrant, R. (2012), *Virgil: Aeneid Book XII*, Cambridge.

- Tasler, W. (1972), *Die Reden in Lucans Pharsalia*, Bonn.
- Thompson, L. και Bruère, R. T. (1968), 'Lucan's Use of Virgilian Reminiscence', *CPh* 63, 1-21.
- Tracy, J. (2014), *Lucan's Egyptian Civil War*, Cambridge.
- Tucker, R. A. (1988), 'What Actually Happened at the Rubicon?', *Historia* 37, 245-8.
- Tzounakas, S. (2013), 'Caesar as *hostis* in Lucan's *De bello civili*', *BStud-Lat.* 43, 510-25.
- Uhle, T. (2006), 'Antaeus – Hannibal – Caesar. Beobachtungen zur Exkurs-technik Lucans am Beispiel des Antaeus-Exkursus (Lucan. 4.593-660)', *Hermes* 134, 442-54.
- Wensler, A. F. (1989), 'Lucan und Livius zum Januar 49 v. Chr. Quellenkundliche Beobachtungen', *Historia* 38, 250-4.
- Wimmel, W. (1960), *Kallimachos in Rom*, Wiesbaden.
- Wuilleumier, P και Le Bonniec, H. (1962), *Lucaïn: Bellum Civile: Liber Primus = La Pharsale: Livre Premier*, Paris.

ΜΑΡΙΑ Κ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
Επικ. Καθηγήτρια Παν/μίου Ιωαννίνων
mpapadim@cc.uoi.gr

«UT SUI RATIO ABSENTIS HABERETUR» (CAES. B.C. I 32, 3)*
(Η ΕΞΑΙΡΕΣΗ ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΑ ΑΠΟ ΤΗ LEGEM POMPEIAM DE
IURE MAGISTRATUUM)

Περίληψη. Η Λατινική φράση του τίτλου απαντά στη Λατινική Λογοτεχνία έντεκα φορές (με παρόμοιο συνδυασμό λέξεων), συγκεκριμένα: Caes. B.C. I 9, 2. I 32, 3. III 82, 4. Cic. *ad Atticum* 7, 3. 7, 6. 8, 3. *ad Brutum* 9 (13 (I 5)), 3. *Phil.* 2, 24. Liv. *Periocha Lib.* 107, 11-13. Suet. *Div. Iul.* 28, 2. L. Ampelius, *Liber Memorialis* 40, 3.

Σε όλες τις περιπτώσεις, εκτός από τα χωρία Cic. *ad Brutum* 9 (13 (I 5)), 3 και Caes. B.C. III 82, 4, η φράση αναφέρεται σε ένα προνόμιο που παραχωρήθηκε στον Καίσαρα το 52 π.Χ., μια εξαίρεση από τον νόμο Lex Pompeia de iure Magistratum, σύμφωνα με την οποία είχε το δικαίωμα να συμμετάσχει στις

*Από τις έντεκα περιπτώσεις, που απαντά η φράση στη Λατινική Λογοτεχνία, επιλέξαμε ως τίτλο αυτήν που βρίσκουμε στο Caes. B.C. I 32, 3, όπου απαντά στην πληρέστερη μορφή της θεωρώντας την ως την πιο αντιπροσωπευτική από ιστορική άποψη, εφόσον χρησιμοποιείται από τον άμεσα ενδιαφερόμενο, δηλαδή τον Καίσαρα σε ένα χωρίο, όπου δίνονται σημαντικές πληροφορίες για το πώς παραχωρήθηκε το προνόμιο που περιγράφει η φράση, στην κρίσιμότερη στιγμή και για τον Καίσαρα και για τους πολιτικούς του αντιπάλους. Τα ιστορικά γεγονότα αυτής της εποχής, ανάμεσα στα οποία δευτερεύον επεισόδιο αποτελεί το θέμα που μελετάμε, παραδίδονται από πολλούς συγγραφείς, όπως τον Καίσαρα στο *Bellum Civile*, τον Κικέρωνα στις επιστολές του, κυρίως σε εκείνες που απευθύνονται τον Αττικό (*Ad Atticum*), τον Λίβιο στα βιβλία που σώζονται σε περιλήψεις (*Periochae*), τον Lucium Ampelium (*Liber Memorialis*), τον Velleium Paterculum (*Historia Romana*), τον Πλούταρχο στις βιογραφίες του Καίσαρα, του Πομπηίου και του Κράσσου, τον Δίωνα Κάσσιο στη *Ρωμαϊκή Ιστορία*, τον Αππιανό στα *Ρωμαϊκά* (στο δεύτερο βιβλίο των *Ρωμαϊκῶν Ἐμφυλίων*) και τον Σουητόνιο στη βιογραφία του Καίσαρα (*Divus Iulius*). Για τα ίδια αυτά γεγονότα έχουν γραφεί πάρα πολλές επιστημονικές μελέτες, βιβλία για το ευρύ κοινό και εγχειρίδια ιστορίας για μαθητές και φοιτητές. Από την εκτεταμένη αυτή βιβλιογραφία επιλέξαμε και παραπέμπουμε σε μερικές από τις σπουδαιότερες μελέτες.

εκλογές για το αξίωμα του υπάτου, ενώ απουσίαζε από τη Ρώμη (*in absentia*).

Μελετάμε σε όλα τα χωρία την οπτική γωνία, από την οποία κάθε συγγραφέας περιγράφει τα γεγονότα (Καίσαρ, Κικέρων, Λίβιος, Σουητώνιος, Λ. Αμπέλιος) και τα στοιχεία που προσφέρουν. Επίσης εξετάζουμε πώς μεταφράζουν τη φράση στα Ελληνικά και μεταφέρουν τα γεγονότα οι Πλούταρχος (*Καισ.* 13, 1), Δίων Κάσσιος (*Ρωμ. Ιστ.* 40, 56, 2) και Αππιανός (*Ρωμ. Έμφ.* 2, 4, 25).

Η ανάλυση των σχετικών χωρίων δείχνει ότι σύμφωνα με παλαιότερο νόμο οι υποψήφιοι για οποιοδήποτε αξίωμα ήταν υποχρεωμένοι να βρίσκονται στη Ρώμη ως απλοί πολίτες έχοντας παραιτηθεί από οποιοδήποτε άλλο αξίωμα. Η υποχρέωση αυτή αναβίωσε το 52 π.Χ. με τον νόμο *Lex Pompeia de iure Magistratum*, από την οποία εξαιρέθηκε ο Καίσαρ. Η εξαίρεση αυτή διασφάλιζε σε μεγάλο βαθμό την απρόσκοπτη πορεία της πολιτικής σταδιοδρομίας του Καίσαρα, δεδομένου ότι με αυτόν τον τρόπο απολάμβανε ασυλίας έναντι πιθανής ποινικής δίωξης εκ μέρους των πολιτικών αντιπάλων του. Από τα χωρία *Caes. B.C. III 82, 4* και *Cic. ad Brutum 9 (13 (I 5))*, 3 φαίνεται καθαρά ότι κατά καιρούς υπήρξαν εξαιρέσεις από τον νόμο σε ειδικές περιπτώσεις, αλλά στην περίπτωση του Καίσαρα αυτό το προνόμιο περιλαμβανόταν ανάμεσα στις μυστικές συμφωνίες της Πρώτης Τριανδρίας. Και μολονότι ο Καίσαρ (στο *Caes. B.C. I 32, 3*) επιμένει ότι το προνόμιο τού παραχωρήθηκε με πρόταση δέκα δημάρχων, από τα στοιχεία που μας προσφέρουν τα άλλα χωρία είναι ολοφάνερο ότι όλες οι ενέργειες έγιναν από τον Πομπήιο (ίσως ακόμη και η πρόταση των δέκα δημάρχων) παρά τις αντιρρήσεις των αντιπάλων του Καίσαρα.

Ωστόσο οι παραλείψεις του Πομπηίου κατά την ψήφιση του νόμου το 52 π.Χ. (ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε την εξαίρεση του Καίσαρα), η επαμφοτερίζουσα στάση του κατά το 49 π.Χ., όταν ο Καίσαρ εκδήλωσε την πρόθεσή του να χρησιμοποιήσει το συγκεκριμένο προνόμιο, και παράλληλα οι εχθρικές προς αυτόν αποφάσεις και ενέργειες της συγκλήτου, είχαν σαν αποτέλεσμα το ξέσπασμα του Εμφυλίου Πολέμου.

Summary. The sentence of the title occurs in Roman Literature (in a similar combination of words) eleven times, namely: *Caes. B.C. 19, 2. I 32, 3. III 82, 4. Cic. ad Atticum 7, 3. 7, 6. 8, 3. ad Brutum 9 (13 (I 5)), 3. Phil. 2, 24. Liv. Periocha Lib. 107, 11-13. Suet. Div. Iul. 28, 2. L. Ampelius, Liber Memorialis 40, 3.*

In all cases except *Cic. ad Brutum 9 (13 (I 5)), 3* and *Caes. B.C. III 82, 4* it refers to the privilege that was given to Caesar in 52 B.C., as an exception from the law *Lex Pompeia de iure Magistratum*, after a proposal of ten tribunes, according to which he had the right to enter the consular elections being absent from Rome (*in absentia*).

It is discussed in every case the point of view of the writers (Caesar, Cicero,

Livius, Suetonius, L. Ampelius) that report the events. Meanwhile it is discussed how Plutarch (*Caes.* 13, 1) Dio Cassius (*R.H.* 40, 56, 2) and Appian (*B.C.* 2, 4, 25) translated the sentence in Greek and they transferred the events.

The discussion shows that the presence of the candidates for the elections was necessary according to an older law. This obligation revived by the *Lex Pompeia de iure Magistratuum* in 52 B.C., from which Caesar was excepted. From the passages *Caes. B.C.* III 82, 4 and *Cic. ad Brutum* 9 (13 (I 5)), 3 it is clear that at times there were exceptions from the law in special cases, but in the case of Caesar this privilege was among the agreements of the Triumvirate. But even though Caesar (in *Caes. B.C.* I 32, 3) insists that the privilege was given through the acts of the ten tribunes, it is clear that all the arrangement was done by the acts of Pompeius (perhaps even the proposal of the ten tribunes), although Caesar's opponents had their objections.

Nevertheless, Pompeius' omissions in voting the law in 52 B.C. (especially as far as Caesar's exception is concerned) and his ambiguous attitude in 49 B.C., when Caesar had the intention to use this privilege for the consular elections, in combination with the hostile decisions and acts of the Senate towards Caesar, had as a result the outburst of the Civil War.

Η Λατινική φράση του τίτλου αποτελεί την επίσημη διατύπωση μιας προνομιακής νομοθετικής ρύθμισης που έγινε για λογαριασμό του Καίσαρα μετά από πρόταση δέκα δημάρχων το 52 π.Χ. Με τη ρύθμιση αυτή επιτρεπόταν στον τελευταίο να συμμετάσχει στις υπατικές εκλογές χωρίς να έλθει στη Ρώμη για τον προεκλογικό του αγώνα και να παραστεί στη Λαϊκή Συνέλευση (*Comitia Centuriata*) την ημέρα των εκλογών, προκειμένου να υποβάλει αυτοπροσώπως την υποψηφιότητά του. Η υποχρέωση αυτή αποτελούσε βασική διάταξη της εκλογικής διαδικασίας, η οποία προβλεπόταν από την παλαιότερη νομοθεσία για τις αρχαιρεσίες και την οποία επανέφερε με έμφαση σε ισχύ νόμος του Πομπηίου γνωστός ως *Lex Pompeia de iure Magistratuum*¹. Από τον νόμο εξαιρέθηκε ο Καίσαρ με τη σχετική

1. Ο νόμος περιείχε μία σειρά από διατάξεις που σκοπό είχαν να περιορίσουν τις φιλοδοξίες των Ρωμαίων στρατηγών και διοικητών επαρχιών. Ενδεικτικά βλ. T.R. Holmes, *The Roman Republic and the Founder of the Empire*, vol. II, Oxford 1923, σ. 236. Th. Mommsen, *Histoire Romaine*, tome septième, Paris 1932, σσ. 29-30. Th. Mommsen, *Histoire Romaine*, v. 2, Paris 1985, σσ. 267-8. F.B. Marsh, A

ρύθμιση. Η σημασία της φράσης είναι: «να συμπεριληφθεί ως υποψήφιος (να γίνει δεκτή η υποψηφιότητά του) για το αξίωμα του υπάτου, ενώ ήταν απών».

Σκοπός της εργασίας μας είναι να μελετήσουμε τη φράση σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που μας δίνουν τα κείμενα, στα οποία απαντά, προκειμένου να διαγνώσουμε την οπτική γωνία από την οποία κάθε συγγραφέας παρουσιάζει το γεγονός και να ιχνηλατήσουμε τυχόν αφανείς πτυχές αυτής της υπόθεσης. Παράλληλα θα εξετάσουμε τον τρόπο, με τον οποίο αποδόθηκε η φράση από τους Έλληνες ιστορικούς που αναφέρονται στο γεγονός.

Η φράση με μικρές διαφοροποιήσεις στη διατύπωση απαντά έντεκα φορές στη Λατινική Γραμματεία, οι οποίες όλες εκτός από δύο αναφέρονται στο συγκεκριμένο γεγονός. Συγκεκριμένα: Τη βρίσκουμε

History of the Roman world from 146 to 30 B.C., 3η εκδ. London 1963 (ανατ. 1967) σσ. 218-9 και 222. J.P.V.D. Balsdon, *Julius Caesar and Rome*, London 1967, σσ. 115-6 και 119. J. Carcopino – P. Grimal, *Jules César*, Paris 1968, σσ. 345-6. M. Cary, *A History of Rome*, 1954 (2η εκδ.) (ανατ. 1965) σσ. 393-4. M. Cary – H.H. Scullard, *A History of Rome*, 3η εκδ., Basingstoke: Palgrave 1975, σ. 267. C.S. Mackay, *Αρχαία Ρώμη. Στρατιωτική και πολιτική ιστορία* (Μεταφρ. Δ.Γ. Ζάννη), Αθήνα 2007, σ. 207. Επίσης στα παρακάτω άρθρα, τα οποία έχουν ως θέμα το ερώτημα πότε έληγε η θητεία του Καίσαρα στη Γαλατία μετά τη δεύτερη πενταετία, γίνεται εκτενής αναφορά στη *Legem Pompeiam de iure Magistratum* και σε άλλα ιστορικά στοιχεία, στα οποία αναφερόμαστε παρακάτω: O. Hirschfeld, «Der Endtermin der gallischen Statthalterschaft Caesars» *Klio* 4 (1904) σσ. 76-87 και «Nochmals der Endtermin der galischen Statthalterschaft Caesars» *Klio* 5 (1905) σσ. 236-240. T.R. Holmes, «Hirschfeld and Judeich on the *Lex Pompeia Licinia*» *CQ* 10 (1916) σσ. 49-56, ιδιαίτερα σ. 50. C.G. Stone, «March 1, 50 B.C.» *CQ* 22 (1928) σσ. 193-201, ιδιαίτερα σ. 194. F.E. Adcock, «The Legal Term of Caesar's Governorship in Gaul» *CQ* 26 (1932) σσ. 14-26, ιδιαίτερα σ. 19. C.E. Stevens, «The Terminal Date of Caesar's Command», *AJPh* 59 (1938) σσ. 169-208, ιδιαίτερα σ. 174. J.P.V.D. Balsdon, «Consular Provinces under the Late Republic», *JRS* 29 (1939) σσ. 57-73 και 167-183, ιδιαίτερα σσ. 173-175. G. Elton, «The Terminal date of Caesar's Gallic Proconsulate» *JRS* 36 (1946) σσ. 18-42, ιδιαίτερα σ. 39. P.S. Cuff, «The Terminal date of Caesar's Gallic command», *Historia* 7 (1958) σσ. 464-8. S. Jameson, «The intended Date of Caesar's Return from Gaul» *Latomus* 29 (1970) σσ. 638-660, ιδιαίτερα σσ. 650-1.

τρεις φορές στον Καίσαρα (*De Bello Civili* I 9, 2. I 32, 3, και III 82, 4), πέντε φορές στον Κικέρωνα, οι τρεις από τις οποίες βρίσκονται σε επιστολές του προς τον Αττικό (*ad Atticum* 7, 3. 7, 6 και 8, 3), μία στον *Δεύτερο Φιλιππικό* του (*Phil.* 2, 24) και η πέμπτη σε επιστολή του προς τον Μάρκο Βρούτο (*ad M. Brutum* 9 (13 (I 5)), 3). Οι τρεις άλλες περιπτώσεις απαντούν σε ιστορικούς που διηγούνται τα γεγονότα της εποχής αυτής και συγκεκριμένα στον Τίτο Λίβιο (*Periocha Lib.* 107, 11-13), στον Σουητώνιο (*Divus Iulius* 28, 2) και στον Αούκιο Αμπέλιο (*Liber Memorialis* 40, 3).

Η φράση έχει αποδοθεί και στα Ελληνικά από τρεις ιστορικούς που αναφέρονται στο ίδιο γεγονός, δηλαδή τον Δίωνα Κάσσιο στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του (40, 56, 2), τον Αππιανό στα *Ρωμαϊκά* (*Ρωμαϊκῶν Ἐμφυλίων*) (2, 4, 25) και τον Πλούταρχο στη βιογραφία του Καίσαρα (13, 1). Και οι τρεις αποδίδουν τη γενική *absentis* του λατινικού κειμένου με τη δοτική *ἀπόντι*, ενώ τη φράση *ratio haberetur* με διαφορετικό τρόπο ο καθένας, ο Δίων: *αἰτῆσαι τὴν ὑπατείαν*, ο Αππιανός: *μετιέναι τὴν ὑπατείαν* και ο Πλούταρχος: *αἰτούμενος παραγγέλων εἰς τὴν ὑπατείαν*.

Ας θυμηθούμε όμως τα ιστορικά γεγονότα της δεκαετίας 60-50 π.Χ.² για να γίνει κατανοητό το πλαίσιο, μέσα στο οποίο παραχωρήθηκε το σχετικό προνόμιο. Το 60 π.Χ. οι τρεις ισχυροί άνδρες της Ρώμης Καίσαρ, Πομπήιος και Κράσσος συστήνουν την Πρώτη Τριανδρία, μια πολιτική συμμαχία στα πλαίσια της οποίας χώρισαν τις σφαίρες δικαιοδοσίας και επιρροής τους στον Ρωμαϊκό κόσμο και ταυτόχρονα καθόρισαν σε βάθος χρόνου τα αξιώματα που θα αναλάμβανε ο καθένας και με ποια σειρά θα γινόταν αυτό. Έτσι ο Καί-

2. Για τα πολύ γνωστά γεγονότα της δεκαετίας 60-50 π.Χ. βλ. ενδεικτικά Th. Mommsen, *ό.π.* (1932) σσ. 26-37. Th. Mommsen, *ό.π.*, (1985) σσ. 145-149 και 230-233. F.B. Marsh, *ό.π.*, σσ. 177-193 και 212-228. J.P.V.D. Balsdon, *ό.π.* (1967) σσ. 54-108. J. Carcopino-P. Grimal, *ό.π.*, σσ. 198-221 και 253-355. M. Cary, *ό.π.*, σσ. 375-6 και 389-397. M. Cary – H.H. Scullard, *ό.π.*, σσ. 248-9 και 265-7. M. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, (Μετάφρ. Β. Κάλφογλου), Αθήνα 1984, σσ. 150-153. Pierre Grimal, *Ιστορία της Αρχαίας Ρώμης*. (Μετάφρ. Μαρία Κουμπούρα) Αθήνα 2005, σσ. 101-106. C.S. Mackay, *ό.π.*, σσ. 196-207.

σαρ έγινε ύπατος το 59 π.Χ. και με το τέλος της θητείας του ανέλαβε διοικητής της Γαλατίας για μια πενταετία. Η θητεία αυτή ανανεώθηκε στα τέλη του 54 π.Χ. για πέντε ακόμη χρόνια με νόμο του Πομπηίου γνωστό ως Lex Pompeia Licinia³, σύμφωνα με τους διακανονισμούς που είχαν γίνει ανάμεσα στα μέλη της Τριανδρίας.

Η ισορροπία ανάμεσα στα μέλη της Τριανδρίας ανετράπη το 53 π.Χ. με τον θάνατο του Κράσσου και της Ιουλίας, κόρης του Καίσαρα και συζύγου του Πομπηίου, γεγονότα μετά τα οποία το παιχνίδι εξουσίας ανάμεσα στους δύο εναπομείναντες της Τριανδρίας άρχισε να παίρνει μορφή αντιπαράθεσης. Από τη στιγμή μάλιστα που ο Πομπήιος ανέλαβε ως μόνος ύπατος το 52 π.Χ., ο Καίσαρ έβλεπε γεμάτος

3. Βλ. Vell. Paterc. *Hist. Rom.* 2, 46, 2: *Caesari lege, quam Pompeius ad populum tulit, prorogatae in idem spatium temporis provinciae,...*, Πλουτ., *Καίσαρ* 21, 3: *Βουλὴν δὲ θέμενοι διεκρίθησαν ἐπὶ τούτοις. Ἔδει Πομπήϊον μὲν καὶ Κράσσον ὑπάτους ἀποδειχθῆναι, Καίσαρι δὲ χρήματα καὶ πενταετίαν ἄλλην ἐπιμετρηθῆναι τῆς στρατηγίας, ὃ καὶ παραλογώτατον ἐφαίνετο τοῖς νοῦν ἔχουσιν.*, Πομπήϊος 51, 4: *... Κράσσῳ δὲ καὶ Πομπηῖῳ πρὸς αὐτὸν ἐγένοντο συνθήκαι, μετιέναι μὲν ὑπατείας ἐκείνους... Καίσαρι δὲ τὰς οὐσας (ἡγεμονίας) βεβαιοῦν εἰς ἄλλην πενταετίαν.* και 52, 3: *Ἐπειτα νόμους διὰ Τρεβωνίου δημαρχοῦντος εἰσέφερον, Καίσαρι μὲν, ὥσπερ ὠμολόγητο, δευτέραν ἐπιμετροῦντας πενταετίαν,...*, Suet., *Div. Iul.* 24, 1: *... Crassum Pompeiumque in urbem provinciae suae Lucam extractos conpulit, ut detrudendi Domitii causa consulatum alterum peterent, perfecitque per utrumque, ut in quin-quennium sibi imperium prorogaretur.*, *Αππιαν. Ρωμαϊκά, Ρωμαϊκῶν Ἐμφυλίων* 2, 3, 18: *Αἰρεθέντες δ' οὖν ὑπατοὶ Κράσσοσ τε καὶ Πομπήϊος Καίσαρι μὲν, ὥσπερ ὑπέστησαν, τὴν ἐτέραν πενταετίαν προσεσηφίσαντο.* Πρβλ. T.R. Holmes, *ό.π.* (1923, vol. II) σ. 88. Th. Mommsen *ό.π.* (1985) σσ. 231. F.B. Marsh, *ό.π.*, σ. 212. J. Carcopino-P. Grimal, *ό.π.*, σσ. 276-7. M. Cary, *ό.π.*, σ. 392. J.F.C. Fuller, *Julius Caesar: man, soldier and tyrant*, London 1965, σ. 168. C.S. Mackay, *ό.π.* σ. 204. Εκτεταμένη αναφορά στη Legem Pompeiam Liciniam γίνεται και σε μερικά άρθρα που έχουν ως θέμα το ερώτημα πότε ἔληγε η δεύτερη θητεία του Καίσαρα στη Γαλατία: O. Hirschfeld, *ό.π.* (1904) σσ. 76-77 και 79-81 και (1905) σσ. 236. W. Judeich, «Das Ende von Caesars gallischer Statthalterschaft und der Ausbruch des Bürgerkrieges» *RhM* 68 (1913) σ. 3. T.R. Holmes, *ό.π.* (1916) σσ. 49-51. C.G. Stone, *ό.π.*, σ. 194. F.E. Adcock, *ό.π.* (1939) σσ. 14 και 19-20. C.E. Stevens, *ό.π.*, σσ. 170-174. J.P.V.D. Balsdon, *ό.π.* (1939) σσ. 69 και 173-175. G. Elton, *ό.π.*, σσ. 18-20. P.J. Cuff, *ό.π.*, σσ. 463-4. S. Jameson, *ό.π.*, σσ. 640-1.

ανησυχία τον αντίπαλό του να ισχυροποιείται μέρα με την ημέρα. Η εκλογή του Πομπηίου ως μόνου υπάτου ήταν ένα μέτρο εκτάκτου ανάγκης που κρίθηκε αναγκαίο, καθώς στη Ρώμη επικρατούσε χάος. Οι ταραχές μέσα στην πόλη ήταν συχνές και οι δρόμοι της γίνονταν συχνά πεδίο μάχης ανάμεσα στις αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις ή και τις συμμορίες. Είναι η χρονιά που σκοτώθηκε ο δήμαρχος Κλώδιος και έγινε η πολύκροτη δίκη του Μίλωνα. Ο Πομπήιος, προσπαθώντας να θέσει υπό έλεγχο την κατάσταση, πρότεινε μία σειρά από νόμους, ανάμεσα στους οποίους ήταν και η *Lex Pompeia de iure Magistratum* που στόχευε να περιορίσει τη λαίμαργη διάθεση πολλών νέων, που κατείχαν κυρίως στρατιωτικά αξιώματα, να προωθηθούν στα ανώτατα πολιτικά αξιώματα και κυρίως στο αξίωμα του υπάτου.

Μία από τις βασικές διατάξεις του νόμου, όπως είπαμε παραπάνω, προέβλεπε ότι οι υποψήφιοι για οποιοδήποτε αξίωμα, και κυρίως το υπατικό, έπρεπε να βρίσκονται στη Ρώμη και να θέσουν υποψηφιότητα αυτοπροσώπως ενώπιον της Λαϊκής Συνέλευσης. Αυτό συνεπαγόταν ότι, αν ο υποψήφιος ήταν διοικητής επαρχίας ή στρατιωτικός διοικητής, όφειλε να παραιτηθεί, να διαλύσει τον στρατό του και να έλθει στη Ρώμη ως απλός πολίτης. Το σημαντικότερο πρόσωπο που θιγόταν από τη διάταξη αυτή ήταν ο ίδιος ο Καίσαρ, ο οποίος στόχευε να θέσει υποψηφιότητα για το υπατικό αξίωμα με το τέλος της θητείας του ως διοικητού της Γαλατίας. Η εξαίρεσή του από τον νόμο φαίνεται ότι ήταν προϊόν συμφωνίας με τον Πομπήιο και επετεύχθη με μία διαδικασία, της οποίας πλήρη εικόνα θα μας δώσουν τα χωρία, όπου απαντά η φράση που μελετάμε.

Ας δούμε όμως τις μαρτυρίες αρχίζοντας από τον ίδιο τον Καίσαρα. Τα δύο χωρία από το *Bellum Civile* αναφέρονται σε γεγονότα μετά τις 7 Ιανουαρίου του 49 π.Χ., ημερομηνία κατά την οποία η σύγκλητος αποφάσισε να ζητήσει από τον Καίσαρα να διαλύσει τον στρατό του και να επιστρέψει στη Ρώμη με την απειλή ότι σε αντίθετη περίπτωση θα κηρυσσόταν εχθρός της πολιτείας. Στο πρώτο χωρίο *B.C. I 9, 2* (*cuius absentis rationem haberi proximis comitiis populus iussisset*) ο Καίσαρ απαντώντας σε μηνύματα του Πομπηίου μέσω απεσταλμένων, περίπου στις 23 Ιανουαρίου, διαμαρτυρόμενος για τις

αδικίες που θεωρεί ότι έγιναν εις βάρος του, αναφέρει ότι «ο λαός είχε αποφασίσει να λάβει μέρος στις προσεχείς εκλογές, ακόμη και αν ήταν απών»⁴. Το πρώτο στοιχείο που έχουμε είναι ότι, κατά την εκδοχή του Καίσαρα, το προνόμιο αυτό τού είχε παραχωρηθεί από τον λαό, δηλαδή με απόφαση της Λαϊκής Συνέλευσης. Τις λεπτομέρειες της σχετικής συνεδρίασης, που έγινε το 52 π.Χ., ο Καίσαρ δίνει στο *B.C. I 32, 3*, το οποίο είναι απόσπασμα από τον λόγο που εκφώνησε την 1^η Απριλίου του 49 π.Χ. στη σύγκλητο, όπου και πάλι διαμαρτύρεται για όσα υπέστη από τους αντιπάλους του, ανάμεσα στα οποία αναφέρεται και στη σχετική παραχώρηση εκθέτοντας και τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης πάνω στο θέμα, ως εξής: *B.C. I 32, 3: Latum ab decem tribunis plebis contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante et pristina consuetudine dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio; qui si improbasset, cur ferri passus esset? Si probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? (= Δέκα δήμαρχοι πρότειναν να γίνει δεκτή η υποψηφιότητά του για το αξίωμα του υπάτου, ακόμη και αν ήταν απών, ενώ οι εχθροί του είχαν αντιρρήσεις, και ο Κάτων εναντιωνόταν με σφοδρότητα και κατά την παλαιά του συνήθεια να μιλάει επί μακρόν ανέβαλε για μέρες (τη λήψη απόφασης), όταν ο Πομπήιος ήταν ο ίδιος (μόνος) ύπατος. Αν δεν ενέκρινε την πρόταση, γιατί επέτρεψε να γίνει; Αν την ενέκρινε, γιατί τον εμπόδισε να χρησιμοποιήσει την ευεργεσία του λαού;)*⁵.

4. Βλ. A.G. Peskett, *Caesar. The Civil Wars*, Cambridge (Mass.) – London 1914 (ανατ. 1961) σσ. 16-17. P. Fabre, *César. La Guerre civile*, Paris (Les Belles Lettres), Tome I 1936 (repr. 1965) σ. 10. F.E. Adcock, *Caesar as man of letters*, Archon Books 1956 (ανατ. 1969), ο οποίος τονίζει (σ. 46) ότι στα πρώτα κεφάλαια του *Bellum Civile* ο Καίσαρ υπερασπίζεται τον εαυτό του διαμαρτυρόμενος ότι δεν του απέδωσαν αυτά που απαιτούσε η dignitas του. A.H. Allcroft, *Caesar Civil war, Book I: text and notes*, London, σ. 91. M. Rambaud, *C. Iulius Caesar De Bello civili: liber primus = César La Guerre civile: livre premier*, Paris 1962, σ. 37. J.M. Carter, *The Civil war with the anonymous Alexandrian, African and Spanish wars*, Oxford – New York 1997 σ. 274.

5. Βλ. A.G. Peskett, *ό.π.*(1914) σσ. 48-49. P. Fabre, *ό.π.*, σ. 27, ο οποίος κάνει αναφορά στα ιστορικά γεγονότα στην εισαγωγή του σσ. vii-viii. A.H. Allcroft, *ό.π.*

Στο χωρίο αυτό ο Καίσαρ δίνει έμφαση στο γεγονός ότι η εξαίρεσή του από τον νόμο (*Legem Pompeiam de iure Magistratum*) ήταν πρόταση των δέκα δημάρχων και κατηγορεί τον Πομπήιο ότι παρενέβαλε εμπόδια στην υλοποίηση της απόφασης της Λαϊκής Συνέλευσης. Αυτό οδηγεί στη σκέψη ότι για να είχε ισχύ η ρύθμιση δεν αρκούσε μόνον η απόφαση της Λαϊκής Συνέλευσης, αλλά έπρεπε να γίνουν και άλλες ενέργειες. Και στην προκειμένη περίπτωση φαίνεται ότι η αποδοχή και προώθηση της προνομιακής εξαίρεσης ήταν αρμοδιότητα του Πομπήιου, αφ' ενός επειδή ήταν ύπατος με αυξημένες εξουσίες αφ' ετέρου καθώς ο ίδιος εισηγήθηκε τον αρχικό νόμο.

Ας δούμε όμως το θέμα από τη μεριά της αντιπολίτευσης που αντιπροσωπεύεται από τις αναφορές του Κικέρωνα. Σε επιστολή του στον Αττικό (*ad Atticum* 7, 3, 4)⁶ γραμμένη στις 9 Δεκεμβρίου του 50 π.Χ. αναφέρεται στην πρόταση των δέκα δημάρχων διερωτώμενος για την σκοπιμότητά της (*cur tanto opere pugnatum ut de eius absentis ratione habenda decem tribuni plebis ferrent?* = γιατί τόσος αγώνας να προτείνουν δέκα δήμαρχοι να τον υπολογίσουν ως υποψήφιο για την υπατεία, ενώ απουσίαζε;). Λίγες ημέρες αργότερα (στις 17 Δεκεμβρίου), σχολιάζοντας με πικρία κάποιο από τα αιτήματα του Καίσαρα προς τη σύγκλητο, ενδεχομένως σχετικά με τη διατήρηση της διοίκησης των λεγεώνων στην Εντεύθεν Γαλατία, γράφει πάλι στον Αττικό (*ad Atticum* 7, 6, 2⁷: *Cur autem nunc primum ei resistamus? Ού γάρ δὴ τότε μείζον ἔπι κακόν* (μ 209), *quam cum quinquennium prorogabamus aut cum, ut absentis ratio haberetur, ferebamus* = γιατί να του αντισταθούμε τώρα για πρώτη φορά; «Δεν μας απειλεί μεγαλύτερο κακό» από όταν παρατείναμε για πέντε χρόνια τη θητεία του (στη Γαλατία) ή όταν ανεχθήκαμε να τον υπολογίσουν σαν υποψήφιο

(Caesar) σ. 104. M. Rambaud, *ό.π.*, σσ. 65-66. J.M. Carter, *ό.π.*, σ. 278. Το κείμενο είναι γραμμένο σε τρίτο ενικό πρόσωπο, μολονότι μιλάει ο ίδιος ο Καίσαρ. Αυτό είναι χαρακτηριστικό του ύφους του Καίσαρα, ένα τέχνασμα που δίνει στη διήγησή του την επίφαση της αντικειμενικότητας.

6. Βλ. D.R. Shackleton - Bailey, *Cicero Letters to Atticus, Volume II*, London - Cambridge (Mass) 1999, σ. 194.

7. Βλ. D.R. Shackleton - Bailey, *ό.π.*, σ. 208.

ύπατο, ενώ απουσίαζε). Αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η επιλογή και παρεμβολή του Ομηρικού στίχου. Συγκεκριμένα στο σημείο αυτό του Ομηρικού κειμένου ο Οδυσσέας απευθύνεται στους συντρόφους του, λίγο πριν μπουν στο στενό που λυμαίνονταν η Σκύλα και Χάρυβδις, και για να τους εμψυχώσει τους λέει ότι δεν τους απειλεί μεγαλύτερος κίνδυνος από όταν βρέθηκαν στη σπηλιά του Κύκλωπα. Χρησιμοποιώντας το σχετικό χωρίο ο Κικέρων παραλληλίζει τις τωρινές απαιτήσεις του Καίσαρα με τη Σκύλα και τη Χάρυβδη και τις παραχωρήσεις που του έγιναν παλαιότερα, ανάμεσα στις οποίες ήταν και αυτή που συζητάμε, με τη σπηλιά του Κύκλωπα.

Στις 18 Φεβρουαρίου του 49 π.Χ. και ενώ ο Καίσαρ έχει γίνει κύριος της Ρώμης ο Κικέρων, αυτοεξόριστος, γράφει στον Αττικό (*ad Atticum* 8, 3, 3)⁸ σε έντονο ύφος και απαριθμεί με πολλή πικρία τα λάθη του Πομπηίου, που τους οδήγησαν στην τωρινή κατάσταση, επισημαίνοντας βήμα-βήμα τις υποχωρήσεις που έκανε για λογαριασμό του Καίσαρα. Για το συγκεκριμένο θέμα γράφει: *contendit ut decem tribuni plebis ferrent, ut absentis ratio haberetur, quod idem ipse sanxit lege quadam sua, (= κατέβαλε (ο Πομπήιος) προσπάθεια να προτείνουν δέκα δήμαρχοι να τον υπολογίσουν σαν υποψήφιο για το αξίωμα του υπάτου, ενώ ήταν απών, πράγμα το οποίο και ο ίδιος επίσης επικύρωσε με δικό του νόμο).* Στις δύο προηγούμενες επιστολές επιβεβαιώνεται ότι η πρόταση έγινε από τους δέκα δημάρχους και ότι έγινε δεκτή, χωρίς όμως να διευκρινίζεται με ποιον τρόπο. Στην τρίτη επιστολή όμως ο Κικέρων διευκρινίζει ότι οι δήμαρχοι δεν ενήργησαν αυτοβούλως, αλλά μετά από πίεση εκ μέρους του Πομπηίου, ο οποίος μάλιστα έφερε και σχετικό νόμο.

Το ερώτημα αν οι δήμαρχοι ενήργησαν αυτοβούλως ή αν πιέστηκαν να προτείνουν τον σχετικό νόμο δεν είναι εύκολο να απαντηθεί, καθώς οι μαρτυρίες που έχουμε προέρχονται από τις δύο παλιτικά

8. Βλ. W.W. How – A.C. Clark, *Cicero Select Letters with Historical introductions, notes and Appendices*, Oxford 1926 (ανατ. 1962) σσ. 337-8. F.F. Abbott, *Selected Letters of Cicero*, University of Oklahoma Press 1964, σ. 159 και D.R. Shackleton – Bailey, *ό.π.*, σ. 280.

αντίπαλες πλευρές (Καίσαρα και Κικέρωνα)⁹. Είναι πάντως δυνατό να γίνουν ορισμένες επισημανσεις.

Ο Καίσαρ στο *Bellum Civile* έχει αποσιωπήσει τις ενέργειες του Πομπήιου που αναμφισβήτητα έχουν γίνει, εφόσον μαρτυρούνται από τις περισσότερες πηγές, όπως θα δούμε παρακάτω. Έχει σημαντικούς λόγους να παρουσιάσει εαυτόν αδικημένο, αν λάβουμε υπόψη μας ότι το *Bellum Civile* κυκλοφόρησε μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου και απευθύνεται σε ένα αναγνωστικό κοινό κατά το ήμισυ εχθρικό, το οποίο ο Καίσαρ θέλει να προσεταιριστεί έχοντας να δικαιολογήσει τις εκατόμβες των θυμάτων, τις καταστροφές και κυρίως την κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών.

Από το άλλο μέρος ο Κικέρων, ανεξάρτητα από το αν ανήκει στην αντιπολίτευση, δεν έχει συμφέροντα. Μάλιστα με την επιστολή του αυτή ασκεί κριτική στον Πομπήιο και μιλάει με αγανάκτηση για την υποχωρητικότητά του που ουσιαστικά επέτρεψε στον Καίσαρα να υλοποιήσει τα σχέδιά του. Τη συγκεκριμένη στιγμή το μέλλον του Κικέρωνα είναι αβέβαιο και ενδεχομένως φοβάται για τη ζωή του. Και ακόμη θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι οι παρατηρήσεις του γίνονται στο πλαίσιο μιας προσωπικής επιστολής με αποδέκτη και μοναδικό αναγνώστη τον επιστήθιο φίλο του τον Αττικό. Είναι πολύ πιθανό τα πράγματα να έγιναν, όπως μας τα διηγείται ο Κικέρων.

Οι άλλες μαρτυρίες είναι μεταγενέστερες και έχουν απόσταση από τα γεγονότα από λίγα χρόνια έως δύο αιώνες. Είναι και πάλι ο Κικέρων που αναφέρεται στην ίδια υπόθεση στον *Δεύτερο Φιλιππικό* του το 44 π. Χ., λίγα χρόνια μετά τα γεγονότα και ενώ ο Καίσαρ έχει ήδη δολοφονηθεί, όπου ανασκευάζοντας κατηγορία του Αντωνίου ότι αυτός (ο Κικέρων) υπήρξε η αιτία για την οριστική ρήξη ανάμεσα στο Καίσαρα και τον Πομπήιο, απαντά ότι το μόνο που έκανε ήταν να συμβουλευσει τον Πομπήιο να μην συναινέσει στη σχετική παραχώρηση για λογαριασμό του Καίσαρα (*Phil.* 2, 24: *ne pateretur ferri*

9. Ωστόσο υπάρχει και η μαρτυρία του Αππιανού (*Ρωμαϊκά, Ρωμαϊκῶν Ἐμφυλίων* 2, 4, 25) που θα εξετάσουμε παρακάτω, ο οποίος παραδίδει ότι τους δημόμαρχους έπεισε να κάνουν την πρόταση ο Καίσαρ. Η μαρτυρία όμως αυτή είναι μεταγενέστερη.

ut absentis eius ratio haberetur (= να μην ανεχθεί να γίνει πρόταση να τον περιλάβουν ως υποψήφιο ύπατο, ενώ απουσίαζε)¹⁰. Η μαρτυρία αυτή ενισχύει τη σκέψη ότι η υλοποίηση της σχετικής παραχώρησης στον Καίσαρα ήταν αρμοδιότητα του Πομπηίου.

Από τους τρεις ιστορικούς: ο Λίβιος σε μία από τις *Periochae* (= περιλήψεις των χαμένων βιβλίων του) *Periocha Lib.* 107, 11-13¹¹ αναφέρεται στην ευεργετική για τον Καίσαρα πρόταση νόμου και στις αντιρρήσεις του Κάτωνα, χωρίς λεπτομέρειες για το ποιος ενήργησε (*lex lata est, ut ratio absentis Caesaris in petitione consulatus haberetur, invito et contradicente M. Catone* = προτάθηκε νόμος να τον υπολογίσουν ως υποψήφιο για την υπατεία, ενώ απουσίαζε, παρόλο που ο Κάτων δεν το ήθελε και εξέφρασε τις αντιρρήσεις του).

Ο Lucius Ampelius (*Liber Memorialis* 40, 3)¹² παρουσιάζει το θέμα σαν αντιπρόταση του Καίσαρα στην εντολή της συγκλήτου να διαλύσει τον στρατό του (*simulans se gratiam timere Pompei, negavit se missurum exercitum, nisi consularibus comitiis ratio absentis sui posita fuisset* = προσποιούμενος ότι φοβάται την επιρροή του Πομπηίου, είπε ότι δεν θα διαλύσει τον στρατό του, αν δεν τον υπολόγιζαν ως υποψήφιο για τις υπατικές εκλογές, ενώ απουσίαζε).

Περισσότερες λεπτομέρειες για τις υποχρεώσεις και τις ενέργειες του Πομπηίου στην υπόθεση αυτή μας δίνει ο Σουητώνιος (*Div. Iul.* 28, 3)¹³,

10. Βλ. J.R. King, *The Philippic Orations of M. Tullius Cicero*, Oxford 1868, σ. 48. A.G. Peskett, *M. Tulli Ciceronis Oratio Philippica secunda*, Cambridge 1887 (ανατ. 1963) σσ. 65-66. A.H. Allcroft, *Cicero: Philippic II*, London, σ. 77. J.D. Denniston, *Cicero Philippics I & I*, Oxford 1926 (ανατ. 1970) σσ. 108-110. Walter C.A. Ker, *Cicero Philippics with an English translation*, Loeb Classical Library, London 1926 (ανατ. 1969) σσ. 108-110.

11. Βλ. A.C. Schlesinger – R.M. Geer, *Livy vol. XIV summaries, fragments and obsequens*, Cambridge (Mass.) – London 1959 (ανατ. 1967) σσ. 134-5

12. Βλ. Marie-Pierre Arnaud-Lindet, *L. Ampelius Aide-Mémoire (Liber Memorialis)* Les Belles Lettres, Paris 1993, σ. 47.

13. Βλ. H.E. Butler – M. Cary, *C. Suetoni Tranquilli, Divus Iulius*, Oxford 1927 (repr. 1962) σ. 80. J.C. Rolfe, *Suetonius*, London – Cambridge (Mass.) 1913 (ανατ. 1964) σσ. 38-39. H. Ailloud, *Suétone vies des douze Césars, tome I, César – August*, Paris 1961, σ. 20.

ο οποίος λέει ότι «ο ύπατος Μάρκος Μάρκελλος πρότεινε να μην δεχθούν την υποψηφιότητα του Καίσαρα, ενώ απουσίαζε, επειδή ο Πομπήιος δεν είχε αναιρέσει τον νόμο του με σύμφωνη γνώμη του λαού» και εξηγεί «συνέβη όμως, όταν ο Πομπήιος πρότεινε νόμο για τα δικαιώματα των αρχόντων στην παράγραφο, που απέκλειε τους απόντες από την διεκδίκηση αξιωμάτων, να μην εξαιρέσει τον Καίσαρα, γιατί το ξέχασε, και διόρθωσε το λάθος του αργότερα, όταν πια ο νόμος είχε χαραχθεί σε χάλκινη πλάκα και είχε εναποτεθεί στο δημόσιο ταμείο»¹⁴. Η μαρτυρία του Σουητώνιου ενισχύει την άποψη ότι όλη η υπόθεση ήταν αρμοδιότητα του Πομπήιου και απαιτούσε δικές του ενέργειες. Επίσης μας δίνει τη δυνατότητα να εικάσουμε ότι η πρόταση των δημάρχων με σύμφωνη γνώμη της Λαϊκής Συνέλευσης συνίστατο στο να εισηγηθούν στον Πομπήιο να προσθέσει στον νόμο διάταξη για την εξαίρεση του Καίσαρα. Η διάταξη όμως δεν περιελήφθη στον νόμο αρχικά, αλλά προσετέθη από τον Πομπήιο εκ των υστέρων. Αν τα πράγματα έγιναν με τον τρόπο που περιγράφει ο Σουητώνιος, τότε η εξαίρεση του Καίσαρα ήταν, αν όχι παράνομη, τουλάχιστον παράτυπη και αυτό έδωσε στον ύπατο Μ. Μάρκελλο τη δυνατότητα να προβάλει ενστάσεις. Το να ξέχασε ο Πομπήιος μια τόσο σημαντική ρύθμιση που αφορούσε τον πρώην εταίρο του στην Τριανδρία φαίνεται κάπως παράξενο και θα μπορούσε κανείς να υποψιαστεί εσκεμμένη ενέργειά του για να υπονομεύσει το προνόμιο που ήταν υποχρεωμένος να του παραχωρήσει.

Από τις Ελληνικές πηγές ο Δίων ο Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 40, 56, 2¹⁵ αναφέρει την εξαίρεση του Καίσαρα ως χαριστική ενέργεια του Πομπήιου τονίζοντας παράλληλα τις αντιδράσεις των φίλων του τελευταίου: *καὶ τῷ Καίσαρι καὶ ἀπόντι (οἱ γὰρ φίλοι αὐτοῦ δεινῶς*

14. Suet. *Div.Iul.* 28, 2-3: Marcus Claudius Marcellus consul...et ne absentis ratio comitiis haberetur, quando nec plebiscito Pompeius postea abrogasset. Acciderat autem, ut is legem de iure magistratuum ferens eo capite, quo petitione honorum absentis submovebat, ne Caesarem quidem exciperet per oblivionem, ac mox lege in aes incisa et in aerarium condita corrigeret errorem.

15. Βλ. E. Cary, *Dio's Roman history*, Cambridge (Mass.) – London 1914 (ανατ. 1961) σσ. 492-3.

ήγανάκτου) αίτησαι τὴν ὑπατείαν, ὥσπερ ἐψήφιστο, δούς. Ενώ ο Αππιανός, *Ρωμαϊκά, Ρωμαϊκῶν Ἐμφυλίων* 2, 4, 25¹⁶ λέει ότι τους δημάρχους έπεισε να κάνουν τη σχετική πρόταση ο Κάισαρ, αλλά χωρίς να υπάρξει αντίρρηση από τη μεριά του Πομπηίου (τοὺς δὲ δημάρχους ἔπεισεν εἰσηγήσασθαι νόμον ἐξεῖναι Καίσαρι δευτέραν ὑπατείαν ἀπόντι μετιέναι. Καὶ τοῦθ' ὑπατεύοντος ἔτι τοῦ Πομπηίου καὶ οὐδὲν ἀντειπόντος ἐκεκύρωτο).

Ὡστόσο φαίνεται ότι ούτε ο νόμος του Πομπηίου (Lex Pompeia de iure Magistratum) ούτε η δυνατότητα εξαιρέσεων (συμμετοχή σε εκλογές in absentia) ήταν κάτι καινούριο. Ο Δίων ο Κάσσιος (*Ρωμ. Ιστ.* 40, 56, 1) αναφερόμενος στον νόμο του Πομπηίου λέει καθαρά ότι επρόκειτο για επαναφορά παλαιού νόμου που είχε περιπέσει σε αχρησία (καὶ τὸν περὶ τῶν ἀρχαιρεσιῶν νόμον τὸν κελεύοντα τοὺς ἀρχὴν τινα ἐπαγγέλλοντας ἐς τὴν ἐκκλησίαν πάντως ἀπαντᾶν, ὥστε μηδένα ἀπόντα αἰρεῖσθαι, παρημελημένον πως ἀνενεώσατο). Επίσης ο Κικέρων στην επιστολή του στον Βρούτο (*ad Brutum* 9 (13 (I 5)), 3)¹⁷ αναφέρεται στη δυνατότητα να υποβάλλουν υποψηφιότητα για τα ιερατικά αξιώματα άνθρωποι που απουσίαζαν από τη Ρώμη (in absentia), φέροντας σαν παράδειγμα την περίπτωση του Γάιου Μάριου που εξελέγη οiwονοσκόπος μ' αυτόν τον τρόπο, ενώ παράλληλα επισημαίνει ότι, μολονότι υπήρχε αυτή η δυνατότητα, η εκλογή ήταν ευκολότερη γι' αυτούς που ήταν παρόντες. Επίσης στο *B.C.* III 82, 4 ο Κάισαρ αναφέρεται στην περίπτωση αξιωματικού του Πομπηίου, στον οποίο δόθηκε η δυνατότητα να λάβει μέρος στις εκλογές για το αξίωμα του πραίτωρα, ενώ

16. Βλ. H. White, *Appian's Roman History*, vol. III, London – Cambridge (Mass.) 1913 (ανατ. 1972) σσ. 274-5.

17. Cic. *ad Brutum* 9 (13 (I 5)), 3: Existimo omnino absentium rationem sacerdotum comitiis posse haberi; nam et factum est antea. Gaius enim Marius, cum in Cappadocia esset, lege Domitia factus est augur... Sed quamvis liceat absentis rationem haberi, tamen omnia sunt praesentibus faciliora. Βλ. D.R. Shackleton Bailey, *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum*, Cambridge University Press 1980, σσ. 113 και 233-234. Και W. Glynn – M. Cary, *Cicero: The Letters to his brother Quintus. The Letters to Brutus*, Cambridge (Mass.) – Harvard University Press, 1953 (ανατ. 1989) σσ. 652-655.

απουσίαζε σε εκστρατεία κατά των Πάρθων¹⁸.

Την ύπαρξη παλαιότερου νόμου με διατάξεις ίδιες με αυτές της *Legis Pompeiae de iure Magistratuum* απηχεί και η μαρτυρία του Πλουτάρχου στη βιογραφία του Καίσαρα¹⁹. Κατά τη δική του εκδοχή η υπόθεση της εξαιρέσης του Καίσαρα από τον σχετικό νόμο τοποθετείται πριν από τις υπατικές εκλογές του 60 π.Χ., όταν ο Καίσαρ επιστρέφοντας από την Ισπανία με τον στρατό του περίμενε, κατά τα ειωθότα, έξω από τη Ρώμη την άδεια της συγκλήτου να τελέσει θρίαμβο. Ζήτησε να του επιτραπεί να θέσει υποψηφιότητα για το αξίωμα του υπάτου χωρίς να έλθει στη Ρώμη. Το αίτημα απορρίφθηκε και ο Καίσαρ διέλυσε τον στρατό, παραιτήθηκε από το αίτημά του για θρίαμβο, έλαβε μέρος στις εκλογές του 60 π.Χ. και με την υποστήριξη του Πομπηίου και του Κράσσου εξελέγη ύπατος για το 59 π.Χ. Η μαρτυρία αυτή του Πλουτάρχου δεν επιβεβαιώνεται από καμία άλλη πηγή. Μονον ο Σουητώνιος (*Div. Iul.* 18, 2) αναφέρεται εμμέσως στο θέμα ως εξής: «επειδή, όταν πια αναγγέλθηκαν οι εκλογές, δεν μπορούσε να γίνει δεκτή η υποψηφιότητά του, παρά μόνον αν έμπαινε στην πόλη ως ιδιώτης, και πολλοί είχαν αντιρρήσεις, καθώς αυτός προσπαθούσε με πλάγια μέσα να απαλλαγεί από τον νομικό περιορισμό, αναγκάστηκε να παραιτηθεί από τον θρίαμβο για να μην αποκλειστεί από την υποψηφιότητα για την υπατεία»²⁰. Από το άλλο μέρος ο Πλούταρχος δεν αναφέρει καθόλου την προνομιακή παραχώρηση που έγινε για τον Καίσαρα το 52 π.Χ., αλλά περιορίζεται μό-

18. *Caes. B.C.* III 82, 4: magnaue inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne Lucili Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi,... Βλ. A.G. Peskett, *Gaii Iulii Caesaris commentariorum de bello civili: liber tertius*, Cambridge 1900 (ανατ. 1958) σ. 140.

19. Πλουτ. *Καΐσαρ* 13, 1: 'Επει δὲ τοὺς μὲν μνωμένους θρίαμβον ἔξω διατρίβειν ἔδει, τοὺς δὲ μετιόντας ὑπατείαν παρόντας ἐν τῇ πόλει τοῦτο πράττειν, ἐν τοιαύτῃ γεγωνὸς ἀντινομία καὶ πρὸς αὐτὰς τὰς ὑπατικὰς ἀφιγμένους ἀρχαιρεσίας ἐπεμψε πρὸς τὴν σύγκλητον αἰτούμενος αὐτῷ δοθῆναι παραγγέλλειν εἰς ὑπατείαν ἀπόντι διὰ τῶν φίλων. Βλ. A. Gazzetti, *Plutarchi Vita Caesaris*, Firenze «La Nuova Italia» 1954, σσ. 37-38.

20. Suet. *Div. Iul.* 18, 2: Sed cum edictis iam comitiis ratio eius haberi non posset nisi privatus introisset urbem, et ambienti ut legibus solveretur multi contra dicerent, coactus est triumphum, ne consulatu excluderetur, dimittere.

νον σε μια ολιγόλογη αναφορά στην υποβολή της υποψηφιότητάς του για τις υπατικές εκλογές του 49 π.Χ. και στο αίτημα να διατηρήσει τη διοίκηση των επαρχιών του²¹.

Ας δούμε όμως γιατί η τόση επιμονή του Καίσαρα να του παραχωρηθεί η σχετική εξαίρεση και από την άλλη μεριά η τόσο έντονη αντίδραση των πολιτικών του αντιπάλων. Αναμφισβήτητο το να θέλει ο Καίσαρ να περάσει σε ένα άλλο αξίωμα, και μάλιστα του υπάτου, μετά το τέλος της θητείας του ως διοικητού της Γαλατίας που περιλάμβανε τόσο λαμπρές επιτυχίες, όπως ο ίδιος τις περιγράφει στο πασίγνωστο *De Bello Gallico*, ήταν απόλυτα αναμενόμενο. Και δεν είναι τυχαίο ότι το *De Bello Gallico*, καθ' όλες τις ενδείξεις, μολονότι ο Καίσαρ το έγραφε χρόνο τον χρόνο από το 58 και εντεύθεν, φρόντισε να κυκλοφορήσει στη Ρώμη τέλος του 51 ή αρχές του 50 π. Χ.²²

Η επιθυμία του Καίσαρα γινόταν ακόμη πιο επιτακτική όσο έβλεπε να αυξάνεται ανησυχητικά η δύναμη και η επιρροή του Πομπηίου. Τη συγκεκριμένη στιγμή στόχος του ήταν οι εκλογές που θα γίνονταν το φθινόπωρο του 49 π.Χ. για την υπατεία του 48 π.Χ., καθώς με το τέλος της θητείας του στη Γαλατία (τέλος του 49) συμπληρώνονταν δέκα χρόνια από την πρώτη υπατεία του που ήταν, κατά την Ρωμαϊκή νομοθεσία, ο ελάχιστος νόμιμος χρόνος για να έχει το δικαίωμα να υποβάλει και πάλι υποψηφιότητα για το αξίωμα του υπάτου. Ήθελε όμως πάση θυσία να αποφύγει να βρεθεί στη Ρώμη ως απλός πολίτης για έναν πολυ σημαντικό λόγο.

Ο λόγος της σπουδής του Καίσαρα ήταν μια απειλή για το μέλλον της πολιτικής του σταδιοδρομίας, ιδιαίτερα καθώς γνώριζε τις διαθέσεις των πολιτικών του αντιπάλων και τις εχθρότητες που δημιούργησε με τις ενέργειές του κατά την υπατεία του 59²³. Αυτό που

21. Πλουτ. *Καῖσαρ* 29, 1: *Ἐκ τούτου Καῖσαρ ὑπατεῖαν ἐμνάτο πέμπων καὶ χρόνον ὁμοίως τῶν ἰδίων ἐπαρχιῶν.*

22. Βλ. F.E. Adcock, *ό.π.* (1956) σσ. 83-89 (ιδιαίτερα 88-89).

23. Βλ. T.R. Holmes, *ό.π.* (1923, vol. I) σσ. 476-9. J.F.C. Fuller, *ό.π.*, σσ. 67-73. Th. Mommsen, *ό.π.* (1985) σσ. 146-9. F.B. Marsh, *ό.π.*, σσ. 180-7. J.P.V.D. Balsdon, *ό.π.* (1967) σσ. 60-65. J. Carcopino – P. Grimal, *ό.π.*, σσ. 204-221. M. ary, *ό.π.*, σσ. 375-6. M. Cary – H.H. Scullard, *ό.π.*, σσ. 248-9. J. Sabben-Clare, *Caesar*

φοβόταν ήταν μια τυχόν καταγγελία πραγματική ή χαλκευμένη που θα μπορούσε να φτάσει μέχρι και την καταδίκη, πράγμα που αυτόματα θα του στερούσε κάθε δικαίωμα να υποβάλει υποψηφιότητα για οποιοδήποτε αξίωμα, και κυρίως του υπάτου, και θα τον έθετε οριστικά εκτός πολιτικής σκηνής. Ωστόσο, σύμφωνα με τη Ρωμαϊκή νομοθεσία, οι εν ενεργεία άρχοντες απολάμβαναν ασυλίας. Δεν μπορούσε να γίνει καμία καταγγελία εναντίον τους παρά μόνον αν ήταν πλέον απλοί πολίτες. Γι' αυτόν τον λόγο ο Καίσαρας προσπαθούσε να μην οριστεί αντικαταστάτης του στη διοίκηση της Γαλατίας, αλλά να παραταθεί η θητεία του μέχρι και την τελευταία ημέρα του 49 π. Χ.²⁴ και

and Roman politics, 60 – 50 B.C., London – Oxford University Press 1971, σσ. 7-25. J. Sabben-Clare, *Caesar and Roman politics, 60-50 B.C.: source material in translation*, London 1981 (ανατ. 2002) σσ. 12-18. M. Rostovtzeff, *ό.π.*, σ. 150. P. Grimal, *ό.π.*, σ. 102. C.S. Mackay, *ό.π.*, σσ. 196-197.

24. Καμία πηγή δεν αναφέρει την ακριβή χρονολογία της λήξης της θητείας του Καίσαρα στη Γαλατία. Ο Σουητώνιος περιγράφει μόνο τις ανησυχίες του και επισημαίνει ότι η πρόταση του Μάρκελλου για αντικατάστασή του ήταν πριν το τέλος της θητείας του με τη δικαιολογία ότι ο πόλεμος είχε τελειώσει, η Γαλατία είχε ειρηνεύσει και ο στρατός έπρεπε να αναπαυθεί (Suet. *Div. Jul.* 28, 2: Marcus Claudius Marcellus consul, edicto praefatus, de summa se re publica acturum, retulit ad senatum, ut ei succederetur ante tempus, quoniam bello confecto pax esset ac dimitti deberet victor exercitus). Υπάρχει μια μεγάλη συζήτηση ανάμεσα στους μελετητές σχετικά με το χρονικό σημείο που έληγε η θητεία του Καίσαρα ως διοικητού της Γαλατίας. Έχουν προταθεί διάφορες χρονολογίες με επικρατέστερες την 1η Μαρτίου του 49 π.Χ., την 1η Μαρτίου του 50 π.Χ. και την 13η Νοεμβρίου του 50 π.Χ. αλλά και άλλες. Παραθέτουμε παρακάτω τις σημαντικότερες εργασίες που έχουν γραφεί. Για την 1η Μαρτίου του 49 π.Χ. έχουν επιχειρηματολογήσει οι: C. S. Mackay, *ό.π.*, σ. 207. T.R. Holmes, *ό.π.* (1916) σσ. 49-56. G. Elton, *ό.π.*, σσ. 18-42. S. Jameson, *ό.π.*, σσ. 638-660. O Th. Mommsen, *ό.π.*, (1985) σ. 268, επισημαίνει ότι η παράταση της θητείας ήταν μέχρι το τέλος του 49 π.Χ. και ότι ο Καίσαρ είχε αυτή τη δυνατότητα όχι γιατί το όριζε η Lex Pompeia Licinia, αλλά γιατί σύμφωνα με τον αρχαίο κανόνα η θητεία ενός διοικητή συνεχιζόταν μέχρι την άφιξη του αντικαταστάτη του. Την 1η Μαρτίου του 50 π.Χ. ορίζουν ως τέλος της θητείας οι: J. Carcopino – P. Grimal, *ό.π.*, σ. 277. O. Hirschfeld, *ό.π.* (1904) σσ. 76-87 και (1905) σσ. 236-240. Στις 13 Νοεμβρίου του 50 π.Χ. το τοποθετούν οι: F.E. Adcock, *ό.π.* (1932) σσ. 14-26 και C.G. Stone, *ό.π.*, σσ. 193-201. Άλλες απόψεις που διατυπώθηκαν είναι οι εξής: O M. Cary (*ό.π.*, σ. 392) και οι M.Cary – H.H. Scullard (*ό.π.*,

χρησιμοποιώντας το προνόμιο που του είχε παραχωρηθεί το 52 π.Χ., δηλαδή να συμμετάσχει στις εκλογές χωρίς να παραστεί ο ίδιος στην προεκλογική εκστρατεία και την όλη διαδικασία (in absentia)²⁵, να αναλάβει το αξίωμα του υπάτου την πρώτη Ιανουαρίου του 48 π. Χ. Πάνω σ' αυτό ο Σουητώνιος (*Div.Iul.* 30, 3)²⁶ γράφει τα εξής: «Άλλοι

σ. 266) τοποθετούν το τέλος της θητείας στο τέλος του 50 ή στις αρχές του 49 π.Χ. χωρίς να ορίζουν ακριβή χρονολογία. Ο C.E. Stevens (*ό.π.*, σσ. 169-208) ανάμεσα στις 31 Ιουλίου και στις αρχές του Οκτωβρίου του 50 π.Χ. Ο W. Judeich (*ό.π.*, σσ. 1-10) στις 29 Δεκεμβρίου του 50 π.Χ. Ο J.P.V.D. Balsdon (*ό.π.* (1939) σσ. 57-73 και 167-183) τονίζει ότι ο νόμος που παρέτεινε τη θητεία του Καίσαρα όριζε να μην οριστεί αντικαταστάτης του μέχρι την 1η Μαρτίου του 50 π.Χ. Όμοια είναι και η άποψη του P.J. Cuff, *ό.π.*, σσ. 445-471. Το θέμα είναι πέρα από τα πλαίσια της παρούσας εργασίας, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε όμως ότι και οι ανησυχίες του Καίσαρα και ο αγώνας του να διατηρήσει το προνόμιο να γίνει δεκτή η υποψηφιότητά του στις υπατικές εκλογές in absentia δείχνουν ότι ενδεχομένως η θητεία του στη Γαλατία είχε παραταθεί πέρα από τα ανεκτά όρια.

25. Για τους σχετικούς φόβους του Καίσαρα και για την προσπάθεια να συμμετάσχει στις εκλογές χωρίς να παραστεί (in absentia) βλ. O. Hirschfeld, *ό.π.* (1904) σ. 84. T.R. Holmes, *ό.π.* (1916) σ. 50. T.R. Holmes, *ό.π.* (1923, vol II) σ.236. C.G. Stone, *ό.π.*, σ. 194. F.E. Adcock, *ό.π.* (1939) σ. 19 και 23. C.E. Stevens, *ό.π.*, σσ. 172-4. Th. Mommsen, *ό.π.*, (1932) σσ. 29-30. Th. Mommsen, *ό.π.* (1985) σ. 268. F.B. Marsh, *ό.π.*, σ. 222. J.P.V.D. Balsdon, *ό.π.* (1939) σ. 173. J.P.V.D. Balsdon, *ό.π.* (1967) σ. 109. G. Elton, *ό.π.*, σσ. 35-37. P.G. Cuff, *ό.π.*, σ. 468. M. Cary, *ό.π.*, σσ. 392-4. M. Cary – H.H. Scullard, *ό.π.*, σσ. 267-8. J.F.C. Fuller, *ό.π.*, σ. 174. M. Rostovtzeff, *ό.π.*, σ. 153, ο οποίος τονίζει τη σημασία της επιτυχίας του Καίσαρα στις εκλογές αυτές τόσο για τον Καίσαρα όσο και για τη σύγκλητο. S. Jameson, *ό.π.*, σ. 651. C.S. Mackay, *ό.π.*, σ. 207. J. Sabben-Clare, *ό.π.* (1971) σσ. 24-25 και 178-9. J. Sabben-Clare, *ό.π.* (1981) σσ. 135 και 146-148. A.H. Allcroft, *ό.π.* (Caesar) σσ. 9-10. Lily Ross, Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley 1949 (ανατ. 1964) σ. 150. C.E. Moberly-H. Last, *The Commentaries of C. Iulius Caesar on the Civil War*, Oxford 1925 (ανατ. 1957) σ. xix. Δαβίδ Αντωνίου, *Γ.Ι. Καίσαρος, Απομνημονεύματα περί του Εμφυλίου Πολέμου (De Bello Civili)*, Αθήνα 1974, σσ. 8 και 13-14.

26. Suet., *Div.Iul.* 30, 3: Alii timuisse dicunt, ne eorum, quae primo consulatu adversus auspicia legesque et intercessionem gessisset, rationem reddere cogeretur; cum M. Cato identidem nec sine iure iurando denuntiaret delaturum se nomen eius, simul ac primum exercitum dimisisset; cumque vulgo fore praedicarent, ut si privatus redisset, Milonis exemplo circumpositis armatis causam apud iudices diceret. Βλ. H.E. Butler – M. Cary, *ό.π.*, 76.

λένε ότι φοβόταν μήπως αναγκαστεί να δώσει λόγο για τις πράξεις που είχε κάνει κατά τη διάρκεια της πρώτης υπατείας του αντίθετα σε οiwονούς, νόμους και ενστάσεις, καθόσον ο Μάρκος Κάτων επανειλημμένα με όρκο είχε διακηρύξει ότι θα του έκανε καταγγελία αμέσως μόλις εκείνος διέλυε τον στρατό του. Και γιατί δήλωναν δημόσια (οι εχθροί του) ότι, αν (ο Καίσαρ) επέστρεφε ως ιδιώτης χωρίς το στράτευμά του, θα λογοδοτούσε ενώπιον δικαστών περικυκλωμένος από ένοπλους, σαν τον Μίλωνα». Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε ότι, αν ο Καίσαρ πετύχαινε τη σχετική παραχώρηση και εκλεγόταν ύπατος, τότε η Ρώμη θα είχε έναν ύπατο με στρατιωτική εξουσία και λεγεώνες στις διαταγές του. Αυτό ήταν μεγάλη απειλή και για τους πολιτικούς του αντιπάλους, αλλά και για τους δημοκρατικούς θεσμούς.

Τα πράγματα όμως εξελίχθησαν τελείως διαφορετικά. Στις 7 Ιανουαρίου η σύγκλητος, κηρύσσοντας τη Ρώμη σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, αποφάσισε και διεμήνυσε στον Καίσαρα να διαλύσει τον στρατό του και να επιστρέψει στη Ρώμη ως απλός πολίτης με την απειλή να τον θεωρήσουν εχθρό της πατρίδας.

Η συνέχεια της ιστορίας είναι γνωστή. Οι πολιτικοί ελιγμοί τελείωσαν και τον λόγο είχαν πλέον τα όπλα. Ο εμφύλιος πόλεμος άρχισε και σύντομα ο Καίσαρ μπήκε νικητής στη Ρώμη²⁷. Το φθινόπωρο του 49 π.Χ. ο Καίσαρ έλαβε μέρος στις υπατικές εκλογές παρών και εξελέγη ύπατος για το 48 π.Χ. Όμως τώρα πια δεν είχε σημασία αν ήταν παρών ή απών από την εκλογική διαδικασία, αφού με τις δικαιοδοσίες που είχε ως δικτάτορας, σύμφωνα με τους νόμους, ο ίδιος έκρινε τη νομιμότητα κάθε πολιτικής ή στρατιωτικής ενέργειας.

27. Για τα γεγονότα του 49 π.Χ. και τον εμφύλιο πόλεμο βλ. T.R. Holmes, *ό.π.* (1923, vol II) σσ. 236-270. Th. Mommsen, *ό.π.* (1932) σσ. 37-44. Th. Mommsen, *ό.π.* (1985) σσ. 230-233. F.B. Marsh, *ό.π.*, σσ. 229-239. J.P.V.D. Balsdon, *ό.π.* (1967) σσ. 118-120 και 121 κ.εξ. J. Carcopino-P. Grimal, *ό.π.*, σσ. 355-414. M. Cary, *ό.π.*, σσ. 399-402. M. Cary-H.H. Scullard, *ό.π.*, σσ. 268-273. J.F.C. Fuller, *ό.π.*, σσ. 175-189. M. Rostovtzeff, *ό.π.*, σσ. 153-156. P. Grimal, *ό.π.*, σσ. 106-108. C.S. Mackay, *ό.π.*, σσ. 207-211. Kurt A. Raaflaub, *Dignitatis contentio: Studien zur Motivation und politischen Taktik im Bürgerkrieg zwischen Caesar und Pompeius*, München 1974, σσ. 56-99.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συζήτηση των χωρίων, όπου απαντά η φράση του τίτλου, δείχνει τα εξής: Η παρουσία στη Ρώμη των υποψηφίων για οποιοδήποτε αξίωμα και κυρίως του υπάτου, προκειμένου να κάνουν τον προεκλογικό τους αγώνα και να υποβάλλουν αυτοπροσώπως την υποψηφιότητά τους την ημέρα των εκλογών ενώπιον της Λαϊκής Συνέλευσης, προβλεπόταν από παλαιότερο νόμο σχετικό με τις αρχαιρεσίες. Κατά καιρούς υπήρξαν σπάνιες εξαιρέσεις σε εξαιρετικές περιπτώσεις για τα ιερατικά αξιώματα και μόνο μία περίπτωση για το αξίωμα του πραίτωρα. Η υποχρέωση της παρουσίας των υποψηφίων επανήλθε με έμφαση με νόμο του Πομπηίου γνωστό ως *Lex Pompeia de iure Magistratuum* το 52 π.Χ., λόγω των δύσκολων καταστάσεων που αντιμετώπιζε η Ρώμη με σκοπό να ελεγχθούν οι υπερβολικές φιλοδοξίες μερικών στρατιωτικών διοικητών. Ο νόμος ενδεχομένως είχε σαν στόχο τον Καίσαρα, καθώς η παρουσία του στη Ρώμη, χωρίς να τον καλύπτει η ασυλία που του παρείχε το αξίωμα του διοικητού, θα έδινε στους πολιτικούς του αντιπάλους τη δυνατότητα δικαστικής δίωξης σε βάρος του και κατά συνέπεια τον αποκλεισμό του από κάθε εκλογική διαδικασία. Ωστόσο ο Καίσαρ εξαιρέθηκε από την υποχρέωση να παραστεί αυτοπροσώπως στη Ρώμη για τις υπατικές εκλογές, προφανώς στο πλαίσιο των διακανονισμών και αμοιβαίων παραχωρήσεων που έγιναν ανάμεσα σ' αυτόν και τον Πομπήιο. Μολονότι ο Καίσαρ στο *B.C. I 32, 3* δίνει έμφαση στο ότι το προνόμιο αυτό του παραχωρήθηκε μετά από πρόταση δέκα δημάρχων, η όλη ρύθμιση έγινε με ενέργειες του Πομπηίου, ενδεχομένως ακόμη και η κίνηση των δέκα δημάρχων, και παρά τις αντιδράσεις των αντιπάλων του Καίσαρα. Όμως οι παραλείψεις του Πομπηίου κατά την ψήφιση του νόμου το 52 π.Χ., σε ό,τι αφορούσε την προσθήκη της παραγράφου για την εξαίρεση του Καίσαρα, και η επαμφοτερίζουσα στάση του το 49 π.Χ., όταν ο Καίσαρ θέλησε να κάνει χρήση του σχετικού προνομίου, σε συνδυασμό με ένα πλήθος εχθρικές προς τον Καίσαρα αποφάσεις και ενέργειες της συγκλήτου προς το τέλος του 50 π.Χ. και τις αρχές του 49 π.Χ., είχαν σαν αποτέλεσμα την κήρυξη του εμφυλίου πολέμου.

ΦΩΤΙΟΣ Κ. ΠΟΛΥΜΕΡΑΚΗΣ

Επικ. Καθηγητής Παν/μίου Ιωαννίνων

fpolymer@cc.uoi.gr

ΑΥΣΟΝΙΟΥ *EPHEMERIS* 8, 10-16: ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ

Περίληψη. Σ' αυτό το άρθρο υποστηρίζουμε ότι το υπό εξέταση χωρίο δεν σχετίζεται με χριστιανικές ή μη χριστιανικές αντιλήψεις του Αυσόνιου, με μόνο κριτήριο την απαλλαγή του ονειρευόμενου από την ενοχή, αλλά ότι οι λογοτεχνικές καταβολές του, οι οποίες και οριοθετούν την ερμηνεία του, εντοπίζονται στον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή (στ. 980-983). Με βάση την τύχη του κείμενου του Σοφοκλή στον 4^ο μ.Χ. αιώνα, τη ρητή αναφορά του Αυσόνιου στην ελληνική τραγωδία με τη φράση *σύρματα Τερψιχόρης*, καθώς και τις δύο χρήσεις του επιθέτου *tragicus*, από τις οποίες η μία παραπέμπει στον *Αΐαντα* και η άλλη στον *Οιδίποδα Τύραννο*, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο Αυσόνιος είχε στην κατοχή του αυτές τις δύο τραγωδίες. Συνεκτιμώντας τη χρήση όρων, όπως *infandas*, *incesta*, *tragicos*, *culpa*, *consciuis*, που λειτουργούν ως σήματα της ειδολογικής αφετηρίας του διακειμένου, καθώς μέσω της τραγωδίας του Σενέκα έχουν καθιερωθεί ως τραγικοί όροι, οι οποίοι, ωστόσο, στο κείμενο του Αυσόνιου αφορούν ονειρική ερωτική εμπειρία, προκύπτει το συμπέρασμα ότι το υπό εξέταση χωρίο είναι επηρεασμένο, είτε άμεσα είτε μέσω του Σενέκα, από τον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή.

Summary. In this article it is argued that the Ausonian passage in question is not associated with Christian or non-Christian conceptions of Ausonius', solely on the basis of the dreamer's relief from guilt; it is claimed instead that Sophocles' *Oedipus Rex* is the main literary model (vv. 980-983), which thus deciphers the meaning of Ausonius' text. In view of Sophocles' textual tradition during the 4th century AD, of Ausonius' explicit reference to Greek tragedy by means of the phrase *σύρματα Τερψιχόρης*, as well as of the two occurrences of the adjective *tragicus*, of which one refers to *Ajax* and the other to *Oedipus Rex*, it is concluded that Ausonius had these two tragedies in his disposition. Taking into account the use of terms such as *infandas*, *incesta*, *tragicos*, *culpa*, *consciuis*, which, having been established as tragic terms through Seneca's tragedy, function as generic markers of the intertext's generic allegiances, with regard, however, to a dreamy erotic experience in Ausonius' case, I assume that the Au-

sonian passage is influenced, either directly or through Seneca, by Sophocles' *Oedipus Rex*.

Στο έργο *Ephemeris*, μια σειρά οκτώ ποιημάτων σε ποικίλα μέτρα, όπου ο Αυσόνιος περιγράφει τις ασχολίες μιας ημέρας, η μέρα του ποιητή τελειώνει με τη νυκτερινή κατάκλιση και το τελευταίο ποίημα της σειράς αναφέρεται στα νυκτερινά όνειρα¹. Το εισαγωγικό τμήμα αυτού του ποιήματος δεν σώζεται εξαιτίας κάποιου χάσματος², σώζονται όμως 43 εξάμετροι, όπου ο ποιητής στην πρώτη ενότητα αφηγείται τα όνειρά του σε πρώτο πρόσωπο (στ. 1-21), στη δεύτερη αναφέρεται στην αληθοφάνεια των νυκτερινών οραμάτων και εκφράζει την προτίμησή του προβάλλοντας το λογοτεχνικό μοτίβο των δύο ονειρικών πυλών καθώς και άλλες ερμηνείες των ονείρων (στ. 22-33), και, στην τρίτη ενότητα (στ. 34-43), απευθύνεται άμεσα στα *malis somnia*, τα στέλνει να κατοικήσουν σε *lunares polos* και τους αφιερώνει ένα άλσος από φτελιές³.

1. Για τα παραθέματα και τις παραπομπές στο κείμενο του Αυσόνιου ακολουθώ την κριτική έκδοση με εισαγωγή και ερμηνευτικό υπόμνημα του R. P. H. Green, *The Works of Ausonius*, Oxford 1991.

2. Δεν είναι βέβαιο αν το όγδοο ποίημα ανήκει στη σειρά *Ephemeris* γιατί υπάρχει πρόβλημα χειρόγραφης παράδοσης, αλλά σχεδόν όλοι οι εκδότες και οι μελετητές του Αυσόνιου δέχονται ότι το συγκεκριμένο ποίημα αποτελεί την κατακλείδα του *opusculum Ephemeris*. Γι' αυτό το θέμα και για τη χειρόγραφη παράδοση της *Ephemeris* βλ. K. Schenkl, *D. Magni Ausonii opuscula (MGH, AA V. 2)*, Berolini 1961 (= 1883), σσ. xxxii κ.ε. & 8· R. Peiper, *Decimi Magni Ausonii Burdigalensis opuscula*, Stuttgart 1976 (= Lipsiae 1886), σσ. xviii κ.ε. & 14· F. Marx, *RE II*² (1896), στ. 2572 (s.v. Ausonius)· A. Pastorino, «A proposito della tradizione del testo di Ausonio», *Maia* 14 (1962), σσ. 52-67· F. G. Sirna, «Ausonio, Paolino e il problema del testo Ausoniano», *Aevum* 37 (1963) 124-135 *passim*.

3. Σχετικά με τα ποιητικά πρότυπα καθώς και για κριτικά και ερμηνευτικά προβλήματα αυτού του ποιήματος βλ. W. Schetter, «Das Gedicht des Ausonius über die Träume (*Ephem.* VIII, p. 14-15P)», *RhM* 104 (1961) 366-378· L. Mondin, «I sogni di Ausonio. Nota al testo dell'*Ephemeris*», *Prometheus* 17 (1991) 34-54· R. P. H. Green, ό.π., σσ. 263-267· J. Pucci, «Ausonius' *Ephemeris* and the *Hermeneumata* Tradition», *CPh* 104 (2009) 50-68, για το όγδοο ποίημα σσ. 63 κ.ε. Ερμηνευτική προσέγγιση όλων των ποιημάτων της σειράς *Ephemeris* επιχειρήσαμε στη μελέτη μας «Δέκιμου Μά-

Στο πρώτο τμήμα του ποιήματος, μεταξύ άλλων ονείρων που αφηγείται ο Αυσόνιος, αναφέρεται και σε ερωτικά όνειρα λέγοντας (στ. 10-16):

infandas etiam veneres incestaque noctis
dedecora et tragicos patimur per somnia coetus.
perflugium tamen est, quotiens portenta soporum
solvit rupta pudore quies et imagine foeda
libera mens vigilat; totum bene conscia lectum
pertractat secura manus, probrosa recedit
culpa tori et profugi vanescunt crimina somni.

Η γνησιότητα αυτών των στίχων αμφισβητήθηκε από τον Schetter⁴, ο οποίος τους θεώρησε εμβόλιμους, στηρίζοντας την άποψή του κυρίως στην ολοκληρωτική απουσία ερωτικών συνθεμάτων από τον Vossianus F. 111, τον μοναδικό κώδικα που παραδίδει το κείμενο της *Ephemeris*⁵. Η άποψη του Schetter δεν έγινε αποδεκτή από τους μετέπειτα ερευνητές. Ο Fr. Sirna, για παράδειγμα, σε ένα άρθρο του λίγο μεταγενέστερο από τη μελέτη του Schetter, υποστηρίζει την αυθεντικότητα των στίχων 10-16, θεωρεί ωστόσο πιθανή τη «μετάθε-

γνου Αυσόνιου *Ephemeris*: Μία ερμηνευτική προσέγγιση», *Δωδώνη: Φιλολογία* 27 (1998) 255-303· ειδικά για το όγδοο ποίημα της σειράς βλ. σσ. 286-295, όπου πραγματευόμαστε μερικά προβλήματα που παρουσιάζονται σ' αυτούς τους στίχους (σσ. 288-289), τα οποία έχουν ήδη επισημανθεί από άλλους μελετητές, σ' αυτή την εργασία όμως προτείνουμε μία πρωτότυπη ερμηνεία του χωρίου.

4. W. Schetter, *ό.π.*, σσ. 367-369.

5. Πβ. A. Pastorino, *ό.π.*, σ. 53· J. M. Stachniw, *The Text of the «Ephemeris», «Bissula» and «Technopaegnon» of D. Magnus Ausonius*, (diss.), Chicago 1970, σσ. 13-24· σχετικά με τον κώδικα Vossianus F. 111 βλ. επίσης J. M. Stachniw, *ό.π.*, σσ. 10-14· W. L. Lieberman – P. L. Schmidt, «D. Magnus Ausonius» στον R. Herzog (εκδ.), *Restauration und Erneuerung: Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.* = R. Herzog – P. L. Schmidt (εκδ.), *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, V, München 1989, σσ. 270-279 *passim*, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τη χειρόγραφη παράδοση του Αυσόνιου· R. P. H. Green, *ό.π.*, σσ. xli κ.ε.· F. Della Corte, *Storia (e preistoria) del testo ausoniano*, «Bolletino dei classici» Suppl. 10, Accad. Naz. Lincei, Roma 1991, σσ. 26-29.

σή» τους μετά από τους επόμενους πέντε στίχους (δηλ. 17-21)⁶. Σύμφωνα με τον Mondin οι στίχοι 17-21 θα έπρεπε να ακολουθούν το στίχο 9 και αυτή η «μετάθεσή» τους οφείλεται σε σφάλμα κάποιου αντιγραφέα ο οποίος, παρακινήμένος από το ομοιοτέλετο ανάμεσα στις τελικές λέξεις *pinnis / propinīs* των στίχων 9 και 21, πήγε αμέσως στο *infandas etiam veneres* παραλείποντας τους πέντε ενδιάμεσους στίχους, και λίγο αργότερα, όταν διαπίστωσε το σφάλμα του, το διόρθωσε με το συνηθισμένο τρόπο, προσθέτοντας δηλαδή στο τέλος του αντιγραφέντος κειμένου το τμήμα που είχε παραλείψει⁷. Ανεξάρτητα από το αν αυτή η αλλαγή της θέσης είναι αποδεκτή ή όχι, η έρευνα ουσιαστικά έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν τίθεται θέμα αυθεντικότητας του υπό εξέταση χωρίου⁸, ωστόσο, κατά την άποψή μας, υφίσταται ακόμη ερμηνευτικό πρόβλημα, στην επίλυση του οποίου προσπαθούμε να συμβάλουμε επιχειρώντας μία ερμηνευτική προσέγγιση διαφορετική από αυτές που προτάθηκαν.

Πριν από πενήντα περίπου χρόνια ο M. Weidhorn στη μελέτη του για τα όνειρα και την ενοχή, που δημοσίευσε στο *HThR*, υποστήριξε, λαμβάνοντας υπόψη του και αυτό το χωρίο, ότι ο βορδιγάλειος ποιητής είναι ο μόνος παγανιστής συγγραφέας που απαλλάσσει τον ονειρευόμενο από την ενοχή⁹.

Είναι γνωστό ότι ο παγανιστικός κόσμος, αν και δεν είχε αναπτύξει την έννοια της αμαρτίας και της ενοχής που πηγάζουν από την πρόθεση, όπως η ιουδαϊκή – χριστιανική παράδοση, αντιμετώπιζε τα ταραγμένα και ένοχα όνειρα ως αιτία ενοχής, θεωρώντας τα κάποτε ως ενδείξεις προθέσεων¹⁰. Οι χριστιανοί συγγραφείς και οι Πατέρες

6. F. G. Sima, *ό.π.*, σσ. 126-127.

7. L. Mondin, *ό.π.*, σ. 45.

8. Ο L. Mondin, για παράδειγμα, υποστηρίζει την αυθεντικότητα του χωρίου προβάλλοντας μια σειρά επιχειρημάτων στην εμβριθή μελέτη του (*ό.π.*, σσ. 35-47) και οι νεότεροι εκδότες του Αυσόνιου δεν θέτουν θέμα γνησιότητας του χωρίου, πβ. S. Prete, *Decimi Magni Ausonii Burdigalensis Opuscula*, Leipzig 1978, σσ. 12-13· R. P. H. Green, *ό.π.*, σσ. 13-14 & 264 *ad locum*.

9. M. Weidhorn, «Dreams and guilt», *HThR* 58 (1965), σ. 74.

10. Πβ. επίσης Weidhorn, *ό.π.*, σσ. 73-75, όπου αναφέρονται παραδείγματα από την προγενέστερη παγανιστική λογοτεχνία, λατινική και ελληνική, από τον

της εκκλησίας, ωστόσο, πίστευαν ότι η λογική δεν λειτουργεί κατά τη διάρκεια του ύπνου και ως εκ τούτου αντιμετώπιζαν τα όνειρα με έναν διαφορετικό τρόπο από εκείνον των παγανιστών συγγραφέων¹¹. Ο Τερτυλλιανός, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι οι καλές πράξεις στα όνειρα δεν έχουν καμιά αξία και οι κακές δεν είναι αξιοκατάκριτες επειδή διαπράττονται χωρίς τη θέληση του υποκειμένου¹². Κατά παρόμοιο τρόπο ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέει ότι οι κακές πράξεις στο όνειρο είναι χωρίς συνέπειες επειδή η ντροπή χάνεται μαζί με τον ύπνο¹³.

Ο Green φαίνεται να θεωρεί το συγκεκριμένο χωρίο ως μία ένδειξη της χριστιανικής πίστης του Αυσόνιου¹⁴. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι το χωρίο πρέπει να συγκριθεί με το κείμενο του Αυγουστίνου (*Conf.* 10, 30, 41-42), στο οποίο κατά την άποψή του αναδύεται μία παρόμοια νοοτροπία¹⁵. Σημειώνει επίσης ότι ο Weidhorn δεν έχει κά-

Λουκρήτιο, τον Γιουβενάλη, τον Τάκιτο, τον Σουητώνιο, καθώς επίσης από τον Πυθαγόρα, τον Ιπποκράτη, τον Πλάτωνα, τον Επίκουρο, τον Πολύβιο, τον Πλούταρχο, τον Φιλόστρατο, τον Επικτήτο, τον Ζήνωνα και από άλλους ποιητές και πεζογράφους.

11. Πβ. επίσης Weidhorn, *ό.π.*, σσ. 75-79, όπου παραθέτει την άποψη ορισμένων χριστιανών συγγραφέων, όπως του Τερτυλλιανού, του Ιωάννη του Χρυσόστομου, του Αυγουστίνου, του Τιμόθεου, του Αγίου Γρηγορίου, του Αγίου Θωμά.

12. Βλ. E. A. Quinn (μετάφρ.), *Apologetic Works*, New York 1950, σσ. 278-88 στον Weidhorn, *ό.π.*, σ. 76 (σημ. 6).

13. Βλ. *Όμιλται* στο «The Library of the Fathers of the Holy Catholic Church», London 1841, VII, 410, επίσης στον Weidhorn, *ό.π.*, σ. 76 (σημ. 6).

14. R. P. H. Green, *ό.π.*, σσ. 264-265 *ad locum*

15. Όσον αφορά τη σύγκριση των στίχων 12-16 με το κείμενο του Λουκρήτιου (4, 1035-6) και του Οράτιου (*Serm.* 1, 5, 84-85) που επίσης προτείνει ο Green (*ό.π.*, σ. 265 *ad locum*), θα πρέπει να επισημάνουμε ότι και οι δύο ποιητές αντιμετωπίζουν το όνειρο κάτω από ένα πρίσμα διαφορετικό από εκείνο του Αυσόνιου. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για ένα συνηθισμένο ερωτικό όνειρο που πηγάζει από την έντονη σεξουαλική επιθυμία και τελειώνει με την ονειρική εκτόνωση του ονειρευόμενου, όπως έχει ήδη δηλώσει με σαφήνεια ο ίδιος ο Λουκρήτιος στην αρχή του ονειρολογικού τμήματος (4, 962-1036) του ποιήματος *De rerum natura* (4, 962-965 et quo quisque fere studio devinctus adhaeret / ... / in somniis eadem plerumque videmur obire). Χωρίς αμφιβολία

νει αυτή τη σύγκριση. Σύμφωνα με τον Mondin, ο οποίος συγκρίνει τα δύο κείμενα, στο χωρίο του Αυσόνιου δεν προβάλλεται μια γενική έκφραση σεξοφοβίας απέναντι σε ένα συνηθισμένο ερωτικό όνειρο, αλλά η πηγαία αντίδραση απέναντι στην αιμομικτική ερωτική εμπειρία (απέναντι στις *infandae veneres* και στους *tragici coetus*), για την οποία μάλιστα δεν λείπουν τα λογοτεχνικά προηγούμενα, καθώς ανακαλεί τη βαθιά ανησυχία και τον τρόπο του Οιδίποδα απέναντι σε πιθανή αιμομικτική ερωτική σχέση¹⁶.

Αυτή η αναφορά του Mondin στην τραγωδία γίνεται στο πλαίσιο μιας επιχειρηματολογίας που υποστηρίζει την αυθεντικότητα του χωρίου και γι' αυτό το λόγο επιχειρεί μάλιστα μία λεπτομερή υφολογική ανάλυση αυτών των στίχων. Καμία άλλη αναφορά στην τραγωδία δεν υπάρχει στη μελέτη του Mondin, όπου επιπλέον η φράση «ο τρόμος του Οιδίποδα» (*edipici orrori*) δεν διευκρινίζεται αν αναφέρεται στον *Οιδίποδα* του Σενέκα ή στον *Οιδίποδα Τύρανο* του Σοφοκλή.

Κατά την άποψή μας στο συγκεκριμένο χωρίο της *Ephemeris* δεν πρέπει να προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε αν κρύβεται κάποια ένδειξη της χριστιανικής πίστης του Αυσόνιου ή αν ο ποιητής του Bordeaux απαλλάσσει τον ονειρευόμενο από την ενοχή, ακολουθώντας σ' αυτό την παγανιστική παράδοση, αλλά θα πρέπει να διερευνηθούν τα λογοτεχνικά πρότυπα του χωρίου τα οποία πιστεύουμε ότι εντοπίζονται στην ελληνική τραγωδία και, ιδιαίτερα, στον *Οιδίποδα Τύρανο* του Σοφοκλή.

Για να ενισχύσουμε την άποψή μας θεωρούμε απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στην ελληνομάθεια του Αυσόνιου¹⁷. Είναι γνωστό

στο όγδοο ποίημα της *Ephemeris* υπάρχουν επιδράσεις από το παραπάνω τμήμα του *De rerum natura* (πβ. L. Mondin, ό.π., σσ. 46-47· Φ. Κ. Πολυμεράκης, «Δ. Μ. Αυσόνιου *Ephemeris*: Μία ερμηνευτική...», σσ. 286-295 *passim*) αλλά, κατά την άποψή μας, δεν υπάρχουν στο υπό εξέταση χωρίο.

16. Βλ. L. Mondin, ό.π., σ. 42, όπου μάλιστα ως λογοτεχνικά παραδείγματα αναφέρονται το όνειρο της Βυβλίδας (Οβίδ. *Met.* 9, 468 κ.ε.) και το όνειρο της Λιβίας (*Cons. ad Liviam* 325 κ.ε.).

17. Για την ελληνομάθεια του Αυσόνιου βλ. Stahl, *De Ausonianis studiis poetarum Graecorum* (diss.), Kiel 1886· F. Munari, «Ausonio e gli epigrammi graeci», *SIFC* 27-28 (1956) 308-314· A. Pastorino², *Opere di Decimo Magno Ausonio*

ότι ο βορδιγάλειος ποιητής, αν και οι γνώσεις του στην ελληνική πεζογραφία ήταν μάλλον περιορισμένες, γνώριζε καλά ή αρκετά καλά μερικά ελληνικά ποιητικά είδη, ιδιαίτερα μάλιστα τον Όμηρο και την επιγραμματική ποίηση. Η τραγωδία, όμως, είναι ένα είδος το οποίο ο Αυσόνιος γνώριζε ελάχιστα συγκριτικά με άλλα είδη της ελληνικής ποίησης, όπως ήδη έχουν επισημάνει άλλοι μελετητές¹⁸. Η μοναδική ρητή αναφορά του στην τραγωδία ως γραμματειακό είδος είναι η φράση *σύρματα Τερψιχόρης* σε μία “μακαρονική” επιστολή του (*Epist.* 8, 28 *σὸν Θαλίης κόμωφ σύρματα Τερψιχόρης*), όπου πληροφορεί το φίλο του Παύλο ότι έχει στην κατοχή του κωμωδίες και τραγωδίες¹⁹. Μ’ αυτή τη φράση, αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι στίχοι 25-

(*Classici UTET*), Torino 1971, σσ. 16-18· H. Wagenvoort, «De Ausonio poeta doctrina Orphica imbuto» στο *Studi Cataudella III*, Catania 1972, σσ. 587-591· M. J. Lossau, «Quod nobis superest ignobilis oti – Zur Pαιδική Μούσα des Ausonius» στο βιβλίο του Georg Droege (εκδ.), *Verhürung zur Geschichte. Festschrift zum 500 Jahrestag der Eröffnung einer Universität in Trier 1473-1973*, Trier: NCO – Verlag 1973, σσ. 20-34 [η εργασία αναδημοσιεύθηκε στο βιβλίο του M. J. Lossau (εκδ.), *Ausonius*, Darmstadt 1991, σσ. 125-142]· Ch.-M. Ternès, «La sagesse grecque dans l’oeuvre d’Ausone», *CRAI* 1988, σσ. 147-161· M. J. Lossau, «Ausonius und litterae Graecae», *Maia* 41 (1989) 125-142· R. Green², «Greek in Late Roman Gaul: the evidence of Ausonius» στο βιβλίο της E. M. Craik (εκδ.), «*Owls to Athens*». *Essays on Classical Subjects Presented to Sir Kenneth Dover*, Oxford 1990, σσ. 311-319· Φ. Κ. Πολυμεράκης, *Decimi Magni Ausonii Cupido cruciatus* (ιδ. διατρ. ψηφιοποιημένη και καταχωρισμένη στον διαδικτυακό τόπο: <http://thesis.ekt.gr/2692>), Ιωάννινα 1993, σσ. 47-53.

18. Πβ., π. χ., R. Green², ό.π., σ. 317 «Tragedy and Old Comedy may have been closed books to Ausonius. To adduce stories from Greek tragedy, as Stahl did, is not helpful». Παραδέχεται ωστόσο μία επίδραση από τον Ευριπίδη (*Ιππ.* 265) στον *Ludus* 156, αλλά την αναφορά του Αυσόνιου στον Φιλοκτήτη (*Epigr.* 75, 3 *Herculis heredi quam Lemnia suasit egestas*) τη θεωρεί ως επίδραση από την κωμωδία και όχι από τον Φιλοκτήτη (στίχ. 800 κ.ε.) του Σοφοκλή, βλ. R. Green², ό.π., σ. 317 και στην έκδοσή του σ. 408 *ad locum*.

19. Αυτή η επιστολή του Αυσόνιου προκάλεσε το ενδιαφέρον και του U. von Wilamowitz-Moellendorff, «Ausonii Epistula XII», *Hermes* 19 (1884) 461-463. Σχετικά με τις πηγές και τα πρότυπα αυτής της επιστολής βλ. το υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων στις εκδόσεις των K. Schenkl, ό.π., σσ. 170-172· S. Prete,

34 της ίδιας επιστολής είναι γραμμένοι στα ελληνικά και ότι οι ποιητές και οι πεζογράφοι που αναφέρονται σ' αυτούς τους στίχους είναι όλοι έλληνες, μπορούμε ίσως να συμπεράνουμε ότι ο Αυσόνιος αναφέρεται στην ελληνική τραγωδία²⁰.

Ο ίδιος ο συνδυασμός *tragicos... coetus*, ωστόσο, παραπέμπει άμεσα στην τραγωδία. Το ελληνικό επίθετο *tragicus* είναι αρκετά σπάνια λέξη στη λατινική ποίηση: συγκεκριμένα δεν απαντά ποτέ στο Βιργίλιο, στις *Μεταμορφώσεις* του Οβίδιου, στο Σενέκα, στο Στάτιο. Εξαιρέση αποτελούν ο Οράτιος, που χρησιμοποιεί αυτή τη λέξη οκτώ φορές (τέσσερις, όπως ήταν αναμενόμενο, στην *Ars poetica* και άλλες τέσσερις στους *Sermones* και στις *Επιστολές* του), και ο Γιουβενάλης που τη χρησιμοποιεί επίσης τέσσερις φορές συνολικά. Ο Αυσόνιος χρησιμοποιεί αυτό το επίθετο μόνο δύο φορές σε όλα του τα έργα και φαίνεται ότι πρόκειται για συνειδητή επιλογή του, όπως μπορούμε να δούμε πιο καθαρά στο στίχο 12 του ποιήματος *Cupido cruciatus* (*et tragico scriptus gemitu Salaminus Aeas*), όπου αναφέ-

ό.π., σσ. 241-243· πβ. επίσης Α. Pastorino², ό.π., σσ. 119-121· R. P. H. Green, ό.π., σσ. 617-618. Επισημαίνουμε ότι ο Green, τόσο στο άρθρο του, που αναφέραμε παραπάνω, όσο και στην υπομνηματισμένη έκδοσή του, έχει παραλείψει αυτή την αναφορά του Αυσόνιου στην τραγωδία, την οποία αξιοποιούμε παρακάτω.

20. Από τους έλληνες δραματικούς ποιητές, ωστόσο, ο Αυσόνιος αναφέρει ονομαστικά μόνο τον Μένανδρο, με αποτέλεσμα μερικοί μελετητές να υποστηρίζουν ότι από την ελληνική δραματική ποίηση γνώριζε μόνο τον Μένανδρο, πβ. Α. C. Dionisotti, «From Ausonius' Schooldays? A Schoolbook and its Relatives», *JRS* 72 (1982), σ. 113 «*tres comoedias: perhaps Menander, a school author for Ausonius (and cf. F. Stahl, De ausonianis studiis poetarum Graecorum (1886) – the only dramatist certainly known to him)*». Τα ονόματα των τριών μεγάλων ελλήνων τραγικών ποιητών δεν αναφέρονται ποτέ στα έργα του, όπως επίσης δεν αναφέρονται πολλοί λατίνοι τραγικοί ποιητές, ούτε καν το όνομα του Σενέκα (συγκεκριμένα, αναφέρει μία φορά τον Σενέκα, στην *Grat. Act. 7, 31, 6-7*, αλλά μόνο ως παιδαγωγό του Νέρωνα και όχι ως συγγραφέα φιλοσοφικών έργων ή τραγωδιών). Παρά την απουσία των ονομάτων των τραγικών ποιητών από τα έργα του Αυσόνιου, η πιθανότητα επιδράσεων απ' αυτούς δεν μπορεί να αποκλεισθεί, καθώς ο βορδιγάλειος ποιητής, όπως είναι γνωστό, δέχτηκε πάρα πολλές επιδράσεις από την προγενέστερη λογοτεχνία και από ποιητές που αναφέρονται ονομαστικά στα έργα του και από ποιητές των οποίων τα ονόματα δεν αναφέρονται, βλ. Φ. Κ. Πολυμεράκης, ό.π., σσ. 38 κ.ε.

ρεται στη μεταμόρφωση του Αίαντα σε άνθος και ο συνδυασμός *tragico gemitu* παραπέμπει στη θρηνητική κραυγή *AI-AI* που εμφανίζεται στην τραγωδία στενά συνδεδεμένη με το όνομα του Αίαντα. Η ετυμολογία (ή παρετυμολογία) του ονόματος του Αίαντα από το *αίαϊ-αιάζειν* απαντά για πρώτη φορά στο Σοφοκλή και μάλιστα προτείνεται από τον ίδιο τον Αίαντα (*Αΐας* 430-433):²¹

*αίαϊ· τις ἄν ποτ' ὄρεθ' ἐπόνυμον
τούμὸν ζυνοίσειν ὄνομα τοῖς ἐμοῖς κακοῖς;
νῦν γὰρ πάρεστι καὶ δις αἰάζειν ἐμοὶ
καὶ τρίς· τοιοῦτοις γὰρ κακοῖς ἐντυγχάνω·*

Έτσι, το όνομα του Αίαντα παρουσιάζεται ως *nomen omen* που περικλείει και καθορίζει το τραγικό πεπρωμένο του ήρωα²². Όσον αφορά αυτό το ετυμολογικό (ή παρετυμολογικό) παϊγνίδι σχετικά με την προέλευση κυρίων ονομάτων, φαίνεται ότι είναι ιδιαίτερα προσφιλές στον Αυσόνιο είτε όταν μεταφράζει από κάποιο ελληνικό πρότυπο (ή πρωτότυπο) είτε όταν πρόκειται για προϊόν δικής του ποιητικής έμπνευσης²³. Στον παραπάνω στίχο του *Cupido cruciatus* επα-

21. Για την ετυμολογία του ονόματος *Αΐας* έχουν προταθεί τρεις διαφορετικές εκδοχές: από τη λέξη *αἰών*, από τη λέξη *αἶα*, και από το *αίαϊ-αιάζειν*, πβ. A. C. Pearson, *The Ajax of Sophocles*, Cambridge 1957, σσ. 97-98· E. Degani, *Αἰὼν da Omero ad Aristotele*, Firenze 1960, σσ. 33-35· W. B. Stanford, *Sophocles Ajax, edited with Introduction, Revised Text, Commentary, Appendices, Indexes and Bibliography*, Bristol Clas. Pr. 1981 (=1963), σ. 115· R. C. Jebb, *Sophocles, The Plays and Fragments. Part II. The Ajax*, Amsterdam 1967 (= Cambridge & London 1907), σσ. 74-75 και 430 κ.ε.· A. G. Tsopanakis, «Onomatologia omerica: Αΐας-Αjax-Αιακός», *QUCC* 30 (1979) 83-90· Helen Gasti, «Ajax' *Trugrede*: Its Meaning and Deamatic Function», *Arctos* 31 (1997), σσ. 38-39· A. F. Garvie, *Σοφοκλέους Αΐας. Κριτική και έρμηνευτική έκδοση* (μετάφρ. Ναταλία Τζένου, επιμ. Ν. Μπεζαντάκος), Αθήνα 2010, σσ. 193-194 *ad versus* 430-433.

22. Πβ. W. B. Stanford², *Ambiguity in Greek Literature. Studies in Theory and Practice*, New York & London 1972, σ. 35· Helen Gasti, *ό.π.*, σ. 39 σημ. 88.

23. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προέλευση του ονόματος του Πρωτεσίλαου ως *nomen fatale*, δηλαδή *nomen omen*, στα *Epitaphia* (12, 1-2 *fatale adscriptum nomen mihi Protesilao; / nam primus Danaum bello obii Phrygio* και 7-

νέρχεται η ίδια ετυμολογία (ή παρετυμολογία) του ονόματος του Αίαντα και ο συνδυασμός *tragico gemitu* προσδιορίζει ως πηγή του Αυσόνιου την τραγωδία του Σοφοκλή, δηλ. αποτελεί ένα σήμα της ειδολογικής αφετηρίας του διακειμένου. Την πιθανότητα της άμεσης ελληνικής επίδρασης ενισχύουν, κατά την άποψή μας, και οι δύο ελληνισμοί (*tragico* και *Aeas*) που μάλιστα πλαισιώνουν το στίχο και, ως εκ τούτου, τονίζονται ιδιαίτερα. Η χρήση αυτής της μορφής του ονόματος του Αίαντα (*Aeas*) μάλιστα, εκτός από ελληνισμό, φαίνεται να αποτελεί και σημασιολογικό νεωτερισμό: το όνομα *Aeas*, ιδιαίτερα σπάνιο στη λατινική λογοτεχνία, χρησιμοποιείται πάντοτε - εκτός από τον παραπάνω στίχο του Αυσόνιου - ως γεωγραφικός όρος, είτε για κάποιον ποταμό της Ηπείρου (όπως π.χ. στον Λουκρήτιο 6, 361 και στον Οβίδιο *Met.* 1, 580) είτε για το λιμάνι της Ερυθράς Θάλασσας, ή, τέλος, για κάποιο βουνό της Αραβίας²⁴. Οπουδήποτε αλλού στη λατινική λογοτεχνία, ακόμη και στον Αυσόνιο, αναφέρεται το όνομα του ομηρικού ήρωα, χρησιμοποιείται πάντοτε η λατινική μορφή *Aiax*²⁵. Η χρήση του τύπου *Aeas*, αυτή τη μία και μοναδική φορά

8 *quid queror? Hoc letum iam tum mea fata canebant, / tale mihi nomen cum pater imposuit* και στα *Epigrammata* (21, 5-6 *Protesilae, tibi nomen sic fata dederunt, / victima quod Troiae prima futurus eras*), όπου ο Αυσόνιος προφανώς αποδέχεται την παραδοσιακή ετυμολογία (ή παρετυμολογία) από το *πρῶτος ὄλλυσθαι* ή από το *πρῶτος λαῶν*. Σημειώνουμε ότι το 12ο επίγραμμα από τα *Epitaphia* δεν υπάρχει στο ελληνικό πρωτότυπο *Πέπλος*, το οποίο στο μεγαλύτερο μέρος έχει μεταφραστεί στα λατινικά από τον Αυσόνιο, πβ. R. P. H. Green, *ό.π.*, σσ. 370-371. Βλ. επίσης *Epist.* 9b (42-43 *age vera proles Romuli, / effare causam nominis* και 51-52 *nomen datum praeconiis / vitaeque testimonio*) και *Parent.* 11, 5-8 (*nomen, quod casus dederat...*), πβ. M. Lolli, *D. M. Ausonius. Parentalia*, Collection Latomus, τ. 232, Bruxelles 1997, σσ. 141-142 *ad locum*.

24. Πβ. A. Forcellini et alii, *Lexicon totius latinitatis*, V (= J. Perin, *Onomasticon* I), Patavii 1965, σ. 37 στ. 2 *est etiam fluvius Epiri, qui et Aous (Ἄωος) dicitur* (πβ. Πλίνιο *HN* 3, 23, 26 § 145 *flumen Aous a quibusdam Aeas nominatum*)· Ch. T. Lewis – Ch. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1975 (= 1879), σ. 51 (s.v. *Aeas*).

25. Το όνομα του Αίαντα *απαντά* στον Αυσόνιο άλλες δύο φορές, στην *Grat. Act.* (13, 59, 15 *Aiacem vel Tydei filium aut ipsum regem ditium Mycenarum : rtiri patiatur Agamemnonem*), όπου ο Αυσόνιος μεταφράζει από τον Όμηρο (*H* 179-180

που απαντά σε ολόκληρη τη λατινική λογοτεχνία, παραπέμπει, κατά την άποψή μας, πιο καθαρά (συγκριτικά με τη λατινική μορφή Aiax) στην παραγωγή του ονόματος από το *aiāi-aiázēin*, όπως προτάθηκε στο κείμενο του Σοφοκλή.

Όσον αφορά το συνδυασμό *tragicos... coetus*, όπου ο Αυσόνιος χρησιμοποιεί για δεύτερη φορά το επίθετο *tragicus*, φαίνεται ότι αποτελεί απήχηση ενός χωρίου του Γιουβενάλη (2, 29 *tragico pollutus adulter concubitu*), όπου ο σατιρικός ποιητής αναφέρεται στην αιμομικτική σχέση του Δομιτιανού με την ανειψία του Ιουλία²⁶. Μέσω αυτής της απήχησης αποσαφηνίζεται ότι ο συνδυασμός *tragicos... coetus*, που σημειωτέον απαντά μόνον εδώ, αναφέρεται σε αιμομικτικούς έρωτες²⁷. Έτσι, στο κείμενο του Αυσόνιου η λέξη *coetus* (στ. 11)

Zeῦ πάτερ, ἢ Αἴαντα λαχεῖν, ἢ Τυδέος υἱόν, / ἢ αὐτὸν βασιλῆα πολυχρῦσσιο Μυκίνης) και στα *Epitaphia* (3, 1 *Aiacis tumulo tegor obruta Virtus*), όπου ο Αυσόνιος μεταφράζει πάλι από τα ελληνικά (πβ. *Πέπλ.* 7 = *AP* 7, 145) αλλά προσθέτει τους δύο τελευταίους στίχους, οι οποίοι αναφέρονται στο μοτίβο της μεταμόρφωσης που δεν υπάρχει στο ελληνικό κείμενο, πβ. R. P. H. Green, *ό.π.*, σ. 366. Όσον αφορά τη μεταμόρφωση του Αίαντα σε άνθος, η οποία παρουσιάζεται σ' αυτό το επίγραμμα και στο ποίημα *Cupido cruciatus* (στ. 12), ο Αυσόνιος φαίνεται ότι έχει επηρεασθεί κυρίως από τον Οβίδιο (*Met.* 13, 394-398), οι αρχαιότερες ωστόσο λογοτεχνικές μαρτυρίες γι' αυτό το θέμα εντοπίζονται στον Θεόκριτο (10, 28) και στον Ευφορίωνα (απ. 44, έκδ. Groningen), πβ. A. S. F. Gow, *Theocritus*, Cambridge 1952, τ. 2, σσ. 200-201· B. A. Groningen, *Euphorion*, Amsterdam 1977, σσ. 107-112· A. F. Garvie, *ό.π.*, σσ. 193-194 *ad versus* 430-433.

26. Όσον αφορά τις απηχίσεις του Γιουβενάλη στο έργο του Αυσόνιου, σύμφωνα με τον L. Mondin (*ό.π.*, σ. 43 σημ. 20) «με τον Αυσόνιο κυρίως η τύχη του σατιρικού ποιητή αποκτά μια σημαντική θέση μετά από λήθη ενός αιώνα, και αν τα πρώτα δείγματα μιας άμεσης γνώσης του Γιουβενάλη επισημαίνονται στον Λακτάντιο (πβ. G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 21952, σ. 429), ο Αυσόνιος είναι ο πρώτος ποιητής στον οποίο εμφανίζονται συστηματικές απηχίσεις από τον Γιουβενάλη». Πβ. επίσης H. A. Strong, «Ausonius debt to Juvenal», *CR* 25 (1911) 15· G. Highet *Juvenal the Satirist*, Oxford 1954, σσ. 184 & 297-98· R. E. Colton, «Ausonius and Juvenal», *CJ* 69 (1973) 41-51 (αναδημ. στο βιβλίο του R. E. Colton, *Studies of Imitation in some Latin authors*, Amsterdam 1995, σσ. 314-343).

27. Σημειώνουμε ότι η λέξη *coetus* με τη σημασία του *coitus*, εξαιρετικά σπάνια στην προγενέστερη λογοτεχνία, είναι συνηθισμένη στον Αυσόνιο, καθώς απα-

ανταποκρίνεται στη λέξη *veneres* (στ. 10)²⁸ και, συνεπώς, θα πρέπει να συμφωνήσουμε με την άποψη του Mondin ότι οι στίχοι 10-11 αποτελούν μία «τρίκωλον περίφρασιν» όπου «είναι αξιοπαρατήρητη η φροντίδα του ποιητή να πραγματοποιήσει την κλιμάκωση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο (*veneres – dedecora – coetus*) καθώς και μια αυξανόμενη οριοθέτηση της έννοιας (*infandas – incesta – tragicos*) σε μια “κλίμακα” που καθιστά αντιληπτή την επίταση της συναισθηματικής έντασης μέχρι την έναρξη της αφύπνισης»²⁹.

Το επίθετο *infandus*, που χρησιμοποιείται μάλιστα από τον Αυσό-νιο μόνο μία φορά, αποτελεί λέξη ιδιαίτερα ισχυρή³⁰ η οποία παραπέμπει και πάλι στην τραγωδία, αν κρίνουμε από τη χρήση του επιθέτου στο Βιργίλιο³¹ και, κυρίως, στο Σενέκα. Από τα 20 συνολικά

ντούν άλλα τρία παραδείγματα αυτής της λέξης με την ίδια σημασία (*Epigr.* 75, 1 και 115, 5 & 14) έναντι δύο μόνο παραδειγμάτων σε ολόκληρη την προγενέστερη ποίηση (Σύλλιος 1, 638 και Στάτιος *Theb.* 4, 214), πβ. *ThLL* III 1444, 43-56 (s.v. *coetus*). Συνεπώς η λέξη *coetus* (στ. 11) έχει την ίδια σημασία με το ουσιαστικό *concupitus* του χωρίου του Γιουβενάλη, πβ. *CGL* II 447, 18 *συνουσία κοίτης concubitus coetus*· *ThLL* III 1444, 43 κ.ε. (s.v. *coetus*).

28. Πβ. *ThLL* VII 1345, 28-33 (s.v. *infandus*)

29. L. Mondin, ό.π., σσ. 42-43.

30. Το επίθετο *infandus* (*in + fari*) ορίζει οτιδήποτε θεωρείται τόσο φοβερό, σκληρό, ανήθικο ή ανόσιο ώστε να είναι «ακατονόμαστο», «ανείπωτο», που δεν θα έπρεπε ή δεν θα μπορούσε να ειπωθεί, πβ. *CGL* VI 569· *ThLL* VII 1344, 59-73 (s.v. *infandus*)· Σέρβιο *ad Verg. Aen.* 2, 3 και 4, 85· J. Henry, *Aeneidea or Critical, Exegetical and Aesthetical Remarks on the Aeneis*, τ. II, Dublin 1878, σσ. 15-16· R. G. Austin, *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Secundus*, Oxford 1964, σσ. 28-29.

31. Αναφερόμαστε στον Βιργίλιο, επειδή ο μεγάλος επικός ποιητής μεταξύ άλλων επιδράσεων από την ελληνική λογοτεχνία έχει επηρεασθεί και από την τραγική ποίηση και ασφαλώς και από τον Σοφοκλή. Ο Σέρβιος και ο Μακρόβιος μάλιστα έχουν επισημάνει πολλές φορές την άμεση εξάρτηση του Βιργίλιου από ένα ελληνικό πρότυπο και όχι από τη λατινική διασκευή του από λατίνους τραγικούς ποιητές, πβ. M. Wigodsky, *Vergil and Early Latin Poetry*, Hermes Einzelschriften 22, Wiesbaden 1972, σσ. 90-91. Σύγχρονοι μελετητές του έργου του Βιργίλιου επιβεβαιώνουν την άμεση επίδραση που έχει δεχτεί από τους τρεις μεγάλους Έλληνες τραγικούς. Βλ., π.χ., V. Ussani, «Eschilo e il libro II dell' *Eneide*», *Maia* 3 (1950) 237-254· G. E. Duckworth, «The *Aeneid* as a Trilogist», *TAPhA* 88 (1957) 1-11· B. C. Fenik, *The Influence of Euripides on Vergil's Aeneid* (Ph. D.), Princeton Univ.,

χωρία του Βιργίλιου, όπου χρησιμοποιείται αυτό το επίθετο σε ποικίλους συνδυασμούς, ο πλησιέστερος στο κείμενό μας είναι ο συνδυασμός *infandum... amorem* (*Aen.* 4, 85), όπου ο έρωτας της Διδώς ορίζεται ως κάτι που δεν «θα μπορούσε να ειπωθεί», ως κάτι το «ακατονόμαστο», και συνεπώς μάλλον «αθέμιτος» ή ακόμη και «ανόσιος»³².

Η φράση του Αυσονίου *infandas veneres*, ωστόσο, δεν φαίνεται να αποτελεί άμεση απήχηση του Βιργίλιου, αν λάβουμε υπόψη μας τη χρήση του επιθέτου *infandus* στο Σενέκα³³, όπου φαίνεται να καθιερώνεται ως τραγικός όρος, καθώς απαντά 18 φορές στις τραγωδίες του και μόνο μία φορά σε όλα τα άλλα έργα του. Τέσσερις φορές μάλιστα απαντά στην τραγωδία *Οιδίπους*³⁴: δύο φορές στην αρχή του έργου στη

Michigan 1960· A König, *Die Aeneis und die griechische Tragödie* (diss.), Berlin 1970. Ειδικά για επιδράσεις από τον Σοφοκλή βλ. J. Perret, «Optimisme et tragédie dans l'Énéide», *REL* 45 (1968) 342-362 κυρίως σ. 358· Enkerd Lefèvre, «Dido und Aias. Ein Beitrag zur römischen Tragödie», *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, Mainz 1978· Ελένη Γκαστή, «Divum inclementia (Verg. *Aen.* II, 602): Προβλήματα μίμησης και ερμηνείας» στα *Πρακτικά του Ε' Πανελληνίου Συμποσίου Αατινικών Σπουδών*, «Η μίμηση στη Λατινική λογοτεχνία» (Αθήνα, 5-7 Νοεμβρίου 1993), Αθήνα 1996, σσ. 117-135· Vassiliki Panoussi, «Sophoclean Vergil: The figure of Ajax in the *Aeneid*», στα *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου και Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας (23-26 Μαΐου 1994)*, Αθήνα 1997, σσ. 691-711.

32. Πβ. R. Austin, *Βεργιλίου Αινειάδος βιβλίο IV* (μετάφρ. Λ. Τρομάρας), Θεσσαλονίκη 2000, σ. 92 *ad versum* 85.

33. Το επίθετο *infandus* ανταποκρίνεται στο ελληνικό *άρρητος*, σχετικά σπάνιο στην ελληνική τραγωδία συγκριτικά με τη χρήση του *infandus* στη λατινική, αλλά σ' αυτό το παράδειγμα θα μπορούσε, κατά την άποψή μας, να συγκριθεί με τη φράση *ἄρρητ' ἄρρητων* (*OT* 465), η οποία χρησιμοποιείται για το φόνο του Λάιου στην αρχή του χορικού, όπου ο χορός διερωτάται ποιος να είναι ο φονιάς του Λάιου. Για τη χρήση του επιθέτου *άρρητος* στον Σοφοκλή βλ. F. Ellendt, *Lexicon Sophocleum*, Hildesheim 1965 (= Berlin 1872), σ. 93 s.v. *άρρητος*.

34. Ο *Οιδίποδας* του Σενέκα είναι ουσιαστικά η μοναδική *interpretatio romana* του *Οιδίποδα Τυράννου*, καθώς άλλες λατινικές διασκευές αυτής της τραγωδίας δεν έχουν επιβιώσει, η ομώνυμη τραγωδία του Καίσαρα, π.χ., ήδη από την εποχή του Σουητώνιου δεν κυκλοφορούσε (πβ. Σουητώνιο *Jul.* 56). Δεν αποτελεί, ωστόσο, μια «κατά λέξη» μετάφραση του ελληνικού προτύπου αλλά πρόκειται για μια διασκευή με ορισμένες διαφοροποιήσεις και προσθήκες, όπως είναι π.χ. το όνομα του βοσκού «Φόρβας» και «η σκιά του Λαΐου» που δεν υπάρχουν στην τραγωδία του

συνομιλία του Οιδίποδα με την Ιοκάστη, όπου την πρώτη φορά λέγεται από τον Οιδίποδα για να εκφράσει τους φόβους του μηπως γίνει πατροκτόνος (*Oed.* 15 infanda timeo: ne mea genitor manu perimatur), τη δεύτερη λέγεται από την Ιοκάστη (*Oed.* 93 cruentos vatis infandae tulerictus) και τις άλλες δύο φορές χρησιμοποιείται μετά από τη φοβερή αποκάλυψη της πατροκτονίας και της αιμομιξίας³⁵.

Όσον αφορά τη χρήση του επιθέτου incestus, που είναι σχετικά σπάνιο (π.χ. δεν απαντά ποτέ στο Βιργίλιο), φαίνεται ότι και αυτό καθιερώνεται από το Σενέκα ως τραγικός όρος. Από τις δώδεκα φορές που απαντά συνολικά, τις δέκα χρησιμοποιείται στις τραγωδίες του, από τις οποίες μάλιστα τρεις φορές στην τραγωδία *Οιδίπους*: την πρώτη φορά λέγεται από τον Οιδίποδα για να εκφράσει τον τρόμο της αιμομιξίας που του προκάλεσε ο χρησμός του Απόλλωνα (*Oed.* 20-21 thalamos parentis Phoebus et diros toros/ gnato minatur impia incestos face), τη δεύτερη φορά χρησιμοποιείται από τη σκιά του Λαΐου και χαρακτηρίζει τον οίκο των Λαβδακιδών (*Oed.* 645 incestam do-

Σοφοκλή, πβ. R. C. Jebb, *Sophocles. The Plays and Fragments, Part I: The Oedipus Tyrannus*, Amsterdam 1966 (= Cambridge 1914), σσ. xxxiv-xxxvi § 18-19· J.-P. Vernant – P. Vidal Naquet, *Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα* (μετάφρ. Αριάδνη Τάττη), τ. Β', Αθήνα 1991, σσ. 257, 268, 270, 274. Ο *Οιδίποδας* του Σενέκα είναι βασικό έργο όχι μόνο γιατί αποτέλεσε (μαζί με το πρότυπό του) τον ιδρυτικό μύθο της ψυχανάλυσης αλλά και γιατί παρέχει τα μέσα για την ανάγνωση των τερατωδών γεγονότων που είναι κεντρικά σε κάθε τραγωδία του Σενέκα, πβ. G. A. Staley, *Seneca & the Idea of Tragedy*, Oxford 2010, σσ. 8-9 *et passim*.

35. Τη μία ξεστομίζεται με φρίκη από τον Οιδίποδα και αναφέρεται στον ίδιο (*Oed.* 871 congerite, cives, saxa in infandum caput) και την τελευταία φορά χρησιμοποιείται από τον αγγελιαφόρο για να χαρακτηρίσει τη γενιά του Οιδίποδα (*Oed.* 915 praedicta postquam et infandum genus/ deprendit). Συνεπώς, ο επίθετο infandus, μέσω του Βιργίλιου και ιδιαίτερα μέσω του Σενέκα φαίνεται να καθιερώνεται ως τραγικός όρος, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς και στη *Θηβαΐδα* του Στάτιου, ο οποίος χρησιμοποιεί το επίθετο infandus μόνο δύο φορές στα άλλα έργα του και 25 φορές στη *Θηβαΐδα*, ένα έπος με πολλά δραματικά στοιχεία και ιδιαίτερα επηρεασμένο από την τραγωδία του Σενέκα, από τον Βιργίλιο και από τους έλληνες τραγικούς, πβ. A. Traglia, *Opere di Publio Papinio Stazio (Classici UTET)*, Torino 1980, σσ. 27 κε.

mum/ vertam) και την τρίτη φορά λέγεται από την Ιοκάστη και αναφέρεται στην ίδια (*Oed.* 1026 omne confusum perit,/ incesta, per te iuris humani decus).

Σημειώνουμε ότι ο Αυσόνιος και τις τέσσερις φορές που χρησιμοποιεί σε άλλα έργα του το επίθετο incestus το χρησιμοποιεί πάντοτε για περιπτώσεις αιμομιξίας, είτε πρόκειται για ιστορικά πρόσωπα είτε για μυθολογικά³⁶. Συνεπώς και στο κείμενό μας η φράση incesta dedecora σημαίνει προφανώς αιμομικτικές σχέσεις και με την παρεμφερή φράση infandas veneres ανακαλούν από κοινού τον τρόπο του Οιδίποδα, όπως περιγράφεται στην προλογική σκηνή της τραγωδίας του Σενέκα (*Oed.* 15 & 20-21).

Στο κείμενο της *Ephemeris*, ωστόσο, αυτή η ανόσια ερωτική σχέση παρουσιάζεται από τον Αυσόνιο ως αντικείμενο ονειρικής εμπειρίας και, συνεπώς, μπορούμε να υποπτευθούμε ότι ο Σενέκας δεν πρέπει να είναι το μοναδικό λογοτεχνικό πρότυπο του βορδιγάλειου ποιητή και ότι, μέσω του Σενέκα, θα πρέπει να ανατρέξουμε στο ελληνικό πρότυπό του, δηλαδή στον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή, του οποίου η τραγωδία του Σενέκα είναι ουσιαστικά η μοναδική *interpretatio romana* που σώζεται.

Στον *Οιδίποδα Τύραννο* η Ιοκάστη δε φαίνεται να πιστεύει πολύ τους χρησμούς και όταν πια πληροφορείται το θάνατο του Πόλυβου, τον οποίο η ίδια θεωρούσε πατέρα του Οιδίποδα, δείχνει ακόμη λιγότερη εμπιστοσύνη, καθώς είναι βέβαιη ότι αποσοβήθηκε πια ο κίνδυνος της πατροκτονίας για τον Οιδίποδα, και μάλιστα για να τον καθησυχάσει, μεταξύ άλλων επιχειρημάτων του λέει (*OT* 980-983)³⁷:

36. Δύο φορές το χρησιμοποιεί για τον Τηρέα (*Techn.* 11, 3 και *Ecl.* 19, 28), μία φορά για τον αυτοκράτορα Καλιγούλα (*Caes.* 60), ο οποίος είχε ερωτικές σχέσεις με τις αδερφές του (πβ. Σουητώνιο *Calig.* 24), και μία φορά για το γάμο του Πτολεμαίου Β΄ του Φιλάδελφου με την αδερφή του Αρσινόη (*Mos.* 314).

37. Αυτοί οι στίχοι, όπως είναι γνωστό, έχουν δώσει το έναυσμα στους ψυχολογιστές και σε μερικούς ερευνητές των έργων του Σοφοκλή για το περίφημο «οιδιπόδειο σύμπλεγμα», πβ. S. Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (Gesameneelte Werke, xi, Frankfurt am Main 61973, 342-4) στον R. D. Dawe, *Σοφοκλέους Οιδίπους Τύραννος. Κριτική και έρμηνευτική έκδοση* (μετάφρ.

σὺ δ' ἔς τὰ μητρὸς μὴ φοβοῦ νυμφεύματα·
πολλοὶ γὰρ ἤδη κὰν ὀνειράσιν βροτῶν
μητρὶ ζυνηυνάσθησαν. ἀλλὰ ταῦθ' ὄτω
παρ' οὐδέν ἐστι, ῥᾶστα τὸν βίον φέρει.

Σ' αυτούς τους στίχους ο Σοφοκλής, καθώς και το αθηναϊκό κοινό στο οποίο απευθύνεται, είχε κατά νου το επεισόδιο του Ιππία, όπως το είχε αφηγηθεί ο Ηρόδοτος (6, 107, 1-2 *τῆς παροιχομένης νυκτὸς ὄψιν ἰδὼν [ἐν τῷ ὕπνῳ] τοιῆνδε· ἐδόκεε ὁ Ἰππίης τῇ μητρὶ τῇ ἑωυτοῦ συνηυθηθῆναι*)³⁸. Ο Αυσόνιος γνώριζε τον Ηρόδοτο και, όπως αναφέρει στην ίδια “μακαρονική” επιστολή, που αναφέραμε παραπάνω, φαίνεται ότι είχε στην κατοχή του ένα αντίγραφο των εννέα βιβλίων του Ηροδότου (*Epist.* 8, 25 και 32 *nobiscum invenies ἐπέων πολυμορφέα πληθύν, /... / ὀκτὼ Θουκυδίδου, ἐννέα Ἡροδότου*)³⁹.

Το χωρίο που εξετάζουμε, ωστόσο, δεν φαίνεται να είναι επηρεασμένο από τον Ηρόδοτο, δεδομένου ότι το όνειρο στο κείμενο του έλληνα ιστορικού είναι ένα προφητικό όνειρο που προμηνύει την εσχάτη προδοσία του Ιππία. Ο Αυσόνιος, αντίθετα, τόσο σ' αυτούς τους στίχους όσο και σε ολόκληρο το όγδοο ποίημα της *Ephemeris*

Γ. Α. Χριστοδούλου), Αθήνα 1991, σσ. 17-19. Ο Freud επικαλείται το χωρίο για να στηρίξει την ψυχαναλυτική θεωρία· ωστόσο στο συμβολισμό του ονείρου της ένωσης με τη μάνα δεν υπάρχει ίχνος οιδιπόδειου άγχους ή ενοχής. Με μια αντίθετη επιχειρηματολογία αντιμετώπισε και απέρριψε τους ισχυρισμούς αυτής της θεωρίας ο J.- P. Vernant στη μελέτη του «Ο “Οιδίπους” χωρίς σύμπλεγμα», στο βιβλίο των J.- P. Vernant – P. Vidal Naquet, *Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα* (μετάφρ. Στέλλα Γεωργούδη), τ. Α', Αθήνα 1988, σσ. 89-116.

38. Πβ. R. C. Jebb, *ό.π.*, σ. 132 *ad versus* 981· J.- P. Vernant, *ό.π.*, σ. 115.

39. Σημειώνουμε ότι, παρόλο που οι δύο ιστορικοί δεν ήταν πολύ γνωστοί στη Δύση αυτή την εποχή (πβ. P. Courcelle, *Les Lettres grecques en Occident de Macrobre à Cassiodore*, Paris 1948, σσ. 66-69), δεν πρέπει να αμφισβητηθεί η αξιοπιστία αυτής της δήλωσης του Αυσόνιου. Κατά την άποψή μας πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί στην άποψη του Green² (*ό.π.*, σ. 318), ο οποίος υποστηρίζει «according to *Ep.* 8.32 he had Thucydides' eight books and Herodotus' nine on his shelves. It can nowhere be demonstrated that he used them; ... and Herodotus is mentioned as a reader in the school-text cited above».

αντιμετωπίζει τα όνειρα διαφορετικά από τον Ηρόδοτο, με έναν τρόπο που παρουσιάζει ομοιότητες με τους παραπάνω στίχους του Σοφοκλή⁴⁰. Η φράση του Αυσόνιου *ratimur per somnia coetus*, κατά την άποψή μας, ανταποκρίνεται πλήρως στη φράση του Σοφοκλή *κάν όνειρασιν...* *ζυνηνάσθησαν*: μέσω της χρήσης του ρήματος *ratimur* ο ονειρευόμενος παρουσιάζεται ως παθητικός δέκτης της πράξης και κατά κάποιο τρόπο προαναγγέλλεται η απαλλαγή του από την ενοχή. Στο κείμενο του Σοφοκλή επίσης η ονειρική εμπειρία της αιμομιξίας παρουσιάζεται ως κάτι το ακούσιο που δεν προαναγγέλλει τίποτε για όποιον δεν δίνει σημασία σε τέτοια όνειρα⁴¹. Συνεπώς, η απαλλαγή του ονειρευόμενου από την ενοχή, που περιγράφει ο Αυσόνιος στους στίχους 12-16, προβάλλεται σαφώς και στα παραπάνω λόγια της Ιοκάστης και, ως εκ τούτου, δεν θα πρέπει να συσχετισθεί με χριστιανικές αντιλήψεις.

Στο χωρίο του Αυσόνιου υπάρχουν και άλλα στοιχεία και εκφράσεις που μπορούν να συσχετισθούν με τον Οιδίποδα γενικά και, ιδιαίτερα, με τη σκηνή της συνομιλίας ανάμεσα στον Οιδίποδα και την Ιοκάστη στη συγκεκριμένη τραγωδία του Σοφοκλή.

Η λέξη *portenta* (στη φράση *portenta sororum*) ίσως παραπέμπει συνειρμικά στο μύθο του Οιδίποδα, δεδομένου ότι η λέξη απαντά μόνο δύο φορές στον Αυσόνιο και τη δεύτερη φορά χρησιμοποιείται για

40. Στο ποίημα του Αυσόνιου δεν υπάρχουν προφητικά όνειρα και όσον αφορά την πίστη στα όνειρα ο ποιητής, όπως φαίνεται και στο ποίημα *Cupido cruciatus*, εκφράζει μία προτίμηση για την *porta eburna*, ως σύμβολο της άρνησης της σημασίας των ονείρων, βλ. τη μελέτη μου, που αναφέρθηκε παραπάνω, σσ. 286-295, κυρίως σσ. 290-292· πβ. επίσης J. Pucci, *ό.π.*, σσ. 66 κ.ε.

41. Κατά την άποψη ορισμένων μελετητών η σημασία αυτών των στίχων είναι αμφίβολη εξαιτίας του *κάν* στη φράση *κάν όνειρασιν*, η οποία σημαίνει μόνο «και στα όνειρα επίσης» και θα μπορούσε να συμπληρωθεί με τη φράση «όπως σου προανήγγειλε ο χρησμός» είτε με τη φράση «όπως και στην πραγματικότητα», σαν να ήταν η αιμομιξία κάτι το αδιάφορο στο οποίο η Ιοκάστη δεν έδινε σημασία, πβ. R. D. Dave, *ό.π.*, σ. 271 *ad versum* 981. Εμείς, λαμβάνοντας υπόψη μας το συγκεκριμένο του Σοφοκλή, συμφωνούμε με την πρώτη ερμηνεία, δηλαδή ότι η Ιοκάστη θεωρούσε το χρησμό σαν ένα απατηλό όνειρο, στο οποίο συνεπώς δεν έπρεπε κανείς να πιστεύει, πβ. R. C. Jebb, *ό.π.*, σ. 132· J.-P. Vernant, *ό.π.*, σσ. 115-116.

τη Σφίγγα (*Techn.* 11, 7 nota in portentis Thebana tricornoribus Sphinx). Βέβαια αυτή η αναφορά στη Σφίγγα δεν προϋποθέτει οπωσδήποτε μια άμεση γνώση της τραγωδίας του Σοφοκλή, καθώς ο μύθος του Οιδίποδα και ο απαγχονισμός της Ιοκάστης ήταν θέματα γνωστά και από άλλες λογοτεχνικές (ήδη από τον Όμηρο, λ 271-280) και μυθογραφικές πηγές, τις οποίες γνώριζε καλά ο Αυσόνιος. Η σύνδεση όμως αυτών των θεμάτων με όνειρο ανακαλεί το παραπάνω χωρίο του Σοφοκλή, παρόλο που αυτά τα λόγια της Ιοκάστης δεν αποτελούν ιδιαίτερο στοιχείο της δραματικής πλοκής του έργου ούτε το όνειρο γενικά σχετίζεται με το μύθο του Οιδίποδα ως την ύστερη αρχαιότητα⁴².

Η έννοια *portenta sororum*⁴³ ανακαλεί, κατά την άποψή μας, τη φράση του Σοφοκλή *θειήλατον μάντευμα* (*OT* 992). Αυτή η αναγωγή του όρου *portenta* στη φράση *θειήλατον μάντευμα* αποσαφηνίζεται μέσω απηχήσεων από το Στάτιο και, ιδιαίτερα, μέσω της έκφρασης *deum portenta* (*Theb.* 3, 512): η φράση του Αυσόνιου *rupta quies* (στ. 13) απηχεί επίσης ένα χωρίο από τη *Θηβαΐδα* (2, 125 *illi rupta quies, attollit membra toroque/ eripitur plenus monstis*), όπου ο Στάτιος περιγράφει την αφύπνιση του γιού του Οιδίποδα, του Ετεοκλή⁴⁴, μετά από ένα εφιαλτικό όνειρο που θα μπορούσε να είναι προφητικό. Σημειώνουμε ότι η λέξη *monstis* σ' αυτό το στίχο (*Theb.* 2, 126) έχει

42. Αυτό συμβαίνει πολύ αργότερα, στην ουμανιστική εποχή, σε υπομνηματιστές του έργου του Σενέκα. Για πρώτη φορά το όνειρο φαίνεται ότι συνδέεται με το μύθο του Οιδίποδα στα *Argumenta* του Αλβερτίνου Μουσσάτου (5, 2-4 *Jocastam, Laii Regis Thebarum coniugem, pregnantem somniasse ferunt parituram infantem patrem occisurum*). λίγο αργότερα ο ανώνυμος του κώδικα *Lo* αναφέρεται σε ένα προφητικό όνειρο του ίδιου του Λάιου (*et est sciendum quod Laius somniavit quod eius filius eum debebat occidere*), πβ. Α Χ. Μέγας, *Αλβερτίνου Μουσσάτου οί υπόθέσεις τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σενέκα. Αποσπάσματα ἀγνώστου ὑπομνήματος στίς τραγωδίες τοῦ Σενέκα*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 45 και 98.

43. Ο όρος *portentum* δηλώνει ένα προμήνυμα που προκλήθηκε από ένα ασυνήθιστο φαινόμενο, ένα σημάδι που έχει εμφανισθεί στο βλέμμα, σύμφωνα με την παθητική μορφή του όρου (όπως *ostentum*), ένα *monstrum* αντίθετο από τη φυσική τάξη, πβ. *CGL* VII 108-109 (s.v. *portendo* και *portentum*) *signum futuri adnuntians*. *ThLL* X, 2, 15 κ.ε.· Silvana Fasce, *Enciclopedia Virgiliana*, IV (Roma 1988), σ. 222 (s.v. *portentum*).

44. Πβ. Λακτάντιο Πλάκιδο *ad Theb.* 2,124 *ad ipsum Eteoclem dormientem*.

παρόμοια σημασία με τη λέξη *portenta*⁴⁵, την οποία ο Στάτιος χρησιμοποιεί μόνο δύο φορές, αποκλειστικά στη *Θηβαΐδα* (3, 512 *quae prima deum portenta sequamur?* και 3, 640 *quae signa futuri/ pertulerim: vidi ingentis portenta ruinae*), όπου μάλιστα τα *portenta* στο δεύτερο παράδειγμα ορίζονται ως *signa futuri*⁴⁶ και στο πρώτο ότι προέρχονται από τους θεούς, ότι δηλαδή είναι θεήλατα.

Κάτω από αυτό το πρίσμα η λέξη *lectum* (στ. 14) θα μπορούσε να συγκριθεί με τη φράση *λέκτρον μητρός*, η οποία χρησιμοποιείται στην αγωνιώδη ερώτηση του Οιδίποδα (*OT 976 και πῶς τὸ μητρὸς λέκτρον οὐκ ὀκνεῖν με δεῖ;*) στην οποία η Ιοκάστη δίνει την απάντηση που παραθέσαμε παραπάνω (*OT 977-983*)⁴⁷. Η φράση *bene conscia* επίσης, αν και πρόκειται για έκφραση που χρησιμοποιήθηκε ήδη στο τρίτο ποίημα της σειράς, στην πρωινή προσευχή⁴⁸, μέσα σ' αυτά τα συμ-

45. Αν και ο Λακτάντιος Πλάκιδος (*ad Theb.* 2, 125) σχολιάζει ότι ο Στάτιος «*monstris pro "terroribus" posuit*», χωρίς να αποκλείουμε τη γνώμη του Λακτάντιου, πιστεύουμε ότι η λέξη *monstris* σ' αυτό το χωρίο περικλείει και τη σημασία του *portentis*, πβ. Silvana Fasce, ὁ.π., σ. 222 (s.v. *portentum*) «στην κλασική λατινική χρησιμοποιήθηκε συχνά ως συνώνυμο των *monstrum*, *prodigium* και *ostentum*, αν και οι παλιοί δεν είχαν επιχειρήσει μία διάκριση». Έτσι, ο φόβος του Ετεοκλή από *monstris* παρουσιάζεται ως μία φυσιολογική συνέπεια. Ο όρος *monstra* παραπέμπει στην τραγωδία αρκεί να αναφέρουμε ότι ο Μαρτιάλης θεωρεί ότι το κλειδί για να διαβάσει κανείς τις τραγωδίες του Σενέκα είναι τα *monstra*, που είναι σοκαριστικά, αφύσικα γεγονότα που συνιστούν προειδοποιήσεις των θεών και είναι βασικά στη ρωμαϊκή θρησκεία και στην τραγωδία του Σενέκα, πβ. G. A. Staley, ὁ.π., σ. 8.

46. Πβ. *ThLL* X, 2 16, 72-74 (s.v. *portentum*).

47. Όσον αφορά το χέρι που εξερευνά το κρεβάτι για να βεβαιωθεί αν το όνειρο έχει τελειώσει (στ. 14-15), δεν λείπει το προγενέστερο λογοτεχνικό παράδειγμα, όπως μπορούμε να δούμε στην *Consolatio ad Liviam* 325 κ.ε. *quid... et modo per somnos agitaris imagine falsa / teque tuo Drusum credis habere sinu / et subito temptasque manu sperasque receptum, / quaeris et in vacui parte priori tori?*

48. Βλ. *Ephem.* 3, 72-73 *suprema diei cum venerit hora, / nec timeat mortem bene conscia vita nec optet*, όπου η φράση *bene conscia* χρησιμοποιείται με θρησκευτική σημασία. Σημειώνουμε ότι οι στίχοι 13-15 του χωρίου που εξετάζουμε έχουν επηρεάσει τους στίχους 8-10 της *Oratio* του Παυλίνου (*Carm.* 4, έκδ. Hartel): *mens contenta suo nec turpi dedita lucro / vincat corporeas casto bene conscia lecto / inlecebras*, πβ. L. Mondin, ὁ.π., σσ. 43-44. Στους στίχους του Παυλίνου, ωστόσο, δεν χρησιμοποιείται το λεξιλόγιο από την τραγωδία που χρησιμοποιείται στο χωρίο του Αυσόνιου.

φραζόμενα ίσως αποτελεί έναν υπαινιγμό στη γνώση (*γνώμη*, *γνώσις*), η οποία αποτελεί σημαντικό θέμα στην τραγωδία και αφορά κυρίως τον Οιδίποδα⁴⁹. Στο Σενέκα μάλιστα με το επίθετο *consciūs* χαρακτηρίζεται από τον ίδιο τον Οιδίποδα η ημέρα της αποκάλυψης της πραγματικής του ταυτότητας (*Oed.* 1001 *consciūm evasi diem*).

Η χρήση του όρου *culpa*, επίσης, μπορεί να συσχετισθεί με την ίδια τραγωδία. Παρόλο που η λέξη *culpa* απαντά πολύ συχνά σε ολόκληρη τη λατινική λογοτεχνία με μια σημασία ηθική, δικανική, θρησκευτική και στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς, ειδικά, για το προπατορικό αμάρτημα⁵⁰, τρεις μόνο αναφορές της στον *Οιδίποδα* του Σενέκα φαίνεται να την καθιερώνουν ως τραγικό όρο⁵¹: δύο φορές χρησιμοποιείται πριν από την αποκάλυψη της ταυτότητας του Οιδίποδα (*Oed.* 664 & 701) και την τρίτη φορά λέγεται από την Ιοκάστη μετά από την αποκάλυψη της αλήθειας. Στο πρώτο χωρίο ο όρος *culpa* ορίζει την ίδια την πατροκτονία και την αιμομιξία και στο τρίτο η

49. Πβ. Ελένη Γκαστή, *Ο Σοφοκλής και οι σοφιστές: Κοινές απόψεις περί πολιτισμού* (δακτ. διδ. διάτρ.), Ιωάννινα 1994, σσ. 139-154, κυρίως 145-146 και 153· R. G. A. Buxton, «Ο Σοφοκλής στο 1995: γνώση και ισχυρισμοί στον *Οιδίποδα Τύραννο*», *Δωδώνη: Φιλολογία* 24 (1995) 129-139· Δ. Ι. Ιακώβ, *Ἡ ποιητική τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998, σσ. 98-102· I. N. Περυσινάκης, «Θεωρία τῆς γνώσεως τοῦ Ξενοφάνη στὸν *Οιδίποδα Τύραννο* τοῦ Σοφοκλῆ», *Πρακτικά ΙΑ' Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικῶν Σπουδῶν (24-30 Αυγούστου 1999, Καβάλα)*, τ. Β', Αθήνα 2002, σσ. 705-726· Ch. Segal, *Οιδίποδος Τύραννος. Τραγικός ηρωισμός και τα όρια της γνώσης* (μετάφρ. Ε. Δ. Μακρυγιάννη, I.- Θ. Παπαδημητρίου), Αθήνα 2001 *passim*.

50. Πβ. *ThLL* IV 1296-1311, κυρίως 1297, 2 κ.ε. και 1302 κ.ε. (s.v. *culpa*). Σημειώνουμε ότι ο Αυσόνιος προτιμά τον όρο *culpa* συγκριτικά με τον όρο *peccatum*, ο οποίος φαίνεται να είναι προσφιλής σε χριστιανούς συγγραφείς: συγκεκριμένα η λέξη *peccatum* δεν απαντά ποτέ στον Αυσόνιο, εκτός από δύο παραδείγματα του *peccare* στον πεζό πρόλογο του *Cupido cruciatus* και άλλα δύο του *peccantia* – *peccantibus* (*Epigr.* 17, 3 & *Orat. vers. rhop.* 21), όπου μάλιστα στα τρία πρώτα παραδείγματα η λέξη χρησιμοποιείται με έναν ειρωνικό τρόπο και μόνο στο τέταρτο με θρησκευτική σημασία.

51. Πβ. S. Schipani, *Enciclopedia Virgiliana*, I (Roma 1984), σσ. 949-991 (s.v. *culpa*)· M. Rivoltella, «Il motivo della colpa ereditaria nelle tragedie senecane: una ciclicità in “crescendo”», *Aevum* 67 (1993) 113-128.

culpa αποδίδεται από την Ιοκάστη στο πεπρωμένο, εξαιτίας του οποίου, κατά την άποψή της, κανένας δεν είναι ένοχος (*Oed.* 1019 *fati ista culpa est: nemo fit fato nocens*)⁵². Και στο χωρίο του Αυσόνιου η *probrosa culpa tori* υποχωρεί και τα *crimina somni* εξαϋλώνονται και ο ονειρευόμενος δεν είναι ένοχος γι' αυτά.

Όσον αφορά την περιγραφή της απαλλαγής του ονειρευόμενου από την ενοχή, όταν αυτός ξυπνά, ο Αυσόνιος φροντίζει και πάλι, όπως έκανε και στους δύο πρώτους στίχους, να την αισθητοποιήσει με μια αυξανόμενη συσσώρευση των συνδυασμών που ορίζουν την ονειρική αιμομιξία (*imagine foeda - probrosa culpa tori - crimina somni*) και με μία “κλίμακα” των ρημάτων που ορίζουν την απαλλαγή από την ενοχή (*vigilat - recedit - vanescunt*).

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης του χωρίου του Αυσόνιου, επισημάναμε ότι χρησιμοποιούνται λέξεις και φράσεις που έχουν καθιερωθεί στην προγενέστερη λογοτεχνία ως τραγικοί όροι και έχουμε υποστηρίξει ότι το χωρίο είναι επηρεασμένο, είτε άμεσα είτε μέσω λατίνων ποιητών, από τον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή. Για να ενισχύσουμε αυτή την άποψή μας θεωρούμε απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στην τύχη του κειμένου του Σοφοκλή στην αρχαιότητα, τουλάχιστον ως την εποχή του Αυσόνιου.

Γνωρίζουμε ότι περίπου έναν αιώνα αφότου ο *Οιδίποδας Τύραννος* παρουσιάστηκε στη σκηνή για πρώτη φορά, διαμορφώθηκε το επίσημο κείμενο των τριών μεγάλων τραγικών, το οποίο έπρεπε να απαγγέλλεται πιστά από τους ηθοποιούς (Πλουτ. *Ηθικ.* 841F)⁵³. Γνωρίζουμε επίσης ότι οι τραγωδίες επιβίωσαν όχι μόνο μέσω του θεά-

52. Ο όρος *culpa* είναι συνώνυμος των όρων *crimen* και *dedecus*, πβ. *CGL* VI 287 (s.v. *crimen*)· *ThLL* IV 1195, 29 (s.v. *crimen*). Συνεπώς, είναι αξιοσημείωτη η αντιστοιχία ανάμεσα στις λέξεις *dedecora* (στ. 11) και *culpa* (στ. 16) του υπό εξέταση χωρίου και η ομοιοτήτά τους με τα αναφερθέντα χωρία του Σενέκα.

53. Αυτό το επίσημο αντίγραφο του κειμένου, σύμφωνα με τον Γαληνό, αποκτήθηκε με ένα έξυπνο τέχνασμα για λογαριασμό της μεγάλης βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας, πβ. W. B. Stanford, *ό.π.*, σσ. 240-241· P. E. Easterling στο βιβλίο του T. B. L. Webster, *Σοφοκλέους Φιλοκτήτης* (μετάφρ. Ν. Π. Μπεζαντάκος), Αθήνα 1985, σ. 45· R. D. Dawe, *ό.π.*, σσ. 46-47.

τρον αλλά, κυρίως, μέσω του σχολείου, καθώς τα σχολικά προγράμματα περιλάμβαναν και τη διδασκαλία τραγωδιών. Στο δεύτερο μισό του πρώτου αιώνα π.Χ. και για έναν ολόκληρο αιώνα η σχολική διδασκαλία, χωρίς να αποκλείει νέους ποιητές, στηριζόταν ουσιαστικά στον Όμηρο και στους τραγικούς του 5^{ου} αιώνα⁵⁴.

Είναι γνωστό επίσης ότι τον 2^ο αιώνα μ.Χ., για σχολικές ανάγκες, έγινε μία επιλογή από επτά τραγωδίες του Σοφοκλή (οι ίδιες που έχουν επιβιώσει ακέραιες μέχρι σήμερα) και ότι τον 4^ο αιώνα κάποιος Σαλλ(λ)ούστιος έκανε την έκδοση αυτών των δραμάτων⁵⁵. Στο τέλος του 4^{ου} αιώνα επίσης κυκλοφόρησαν τα χειρόγραφα από τα οποία οι βυζαντινοί πήραν αργότερα το κείμενο του Σοφοκλή και έκαναν έτσι τις δικές τους σχολικές εκδόσεις⁵⁶. Επίσης, έγινε δεκτή από ορισμένους μελετητές η άποψη ότι αυτά τα έργα επιβίωσαν σε ένα και μοναδικό χειρόγραφο μέσα από τους σκοτεινούς αιώνες του μεσαίωνα μέχρι την εποχή της αναγέννησης αυτών των σπουδών στο Βυζάντιο⁵⁷. Επιπλέον, είναι γνωστό ότι οι τραγωδίες *Αΐας*, *Ήλέκτρα*, *Οιδίπους Τύραννος* αποτέλεσαν τη λεγόμενη “βυζαντινή τριάδα”⁵⁸.

54. Πβ. Η.-Ι. Μαργου, *Ιστορία της εκπαίδευσης κατά την αρχαιότητα* (μετάφρ. Θ. Φωτεινόπουλου), Αθήναι 1961, σ. 365· όσον αφορά το Σοφοκλή πβ. επίσης L. D. Reynolds – N. G. Wilson, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι* (μετάφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981, σ. 41· P. E. Easterling, ό.π., σσ. 48-49.

55. Πβ. Α. Lesky¹, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (μετάφρ. Ά. Γ. Τσοπανάκης), Θεσσαλονίκη⁵ 1981, σ. 425· επίσης Α. Lesky², *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων* (μετάφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης), ΜΙΕΤ, τ. Ι, Αθήνα² 1990 (= 1987), σ. 294· P. Kroh, *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων* (μετάφρ. Δ. Λυπουρλής – Λ. Τρομάρας), Θεσσαλονίκη 1996, σ. 431 (s.v. Σοφοκλής).

56. Πβ. Π. Λορεντζάτος, *Σοφοκλέους Αΐας*, Αθήνησιν 1932, σ. 16.

57. Πβ. Α. Lesky¹, ό.π., σσ. 425 και 991.

58. Πβ. επίσης Α. Lesky², ό.π., σ. 297· P. E. Easterling, ό.π., σ. 51· P. Kroh, ό.π., σ. 431 (s.v. Σοφοκλής). Αξίζει να αναφέρουμε ότι και στη Ν. Ιταλία του ύστερου Μεσαίωνα παρατηρείται ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα κείμενα των δραματικών ποιητών. Φαίνεται παράξενο ότι τον Μεσαίωνα «έξεσαν» ένα ψαλτήριο για να γράψουν στον ίδιο κώδικα κείμενα του Σοφοκλή (Φλωρεντία, *Laur. Conv. Soppr.* 152, γράφτηκε το έτος 1282) και αυτή η περίπτωση δεν είναι η μόνη, πβ. W. Berschin, *Ελληνικά Γράμματα και Λατινικός Μεσαίωνας: Από τον Ιερώνυμο ως τον Νικόλαο Κουσανό* (μετάφρ. Δ. Ζ. Νικίτας), Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 424-425 (σημ 11).

Επιστρέφοντας στην εποχή του Αυσόνιου, σε ό,τι αφορά τον σύγχρονό του Σαλ(λ)ούστιο, σημειώνουμε ότι ο Αυσόνιος αναφέρει κάποιον Σαλλούστιο στο δεύτερο ποίημα της *Commemoratio Professorum Burdigalensium*⁵⁹, αφιερωμένο σε κάποιον καθηγητή (στον Latinus Alcimus Alethius Rhetor) που κατά την εκτίμηση του Αυσόνιου ήταν λαμπρό παράδειγμα και στα ελληνικά και στα λατινικά γράμματα⁶⁰. Στον κύκλο των γνωριμιών αυτού του καθηγητή, του οποίου ο Αυσόνιος υπήρξε μαθητής, ανήκαν και ο Σαλλούστιος και ο αυτοκράτορας Ιουλιανός⁶¹. Αυτός ο Σαλλούστιος ταυτίστηκε από μερικούς μελετητές με τον Φλάβιο Σαλλούστιο⁶², τον Praefectus praetorio

59. Αυτό το opusculum του Αυσόνιου, όπως και η «μακαρονική» επιστολή του, που αναφέραμε παραπάνω, η επιστολή *Protrepticus ad nepotem* και μερικά άλλα έργα του, που απορρέουν από την καθηγητική εμπειρία και τη σχολική πρακτική, αποτελούν μια σημαντική μαρτυρία για την ιστορία της εκπαίδευσης στη ρωμαϊκή Γαλατία τον 4^ο μ.Χ. αιώνα, πβ. M. Roger, *L'enseignement des lettres classiques d'Ausone à Alcuin*, Hildesheim 1968 (= Paris 1905), σσ. 7-24· T. J. Haarchof, *Schools of Gaul*, Johannesburg 1958 (= Oxford 1920), σσ. 52 κ.ε.· Ch. Favez, «Ausone et son petit-fils», *REL* 21 (1943-44) 174-179· επίσης Ch. Favez, «Un école gallo-romaine au ive siècle», *Latomus* 7 (1948) 223-233· J. Hatinguais, «Vertus universitaires selon Ausone», *REA* 55 (1952) 379-387· A. Pastorino², ό.π., σσ. 82-88 «εν κατακλείδι η *Commemoratio* είναι ένα ντοκουμέντο, μοναδικό στη λατινική λογοτεχνία, που μας παρέχει την πληρέστερη εικόνα του αρχαίου σχολείου ή μάλλον εκείνης των προγραμμάτων διδασκαλίας»· A. C. Dionisotti, ό.π., σσ. 123-124· A. D. Booth, «The Academic Career of Ausonius», *Phoenix* 36 (1982) 329-343· R. P. H. Green³, «Still Water Run Deep. A New Study of the *Professores* of Bordeaux», *CQ NS* 35 (1985) 491-506· A. M. Ferrero, «La tipologia dell'uomo di scuola nei ritratti della *Commemoratio Professorum Burdigalensium* di Ausonio», στο *Atti dei convegni, Metodologie della ricerca sulla tarda antichità*, Napoli 1989, σσ. 349-359.

60. *Prof.* 2, 7-10 palmae forensis et camenarum decus, / exemplar unum in literis, / quas aut Athenis docta coluit Graecia, / aut Roma per Latium colit.

61. Επίσης *Prof.* 2, 21-24 et Iulianum tu magis famae dabis / quam scēptra, quae tenuit brevi. / Sallustio plus conferent libri tui, / quam consulatus addidit.

62. Σύμφωνα με τον Seeck, *RE IA*² (1920), στ. 1959-60 (s.v. Sallustius υπ. αριθμ. 25 και 37), πρόκειται για δύο διαφορετικά πρόσωπα. Για την ταύτιση των δύο προσώπων βλ. G. Rochefort, *Salustios des Dieux et du Monde*, Paris 1960, σσ. x-xiii· A. Lesky¹, ό.π., σσ. 1205-1206· R. P. H. Green, ό.π., σσ. 333-334.

Galliarum τα έτη 361-363 και ύπατο μαζί με τον Ιουλιανό το 363. Ο ίδιος Σαλλούστιος, σύμφωνα με τον Green, φαίνεται ότι είναι ο συγγραφέας του έργου *Περί θεών και κόσμου*, όπου εκφράζει απόψεις που συμφωνούν με αυτές του Ιουλιανού⁶³. Αν αυτός ο Σαλλούστιος είναι το ίδιο πρόσωπο με τον εκδότη του Σοφοκλή τον 4^ο αιώνα, δεν μπορούμε ούτε να το αποκλείσουμε ούτε να το επιβεβαιώσουμε⁶⁴. Μια τέτοια ταύτιση, πάντως, θα επιβεβαίωνε μια άμεση πρόσβαση του Αυσόνιου στο κείμενο του Σοφοκλή.

Γνωρίζουμε επίσης ότι στη Γαλατία της ύστερης αρχαιότητας, όπως και σε όλες τις περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας που είχαν ένα υψηλό επίπεδο καλλιέργειας, τα ελληνικά γράμματα συνυπήρχαν με τα λατινικά και ότι ο Αυσόνιος υπήρξε ο κυριότερος εκπρόσωπος της ελληνορωμαϊκής παιδείας στη Γαλατία του 4^{ου} αιώνα⁶⁵. Επίσης, ο Αυσόνιος στα έργα του μάς παρέχει την πληρέστερη εικόνα της διγλωσσης ποίησης, της λεγόμενης “μακαρονικής”, καθώς και της διγλωσσης εκπαίδευσης στη Γαλατία της εποχής του⁶⁶.

63. R. P. H. Green, ό.π., σ. 334 *ad Prof.* 2, 23 «He is probably to be seen as the author of the work *On the Gods and the Universe*, which shows sympathy with Julian (G. Rochefort, *REG* 69 (1956), 50-66· Étienne, *REA* 65 (1963), 104-113».

64. Πβ. A. Lesky², ό.π., σ. 294 «στην υπόθεση του *Οιδίποδα επί Κολωνών* ο Σαλλούστιος ονομάζεται “πυθαγόρειος” και συνεπώς ταυτίζεται με τον συγγραφέα του *Περί θεών και κόσμου*· ωστόσο είναι δικαιολογημένη η επιφύλαξη που δείχνει ο Wilamowitz στην εισαγωγή της έκδοσης του *Ηρακλέους*». Φαίνεται πολύ ενδιαφέρουσα η πληροφορία τόσο του A. von Blumenthal (*RE* III^{A1} (1927) στ. 1080 s.v. Sophocles) όσο και του G. Rochefort (ό.π., σ. xi) ότι ο Wilamowitz ταύτιζε τον εκδότη του Σοφοκλή με το φίλο του αυτοκράτορα Ιουλιανού και συγγραφέα του αναφερθέντος έργου. Ο A. Lesky (ό.π., σ. 294 σημ. 1), ωστόσο, φαίνεται να διαφωνεί και επιπλέον επισημαίνει ότι «ο Wilamowitz θεωρούσε την ταύτιση υπερβολικά αμφίβολη». Στο λεξικό του Kroh (ό.π., σ. 413), επίσης, καταχωρίζονται ως δύο διαφορετικά πρόσωπα.

65. Πβ. W. Berschin, ό.π., σσ. 167-168. Για τις ελληνικές σπουδές στη Γαλατία τον 4^ο αιώνα και το ρόλο του Αυσόνιου πβ. M. Roger, ό.π., σσ. 1-24· Ch. Favez, ό.π., σσ. 223-233 *passim*· H. Sivan, *Ausonius of Bordeaux. Genesis of a Gallic aristocracy*, London & New York 1993, σσ. 74-85.

66. Πβ. A. C. Dionisotti, ό.π., σσ. 83-125, κυρίως 123-124.

Συμπερασματικά, με βάση τις γραμματολογικές συντεταγμένες, δηλ. τη διαπιστωμένη σχέση του Αυσόνιου με τα ελληνικά γράμματα, τη ρητή αναφορά του στην τραγωδία με την ελληνική φράση *σύρματα Τερψιχόρης* (*Epist.* 8, 28)⁶⁷, καθώς και τις δύο χρήσεις του επιθέτου *tragicus*, από τις οποίες, όπως υποστηρίξαμε, η μία παραπέμπει στον *Αΐαντα* και η άλλη στον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μεταξύ των ελληνικών τραγωδιών που είχε στην κατοχή του ο Αυσόνιος συμπεριλαμβάνονταν και αυτές οι δύο, είτε χρησιμοποιούνταν στα προγράμματα διδασκαλίας της Γαλατίας της εποχής του είτε ήταν γνωστές μόνο σε έναν στενό φιλολογικό κύκλο⁶⁸. Συνεκτιμώντας τη χρήση όρων, όπως *infandas*, *incesta*, *tragicos*, *culpa*, *consciuis*, που λειτουργούν ως σήματα της ειδολογικής αφετηρίας του διακειμένου, καθώς μέσω της τραγωδίας του Σενέκα έχουν καθιερωθεί ως τραγικοί όροι, οι οποίοι, ωστόσο, στο κείμενο του Αυσόνιου αφορούν ονειρική ερωτική εμπειρία, προκύπτει, πιστεύουμε, το συμπέρασμα ότι το υπό εξέταση χωρίο είναι επηρεασμένο, είτε άμεσα είτε μέσω του Σενέκα, από τον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή.

67. Για τη σημασία της λέξης *σύρματα* βλ. *LSJ* (Oxford 1996), σ. 1732 s.v. *σύρμα* (*σύρω*) I. «a theatric robe with a long train».

68. Με την παραπάνω «μακαρονική» επιστολή ο Αυσόνιος καλεί το φίλο του Παύλο, είτε στο σπίτι του είτε σε κάποιο φιλικό χώρο συνάντησης, και τον πληροφορεί ότι μαζί τους θα βρει ανάμεσα σε άλλα λογοτεχνικά κείμενα και ελληνικές τραγωδίες. Η φράση *nobiscum invenies* (*Epist.* 8, 25) μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για μια συντροφιά με υψηλό μορφωτικό επίπεδο που είχε κοινά πνευματικά ενδιαφέροντα. Φαίνεται λοιπόν ότι στον κύκλο του Αυσόνιου μάλλον συνηθίζονταν τέτοιου είδους φιλολογικές συγκεντρώσεις.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΡΑΪΟΣ

Ομότ. Καθηγητής Παν/μίου Ιωαννίνων

draios@cc.uoi.gr

Η ‘ΕΚΡΗΞΗ’ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΝΕΡΩΝΑ: ΗΡΩΝ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΣ ΚΑΙ ΠΕΤΡΩΝΙΟΣ¹

Περίληψη. Η εποχή του Νέρωνα χαρακτηρίζεται από εντυπωσιακές αρχιτεκτονικές και εικαστικές καινοτομίες, σύνθετους αυτόματους υδραυλικούς ή πνευματικούς μηχανισμούς, όπως μαρτυρούν τα κείμενα της εποχής και αποκαλύπτουν οι αρχαιολογικές ανασκαφές. Πίσω από αυτήν την τεχνολογική έκρηξη πρέπει να κρύβεται η μεγαλοφούα κάποιου ή κάποιων σύγχρονων μηχανικών. Από την άλλη πλευρά σημαντικό μέρος του έργου του αλεξανδρινού μηχανικού και γεωμέτρη Ήρωνα βρίσκεται σε στενή σχέση τόσο με τα γιγαντιαία έργα που αναλήφθηκαν από τον Νέρωνα όσο και με την πληθώρα των αυτόματων μηχανισμών που περιγράφονται από συγγραφείς της ίδιας εποχής και συνδέονται με το αυτοκρατορικό ή το αριστοκρατικό περιβάλλον της εποχής. Η σύνδεση αυτή – θεμιτή με βάση την παρουσία αιγύπτιων μηχανικών στην ομάδα που καθοδηγούσε τη νερόνεια απόπειρα διάνοιξης διώρυγας στον Ισθμό της Κορίνθου – προσφέρει νέα στηρίγματα στην επικρατούσα (μετά τον Ο. Neugebauer) χρονολόγηση της δράσης του Ήρωνα στα χρόνια του Νέρωνα.

Résumé. L’*époque de Néron* est caractérisée par des innovations architecturales et picturales, des mécanismes compliqués, des automates hydrauliques

1. Ανακοίνωση που έγινε στο Θ’ Συμπόσιο Κλασικών Σπουδών το οποίο διοργανώθηκε από τον Τομέα Κλασικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων τη 18η Μαΐου 2012. Η εργασία ανακοινώθηκε και δημοσιεύτηκε σε πρώτη μορφή στα γαλλικά (“La date de Héron d’Alexandrie: témoignages internes et cadre historico-culturel”, *Autour de la Dioptré d’Héron d’Alexandrie. Actes du Colloque International de Saint-Étienne (17, 18, 19 juin 1999)*, Saint-Étienne 2000, 19-36). Η σημερινή μορφή αποτελεί νέα επεξεργασία με σημαντικές βιβλιογραφικές, εικονογραφικές και άλλες προσθήκες καθώς και αρκετές βελτιώσεις.

ou pneumatiques, comme en témoignent les textes de l'époque et le confirment les fouilles archéologiques. Cela signifie que derrière cette explosion technologique devrait se cacher le génie d'un ou de plusieurs ingénieurs contemporains. D'autre part une partie de la production écrite du mécanicien et géomètre Héron d'Alexandrie pourrait servir aux travaux gigantesques entrepris par Néron ainsi qu'à la pléthore des engins et des mécanismes automatiques décrits par les auteurs de la même période et liés avec le milieu impérial ou aristocratique de l'époque. Ce rapprochement est permis par la présence des mécaniciens égyptiens au sein de l'équipe qui dirigeait l'entreprise néronienne du percement de l'Isthme de Corinthe; il apporte par ailleurs de nouveaux éléments à l'appui de la datation néronienne d'Héron, qui est généralement admise depuis O. Neugebauer.

Η σημερινή αλματώδης ανάπτυξη των επιστημών και των ποικίλων τομέων της τεχνολογίας αφήνει στο περιθώριο και κοιτάζει συχνά απαξιωτικά την αρχαία επιστημονική γνώση και τεχνολογία. Από την άλλη πλευρά η μελέτη των λογοτεχνικών κειμένων του αρχαίου κόσμου παραβλέπει συνήθως ένα σημαντικό στοιχείο της κοινωνίας που τα γέννησε, την επιστημονική δηλαδή και τεχνολογική πρόοδο της εποχής, με αποτέλεσμα να διαφεύγουν λεπτομέρειες που οδηγούν πολλές φορές σε καλύτερη εκτίμηση των πολιτιστικών δεδομένων και σε ανάδειξη τεχνολογικών καινοτομιών που περνούν απαρατήρητες. Τα παραδείγματα που ακολουθούν προέρχονται από μια ιδιαίτερα ευνοϊκή για την τεχνολογία εποχή, τα χρόνια του Νέρωνα (54-68 μ. Χ.), και από δύο συγγραφείς που έδρασαν ή πιστεύεται ότι έδρασαν τότε: τον μηχανικό Ήρωνα τον Αλεξανδρινό και τον μυθιστοριογράφο Πετρώνιο.

*

Η εποχή του Ήρωνα απασχόλησε για χρόνια την έρευνα, που αναζήτησε την απάντηση στο διάστημα μεταξύ του Αρχιμήδη (Γ' αι. π. Χ.), τον οποίο μνημονεύει ο Ήρων, και του μαθηματικού Πάππου (ca 290-ca 350 μ. Χ.), ο οποίος αναφέρει τον Ήρωνα². Τον περασμένο αιώνα

2. Βλ. μεταξύ άλλων Haase (1835), 112 (επί Πτολεμαίου Φιλάδελφου, δηλ. ca μέσα Γ' αι. π. Χ.). Meier (1905), 39 (ca 150 π. Χ.-50 μ. Χ.). Martin (1854), 73 κεξ (μέσα Β' αι. π. Χ.). Hulsch (1864), 9 (ca τέλη του Β' αι. π. Χ.). Tittel (1911: στ. 1000: αρχές Α' αι. π. Χ.). Hoppe (1902), 9 (ca 100 π. Χ.) και (1927), 103 (πριν από

πολλοί θεώρησαν ότι το πρόβλημα βρήκε ικανοποιητική, αν όχι οριστική λύση: στηριζόμενοι κυρίως σ' ένα κεφάλαιο της *Διόπτρας* του Ήρωνα (κεφ. 35) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η ακμή του αλεξανδρινού μηχανικού πρέπει να αναζητηθεί μεταξύ 62 και 150 μ. Χ. και η σύνθεση της *Διόπτρας*³ μετά το 62 και προ του 114 μ. Χ.⁴

τις αρχές του Α' αι. π. Χ.: σύνθεση της *Διόπτρας* ca 133 π. Χ.). Heath (1921), 306 (Γ' αι. μ. Χ.). Sarton (1927), 209 (αρχές Α' αι. π. Χ.). Brunet – Mieli (1935), 493 (ca 100 π. Χ.). Jacomy (1990), 73 (Β'-Α' αι. π. Χ.). Schmidt (1899), XXIII (σύνθεση της *Μηχανικής* μετά το 55 μ. Χ.). Willamowitz-Moellendorf (1905), 145 (επί Κλαυδίου, ca 45 μ. Χ.). Reinhardt (1930), 178 (*postremis ante uel primis post Chr. n. annis*, άφηνε όμως μια πιθανότητα χρονολόγησης στο β' μισό του Α' μ. Χ. αι.). Hammer-Jensen (1910), 501-503 (Β' αι. μ. Χ.). Eadem (1913), 224-235. Eadem (1928), 34-47 (σύγχρονος ή λίγο μεταγενέστερος του Πτολεμαίου). Stein (1914), 154-156 (ca 187-188). Κηπουρό (1995), i-xi (μεταξύ 125 et 200 μ. Χ.). Vitrac (2003), 1 (μεταξύ Α' και Γ' αι. μ. Χ.).

3. Αντίθετα προς άλλες πραγματείες του Ήρωνα (π. χ. τα *Πνευματικά* του), που σώζονται σε αρκετά χφφ, το κείμενο της *Διόπτρας* μάς έχει παραδοθεί μέσω τεσσάρων μόνο χφφ: Parisinus Suppl. gr. 607 (ΙΑ' αι.: η πηγή και το πρότυπο όλων των άλλων χφφ), Vindobonensis gr. 140 (ΙΕ' αι.), Parisinus gr. 2430 (ΙΣ' αι.) και Vindobonensis Suppl. gr. 21 (ca 1600). Σε αυτά τα χφφ πρέπει να προσθέσουμε τον Argentoratensis C III 6, που κάηκε όμως κατά την πυρκαγιά της Προτεσταντικής Θεολογικής Σχολής του Στρασβούργου το 1871· διαθέτουμε ωστόσο τις παραλλαγές του χάρη στην έκδοση του A. J. H. Vincent (*Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque impériale*, XIX, 2e partie, Paris 1858, 157-337) που το είχε διαβάσει πριν από την καταστροφή του. Προσθέτουμε ότι ο Parisinus Suppl. gr. 607 απαρτίζεται σήμερα από 'τετράδια' διαφορετικών χφφ που σταχώθηκαν μαζί· το κείμενο της *Διόπτρας* βρίσκεται στα φφ. 62r-80v + 82, ανήκοντας σε ένα corpus πολιορκητικών πραγματειών· σημειώνουμε τέλος ότι το χφ έκανε δύο φορές τη διαδρομή 'Ανατολή - Δύση' (Dain, ³1975, 87): αφού μεταφέρθηκε (από την Ι. Μονή Βατοπεδίου μάλλον) στην Ιταλία, έγινε κτήμα της περιφημης Βιβλιοθήκης του ούγγρου βασιλιά Matthias Corvinus· μετά τη διάλυση της τελευταίας κατέληξε στην Κωνσταντινούπολη, απ' όπου το αγόρασε (1843) για λογαριασμό της Γαλλίας ο λόγιος Μηνάς Μηνωίδης (για τη δράση του βλ. Omont, 1916, 337-421· Τουσίμη, 1971, 403-405· Κουτζακιώτη, 2001, 219-252· Μελισσάκη, 2001). Αναλυτική περιγραφή του Parisinus Suppl. gr. 607 στους Wescher (1867), XV-XXIV, και Schöne (1898), 432-447. Βλ. και Decorps-Foulquier (2000), 41-43.

4. Neugebauer (1938), 21-24. Idem (²1957), 146 και 178. Idem (1975), 846. Gandz (1947), 263-266. Drachmann (1950-51), 117-131. Idem (1963), 12· 19. Hof-

Το αποφασιστικότερο στοιχείο που οδήγησε την έρευνα να τοποθετήσει την ακμή της δράσης του Ήρωνα μετά το 62 οφείλεται σε μια μελέτη του O. Neugebauer⁵, όπου ο τελευταίος αναλύοντας τη μέθοδο υπολογισμού της απόστασης μεταξύ Αλεξάνδρειας και Ρώμης με βάση την ταυτόχρονη σχεδόν παρατήρηση από τις δύο αυτές πόλεις της ίδιας έκλειψης σελήνης, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα δεδομένα του σεληνιακού φαινομένου που σημειώνει ο Ήρων στο κείμενό του ταιριάζουν με μία και μόνον έκλειψη σελήνης (ορατή από την Αλεξάνδρεια και τη Ρώμη⁶) από όσες σημειώθηκαν στο διάστημα των 500 χρόνων, μέσα στο οποίο αναζητήθηκε η εποχή του Ήρωνα· και με βάση τους αστρονομικούς πίνακες των εκλείψεων του αρχαίου κόσμου η περίπτωση αυτή ταυτίστηκε με την έκλειψη της 13ης Μαρτίου του έτους 62 μ. Χ.⁷

Παρά την ευρεία αποδοχή της άποψης του Neugebauer, ωστόσο δεν έλειψαν οι επιφυλάξεις⁸ ως προς τη βεβαιότητα των συμπερασμάτων της, αφού στο παράδειγμα του Ήρωνα – το οποίο τοποθετείται δέκα ημέρες πριν από την εαρινή ισημερία⁹, όταν οι ώρες της νύχτας και της ημέρας είναι περίπου ίδιες και συμπίπτουν σχεδόν σε διάρκεια με τις δικές μας ώρες – η χρονική διαφορά ανάμεσα στη στιγμή έναρξης της έκλειψης στην Αλεξάνδρεια και τη Ρώμη ορίζεται σε δύο ώρες¹⁰, διάστη-

mann (³1963), 215a. Itard (²1966), 345. Taton (1966), 345. Sakalis (1972). Mahoney (1972), 310-315. Krafft (1973), 1-19. Neugebauer (1975), 845-847. Landels (1978), 199-201. Ronan (1983), 114. White (1984), 180. Keyser (1988), 218-220. Hill (1988), 9. Raïos (1989), 95, υποσημ. 26. Idem (2000), 19 κεξ. Panayotakis (1995), 82, υποσημ. 69. Asper (2001), 135-137. Papadopoulos (2007), 218. Sidoli (2005), 250-252 και (2011), 55-61.

5. Neugebauer (1938), 21-24: έμμεση γνώση από τη βιβλιοπαρουσίαση του Rome (1938), 460-462.

6. *Τετηρήσθω οὖν ἐν τε Αλεξανδρείᾳ καὶ Ρώμῃ <ή> αὐτὴ ἔκλειψις τῆς σελήνης ...* (Ήρων, *Διόπτρα* 35, κείμ. Schöne, 1903).

7. Βλ. Oppolzer (1962), 344b (αριθμ. 1960).

8. Για τα προβληματικά σημεία του θέματος βλ. ήδη Rome (1938), 461-462.

9. *Ἔστω δὲ καὶ ἡ νύξ, τουτέστιν ὁ ἡμερήσιος κύκλος, καθ' οὗ φέρεται ὁ ἥλιος ἐν τῇ εἰρημένῃ νυκτί, ἀπέχων ἀπὸ ἰσημερίας εαρινῆς, ὡς ἐπὶ τροπὰς χειμερινάς, ἡμέρας δέκα* (Ήρων, *Διόπτρα* 35, έκδ. Schöne, 1903).

10. *Ἔστω οὖν εὐρημένη ἐν τοῖς εἰρημένοις κλίμασιν αὐτῆ <ή> ἔκλειψις, ἐν Αλεξανδρείᾳ μὲν νυκτὸς ὥρας ε, ἐν Ρώμῃ δὲ ἡ αὐτὴ νυκτὸς ὥρας γ, δηλονότι τῇ αὐτῇ νυκτί (ὁ. π.).*

μα που απέχει κατά 50 λεπτά από την πραγματική χρονική διαφορά (1 ώρα και 10 λεπτά). Έτσι οι παραπάνω αριθμοί του Ήρωνα είτε είναι πλασματικοί και στογγυλεμένοι για τις ανάγκες του παραδείγματος είτε στηρίζονται σε ανακριβή δεδομένα εξαιτίας ελαττωματικών οργάνων μέτρησης της ώρας σε Ρώμη και Αλεξάνδρεια¹¹.

Σχετικά πρόσφατα ο αστροφυσικός P. Souffrin (2000) εξέτασε εκ νέου το ως άνω κείμενο του Ήρωνα και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, όσο πιθανή και αν είναι η άποψη του Neugebauer, ωστόσο της αποδόθηκε περισσότερο αποδεικτικό βάρος απ' όσο πραγματικά έχει και ότι υπερεκτιμήθηκε σε σχέση με τις έμμεσες ενδείξεις που έχουν επισημανθεί ως σήμερα¹². Τον ίδιο σκεπτικισμό εκφράζει και ο H. M. Schellenberg (2008), που θεωρεί ότι το 'ηρώναιο ζήτημα' μένει ακόμη ανοιχτό στην έρευνα¹³.

Τέλος ο μαθηματικός N. Sidoli συνέχισε στον ίδιο δρόμο επισημαίνοντας αρχικά (2005)¹⁴ ότι η άποψη του Neugebauer στηρίζεται σε προαπαιτούμενα που δεν είναι καθόλου βέβαια, όπως ότι τα δεδομένα της έκλειψης προέρχονται από πραγματική παρατήρηση ή ότι η έκλειψη της 13ης Μαρτίου του 62 είναι η μόνη που ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στα παραπάνω δεδομένα. Σύμφωνα με νεότερους αστρονομικούς πίνακες των αρχαίων σεληνιακών εκλείψεων¹⁵ δύο άλλες εκλείψεις, μία της 10ης Μαρτίου του 125 π. X. και μία δεύτερη της 12ης Μαρτίου του 3 π. X., θα μπορούσαν επίσης να ταιριάζουν με τα δεδομένα του Ήρωνα. Όσο για τις μικροδιαφορές των ημερομηνιών μπορούν να εξηγηθούν εύκολα με τα περιθώρια λάθους που περικλείουν οι ιδιαιτερότητες του υπολογισμού των ωρών και οι δυσκολίες του προσδιορισμού της ημερομηνίας των ισημεριών στην αρχαιότητα. Ωστόσο το 2011 ο Sidoli επανήλθε στο ίδιο θέμα¹⁶, για να αποκηρύξει τους ισχυρισμούς του και

11. Ο Neugebauer (1975, 846), μιλώντας για τα προβληματικά δεδομένα του Ήρωνα, τα απέδιδε στο γεγονός ότι ο Αλεξανδρινός μηχανικός και μαθηματικός, που πρέπει να είχε γίνει μάρτυρας μιας πραγματικής έκλειψης, απευθυνόταν "to the recent memory of his readers (or his own)". Βλ. και Vitrac (2003), I. Sidoli (2005), 251.

12. Souffrin (2000), 13-17.

13. Schellenberg (2008), 93 κεξ.

14. Sidoli (2005), 250-252.

15. Liu – Fiala (1992).

16. Sidoli (2011), 55-61.

να δεχτεί την άποψη του Neugebauer για την έκλειψη της 13ης Μαρτίου. Στη συνέχεια προσπάθησε να εξηγήσει τα ανακριβή δεδομένα του Ήρωνα είτε ως οφειλόμενα σε λανθασμένα καταγραφή τους στη Ρώμη ή στο γεγονός ότι δεν προσδιορίζεται από τον Ήρωνα (ή την πηγή του) η ακριβής φάση της έκλειψης στις δύο πόλεις ή ακόμη στο ότι ο χρόνος της έκλειψης στη Ρώμη δεν στηρίζεται σε παρατήρηση, αλλά σε υπολογισμό ή τέλος στο ότι η προαναφερθείσα έκλειψη επιλέχτηκε από τον Ήρωνα, όχι γιατί αυτός διέθετε ακριβή στοιχεία παρατήρησης, αλλά γιατί ήταν καλά γνωστό ότι αυτή είχε παρατηρηθεί και από τις δύο πόλεις και ότι συνιστούσε ένα canonical example. Καταλήγοντας ο Sidoli υποστήριξε ότι, μολονότι το κεφ. 35 της *Διόπτρας* δεν μπορεί να αποκλείσει την πιθανότητα δραστηριοποίησης του Ήρωνα το έτος 62 μ. Χ., το βέβαιο είναι ότι το έτος αυτό πρέπει να εκληφθεί ως terminus post quem για τη δράση του.

Θυμίζουμε σύντομα ότι για τη λύση του ‘ηρώνειου ζητήματος’ αναζητήθηκαν ως σήμερα εξωτερικές και εσωτερικές ενδείξεις:

A. Σε τίτλους χρφ του Ήρωνα¹⁷. **B.** Σε πληροφορίες συγγραφέων που έζησαν μεταξύ Αρχιμήδη και Πάππου (Βιτρούβιου, Πλίνιου, Πτολεμαίου, Γαληνού, *Mishnat ha-Middot*, Πρόκλου...)¹⁸. **Γ.** Σε γλωσσικές ενδείξεις (λατινισμούς, αττικισμούς)¹⁹, και σε ορισμένα εδάφια του Ήρωνα, η ακριβής ερμηνεία των οποίων θα μπορούσε να συμβάλει στον καλύ-

17. Παραπέμπουμε κυρίως στον τίτλο των *Βελοποιικῶν* (που έχουν για θέμα τους τις πολεμικές μηχανές): *Ήρωνος Κτησιβίου* (ή και *Κτησιβίου* ή ακόμη ή *Κτησιβίου*) *Βελοποιικά*, καθώς επίσης στην πληροφορία ενός βυζαντινού συγγραφέα (του “Ήρωνα του Βυζαντινού”, *Πολιορκ.* σελ. 263, 1, έκδ. Wescher): *ὁ Ἀσκληρῆνός Κτησιβίος ὁ τοῦ Ἀλεξανδρέως Ήρωνος καθηγητής*. Βλ. την έκθεση του Schmidt (1899), IX κεξ. Επίσης Tittel (1912), στ. 997.

18. Π. χ. Πρόκλ. *Διάδοχ.*, *Σχόλ. στο Α' βιβλ. των Στοιχ. του Ευκλ.* 346, 13, όπου σε μια χρονολογική, όπως φαίνεται, αναφορά αρχαίων συγγραφέων ο Ήρων τοποθετείται αμέσως μετά τον Αλεξανδρινό Μενέλαο· βλ. μεταξύ άλλων Morrow (1970), 269-270· Timpanaro Cardini (1978), 277. Επίσης Hammer-Jensen (1913). Reinhardt (1930), 1-5 (“Testimoniorum de Herone Alexandrino collectio”). Gandz (1947), *ὁ π.* Drachmann (1950-1951), *ὁ π.* Sakalis (1972), 8 κεξ· 11 κεξ (“Heron und Galen”)· 15 κεξ (“Heron und Vitruv”). Gilles (1980), 123-124.

19. Reinhardt (1930), ιδιαίτερα 175-178. Sakalis (1972), 27 κεξ (“Der sprachliche Befund”). Gilles (1980), 123.

τερο προσδιορισμό της εποχής του²⁰.

* *

Σε αυτόν τον πλούσιο φάκελο θα προσθέσουμε ορισμένα παρατήρητα ή αναξιοποίητα ως τώρα στοιχεία για το ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο φαίνεται ότι έδρασε η ιδιοφυία του αλεξανδρινού μηχανικού, με βάση τη γενικά αποδεκτή άποψη ότι η ακμή του Ήρωνα πρέπει να τοποθετηθεί στο Β΄ μισό του Α΄ αι. μ. Χ.

Η έκλειψη του 62 συνέβη στα χρόνια του Νέρωνα. Ο τελευταίος, ως γνωστόν²¹, σε αντίθεση προς άλλους Ρωμαίους αυτοκράτορες, όχι μόνον δεν αντιμετώπισε με σκεπτικισμό και καχυποψία την τεχνολογία²², αλλά ευνόησε ιδιαίτερα την ανάπτυξή της (παράλληλα με τα γράμματα, τις τέχνες και τις επιστήμες):

Οι εντυπωσιακές αρχιτεκτονικές καινοτομίες, η έκταση και η δαιδαλώδης σύνθεση των πολυάριθμων διαμερισμάτων, τα νυμφαία, τα μωσαϊκά και οι τοιχογραφικές συνθέσεις (με την καθιέρωση της τεχνικής της 'οφθαλμαπάτης' και των 'τυφλών παραθύρων'), οι υπόγειες σήραγγες, οι διώρυγες (με κορυφαίο παράδειγμα την έναρξη της διάνοιξης διώρυγας στον Ισθμό της Κορίνθου), οι θολωτές οροφές και πάνω απ' όλα ίσως οι σύνθετοι μηχανισμοί της Χρυσής Οικίας (Domus Aurea) αποτελούν ικανές μαρτυρίες της μηχανικής και τεχνολογικής προόδου, για την οποία ο Νέρων επιδείκνυε ζωηρό ενδιαφέρον²³.

20. Διόπτρα 35 (μιλήσαμε ήδη). *Όροι τῶν γεωμετρ. ὀνομ., Προοίμ.,* έκδ. Heiberg, 1912, 14, 3 (βλ. *infra*, υποσημ. 98)· *Στερεομετρ. Β΄*, 54, 3: ταῦτα δὲ ἐξαγάσθησαν ἐπὶ Μοδέστου τηνικαῦτα ὄντος ἐπάρχου πραιτωρίων· έκδ. Heiberg (1914), 136 κλπ. Βλ. και Stein (1914), 154-156. Neugebauer (1938). Keyser (1988), 218-220. Corcoran (1995), 377-384.

21. Drachmann (1950-51), 130. Keyser (1988), 219. Veyne (1993), 906, 3 ...

22. Για την αρνητική συχνά στάση των ρωμαίων αυτοκρατόρων απέναντι στην ανάπτυξη της τεχνολογίας βλ. μεταξύ άλλων την ανακοίνωσή μας (1998) "Επιστήμη, τεχνολογία και πολιτική στα χρόνια της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας", στον τιμητ. τόμο *Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική*, 379 κεξ (όπου άλλη βιβλιογραφία). Βλ. και *infra*, υποσημ. 123.

23. Brumbaugh (1966), 97. Petit (1974), 102 και υποσημ. 73. Cizek (1982), 363-365. Mratschek (2013), 57.

Η κατασκευή της Domus Aurea²⁴ άρχισε το 64, αμέσως μετά τη μεγάλη πυρκαγιά της Ρώμης, αλλά δεν ολοκληρώθηκε εξαιτίας του μεγάλου μεγέθους της και της αυτοκτονίας του Νέρωνα το 68²⁵. Γι' αυτό το τεράστιο παλάτι, που κάλυπτε έκταση 500 στρεμμάτων μεταξύ Παλατίνου και Εσκυλίνου λόφου²⁶ και το οποίο ο Νέρων είχε στολίσει με καλλιτεχνικούς θησαυρούς που είχε αρπάξει από ιερά και δημόσια κτήρια της Ελλάδας²⁷, ο Σουητώνιος γράφει:

“Η οροφή των *τρικλινίων* ήταν από κινητές φιλντισένιες πλάκες γεμάτες μικρά ανοίγματα, για να μπορούν να ραίνουν από ψηλά τους συνδαιτυμόνες με λουλούδια ή αρώματα: η κύρια τραπεζαρία ήταν στρογγυλόσχημη και περιστρεφόταν νυχθημερόν γύρω από τον άξονά της, όπως το σύμπαν”²⁸.

24. Ψ.-Σεν., *Octav.* 624-625. Πλίν., *Hist. nat.* XXXIII, 54· XXXIV, 84· XXXV, 120· XXXVI, 111· 163. Μαρτιάλ., *Lib. Spect.* 2, 5-10. Σουητών., *Nero* 31-32. Τάκ., *Ann.* XV, 42-43. Δίων Χρυσόστ. *MZ'* (= *Δημηγ. ἐν τῇ πατρίδι*), 14-5. Boëthius (1946), 442-459. Idem (1960), 95 κεξ. Essen (1954), 371-398. Ward-Perkins (1956), 209-219. Morford (1968), 158-179. Le Gall – Le Glay (²1992), 219-220. Blaison (1998), 617-624. Griffin (2002), 159-165. Welch (2002), 124 κεξ. Royo (2007), 378-405. Lefebvre (2010), 183 και υποσημ. 52. Mratschek (2013), 51 κεξ.

25. Ο Τάκιτος (*Ann.* XV, 42, 1) διασώζει τα ονόματα των δύο αρχιτεκτόνων που σχεδίασαν και διηύθυναν τις εργασίες αυτού του τεράστιου αρχιτεκτονικού συνόλου, το οποίο κάλυπτε μεγάλο μέρος του κέντρου της αιώνιας πόλης: Severus και Celer, Ρωμαίοι μάλλον, άγνωστοι όμως από αλλού, που είχαν τη μεγαλοφυΐα και την τόλμη να επιχειρήσουν με τα ‘τεχνάσματά’ τους ακόμη και αυτά που η φύση είχε αρνηθεί (... *magistris et machinatoribus Severo et Celere, quibus ingenium et audacia erat etiam quae natura denegavisset per artem temptare*. Κείμ. Fisher, 1906-βλ. και Köstermann, 1968, 246). Αυτοί λοιπόν χρησιμοποίησαν όλη τη φαντασία τους και κατέφυγαν σε όλες τις δυνατότητες που τους πρόσφερε η τεχνολογία της εποχής, καθώς υποβοηθούνταν από πολυάριθμους και μεγαλοφείς τεχνίτες και μηχανικούς (πρβλ. Cizek, 1982, 128).

26. Για την τεράστια έκταση που καταλάμβανε η Domus Aurea ο Μαρτιάλης γράφει (*Lib. Spect.* 2, 4): *Unaque iam tota stabat in urbe domus* (κείμ. Lindsay, 1929: “Και πλέον μία μόνον οικία ορθωνόταν σε ολόκληρη την πόλη”).

27. Πλίν. Πρεσβ., *Nat. hist.* XXXIV, 84. Strocka (2002), 35-45.

28. Σουητών., *Ner.* 31, 3: *Cenationes laqueatae tabulis eburneis versatilibus, ut flores, fistulatis, ut unguenta desuper spargerentur; praecipua cenationum rotunda,*

Η *cenatio rotunda* του Νέρωνα δεν σώθηκε, γιατί το πάνω μέρος της κατεδαφίστηκε και η θέση της καλύφτηκε από τμήμα του βασιλικού παλατιού της φλαβιανής δυναστείας. Ωστόσο τα ίχνη της εντοπίστηκαν το 1999 στην τοποθεσία *Vigna Barberini* και το 2009 μια γαλλο-ιταλική αρχαιολογική ομάδα άρχισε συστηματικές ανασκαφές, που οδήγησαν στην αποκάλυψη του κάτω μέρους της· παρά την καταστροφή του άνω μέρους και την αφαίρεση των πολυτιμότερων υλικών της η σύγχρονη έρευνα κατάφερε, στηριζόμενη σε ορισμένα καλά διατηρημένα υπολείμματα και ανάλογα ευρήματα άλλων ανασκαφών, αλλά και άλλες μαρτυρίες, να προχωρήσει σε μian εντυπωσιακή αναπαράσταση αυτής της εκπληκτικής αίθουσας και του υδραυλικού μηχανισμού που εξασφάλιζε τη συνεχή αργή περιστροφή της *uice mundi* (βλ. επόμενες σελίδες)²⁹.

Την ίδια εποχή ο Σενέκας μνημονεύει επίσης κινητές οροφές· αναφέρεται σε πολυτελείς *domus*, όπου το φάτνωμα της οροφής (*lacunar*) των τρικλινίων άλλαζε όψη με τη βοήθεια μηχανισμού, πιθανόν αυτόματου, έτσι που σε κάθε νέο σερβίρισμα φαγητών να αντιστοιχεί διαφορετική διακόσμηση της οροφής³⁰:

“Ποιον θεωρείς τέλος πάντων σοφότερο σήμερα; ... Αυτόν που συναρμολογεί τις οροφές των τρικλινίων με κινούμενες σανίδες, έτσι που ν' αλλάζουν κατά βούληση και το ταβάνι να μεταβάλλει όψη με κάθε νέο σερβίρισμα φαγητών; Ή τον φιλόσοφο που δείχνει στους άλ-

quae perpetuo diebus ac noctibus uice mundi circumageretur (κειμ. Ailloud, 31961, 175-176). Βλ. και Thédenat (1904), 903b.

Οι νεοελληνικές μεταφράσεις των λατινικών παραθεμάτων, όταν δεν σημειώνεται άλλη πηγή, είναι δικές μας.

29. Βλ. Françoise Villedieu (2011), 282-287 και (2014).

30. *Epist.* XC, 15: *Hodie utrum tandem sapientiozem putas qui invenit ... versatilia cenationum laquearia ita coagmentat ut subinde alia facies atque alia succedat et totiens tecta quotiens fericula mutantur, an eum qui et aliis et sibi hoc monstrat, quam nihil nobis natura durum ac difficile imperaverit, posse nos habitare sine marmorario ac fabro, posse nos vestitos esse sine commercio sericorum, posse nos habere usibus nostris necessaria si contenti fuerimus iis quae terra posuit in summo?* (κειμ. Reynolds, 1966, 335).

Βλ. και Σενέκ., *Epist* XC, 42. Thédenat (1904), 903b. Ebert (1924), στ. 373.

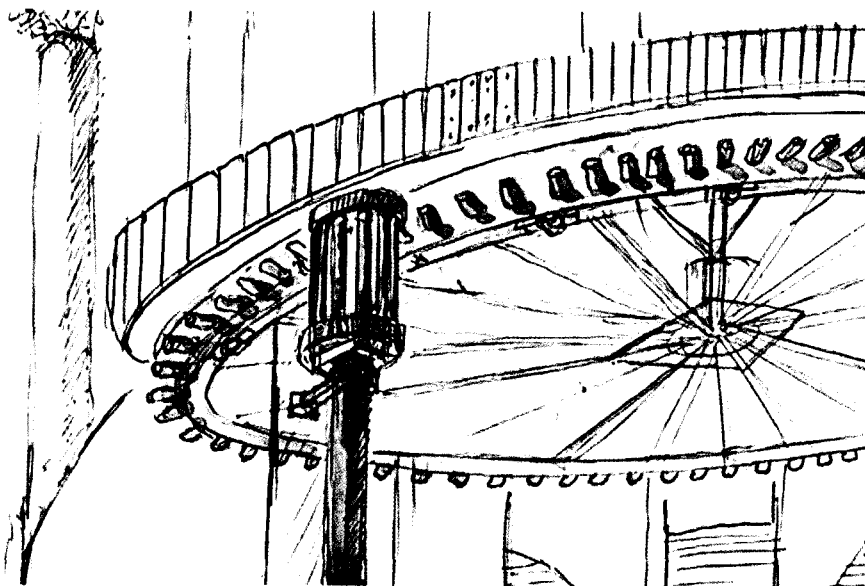
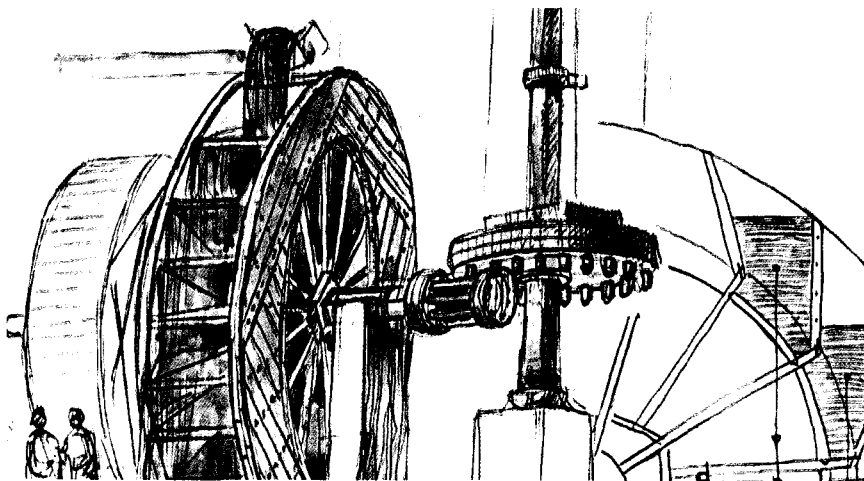

Εικ. 1 και 2

*Αναπαράσταση του δαπέδου της cenatio rotunda του Νέρωνα
Επάνω ο μηχανισμός με τη βοήθεια του οποίου γλιστρούσε περιστροφικά
το κυκλικό δάπεδο*

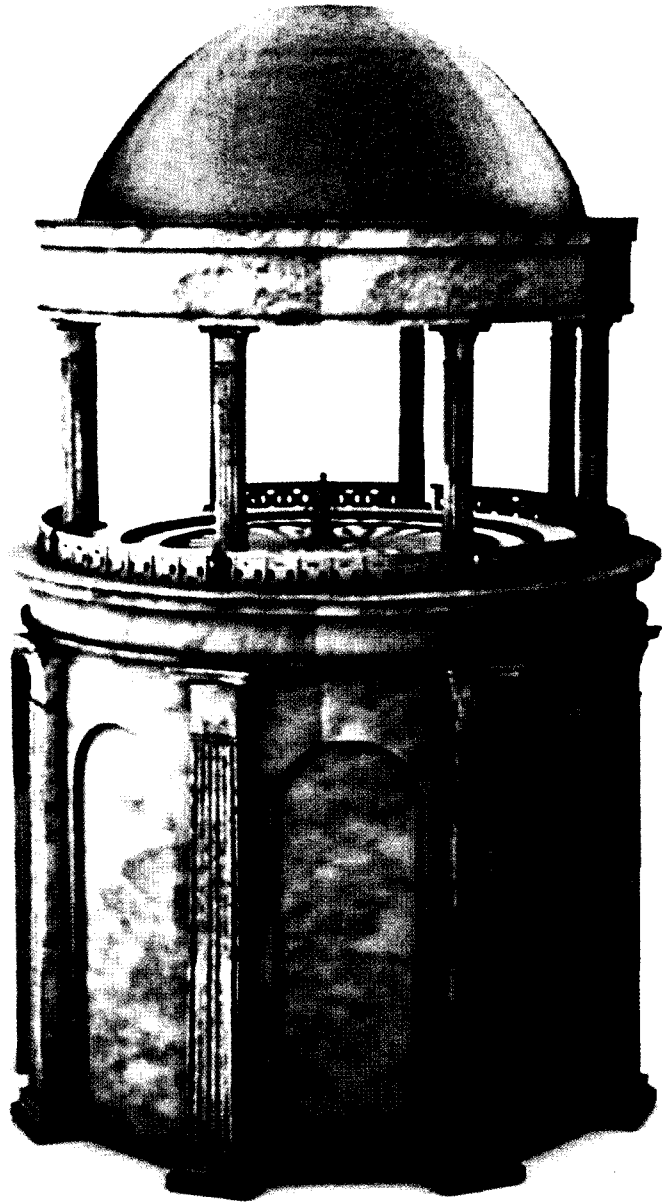
Κάτω η ξύλινη και μαρμάρινη κάλυψη του δαπέδου

*(Πηγή: Villedieu, 2014, Une folie de Néron. L'incroyable salle à manger
tournante de Néron: video CNRS)*

Εικ. 3-4

Σχηματική αναπαράσταση του υδραυλικού συστήματος που έθετε σε περιστροφική κίνηση το κυκλικό δάπεδο της cenatio rotunda του Νέρωνα (Πηγή: Villedieu, 2014, Une folie de Néron. L'incroyable salle à manger tournante de Néron: video CNRS)

Εικ. 5

Αναπαράσταση της cenatio rotunda του Νέρωνα. Η αδιάκοπη αργή περιστροφή του δαπέδου της πρόσφερε στον οικοδεσπότη και τους καλεσμένους του πανοραμική θέα του κέντρου της Ρώμης (Πηγή: Villedieu, 2014)

Εικ. 6

Νόμισμα (aureus) της εποχής του Νέρωνα

*Δεξιά: η πίσω όψη του, όπου διακρίνεται ένα οικοδόμημα, το κεντρικό τμήμα του οποίου πρέπει να ήταν η cenatio rotunda με τη θολωτή οροφή της (επάνω) και τη βάση της (κάτω) που σώζεται. Η επιγραφή που διακρίνεται αριστερά (MAC) και δεξιά (AVG) μπορεί να αναλυθεί σε mac(hina) Aug(usti), δηλ. η μηχανική/αυτόματη κατασκευή του Αυγούστου³¹. Το νόμισμα αυτό επέτρεψε στους αρχαιολόγους να προχωρήσουν (με τη βοήθεια και άλλων ανασκαφικών ευρημάτων) στην αναπαράσταση της προηγούμενης σελίδας
(Πηγή της φωτ.: Villedieu, 2014)*

λους και στον εαυτό του ότι η φύση απέφυγε προσεκτικά να μας επιβάλει οτιδήποτε σκληρό και δύσκολο, ότι μπορεί κανείς να βρει να διαμείνει χωρίς μαρμαροτεχνίτη και μαραγκό, ότι μπορεί να ντυθεί, ακόμα και

31. Από τον ΙΖ΄ αι. κεξ προτάθηκαν ποικίλες ερμηνείες της συντομογραφίας MAC AUG. Η πλειονότητα των ερευνητών είχε καταλήξει ως πρόσφατα στην ανάλυση MACELLUM AUGUSTI, καθώς πίστεψαν ότι επρόκειτο για νομισματική αναπαράσταση του Macellum Magnum, τῆς ἀγορᾶς δηλ. τῶν ὄψων, τοῦ μακέλλου ὀνομασμένου, που σύμφωνα με τον Κάσσιο Δίωνα (ΞΑ΄, 18, 3) εγκαινιάστηκε από τον Νέρωνα το 59 μ. Χ. Βλ. Perassi (2002), 17 κεξ (fig. 3 = δική μας εικ. 7) με ανάπτυξη της σχετικής επιχειρηματολογίας και πλούσια βιβλιογραφία. Σήμερα όμως, με τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα και την καλύτερη εικόνα που έχουμε για την cenatio rotunda του Νέρωνα, φαίνεται να δικαιώνεται η ερμηνεία της παραπάνω λεζάντας, ερμηνεία που επίσης είχε προταθεί από παλιά.

χωρίς το εμπόριο μεταξωτών ρούχων· ότι μπορεί κανείς να έχει όλα όσα είναι απαραίτητα για τις ανάγκες επιβίωσης αρκούμενος σε όσα του προσφέρει η επιφάνεια της γης;³²

Εικ. 7

Νόμισμα (*aurondius*) της εποχής του Νέρωνα (63-64 μ. Χ.) με τις συντομογραφίες MAC και AVG που πρέπει να αναλυθούν σε *mac(hina) Aug(usti)* (Πηγή της φωτ.: Perassi, 2002, fig. 3)

* * *

Ένα άλλο σύγχρονο κείμενο, η *Cena Trimalchionis*³³ του Πετρώνιου, περιγράφει το συμπόσιο του πάμπλουτου ανατολίτη απελευθέρου Τριμαλχίωνα. Μολονότι η χοντροκομμένη μορφή του τελευταίου φαίνεται να είναι ετερόκλητη σύνθεση, με στοιχεία πολλών

32. Ο Veyne (1993), 906, υποσημ. 3, είναι πεπεισμένος ότι το παραπάνω εδάφιο κρύβει υπαινιγμό στον Νέρωνα, αφού αυτός ξεπερνούσε όλους τους σύγχρονούς του στην αγάπη για κάθε είδους εντυπωσιακούς μηχανισμούς.

33. *Satyr.* 26, 7 κεξ. Όσα ακολουθούν ευθυγραμμίζονται με τη νεράνεια χρονολόγηση του μυθιστορήματος, που είναι γενικά αποδεκτή από τη σύγχρονη έρευνα. Βλ. τη μελέτη μας *Η Μέλισσα και ο Λυκάνθρωπος: μια αλληγορία της πολιτικής σύγκρουσης στα χρόνια του Νέρωνα*, Ιωάννινα 2001 (passim, ιδιαίτερα σελ. 150 κεξ, με πλούσια βιβλιογραφία).

ιστορικών προσώπων (Τιβέριου, Καλιγούλα, Κλαύδιου, Μαικίνα)³⁴, όλοι δέχονται ότι πολλές λεπτομέρειες του χαρακτήρα και του περιβάλλοντός του ανακαλούν έντονα την προσωπικότητα, τις συνήθειες και το περιβάλλον του Νέρωνα³⁵.

Ο βεβαιότερος υπαινιγμός του Πετρώνιου στη Domus Aurea α-νιχνεύεται στο κεφ. 120, 87-89 του *Σατιρικού*:

*Aedificant auro sedesque ad sidera mittunt,
expelluntur aquae saxis, mare nascitur arvis,
et permutata rerum statione rebellant*³⁶.

Σε άλλο κεφάλαιο του ίδιου κειμένου (60, 1-3) ο αφηγητής Εγκόλπιος περιγράφει την έκπληξη που δοκίμασε αυτός και οι λοιποί συνδαιτυμόνες της *Cena Trimalchionis*:

“Ξάφνου τα φατώματα της οροφής άρχισαν να τρίζουν και το τρικλίνο έτρεμε. Τρομαγμένος σηκώθηκα όρθιος: φοβήθηκα μήπως ‘πέσει’ απ’ την οροφή κάποιος ακροβάτης. Οι άλλοι συνδαιτυμόνες, αποσβολωμένοι όσο κι εγώ, σήκωσαν το κεφάλι αναμένοντας κάποια νέα ‘ουρανοκατέβατη έκπληξη’. Και να που ξαφνικά άνοιξαν τα φατώματα της οροφής και κατέβηκε ένα τεράστιο τσέρκι, ..., από την περιφέρεια του οποίου κρέμονταν χρυσά στεφάνια και μυροδοχεία³⁷”.

34. Grimal (1942), 161 κεξ· 163· 168. Rose – Sullivan (1971), 79-81 (“Other Imperial and Contemporary References”). Ernout – Grimal (1972), XIX κεξ. Garcia Gual (1972), 364. Smith (1975), 68-69 κ. ά.

35. Βλ μεταξύ άλλων Rose – Sullivan (1971), 82-86 (“Alleged Allusions to Nero in the *Satyricon*”). Zeitlin (1971), 682. Guillaume-Coirier (1985), 196, 197, 210-211 κ. ά.

36. Κείμ. Ernout (1970), 139. Δηλ.

“Χτίζουν χρυσά σπίτια και υψώνουν τις κατοικίες τους ως τ’ άστρα· απομακρύνουν τα νερά με πέτρινα φράγματα, δημιουργούν θάλασσα εκεί που ήταν χωράφια κι επαναστατούν ανατρέποντας τη φυσική τάξη των πραγμάτων”.

Πρβλ. επίσης Grenade (1948), 274 κεξ. Morford (1968), 171 κεξ. Walsh (1997), 192 (σχόλ. στο κεφ. 120). Schmeling – Setaioli (2011), 458 (σχόλ. στο κεφ. 120, στ. 87).

37. *Repente lacunaria sonare coeperunt totumque triclinium intremuit. Conster-natus ego exsurrexi, et timui ne per tectum petauristarius aliquis descenderet. Nec minus reliqui convivae mirantes erexere vultus, expectantes quid novi de caelo nuntia-retur. Ecce autem diductis lacunaribus subito circulus ingens, ..., demittitur, cuius per totum orbem coronae aureae cum alabastris unguenti pendebant* (κείμ. Ernout,

Σε προηγούμενο κεφάλαιο της *Cena Trimalchionis* (κεφ. 54) περιγράφεται ένα γελοίο επεισόδιο: η πτώση ενός δούλου που τραυμάτισε μάλιστα τον οικοδεσπότη στο μπράτσο. Ο αφηγητής, νομίζοντας ότι πρόκειται ίσως για σκηνοθετημένο ατύχημα, κοίταζε ολόγυρά του μήπως προβάλλει μέσα απ' τον τοίχο κάποιο αυτόματο τέχνασμα ή μηχανισμός (*automatum*)³⁸.

Φαίνεται ότι οι τραπεζαρίες με κινητή οροφή, η οποία εντυπωσίασε τον αφηγητή, πρέπει να αποτελούσαν πρόσφατη καινοτομία των πλουσιόσπιτων³⁹. Και αν το *automatum* (πρώτο λατινικό παράδειγμα με αυτή τη σημασία στον Πετρώνιο⁴⁰) εμφανίζεται τρεις φορές στο μυθιστόρημα (τις δύο στο απόσπασμα της *Cena Trimalchionis*)⁴¹, είναι μάλλον γιατί η χρήση των αυτομάτων ήταν τότε του συρμού. Η *Αυτόματοποιητική* και τα *Πνευματικά*⁴² του Ήρωνα θα μπορούσαν να έχουν συμβάλει σε αυτήν την 'έκρηξη' των αυτομάτων και την εισαγωγή της λ. *automatum* σε λογοτεχνικά κείμενα⁴³.

Με τον συρμό των αυτόματων μηχανισμών συνδέεται επίσης το δόλιο τέχνασμα, με το οποίο ο Νέρων θέλησε να εξοντώσει τη μητέ-

1970, 58). Πρβλ. και Thédénat (1904), 903b. Ebert (1924), 373. Smith (1975), 166 (σχόλ. στο κεφ. 60, 1). Guillaume-Coirier (1985), 205. Panayotakis (1995), 90 κεξ. Schmeling – Setaioli (2011), 248 (σχόλ. στο 60, 3).

38. *Itaque totum circumspicere triclinium coepi, ne per parietem automatum aliquod exiret* (κείμ. Ernout, 1970, 51). Για τη σημασία του *automatum* στο εδάφιο μας βλ. Dimundo (1987), 210-211. Επίσης Panayotakis (1995), 82, υποσημ. 69· 86· 186-187.

39. Ο Bagnani (1954, 32, υποσημ. 54) σημειώνει σχετικά:

“It was a trick as old as the time of Metellus Pius (Val. Maximus IX, 1, 5) ... It is probable that only by the time of Nero were the technical difficulties successfully surmounted. Was this perhaps one of the *elegantiae* of Petronius himself?”

40. Perrochat (³1962), 108 (σχόλ. ad *Sat.* 50, 1). Gianotti (2013), 373-374 (σχόλιο ad *Sat.* 50, 1). Βλ. και *TLL* II, Leipzig 1900-1906, στ. 1600 (s. v. “*automatus*, -a, -um”).

41. *Sat.* 50, 1· 54, 4 και 140, 11. Αναλυτική εξέταση των εδαφίων από τη Dimundo (1987, 208-210 και 211-212).

42. Για το αρχαιοελληνικό κείμενο βλ. Schmidt (1899), 1-453.

43. Πρβλ. Panayotakis (1995), 82, υποσημ. 69. Αντίθετα η Dimundo (1987, 207-216) αγνοεί μάλλον τον Ήρωνα, με αποτέλεσμα να μην προβαίνει σε ανάλογους συσχετισμούς.

ρα του Αгриππίνα. Σύμφωνα με την επίσημη εκδοχή, το 59 η Αгриππίνα κινδύνευσε να πνιγεί σε ναυτικό ατύχημα. Όμως για πολλούς το συμβάν συνιστούσε αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας της. Ο συμπληγής του Κάσσιου Δίωνα αποδίδει τη γέννηση της ιδέας του τεχνάσματος σ' ένα δημόσιο θέαμα που περιλάμβανε την αυτόματη διάλυση και ανασυναρμολόγηση πλοίου⁴⁴, ενώ ο Τάκιτος σημειώνει:

Μπορούσαν να κατασκευάσουν ένα πλοίο, τμήμα του οποίου θα διαλύταν με κάποιο τέχνασμα (per artem) στη θάλασσα και θα έπνιγε την απροετοίμαστη Αгриππίνα⁴⁵.

Όμως όλα εξελίχθηκαν διαφορετικά⁴⁶. Σύμφωνα με την επιτομή του Κάσσιου Δίωνα, ο μηχανισμός του πλοίου λειτούργησε, αλλά η Αгриππίνα που βρέθηκε στη θάλασσα, ού μέντοι ... απέθανεν, αλλά ... διεσώθη⁴⁷. Και ο Τάκιτος, προσθέτει⁴⁸:

44. Κάσσ. Δίων (επιτ.) ΞΑ', 12, 2: *Ἐπεὶ δὲ καὶ ἐκ τοῦ προφανοῦς ὄκνουν τὸ ἔργον καὶ κρύφα διὰ φαρμάκων οὐκ εἶχον αὐτὴν (= τὴν Αгриππίναν) ἀνελεῖν ... , ναῦν ἰδόντες ἐν τῷ θεάτρῳ διαλυομένην τε αὐτὴν ἐφ' ἑαυτῆς καὶ τινα θηρία ἀφιέσαν, καὶ συνισταμένην αὐτὴν ἄλλοι ὥστε καὶ ἐρρῶσθαι, τοιαύτην ἑτέραν ταχέως ἐναυπηγήσαντο* (κείμεν. Cary – Foster, 1925, 62).

45. Τάκιτ., *Ann.* XIV, 3, 7: *Ergo navem posse componi docet, cuius pars ipso in mari per artem soluta effunderet ignaram* (κείμεν. Goelzer, 1962, 410). Βλ. ἀκόμη Köstermann (1968), 28 κεξ.

46. Σουητών., *Ner.* 34, 5. Λίγο πιο πάνω (*Ner.* 34, 2-3), ο ίδιος ιστορικός σημειώνει ότι αρχικά ο Νέρων σχεδίασε να συνδέσουν τις σανίδες της στέγης στο δωμάτιο της Αгриππίνας με τέτοιον τρόπο, που η λειτουργία ενός μηχανισμού θα τις έκανε να πέσουν πάνω της στη διάρκεια του ύπνου. Όμως το συνωμοτικό σχέδιο διέρρευσε· έτσι κατέφυγε στην κατασκευή ενός πλοίου που μπορούσε να αυτοδιαλυθεί... (*lacunaria, quae noctu super dormientem laxata machina deciderent, paravit. Hoc consilio per conscios parum celato solutilem navem, ...* Κείμεν. Ailloud, 1961, 179). Πρβλ. και Warmington (1977), 92. Brandley (1978), 202.

47. Κάσσ. Δίων (επιτ.) ΞΑ', 13, 3: *διελύθη μὲν ἡ ναῦς καὶ ἡ Αгриππίνα ἐς τὸ ὕδωρ ἐξέπεσεν, οὐ μέντοι καὶ ἀπέθανεν, ἀλλὰ καίτοι καὶ ἐν σκότῳ καὶ διακορῆς μέθης οὐσα, τῶν τε ναυτῶν ταῖς κόπαις ἐπ' αὐτὴν χρωμένων, ὥστε καὶ Ἀκερρωνίαν Πῶλλαν τὴν σύμπλον αὐτῆς ἀποκτεῖναι, διεσώθη* (κείμεν. Cary – Foster, 1925, 64).

48. Τάκιτ., *Ann.* XIV, 5, 2 κεξ: *cum dato signo ruere tectum loci multo plumbo grave, pressusque Crepereius et statim exanimatus est: Agrippina et Accerronia eminentibus lecti parietibus ac forte validioribus quam ut oneri cederent protectae*

Η οροφή του δωματίου, όπου βρισκόταν η βασιλομήτωρ, κατέρρευσε υπό το βάρος μολύβδινου φορτίου και καταπλάκωσε έναν συν-οδό της. Η Αγριππίνα όμως προστατεύτηκε από τα κάθετα και υψηλά τμήματα του πλαισίου της κλίνης της που άντεξαν στο βάρος που έπεσε. Αυτή η ‘αναποδιά’ προκάλεσε πανικό και εμπόδισε τον μηχανισμό της διάλυσης του πλοίου να λειτουργήσει αμέσως. Έτσι οι εκτελεστές τροποποίησαν το σχέδιό τους και αποφάσισαν να προκαλέσουν ναυάγιο ρίχνοντας όλοι το βάρος τους στη μία πλευρά του πλοίου⁴⁹.

Επιστρέφουμε στην *Cena Trimalchionis*, στην αρχή της οποίας⁵⁰ εμφανίζεται ένας δούλος και αναγγέλλει στον αφηγητή του μυθιστορήματος και την παρέα του:

“Ε, σεις, δεν ξέρετε πού έχει σήμερα ‘γλέντι’; Στου Τριμαλχίωνα, του πιο ‘ψαγμένου’ τύπου! Στο τρικλινίο του έχει ένα ρολόι (horologium) με σαλπικτή, για να ξέρει κάθε στιγμή πόσο έχει χάσει απ’ τη ζωή του!”⁵¹

Το horologium μπορεί να σημαίνει ‘ηλιακό ρολόι’, ‘κλεψύδρα’, ‘υδραυλικό ρολόι’⁵², ωστόσο όλα δείχνουν ότι επρόκειτο για υδραυλικό ρολόι (horologium ex aqua)⁵³. Επιπλέον:

Αν ο δούλος, για να δηλώσει τον θαυμασμό του για τον κύριο του σπιτιού, απ’ όλα τα εκπληκτικά ‘αντικείμενα’ που μπορούσε να θαυμάσει κανείς στη βίλα του επέλεξε το ρολόι της τραπεζαρίας του, είναι γιατί αυτό πρέπει να αποτελούσε εντυπωσιακή καινοτομία, όπως λ. χ. ένα ρολόι με αυτόματο σαλπικτή για την αναγγελία της ώρας⁵⁴.

sunt. Nec dissolutio navigii sequebatur, turbatis omnibus et quod plerique ignari etiam conscios impediabant. Visum dehinc remigibus unum in latus inclinare atque ita navem submergere ... (κείμε. Goelzer, 1962, 411-412).

49. Για άλλες λεπτομέρειες βλ. Devillers (1995), 324-345. Βλ. ακόμη Roux (1962), 116 κεξ. Köstermann (1968), 28 κεξ. D’Arms (1970), 95-96. Cizek (1982), 59 κεξ.

50. *Sat.* 26, 8-9.

51. “Quid? vos” inquit “nescitis apud quem fiat? Trimalchio lautissimus homo, horologium in triclinio et bucinatorem habet subornatum, ut subinde sciat quantum de vita perdiderit” (κείμε. Ernout, 1970, 23).

52. Rhem (1913), στ. 2416-2433.

53. Πρβλ. τα σχόλια *ad loc.* του Maiuri (1945), 151, και του Smith (1975), 53. Βλ. επίσης Raïos (2000)², 26. Ragno (2003), 75.

54. Raïos (2000)², 26.

Ο J. D. Meerwaldt, εισηγητής αυτής της ερμηνείας⁵⁵, επικαλέστηκε παράλληλα κείμενα από τον Λουκιανό⁵⁶, τον Βιτρούβιο⁵⁷, την *Aetna*⁵⁸, τον Προπέρτιο⁵⁹, τον Σουητώνιο⁶⁰, προσθέτοντας ένα σκίτσο που

55. Meerwaldt (1921), 406-426. Soubiran (1969), 281-282. Raïos (2000)², 26-27. Ragno (2003), 80 κεξ. Gianotti (2013), 245.

56. Λουκιαν., *Ἴππ.* 8, όπου γίνεται λόγος για *ὠρῶν διττὰς δηλώσεις, τὴν μὲν δι' ὕδατος καὶ μυκῆματος, τὴν δὲ δι' ἡλίου.*

57. Βιτρούβ., *Arch.* IX, 8, 4 (βλ. πιο κάτω).

58. *App. Virg., Aetna* 293-295: Ο ανώνυμος ποιητής, μιλώντας για τους βρυχηθμούς του ηφαιστείου της Αίτνας, αναφέρεται παραβολικά στο βροντερό *μύκημα* που βγάζει ένας τεχνητός Τρίτων: καθώς η μάζα του νερού σπρώχνει τη 'βαλβίδα', ο συμπιεσμένος αέρας κινείται και η *σάλπιγγα* αφήνει δυνατά μουγκανητά (*nam, veluti sonat ora diu Tritone canoro – pellit opus collectus aquae victusque moveri spiritus et longas emugit bucina uoces*) ... Νεότεροι εκδότες στη θέση του κειμένου που γνώριζε ο Meerwaldt (*sonat ora diu: C*) εκτυπώνουν την προβληματική γραφή των άλλων χροφ: *sonat †ora duc†*. Αν όμως πίσω από τη λέξη *ora* κρύβεται η ελληνική λέξη *hora* – όπως προτείνουν οι Munro (*hora duci*) και Haupt (*hora die*, διόρθωση που επικροτεί και ο Goodyear εναλλακτικά με τη διόρθωση του Scaliger: *aura diu*) –, τότε το εδάφιο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ήδη προηγούμενοι σχολιαστές επισήμαναν ότι ο ποιητής είχε υπόψη του εδώ ένα υδραυλικό ρολόι, όπου η ώρα αναγελλόταν από έναν Τρίτωνα (σαν αυτόν ίσως που είχε επινοήσει ο Κτησίβιος και έφερε στη Ρώμη το 159 π. X. ο Scipio Nasica Corculum· πρβλ. *Censor., De die nat.* 23, 7 και Πλίν., *Nat. hist.* VII, 215). Βλ. http://remacle.org/blood_wolf/poetes/appendix/etna.htm. Meerwaldt (1921), 408. Goodyear (1965), 78· 157-158.

59. Προπέρτ. II, 32, 14-16 (αναφορά σε βρύση): *flumina sopito quaeque Marone cadunt, / et sonitus (ή leviter) nymphis toto crepitantibus orbe, / cum subito Triton ore refundit aquam* (για το κείμ. βλ. Goold, ²1999, 200· Fedeli, 2005, 885 και 897-899· Viarre, 2005, 79): "τα νερά που αφήνει να ξεχύνονται ένας ξαπλωμένος Μάρων (άγαλμα) και ο ήχος των υδάτων που πέφτουνε με κρότο μέσα στον κύκλο της λεκάνης, όταν ο Τρίτων ξαφνικά ξερνάει από το στόμα του νερό". Το γεγονός ότι ο Meerwaldt (1921, 408 και υποσημ. 3) διέθετε ένα κείμενο που διέφερε σημαντικά σε ορισμένα σημεία (... *et leviter nymphis toto crepitantibus orbe, / cum subito Triton ore recondit aquam*: βλ. και Paganelli, 1970, 79) τον οδήγησε να φανταστεί ότι ο Τρίτων έβγαζε ήχους από μια *σάλπιγγα* που είχε στο στόμα του, κάτι που δεν προκύπτει ωστόσο από το συγκεκριμένο εδάφιο. Έτσι αυτό δεν πρέπει να υπολογιστεί μαζί με τα υπόλοιπα παραδείγματα.

60. Σουητών., *Claud.* 21, 14: σε ναυτικό θέαμα που διοργάνωσε ο Κλαύδιος ένας σικελικός κι ένας ροδιακός στόλος από 12 τριήρεις καθένας τους άρχισαν να

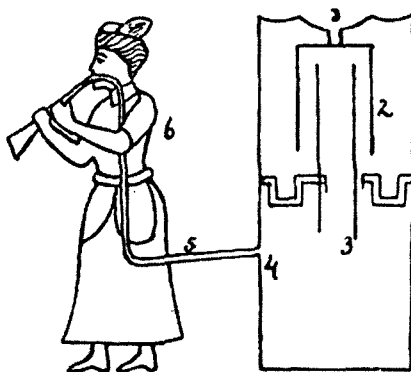
βρέθηκε σε αραβικό χειρόγραφο (εικ. 8) και παρίστανε ένα *horologium* αποδιδόμενο από το χειρόγραφο στον Αρχιμήδη, όπου ένας συνδεδεμένος αυτόματος αυλητής άφηνε μουσικό σήμα κάθε έξι ώρες. Έχοντας ακόμη παρατηρήσει ότι σε όλα τα χωρία του *Satyricon*, όπου απαντά η μετοχή *subornatus*, αυτή συντάσσεται με αφαιρετική⁶¹ και σημαίνει “ντυμένος με” ή “στολισμένος με”, ο Meerwaldt πρότεινε την απόδοση του *subornatus* με το *instructus*, και θεώρησε τη φράση *horologium et bucinatorem subornatum* ως ισοδύναμη της *horologium bucinatore subornatum*, δηλ. ως “ρολόι εφοδιασμένο με (αυτόματο) σαλπικτή”⁶².

ναυμαχούν με το άκουσμα του εναρκτήριου συνθήματος από μια σάλπιγγα που βρισκόταν στο στόμα ασημένιου Τρίτωνα ο οποίος αναδύθηκε, με τη βοήθεια κάποιου μηχανισμού, στη μέση της λίμνης Fucinus (*exciente bucina Tritone argenteo, qui e medio lacu per machinam emerserat*: κείμ. Ailloud, 1961, 131).

Ο J. Soubiran (1969, 281) σημειώνει ένα ακόμη παράδειγμα, σε επίγραμμα του Αντίφιλου (*Ελλην. άνθολ. Ζ΄, 641*): *Σήμα δωδεκάμοιρον άφεγγέος ήελίοιο, / τσσάκις άγλώσσω φθεγγόμενον στόματι, / εδτ΄ άν θλιβομένοιο ποτι στενόν ύδατος άηρ / αύλόν άποστείλη πνεύμα διωλύγιον, / θήκεν Αθήναιος δήμω χάριν, ώς άν έναργής / είη κήν φθονεραΐς ήέλιος νεφέλαις* (κείμ. Waltz, 1960, 125). Δηλ. “Το μνημείο του στερημένου από τη λάμψη του ήλιου, χωρισμένο σε δώδεκα μέρη και μιλώντας τόσες φορές με το άγλωσσο στόμα του, όσες φορές ο αέρας, κάτω από την πίεση του νερού που τον σπρώχνει σ΄ ένα στενό αυλό, εκπέμπει οξύ ήχο, το έκτισε για τον λαό ο Αθήναιος, για να του δείχνει τον ήλιο, ακόμη κι όταν αυτός είναι κρυμμένος πίσω από τα ζηλόφθονα σύννεφα”. Όπως επεξηγεί ο εκδότης, το επίγραμμα αναφέρεται σε κλεψύδρα με δώδεκα διαβαθμίσεις και συνοδευόμενη από υδραυλική σειρήνα, που 12 φορές την ημέρα αναγγέλλει με τον οξύ συριγμό της την ώρα. Όσο για τον Αθήναιο, ο Soubiran πιστεύει ότι πρέπει να ταυτιστεί με τον ομώνυμο συγγραφέα πραγματείας πολεμικών μηχανών, που έζησε τον Α΄ αι. π. Χ. Βλ. και T. Ragno (2003), 77 και υποσημ. 46.

61. *Sat.* 21, 2 (*cinaedus supervenit myrtea subornatus gausapa*); 36, 2 (*leporemque in medio pinnis subornatum*) et 40, 5 (*barbatus ingens ... alicula subornatus polymita*).

62. Meerwaldt (1921), 408. Ο ίδιος υπέθεσε αρχικά ότι πίσω από τη μετοχή *subornatum* κρυβόταν ίσως το επίθετο *subauratum* (υπόχρυσο, επίχρυσο) που απαντά λίγο πιο κάτω στο κείμενο του Πετρώνιου και εναρμονίζεται με τη συνεχή παρουσία χρυσού στο σπίτι του Τριμαλχίωνα. Η ομοιότητα της αρχής και του τέ-

Εικ. 8

Σκίτσο αραβικού χειρογράφου που εικονίζει ένα υδραυλικό *horologium* εφοδιασμένο με (αυτόματο) σαλπικτή.

(Πηγή: J. D. Meerwaldt, 1921, σελ. 409).

Οι αρνητές αυτής της άποψης επικαλέστηκαν ένα εδάφιο του σατιρικού Γιουβενάλη⁶³, που κάνει λόγο για έναν δούλο επιφορτισμένο με την αναγγελία της ώρας:

λους των δύο λέξεων θα μπορούσε να εξηγήσει εύκολα τη φθορά της παράδοσης. Σε μια τέτοια περίπτωση δεν θα έμενε καμιά αμφιβολία ότι ο *bucinator* ήταν αυτόματος σαλπικτής.

Πρόσφατα ο Magnusson (2000, 116 κεξ), που αγνοεί το άρθρο του Meerwaldt, υποστήριξε την ίδια ερμηνεία της φράσης επικαλούμενος παλαιογραφικά στοιχεία και ανάλογες περιπτώσεις άλλων εδαφίων του Πετρώνιου, που εξηγούν σε αυτό το σημείο πιθανό λάθος της χειρόγραφης παράδοσης που παραμόρφωσε το κείμενο *horologium bucinatorum* σε *horologium et bucinatorem*. Βλ. και Gianotti (2013), 245.

63. *Sat. X*, 215-216. Βλ. Marmorale (1961), 2, σχόλ. *ad loc.* Και πρόσφατα Schmeling – Setaioli (2011), 85, σχόλ. *ad loc.* Οι δύο τελευταίοι προσθέτουν ένα ακόμη παράδειγμα από τον Προπέρτιο (IV, 4, 63: *et iam quarta canit venturam bucina lucem*), που όμως δεν φαίνεται να ενισχύει την αρνητική θέση τους, αφού το παράδειγμα εντάσσεται σε στρατιωτικά συμφραζόμενα, όπου η χρήση σάλπιγγας από ζωντανό σαλπικτή είναι αυτονόητη. Βλ. π. χ. Πολύβ. ζ', 35, 12: *ὁ γὰρ ταύτης ταξίαρχος τὴν ἐπιμέλειαν ποιεῖται τοῦ κατὰ φυλακὴν βουκανᾶν*. ζ', 36, 5: *τὴν δ' ἐπιμέλειαν τοῦ κατὰ φυλακὴν βουκανᾶν, ... οἱ τῆς πρώτης σημαίας τῶν τριαρίων ἐξ ἑκατέρου τοῦ στρατοπέδου ταξίαρχοι καθ' ἡμέραν ποιοῦνται* (κείμεν. Weil – Nicolet, 1977, 116). Hutchinson (2006), 130.

“Χρειάζεται να φωνάζει δυνατά ο δούλος, για να νιώθει το αυτί <του γέρου> ποιος επισκέπτης ήρθε ή ποια ώρα τού αναγγέλλει”⁶⁴.

Ωστόσο από το παραπάνω εδάφιο δεν προκύπτει ότι επρόκειτο για δούλο επιφορτισμένο αποκλειστικά με την αναγγελία της ώρας, αλλά για έναν *servus* που ενημέρωνε με δυνατή φωνή τον βαρήκοο γέρο κύριό του για τους επισκέπτες ή την ώρα, που είχε δει ίσως σε ένα δημόσιο ρολόι⁶⁵. Επιπλέον δεν πρόκειται για δούλο που ανήγγελλε την ώρα με σάλπιγγα.

Ελάχιστα πιθανή φαίνεται και η πρόταση του B. Baldwin⁶⁶:

“... Ο *bucinator* του Τριμαλχίωνα μπορεί να ήταν εκεί, για να δημιουργεί το ηχητικό αποτέλεσμα που το δικό του συνηθισμένο ρολόι αδυνατούσε να παράγει”⁶⁷.

Βέβαια με την τελευταία φράση ο Baldwin δέχεται για εκείνα τα χρόνια τη χρήση υδραυλικών ρολογιών που ανήγγελλαν την ώρα με κάποιον ήχο, τον οποίο αδυνατούσε να παράγει το συνηθισμένο ρολόι του Τριμαλχίωνα. Έτσι, παρόλο που ο Τριμαλχίων διέθετε στρατιές δούλων, στους οποίους ανέθετε κάποτε ασυνήθιστα καθήκοντα⁶⁸,

64. ... *Clamore opus est, ut sentiat auris / quem dicat venisse puer, quot nuntiet horas* (κειίμ. Willis, 1997, 142· βλ. επίσης Labriolle – Villeneuve, ⁴1950, 132 και Labriolle – Villeneuve – Sers, 2002, 206· Duff, 1970, 64).

65. Πρβλ. Mooney (1930), 586-587. Duff (1970), 343 (σχόλ. στον στ. X, 216). Smith (1975), 53. Rudd – Courtney (1977), 80 (σχόλ. στον στ. X, 216). Baldwin (1978), 87 και υποσημ. 3. Ανάλογα ισχύουν για ένα εδάφιο του Μαρτιάλη (*Epigr.* VIII, 67, 1 κεξ) που επισημαίνει ο Magnusson (2000, 118-119): *Horas quinque puer nondum tibi nuntiat, et tu / iam conviva mihi, Caeciliane, venis, / cum modo distulerint raucae vadimonia quartae / et Floralicias lasset harena feras* (κειίμ. Lindsay, ²1929) ή για το εδάφιο του Σουητών., *Dom.* 16. Όσο για το εδάφιο του Πλίνιου του Νεότερου (*Epist.* III, 1, 8), που παραθέτει ο Magnusson (2000, 118), η διατύπωση είναι τόσο αόριστη, ώστε δεν μπορεί να εξαχθεί κανένα βέβαιο συμπέρασμα: *Vbi hora balinei nuntiata est (est autem hieme nona, aestate octava), in sole, si caret vento, ambulat nudus* (κειίμ. Zehnacker, 2009, 71).

66. Τον οποίο ακολουθεί ο Panayotacis (1995), 57, υποσημ. 13.

67. Baldwin (1978), 87.

68. Πρβλ. λ. χ. Πετρών., *Sat.* 30, 5, που μιλάει για έναν δούλο επιφορτισμένο με το καθήκον να υπενθυμίζει στους καλεσμένους που κατέφθαναν να μπαίνουν με το δεξί πόδι: *cum conaremur in triclinium intrare, exclamavit unus ex pueris, qui super hoc officium erat positus: “dextro pede”!*

η ύπαρξη αυτόματων ρολογιών σε ρωμαϊκά πλουσιόσπιτα πρέπει να θεωρείται βέβαιη. Ο Βιτρούβιος μάλιστα περιγράφει ένα τέτοιο υδραυλικό ρολόι, την ιδέα του οποίου ανάγει στον Κτησίβιο και το οποίο μπορούσε να κινεί αγαλματίδια και να κάνει να ηχούν σάλπιγγες⁶⁹. Προσθέτουμε ότι ο οικοδεσπότης Τριμαλχίων ήταν, σύμφωνα με το κείμενο του Πετρώνιου, από τους πλουσιότερους, αν όχι ο πλουσιότερος άνθρωπος της αυτοκρατορίας και μπορούσε να διαθέτει τα πάντα⁷⁰: απέραντο σπίτι με τέσσερις τραπεζαρίες (εξοπλισμένες με αυτόματους μηχανισμούς), είκοσι υπνοδωμάτια και δύο μαρμάρινες στοές· χρυσά και ασημένια κοσμήματα και σεργίτια, ασημένιο τραπέζι, πορφυρά ρούχα, ακριβά αρώματα, ατέλειωτα κτήματα, αμέτρητους δούλους κλπ. Έτσι η ερμηνεία του Meerwaldt (που την προτείνει

69. Vitruv., *De archit.* IX, 8, 5: ... quibus moventur sigilla, vertuntur metae, calculi aut ova proiciuntur, bucinae canunt (κειμ. Soubiran, 1969, 32· βλ. και σχόλια στις σελ. 277-282), δηλ. "... με τη βοήθεια των οποίων κινούνται αγαλματίδια, περιστρέφονται πυραμίδες, εκσφενδονίζονται μικρά χαλίκια ή αβγοειδή σφαιρίδια και ηχούν σάλπιγγες"). Πρβλ. ακόμη Vitruv., *De archit.* IX, 8, 8-9 (horologia hiberna, quae anaphorica dicuntur) και IX, 8, 10-15 (horologium zodiacum). Drachmann (1963), 192-193· Eichenseer (1983), 274-275. Magnusson (2000), 119-121.

70. *Sat.* 37, 8: Ipse Trimalchio fundos habet, quantum milvi volant, nummorum nummos. Argentum in ostiarii illius cella plus iacet quam quisquam in fortunis habet (κειμ. Ernout, 1970: "ο ίδιος ο Τριμαλχίων έχει κτήματα που απλώνονται ως εκεί που φτάνει πετώντας ένα γεράκι, λεφτά πάνω στα λεφτά! Στο καμαράκι του θυρωρού του βρίσκεις περσότερα ασημικά απ' όσα έχει οποιοσδήποτε άλλος σε όλα του τα σπίτια"). *Sat.* 38, 1 κεξ: Nec est quod putes illum quicquam emere. Omnia domi nascuntur: lana, citrea, piper; lacte gallinaceum si quaesieris, invenies ("Και δεν υπάρχει τίποτα, να φανταστείς, που να το αγοράζει εκείνος. Όλα γεννιούνται σπίτι του: μαλλί, κитρολέμονα, πιπέρι· και 'του πουλιού το γάλα' να ζητήσεις, θα το βρεις"). *Sat.* 76, 9: Postquam coepi plus habere quam tota patria mea habet ("Όταν άρχισα να έχω μεγαλύτερο βιος απ' όσο έχει όλη η πατρίδα μου") κλπ.

Αξίζει να προσθέσουμε ότι, όταν στο τέλος της δεκαετίας του 1960, ο Federico Fellini αναζητούσε ερασιτέχνες ηθοποιούς για τους ήρωες του film *Fellini-Satyricon*, για τον ρόλο του Τριμαλχίωνα είχε στο νού του τη μορφή του Αριστοτέλη Ωνάση, σε μια εποχή που αυτός μεσουρανούσε και το όνομά του ήταν συνώνυμο του πλούτου και της δύναμης, αφού συγκαταλεγόταν ανάμεσα στους πλουσιότερους μεγιστάνες του πλανήτη. Βλ. Fava – Vigano (1986), 104-105.

πρόσφατα και ο Magnusson, 2000, 116 κεξ) διατηρεί την αξία της, πολύ περισσότερο που στο ίδιο σπίτι θ' ακολουθήσει 'παρέλαση' και άλλων αυτόματων εντυπωσιακών μηχανισμών⁷¹.

Πράγματι σε δύο άλλα εδάφια του Πετρώνιου, από την *Cena Trimalchionis* πάλι (35, 1-2 και 36, 1-3), έχουμε την περιγραφή ενός εντυπωσιακού, αλλά και παράξενου 'πιάτου':

“Ένας στρογγυλός δίσκος είχε τα δώδεκα ζωδιακά σύμβολα σε κυκλική διάταξη, πάνω στα οποία ο μάγειρας-διακοσμητής είχε τοποθετήσει διαφορετικά και ταιριαστά φαγητά ... Σαν είτε αυτά έτρεξαν τέσσερις δούλοι χορεύοντας υπό τους ήχους της μουσικής και σήκωσαν το κάλυμμα του δίσκου. Μετά από αυτό είδαμε από κάτω παχιά πουλερικά ... και στη μέση έναν λαγό στολισμένο με φτερά, για να μοιάζει με τον Πήγασο, και στις γωνιές του τέσσερις Μαρσύες με μικρούς ασκούς, που έχυναν πιπεράτη σάλτσα (garum) πάνω στα ψάρια που κολυπούσαν σαν σε κανάλι”⁷².

Ο δίσκος διέθετε προφανώς ένα castellum, απ' όπου η σάλτσα μέσω κρυφών σωληνώσεων έφτανε στους μικρούς ασκούς που κρατούσαν οι Μαρσύες, όπως συνέβαινε με τις δημόσιες κρήνες που έχυναν τα νερά τους είτε από υδρίες που κρατούσαν νύμφες είτε από τα στόματα ή τους ασκούς Σειληγών⁷³. Στα *Πνευματικά* του ο'Ηρων περιγράφει σατύρους (εικ. 9) εφοδιασμένους με ασκούς που χύνουν

71. Η Ragno (2003, 79 κεξ) υποστηρίζει ότι το horologium cum bucinatore μαζί με τις υπόλοιπες εμφανίσεις αυτομάτων στη διάρκεια της *Cena Trimalchionis* μεταμορφώνουν το δείπνο, per machinas, σ' ένα “τεχνολογικό συμπόσιο”. Και πηγαίνοντας πιο πέρα, ότι η αρχή της *Cena* περικλείει ένα μοτίβο, που θα αναπτυχθεί ευρύτερα σε όλη τη διάρκεια του επεισοδίου, το ‘μοτίβο του αυτοματισμού’ ή της ‘προσβολής’ της ιδέας της φύσης.

72. *Sat.* 35, 1-2· 36, 1-3: Rotundum enim repositorium duodecim habebat signa in orbe disposita, super quae proprium convenientemque materiae structor imposuerat cibum: ... Haec ut dixit, ad symphoniam quattuor tripudiantes procurrerunt superioremque partem repositorii abstulerunt. Quo facto videmus infra altilia ... leporemque in medio pinnis subornatum, ut Pegasus videretur. Notavimus etiam circa angulos repositorii Marsyas quattuor, ex quorum utriculis garum piperatum currebat super pisces, qui tanquam in euripo natabant (κείμεν. Ernout, 1970).

73. Πρβλ. Προπέρτ. II, 32, 14. Βλ. και πιο πάνω, υποσημ. 59.

αυτόματα νερό⁷⁴. Όσο για τα “ψάρια που κολυμπούσαν σαν σε κανάλι”, φαίνεται ότι η κοιλότητα του ‘εύριπου’ γύριζε ασταμάτητα με τη βοήθεια εσωτερικού μηχανισμού⁷⁵ παρασύροντας στην κίνησή του τα ψάρια τα οποία ράντιζαν με σάλτσα οι Μαρσύες.

Ένα νέο πιάτο-έκπληξη περιγράφεται στο κεφ. 60, 4-6 της *Cena Trimalchionis*:

“Στη μέση στεκόταν ένας Πρίαπος, φτιαγμένος απ’ τον αρτοποιό, και κρατούσε στον αρκετά μεγάλο κόρφο του κάθε λογής φρούτα και σταφύλια. Απλώσαμε λαίμαργα το χέρι πάνω τους, ... Όλα τα γλυκά και τα φρούτα ακόμη και στο παραμικρό άγγιγμά μας εκτόξευαν υγρό κρόκου, και ο ενοχλητικός χυμός έφτανε ως το πρόσωπό μας”⁷⁶.

Προφανώς όλα αυτά έκρυβαν κάποιον αυτόματο μηχανισμό σαν αυτούς που αναφέρουν ο Σενέκας και ο Καλπούρνιος Σικελός⁷⁷ και οι οποίοι εκτόξευαν σε μεγάλο ύψος κρόκο διαλυμένο σε κρασί ή νερό.

74. *Πνευμ.* Α', 37 (σχ. 38) και Β', 15 (σχ. 59): έκδ. Schmidt, 1899, 170-174 και 242-246 αντίστοιχα. Βλ. και Meerwaldt (1921), 411.

75. “Machinatio cogitari potest ea, qua Hero *Autom. 7 et Pneum.* I 16 utitur ad sigilla convertenda: circa orbis axem toties quoties opus est intorquetur funiculus, cuius pars altera per trochleas duas transmissa dependet laxa. Iam si ex altera hac parte libramentum suspenditur, sensim deducitur funiculus; quod dum fit, axis circumagitur” Meerwaldt (1921), σελ. 411, υποσημ. 1.

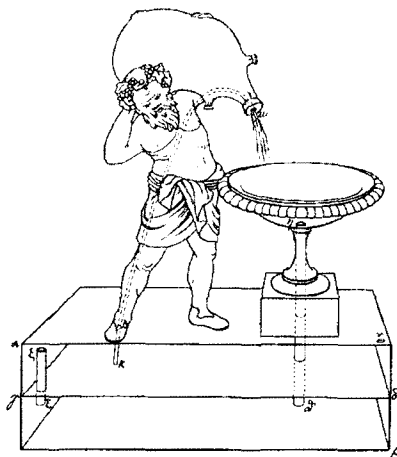
76. Medium Priapus a pistore factus tenebat, gremioque satis amplo omnis generis poma et uvas sustinebat ... Avidius ad pompam manus porreximus, ... Omnes enim placentae omniaque poma etiam minima vexatione contacta coeperunt effundere crocum, et usque ad nos molestus umor accedere (κεΐμ. Ernout, 1970, 58-59).

77. Προσθέτουμε ότι, έναν περίπου αιώνα αργότερα, στο Χ° βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του Απουλίου, ο αφηγητής περιγράφοντας το θεατρικό σκηνικό μιας εκδήλωσης σημειώνει:

“Τότε από την πιο ψηλή κορφή του βουνού <που εικονιζόταν πάνω στη σκηνή, όπου παιζόταν η *Κρίση του Πάρη*> τινάχτηκε πολύ ψηλά μέσω μιας κρυφής σωλήνωσης κρόκος διαλυμένος σε κρασί και πέφτοντας σκόρπια κατάβρεξε με αρωματική βροχή τις κατσίκες που έβοσκαν τριγύρω, ώσπου αυτές γεμάτες κηλίδες απ’ το κίτρινο χρώμα του κρόκου άλλαξαν προς το καλύτερο την ολόλευκη φυσική εμφάνισή τους. Κι ενώ πλέον όλο το θέατρο είχε γεμίσει γλυκό άρωμα, ένα χάσμα της γης κατάπιε εκείνο το ξύλινο βουνό”.

“Ποιον θεωρείς τέλος πάντων σοφότερο σήμερα; Αυτόν που επινόησε πώς να εκσφενδονίζει σε τεράστιο ύψος διάλυμα κρόκου (σαφρανού) διά μέσου κρυφών σωληνώσεων; Αυτόν που με την ορμή των υγρών γεμίζει ή αδειάζει σε μια στιγμή ‘ευρίπους’ (κανάλια);”⁷⁸

“Μήπως αμφιβάλλεις ότι εκείνη η εκτόξευση υγρού, που ξεκινά από το μέσον της αρένας και φτάνει ως τις ψηλότερες κερκίδες του αμφιθεάτρου, συμβαίνει με την πίεση του νερού;”⁷⁹

Εικ. 9

Κατασκευάζεται δὲ καὶ Σατυρίσκοκ ἐπὶ τινος βάσεως ἄσκοκ ἐν ταῖς χερσὶ κατέχων, ᾧ προσπαράκεται λουτηρίδιον, καὶ ἐγγυθέντοσ εἰσ αὐτὸ ὑγροῦ, ὥστε πληρωθῆναι, ἐπιρρεύσει διὰ τοῦ ἄσκοῦ ὕδωρ εἰσ τὸ λουτηρίδιον καὶ οὐχ ὑπερχυθήσεται, ἄχρισ οὐ πᾶν τὸ διὰ τοῦ ἄσκοῦ ὕδωρ κενωθῆ ...

(Ηρωκ. Πνευματ. Α', 37. Πηγή: W. Schmidt, 1899, 170 και fig. 38)

Met. X, 34, 2: Tunc de summo montis cacumine per quamdam latentem fistulam in excelsum prorumpit vino crocus diluta sparsimque defluens pascentis circa capellas odoro perpluit imbre, donec in meliorem maculatae speciem canitiem propriam luteo colore mutarent. Iamque tota suave fraglante cauea montem illum ligneum terrae vorago decepit (κέιμ. Robertson, 1971, 135).

78. Σενέκ., *Epist.* 90, 15: *Hodie utrum tandem sapientiorem putas qui invenit quemadmodum in immensam altitudinem crocum latentibus fistulis exprimat, qui euripos subito aquarum impetu implet aut siccatur* (κέιμ. Reynolds, 1966, 335). Βλ. και υποσημ. 30.

79. Σενέκ., *Nat. quaest.* II, 9, 2: *Numquid dubitas quin sparsio illa quae ex fundamentis mediae harenae crescens in summam usque amphitheatri altitudinem pervenit cum intentione aquae fiat?* (κέιμ. Oltramare, 1929, 63).

Στην *Εκλογή* VII του Καλπούρνιου Σικελού που γράφει στα χρόνια του Νέρωνα, ο βοσκός Corydon αφηγείται όσα θαυμαστά είδε στη Ρώμη. Μιλώντας για ένα θέαμα που παρακολούθησε στο ξύλινο αμφιθέατρο της πρωτεύουσας αναφέρει μεταξύ άλλων ότι από τα βάθη της αρένας είδε να ξεπηδούν άγρια θηρία κι ακόμα από τα ίδια υπόγεια κοιλάματα

aurea cum subito creverunt arbuta nimbo (στ. 72).

Ο στίχος αυτός παρερμηνεύτηκε συχνά, ωστόσο η σωστή, κατά τη γνώμη μας, απόδοση είναι των J. W. Duff και A. M. Duff:

(Yet often from those same rifts) the golden arbutus sprang amid a sudden fountain spray (of saffron):

“(Κι ακόμα συχνά από τα ίδια ρήγματα) ξεπηδούσαν χρυσά δέντρα μέσα σε ένα συντριβάνι από απρόσμενες ψιλές σταγόνες σαφρανού”.

Οι εκδότες σημειώνουν ad locum ότι η εμφάνιση τεχνητών δέντρων ερχόταν σε αντίθεση με τα άγρια ζώα του αμφιθεάτρου, ενώ οι θεατές δροσιζόνταν από τις σταγόνες του διαλυμένου σε νερό κρόκου που εκσφενδονίζονταν με τη βοήθεια προφανώς κάποιου μηχανισμού⁸⁰.

* * *

Ας επιστρέψουμε στον Νέρωνα, που μεταξύ 60 και 65 αποφάσισε ν' ανοίξει μια πλωτή διώρυγα⁸¹ που θα ένωνε την Άορνο λίμνη της Καμπανίας με τις εκβολές του Τίβερη⁸². Το κανάλι θα είχε μήκος 160

80. Duff, J. W. – Duff, A. M. (21935), 285. Λίγο πιο μπροστά (στ. 48 κεξ) ο Corydon αφηγείται, πάντα με θαυμασμό, ότι στην περιφέρεια της αρένας και πριν από τις πιο κοντινές σειρές των θεατών υπήρχε μαρμάρινος τοίχος και μπροστά του βρισκόταν ένας κύλινδρος με καρφωμένα πάνω του δοκάρια και κομμάτια θαυμαστού ελεφαντόδοντου, έτσι που, μόλις τα θηρία άπλωναν πάνω του τα νύχια, να περιστρέφεται απότομα ο κύλινδρος που γλιστρούσε πάνω στον άξονά του και να τα αποτινάζει μακριά:

Nec non, ubi finis harenae / proxima marmoreo praebet spectacula muro, / sternitur adiunctis ebur admirabile truncis / et coit in rotulum, tereti qui lubricus axe / impositos subita vertigine falleret ungues / excuteretque feras.

81. Για τον χρόνο αυτού του εγχειρήματος βλ. μεταξύ άλλων Grenade (1948), 285 κεξ.

82. Φαίνεται ότι ο Νέρων συνέλαβε την ιδέα αυτού του καναλιού, για να απαλλάξει τον ρωμαϊκό στόλο, που είχε για βάση του το λιμάνι Misenum, από τους

μιλίων και πλάτος που να επιτρέπει τη διασταύρωση δύο πλοίων με πέντε σειρές κουπιών⁸³: τεράστιο έργο και μάλιστα σε άνυδρη και ορεινή περιοχή⁸⁴.

Αργότερα ο Νέρων θέλησε να πραγματοποιήσει το όνειρο του Περιάνδρου (και άλλων ελλήνων και ρωμαίων ηγεμόνων⁸⁵) και να ανοίξει μια διώρυγα στον Ισθμό, η οποία θα ένωνε το Ιόνιο με το Αιγαίο πέλαγος⁸⁶. Το μεγαλόπνοο εγχείρημα, που εγκαινιάστηκε το φθινόπωρο του 67, δεν κράτησε πάνω από λίγες εβδομάδες, στη

κινδύνους που έκρυβε η θαλασσινή διαδρομή κατά μήκος των ακτών των κόλπων της Νεάπολης και της Gaeta (λατ. Caieta). Η ναυτική καταστροφή που συνέβη κατά το τέλος του 65 (όταν ο στόλος του Νέρωνα, που είχε αποπλεύσει από το Φόρμιο, επιχειρώντας να περιπλεύσει το ακρωτήριο Μισσηνό, προσάραξε στην άμμο των ακτών της παραλίας της Κύμης) πρόβαλε κατά τον πλέον εμφοτικό τρόπο τη χρησιμότητα της κατασκευής αυτής της διώρυγας· μόνο που, όπως έχει παρατηρηθεί ήδη, δεν φαίνεται να ήταν αυτός ο λόγος που ενέπνευσε την ιδέα. Κι αυτό γιατί ο Νέρων, παρακινημένος από τη φήμη του Ηρακλή, επεδίωκε μάλλον να εντυπωσιάσει την κοινή γνώμη με μια θεατρική διάθεση για φανταχτερά κατορθώματα. Βλ. Grenade (1948), 277-278 και 286.

83. Σουητών., *Ner.* 31, 5. Πρβλ. και Τάκιτ., *Ann.* 15, 42, 1 κεξ· ο λατίνος ιστορικός αποδίδει τα σχέδια αυτής της τεράστιας κατασκευής στους αρχιτέκτονες της Χρυσής Οικίας, Celer και Severus, η τολμηρή φαντασία των οποίων απαιτούσε, όπως σημειώσαμε ήδη (βλ. υποσημ. 25), από την τέχνη αυτό που αρνιόταν η φύση· βλ. και Petit, 1974, 102, υποσημ. 73.

84. Grenade (1948), 278.

85. Του Δημητρίου του Πολιορκητή, για παράδειγμα, ή του Ιουλίου Καίσαρα και του Γάϊου Καλιγούλα· βλ. Πλίν., *Hist. nat.* IV, 4, 10: *quam ob causam perfodere navigabili alveo angustias eas temptavere Demetrius rex, dictator Caesar, Gaius princeps, Domitius Nero ...* (κείμ. Mayhoff, 1906, 300)· βλ. ακόμη Β. Gester (1884), 225-232. Nicolas (1979), 257-258 (Appendice 255: "Néron ambitionne de percer l'Isthme de Corinthe"). Cizek (1982), 152-153.

86. Πλίν. Πρεσβύτ., *Hist. nat.* IV, 10. Σουητών., *Ner.* 19, 3. Κάσσ. Δίων. ΞΓ', 16, 1. Φιλόστρ. Β', *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλ.* Δ', 5, 7 (Ol. 163; Kayser I, 170-171). Ψευδο-Λουκιαν., *Νέρ.* 1-3 = Ψευδο-Φιλόστρ., *Νέρων* R636 κεξ (Kayser, II, 220 κεξ). *Σιβυλλ. χρῆσμ.* 12, 84 ("καὶ τμήξει τὸ δίκυμον ὄρος"· έκδ. Geffcken, 1902, ε', 32, σελ. 104· ιβ', 84, σελ. 193). Βλ. επίσης Schur (1922), 104. Sarton (1927), 247 και υποσημ. h. Grenade (1948), 279 και υποσημ. 3. Momigliano (1952), 736-737. Franzero (1954), 294· 296. Scullard (1959), 322-323. Roux (1962), 256-259. Levi

διάρκεια των οποίων το σκάψιμο της διώρυγας προχώρησε τέσσερα μόνο στάδια (769 περίπου μέτρα). Η εξέγερση του Vindex προκάλεσε τη βιαστική αναχώρηση του Νέρωνα για την Ιταλία και την εγκατάλειψη των εργασιών. Βέβαια άλλες πηγές⁸⁷ αναφέρουν πως ο λόγος ήταν διαφορετικός: οι αιγύπτιοι γεωμέτρεις που είχε μαζί του συμβούλεψαν τάχα τον Νέρωνα να διακόψει το εγχείρημα, *έξ αιτίας* της υψομετρικής διαφοράς που υπήρχε ανάμεσα στις δύο θάλασσες· ωστόσο η εξήγηση αυτή φαίνεται απίθανη και προβλήθηκε μάλλον ως πρόσχημα, για να καλύψει την αληθινή αιτία της βιαστικής αναχώρησης του ηγεμόνα.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, το βέβαιο είναι ότι στην επιστημονική-τεχνική ομάδα που σχεδίασε και διηύθυνε τη διάνοιξη, υπήρχαν αιγύπτιοι γεωμέτρεις. Καταγόμενος από την Αλεξάνδρεια ή, έστω, ζώντας σε αυτήν, ο Ήρων μπορούσε να αποκληθεί αιγύπτιος· επιπλέον ήταν ο μεγαλύτερος γεωμέτρεις και μηχανικός της εποχής του, ενώ στις εργασίες του ασχολήθηκε με προβλήματα, όπως είναι ο προσδιορισμός της υψομετρικής διαφοράς δύο απομακρυσμένων και χωρίς οπτική επαφή σημείων, ή η διάνοιξη σήραγγας κλπ. Παραπέμπουμε λ. χ. σε σειρά χωρίων της *Διόπτρας* του: 6⁸⁸ κεξ· 14⁸⁹· 15⁹⁰ κλπ.

(1963), 169. Petit (1974), 98 και υποσημ. 60. Sullivan (1978), 168. Pavan (1984), 351. Le Gall – Le Glay (1992), 220. Potter (1994), 142 και 255, υποσημ. 121 κ. ά.

87. Φιλόστρ. Β', *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλῶν. Δ'*, 24 (Ol. 163· Kayser I, σελ. 143): *σχεῖν δὲ λέγεται Νέρων τὴν τομὴν οἱ μὲν Αἰγυπτίων φιλοσοφῶσαντων αὐτῷ τὰς θαλάττας καὶ τὸ ὑπὲρ Λεχαιῶν πέλαγος ὑπερχυθὲν ἀφανιεῖν εἰπόντων τὴν Αἴγιναν. Ψευδο-Φιλόστρ., Νέρ. Ρ638 (Ol. 337-338; Kayser II, 221): ἔφασαν δὲ τοὺς Αἰγυπτίους γεωμετροῦντας τῆς ἐκατέρας θαλάττης τὰς φύσεις οὐκ ἰσοπέδοις αὐταῖς ἐντοχεῖν, ἀλλ' ὑψηλοτέραν ἡγουμένους τὴν ἐκ τοῦ Λεχαιῶν περὶ τῆ Αἰγίνης δεδοικέναι, πελάγους γὰρ τοσοῦτου νήσω ἐπιχυθέντος κἂν ὑποβρύχιον ἀπενεχθῆναι τὴν Αἴγιναν*".

88. Βλ. Schöne (1903), 204 κεξ: *Δύο σημείων δοθέντων ἐν ἀποστήματι τυχόντι ἐπισκέψασθαι, ὁπότερον αὐτῶν μετεωρότερόν ἐστι ἢ ταπεινότερον, καὶ πόσῳ ἢ καὶ ἀμφοτέρα ἐξ ἴσου κεῖται, τουτέστιν ἐν ἐνὶ ἐπιπέδῳ παραλλήλῳ τῶ ὀρίζοντι.*

89. Ο. π., 234 κεξ: *Ὁρύγματος δοθέντος τὸ βάθος λαβεῖν ...*

90. Ο. π., 238 κεξ: *Ὅρος διορῶσαι ἐπ' εὐθείας τῶν στομάτων τοῦ ὀρύγματος ἐν τῷ ὄρει δοθέντων. Βλ. καὶ Gilles (1980), 135-136.*

Είναι επίσης γνωστό ότι επί Νέρωνα υπήρχε διαρκής συνεργασία ανάμεσα στη Ρώμη και την αλεξανδρινή σχολή μηχανικών. Εξάλλου η Αίγυπτος ασκούσε μεγάλη γοητεία στη ζωή, τις ιδέες και την πολιτική του Νέρωνα⁹¹.

Η ομάδα που είχε αναλάβει τη μόρφωση του νεαρού πρίγκιπα⁹² απαρτιζόταν κυρίως από παιδαγωγούς ελληνικής ή ανατολικής καταγωγής: τον Ανίκητο (Anicetus)⁹³, τον Βήρυλλο (Beryllus)⁹⁴ και τον Χαίρημονα (Chaeremon), που είχαν στενούς δεσμούς με την Αίγυπτο. Ο τελευταίος εκπροσωπώντας μια πετυχημένη σύνθεση της αιγυπτιακής παράδοσης και των ελληνικών κύκλων της Αλεξάνδρειας, μύησε τον νεαρό πρίγκιπα στις αρχές του θεοκρατικού δεσποτισμού και ασκούσε για αρκετά χρόνια σημαντική επιρροή επί του Νέρωνα. Φίλος του Σε-

91. Υπενθυμίζουμε ότι το πάθος του Νέρωνα για την Ελλάδα και την Ανατολή προκάλεσε τη γέννηση των πιο 'τρελών' διαδόσεων. Έτσι, αν πιστέψουμε τον Aurelius Victor, μετά τη μεγάλη πυρκαγιά της Ρώμης (το 64) κυκλοφόρησε η φήμη ότι ο Νέρων σκόπευε να εγκαταστήσει την πρωτεύουσά του στην Ανατολή. Ο ίδιος epitomator ισχυρίζεται ότι ο Γάλβας πήρε την απόφαση να εξεγερθεί έχοντας πιστέψει την αλήθεια αυτών των διαδόσεων (*De Caes.* V, 14, 15: *nona sede regno quaesita*). Ομοίως είναι πιθανόν η εξέγερση της μάζας των πραιτωριανών κατά του αυτοκράτορα (το 68) να οφείλεται στην αποδιδόμενη στον Νέρωνα πρόθεση να αποσυρθεί στην Αίγυπτο (Πλούτ., *Γάλβ.* 2: *ἐπεὶ τὰ Νέρωνος ἀπέγνωστο παντάπασι καὶ δῆλος ἦν ἀποδρασόμενος εἰς Αἴγυπτον*). Ο Σουητώνιος γράφει μάλιστα ότι ο αυτοκράτορας ήθελε να πάει στην Ανατολή και να ιδρύσει εκεί νέο κράτος ελπίζοντας να βρει στη συνέχεια τον τρόπο να επανακτήσει την Ιταλία και τη Δύση. Βλ. Σουητών., *Ner.* 40, 3· 47, 1 κεξ. Κάσσι. Δίων. (επιτ.), *ΞΓ'*, 27, 2-3. Roux (1962), 284· 287 κεξ. Cizek (1982), 123 και 399. Lefebvre (2010), 175 και υποσημ. 20 (όπου πλούσια βιβλιογραφία).

92. Σε αυτήν την ομάδα πρέπει να προσθέσουμε και τις τροφούς του Νέρωνα Εκλογή και Αλεξάνδρεια. Σουητών., *Ner.* 50, 2 (*Egloge et Alexandria nutrices*). Cizek (1982), 28. Rodriguez (2007), 56.

93. Σουητών., *Ner.* 35, 2 (*Anicetum paedagogum suum*). Τάκιτ., *Ann.* XIV, 3 (*Anicetus libertus, classi apud Misenum praefectus et pueritiae Neronis educator*). Ο Grimal (1993, 521, σημ. *ad loc.*) πιστεύει ότι η μαθητεία του Νέρωνα υπό τον Ανίκητο πρέπει να τοποθετηθεί στο διάστημα της εξορίας της Αγριππίνας, μεταξύ 39 και 41 μ. Χ.

94. Φλάβ. Ιώσηπ., *Ιουδαϊκ. ἀρχαιότ.* Κ', 183 (*Βήρυλλον, παιδαγωγός δ' ἦν οὗτος τοῦ Νέρωνος τάξιν τὴν ἐπὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἐπιστολῶν πεπιστευμένους ...*).

νέκα, έγραψε ιστορία της χώρας του και για τα ιερογλυφικά, τους κομήτες και τη ζωή των αιγύπτιων ιερέων. Συμμετείχε στην αλεξανδρινή πρεσβεία που στάλθηκε στη Ρώμη το 41, υπηρέτησε ως ιερογραμματεύς και χρημάτισε διευθυντής (έπιστάτης) του Μουσείου⁹⁵. Ο Σενέκας, δάσκαλος (το 49) του Νέρωνα στη γραμματική και τη ρητορική, είχε ζήσει επίσης στα νιάτα του στην Αίγυπτο για τέσσερα χρόνια (27-31). Εκεί ο Σενέκας μυήθηκε στην υπερχίλιετή σοφία των αιγύπτιων ιερέων και συνδέθηκε με τον Χαιρήμονα. Καρπός της αιγυπτιακής διαμονής ήταν η χαμένη πραγματεία του για την Αίγυπτο και τη θρησκεία της, με πιθανή βασική πηγή και οδηγό στη συλλογή του υλικού τον Χαιρήμονα⁹⁶. Μία εξάλλου από τις πρώτες φροντίδες του Νέρωνα ήταν η αποστολή στην Αίγυπτο νέου praefectus, του T. Claudius Balbillus, αλεξανδρινού και γιου αλεξανδρινού. Η επιλογή ήταν ενδεικτική, αφού δεν επρόκειτο για επαγγελματία πολιτικό, αλλά για 'λόγιο' και φίλο του Κλαυδίου που τον είχε επιφορτίσει με την επίβλεψη των ναών και των ιερών της Αλεξάνδρειας και της Αιγύπτου, όπως και με τη διεύθυνση του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης. Επιστρέφοντας στη Ρώμη ο Balbillus έγινε ο αστρολόγος της αυλής⁹⁷. Έχει υποστηριχτεί επίσης ότι εκείνα τα χρόνια ασκούσε επιρροή στην πνευματική δράση της αυλής ένας "αιγυπτιακός κύκλος", στον οποίο ανήκε και ο Χαιρήμων.

Προσθέτουμε ότι ο *λαμπρότατος Διονύσιος*, στον οποίο αφιερώνει ο Ήρων την πραγματεία του *Όροι τῶν γεωμετρίας ὀνομάτων*⁹⁸ ταυτίζεται από τον M. Asper⁹⁹ με τον *Διονύσιον Αλεξανδρέα*, για τον οποίο η *Σούδα* παραδίδει:

95. Cizek (1982), 28-30. Horst (1984). Frede (1989), 2067-2103. Le Gall – Le Glay (2^η1992), 219. Rodriguez (2007), 50-73.

96. Βλ., μεταξύ άλλων, Zehnacker – Fredouille (1993), 232. Albrecht (1997), Β', 1159. Rodriguez (2007), 56.

97. Grimal (1971), 210·212 κεξ. Cizek (1982), 198-200. Rodriguez (2007), 58.

98. *Καὶ τὰ μὲν πρὸ τῆς γεωμετρικῆς στοιχειώσεως τεχνολογούμενα ὑπογράφων σοι καὶ ὑποτυπούμενος, ὡς ἔχει μάλιστα συντόμως, Διονύσιε λαμπρότατε, τὴν τε ἀρχὴν καὶ τὴν ὅλην σύνταξιν ποιήσομαι κατὰ τὴν τοῦ Εὐκλείδου τοῦ στοιχειωτοῦ τῆς ἐν γεωμετρίας θεωρίας διδασκαλίαν* (Ήρων, *Όροι τῶν γεωμετρ. ὀνομ.*, Προοίμ. 1· κείμ. Heiberg, 1903, 14).

99. Asper (2001), 136-137. Παλαιότερα το ίδιο όνομα είχε ταυτιστεί από τη Hammer-Jensen (1913, 233 κεξ) – που στηρίχτηκε σε ανακριβή δεδομένα της εποχής (όπως ότι ο τίτλος *λαμπρότατος*, μετάφραση του λατινικού συγκλητικού *vir*

<Διονύσιος,> Ἀλεξανδρεύς, ὁ Γλαύκου υἱός, γραμματικός· ὅστις ἀπὸ Νέρωνος συνῆν καὶ τοῖς μέχρι Τραϊανοῦ καὶ τῶν βιβλιοθηκῶν προὔστη καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν καὶ πρεσβειῶν ἐγένετο καὶ ἀποκριμάτων. Ἦν δὲ καὶ διδάσκαλος Παρθενίου τοῦ γραμματικοῦ, μαθητῆς δὲ Χαιρήμονος τοῦ φιλοσόφου, ὃν καὶ διεδέξατο ἐν Ἀλεξανδρείᾳ¹⁰⁰.

Ο Χαιρήμων, μαθητῆς του οποίου υπήρξε ο Διονύσιος, δεν είναι άλλος από τον ομώνυμο διευθυντή του Μουσείου Αλεξανδρείας και παιδαγωγό του Νέρωνα, στον οποίο αναφερθήκαμε ήδη. Αν η ταύτιση είναι ορθή (και όλα δείχνουν ότι είναι), ο Διονύσιος Γλαύκου¹⁰¹ συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου, στο οποίο ο Ἡρων θα μπορούσε να αφιερώσει την ως άνω πραγματεία του: σύγχρονος του Νέρωνα, μορφωμένος, με δραστηριότητα σε Αλεξάνδρεια και Ρώμη, διορισμένος από τον αυτοκράτορα σε θέσεις a bibliothecis και ab epistulis et responsis ad legationes.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι επί Νέρωνα είχαν υφανθεί στενοί δεσμοί μεταξύ του Μουσείου και της ρωμαϊκής αυλής¹⁰². Τις σχέσεις αυτές επιβεβαιώνει το 35^ο πρόβλημα της *Διόπτρας*¹⁰³, που αφορά στη μέτρηση της απόστασης Ρώμης-Αλεξάνδρειας και για το οποίο έγινε ήδη λόγος στην αρχή αυτής της εργασίας. Όπως σημειώσαμε εκεί, η επιλογή του παραδείγματος της έκλειψης της 13ης Μαρ-

clarissimus, δεν εμφανίζεται πριν από τα χρόνια του Διοκλητιανού) – με τον L. Aelius Helvius Dionysius, praefectus urbi κατά το έτος 301-302 μ. Χ. Το επόμενο έτος ο Stein (1914, 154 κεξ), διαθέτοντας άλλα στοιχεία που έδειχναν ότι ο ίδιος τίτλος απαντούσε ήδη από τα μέσα του Β' αι. μ. Χ. ως τίτλος του praefectus Aegypti, πρότεινε την ταύτιση του Διονυσίου της ηρώνας αφιέρωσης με τον M. Aurelius Papirius Dionysius, praefectus Aegypti κατά το έτος 187-188. Την άποψη της Hammer-Jensen αντέκρουσε αργότερα και ο Drachmann (1950-51, 117-131). Βλ. και Rome (1938), 461.

100. Adler (1931), 109-110 (δέλτα, αριθμ. 1173). *PIR* II, 90, σελ. 15.

101. O Asper (2001, 137, υποσημ. 18) σημειώνει ότι, στην αλεξανδρινή πρεσβεία που πήγε στη Ρώμη το 41 μ. Χ., μαζί με τον Χαιρήμονα συμμετείχε και κάποιος C. Iulius Dionysius (I 292 in *PIR*² IV, 3 [1952-1966], σελ. 206 κεξ) που πρέπει να ανήκε στην ίδια οικογένεια με τον Διονύσιο Γλαύκου, γεγονός που δείχνει ότι ο Διονύσιος Γλαύκου ανήκε σε επιφανή οικογένεια.

102. Βλ. επίσης Cizek (1982), 122.

103. Schöne (1903), 302, 3 κεξ.

τίου του 62 μ. Χ. δεν έγινε, γιατί ήταν η καλύτερη για τον υπολογισμό της απόστασης Ρώμης-Αλεξάνδρειας¹⁰⁴. Για να την προτιμήσει ο Ήρων σε βάρος άλλων καταλληλότερων, φαίνεται ότι ήταν αυτόπτης μάρτυράς της· ήταν επίσης αναγκαίο το φαινόμενο να παρατηρηθεί ταυτόχρονα από τη Ρώμη και την Αλεξάνδρεια. Καθώς ο Ήρων βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια, όπως σημειώνει ο ίδιος στο παράδειγμά του¹⁰⁵, ένας συνεργάτης του έπρεπε να είναι στη Ρώμη: σαφής ένδειξη για τους επιστημονικούς δεσμούς που υπήρχαν τότε ανάμεσα στη Ρώμη και την Αλεξάνδρεια.

* * * *

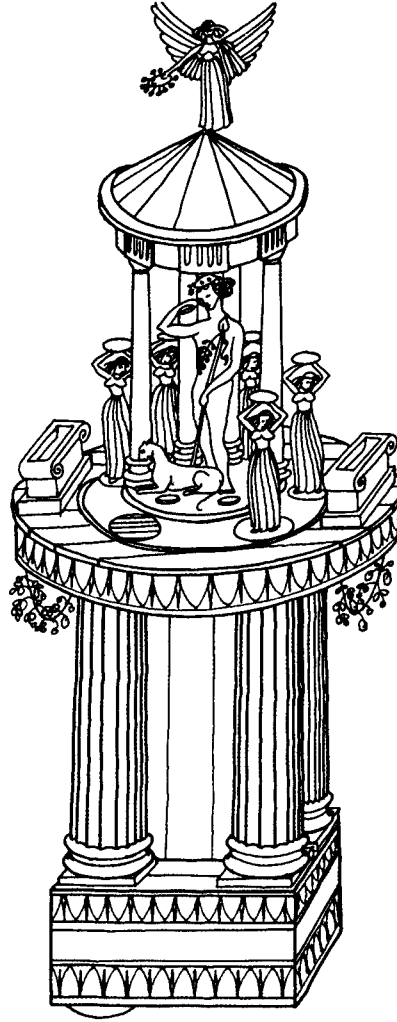
Εξαιρετικό ενδιαφέρον για το θέμα μας έχει επίσης η *Αυτόματοποιητική* του Ήρωνα, που αφιερώνεται στο 'αυτόματο θέατρο'.

Η πραγματεία διαιρείται σε δύο μέρη: ένα για τα κινητά (*υπάγοντα*) κι ένα για τα σταθερά (*στατά*) αυτόματα θέατρα. Το πρώτο χρησιμοποιεί ως παράδειγμα την αποθέωση του Διόνυσου σε μία μόνο σκηνή, όπου οι Βάκχες, τοποθετημένες εκ των προτέρων στα πόδια του θεού, εκτελούν τον ρόλο τους, κινούμενες αυτόματα, δίχως αλλαγή σκηνικού διάκοσμου, ενώ υπό τους ήχους αυτόματων τυμπάνων και κυμβάλων ρέει γάλα ή νερό από τον θύρσο του θεού και από τον σκύφο του κρασί πάνω σ' έναν πάνθηρα, και τέλος ανάβει, αυτόματα πάλι, φωτιά στον βωμό· και όλα αυτά στο μέσον ενός κοινού που κάθεται γύρω από το κινούμενο ευθύγραμμο, κυκλικό ή ελικοειδώς αυτόματο θέατρο (βλ. εικ. 10 και 11). Το δεύτερο μέρος της πραγματείας αναπτύσσει σε πέντε πράξεις και σ' ένα σταθερό θέατρο, με διαλείμματα και αλλαγή σκηνικών, μια πραγματική τραγωδία, τον μύθο του Ναύπλιου (βλ. εικ. 12-19)¹⁰⁶.

104. Βλ. Neugebauer (1938), 23. Idem (1975), 846. Keyser (1988), 218.

105. *Διόπτρ.* 35 (έκδ. Schöne, 1903, 304, 3): *ἔστω δὴ ἡμᾶς εἶναι ἐν Αλεξάνδρεια.*

106. Tittel (1912), 1048-1052. Diels (1914), 55-57. Brunet – Mieli (1935), 497-498· 510-513. Drachmann (1963), 197. Brumbaugh (1966), 93· 99. Mahoney (1972), 312-313. Gilles (1980), 141-142. Hill (1988), 11. Καλλιγερόπουλος (1996), 39 κεξ.

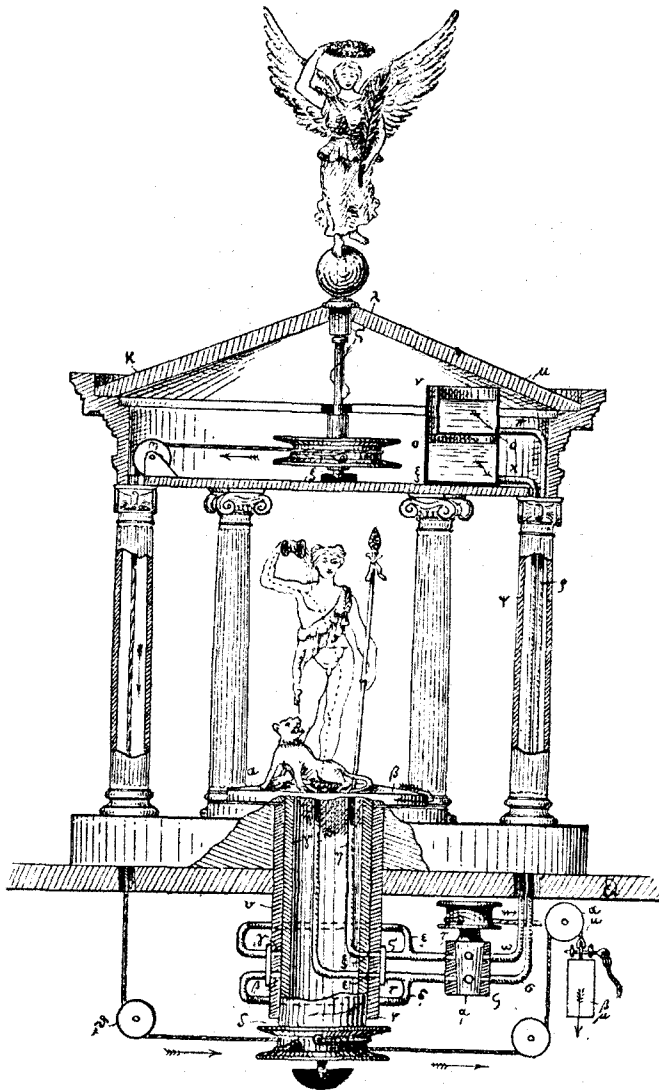

Εικ. 10

Το κινητό αυτόματο (θέατρο) του Ήρωνα

Κατασκευάζονται ναοί ἢ βωμοὶ σύμμετροι αὐτόματοί τε προσαγόμενοι καὶ κατὰ τινὰς ὀρισμένους ἰστάμενοι τόπους, καὶ τῶν ἐνότων αὐτοῖς ζῳδίων ἕκαστον ἰδίᾳ κινεῖται πρὸς λόγον τὸν κατὰ τὴν προκειμένην πρόθεσιν ἢ μῦθον ἀρμόζοντα, καὶ εἰς τὸν ἐξ ἀρχῆς ἀποκαθίστανται τόπον. Τὰ μὲν οὖν τοιαῦτα δημιουργήματα τῶν αὐτομάτων καλεῖται ὑπάγοντα.

(Ήρων, Αὐτόματ. Α΄, 1, 2: Πηγῆ: για το κείμεν. Schmidt, 1899, 338· για την εικ.: Καλλιγερόπουλος, 1996, 73, σχ. 10)

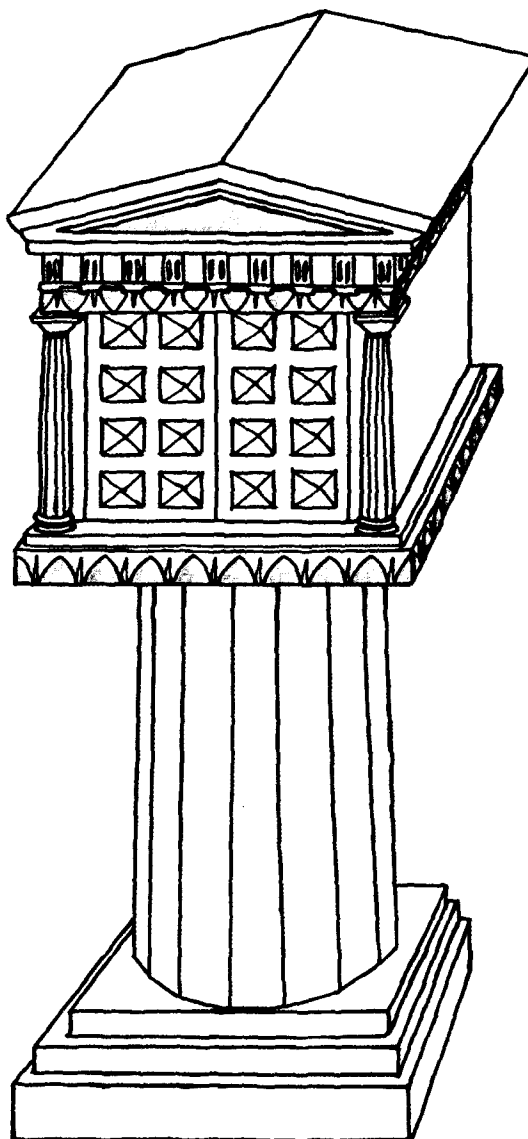

Εικ. 11

Το κινητό αυτόματο (θέατρο) του Ηρώνα

Το υδραυλικό σύστημα για την εκροή του οίνου από τον σκύφο και του γάλακτος από τον θύρσο του Διονύσου, και ο μηχανισμός περιστροφής των ειδώλων της Νίκης (στην κορυφή) και του Διονύσου (στο κέντρο)

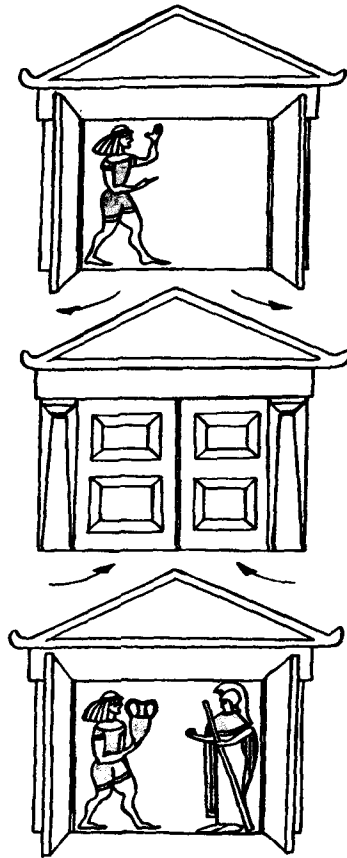
(Πηγή: Schmidt, 1899, 387, fig. 94a)

Εικ. 12

Το σταθερό (στατόν) αυτόματο θέατρο του Ήρωνα

Ἔστι δὲ καὶ ἕτερον εἶδος ἐν αὐτοῖς (= τοῖς αὐτομάτοις), ὃ καλεῖται στατόν
 (Ἡρων, Αὐτοματ. Α', 1, 3: Πηγή: για το κείμεν. Schmidt, 1899, 338· για την
 εικ.: Καλλιγερόπουλος, 1996, 141, σχ. 43)

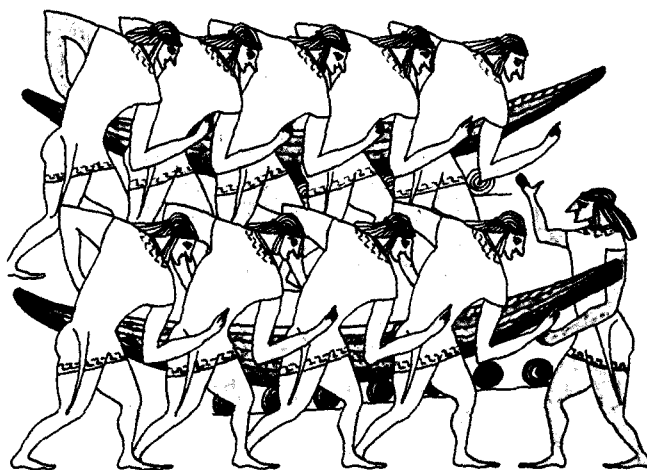
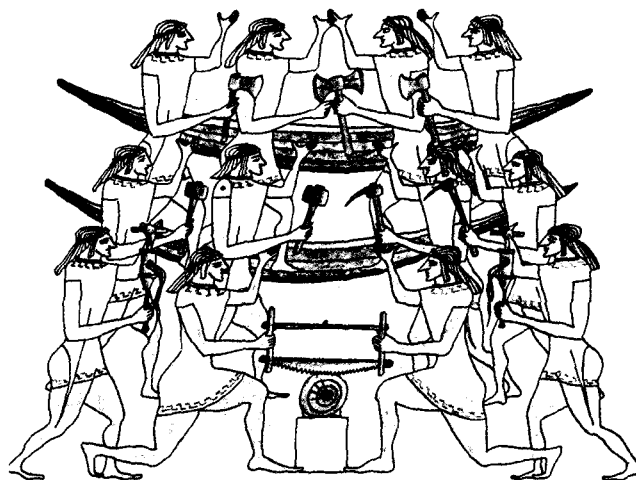

Εικ. 13

Η σκηνή του σταθερού αυτόματου θεάτρου του Ήρωνα

Ἐπί τινος κιονίσκου πίναξ ἐφέστηκε θύρας ἔχων ἀνοιγομένας, καὶ ἐν αὐτῷ ... διάθεσις ζωδίων πρὸς τινὰ μῦθον διεσκευασμένων. Κεκλεισμένοι οὖν τοῦ πίνακος αἱ θύραι αὐτόματοι ἀνοίγονται, καὶ φαίνεται ἡ τῶν ζωδίων τάξις γεγραμμένη· καὶ μετ' οὐ πολλὸν χρόνον κλεισθεισῶν τῶν θυρῶν πάλιν αὐτομάτως καὶ ἀνοιχθεισῶν, ἕτερα φαίνεται διάθεσις ζωδίων ἀρμόζουσα τῇ πρότερον φανείσῃ· καὶ πάλιν κλεισθεισῶν καὶ ἀνοιχθεισῶν τῶν θυρῶν ἕτερα διάθεσις πάλιν φαίνεται ζωδίων ἀρμόζουσα τῇ πρότερον κειμένη, καὶ ἤτοι ἀπαρτίζει τὸν προκείμενον μῦθον ἢ πάλιν μετὰ ταύτην ἕτερα φαίνεται, ἄχρις ἂν ἀπαρτισθῇ ὁ μῦθος.

(Ἡρων, Αὐτόματ. 1, 3-4: Πηγὴ γιὰ τὸ κείμενο Schmidt, 1899, 340· γιὰ τὴν εἰκόνα Καλλιγερόπουλος, 1996, 57, σχ. 3)

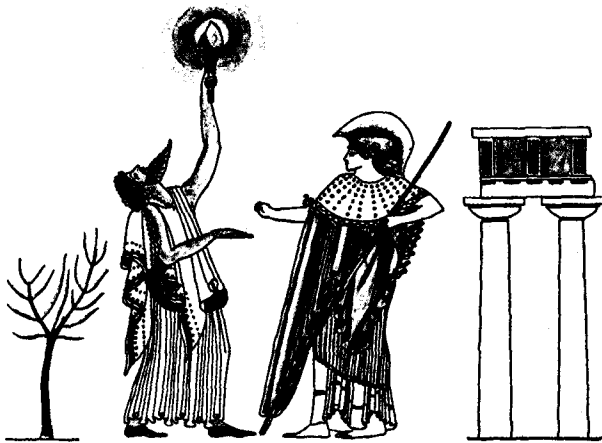
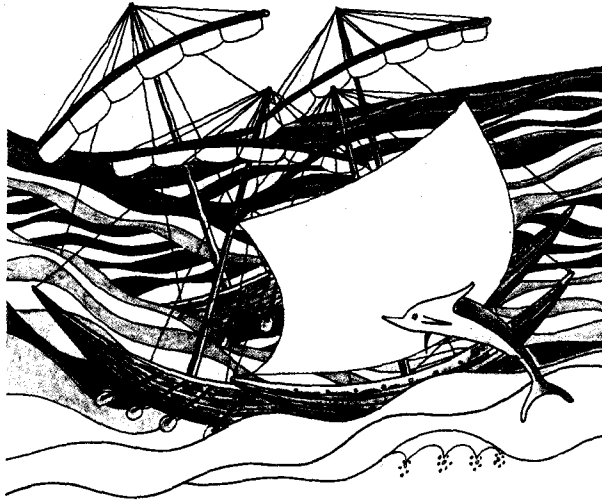

Εικ. 14-15

... μῦθος μὲν ἦν τεταγμένος ἐν αὐτῷ ὁ κατὰ τὸν Ναύπλιον

... καὶ τῶν φαινομένων δὲ ζωδίων τῶν γεγραμμένων ἐν τῷ πίνακι ἐν ἑκάστῳ ἐν κινήσει δύναται φαίνεσθαι, εἰάν ἀπαιτῆ ὁ μῦθος, οἷον ἃ μὲν πρίζοντα, ἃ δὲ σκεπαρνίζοντα, ἃ δὲ σφύραις ἢ πελέκεσιν ἐργαζόμενα, ψόφον ποιοῦντα καθ' ἑκάστην πληγὴν καθάπερ ἐπὶ τῆς ἀληθείας.

(Ἡρων, Αὐτοματ. 1, 5: Πηγὴ γιὰ τὸ κείμενο Schmidt, 1899, 340· γιὰ τὴν εἰκ. Καλλιγερόπουλος, 1996, 155 καὶ 157, σχ. 48-49· βλ. καὶ Eston, 2005)

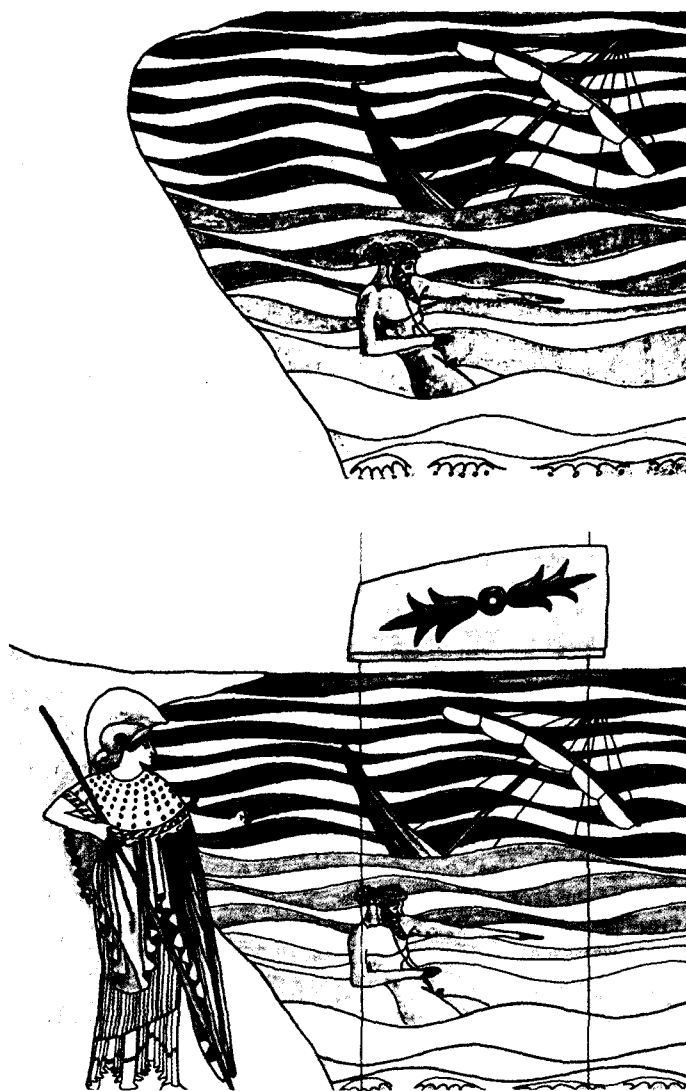

Εικ. 16-17

Επάνω: Πολλάκις παρεκολύμβων δὲ καὶ δελφῖνες ὅτε μὲν εἰς τὴν θάλατταν καταδύομενοι, ὅτε δὲ φαινόμενοι καθάπερ ἐπὶ τῆς ἀληθείας. Κατὰ μικρὸν δὲ ἐφαίνετο χειμέριος ἢ θάλασσα, καὶ αἱ νῆες ἔτρεχον συνεχῶς.

Κάτω: Κλεισθέντος δὲ ... καὶ ἀνοιχθέντος, τῶν μὲν πλεόντων οὐδὲν ἐφαίνετο, ὁ δὲ Ναύπλιος τὸν πυρσὸν ἐξηρκῶς καὶ ἡ Ἀθηναῖα παρεστῶσα, καὶ πῶρ ὑπὲρ τὸν πίνακα ἀνεκαύθη, ὡς ὑπὸ τοῦ πυρσοῦ φαινομένης ἄνω φλογός.

(*Ἡρώων, Ἀὐτοματ. 22, 5-6: Πηγὴ γιὰ τὸ κείμενο Schmidt, 1899, 414· γιὰ τὶς εἰκ. Καλλιγερόπουλος, 1996, 161 καὶ 163, σχ. 50δ-51. Eston, 2005*)

Εικ. 18-19

Κλεισθέντος δὲ καὶ πάλιν ἀνοιχθέντος, ἢ τῶν νεῶν ἔκπτωσις ἐφαίνετο καὶ ὁ Αἴας νηχόμενος. ... μηχανῆς τε καὶ ἄνωθεν τοῦ πίνακος ἐξήρθη, καὶ βροντῆς γενομένης ἐν αὐτῷ τῷ πίνακι κεραυνὸς ἔπεσεν ἐπὶ τὸν Αἴαντα, καὶ ἠφανίσθη αὐτοῦ τὸ ζώδιον. Καὶ οὕτως κλεισθέντος καταστροφὴν εἶχεν ὁ μῦθος.

(Ἡρῶν. Αὐτοματ. 22, 6: Πηγὴ γιὰ τὸ κείμενο Schmidt, 1899, 414· γιὰ τις εἰκ. Καλλιγερόπουλος, 1996, 164 καὶ 165, σχ. 52α-52β· Eston, 2005)

Γνωρίζουμε ότι ο Νέρων έτρεφε ιδιαίτερη συμπάθεια για τις θεατρικές παραστάσεις και θεωρούσε τον εαυτό του μεγάλο καλλιτέχνη. Χαρακτηριστικά είναι τα τελευταία λόγια του πριν πεθάνει, όπως τα παραδίδει ο Σουητώνιος: *Qualis artifex pereo!*¹⁰⁷ (δηλ. “Τί μεγάλος καλλιτέχνης πεθαίνει μ’ εμένα!”).

Ο ίδιος υπήρξε συνθέτης και ερμηνευτής των δημιουργιών του· έπαιξε λύρα, τραγουδούσε και απάγγελλε. Αφού πήρε μέρος σε ιδιωτικά θεάματα, πρωτοεμφανίστηκε σε δημόσια σκηνή το 64, στη Νεάπολη, ελληνική πόλη, όπου υπήρχε μικρότερος κίνδυνος να προκαλέσει τους θεατές¹⁰⁸. Ερμήνευσε ποικίλους ρόλους από την τραγωδία (ιδιαίτερα του Ευριπίδη), ακόμη και από τους παντόμιμους. Υποδύθηκε ήρωες, θεούς και γυναίκες: τον μητροκτόνο Ορέστη, τον μαινόμενο Ηρακλή, τον τυφλό Οιδίποδα, τον Θυέστη και τον Αλκμέωνα, τον πατέρα του Παλαμήδη **Ναύπλιο**, τον Άττη, τον Κρέοντα, αλλά και τη Νιόβη, την Αντιγόνη κλπ¹⁰⁹.

107. Σουητών., *Ner.* 49, 1. Βλ. και Κάσσι. Δίων. ΞΓ', 29, 2: “ὁ Ζεῦ, οἶος τεχνίτης παραπόλλυμαι”. Για τους φιλολογικούς και καλλιτεχνικούς κύκλους (*circuli*) που δρούσαν στο περιβάλλον του Νέρωνα εκείνα τα χρόνια, βλ. Petit (1974), 102 κεξ. Cizek (1982), 219-256 (με πλούσια βιβλιογραφία). Για την αγάπη του ίδιου αυτοκράτορα για την τέχνη (ιδιαίτερα του ηθοποιού και του τραγουδιστή) και τα γράμματα (με προτίμηση στην ποίηση και τη ρητορική απαγγελία). Βλ. πάλι Cizek (1982), 219 κεξ· 363 κεξ. Le Gall – Le Glay (1992), 210-211 και 217-220.

108. Τάκιτ., *Ann.* XV, 33, 2· Σουητών., *Ner.* 20, 3-4. Προσθέτουμε ότι οι αρνητικές αντιδράσεις μερίδας του πλήθους και ο πανικός που δημιουργήθηκε στο θέατρο κατά τον εορτασμό των δεύτερων Νερόνιων (*πενταετηρικοῦ ἀγῶνος*), όταν ο Νέρων διαγωνίστηκε επί σκηνής στο τραγούδι και την απαγγελία (Τάκιτ., *Ann.* XVI, 4-5), είχαν ως αποτέλεσμα να αποφεύγει πλέον τη Ρώμη και να δοκιμάζει τις αντιδράσεις του κοινού στη Νεάπολη και την Ελλάδα· όπως είχε πει κάποτε ο ίδιος, το ελληνικό ήταν το μόνο κοινό που ήξερε να ακούει και ήταν άξιο του αυτοκράτορα και της τέχνης του (Σουητών., *Ner.* 22, 8). Βλ. και Flaig (2002), 372.

109. Σουητών., *Ner.* 21, 2 (*Νιόβη*) και 5 (*Τίκτουσα Κανάκη, Όρέστης μητροκτόνος, Οιδίπους τετρωλωμένος, Ηρακλής μαινόμενος*)· 39, 5 (*Ναύπλιος*)· Κάσσι. Δίων., ΞΓ', 9, 4 (*Οιδίπους, Θυέστης, Ηρακλής, Αλκμέων, Όρέστης*)· Γιουβεν., *Sat.* VIII, 228 (*Θυέστης, Αντιγόνη, Μελανίππη*) κεξ· Λουκίλ., *Έλλην. άνθολ.* ΙΑ', 185 (*Ναύπλιος*· βλ. πιο κάτω)· 254 (*Νιόβη, Καπανεύς, Κανάκη*· βλ. και τα σχόλια του Aubreton, 1972, 271)· Φιλόστρ. Β', *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Απολλ.* Ε', 7 (σελ. 169 έκδ. Kayser 1870, I: *Οινόμαος, ήρακλείδης Κρεσφόντης*). Ψευδο-Φιλόστρ., *Νέρ.* 339 (Kayser 1871, II, 223).

Ο Ναύπλιος λοιπόν, στον οποίο αφιερώνεται το σταθερό θέατρο αυτομάτων του Ήρωνα, περιλαμβάνεται ανάμεσα στους ρόλους που έπαιξε ο Νέρων. Και αν εμπιστευτούμε τον ποιητή σατιρικού επιγράμματος της *Έλληνικῆς ἀνθολογίας*, το οποίο συντέθηκε πιθανόν το 69, ο Νέρων ‘έπαιξε’ αυτόν τον ρόλο στη διάρκεια της περιοδείας του στην Ελλάδα (το 67)¹¹⁰, όπου συνοδεύταν, θυμίζουμε, από *αιγυπτίους γεωμετροῦντας*. Η σύμπτωση είναι πολύ μεγάλη, για να θεωρηθεί τυχαία.

* * * * *

Με την επιστροφή στην Ιταλία (68), στη δίνη των γεγονότων που προκάλεσε η εξέγερση του Vindex, ο Νέρων δεν πήγε στη Ρώμη, αλλά στη Νεάπολη¹¹¹:

Βλ. και Toynbee (1942), 88. Gérard (1976), 234 κεξ. Nicolas (1979) 405 κεξ (Appendice 277: “Sur les démonstrations artistiques et culturelles de Néron”) κλπ.

110. *Έλλην. ἀνθολ.* ΙΑ’, 185:

*Ἑλλήνων ἀπέλυε πόλιν ποτέ, δέσποτα Καῖσαρ,
εἰσελθὼν ἄσαι Ναύπλιον Ἠγέλοχος.*

Ναύπλιος Ἑλλήνεσσιν ἀεὶ κακόν, ἢ μέγα κῶμα

<νησὶν ἐπεμβάλλων>, ἢ κιθαρωδὸν ἔχων (κειμ. Aubreton, 1972, 138).

“Άλλοτε, δέσποτα Καίσαρ, ο Ηγέλοχος ελευθέρωσε το ελληνικό έθνος, όταν ήρθε να τραγουδήσει τον *Ναύπλιόν* του. Ο Ναύπλιος υπήρξε πάντα καταστροφικός για τους Έλληνες είτε στέλνοντας τα πλοία τους στα βάθη της θάλασσας είτε φέρνοντάς τους έναν <τέτοιον> κιθαρωδό!”

Για τον αυτοκράτορα που κρύβεται πίσω από την προσφώνηση *δέσποτα Καῖσαρ*, τη σύνδεση του Ηγέλοχου και του περιεχομένου του επιγράμματος με τον Νέρωνα, βλ. Aubreton, 1972, 262 (Notes complémentaires). Ο Ηγέλοχος, μέτριος ηθοποιός του Ε΄ αι. π. Χ., σατιρίζεται από τον Αριστοφάνη (*Βάτρ.* 303 κεξ), γιατί σε μια παράσταση του *Ορέστη* του Ευριπίδη, με την κακή προφορά του παραμόρφωσε τον στ. 279: *ἐκ κυμάτων γὰρ αἴθις αὔ γαλῆν’ ὀρῶ* σε *ἐκ κυμάτων γὰρ αἴθις αὔ γαλῆν ὀρῶ* (!), προκαλώντας φυσικά τα γέλια των θεατών της παράστασης. Για τους ‘αγώνες’ και τις νίκες του Νέρωνα στην Ελλάδα, βλ., μεταξύ πολλών άλλων, Kennell (1988), 239-251.

111. Σουητών., *Ner.* 41, 4: “... quosdam e primoribus viris domum evocavit, transacta raptim consultatione reliquam diei partem per organa hydraulica novi et ignoti generis circumduxit, ostendensque singula, de ratione ac difficultate cuius-

“Κάλεσε κάποιους ‘προύχοντες’ και συσκέφτηκε βιαστικά μαζί τους. Ύστερα πέρασε το υπόλοιπο της μέρας επιδεικνύοντάς τους ένα καινοφανές είδος υδραυλικών μουσικών οργάνων: τους έδειξε όλες τις λεπτομέρειες, εξήγησε τον μηχανισμό καθενός και τις δυσκολίες στο παίξιμο, για να τους διαβεβαιώσει στο τέλος πως σύντομα θα τα παρουσίαζε όλα στο θέατρο, αν βέβαια τού το επέτρεπε ο Vindex”¹¹².

Αυτά τα καινοφανή υδραυλικά μουσικά όργανα θα μπορούσαν να είχαν κατασκευαστεί από τον Ήρωνα¹¹³. Ο τελευταίος δεν ήταν μόνον ο μεγαλύτερος τότε μηχανικός, αλλά τα *Πνευματικά* του, με την περιγραφή σειράς νέων τύπων υδραυλικών μουσικών οργάνων¹¹⁴, ήταν η καλύτερη σχετική πραγματεία της εποχής.

Για τη χρήση υδραυλικών μουσικών οργάνων στο αμφιθέατρο καθώς και στα σπίτια πλουσίων ιδιωτών παραπέμπουμε πάλι στον Πετρώνιο (*Satyr.* 36, 6). Την ώρα που σερβίρεται ο δίσκος που είδαμε με τους Μαρσύες, τον ‘φτερωτό’ λαγό και τα ψάρια που κολυμπούσαν σαν σε κανάλι:

Processit statim scissor et ad symphoniam gesticulatus ita laceravit obsonium, ut putares essedarium hydraulae cantante pugnaire.

“Προχώρησε αμέσως ένας ‘χασάπης’ (ντυμένος σαν μονομάχος scissor) και εναρμονίζοντας τις κινήσεις του με τη μουσική, λιάνισε το φαγητό με τέτοιο τρόπο που θα νόμιζες ότι ένας μονομάχος πολεμούσε

que disserens, “iam se etiam prolaturum omnia in theatrum” affirmavit, “si per Vindicem liceat” (κείμ. Ailloud, ³1961, 189). Βλ. ακόμη Tittél (1914), στ. 74.

112. Πρβλ. επίσης Κάσσ. Δίων. ΞΓ', 26, 4: *Νύκτωρ ποτὲ τοὺς πρώτους τῶν βουλευτῶν καὶ τῶν ἱπέων ἐξάπινης σπουδῆ, ὡς καὶ περὶ τῶν παρόντων τι κοινῶσων σφίσι, μεταπέμματα “ἐξεύρηκα” ἔφη “πῶς ἢ ὑδραυλις” (αὐτὸ γὰρ τὸ ῥήθην γραφήσεται) “καὶ μείζον καὶ ἐμμελέστερον φθέγγεται”* (κείμ. Cary – Foster, 1925).

113. Keyser (1988), 219 και υποσημ. 8. Ο ίδιος προσθέτει ότι αυτή η ερμηνευτική δυνατότητα του χωρίου του Σουητώνιου δεν αντιμετωπίστηκε από τους σχολιαστές του λατίνου βιογράφου Warmington (1977) και Brandley (1978).

114. *Πνευμ. Α'*, 42 (*Υδραυλικῶδ ὄργανον κατασκευή*)· βλ. Schmidt (1899), 192-202 και σχήμ. 43, 43a και 43b. Βλ. επίσης Drachmann (1963), 193 κεξ (με δύο σχήμ.: 71 και 72). Landels (1999), 167 κεξ (με δύο σχήμ.: 7.1 και 8. 15· 267-270 (*Appendix 2: “The Construction of the Water-organ (Hydraulis)”*), με 2 σχήμ.: *Appendix 2.1* και 2. 2).

πάνω σε πολεμικό άρμα υπό τους ήχους μουσικού που έπαιζε *ὑδραυλιν* (*hydraule cantante*)”¹¹⁵.

Ο τύπος *hydraule* είναι αφαιρετική του *hydraulis* (ή *hydraula*, γεν. -ae <ελλην. *ὑδραύλης*) “μουσικός που παίζει υδραυλικό όργανο, την *ὑδραυλιν*”. Η σπανιότατη λέξη *hydraulis* ή *hydraula* εμφανίζεται για πρώτη φορά στα λατινικά στον Πετρώνιο, ενώ απαντά ακόμη μία μόνο φορά στον Σουητώνιο¹¹⁶ και αναφέρεται στον Νέρωνα και στην επιθυμία του να εμφανιστεί δημόσια παίζοντας ‘υδραυλικό μουσικό όργανο’.

* * * * *

Επί Νέρωνα λοιπόν, μεγάλου εραστή της τέχνης, των θετικών επιστημών και της τεχνολογίας¹¹⁷, παρατηρείται ‘έκρηξη’ των κινητών οροφών, των αυτόματων μηχανισμών, των υδραυλικών μουσικών

115. Πρβλ. Tittel (1914), στ. 62 και 75. Fleury (1995), 63 και υποσημ. 63. Giannotti (2013) 288. Ορισμένοι σχολιαστές διακρίνουν εδώ υπαινιγμό του Πετρώνιου στο ενδιαφέρον του Νέρωνα για τα υδραυλικά μουσικά όργανα: Marmorale (1961), 28-29. Perrochat (³1962), 56. Smith (1975), 78-79. Schmeling – Setaioli (2011), 134 (σχόλ. στο εδάφ. 36, 6). Βλ. και Tittel (1914), στ. 64.

116. *Ner.* 54, 1: Sub exitu quidem vitae palam voverat, si sibi incolumis status permansisset, proditurum se partae victoriae ludis etiam hydraulam ... (κείμεν. Ailoud, ³1961, 199): “Περί το τέλος της ζωής του υποσχέθηκε δημόσια ότι, αν η κατάστασή του παρέμενε αβλαβής, θα εμφανιζόταν στους αγώνες για τη νίκη του ακόμη και ως μουσικός που παίζει *ὑδραυλιν* ...”. Βλ. και υποσημ. 111.

Η αφαιρετική *hydraulis*, που απαντά στον Βιτρούβιο (X, 8, 1), ανήκει στο προσηγορικό *hydraulis* και σημαίνει “υδραυλικό μουσικό όργανο”. Προσθέτουμε ότι ο τελευταίος τύπος εμφανίζεται μία ακόμη φορά στον Κικέρωνα (*Tusc. disput.* III, 43) και μία στον Πλίνιο (IX, 24), ενώ το επίθετο *hydraulicus* χρησιμοποιείται τέσσερις φορές: δύο από τον Βιτρούβιο (I, 1, 9 και IX, 8, 4: *hydraulicas machinas*), μία από τον Πλίνιο (VII, 125: *hydraulicis organis*) και μία από τον Σουητώνιο (*Ner.* 41, 2: *organa <h>hydraulica*). τέλος ο Γραμματικός Maurus Servius Honoratus αναφέρει (*In Vergilii Bucol. libr.* 7, 21) τον τύπο *hydraulia* (*nam aquae motus musicen efficit, ut in hydraulia videmus*).

117. Θυμίζουμε ότι ο Τάκιτος (*Ann.* XV, 42, 4) τον χαρακτηρίζει ως *incredibilem cupitor*, ο Warmington (1977, 87) γράφει γι’ αυτόν ότι “Nero loved ingenious gadgets” και ο Veyne (1993, 906, υποσημ. 3), ότι “Néron avait plus que sa part des goûts de son époque pour les machineries” (βλ. και πιο μπροστά, υποσημ. 32).

οργάνων και ρολογιών· συναντούμε επίσης την επίδειξη πλοίων που διαλύονταν *ἐφ' ἑαυτῶν* και ανασυναρμολογούνταν ή την ανάληψη γιγαντιαίων κατασκευών και την εκτέλεση μυθικών σχεδίων, όπως ήταν η πλωτή διώρυγα μεταξύ Αόρνου Λίμνης και εκβολών του Τίβερη, και προπάντων η διώρυγα του Ισθμού. Πολλές από αυτές τις 'εφαρμογές' ήταν γνωστές πριν από την εποχή του Νέρωνα¹¹⁸, φαίνεται όμως ότι επί της βασιλείας του σημειώθηκε μεγάλη ανάπτυξή τους. Αυτό προϋποθέτει την παρουσία μιας μηχανικής μεγαλοφυΐας: ο Ήρων, που θεωρείται ο μεγαλύτερος μηχανικός, μαθηματικός και γεωμέτρης της εποχής του, μπορούσε να παίξει επιτυχέστερα απ' οποιοδήποτε άλλον αυτόν τον ρόλο, όπως συνάγεται από τα έργα και τη φήμη του¹¹⁹.

Θυμίζουμε επίσης ότι η ανάγκη ενασχόλησης με τεχνικά θέματα, για την ικανοποίηση αιτημάτων των ηγεμόνων και της κοινωνίας, βάραινε περισσότερο από την ίδια τη διάθεση των συγγραφέων για τον καθορισμό των περιοχών της μελέτης τους¹²⁰. Συνεπώς πολλές τεχνικές πραγματείες του Ήρωνα πρέπει να συντάχτηκαν αυτήν την επο-

118. Σημειώνουμε, για παράδειγμα, ότι σύμφωνα με τον Σουητώνιο ο Κλαύδιος έβαξε να μονομαχήσουν για ασήμαντο λόγο της στιγμής, "ακόμη και τους μαραγκούς, τους βοηθούς και άλλα άτομα αυτής της κατηγορίας, αν κάποιο αυτόματο μηχανήμα ή κάποια κατασκευή ή κάτι άλλο παρόμοιο λειτουργούσε ελαττωματικά" (si *automatum* vel *pegma* vel *quid tale aliud parum cecisset*: Σουητών., *Claud.* 34, 6· μετάφρ. Πετρόχειλου, 1999, 50).

119. Το γεγονός ότι ο Πάππος ο Αλεξανδρινός, στις αρχές του Δ' αι. μ. Χ., αναφέρεται δύο τουλάχιστον φορές σε *περι τὸν Ἡρώνα μηχανικούς* (για τα εδάφια βλ. Reinhard, 1930, 1) επιτρέπει την υπόθεση ότι ο Ήρων διηθύνε 'σχολή' μηχανικών στην Αλεξάνδρεια με πολλούς και γνωστούς μαθητές. Παράλληλα οι ίδιες αναφορές ενισχύουν την πιθανότητα για συμμετοχή του Ήρωνα στην ομάδα των αιγύπτιων μηχανικών που συνέπρατταν στην απόπειρα διάνοιξης διώρυγας στον Ισθμό της Κορίνθου. Προσθέτουμε ότι ο P. Petit (1974, 102, υποσημ. 73) υποστηρίζει ότι οι Ρωμαίοι μηχανικοί που εργάστηκαν στην κατασκευή της Χρυσής Οικίας, ιδιαίτερα του θόλου της *cenatio rotunda* του Νέρωνα, χρωστούσαν την επιτυχία τους στη γνώση που κληρονόμησαν από τους αλεξανδρινούς εφευρέτες. Σύμφωνα με τα παραπάνω δεν αποκλείεται να ήταν μαθητές της σχολής του Ήρωνα και να εκτελούσαν δικές του επινοήσεις.

120. Hill (1988), 14. Βλ. επίσης Brumbaugh (1966), 94 κεξ. Fleury (1995), 61-62.

χή, κατά την οποία εκτιμούσαν πολύ το χρήσιμο και συνάμα εντυπωσιακό περιεχόμενό τους¹²¹.

Παραπέμπουμε σε όσα υποστηρίζει ο ίδιος ο Ήρων στην αρχή της *Διόπτρας* του (1, 1), ότι δηλαδή η *διοπτρική πραγματεία παρέχεται πολλάς και αναγκαίας χρείας*. Και συνεχίζοντας προσθέτει ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα της χρήσης της *διόπτρας* του: στις *ἐξ ἀποστάσεως* μετρήσεις, σε ποικίλες οικοδομικές και τεχνικές κατασκευές στρατιωτικού και πολιτικού/ιδιωτικού χαρακτήρα (κατασκευή υδραγωγείων, ανέγερση τειχών και κατασκευή λιμένων), στην αστρονομία, τη γεωγραφία και την πολιορκητική¹²².

Η προγενέστερη έρευνα τοποθέτησε τη σύνταξη της *Διόπτρας* μεταξύ 62 και 114. Μπορούμε τώρα να περιορίσουμε τα χρονικά όρια και να θεωρήσουμε το ταξίδι του Νέρωνα στην Αχαΐα (και ίσως τη διάνοιξη της διώρυγας στην Καμπανία) ως πολύ πιθανό *terminus ante quem* γι' αυτό το έργο. Μπορούμε επίσης να τοποθετήσουμε στην ίδια εποχή (πριν από το 67) τη σύνταξη της *Αυτοματοποιητικής*. Παράλληλα η νερόνεια χρονολόγηση του Πετρώνιου φαίνεται να βρίσκει νέα και ενδιαφέροντα στηρίγματα.

121. Βλ. λ. χ. Heath (1921), 307 (“The practical utility of Heron’s manuals being so great, it was natural that they should have great vogue”). Keyser (1988), 219 (“Heron was the greatest practical mathematician of his age”).

122. Ὅτι δὲ πολλάς παρέχεται τῷ βίῳ χρείας ἢ πραγματεία, δι’ ὀλίγων ἐστὶν ἐμφανίσαι. Πρὸς τε γὰρ ὑδάτων ἀγωγὰς καὶ τειχῶν κατασκευὰς καὶ λιμένων καὶ παντὸς οἰκοδομήματος εὐχρηστος τυγχάνει, πολλὰ δὲ ὤνησεν καὶ τὴν περὶ τὰ οὐράνια θεωρίαν, ἀναμετροῦσα τὰ [τε] μεταξύ τῶν ἀστέρων διαστήματα, καὶ τὰ περὶ μεγεθῶν καὶ ἀποστημάτων καὶ ἐκλείψεων ἡλίου καὶ σελήνης· πρὸς τε τὴν τῶν γεωγραφουμένων πραγματείαν, νήσους τε καὶ πελάγη καὶ καθόλου πᾶν διάστημα ἐξ ἀποστήματος <...>. Πολλάκις γὰρ ἐμποδῶν ἴσταται τι εἶργον ἡμᾶς τῆς προθέσεως, ἥτοι διὰ πολεμίων προκατάληψιν ἢ διὰ τὸ ἀπρόσιτον καὶ ἄβατον εἶναι τὸν τόπον παρεπομένου τινὸς ἰδιώματος φυσικοῦ ἢ ρεύματος ὄξεα ὑποσύροντος. Πολλοὶ γοῦν πολιορκεῖν ἐπιχειροῦντες κλίμακας ἢ μηχανήματα κατασκευασάμενοι ἐλάσσονα ὦν χρή καὶ προσα<γα> γόμενοι τοῖς τείχεσιν ὑποχειρίους ἑαυτοῦς παρέσχον τοῖς ἀντιπάλοις παραλογισθέντες τῇ ἀναμετρήσει τῶν τειχῶν διὰ τὸ ἀπείρους εἶναι τῆς διοπτρικῆς πραγματείας. Αἰεὶ γὰρ ἐκτὸς ὄντας βέλους ἀναμετρεῖν δεῖ τὰ προειρημένα διαστήματα (Ήρων, *Διόπτρα* 2, κείμ. Schöne, 1903). Βλ. και Decorps-Foulquier (2000), 37-38.

ADDENDUM

Είναι χρήσιμο, πιστεύουμε, να προσθέσουμε λίγα λόγια για ένα θέμα που προβληματίσε την έρευνα και χρησιμοποιήθηκε κάποτε ως επιχείρημα για μια οψιμότερη χρονολόγηση του Ήρωνα:

Πρόκειται για το γεγονός ότι καμία σωζόμενη πηγή (από τα μέσα του Α΄ αι. μ. Χ. ως το πρώτο μισό του Δ΄ μεταχριστιανικού αι.) δεν μνημονεύει τον Ήρωνα. Πρόκειται όμως για ένα *argumentum ex silentio*, που έχει σχετική αξία και δεν εμποδίζει τη νεράνεια χρονολόγηση του αλεξανδρινού μηχανικού, πολύ περισσότερο που η σιωπή αυτή των πηγών μπορεί να εξηγηθεί, κατά τη γνώμη μας, εύκολα. Πράγματι, πέρα από τον παράγοντα της τύχης, θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει έναν σημαντικό λόγο γι' αυτή τη σιωπή στην εμπλοκή της αυτοκρατορικής εξουσίας. Θυμίζουμε λ. χ. ένα εδάφιο του Κάσσιου Δίωνα (ΝΖ΄, 21, 5-7) που αναφέρεται στην τραγική τύχη ενός δαιμόνιου μηχανικού και εφευρέτη στα χρόνια του Τιβέριου¹²³:

Κατὰ δὲ τὸν χρόνον τοῦτον καὶ στοὰ μεγίστη ἐν τῇ Ρώμῃ, ἐπειδὴ ἑτεροκλινῆς ἐγένετο, θαυμαστὸν δὴ τινα τρόπον ὠρθώθη. Ἀρχιτέκτων γάρ τις, οὗ τὸ ὄνομα οὐδεὶς οἶδε (τῇ γὰρ θαυματοποιία αὐτοῦ φθονήσας ὁ Τιβέριος οὐκ ἐπέτρεπεν αὐτὸ ἐς τὰ ὑπομνήματα ἐσγραφῆναι), οὗτος οὖν ὅστις ποτὲ ὀνομάζετο, τοὺς τε θεμελίους αὐτῆς πέριξ κρατύνας ὥστε μὴ

123. Κείμεν. Cary – Foster (1924), 172-174. Η ιστορία του άθραυστου γυαλιού και το ατυχές τέλος του ανώνυμου εφευρέτη του μνημονεύεται και από άλλες αρχαίες ή μεσαιωνικές πηγές και συγκεκριμένα από τον Πετρώνιο (*Sat.* 51), τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο (*Nat. hist.* XXXVI, 195), τον Ισίδωρο της Σεβίλης (*Etymol. s. Origin.* XVI, 16, 6: Ζ΄ αι.), τον Αγγλο σχολαστικό φιλόσοφο Johannes Sareberiensis (John Salisbury, *Policrat.* 4, 5: IB΄ αι.) και τον μοναχό Heraclius (*De color. et art. Roman.* III, 6: IB΄-ΙΓ΄ αι.). Περισσότερα στην ανακοίνωσή μας “Επιστήμη, τεχνολογία και πολιτική ...” (1998), 379-385.

Για την περιφρόνηση και την ταπεινωτική διάθεση του Αδριανού απέναντι στους ρητοροδιδασκάλους (με γνωστότερο παράδειγμα τον διάσημο σοφιστή Favorinus Arelatensis) και άλλους διδασκάλους της εποχής του, τους οποίους θεωρούσε κατώτερους του βλ. *Hist. Aug., Vit. Hadr.* XV, 10 και Raïos (1995), 46 και υποσημ. 71.

συγκινηθῆναι, καὶ τὸ λοιπὸν πᾶν πόκοις τε καὶ ἱματίοις παχέσι περιλαβὼν, σχοίνοις τε πανταχόθεν αὐτὴν διέδησε, καὶ ἐς τὴν ἀρχαίαν ἔδραν ἀνθρώποις τε πολλοῖς καὶ μηχανήμασιν ὀνευσάμενος ἐπανήγαγε. Τότε μὲν οὖν ὁ Τιβέριος καὶ ἐθαύμασεν αὐτὸν καὶ ἐξήλοτύπησε, καὶ διὰ μὲν ἐκεῖνο χρήμασιν ἐτίμησε, διὰ δὲ τοῦτο ἐκ τῆς πόλεως ἐξήλασε· μετὰ δὲ ταῦτα προσελθόντος οἱ αὐτοῦ καὶ ἱκετεῖαν ποιουμένου, κὰν τούτῳ ποτήριόν τι ὑαλοῦν καταβαλόντος τε ἐξεπίτηδες καὶ θλασθέν πως ἢ συντριβὲν ταῖς τε χερσὶ διατρίψαντος καὶ ἄθραυστον παραχρῆμα ἀποφύγαντος, ὥς καὶ συγγνώμης διὰ τοῦτο τευζομένου, καὶ ἀπέκτεινεν αὐτόν¹²⁴.

Χωρὶς να αποκλείεται λοιπὸν το ενδεχόμενο του αυτοκρατορικοῦ φθόνου¹²⁵ ο οποίος θα μπορούσε να ἔχει εμποδίσει την εγγραφή του ονόματος του Ἡρώνα ἐς τὰ ὑπομνήματα – γεγονός που θα ἐξηγοῦσε την ἐξαφάνισή του ἀπὸ τα κείμενα των ιστορικῶν –, στη σιωπῆ ἢ οποία κάλυψε τη δράση του Ἡρώνα στα χρόνια του Νέρωνα εἶναι πολὺ πιθανό

124. “Αὐτὴν την εποχὴ (= του Τιβέριου) στη Ρώμη μια πάρα πολὺ μεγάλη στοὰ ἐγερνε προς τη μία πλευρὰ και ανορθώθηκε με αξιοθαύμαστο τρόπο. Κάποιοι λοιπὸν αρχιτέκτονας, τὸ ὄνομα του οὐοίου δεν γνωρίζει κανεῖς – γιατί ο Τιβέριος φθόνησε τη θαυμαστή ἐπιδεξιότητά του και δεν ἐπέτρεψε να εγγραφεί τὸ ὄνομά του στα ἀρχεῖα (ὑπομνήματα) –, αὐτὸς λοιπὸν, ὅπως και αν λεγόταν, ἀφού στερέωσε καλὰ περιμετρικὰ τα θεμέλια, ὥστε να μη διολισθαίνουν και περιτύλιξε τὸ ὑπόλοιπο οἰκοδόμημα με δέρματα και χοντρά υφάσματα και ἐδέσε με σκοινιά ἀπὸ ὅλες τις πλευρές τη στοὰ, την τράβηξε με τη βοήθεια πολλῶν ἀνθρώπων και μηχανῶν και την ἐπανεφερε στην ἀρχικὴ της θέση. Τότε ο Τιβέριος τον θαύμασε και συνάμα τον φθόνεψε: για τον πρῶτο λόγο τον τίμησε μ’ ἕνα χρηματικὸ ποσό, ἀλλὰ για τον δεύτερο τον ἐξόρισε ἀπὸ την πόλη. Ἀργότερα, ὅταν ο ἀρχιτέκτονας παρουσιάστηκε στον αυτοκράτορα ζητώντας ἔλεος, ἀφησε ἐπίτηδες να πέσει κάτω ἕνα γυάλινο ποτήρι (ἢ κύπελλο), που παραμορφώθηκε κάπως ἢ ἐγινε κομμάτια· <τὸ σήκωσε>, τὸ ‘ζύμωσε’ (ἢ ἔτριψε) με τα χέρια του και τὸ παρουσίασε ἀμέσως ἄθραυστο, με σκοπὸ να πετύχει τη συγγνώμη <του Τιβέριου> γι’ αὐτὸ τὸ κατόρθωμα· ο <αυτοκράτορας ὁμως> τον θανάτωσε”.

125. Ὅπως συνέβη με την περίπτωση του Λουκανοῦ, που προκάλεσε τον φθόνου του Νέρωνα ἐξαιτίας του ἀνώτερου ποιητικοῦ ταλέντου του, με ἀποτέλεσμα να πέσει στη δυσμένεια του τελευταίου που ἐπιδίωκε να πνίξει την ποιητικὴ του δόξα και τον ἐμπόδιζε να διαβάσει τα ποιήματά του δημόσια. Βλ. Τάκιτ., *Ann.* XV, 49, 6 (Lucanum propriae causae accendebant, quod famam carminum eius premebat Nero prohibueratque ostentare, vanus adsimulatione). Le Gall – Le Glay (1992), 218. Zehnacker – Fredouille (1993), 259. Albrecht (1997), II, 913.

να συνέβαλε η καταδίκη της μνήμης του τελευταίου (*damnatio memoriae*)¹²⁶. Θυμίζουμε ότι η Σύγκλητος τον ανακήρυξε 'δημόσιο εχθρό' (*hostis publicus*) την 8^η Ιουνίου του 68 και την επομένη του θανάτου του ακολούθησε καταστροφή των αγαλμάτων του και διαγραφή του ονόματός του από τις επιγραφές των δημόσιων μνημείων, κάτι που συνεχίστηκε τουλάχιστον σε όλη τη διάρκεια της σύντομης βασιλείας του Γάλβα. Ο Πλούταρχος (*Γάλβ.* 8, 5) αναφέρει ακόμη ότι μετά τον θάνατο του Νέρωνα ο Νυμφίδιος Σαβίνος, που είχε γίνει τότε η κυρίαρχη πηγή εξουσίας, άφηνε το οργισμένο πλήθος να ξεσπά πάνω στους φίλους του Νέρωνα που έπεφταν στα χέρια τους, ακόμη και σε περιπτώσεις που αυτοί δεν είχαν διαπράξει κανένα αδίκημα:

Τῷ δὲ δῆμῳ χαριζόμενος οὐκ ἐκῶλκε τὸν παραπίπτοντα τῶν Νέρωνος ἀποτυμπανίζειν. Σπῆκλον μὲν οὖν τὸν μονομάχον ἀνδριάσι Νέρωνος ἐλκομένοις ὑποβαλόντες ἐν ἀγορᾷ διέφθειραν, Ἀπόνιον δὲ τινὰ τῶν κατηγορικῶν ἀνατρέψαντες ἀμάξας λιθοφόρους ἐπήγαγον, ἄλλους δὲ διέσπασαν πολλούς, ἐνίους μὴδὲν ἀδικοῦντας, ὥστε καὶ Μαύρικον, ἄνδρα τῶν ἀρίστων καὶ ὄντα καὶ δοκοῦντα, πρὸς τὴν σύγκλητον εἶπεῖν

126. Σουητών., *Ner.* 49, 2: inter moras perlatos a cursore Phaonti codicillos praeripuit legitque se hostem a senatu iudicatum et quaeri, ut puniatur more maiorum. Τάκιτ., *Hist.* I, 16, 2: neque erat adhuc damnati principis exemplum. Πλούτ., *Γάλβ.* 7, 2. Κάσσ. Δίων (επιτ.) ΞΓ', 27, 2-3: ἡ βουλή ... τὸν μὲν <Νέρωνα> πολέμιον ἀπέφηνε, τὸν δὲ Γάλβαν ἀνθείλετο αὐτοκράτορα. Ευτρώπ., *Breviar.* VII, 15, 1: Per haec Romano orbi execrabilis ab omnibus simul destitutus est et a senatu hostis iudicatus. Ορόσ., *Hist. adv. pagan.* VII, 7, 13: Nero ... hostis a senatu pronuntiatius.

Θυμίζουμε ότι η *damnatio memoriae* ενός αυτοκράτορα από τη Σύγκλητο είχε ως συνέπεια την αφαίρεση όλων των τιμών, τη διαγραφή του ονόματός του από τις επιγραφές των βωμών, των βάθρων και των αγαλμάτων του, των κτηρίων και των *miliaria*, την ανακήρυξη της ημέρας των γενεθλίων του ως αποφράδας, την καταστροφή ή την αλλοίωση των χαρακτηριστικών του προσώπου των αγαλμάτων (ώστε να μοιάζουν με τα χαρακτηριστικά κάποιου άλλου προσώπου) αν όχι την ολοκληρωτική καταστροφή τους, το ξύσιμο των χειρογράφων κ. ά. Βλ. Cizek (1982), 399-400. Pailler – Sablayrolles (1994), 12 κεξ· 23 κεξ. Eck (2002), 285-295. Bats (2003), 281-298. Benoist (2003), 231-240. Delmaire (2003), 299-310. Hostein (2004), 219-236. Huet (2004), 237-253. Hoët-Van Cawenberghe (2007), 225 κεξ. Προσθέτουμε ότι η *damnatio memoriae* συνόδευε ακόμη και στενά ή πιο μακρινά μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Hoët-Van Cawenberghe (2003), 263-280.

*ὄτι φοβεῖται μὴ ταχὺ Νέρωνα ζητήσωσιν*¹²⁷.

Αν, όπως όλα δείχνουν, πίσω από τη μοναδική αγάπη του Νέρωνα για την τεχνολογία κρύβεται η μηχανική ιδιοφυΐα του Ἡρώνα¹²⁸, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η *damnatio memoriae* του τελευταίου εκπροσώπου της ιουλιανο-κλαυδιανής δυναστείας πρέπει να συμπαρέσυρε στη λησμονιά και όσους είχαν καθ' οιονδήποτε τρόπο συνδεθεί με τον μισητό πλέον ηγεμόνα¹²⁹, όπως συνέβη, κατά τα φαινόμενα, με έναν άλλο αλεξανδρινό μαθηματικό του τέλους του Α' αι. μ. Χ., τον Μενέλαο, που είχε την ατυχία να συνδεθεί με τον τυραννικό Δομιτιανό και πλήρωσε, όπως όλα δείχνουν, το δικό του μερίδιο στη *damnatio memoriae* του τελευταίου¹³⁰. Βέβαια η *damnatio memoriae* του Νέρωνα δεν πήρε

127. Κεϊμ. Perrin (1926), 222. Δηλ. “Θέλοντας (ο Νυμφίδιος) να ικανοποιήσει το πλήθος, δεν το εμπόδιζε να ξυλοφορτώνει μέχρι θανάτου όποιον φίλο του Νέρωνα έπεφτε στα χέρια του. Έτσι, αφού έριξαν τον μονομάχο Σπίκλο κάτω απ' τα αγάλματα του Νέρωνα που έσερναν στην αγορά, τον σκότωσαν συνθλίβοντάς τον. Όσο για τον καταδότη Απόνιο, τον ξάπλωσαν στο έδαφος και οδήγησαν πάνω του άμαξες φορτωμένες με πέτρες. Πολλούς άλλους πάλι κομμάτιασαν, ανάμεσά τους και κάποιους που δεν είχαν διαπράξει κανένα αδίκημα, με αποτέλεσμα ο Μαύρικος, που τον θεωρούσαν και ήταν πράγματι από τους πιο εκλεκτούς άνδρες, να πει στη Σύγκλητο ότι φοβάται μήπως σύντομα ‘νοσταλήσουν’ τον Νέρωνα”.

128. Η στενή συνεργασία του Νέρωνα με τον Ἡρώνα δεν έρχεται σε αντίφαση με τον πιθανό φθόνο του αυτοκράτορα για την εφευρετική ιδιοφυΐα του τελευταίου. Ο Νέρων, επιδεικνύοντας τις θαυμαστές κατασκευές του Ἡρώνα, ήθελε να θαυμάζουν τον ίδιο και όχι τον δημιουργό τους. Το κείμενο μάλιστα του Κάσσιου Δίωνα που παραθέσαμε στην υποσημ. 112 παραδίδει ότι ο Νέρων, μετά την επιστροφή του από την *peregrinatio Achaica*, συγκάλεσε βιαστικά τους προύχοντες της Νεάπολης, σαν να είχε να τους ανακοινώσει κάτι σημαντικό και “έξεύρηκα” έφη “πῶς ἡ ὕδραυλις” (αὐτὸ γὰρ τὸ ῥήθην γραφήσεται) “καὶ μεῖζον καὶ ἐμμελέστερον φθέγγεται”. Πίσω από τα τελευταία λόγια του αυτοκράτορα διακρίνεται καθαρά η διάθεσή του να παρουσιαστεί ο ίδιος ως εφευρέτης της ὕδραυλεως (έξεύρηκα” έφη “πῶς ὕδραυλις ...).

129. Σημειώνουμε ακόμη τη ‘γραφική’ ομοιότητα των ονομάτων στα λατινικά: Nero και Hero (NERO–HERO), λεπτομέρεια που μπορεί να προκάλεσε σύγχυση και να έπαιξε επίσης κάποιο ρόλο στο πέπλο σιωπής που καλύπτει το όνομα του Αλεξανδρινού μαθηματικού και μηχανικού για μεγάλο διάστημα.

130. Για τη σχέση Μενέλαου – Δομιτιανού και τον ρόλο που φαίνεται να έπαιξε η *damnatio memoriae* του τελευταίου αυτοκράτορα της δυναστείας των Φλα-

το μέγεθος, την έκταση και τη βαρύτητα της καταδίκης της μνήμης του Δομιτιανού¹³¹, ωστόσο είναι κι αυτή γεγονός που επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικά ευρήματα¹³². Έτσι το ενδεχόμενο να έπαιξε ρόλο στη μακροχρόνια σιωπή των πηγών σχετικά με το όνομα του αλεξανδρινού μηχανικού παραμένει αρκετά ισχυρό. Προσθέτουμε ότι στην περίπτωση του Μενέλαου φαίνεται πως στην ολοκληρωτική απώλεια του έργου του από τη δυτική παράδοση έπαιξε ρόλο η αφιέρωση μιας πραγματείας του στον Δομιτιανό, η οποία είχε για θέμα της την ανάλυση των μεταλλικών κράματων και την οποία διασώζει η αραβική παράδοση¹³³. Βέβαια δεν έχουμε ανάλογη μαρτυρία για τον Ήρωνα. Ξέρουμε όμως ότι ο τελευταίος είχε συνθέσει μια πραγματεία για τα υδραυλικά ρολόγια (*Περὶ ὑδρίων ὠροσκοπειῶν*), που χάθηκε (σώζονται μόνον λίγα ισχνά αποσπάσματα). Με δεδομένο ότι ο Τριμαλχίων του Πετρώνιου μοιάζει να είναι συχνά καρικατούρα του Νέρωνα, η παρουσία στην πολυτελή βίλα του ενός *horologium bucinatore subornatum*, ενός υδραυλικού δηλ. ρολογιού που ανήγγελλε τις ώρες με τη βοήθεια αυτόματου σαλπιγτή προκαλεί εύκολους συνειρμούς που θα μπορούσαν να συνδέσουν τη χαμένη αυτή πραγματεία του Ήρωνα με τον Νέρωνα. Κι αν στην περίπτωση του Μενέλαου έχουμε ολοκληρωτική απώλεια του έργου του στη Δύση, το υπόλοιπο έργο του Ήρωνα διασώθηκε, γιατί είχε, όπως σημειώσαμε ήδη, πρακτικότερο χαρακτήρα. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί η διαπίστωση ότι μπορεί η αφιερωμένη στον Δομιτιανό πραγματεία του Μενέλαου να χάθηκε, διασώθηκαν όμως κάποιες “συνταγές” της, που κυκλοφορούσαν πάντως ανεξάρτητα και ανώνυμες, γιατί ήταν χρήσιμες στους χρυσοχόους της ύστερης αρχαιότητας και του Μεσαίωνα¹³⁴.

βίων στη τύχη του έργου του Μενέλαου, βλ. τις μελέτες μας Raïos (1989), 89-111 (“Sur la date et l’activité de Ménélaos d’Alexandrie et ses relations avec Domitien”) και Ράιος (1998), 388-401.

131. Pailler – Sablayrolles (1994), 11-55. Ράιος (1998), 399.

132. Βλ. μεταξύ άλλων Hoët-Van Cawenberghe (2007), 225-249, όπου τονίζεται ότι η *damnatio memoriae* του Νέρωνα δεν επιβλήθηκε μόνο στη Ρώμη, αλλά και στον ελλαδικό χώρο και περισσότερο σε πόλεις τις οποίες είχε επισκεφθεί ο Νέρων κατά την περίφημη *peregrinatio Achaica* (66-67) και οι οποίες του είχαν επιδαψιλεύσει μάλιστα δάφνες και τιμές.

133. Raïos (1989) 98 κεξ. 173 κεξ. Ράιος (1991) 78 κεξ. 88 κεξ. Idem (1998), 396.

134. Ράιος (1998), 400-401. Raïos (2000) 1 310 κεξ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adler, A. (1931), *Suidae Lexicon*, II (Α-Θ), Lipsiae (ανατ. Stuttgartiae 1967).
- Ailloud, H. (1961), *Suétone, Vies des douze Césars*, II, Paris.
- Albrecht, M. von (1997), *A History of Roman Literature from Livius Andronicus to Boethius*, II, μεταφρασμένη έκδοση από τα γερμ. (*Geschichte der römische Literatur*, II, München 1994) και αναθεωρημένη από τον G. Schmeling και τον συγγραφέα, Leiden–New York – Köln (τόρα και σε ελλην. μετάφραση από τον Δ. Ζ. Νικήτα, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας από τον Ανδρόνικο ως τον Βοήθιο και η σημασία της για τα νεότερα χρόνια*, Β', Ηράκλειο 2002).
- Argoud, G. (1994), (εκδ.), *Science et vie intellectuelle à Alexandrie (Ier–IIIe siècle après J.-C.)*, Saint-Étienne (<https://books.google.com/books?isbn=2862720585>).
- (1994), “Héron d’Alexandrie, mathématicien et inventeur” στον τόμο που επιμελήθηκε ο ίδιος *Sciences et vie intellectuelle à Alexandrie*, σελ. 53-66.
- (1998), “Héron d’Alexandrie et les Pneumatiques”, στον τόμο G. Argout – J-Y. Guillaumin (1998), σελ. 127-142.
- Argout, G. – Guillaumin, J-Y. (1998), (εκδ.), *Sciences exactes et sciences appliquées à Alexandrie (IIIe siècle av. J.-C.–Ier siècle après J.-C.)*, *Actes du Colloque International de Saint-Étienne (6-8 juin 1996)*, Saint-Étienne (<https://books.google.com/books?isbn=2862721204>).
- (2000), (εκδ.), *Autour de la Dioptre d’Héron d’Alexandrie. Actes du Colloque International de Saint-Étienne (17, 18, 19 juin 1999)*, Saint-Étienne.
- Arnim, J. von (1893-1896), *Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant omnia*, I-II, Berlin (ανατ. 1962).
- Asper, M. (2001), “Dionysios (Heron, Def. 14, 3) und die Datierung Herons von Alexandria”, *Hermes* 129, σελ. 135-137.
- Aubretton, R. (1972), *Anthologie Grecque, I. Anthologie Palatine*, X (livre XI), Paris.
- Bagnani, G. (1954), “The House of Trimalchio”, *AJPh* 75, σελ. 16-39.

- Baldwin, B. (1978), "Trimalchio's Domestic Staff", *AClass* 21, σελ. 87-97.
- Bats, M. (2003), "Mort violente et *damnatio memoriae* sous les Sévères dans les sources littéraires", *CCG* 14, σελ. 281-298 (και http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ccgg_1016-9008_2003_num_14_1_1593).
- Benoist, S. (2003), "Martelage et *damnatio memoriae*: une introduction", *CCG* 14, σελ. 231-240 (και http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ccgg_1016-9008_2003_num_14_1_1590).
- (2004), "Titulatures impériales et *damnatio memoriae*: l'enseignement des inscriptions martelées", *CCG* 15, σελ. 175-189 (και http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ccgg_1016-9008_2004_num_15_1_864).
- Blaison, M. (1998), "Suétone et l'*ekphrasis* de la *Domus Aurea* (Suét., *Nér.* 31)", *Latomus* 57, σελ. 617-624.
- Boëthius, A. (1946), "Nero's Golden House", *Eranos* 44, σελ. 442-459.
- (1960), *The Golden House of Nero: Some Aspects of Roman Architecture*, Michingan.
- Brandley, K. R. (1978), *Suetonius' "Life of Nero". An Historical Commentary*, Bruxelles (Collection Latomus, τόμ. 157).
- Brumbaugh, R. S. (1966), *Ancient Greek Gadgets and Machines*, New York.
- Brunet, P. – Mieli, A. (1935), *Histoire des sciences antiques*, Paris.
- Callebat, L. – Desbordes, O. (2000), (εκδ.), *Science antique, Science médiévale (Autour d'Avranches 235)*, *Actes du Colloque International (Mont-Saint-Michel, 4-7 septembre 1998)*, Hildesheim – Zürich – New York.
- Cary, E. – Foster, H. B. (1924), *Dio's Roman History, VII (Books LVI-LX)*, London (ανατ. 1994).
- (1925), *Dio's Roman History, VIII (Books LXI-LXX)*, London (ανατ. 1995).
- Cizek, E. (1982), *Néron*, Paris.
- (2002), "La littérature de l'époque de Néron. Un des sommets de la culture à Rome", στον τόμ. Croisille – Perrin (εκδ., 2002), σελ. 435-442.
- Corcoran, S. (1995), "The Praetorian Prefect Modestus and Hero of Alexandria's *Stereometrica*", *Latomus* 54, σελ. 377-384.
- Croisille, J.-M. – Perrin, Y. (εκδ.) (2002), *Neronia VI: Rome à l'époque néronienne. Actes du VIe Colloque international de la SIEN (Rome,*

- 21-23 octobre 1999), Bruxelles (Collection Latomus, vol. 268).
- Dain, A. (³1975), *Les manuscrits*, Paris (ανατ. 1997).
- D'Arms, J. H. (1970), *Romans on the Bay of Naples. A Social and Cultural Study of the Villas and their Owners from 150 B. C. to A. D. 400*, London – Cambridge Mass.
- Decorps-Foulquier, M. (2000). “Remarques liminaires sur le texte de la *Dioptra* de Héron d'Alexandrie”, στον συλλογ. τόμο G. Argout – J-Y. Guillaumin (2000), σελ. 37-43.
- Delmaire, R. (2003), “La *damnatio memoriae* au Bas-Empire à travers les textes, la législation et les inscriptions”, *CCG* 14, σελ. 299-310 (και http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ccgg_1016-9008_2003_num_14_1_1594).
- Devillers, O. (1995), “Tacite, les sources et les impératifs de la narration: le récit de la mort d'Agrippine (*Annales* XIV, 1-13)”, *Latomus* 54, σελ. 324-345.
- Diels, H. (1914), *Antike Technik, Sechs Vorträge, mit 50 Abbildungen und 9 Tafeln*, Leipzig – Berlin.
- Dimundo, R. (1987), “Petronio 50, 1: una proposita ermeneutica”, *AFLB* 30, σελ. 207-216.
- Drachmann, A. G. (1950-51), “Heron and Ptolemaios”, *Centaurus* 1, σελ. 117-131.
- (1963), *The Mechanical Technology of Greek and Roman Antiquity. A Study of the Literary Sources*, Copenhagen – Madison – London.
- (2008), “Hero of Alexandria”. *Complete Dictionary of Scientific Biography. 2008. Encyclopedia.com.* (8 May. 2015) <<http://www.encyclopedia.com>>.
- Duff, J. D. (1970), *D. Iunii Iuvenalis satirae XIV. Fourteen Satires of Juvenal with a New Introduction* by M. Coffey, Cambridge.
- Duff, J. White – Duff, Arnold M. (²1935), *Minor Latin Poets*, I, Cambridge Mass. – London (ανατ. 1998).
- Ebert (1924), “Lacunar”, *RE* XII₁, στ. 369-375.
- Eck, W. (2002), “Die Vernichtung der *memoria* Neros: Inschriften der neronischer Zeit aus Rom”, στον τόμο Croisille – Perrin (2002), σελ. 285-295.
- Eichenseer, C. (1983), “De horologio inspiciendo horisque indicandis”, *VoxLat* 19, σελ. 268-301.
- Ernout, A. (1970), *Pétrone. Le Satiricon, Texte établi et traduit*, Paris.

- Ernout, A. – Sers, O. (2001), *Pétrone, Satiricon. Texte établi, amendé, traduit et commenté*, Paris.
- Essen, C. C. van (1954), “La Topographie de la *Domus Aurea* Neronis”, *Med. der Kon. Ned. Akad. van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, n. R. 17, σελ. 371-398.
- Eston, W. (2005), “Héron d’Alexandrie”: Magies.com: Magie > Actualités > Mémoires > Héron d’Alexandrie (William Eston).
- Fava, C. – Vigano, A. (1986), *I film di Federico Fellini* (1981), ελλην. μετάφρ. Α. Σιμωντά (επιμέλ. Α. Εμμανουήλ), *Φελίνι (Federico Fellini)*, Αθήνα.
- Fedeli, P. (2005), *Properzio, Elegie Libro II. Introduzione, testo e commento*, Wiltshire (Great Britain).
- Fisher, C. D. (1906), *Cornelii Taciti Annalium ab excessu Divi Augusti libri*, Oxford.
- Fleury, Ph. (1994), “Héron d’Alexandrie et Vitruve. À propos des techniques dites «pneumatiques»”, στον συλλογ. τόμο G. Argoud (1994), σελ. 67-82.
- (1995), “Traité de mécanique et textes sur les machines”, στον τόμο F. Paschoud (εκδ.), *Les littératures techniques dans l’Antiquité romaine. Statut, public et destination, tradition* (Fondation Hardt, *Entretiens sur l’Antiquité Classique*, t. XLII), Vandoeuvre – Genève, σελ. 45-75.
- Franzero, M. (1954), *The Life and Times of Nero*, Londres.
- Frede, M. (1989), “Chaeremon der Stoiker”, *ANRW* II, 36, 3, Berlin – New York, σελ. 2067-2103.
- Gandz, S. (1947), “Heron’s Date. A New Terminus ante quem (+ 150)”, *Isis* 32 (1940, δημοσιεύτηκε το 1947) σελ. 263-266.
- Garcia Gual, C. (1972), *Los origenes de la novela*, Madrid.
- Geffcken, J. (1902), *Die “Oracula Sibyllina”*, Leipzig (ανατ. 1967).
- Gérard, J. (1976), *Juvénal et la réalité contemporaine*, Paris.
- Gerster, B. (1884), “L’Isthme de Corinthe: tentatives de percement dans l’antiquité”, *BCH* 8, σελ. 225-232.
- Gianotti, J. F. (2013), *La Cena di Trimalchione. Dal Satyricon di Petronio*, Roma.
- Gilles, B. (1980), *Les mécaniciens grecs. La naissance de la technologie*, Paris.
- Goelzer, H. (1962), *Tacite, Annales, II: Livres XIII-XVI*, Paris.

- Goodyear, F. R. D. (1965), *Incerti auctoris Aetna, edited with an Introduction and Commentary*, Cambridge.
- Goold, G. P. (1999), *Propertius, Elegies, edited and translated*, Harvard.
- Grenade, P. (1948), “Un exploit de Néron”, *REA* 50, σελ. 272-287.
- Griffin, M. T. (2002), *Néron ou la fin d'une dynastie* (traduit de l'anglais [*Nero, The End of a Dynasty*, 1984] par A. D'Hautcourt), Paris.
- Grimal, P. (1942), “Sur quelques noms propres de la *Cena Trimalchionis*”, *RPh* 16, σελ. 161-168.
- (1971), “Le *De clementia* et la royauté solaire de Néron”, *REL* 49, σελ. 205-217.
- (1972) in A. Ernout – P. Grimal, *Pétrone, Le Satiricon, Préface et traduction*, Paris.
- Guillaume-Coirier, G. (1985), “L'ornement mis à mal: couronnes de jambes, couronnes de tête dans le *Festin de Trimalcion*”, in M. Renard – P. Laurens (εκδ.), *Hommages à Henry Bardon*, Bruxelles, σελ. 194-211.
- Haase, F., “Über die griechischen und lateinischen Kriegsschriftsteller”, *NJPhPä* 14 (1835) σελ. 88-118.
- Hammer-Jensen, I. (1910), “Die Druckwerke Herons von Alexandria”, *NJPhPä* 25, σελ. 413-427 και 480-503.
- (1913), “Ptolemaios und Heron”, *Hermes* 48, σελ. 224-235.
- (1928), “Die heronische Frage”, *Hermes* 63 (1928), σελ. 34-47.
- Heath, Th. L. (1921), *A History of Greek Mathematics*, II, Oxford (ιδιαιτέρα σελ. 298-354: “Heron of Alexandria”).
- Heiberg, J. L. (1912), *Heronis Alexandrini opera quae supersunt omnia, IV: Heronis Definitiones cum variis collectionibus. Heronis quae feruntur Geometrica*, Lipsiae (ανατ. Stuttgartiae 1976).
- (1914), *Heronis Alexandrini opera quae supersunt omnia, V: Heronis quae feruntur stereometrica et De mensuris*, Lipsiae (ανατ. Stuttgartiae 1976).
- Hill, D. R. (1988), Εισαγωγή στην ανατύπ. του B. Carra de Vaux, *Héron d'Alexandrie. Les Mécaniques ou l'élévateur des corps lourds* (d'après le texte arabe de Qusta Ibn Luca), accompagné des commentaires par A. G. Drachmann, Paris.
- Hoët-Van Cawenberghe, C. (2003), “Mémoire abolie des femmes: l'exemple de l'Achaïe romaine au premier siècle après J.-C.”, *CCG* 14, σελ. 263-280.

- (2007), “Condamnation de la mémoire de Néron en Grèce: réalité ou mythe?”, στον τόμο Y. Perrin (2007), σελ. 225-249.
- Hofmann, J. E. (1963), *Geschichte der Mathematik*, I, Berlin.
- Hoppe, E. (1902), *Ein Beitrag zur Zeitbestimmung Herons von Alexandrien*, Hamburg.
- (1927), “Heron von Alexandrien”, *Hermes* 62, σελ. 79-105.
- Horst, P. van der (1984), *Chaeremon. Egyptian Priest and Stoic Philosopher*, Leiden.
- Hostein, A. (2004), “Monnaie et *damnatio memoriae* (Ier-IVe siècle ap. J.-C.): problèmes méthodologiques”, *CCG* 15, σελ. 219-236 (http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ccgg_1016-9008_2004_num_15_1_866).
- Huet, V. (2004), “Images et *damnatio memoriae*”, *CCG* 15, σελ. 237-253 (και http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ccgg_1016-9008_2004_num_15_1_867).
- Hulsch, F. (1864), *Metrologicorum scriptorum reliquiae*, I, Leipzig.
- Hutchinson, G. (2006), *Propertius, Elegies, Book IV*, Cambridge.
- Itard, J. (1966), στον τόμο R. Taton, *Histoire générale des sciences*, I, Paris.
- Jacomy, B. (1990), *Une histoire des techniques*, Paris.
- Jax, K. – Thraede, K. (1962), “Erfinder I” *RAC* V, στ. 1185-1186 (“Heron”).
- Καλλιγερόπουλος, Δ. (1996), *Ηρώνα του Αλεξανδρινού Αυτοματοποιητική. Η τέχνη της κατασκευής των αυτομάτων*, Αθήνα.
- Kennell, N. M. (1988), “ΝΕΡΩΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝΙΚΗΣ”, *AJPh* 109, σελ. 239-251.
- Keyser, P. (1988), “Suetonius *Nero* 41, 2 and the Date of Heron Mechanicus of Alexandria”, *CPh* 83, σελ. 218-220.
- Κηπουρός, Χ. (1995), *Ηρώνας Αλεξανδρέως Ονόματα Γεωμετρικών όρων, Γεωμετρικά*, Αθήνα.
- Köstermann, E. (1968), *Cornelius Tacitus, Annalen, IV (Buch 14-16)*, Heidelberg.
- Κουτσακιώτης, Γ. (2001), “Η βιβλιοθήκη του Κ. Μηνᾶ Μηνωΐδη στις Σέρρες (1815-1819) και η τύχη της”, *Ο Ερασιστής* 23, σελ. 219-252 (και ηλεκτρονικά: doi:10.12681/er.163).
- Krafft, F. (1973), “Kunst und Natur. Die Heronische Frage und Technik in der klassischen Antike”, *A & A* 19, σελ. 1-19.

- Labriolle, P. de – Villeneuve, Fr. (⁴1950), *Juvénal, Satires*, Paris.
- Landels, J. G. (1978), *Engineering in the Ancient World*, Londres (ανατύπ. 1980).
- (1999), *Music in Ancient Greece and Rome*, London – New York.
- Lefebvre, L. (2010), “Néron a-t-il voulu déplacer le siège de l’empire? à propos d’Aurelius Victor, *Livre des Césars* 5, 14”, *REL* 88, 172-187.”
- Le Gall, J. – Le Glay, M. (²1992), *L’Empire romain, 1. Le Haut-Empire de la bataille d’Actium à la mort de Sévère Alexandre (31 av. - 235 ap. J.-C.)*, Paris.
- Levi, M. A. (1963), *L’Impero Romano dalla battaglia di Azio alla morte di Teodosio I*, στην *Enciclopedia Classica*, I, ii, 2, Turin.
- Lindsay, W. M. (²1929), *M. Val. Martialis Epigrammata*, Oxford (ανατ. 1965).
- Liu, B.-L. – Fiala, A. D. (1992), *Canon of Lunar Eclipses 1500 B. C. to A. D. 3000*, Richmond, CA.
- Lloyd, G. E. R. (1993), *La science grecque après Aristote* (μετάφρ. J. Brunschwig από την αγγλ. έκδοση *Greek Science after Aristotle*, New York 1973), στον τόμο του ίδιου *Une histoire de la science grecque, IIe partie*, Paris.
- Magnusson, E. (2000), “Did Trimalchio have a cuckoo-clock? A comment on Petron., *Sat.* 26, 9”, *Eranos* 98, 115-122.
- Mahoney, M. S. (1972), “Hero of Alexandria”, *DSB*, σελ. 310-315.
- Maiuri, A. (1945), *La Cena di Trimalchione di Petronio Arbitro. Saggio, testo e commento*, Napoli.
- Marmorale, E. V. (1961), *Cena Trimalchionis*, Florence (ανατ. 1965).
- Martin, H. (1854), *Recherches sur la vie et les ouvrages d’Héron d’Alexandrie*, στον τόμο *Mémoires présentés par divers savants à l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1ère sér., 4, Paris.
- Mayhoff, C. (1906), *C. Plini Secundi Naturalis Historiae libri XXXVII*, vol. I, Leipzig (ανατ. Stuttgart 1967).
- Meerwaldt, J. D. (1921), “De Trimalchionis, Ctesibii, Platonis automatis”, *Mnemosyne* n. s. 89, σελ. 406-426.
- Meier, R. (1905), *De Heronis aetate*, Leipzig.
- Μελισσάκης, Ζ. (2001), *Η διασπορά χειρογράφων του Αγίου Όρους σε βιβλιοθήκες του έξωτερικού. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου-Μηνᾶ Μηνωΐδη* (διδ. διατρ.), Αθήνα.
- Momigliano, A. (²1952), “Nero”, στον τόμο S. A. Cook et alii, *The Cam-*

- bridge Ancient History. X: The Augustan Empire (44 B. C. - A. D. 70)*, Cambridge (ανατ. 1963).
- Mooney, G. W. (1930), *C. Suetoni Tranquilli De vita Caesarum, libri VII-VIII, with Introduction, Translation and Commentary*, London (ανατ. 1979, New York).
- Morford, M. P. O. (1968), "The Distortion of the *Domus Aurea* Tradition", *Eranos* 66, σελ. 158-179.
- Morrow, G. R. (1970), *Proclus. A Commentary on the first Book of Euclid's Elements*, Princeton.
- Mratschek, S. (2013), "Nero the Imperial Misfit: Philhellenism in a Rich Man's World", στον τόμ. M. T. Dinter – E. Buckley (εκδ.), *A Companion to the Neronian Age*, London, σελ. 45-62 (και ηλεκτρ. <http://www.mratschek.de/Dokumente/c03%20second%20proofs3.pdf>).
- Neugebauer, O. (1938), *Über eine Methode zur Distanzbestimmung Alexandria-Rom bei Heron*, København (= *Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser* 26, 2, 1938), 16 σελίδες + 5 σχεδιαγράμματα εκτός κειμένου.
- (1957), *The exact Sciences in Antiquity*, Providence, Rhode Island (ανατύπ. 1970).
- (1975), *A History of Ancient Mathematical Astronomy*, II, Berlin - Heidelberg - New York.
- Nicolas, E. P. (1979), *De Néron à Vespasien*, I, Paris.
- Oltremare, P. (1929), *Sénèque, Questions naturelles*, I, Paris.
- Omont, H. (1916), "Minoïde Mynas et ses missions en Orient (1840-1855)", *MAI* 40, σελ. 327-421.
- Oppolzer, Th. R. von (1962), *Canon of Eclipses* (μετάφρ. από τη γερμαν. έκδ. του 1887: O. Gingerich, με εισαγωγή των D. H. Menzel και O. Gingerich), New York.
- Pailler, J.-M. – Sablayrolles, R. (1994), "Damnatio memoriae: une vraie perpétuité", *Pallas* 40, σελ. 11-55.
- Panayotakis, C. (1995), *Theatrical Elements in the Satirica of Petronius*, Leiden.
- Papadopoulos, E. (2007), "Heron of Alexandria (c. 10-85 AD)", στον τόμο M. Ceccarelli (εκδ.), *Distinguished Figures in Mechanism and Machine Science. Their Contributions and Legacies, Part 1, History of*

- Mechanism and Machine Science*, Vol. 1, σελ. 217-245 (και http://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4020-6366-4_9 = <http://www.tmth.edu.gr/en/act/5/55.html>).
- Pavan, M. (1984), “Nerone e la liberta ai Greci”, *PP* 39, σελ. 342-361.
- Perassi, C. (2002), “Edifici e monumenti nella monetazione di Nerone”, στον τόμο Croisille – Perrin (2002), σελ. 11-34.
- Perrin, B. (1926), *Plutarch's Lives, vol. XI: Aratus, Artaxerxes, Galba and Otho. General Index* (by J. W. Cohoon), Cambridge, Mass. – London (ανατ. 1962).
- Perrin, Y. (εκδ.) (2007), *Neronia VII: Rome, l'Italie et la Grèce. Hellénisme et philhellénisme au premier siècle ap. J.-C. Actes du VIIe Colloque international de la SIEN (Athènes, 21-23 octobre 2004)*, Bruxelles (Collection Latomus, vol. 305).
- Perrochat, P. (1962), *Pétrone, Le Festin de Trimalcion*, Paris.
- Petit, P. (1974), *Histoire générale de l'Empire romain, I, Le Haut-Empire (27 avant J.-C. - 161 après J.-C.)*, Paris (ανατ. 1978).
- Πετρόχειλος, Ν. (1999), *Σουητώνιος, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, τόμ. Β', Αθήνα.
- Picard, O. (2008), “À la recherche du pentadrachme d'Héron d'Alexandrie” στον τιμητικό τόμο D. Gerin – A. Geissen – M. Amandry (εκδ.), *Aegyptiaca serta in Soheir Bakhoun memoriam. Mélanges de numismatique, d'iconographie et d'histoire*, Milano (Collezioni Numismatiche 7), σελ. 39-44 (https://www.academia.edu/446695/A_la_recherche_du_pentadrachme_dHéron_dAlexandrie).
- Potter, D. (1994), *Prophets and Emperors. Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius*, Cambridge Mass. – Londres.
- Ragno, T. (2003), “Il bucinator di Trimalchione (*Sat.* 26, 9)”, *Aufidus* 49 σελ. 61-97.
- Raios, D. K. (1989), *Archimède, Ménélaos d'Alexandrie et le “Carmen de ponderibus et mensuris”*. *Contributions à l'histoire des sciences*, Ioannina.
- (2000)¹, “Autour de la paraphrase du *Carmen de ponderibus et mensuris*”, στον τόμο L. Callebat – O. Desbordes (2000), σελ. 297-318.
- (2000)², “La date de Héron d'Alexandrie: témoignages internes et cadre historico-culturel”, στον τόμο G. Argout – J.-Y. Guillaumin (εκδ.) (2000), σελ. 19-36 (και

IUvkAaW07QbmiYHgDA&ved=0CCUQ6AEwAA).

- Ράιος, Δ. Κ. (1991), "Menelaus Alexandrinus et Remmius Favinus revisitati", *Δωδώνη* (Φιλολογία) 20, σελ. 77-100.
- (1998), "Επιστήμη, τεχνολογία και πολιτική στα χρόνια της ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας", στον τιμητ. τόμο που επιμελ. ο Π. Νούτσος, *Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική. Συγκομιδή προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Ευτύχη Μπιτσάκη*, Αθήνα, σελ. 379-401.
- (2001) *Η Μέλισσα και ο Λυκάνθρωπος: μια αλληγορία της πολιτικής σύγκρουσης στα χρόνια του Νέρωνα*, Ιωάννινα.
- Reinhardt, L. (1930), *De Heronis Alexandrini dictione quaestiones selectae*, Münster.
- Reynolds, L. D. (1966), *L. Annaei Senecae ad Lucilium Epistulae morales*, II, Oxford.
- Rhem (1913), "Horologium", *RE VIII*₂, στ. 2416-2433.
- Robertson, D. S. (1971), *Apulée, Les Métamorphoses*, II, Paris.
- Rodriguez, Ph. (2007), "Chérémon, Néron et l'Égypte hellénistique", στον τόμο Y. Perrin (2007), σελ. 50-73.
- Rome, A. (1938), Βιβλιοκρισία της μελέτης του O. Neugebauer (1938), *AC* 7, σελ. 460-462.
- Ronan, C. A. (1983), *The Cambridge Illustrated History of the World's Science*, Cambridge 1984 (= 1983).
- Rose, K. F. C. – Sullivan, J. P. (1971), *The Date and Author of the Satyricon*, Leiden.
- Roux, G. (1962), *Néron*, Paris.
- Royo, M. (2007), "*Bis uidimus urbem totam ...* (Pline, *NH* 36, 111). Les résidences de Caligula et de Néron, entre *topos* rhétorique et réalité topographique", στον τόμο Y. Perrin (2007), σελ. 378-405.
- Rudd, N. – Courtney, E. (1977), *Juvenal, Satires I, III, X*, Bristol.
- Sakalis, D. (1972), *Die Datierung Herons von Alexandrien*, διδ. διατρ., Köln.
- Sarton, G. (1927), *Introduction to the History of Science, I. From Homer to Omar Khayyam*, Baltimore.
- Saß, C. (1913), *De Heronis Alexandrini quae fuerunt Definitionibus geometricis*, Stralsundiae (σημερ. Stralsund, Β. Γερμανία).
- Schellenberg, H. M. (2008), "Anmerkungen zu Heron von Alexandria und zu seinem Werk über den Geschützbau", In: H. M. Schellenberg u.a. (Hrsg.): *A Roman Miscellany. Essays in Honour of Anthony R. Birley*

- on his Seventieth Birthday*. Gdansk 2008, σελ. 92-130 (mit umfangreicher Bibliographie und Angaben zum Forschungsstand) (και http://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/fileadmin/Redaktion/Institute/Historisches_Seminar/kovo/birley/16SchellenbergNEZ.pdf).
- Schmeling, G. – Setaioli, A. (2011), *A Commentary on the 'Satyrica' of Petronius*, Oxford – New York.
- Schmidt, W. (1899), *Heronis Alexandrini Opera quae supersunt omnia, I: Pneumatica et Automata. Herons von Alexandria Druckwerke und Automatentheater*, Lipsiae (ανατ. Stuttgartiae 1976).
- Schöne, H. (1898), “Über den Mynascodex der griechischen Kriegsschriftstellers in der Pariser Nationalbibliothek”, *RhM* 58, 432-447.
- (1903), *Heronis Alexandrini Opera quae supersunt omnia, III: Rationes Dimetiendi et Commentatio Dioptrica*, Lipsiae (ανατ. Stuttgartiae 1976).
- Schur, W. (1922), *Die Orientpolitik des Kaisers Nero*, Aalen 1963 (1η δημοσίευση *Klio*, Beiheft 15, *neue Folge*, Heft 2, 1922).
- Scullard, H. H. (1959), *From Gracchi to Nero*, London (ανατ. 1966).
- Sidoli, N. (2005), “Heron’s *Dioptra* 35 and Analemma Methods: An astronomical Determination of the Distance between Two Cities”, *Centaurus* 47, σελ. 236-258 (και: http://individual.utoronto.ca/acephalous/Sidoli_2005.pdf).
- (2011), “Heron of Alexandria’s Date”, *Centaurus* 53, σελ. 55-61 (και http://individual.utoronto.ca/acephalous/Sidoli_2011.pdf).
- Smith, M. S. (1975), *Petronii Arbitri Cena Trimalchionis*, Oxford.
- Soubiran, J. (1969), *Vitruve, De l’architecture. Texte établi, traduit et commenté*, Paris.
- Souffrin, P. (2000), “Remarques sur la datation de la *Diopre* d’Héron par l’éclipse de la lune de 62”, στον συλλογ. τόμο G. Argout – J-Y. Guillaumin (2000), σελ. 13-17.
- Stein, A. (1914), “Zur genaueren Zeitbestimmung Herons von Alexandria”, *Hermes* 49, σελ. 154-156.
- Strocka, V. M. (2002), “Neros Statuenraub für die *Domus Aurea*. Zeitgenössische Reflexe”, στον τόμο Croisille – Perrin (2002), σελ. 35-45.
- Sullivan, J. P. (1978), “Ass’s Ears and *Attises*: Persius and Nero”, *AJPh* 99, σελ. 159-170.
- Taton, R. (1966), *La science antique et médiévale des origines à 1450*, Paris (ανατ. 1994).

- Thédenat, H. (1904), “Lacunar, Lacunarium, Laquear”, *DAGR* III₂, Paris 1904 (ανατ. Graz 1963) σελ. 902b-904a.
- Timpanaro Cardini, M. (1978), *Proclo, Commento al I libro degli Elementi di Euclide*, Pisa.
- Tittel, K. (1901), “Heron und seine Fachgenossen”, *RhM* 56, σελ. 404-415
 — (1912), “Heron”, *RE* VIII₁, στ. 992-1080.
 — (1914), “Hydraulik”, *RE* IX₁, στ. 60-77.
- Τουσίμης, Γ. (1971), “Κωνσταντίνος Μηνάς, Μηνωίδης, ένας Εδεσσαίος λόγιος του 1821”, *Μακεδονικά* 11, σελ. 403-405 (και ηλεκτρονικά: http://www.thatwasthru.com/media.ems.gr/ekdoseis/makedonika/makedonika_11/ekd_pemk_11_Symmikta.pdf?b=4).
- Toynbee, J. M. C. (1942), “Nero *Artifex*: The *Apocolocyntosis* Reconsidered”, *CQ* 36, σελ. 83-93.
- Veyne, P. (1993), *Sénèque, Entretiens, Lettres à Lucilius*, Paris.
- Viarre, S. (2005), *Properce, Élégies. Texte établi, traduit et commenté*, Paris
- Villedieu, F. (2011), “Palatin (Rome). Fouilles de la Vigna Barberini”, *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité* [En ligne], 123-1 | 2011 [mis en ligne le 19 février 2013, consulté le 29 décembre 2014. URL : <http://mefra.revues.org/526>].
- (2014), “Une folie de Néron. L’incroyable salle à manger tournante de Néron” (video CNRS): <https://lejournal.cnrs.fr/videos/lincroyable-salle-a-manger-tournante-de-neron>.
- Vitrac, B. (2003), “Mécanique et mathématiques à Alexandrie: le cas de Héron”, <hal-00175171> (και <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00175171>).
- Waltz, P. – Places, E. de – Dumitrescu, M. – Le Maître, H. – Soury, G. (1960), *Anthologie grecque, I: Anthologie Palatine, V (livre VII, Épigr. 364-748)*, ²Paris.
- Ward-Perkins, J. B. (1956), “Nero’s Golden House”, *Antiquity* 30, σελ. 209-219.
- Warmington, B. H. (1977), *Suetonius. Nero. Text with Introduction and Notes*, Bristol.
- Weil, R. – Nicolet, C. (1977), *Polybe, Histoires, livre VI*, Paris.
- Welch, K. (2002), “Nerone e i Flavi: dialoghi fra la *Domus Aurea* ed il Colosseo, il ritratto di Nerone di quarto tipo e l’immagine di Vespasiano”, στον τόμο Croisille – Perrin (2002), σελ. 123-140.
- Wescher, C. (1867), *Poliorcétique des Grecs (Πολιορκητικά και πολιορκία*

διαφόρων πόλεων), Paris.

White, K. D. (1984), *Greek and Roman Technology*, Londres.

Willis, I. (1997), *D. Iunii Iuvenalis Saturae sedecim*, Stutgardiae – Lipsiae.

Willamowitz-Moellendorf, U. von (1905), *Die griechische und lateinische Literatur und Sprache*, Berlin – Leipzig.

Zehnacker, H. (2009), *Pline le Jeune, Lettres, livres I-III*, Paris.

Zehnacker, H. – Fredouille, J.-C. (1993), *Littérature latine*, Paris.

Zeitlin, F. I. (1971), “Petronius as Paradox: Anarchy and Artistic Integrity”, *TAPhA* 102, σελ. 631-684.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Ν. ΦΑΡΑΚΛΟΣ
πρ. διδ. (Π.Δ. 407/1980) Παν/μίου Ιωαννίνων
macfar@otenet.gr

Ο ΜΥΡΜΕΧ ΣΤΙΣ *METAMORPHOSES* ΤΟΥ ΑΠΟΥΛΗΙΟΥ*

Περίληψη. Σκοπός μας είναι να αιτιολογήσουμε την επιλογή του ονόματος του δούλου Μυρμεχ, πρωταγωνιστή της ερωτικής νουβέλας του Φιλησίθηρου και της Αρετής στις *Metamorphoses* του Απουλήιου. Σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές με το όνομα Μυρμεχ συνδέεται ο συγκεκριμένος ρόλος με το ήθος του εντόμου *μύρμηκος*, όπως αυτό παρουσιάζοταν στην αρχαία λογοτεχνία. Επιπλέον η επιλογή του ονόματος Μυρμεχ προοιωνίζεται την τελική έκβαση της ιστορίας, καθώς τα χαρακτηριστικά του μυρμηγκιού (φιλοπλουτία και μικρό μέγεθος) αποδίδονται στον ομώνυμο ήρωα. Ωστόσο παρατηρείται ότι το όνομα *μύρμηξ* μεταμορφώνει τη φιγούρα του Μυρμεχ, καθώς λειτουργεί ως αμοιβαίος σύνδεσμος (*mutuus nexus*) ανάμεσα στο μυρμήγκι και τον φερόνυμο δούλο. Πρόκειται για μια σχεδιασμένη σύνδεση του μυρμηγκιού, των λογοτεχνικών συνδηλώσεών του, του ρόλου του δούλου (Μυρμεχ) και του ονόματός του, που δεν στερείται φιλοσοφικού ενδιαφέροντος. Σχετικά μάλιστα με τη φιλοσοφική διάσταση του ρόλου του Μυρμεχ εντοπίζονται αξιοσημείωτες φραστικές και λεξιλογικές αναλογίες ανάμεσα στη συγκεκριμένη νουβέλα,

* Ανακοίνωση που παρουσιάστηκε (με τίτλο: “Το όνομα και ο ρόλος του Μύρμηκα (Μυρμεχ) στις *Metamorphoses* του Απουλήιου”) στο Θ΄ Συμπόσιο Κλασικών Σπουδών, το οποίο διοργανώθηκε από τον Τομέα Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων την Παρασκευή 18 Μαΐου 2012 στην αίθ. ΦΑ3. Θα ήθελα εδώ να ευχαριστήσω θερμά τον ως άνω Τομέα που δέχτηκε τη συμμετοχή μου και ιδιαίτερα τον επόπτη της διδακτορικής μου διατριβής, ομότιμο (σήμερα) καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας Δημ. Ράιο, στο έργο του οποίου οφείλω την ιδέα του ερμηνευτικού δρόμου, τον οποίο επέλεξα σε αυτό το άρθρο. Τον ευχαριστώ επίσης θερμά που είχε την καλοσύνη να διαβάσει το κείμενό μου, να προβεί σε χρήσιμες παρατηρήσεις και να επιμεληθεί την εκτύπωσή του μαζί με τη διευθύντρια της Επιστ. Επετ. Δωδώνη, Φιλολογία, καθηγ. Ελ. Χουλιαρά.

όπου περιγράφεται η σχέση του *Myrmex* με την Αρετή και το χρυσάφι, κι ένα χωρίο του Πλατωνικού *Φαίδωνα* (82d3-83c11), το οποίο πραγματεύεται τον τρόπο ζωής των ψυχών και τις σχετικές μετενσαρκώσεις τους. Έτσι εικάζεται ότι οι προαναφερθείσες αναλογίες μεταξύ της ερωτικής ιστορίας και του φιλοσοφικού κειμένου, αν και απροσδόκητες, δεν είναι τυχαίες και αναμένουν τον συσχετισμό τους από τον προσεκτικό αναγνώστη.

Summary. Our aim is to justify the preference of the slave's name *Myrmex*, the protagonist in the erotic novel of *Philesitherus* and *Arete* in Apuleius' *Metamorphoses*. According to most scholars by using the name *Myrmex* the moral (*ethos*) of the acknowledged insect, the ant, as it was presented in the ancient literature, is associated with this certain character. In addition, choosing that name (*Myrmex*), the final outcome of the story is anticipated, as well as, the characteristics of the ant (avarice and small size) are attributed to the homonymous hero. Nevertheless, it is observed that the name (μύρμηξ-ant) transfigure *Myrmex* into a character, as the precedent name is the mutual reciprocity (*mutuus nexus*) between the μύρμηξ-ant and *Myrmex*. It regards an intentional connection between the μύρμηξ-ant, its literature connotations, the role of the slave (*Myrmex*) and his name, which is not deprived by philosophical interest. Concerning the philosophical aspect of the character of *Myrmex* there were pinpointed notable phrasal and verbal correlations between this particular novel in which the interrelations of *Myrmex* with *Arete* and gold are described, and a passage from Plato's *Phaedo* (82d3-83c11), which concerns the way of life of the souls and the relevant reincarnations. Thus, it is conjectured that the above mentioned correlations between the erotic novel and the philosophical text although unexpected they are not coincidental and are expected to be associated by the attentive reader.

Μετά από μια σειρά περιπετειών ο πρωταγωνιστής Λούκιος, μεταμορφωμένος σε όνο, έχει περάσει στην κατοχή της κακής γυναίκας ενός μυλωνά και ακούει τη νουβέλα του Φίλησίθρου¹.

Πρόκειται για μια ιστορία μοιχείας, την οποία διηγείται η ηλικιωμένη φίλη της στη διεφθαρμένη αυτή γυναίκα. Αποτελεί τμήμα του

1. Απουλ., *Met.* IX, 16-21 (σσ. 254-260). Για το κείμενο οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση των C. Giarratano – P. Frassinetti, *Apulei Metamorphoseon libri XI*, Torino ²1960.

αφηγηματικού συμπλέγματος τριών ερωτικών ιστοριών, το οποίο αρχίζει από την 14^η παράγραφο του IX^{ου} βιβλίου, ολοκληρώνεται στην 31^η και χαρακτηρίζεται από τον αφηγητή ως “ιστορία από τις πιο τέλειες στο είδος της και εξόχως διασκεδαστική”². Η αφήγηση με πρωταγωνιστή τον Μυρμηχ είναι η μοναδική ένθετη κωμική ερωτική ιστορία των *Metamorphoses*, οι πρωταγωνιστές της οποίας είναι όλοι επώνυμοι³, έχει τη μεγαλύτερη έκταση και φαίνεται να είναι η πιο καλοδουλεμένη από όλες τις μικρές ιστορίες του IX^{ου} βιβλίου. Αν σκεφτούμε μάλιστα ότι η αφηγήτρια της ωραιότερης ένθετης ιστορίας των *Metamorphoses*, του ‘παραμυθίου του Έρωτα και της Ψυχής’ είναι η γριά υπηρέτρια των κακών ληστών⁴, η εμφάνιση εκ νέου της γερόντισσας, φίλης και συνεργάτιδας της γυναίκας του μυλωνά⁵, ως αφηγήτριας αυτής της ερωτικής περιπέτειας προδιαθέτει τον αναγνώστη ότι θα απολαύσει μια εξίσου ωραία ιστορία.

Η *έν λόγω* γερόντισσα διηγείται την ιστορία, για να παρουσιάσει στην ακροάτριά της τα προσόντα και την ευστροφία του Φιλησίθηρου ως μεγάλου γυναικοκατακτητή, καθώς η μυλωνού κατηγορεί τον εραστή της ότι είναι περιορισμένων δυνατοτήτων. Η γριά λοιπόν προτείνει στη μυλωνού να διώξει τον δειλό εραστή της και να συνάψει σχέση με τον Φιλησίθηρο, που ξέρει να ξεγελά τους συζύγους των παντρεμένων γυναικών. Έτσι εξαπατήθηκε και ο Βάρβαρος ή Σκορπιός από τον Φι-

2. Απουλ. *Met.* IX, 14 (σ. 253, γρ. 5-6): *fabulam denique bonam prae ceteris, suaue comptam ...* (η μετάφραση είναι του Α. Αιβαλιώτη, *Απουλήιος. Ο χρυσός γάιδωρος ή οι μεταμορφώσεις* (Μετάφραση από την έκδοση «Γραμμάτων» Αλεξάνδρειας, 1927), Αθήνα 1982, σ. 213)· πρβλ. και P. G. Walsh, *Η Ρωμαϊκή Μυθιστορία. Τα Σατυρικά του Πετρώνιου και οι Μεταμορφώσεις του Απουλήιου*, (μτφρ.: Κ. Παναγιωτάκης – Στ. Παναγιωτάκης, εκδ. ΜΙΕΤ), Αθήνα 2000, σ. 38.

3. Βλ. B. Brotherton, “The Introduction of Characters by Name in the *Metamorphoses* of Apuleius”, *CP* 29 (1934) σ. 41. Η ιστορία αυτή αποτελεί εξαίρεση στην παρατήρηση της Brotherton, *ό. π.*, σ. 50, ότι οι ήρωες των μικρών ιστοριών, οι οποίοι δεν έρχονται σε επαφή με τον κεντρικό ήρωα Λούκιο μένουν ανώνυμοι.

4. Απουλ. *Met.* IV 27 (σ. 113) ... *anus sic incipit* και λίγο παρακάτω *sed ego te narrationibus lepidis anilibusque fabulis protinus auocabo*.

5. Βλ. Απουλ. *Met.* IX 16 (σ. 254, γρρ. 22-23) ... *timidae illius aniculae sermo talis meas adfertur auris*.

λησίθηρο, ο οποίος άπλωσε τα δίχτυα του στη γυναίκα του Αρετή (ή Αρήτη)⁶, παρόλο που ο σύζυγος φρόντιζε επιμελώς για την τήρηση των μέτρων, με τα οποία η ‘αρετή’ της Αρετής θα έμενε άθιχτη. Όταν ο εξαιρετικά καχύποπτος Βάρβαρος-Σκορπιός ετοιμαζόταν να φύγει σε ταξίδι για δουλειές, έδωσε οδηγίες στον πιστό δούλο του Μυγμεχ (Μύρμηκα) να προσέχει τη γυναίκα του. Μάλιστα τον απείλησε ότι, αν δεν είναι πιστός στα νέα του καθήκοντα, θα τον τιμωρήσει με ισόβια φυλάκιση ή και με φριχτό θάνατο.

Ο Μυγμεχ, αναλογιζόμενος τις απειλές, δεν άφηνε την Αρετή ούτε λεπτό από τα μάτια του, ακόμα και όταν αυτή πήγαινε στα λουτρά. Όμως όλες αυτές οι προφυλάξεις όχι μόνο δεν αποθάρρυναν τον μεγάλο εραστή Φιλησίθηρο, αλλά τον προκάλεσαν περισσότερο· έτσι αποφάσισε να παραβιάσει το ‘φρούριο’ της Αρετής, που το είχε οργανώσει ο Σκορπιός και το φύλαγε ο Μυγμεχ. Ο Φιλησίθηρος γνώριζε καλά πόσο ευάλωτοι είναι οι άνθρωποι μπροστά στη θέα του χρήματος. Έτσι καιροφυλακτώντας βρήκε τον δούλο μόνο και του προσέφερε τριάντα χρυσά νομίσματα, δέκα για τον Μυγμεχ και είκοσι για την κυρά του, με την προϋπόθεση να τον αφήσει μόνο του τη νύχτα με την Αρετή.

Ο Μυγμεχ έφριξε. Απομακρύνθηκε από τον επικίνδυνο Φιλησίθηρο, αλλά η λάμψη των χρυσών νομισμάτων δεν έφευγε από τη σκέψη του. Μετά από έντονη εσωτερική πάλη το χρήμα νίκησε τις απειλές του αφέντη του. Ο Μυγμεχ ανήγγειλε στην Αρετή την πρόταση του μοιχού και η όμορφη γυναίκα, ‘συνεπής’ στην ελαφρότητα και την ανηθικότητα του φύλου της, δέχτηκε. Γεμάτος ενθουσιασμό ο Μυγμεχ βρήκε τον Φιλησίθηρο, του είπε τα καλά νέα και του ζήτησε την αμοιβή του, την

6. Το γεγονός ότι η προσωδία του λατινικού ονόματος (Arete) δεν μπορεί να εξακριβωθεί σε ένα πεζό κείμενο (Arētē ή Arētē) αφήνει αμφιβολία ως προς την ετυμολογία και τη σημασία του ονόματος: Αρετή (Virtus) ή Αρήτη (< *άράομαι*: επόμενος “ορτάτα, επιθυμητή”: βλ. E. Forcellini – J. Perin, *Onomasticon totius Latinitatis*, s. n. “Arētē”); Ο Απουλήιος στην εισαγωγική του παράγραφο στις *Metamorphoses* απευθύνεται σε αναγνώστες (που δεν είχαν τη δυνατότητα της προφορικής απαγγελίας και προσωδίας) και όχι σε ακροατές (πρβλ. Απουλ., *Met.* I, 1, 6: *lector intende*), έτσι φαίνεται πολύ πιθανό να θέλησε ο ίδιος να παίξει με την αμφισημία του ονόματος της ηρωίδας, καθώς αυτή η αμφισημία αναρμονίζεται με τις ιδιότητες της Arete, που είναι επιθυμητή (ως *eximia formonsitate praedita*), αλλά πρέπει να μείνει ενάρπτη.

οποία έλαβε αμέσως. Έτσι τη νύχτα ο Φιλησίθηρος με την κάλυψη του Μυρμηχ μπήκε στο σπίτι και άρχισε τις προκαταρκτικές ‘ερωτομαχίες’ με την Αρετή.

Όμως, πριν καλά καλά αρχίσουν, επέστρεψε απροσδόκητα ο Βάρβαρος-Σκορπιός. Χτύπησε την πόρτα και, επειδή καθυστερούσαν να του ανοίξουν, άρχισε να υποψιάζεται και να απειλεί τον Μυρμηχ με τιμωρίες. Ο Μυρμηχ άνοιξε και δικαιολόγησε την καθυστέρηση λέγοντας ότι τάχα δεν έβρισκε το κλειδί μέσα στο σκοτάδι. Ο Βάρβαρος-Σκορπιός έσπευσε στην κρεβατοκάμαρα, για να ελέγξει την κατάσταση. Στο μεταξύ όμως ο Φιλησίθηρος είχε προλάβει να ντυθεί και να βγει από το δωμάτιο, κι όταν μπήκε εκεί ο Βάρβαρος-Σκορπιός, ο Μυρμηχ βοήθησε τον Φιλησίθηρο να φύγει κρυφά από το σπίτι, μόνο που ο τελευταίος πάνω στη βιάση του ξέχασε τα σανδάλια του. Το πρωί ο Βάρβαρος είδε τα ξένα σανδάλια και, χωρίς να πει τίποτε στη γυναίκα του, διέταξε να αλυσοδέσουν τον Μυρμηχ, κι έφυγαν μαζί για την αγορά. Γεμάτος οργή προχωρούσε, για να βρει τον μοιχό, έχοντας τα σανδάλια ως ενοχοποιητικό στοιχείο, ενώ ο Μυρμηχ ακολουθούσε δεμένος, συντετριμμένος και κλαίγοντας. Όταν τους είδε ο Φιλησίθηρος, θυμήθηκε τα ξεχασμένα σανδάλια του και αντέδρασε έξυπνα. Επιτέθηκε στον δεμένο Μυρμηχ κατηγορώντας τον ότι του έκλεψε τα σανδάλια στο λουτρό. Ο απατημένος σύζυγος ξεγελάστηκε, πίστεψε το τέχνασμα του εραστή και συγχώρησε τον Μυρμηχ. Μάλιστα τον συμβούλεψε να επιστρέψει τα σανδάλια στον ιδιοκτήτη τους!

Τα ονόματα των τριών από τους τέσσερεις πρωταγωνιστές εναρμονίζονται σε γενικές γραμμές με τον ρόλο τους και εξηγούνται άμεσα ή έμμεσα από τον αφηγητή:

Ο σύζυγος ονομάζεται Βάρβαρος ή Σκορπιός (Barbarus – Scorpio), επειδή είναι σκληρός και αυστηρός⁷. Ο εραστής ονομάζεται Φιλησίθηρος (Philesitherus), δηλ. ο φίλος του κυνηγιού (*θήρα*), γιατί συνήθιζε να

7. Απουλ. *Met.* IX, 17 (σ. 255, γρ. 13-15): *Nosti quendam Barbarum nostrae ciuitatis decurionem, quem Scorpionem prae morum acritudine uulgus appellat.* Βλ. και P. Junghanns, *Die Erzählungstechnik von Apuleius' Metamorphosen und ihrer Vorlage (Philologus, Supplementband 24, 1)*, Leipzig 1932, σ. 125 σημ. 9. Ε. Χουλιάρá-Ράιου, *Τοβόλοι σκορπίοι: Μαγικοί πάπυροι και άλλες μαρτυρίες*, ΕΕΦΣ “Δωδώνη” 81, Ιωάννινα 2008, σ. 117 και υποσημ. 459.

κυνηγά τις γυναίκες και τους έστηνε άγρυπνο καρτέρι⁸. Η σύζυγος του Βάρβαρου ονομάζεται *κατ' εὐφημισμὸν* Αρετή (Arete), γιατί θα αποδειχθεί μάλλον το αντίθετο από αυτό που σημαίνει το όνομά της και η θετική προσήμανσή του⁹, αυτό δηλ. για το οποίο προδιαθέτει το όνομα Αρήτη (“Ποθητή”), δυνατότητα που αφήνει, όπως είδαμε η ασαφής προσωδία του λατινικού ονόματος Arete.

Όσον αφορά στον Μυγμεχ, οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι το όνομά του συνδέει τον ρόλο του στην ιστορία με το ήθος του γνωστού εντόμου, του *μύρμηκος*, όπως αυτό παρουσιάζεται στην αρχαία λογοτεχνία.

Το όνομα Μυγμεχ λοιπόν ταιριάζει στον χαρακτήρα του δούλου¹⁰: όπως το μυρμήγκι συγκεντρώνει τροφή για τον χειμώνα, έτσι και ο

8. Απουλ. *Met.* IX, 17 (σ. 256, γρ. 16-18): *sed ardentem Philesitheri uigilantiam matronae nobilis pulchritudo latere non potuit*· πρβλ. και S. Harrison, “Literary Texture in the Adultery Tales of Apuleius, *Metamorphoses* Book 9”, στον τόμο R. Nauta (εκδ.), *Desultoria Scientia. Genre in Apuleius' Metamorphoses and Related Texts*, Leuven-Paris 2006, σ. 26 σημ. 20.

9. Απουλ. *Met.* IX, 18 (σ. 256, γρ. 18-19): *atque hac ipsa potissimum famosa castitate ...*· πρβλ. και Brotherton, *ό. π.*, σ. 49, σημ. 48.

10. Βλ. Αίσ., *Μύθ.* 175 (= 240 Chambry: ο Μύρμηξ ήταν άνθρωπος, αλλά λόγω της αρρωστημένης αρπακτικότητας και πλεονεξίας του ο Δίας τον μεταμόρφωσε σε μυρμήγκι, μόνο που εξακολουθεί να έχει την ίδια συμπεριφορά)· Κολουμέλλα, *RR* 10, 1, 1, 322: *neu formica rapax populari semina possit*. Πλούτ. *Περί φιλοπλουτίας* 525e, 7 *και ταῦτα μὲν πρὸς την ὀνώδη και μυρμηκῶδη λέγεται φιλοπλουτίαν ...*· Πρβλ. G. Bechtle, “The Adultery-Tales in the ninth Book of Apuleius”, *Hermes* 123 (1995), σ. 107, N. Fick-Michel, *Art et Mystique dans la Metamorphoses d'Apulee*, Paris 1991 σ. 319· Harrison, *ό. π.*, σ. 28· B. L. Hijmans, “Significant names and their function in Apuleius' Metamorphoses”, στον τόμο B. L. Hijmans – R. T. van der Paardt (εκδ.), *Aspects of Apuleius' Golden Ass*, Groningen 1978, σ. 111· B. L. Hijmans – R. T. van der Paardt – V. Schmidt – B. Wesseling – M. Zimmerman, *Apuleius Madaurensis Metamorphoses, Book IX. Text, Introduction and Commentary*, Groningen 1995, σσ. 162-163· V. Hunink, “Plutarch and Apuleius”, στον τόμο L. de Blois – J. Bons – T. Kessels – D. M. Schenkeveld (εκδ.), *The statesman in Plutarch's works (Proceedings of the Sixth International Conference of the International Plutarch Society)*, Nijmegen/Castle Hernen, May 1-5, 2002, τ. I: *Plutarch's statesman and his aftermath: political, philosophical, and literary aspects*, Lei-

Μυρμεχ μαζεύει χρήματα. Εξάλλου, επειδή ένα από τα χαρακτηριστικά που προσδίδει σε αυτόν η γριά αφηγήτρια είναι η πίστη¹¹ στον αφέντη του, έχει υποστηριχτεί ότι και αυτό είναι γνώρισμα του μυρμηγκιού¹², που μεταφέρεται στον φερόνυμο δούλο¹³. Συμπληρωματική προς τις παραπάνω είναι και η άποψη ότι ο δούλος ονομάζεται Μυρμεχ, επειδή είναι φορτικός ακόλουθος (*acerrimus secutor*)¹⁴ της κυράς του σύμφωνα με τις εντολές που έλαβε από τον αφέντη του. Πρόκειται λοιπόν για ένα “όνομα που μιλά”¹⁵ από μόνο του, όπως και τα ονόματα των υπόλοιπων ηρώων της νουβέλας.

Οι απόψεις αυτές αντιμετωπίστηκαν κάποτε με σκεπτικισμό¹⁶.

den/Boston 2004 (*Mnemosyne Supplements* τ. 250/1), σ. 258· S. Mattiacci, *Le novelle del adulterio (Metamorfosi IX)*, Firenze 1996, σ. 146· M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, τ. I, München³1967, σσ. 213-215· E. Paratore, *La novella in Apuleio*, Messina²1942, σ. 244 και M. Ruiz Sánchez, “Los cuentos de adulterio del libro IX de las Metamorfosis de Apuleyo”, *Faventia* 22 (2000), σ. 42.

Για περισσότερες πληροφορίες για το μυρμήγκι βλ. K. Kerényi, *Die Mythologie der Griechen*, τ. I, Zürich 31964, σ. 205· A. Marx, “Ameise”, *RE* 2 (1894) στ. 1820-1822· Ph. Rech (E. Stemplinger), “Ameise”, *RAC* 1 (1950), σσ. 375-377· R. Triomphe, *Le lion, la vierge et le miel*, Paris 1989, σσ. 243 και 251, K. Tümpel, “Myrmex”, *LGRM* II, 2 (1965) στ. 3312 και J. Wiesnen, “Ameise”, *Lexicon der alten Welt*, στ. 135.

11. Απουλ. *Met.* IX, 17 (σ. 256, γρ. 2): *fidelitate praecipua cognitum ...*

12. Βλ. Hijmans, *ό. π.*, σ. 111 και Paratore, *ό. π.*, σ. 244.

13. Ο Paratore, *ό. π.*, σ. 203, εικάζει ότι ο τύπος του συγκεκριμένου δούλου κατάγεται από την κωμωδία και τον μίμο και κατέληξε στο μυθιστόρημα και τον Απουλήιο με τη διαμεσολάβηση της Μιλησιακής παράδοσης. Για το ίδιο θέμα γενικότερα βλ. Harrison, *ό. π.*, σσ. 22 και 28. Να υπενθυμίσουμε ότι υπάρχουν μαρτυρίες για κωμωδίες με τίτλο *Μύρμηξ* ή *Μύρμηκες* του Κάνθαρου, του Πλάτωνος και του Ποσειδίου, των κωμικών.

14. Βλ. Fick-Michel, *ό. π.*, σ. 319.

15. Για το θέμα του ‘ομιλούντος ονόματος’ (*nome parlante*) ως κληρονομιάς του κωμικού μυθιστορήματος από την κωμωδία και τη σάτιρα βλ. Δ. Ράιο, *Η Μέλισσα και ο Λυκάνθρωπος. Μια αλληγορία της πολιτικής σύγκρουσης στα χρόνια του Νέρωνα*, Ιωάννινα 2001, σσ. 33 και 55 σημ. 103 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

16. Ήδη η Brotherton, *ό. π.*, σ. 49, σημ. 47, φαίνεται προβληματισμένη άν το όνομα του Μυρμεχ δείχνει ξεκάθαρα τον ρόλο του, και επισημαίνει το όνομα με

Στην αρχαία λογοτεχνία το μυρμήγκι παρουσιάζεται συνήθως να οδηγείται από τη φύση του στη συσσώρευση τροφής, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι η τάση για συγκέντρωση υλικών αγαθών δηλώνει ότι επιθυμεί τον πλούτο χάριν του πλούτου. Η τάση αυτή του μυρμηγκιού γίνεται αντιληπτή ως πράξη πρόνοιας και σοφίας¹⁷ και γι' αυτό παρουσιάζεται ως θετικό προσόν¹⁸. Και αν στους μύθους του Αισώπου φέρεται σκληρά στον κάρθαρο ή τον τζίτζικα, η συμπεριφορά του θεωρείται δίκαιη¹⁹. Έτσι η κοινωνία των μυρμηγκιών παρουσιάζεται κατά κανόνα ως υπόδειγμα και για τους ανθρώπους, και η έμμεση ή άμεση προτροπή στον άνθρωπο να μιμηθεί το μυρμήγκι εντοπίζεται πολύ συχνά στα λογοτεχνικά²⁰ και τα βιβλικά κείμενα²¹. Στη συγκεκριμένη όμως νουβέλα ο Μυγμex φαίνεται να επιθυμεί τον πλούτο με τρόπο παθολογικό²². Αυτή η στάση έρχεται σε αντίθεση με

ερωτηματικό: “Μυγμex (?)”. Ο Junghanns, *ό. π.*, σ. 125, σημ. 9, αναλύει την επιλογή των ονομάτων όλων των προσώπων της νουβέλας εκτός από αυτό του Μυγμex.

17. Βλ. Αιλ., *Ποικ. Ίστ.* 1, 12 και *Idem, Περ. Ζώων ιδ.* 16, 15, 4: σοφία τινι άπορρήτω διατήσαντες οικεία έαυτοίς άπέφηναν.

18. Βλ. Αιλ., *Περ. Ζώων ιδ.* 2, 25 και Πλούτ., *Περὶ τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι* 967d, 5-12: τὰς δὲ μυρμηκῶν οἰκονομίας καὶ παρασκευὰς ἐκφράσαι μὲν ἀκριβῶς ἀμύχανον, ὑπερβῆναι δὲ παντελῶς ὀλίγων· οὐδὲν γὰρ οὕτω μικρὸν ἢ φύσις ἔχει μειζόνων καὶ καλλίωνων κάτοπτρον, ἀλλ' ὥσπερ ἐν σταγόνι καθαρᾷ πάσης ἐνεστὶν ἀρετῆς ἔμφασις· «ἐνθ' ἐνὶ μὲν φιλότῃς» (Ξ 216) τὸ κοινωνικόν, ἐνὶ δ' ἀνδρείας εἰκὼν τὸ φιλόπονον, ἐνεστὶ δὲ πολλὰ μὲν ἐγκρατείας σπέρματα πολλὰ δὲ φρονήσεως καὶ δικαιοσύνης.

19. Αἰσ., *Μύθ.* 114 (= 241 Chambry: *Μύρμηξ καὶ κάρθαρος*) καὶ 114b (= 338 Chambry: *Τέτιξ καὶ μύρμηκες*) ἀντίστοιχα.

20. Πλούτ., *Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον* 783f, 4: τὸ κοινωνικὸν καὶ πολιτικόν, ὁ καὶ μύρμηξι ἄχρι τέλους παραμένει καὶ μελίτταις.

21. Π. Δ., *Παρ. Σολ.* 6, 6, 1: ἴθι πρὸς τὸν μύρμηκα, ὃ ὀκνηρὸν, καὶ ζήλωσον ἰδὼν τὰς ὁδοὺς αὐτοῦ ... Πρβλ. καὶ Ωριγ., *Κέλσ.* 4, 81, 22-40: τὴν θεϊαν δὲ φύσιν θαυμαστέον, μέχρι τῶν ἀλόγων ἐκτείνασαν τὸ οἶονεὶ πρὸς τὰ λογικὰ μίμημα, τάχα πρὸς δυσωπίαν τῶν λογικῶν, ἔν' ἐνορῶντες μύρμηξιν ἐργατικῶτεροι γίνονται καὶ ταμειντικώτεροι τῶν ἑαυτοῖς χρησίμων ... Κλημ., *Στρωμ.* 1, 6, 33, 5.

22. Βλ. Απουλ., *Μετ.* IX, 19 (σ. 257, γρ 13-22) *Nec auri tamen splendor flammeus oculos ipsius exire potuit, sed quam procul semotus et domum celeri gradu*

την τάση του μυρμηγκιού να συλλέγει εκ των προτέρων τα αναγκαία για τις δύσκολες μέρες του χειμώνα, με στόχο την αυτάρκεια²³. Έτσι ο Μυρμεχ γίνεται προδότης του κυρίου του, αν και ο τελευταίος τον θεωρούσε έμπιστο, όπως προαναφέραμε.

Συνεπώς φαίνεται αποδεκτό ότι ένας λόγος που ο συγγραφέας έδωσε στον συγκεκριμένο ήρωα το όνομα Μυρμεχ είναι η ομοιότητα ανάμεσα σε αυτόν και το ομώνυμο έντομο, όσον αφορά στη συσσώρευση πλούτου. Όμως αυτό δεν αρκεί²⁴. Από την άλλη πλευρά η εικασία ότι το όνομα Μυρμεχ δόθηκε στον δούλο, επειδή αυτός παρουσιάζεται να είναι πιστός στον αφέντη του, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή καθώς το μυρμήγκι στην αρχαία λογοτεχνία δεν διακρίνεται για τη συγκεκριμένη 'αρετή'. Αν εντοπίζαμε κάποιο κείμενο, όπου το έντομο αυτό θα χαρακτηριζόταν για την πίστη προς τον κύριό του, η επιλογή του ονόματος Μυρμεχ θα ήταν εύλογη:

Ο Μυρμεχ θα έπαιρνε το όνομά του από το 'πιστό' μυρμήγκι και η ιδιότητα του ονόματος θα μετέβαινε και στο φερώνυμο πρόσωπο. Εξάλλου με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας θα κατάφερνε να αναδείξει ένα χαρακτηριστικό της Μιλησιακής παράδοσης, στην οποία εντάσσεται η παραπάνω νουβέλα, δηλ. την ειρωνεία με την πλήρη αντιστροφή των αρχικών θετικών χαρακτηριστικών που αποδόθηκαν στους πρωταγωνιστές²⁵, όπως παραδείγματος χάριν συμβαίνει με το όνομα της Αρετής: ο Μυρμεχ, το υποτιθέμενο υπόδειγμα αφοσίωσης προς τον αφέντη του, θα τον προδώσει με την πρώτη ευκαιρία για δέκα χρυσά νομίσματα.

peruectus uidebat tamen decora illa monetae lumina, et opulentam praedam iam tenebat animo, miroque mentis salo et cogitationum dissensione misellus in diuersas sententias carpebatur ac distrahebatur: illic fides, hic lucrum, illic cruciatus, hic uoluptas.

23. Πρβλ. Πλουτ. *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι* 830b, 12: οὐ δανείζονται μύρμηκες

24. Η άποψη του D. Tripp ("The Baker's Wife and her Confidante in Apuleius, *Met.* IX, 14ff.: Some Liturgiological Considerations", *Emerita* 56 (1988), σσ. 249-250) ότι τα ζωικά ονόματα της ένθετης νουβέλας (Scorpio, Μυρμεχ) προσημαίνουν την κακία της γυναίκας του μυλωνά και της γριάς φίλης της, και την αποστροφή του συγγραφέα προς τη γυναίκα ενγένει, δεν φαίνεται πειστική.

25. Βλ. Harrison, *ό. π.*, σ. 25.

Θα μπορούσαμε πάντως να συζητήσουμε την παραπάνω άποψη σχετικά με την πίστη, αν με τη λέξη ‘πίστη’ εννοείται η αταλάντευτη συμπεριφορά και η προσήλωση σε ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής. Πράγματι το μυρμήγκι δεν παρασύρεται από τις πρόσκαιρες απολαύσεις ούτε από τους πειρασμούς που το περιβάλλουν. Ακόμα και το καταμεσήμερο του καλοκαιριού, όταν όλη η πλάση ξεκουράζεται ή διασκεδάζει, αυτό συνεχίζει να εργάζεται²⁶ σκληρά. Όμως στη νουβέλα των *Metamorphoses* η παραπάνω παρατήρηση για το σημασιολογικό εύρος της έννοιας της πίστης δεν βοηθά να ερμηνεύσουμε την επιλογή του συγκεκριμένου ονόματος. Ο Μυγμex λέγεται ότι είναι πιστός στον αφέντη του²⁷, αλλά αυτό δεν συμβαίνει. Έτσι εκτιμούμε ότι το ερώτημα γιατί επιλέχθηκε το όνομα Μυγμex δεν έχει απαντηθεί επαρκώς²⁸.

Απαιτείται συνεπώς περαιτέρω διερεύνηση της επιλογής του ονόματός του, γιατί ο Μυγμex ουσιαστικά είναι ο πρωταγωνιστής²⁹ της νουβέλας: ακόμα και αν δεν λάβουμε υπόψη τον ποσοτικό παράγοντα, ότι παίζει δηλ. τον μεγαλύτερο ρόλο, δεν μπορούμε να αγνοήσου-

26. Βλ. Αίσ., *Mῦθ.* 114 (= 241 Chambry: *Μύρμηξ καὶ κάνθαρος*). Επίσης Αριστ., *Περὶ τὰ ζῷα ἰστ.* 622b, 19-21: τῶν δὲ ἐντόμων ἐργατικώτατον ζῷων ἐστὶ, ... τὸ τε τῶν μυρμηκῶν γένος καὶ τὸ τῶν μελιττῶν ... Αἰλ., *Περ. Ζῷ.* ἰδ. 4, 43. Οράτ., *Sat.* 1, 1, 33: parvola – nam exemplo est – magni formica laboris.

27. Πρβλ. Αριστ., *Περὶ τὰ ζῷα ἰστ.* 488a, 7-13: πολιτικὰ δ’ ἐστὶν ὧν ἐν τι καὶ κοινὸν γίνεται πάντων τὸ ἔργον· ... ἔστι δὲ τοιοῦτον ἄνθρωπος, μέλιττα, σφήξ, μύρμηξ ... καὶ τούτων τὰ μὲν ὑφ’ ἡγεμόνα ἐστὶ, τὰ δ’ ἀναρχα ... μύρμηκες δὲ καὶ μύρια ἄλλα ἀναρχα ...

28. Ο Hijmans, *ό. π.*, σ. 111, εικάζει ότι το όνομα του Μυγμex περιέχει περισσότερες υποδηλώσεις σε σχέση με τα άλλα πρόσωπα της νουβέλας, και η εξήγηση δεν είναι εύκολη: “his name does not allow as ready an explanation as the others’ in this story”. Μπορεί εξάλλου να διατυπωθεί η εικασία ότι η επιλογή του ονόματος Μυγμex έγινε ως υπαινιγμός σε συγκεκριμένα εξωτερικά χαρακτηριστικά του δούλου (μαύρος στο δέρμα ή γέρων), πρβλ. Βεργίλ., *Aen.* 4, 404, Μαρτ. 1, 115, 5 και *ibidem* 3, 93, 3. Όμως η υπόθεση αυτή θα ήταν αλυσιτελής, καθώς δεν εξυπηρετεί καλύτερα την ερμηνεία του ονόματος του Μυγμex.

29. Βλ. Paratore, *ό. π.*, σ. 204, που οδηγείται στο συμπέρασμα ότι ο Μυγμex είναι ο πρωταγωνιστής, επειδή υφίσταται “τραγική μεταμόρφωση”.

με ότι πρωτεύει ως προς το δραματικό στοιχείο, καθώς ευρίσκεται σε διαρκή εσωτερική και εξωτερική κίνηση³⁰:

Λαμβάνει τις διαταγές του κυρίου του, είναι διαρκώς δίπλα στην κυρά του (στο γνέσιμο του μαλλιού, στο λουτρό, την κρατά από τον ποδόγυρο), ακούει τον επίδοξο εραστή, τον αποφεύγει και επιστρέφει σπίτι, παλεύει με τον εαυτό του, ξαναβγαίνει από το σπίτι, μεταφέρει στην κυρά την πρόταση του εραστή, κομίζει χαρούμενος την καταφατική απάντηση στον Φιλησίθηρο, ζητά και πιάνει με το χέρι τα χρήματα, βάζει τον εραστή στο σπίτι, τρομάζει από την αναπάντεχη επιστροφή του αφέντη, ανοίγει την πόρτα, υποδέχεται τον κύριό του και δικαιολογείται που καθυστέρησε να ανοίξει. Κατόπιν οδηγείται στην αγορά δεμένος, μετανιωμένος και κλαίγοντας, υφίσταται την υποκριτική επίθεση του Φιλησίθηρου που τον κατηγορεί ότι του έκλεψε τα σανδάλια, και δέχεται τη συγγνώμη του κυρίου του.

Πέραν αυτών ο τίτλος του πρωταγωνιστή απονέμεται σε αυτόν, γιατί είναι ο μόνος που βρίσκεται σε δίλημμα. Έτσι με τρόπο ειρωνικό γίνεται τραγικό πρόσωπο: ο Μυρμex αντιμετωπίζει το ‘τραγικό’ δίλημμα³¹:

Θα εκτελέσει την αποστολή που του ανέθεσε ο κύριός του ή θα αποδεχτεί το ποσό των δέκα χρυσών νομισμάτων, που του προσφέρει ο επίδοξος μοιχός, για να την παραμελήσει;

Και έτσι, ενώ δεν έχει κανένα πρόβλημα να εκτελέσει την απο-

30. Πρβλ. Οβίδ., *A. A.* 1, 93. Το μυρμήγκι διακρίνεται για το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό. Μάλιστα γίνεται αντικείμενο παρατήρησης η διαρκής κίνηση του μύρμηγκιού μέσα και έξω από την τρύπα του. Δεν εντοπίσαμε πάντως κείμενο που να εστιάζει στο αεικίνητον του εντόμου αυτού, χωρίς να συνδυάζεται με την εργατικότητα.

31. Paratore, *ό. π.*, σ. 273· πρβλ. S. Harrison, “«Waves of Emotion»: An Epic Metaphor in Apuleius’ *Metamorphoses*”, στον τόμο S. Harrison – M. Paschalis – S. Frangoulidis (εκδ.), *Metaphor and the Ancient Novel*, στη σειρά *Ancient Narrative (supplementum τ. 4)*, Groningen 2005, σσ. 172-173 για τη χρήση της επικής-‘ηρωικής’ μεταφοράς του τρικυμισμένου μυαλού (βλ. Απουλ., *Met.* IX 19, σ. 257, γρ 17: *miroque mentis salo ...*), με την οποία περιγράφεται με τρόπο ειρωνικό η διλημματική κατάσταση του Μυρμex.

στολή του, μόνος του δημιουργεί μία κατάσταση που κάνει την εκτέλεσή της αδύνατη, καθώς είναι ο ίδιος που την υπέσκαψε. Αντίθετα οι υπόλοιπες *personae* της νουβέλας γνωρίζουν ακριβώς τι θέλουν και τι πρέπει να κάνουν: ο σύζυγος θέλει να περιφρουρηθεί η συζυγική τιμή του, ο Φιλησίθηρος θέλει να χαρεί τον έρωτα με την Αρετή η οποία θέλει και τα χρήματα και την παράνομη απόλαυση. Μόνο ο Μυγμεχ είναι που ταλαντεύεται, και γι' αυτόν τον λόγο ο αφηγητής εστιάζει στον ψυχικό κόσμο του και την εξαθλίωσή του³²:

Η λάμψη του χρυσού τον καταδίωκε, η προσδοκία της αφής του νομίσματος τον έκαιγε, η φιλαργυρία τον κρατούσε ξάγρυπνο και η σκέψη του χρυσού τον έβγαζε από το σπíti³³. Και κατά τη διάρκεια της πάλης με τον εαυτό του μένει μόνος, πράγμα συνηθισμένο ίσως για έναν μυθιστορηματικό πρωταγωνιστή, αλλά μάλλον αφύσικο για ένα κοινωνικό ον, τον *μύρμηκα*, όπως θα δούμε παρακάτω³⁴.

Ο πρωταγωνιστής λοιπόν λέγεται Μυγμεχ. Με την πρώτη ματιά, μόλις δηλ. ο αναγνώστης πληροφορείται πως το όνομα του φρουρού της Αρετής είναι Μυγμεχ, προμαντεύει την έκβαση της ιστορίας, δεδομένου ότι ο Μυγμεχ καλείται να νικήσει έναν μεγάλο αντίπαλο:

Πρόκειται για μια άνιση μάχη. Ο δούλος-φρουρός φέρει το όνομα του μυρμηγκιού, του οποίου κύριο εξωτερικό χαρακτηριστικό είναι το μικρό μέγεθος. Είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του μυρμηγκιού που το υπογραμμίζει και η πραγματικότητα και η λογοτεχνία³⁵. Το ερώτημα λοιπόν που προκύπτει – πώς είναι δυνατόν ένας δούλος που ονομάζεται μυρμηγκί³⁶ να νικήσει έναν θηρευτή, που είναι δυνατός, που είναι ικα-

32. Κατά τον Paratore, *ό. π.*, σ. 204, ο Απουλήιος στην περιγραφή της εσωτερικής πάλης του Μυγμεχ “αγγίζει τις κορυφές της τέχνης” του.

33. Απουλ., *Met.* IX, 19 (σ. 257, γρ. 16-25) ... Videbat tamen decora illa monetæ lumina, ... nocturnas etiam curas inuaserat pestilens auaritia ... aurum tamen foras euocaret.

34. Βλ. παρακάτω, υποσημ. 74.

35. Λουκ., *Έρμ.* 5, 14: οἶον μύρμηκας ἀπὸ τοῦ ὕψους ἐπισκοποῦντές τινες τοὺς ἄλλους. Πλίν., *H. N.* 7, 65.

36. Βλ. Απουλ., *Met.* IX, 17 (σ. 256, γρ. 1-2) ... seruulum suum Μυγμεcem, όπου η αφηγήτρια χρησιμοποιεί το υποκοριστικό *seruulus*, πράγμα που έμμεσα παραπέμπει στο μικρό μέγεθος.

νός, που αξίζει να χαιρέται όλες τις γυναίκες και να στεφανωθεί με χρυσό στεφάνι; – δέχεται μόνον αρνητική απάντηση.

Το αποτέλεσμα είναι προφανές. Ο συγγραφέας επέλεξε το όνομα *Myrmex*, για να δώσει από την αρχή της ιστορίας στον αναγνώστη τη δυνατότητα να προβλέψει την κατάληξή της. Και αν μάλιστα έχει κατά νουν και τη συσχέτιση του μυρμηγκιού με την αρπακτικότητα και τη φιλοπλουτία, όπως είδαμε παραπάνω, οι προσημάνσεις διπλασιάζονται:

Μόλις φθάνουμε στο σημείο της ιστορίας, όπου ο θηρευτής επιχειρεί να δωροδοκήσει τον φύλακα με χρήματα³⁷, είμαστε βέβαιοι ότι ο φιλόπλουτος κατά τις συνδηλώσεις του ονόματος *Myrmex* θα υποκύψει. Και το πράγμα γίνεται ακόμη πιο εύκολο, αν ο καλλιεργημένος αναγνώστης αντιληφθεί ότι στη νουβέλα αυτή υπάρχουν συρραμμένα λεκτικά ίχνη-σήματα που παραπέμπουν στην ομηρική εκδοχή της συζυγικής εξαπάτησης του Αγαμέμνονα και της εξουδετέρωσης του ανώνυμου δούλου φρουρού από τον εραστή Αίγισθο, την οποία ο Απουλῆιος ‘ξανάπαιξε’ (replayed) σε ένα διαφορετικό λογοτεχνικό περιβάλλον από αυτό του έπους, όπως προτείνει ο Stephen Harrison³⁸.

Ωστόσο αυτή η εύκολη προσήμανση της κατάληξης του επεισοδίου αντιβαίνει στην εισαγωγική προειδοποίηση του αφηγητή προς τον αναγνώστη του μυθιστορήματος να εντείνει την προσοχή του³⁹.

Εξάλλου ο λόγιος αναγνώστης δεν θα δυσκολευόταν καθόλου να προαισθανθεί το τέλος της νουβέλας, μόλις διάβαζε για τη δωροδοκία του *Myrmex* με χρυσάφι. Σε πολλά κείμενα το μυρμήγκι συνδέεται με το συγκεκριμένο πολύτιμο μέταλλο είτε ως φιλόχρυσο είτε ως φρουρός του. Η προηγούμενη βιβλιογραφία έχει εντοπίσει συγκεκριμένα παραθέματα, με στόχο να επιβεβαιώσει το θέμα της φιλοχρημα-

37. Απουλ., *Met.* IX, 18 (σ. 257, γρ. 9-10) *porrecta enim manu sua demonstrat ei nouitate nimia candentes solidos aureos ...*

38. Harrison (2006), *ό. π.*, σ. 27, που παραπέμπει στον Όμηρ., *Όδύσ.* 3, 262-272.

39. Απουλ., *Met.* I, 1 (σ. 2, γρ. 5-6) *lector intende: laetaberis*: παρά την απόλαυση που υπόσχεται, ζητά από τον αναγνώστη να εντείνει την προσοχή του (*intende*). Ή καλύτερα, για να νιώσει την απόλαυση του έργου, πρέπει να εντείνει την προσοχή του.

τίας του Myrmex⁴⁰. Αυτή όμως η αφετηρία συλλογισμού δεν κατέληξε σε πειστικά συμπεράσματα.

Το λογικό βήμα που απομένει να γίνει είναι να σκεφθούμε την αλλαγή του αντικειμένου της φύλαξης: ο *μύρμηξ* ήταν συνηθισμένος να χρυσωρυχεί, να φυλάσσει τον χρυσό και να δίνει μάχες γι' αυτόν ακόμα και με τους ανθρώπους. Στην ιστορία μας όμως ο Myrmex πρέπει να φρουρήσει την Αρετή και να αδιαφορήσει για τον χρυσό, που κατά φύση φρουρούσε. Επισημαίνεται μάλιστα ότι το ποσόν της δωροδοκίας είναι χρυσά νομίσματα. Και κατά την εσωτερική πάλη ο πειρασμός δεν είναι τόσο η ελπίδα του τεράστιου χρηματικού ποσού όσο η σκέψη του χρυσού και η παθολογική προσήλωση σε αυτόν, τις οποίες φροντίζει να αναδείξει επιμελώς ο Απουλήιος⁴¹.

Έτσι ο Myrmex καλείται να υπερασπίσει μια εκ των προτέρων χαμένη θέση και να υπηρετήσει μιαν άχαρη γι' αυτόν υπηρεσία, (να φυλάσσει δηλ. την τιμή μιας γυναίκας, αντί να φυλάσσει το χρυσάφι), επειδή ακριβώς είναι αφύσικη ως προς την αρχική μορφή του, που είναι αυτή του *μύρμηκος*. Στο θέμα της αλλαγής της μορφής θα επανέλθουμε. Εκείνο που χρειάζεται προς το παρόν να έχουμε κατά νουν είναι ότι ο *μύρμηξ* είναι υπαρκτό έντομο και ο Myrmex λογοτεχνικό πρόσωπο· και οι δύο συνδέονται με αμοιβαίο σύνδεσμο (*mutuus nexus*)⁴² το όνομα “που σε κάνει να απορείς”.

40. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 10· πρβλ. App., *Ίνδ.* 15, 5, 1-6· Δείν., *απ.* 6, 14, 10-19· Ηλιοδ., *Αίθιοπ.* 10, 26, 2, 2· Ηρόδ. 3, 104-105· Λουκ., *Όνειρ.* 16, 13 και Φιλοστρ., *Άπολλ.* 6, 1: *γρῦπες δὲ Ἰνδῶν καὶ μύρμηκες Αἰθιοπῶν ... χρυσοῦ γὰρ φύλακες ἐν ἐκάτερα ἄδονται τὸ χρυσόγεων τῶν ἠπειρῶν ἀσπαζόμενοι ...*

41. Απουλ., *Met.* IX, 19 (σσ. 257-8), όπου το θέμα του χρυσού ως πειρασμού επαναλαμβάνεται συνεχώς: *nec auri tamen splendor flammeus oculos ipsius exire potuit ... uidebat tamen decora illa monetae lumina, ... formidinem mortis uicit aurum ... aurum tamen foras euocaret ... tenet nummos aureos manus Myrmecis*. Παρατηρούμε ότι σχεδόν όλες οι αισθήσεις και τα ένστικτα του Myrmex έχουν αλλοιωθεί από το πάθος του χρυσού, δηλ. και η όραση και η ακοή και η αφή και το ένστικτο της επιβίωσης. Για το χρυσάφι που εξαγοράζει τα πάντα βλ. Hijmans – van der Paardt – Schmidt – Wesseling – Zimmerman, *ὁ. π.*, σ. 174.

42. Απουλ. *Met.* I 1 (σ. 1, γρ. 6).

Πράγματι οι απορίες παραμένουν. Είχαμε διαπιστώσει ότι ο συγγραφέας προσφέρει στον αναγνώστη πολλά στοιχεία, ώστε αυτός να αντιληφθεί εκ των προτέρων την κατάληξη της συγκεκριμένης ιστορίας με την επιλογή του ονόματος Μυρμηχ. Η υπερβολή των διευκολυντικών στοιχείων επιβεβαιώνεται και από μια παρατήρηση του Paratore ότι ο δούλος στις *Metamorphoses* του Απουλήιου παίζει πάντα κακό ρόλο⁴³. Αυτό προοικονομεί την προδοσία που θα διαπράξει ο Μυρμηχ, όπως προσημαίνει το όνομά του: το μικρό μυρμηγκι θα ηττηθεί από τον μεγάλο αντίπαλο και θα τσιμπήσει το δόλωμα του χρυσού. Με αυτά οδηγούμαστε εκ νέου στο συμπέρασμα ότι ο Απουλήιος φαίνεται να προσφέρει στον αναγνώστη “μασημένη τροφή”. Όμως για ποιο λόγο ο Απουλήιος να κάνει το πράγμα τόσο εύκολο⁴⁴, προκειμένου να προσημανθεί το τέλος μιας συνηθισμένης ερωτικής ιστορίας; Είναι κάτι που ξενίζει και δεν μπορεί να απαντηθεί με την πρώτη, βιαστική και επιφανειακή ματιά.

Γι' αυτό θα συνεχίσουμε εξετάζοντας τις θετικές συνδηλώσεις του *nomen*. Δεν είναι δυνατόν να αρνηθούμε ότι με την πρώτη ματιά το όνομα Μυρμηχ διασφαλίζει ότι, ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα, ο συγκεκριμένος δούλος θα εργαστεί και θα κοπιήσει⁴⁵, για να φέρει εις πέρας την αποστολή του (ίσως μάλιστα φέρει το όνομα του συγκεκριμένου εντόμου, επειδή ακριβώς είναι ένας σκληρά εργαζόμενος δούλος⁴⁶). Και

43. Paratore, *ό. π.*, σ. 206: “la figura dello schiavo è vista in lui (δηλ. στον Απουλήιο) solo dal lato cattivo”. Πρβλ. την αντίθεση με τον όνο στην ιστορία με τον μυλωνά που ως πιστός δούλος βοηθά τον μυλωνά να εντοπίσει τον μοιχό, πράγμα που επισημαίνει ο S. A. Frangoulidis, ‘Rolechanging in Apuleius’ Tale of the Miller’s Wife (*Metamorphoses* 9.14-31).’ *Scholia* 9 (2000) σ. 72 σημ. 18.

44. Βλ. J. L. Penwill, “Ambages reciprocae: reviewing Apuleius’ *Metamorphoses*”, *Ramus* 19 (1990) σσ. 2-3, όπου σημειώνεται ότι η διευκόλυνση δεν είναι χαρακτηριστικό της αφήγησης του Απουλήιου, καθώς δεν δίνει περισσότερες πληροφορίες στον αναγνώστη από όσες χρειάζεται, και αν δίνει, είναι αινιγματικές ή απατηλές.

45. Βλ. παραπάνω σημ. 26.

46. Αν ισχύει η υπόθεσή μας, ο δούλος ταυτίζεται με το μυρμηγκι απλώς και μόνο, επειδή είναι δούλος. Σύμφωνα με αυτόν τον συλλογισμό η επιλογή του ονό-

αν δεχθούμε ότι κοπίασε, αλλά απέτυχε, γιατί ο πειρασμός ήταν μεγάλος, μπορούμε να αναζητήσουμε την αρετή της πρόνοιας⁴⁷ ή της σοφίας⁴⁸, που συνδηλώνεται στο όνομα του Myrmex. Γιατί λοιπόν ο ήρωάς μας με ένα τέτοιο όνομα δεν προνόησε για κάθε πιθανό κίνδυνο και ενδεχόμενο κατά την εκτέλεση μιας τόσο δύσκολης αποστολής; Εξάλλου ο κύριός του τον επέλεξε για το συγκεκριμένο καθήκον με κριτήριο την πίστη του⁴⁹, την οποία θα είχε διαπιστώσει σε παλαιότερες περιστάσεις. Ο δούλος επίσης είχε και άλλα καλά χαρακτηριστικά-αρετές:

Ήταν σταθερός (*tenax*)⁵⁰, είχε τύψεις συνειδήσεως⁵¹ και ήταν αξιοπρεπής, καθώς δεν κατέφυγε σε παρακάλια, για να τον λυπηθεί ο κύριός του.

ματος του *seruius* προέρχεται από μια ενστικτώδη αντανάκλαση των πραγματικών κοινωνικών συνθηκών της εποχής ή είναι ένας υπαινιγμός στον Αριστοτέλη *Πολ.* 1254b: *οσοι μὲν οὖν τοσοῦτον διεστᾶσιν ὅσον ψυχὴ σώματος καὶ ἄνθρωπος θηρίου ... οὗτοι μὲν εἰσι φύσει δοῦλοι, ...* Για τη χρήση του προαναφερθέντος χωρίου από τον Αριστοτέλη και ανάλογη σκέψη σχετικά με τον Λούκιο ως όνο, βλ. K. Bradley, “Animalizing the Slave: The Truth of Fiction”, *JRS* 90 (2000), σσ. 110-125.

47. Ο συγγραφέας (*Met.* IX, 17 (σ. 256, γρ. 15-16) κάνει ειρωνικό υπαινιγμό στη σοφία του Myrmex: *mira sagacitate ... fidem tuebatur*· πρβλ. και Αιλ. Αριστ., *Τέχ. Ρητ.* 1, 12, 2: *εἴ τις θέλοι τὰ τοῦ μύρμηκος ἔργα ἐπαινῶν λέγειν ὅτι οικονομικώτατός ἐστιν ... οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀγαθὸς προιδέσθαι τὰς ὥρας τῶν θεῶν καὶ φρονιμώτατος πρὸς τοὺς καιροὺς παρασκευάζεσθαι...*· πρβλ. επίσης Αιλ., *Ποικ. Ἰστ.* 1, 12, 1-5.

48. Αιλ., *Περὶ Ζῴων Ἰδιότη.* 16, 15, 4-17: *σοφὸν δὲ ἄρα ἦν καὶ ὁ μύρμηξ ὁ Ἰνδός ... ἐν αὐτοῖς δὲ περιόδους τινὰς καὶ ὡς εἰπεῖν σύριγγας Αἰγυπτίους ἢ λαβυρίνθους Κρητικούς σοφία τινὶ ἀπορρήτῳ διατρήσαντες οἰκεία ἑαυτοῖς ἀπέφηναν, οὐκ εὐθυτενὴ καὶ ῥάδια παρελθεῖν ἀλλ' ἐλιγμοῖς καὶ διατρήσεσι λοξᾶ ...*· Κικέρ., *ND* 3, 21: *in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria.*

49. Το θέμα της πίστης επανέρχεται συνεχώς στη συγκεκριμένη νουβέλα· βλ. Απουλ., *Met.* IX, 17-20 (σσ. 256-259): *fidelitae praecipua cognitum ... fidem tuebatur ... certusque fragilitatis fidei humanae ... illic fides, hic lucrum ... <aduolat> ad suae fidei praecipitium Myrmex ... recipit etiam tunc fidem deum boantem dominum.*

50. Απουλ., *Met.* IX, 18 (σ. 257, γρ. 8-9): *rigentem prorsus serui tenacitatem uiolenter diffinderet.*

51. Απουλ., *Met.* IX, 21 (σ. 259, γρ. 16-17): *conscientia tamen pessima p... nixtus ...*

Υπάρχει βεβαια πάντα η εξήγηση της αντιστροφής των θετικών σημαινομένων σε αρνητικά και δεν διαφωνούμε ότι υφίστανται οι παραπάνω θετικές και αρνητικές συνδηλώσεις του Myrmex στο πολυεπίπεδο παιγνίδι σύζευξης σημαινομένων, στο οποίο αρέσκεται ο συγγραφέας των *Metamorphoses*. Ωστόσο δεν επιλύεται στο βάθος του το αίνιγμα του ονόματος. Εικάζουμε λοιπόν ότι ο προσεκτικός αναγνώστης αναμένεται να σταθεί περισσότερο στην επιλογή του συγκεκριμένου ονόματος, το οποίο ουσιαστικά επιδρά στο ήθος του πρωταγωνιστή.

Το όνομα λοιπόν *μύρμηξ* μοιάζει να είναι ένας παραμορφωτικός καθρέφτης, που αλλάζει τον χαρακτήρα του Myrmex και στο επίπεδο της αφήγησης και στο επίπεδο της πρόσληψης από τον αναγνώστη. Και ο *lector intendens* οφείλει να αντιληφθεί τη διασκεδαστική σύγχυση του ήθους του δούλου, το οποίο διαθλάται μέσα από τις ιδιότητες του μυρμηγκιού με τρόπο έμμεσο και κρυπτικό. Πρόκειται για μία διαδικασία αλλαγής της φιγούρας του Myrmex με την επίδραση της εικόνας του μυρμηγκιού, η οποία παρασύρει τον βιαστικό και όχι ιδιαίτερα προσεκτικό αναγνώστη να συρράψει δύο ετερόκλητες ταυτότητες και μορφές, ενός εντόμου και ενός ανθρώπου, αρκούμενος στη σκέψη ότι ο πιστός Myrmex μεταμορφώνεται σε έναν αρρωστημένο χρυσοθήρα, όπως είναι ο *μύρμηξ* σε λογοτεχνικό επίπεδο⁵². Η παρεξήγηση είναι αναμενόμενη και οδηγεί στην ικανοποίηση με την ανακάλυψη όλων των δευτερευουσών συνδηλώσεων που ενυπάρχουν στο όνομα του πρωταγωνιστή και έχουν εμπλακεί στο παιγνίδι της ανάδειξης των σχέσεων των αφηγηματικών όντων και της προοικονομίας των ρόλων τους. Οι σκέψεις αυτές συμβαδίζουν με την προεξαγγελία της διαδικασίας της μεταμόρφωσης στον πρόλογο του έργου:

*Figuras fortunisque hominum in alias imagines conuersas et in se rursus mutuo nexu refectas*⁵³ (“*Μορφές και τύχες ανθρώπων που μεταμορφώθηκαν σε άλλες εικόνες και που ξαναήλθαν στον εαυτό τους με αμοιβαίο σύνδεσμο*”).

52. Για την εικασία σχετικά την πτώση στον κόσμο της ύλης αυτού που υφίσταται τη μεταμόρφωση, βλ. Fick-Michel, *ό. π.*, σ. 315.

53. Απουλ., *Met.* I, 1 (σ. 1, γρ. 4-6).

Αν η υποθεσή μας είναι σωστή, η φιγούρα που αλλάζει είναι αυτή του έμπιστου δούλου: επειδή ονομάζεται *Myrmex* μεταμορφώνεται κατ' εικόνα του μύρμηκος σ' έναν άπιστο και άπληστο προδότη της *fides* του κυρίου του. Το έντομο (*μύρμηξ*) επιδρά αλληγορικά και συμβολικά στην *persona* της αφήγησης (*Myrmex*) με σύνδεσμο το όνομα του μυρμηγκιού, ενώ ο αναγνώστης παίζει τον δικό του ρόλο με κριτήριο το μέγεθος της προσοχής που δείχνει και της καλλιέργειας που έχει, ώστε να αποδώσει τις αναμενόμενες λογοτεχνικές ιδιότητες του *μύρμηκος* στον *Μύρμηκα* (*Myrmex*) και να διαχωρίσει τα δύο αυτά όντα. Έτσι η διαδικασία της μεταμόρφωσης μπορεί να λαμβάνει χώρα όχι μόνο με ρεαλιστικό τρόπο, όπως συνέβη στον πρωταγωνιστή Λούκιο, ο οποίος έγινε όνος, αλλά και με τρόπο λογοτεχνικό και μεταφορικό ως αλληγορία.

Πρόκειται για μια ακροβασία ανάμεσα στα όντα, τους ρόλους, τις έννοιες και τα ονόματα (*nomina*), που δεν στερείται φιλοσοφικού ενδιαφέροντος⁵⁴, κάτι άλλωστε αναμενόμενο από τον Απουλήιο⁵⁵.

Σε αυτήν την υπόθεση οδηγηθήκαμε καταρχάς από την παρατήρηση ότι το μυρμήγκι στην κλασική λογοτεχνία παρουσιάζεται δεκτικό της μεταμόρφωσης σε άνθρωπο. Υπάρχουν αρκετοί μύθοι και παραλλαγές τους που παρουσιάζουν ανθρώπους να μεταμορφώνονται σε μυρμήγκια ή το αντίθετο. Ο έμπειρος και πεπαιδευμένος λοιπόν αναγνώστης των *Metamorphoses* προϋποτίθεται ότι είναι εξοικειωμένος με αυτήν την αστάθεια και τη μετάπτωση από τη μορφή του μυρμηγκιού στη μορφή του ανθρώπου και αντίστροφα.

54. Δεν θα επεκταθούμε περισσότερο από το να υπογραμμίσουμε απλώς ότι η σύγχυση ανάμεσα στον *Myrmex*, τον *μύρμηκα* και τις ιδιότητές τους θα ήταν μια καλή άσκηση εμπέδωσης φιλοσοφικών θεωριών, όπως αυτής της ψυχής και του σώματος, των ιδεών, των καθολικών εννοιών και μιας πρόδρομης νομιναλιστικής προσέγγισης.

55. Εξάλλου ο Απουλήιος προσδιορίζει τον εαυτό του ως φιλόσοφο (Απουλ., *Apol.* 41) και μάλιστα πλατωνιστή (βλ. *ibidem* 64: *ceterum Platonica famili: nihil nouimus nisi festum et laetum et sollemne et superum et caeleste*· πρβλ. ακόμη Αουγουστ., *Civ. Dei* 8, 12).

Έτσι μπορούμε να ανακαλέσουμε στη σκέψη μας τον μύθο, σύμφωνα με τον οποίο ο Δίας μεταμόρφωσε τα μυρμήγκια της Αίγινας σε ανθρώπους, προκειμένου να αποκτήσει συντρόφους ή υπηκόους ο Αιακός⁵⁶. Ο Λουκιανός αναπαράγει το μύθο ότι από τα μεταμορφωμένα σε ανθρώπους μυρμήγκια κατάγονται οι Μυρμιδόνες⁵⁷.

Κατά τον Αίσωπο, ζούσε ένας άνθρωπος ονομαζόμενος *Μύρμηξ*, γεωργός το επάγγελμα, ο οποίος μεταμορφώθηκε από τον Δία σε μυρμήγκι εξαιτίας της πλεονεξίας του⁵⁸.

Πιο ενδιαφέρουσα είναι η εκδοχή που διασώζει ο Σέρβιος σχετικά με τη μεταμόρφωση μιας κόρης ονόματι *Myrmix* σε μυρμήγκι από την Αθηνά, επειδή συνδυάζει το θέμα του μυρμηγκιού με αυτό της προδοσίας προς την κυρία της, ενώ συνδέει τον προαναφερθέντα μύθο με αυτόν των Μυρμιδόνων⁵⁹. Σχετική με την μεταμόρφωση είναι και η μετενσωμάτωση ή μετενσάρκωση, με την οποία συνδέεται ειρωνικά ο άνθρωπος με το μυρμήγκι στον *Όνειρον* του Λουκιανού: ο *άλεκτρων* διαβεβαιώνει τον συνομιλητή του Μίκυλλο ότι στην προηγούμενη ζωή ο Μί-

56. Ησιόδ., *Απ.* 205· Ψ.-Απολλοδ., *Βιβλ.* 3, 158, 1-2· Υγίγ., *F.* 52· Οβιδ., *Met.* 7, 656-670· πρβλ. επίσης Στράβ., *Γεωγρ.* 8, 6, 16.

57. Λουκ., *Ίκαρ.* 19, 16-20: *τοὺς παλαιούς μύθους επίσκεψαι τῶν Θετταλῶν· εὐρήσεις γὰρ τοὺς Μυρμιδόνας, τὸ μαχιμώτατον φύλον, ἐκ μυρμηγκῶν ἄνδρας γεγονότας.*

58. Αἰσ., *Μύθ.* 175 (= 240 Chambry). Βλ. και πιο πάνω, υποσημ. 10.

59. Σέρβ., *ad Aen.* 4, 402, 6-20: 'formica' ... de qua fabula talis est: in Attica regione quaedam puella Myrmix nomine fuit, Minervae ob castimoniam et sollertiam dilecta, quae postea hoc modo Minervae in se odium concitavit. Namque, cum vidisset Minerva Cererem segetes invenisse, volens ipsa ostendere Atticis quo expeditus segetes parent, aratrum dicitur invenisse. Quod cum manu ageret, et Myrmix ei adhaereret, ausa est occulte aratri stivam subripere, et apud homines se iactare, infructuosum esse Cereris munus, nisi suo uterentur invento, quo terra aratro resoluta expeditus ederet fructus. Quod cum proditum aegre tulisset Minerva, Myrmicem illam virginem in formicam convertit eamque, ut proditricem, adversam frumentis, quae semper insequitur et subripit, esse praecepit. Quae res cum Iovi miserationem movisset, excogitavit quemadmodum formicae honorem daret. Nam cum Aeacum, filium suum ex Aegina susceptum, Thessalis imponeret regem et agros ipsos videret hominibus indigere, formicas colligi in unum iussit easque in homines commutavit: unde Myrmidones appellati sunt. Βλ. J. Schmidt, "Μύρμηξ", *RE* 31 (1933), στ. 1106· H. W. Stoll, "Myrmix", *LGRM* II, 2, στ. 3314.

κυλλος ήταν μυρμήγκι που έβγαζε χρυσάφι από τα έγκατα της γης⁶⁰.

* *

Σίγουρα όμως ο προσεκτικός αναγνώστης των *Metamorphoses* θα έπρεπε να θυμηθεί ότι πιο καθαρά το θέμα της μετενσάρκωσης του ανθρώπου σε μυρμήγκι εντοπίζεται στον *Φαίδωνα* του Πλάτωνα⁶¹:

Ὅτι τούτους εἰκὸς ἐστὶν εἰς τοιοῦτον πάλιν ἀφικνεῖσθαι πολιτικὸν καὶ ἡμερον γένος, ἢ που μελιτῶν ἢ σφηκῶν ἢ μυρμηγκῶν, καὶ εἰς ταῦτόν γε πάλιν τὸ ἀνθρώπινον γένος, καὶ γίνεσθαι ἐξ αὐτῶν ἄνδρας μετρίους.

Πρόκειται για τμήμα της διδασκαλίας του Σωκράτη σχετικά με την αθανασία της ψυχής και την τύχη της μετά τον θάνατο του σώματος⁶². Έτσι σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρία οι ψυχές των λαίμαργων και των υβριστών μετενσαρκώνονται σε όνους και αναλόγου ήθους ζώα⁶³. Οι ψυχές των άδικων, των άρπαγων και των τυράννων γίνονται λύκοι και γεράκια⁶⁴. Οι πιο ευτυχείς ψυχές είναι εκείνες που στον ανθρώπινο βίο τους είχαν ασκήσει τη δημοτική και πολιτική αρετή, δηλ. τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη, οι οποίες αποκτώνται με τη συνήθεια και τη μελέτη, χωρίς φιλοσοφική εξάσκηση του νου. Αυ-

60. Λουκ., *Ὀνειρ.* 16.

61. Πλάτ., *Φαίδ.* 82b· βλ. επίσης Δ. Ράιο (2001), σ. 71 και υποσημ. 131· Fick-Michel, *ό. π.*, σ. 316 για ένα θεωρητικό πλαίσιο συσχέτισης του χωρίου από τον *Φαίδωνα* με τις *Metamorphoses*. Πολύ σημαντική είναι η πληροφορία ότι ο Απουλήιος είχε προβεί σε μια κάπως ελεύθερη μετάφραση του πλατωνικού *Φαίδωνα*: βλ. Apollinaris Sidonius, *Ep.* 2, 9, 5: ut nec Apuleius Phaedonem sic Platonis neque Tullius Ctesiphontem sic Demosthenis in usum regulamque Romani sermonis exscriperint· Πρισκιαν., *GLK* 2, 511 και 520· βλ. και S. Harrison, *Apuleius. A Latin Sophist*, Oxford 2000, σ. 23.

62. Βλ. A. E. Taylor, *Πλάτων. Ο Άνθρωπος και το Έργο του* (μτφρ. Ι. Αρζόγλου, έκδ. MIET), Αθήνα 2^η 1992, σ. 216: “άμεσος και κύριος στόχος όλόκληρης της συνομιλίας είναι η δικαίωση του βίου της ‘περίθαλψης της ψυχής’ βάσει της αντίληψης ότι η *θεικότητα* της ανθρώπινης ψυχής και η ‘μίμηση του Θεού’ αποτελούν τον σωστό και εύλογο κανόνα του βίου”.

63. *Ibidem* 81e.

64. *Ibidem* 82a. βλ. και Δ. Ράιο (2001), σ. 71 και υποσημ. 131.

τές λοιπόν οι ψυχές θα γίνουν μέλισσες⁶⁵, σφήκες ή μυρμήγκια και μετά θα επανέλθουν στην αρχική μορφή τους ως *μέτριοι* άνθρωποι. Όμως οι ψυχές αυτές δεν θα μπορέσουν να εξομοιωθούν με το γένος των θεών, επειδή είναι αμέτοχες της φιλοσοφίας.

Γι' αυτό οι φιλόσοφοι απέχουν από τις επιθυμίες του σώματος, όπως είναι η φιλαρχία και η φιλοχρηματία. Έτσι οι δικές τους ψυχές δεν είναι σαν τις ψυχές των άλλων που δεν ξέρουν το σκοπό τους⁶⁶.

Αντίθετα τις δικές τους ψυχές παραλαμβάνει η φιλοσοφία και τις δια φωτίζει, παρόλο που οι δυσκολίες είναι πολλές: οι ψυχές των φιλοσόφων, όπως και όλες οι ψυχές, είναι δεμένες και προσκολλημένες στο σώμα, αναγκασμένες να εξετάζουν τα πράγματα σύμφωνα με τις δεσμεύσεις που τους επιβάλλει το σώμα, κυλιόμενες στην αμάθεια⁶⁷. τα σωματικά δεσμά είναι φοβερά, γιατί οφείλονται στη σωματική ηδονή, και για τα δεσμά αυτά συνεργάτις είναι η ίδια η ψυχή, που έχει δεθεί με αυτά⁶⁸. Η φιλοσοφία αρχίζει σιγά σιγά να λύνει τις ψυχές των φιλοσόφων από τα δεσμά του σώματος με το να τους αποδεικνύει ότι το να σκέπτονται με τα μάτια, με τα αυτιά ή με τις άλλες αισθήσεις οδηγεί στην αυταπάτη (*ἀπάτης μὲν μεστή ἢ διὰ τῶν ὀμμάτων σκέψις, ἀπάτης δὲ ἢ διὰ τῶν ὠτων καὶ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων*)⁶⁹. Αντίθετα η φιλοσοφία μαθαίνει στην πρόθυμη ψυχή να διαλογίζεται καθ' εαυτήν το όντως ον. Έτσι οι ψυχές των αληθινών φιλοσόφων απέχουν συνειδητά από τις ηδονές, επειδή έχουν διδαχθεί ότι με την υπερβολική ηδονή οδηγούνται στο πιο μεγάλο κακό,

65. Σχετικά με την ανάλογη περίπτωση της μέλισσας στον *Φαίδωνα* του Πλάτωνα, βλ. H. Chouliara-Raios, *L'abeille et le miel en Égypte d'après les papyrus grecs* (Δωδώνη: παράρτημα αριθμ. 30), Ιωάννινα 1989, σ. 56 σημ. 77 και Ράιο, *ό. π.*, σ. 71 στην ανάλυση του οποίου οφείλουμε την κεντρική ιδέα του παρόντος πονήματος.

66. *Ibidem*, 82d 3-4: *οὐ κατὰ ταῦτα πορεύονται αὐτοῖς ὡς οὐκ εἰδόσιν ὅπῃ ἔρχονται ...*

67. *Ibidem*, 82e 1-5: *παραλαβοῦσα αὐτῶν τὴν ψυχὴν ἢ φιλοσοφία ἀτεχνῶς διὰ δεδεμένην ἐν τῷ σώματι καὶ προσκεκολλημένην, ἀναγκαζομένην δὲ ὥσπερ διὰ εἶργμοῦ διὰ τούτου σκοπεῖσθαι τὰ ὄντα ἀλλὰ μὴ αὐτὴν δι' αὐτῆς, καὶ ἐν πάσῃ ἀμαθίᾳ κολινομένην ...*

68. *Ibidem*, 82e 6-7: *ἂν μάλιστα αὐτὸς ὁ δεδεμένος συλλήπτωρ εἴη τοῦ δεδέσθαι ...*

69. *Ibidem*, 83a 4-6.

δηλ. να πιστέψουν ότι αυτό που προκαλεί την ηδονή είναι *ἐναργέστατον* και *ἀληθέστατον*⁷⁰. Αυτό είναι το πάθος που δένει την ψυχή στο σώμα και σαν καρφί την καρφώνει και με περόνη τη διατρυπά και τη στερεώνει πάνω στο σώμα (*ἐκάστη ἡδονὴ καὶ λῦπη ὥσπερ ἦλον ἔχουσα προσηλοῖ αὐτὴν πρὸς τὸ σῶμα καὶ προσπερονᾷ*) κάνοντάς την να μοιάζει με αυτό (*σωματοειδῆ*) και να υπακούει στις εντολές του⁷¹.

Παραθέσαμε τη σωκρατική-πλατωνική διδασκαλία για την ψυχή, επειδή παρατηρήσαμε αξιοσημείωτες ομοιότητες με τις ιδιότητες και τη συμπεριφορά του Myrmex στη συγκεκριμένη νουβέλα και εικάζουμε ότι μία αλληγορική σχέση συνδέει τα δύο αυτά κείμενα⁷² κατά την αινιγματώδη σοφία του ισιακού μύστη. Καταρχάς στον *Φαίδωνα* ο άνθρωπος γίνεται *μύρμηξ* και πάλι άνθρωπος, ενώ η συγκεκριμένη αλλαγή του ανθρώπου σε μυρμήγκι υποδηλώνεται μέσω του ονόματος και στη συγκεκριμένη νουβέλα. Επίσης η ψυχή που ήταν σε σώμα ανθρώπου και θα πάει σε σώμα μυρμηγκιού και θα ξαναγίνει άνθρωπος, είναι *πολιτική* και *ήμερη* σαν του Myrmex, ο οποίος είναι *κοινωνικός* ήρωας (όπως και ο *μύρμηξ* διακρίνεται γι' αυτήν την ιδιό-

70. *Ibidem*, 83b 6 – 83c 9.

71. *Ibidem*, 83c 9-11.

72. Βλ. S. Heller, “Apuleius, Platonic Dualism and Eleven”, *AJP* 104 (1983) σσ. 321-339· B. L. Hijmans, “Apuleius Philosophus Platonicus”, *ANRW* 36.1 (1987) σσ. 395-475· C. Schlam, “Platonica in the Metamorphoses of Apuleius”, *TAPA* 101 (1970), σσ. 477-487 όπου εντοπίζονται σχέσεις ανάμεσα στον Απουλήιο και τον Πλάτωνα και ουσιαστικά εικάζεται ότι οι *Metamorphoses* είναι μια πλατωνική αλληγορία. Για τη σχέση του αφηγηματικού πλαισίου της ιστορίας του Σωκράτη και του Αριστομένη στις *Metamorphoses* με το αντίστοιχο του πλατωνικού *Συμποσίου*, βλ. Penwill, *ό. π.*, σ. 20, υποσημ. 37. Για τη σχέση του παραμυθιού του Έρωτα και της Ψυχής με τον πλατωνισμό βλ. M. J. Edwards, “The Tale of Cupid and Psyche”, *ZPE* 94 (1992), σσ. 79-83 και Walsh, *ό. π.*, σσ. 324-326. Για τα προβλήματα που αναφέρονται από την προσπάθεια της ενγένει αλληγορικής ερμηνείας όλου του έργου βλ. R. Heine, “Picaresque Novel versus Allegory”, στον τόμο Hijmans – van der Paardt, *ό. π.*, σσ. 32-37· Walsh, *ό. π.*, σσ. 228-231 και 278-282. Δ. Ράιο, “Το αίνιγμα του Προλόγου των *Μεταμορφώσεων* του Απουλήιου. Το παραμύθι του Έρωτα και της Ψυχής”, *Ηπειρωτικά Γράμματα* 5 (2004), σελ. 439 κεξ.

τητα⁷³), καθώς είναι ο μόνος που έχει επαφή και συνεργασία με όλους τους ήρωες της ιστορίας (τον σύζυγο, τη σύζυγο και τον εραστή)⁷⁴. Έπειτα η ψυχή εκείνη που θα πάει σε σώμα μυρμηγκιού και εκ νέου σε σώμα ανθρώπου, θα γίνει ένας μέτριος άνθρωπος. Ο συγκεκριμένος προσδιορισμός μάλλον έχει τη θετική σημασία του ενάρτετου⁷⁵: αυτό προκύπτει έμμεσα και από το ότι οι συγκεκριμένες ψυχές ήταν σε σώματα ανθρώπων που στον πρότερο βίο τους διέθεταν την πολιτική και δημοτική αρετή σύμφωνα με το πλατωνικό κείμενο.

Ο Μυρμηχ προσκολλάται, όπως θα δούμε λίγο πιο κάτω, σε απίστευτο βαθμό στην Αρετή (Αρετή) κατά τη φρούρησή της ανακαλώντας την πλατωνική εικόνα της ψυχής *διαδεδεμένης εν τῷ σώματι και προσκεκολλημένης*. Από την άλλη πλευρά η λέξη μέτριος σήμαινε κάποτε (σπανιότερα είναι αλήθεια) ό,τι και σήμερα, δηλ. συνηθισμένος, μέτριος⁷⁶: ένας μέτριος άνθρωπος είναι και ο ήρωάς μας που, αν και δεν κατόρθωσε να ανταποκριθεί στις δυσκολίες, όμως παρουσιάζεται να διαθέτει στοιχεία αρετής⁷⁷. Επιπλέον, όπως οι ψυχές αυτών που θα γίνουν μυρμήγκια, δεν είναι ψυχές αληθινών φιλοσόφων και γι' αυτό υποκύπτουν στις επιθυμίες του σώματος⁷⁸, έτσι συμβαίνει και με την

73. Βλ. Κοϊντίλ., *Inst.* 5, 11, 24: ostendas apes etiam formicasque, non modo muta sed etiam parua animalia, in commune tamen laborare και Πλίν., *H. N.* 11, 108 et his (sc. formicis) rei publicae ratio.

74. Να επισημάνουμε ότι η επαφή αυτή είναι στενή και ιδιαίτερη (κατά μόνος): ο σύζυγος τον διατάζει στα κρυφά (Απουλ., *Met.* IX, 17, σ. 256, γρ. 1-3): *seruulum suum Myrmecem ... secreto commonet*), ο εραστής καιροφυλακτεί να τον βρει μόνο (Απουλ., *Met.* IX, 18, σ. 256, γρ. 25): *opportune nactus Myrmecis solitatem*), και ο Μυρμηχ μεταφέρει την ανήθικη πρόταση στο αυτί της Αρετής (Απουλ., *Met.* IX, 19, σ. 257-8, γρ. 26-1): *sic ad aures dominae mandatum perfert*).

75. Βλ. *LSJ*, s. v. “μέτριος III, 3”.

76. Βλ. *LSJ*, ό. π. Δημοσθ., *Κατὰ Κόνωνος* 24, 8: *ἡμεῖς μὲν ἀπράγμονες καὶ μέτριοι φαινοίμεθ' ἂν εἰκότως, ...*· πρβλ. Πλάτ., *Νόμ.* 716c1-3: *τῷ μὲν ὁμοίῳ τὸ ὁμοιον ὄντι μετρίῳ φίλον ἂν εἴη*.

77. Βλ. παραπάνω σσ. 5-6.

78. Για ανάλογες σκέψεις σχετικά με την υποδούλωση της Psyche στην ερωτική επιθυμία, βλ. Penwill, ό. π., σ. 5 και Heller, ό. π., σ. 326, όπου υποστηρίζεται ότι

ψυχή του δουλάκου Mygmx, που είχε την ψευδαίσθηση ότι άγγιζε το χρήμα (*tenebat animo*) και παρά τις ρητές διαταγές υπέκυψε στην επιθυμία του χρυσού ως *φιλοχρήματος* (περίπτωση που αναφέρεται ρητά ως παράδειγμα στο πλατωνικό χωρίο). Επιπλέον παρόμοια με τις ψυχές των αδαών, οι οποίοι δεν ξέρουν πού πάνε, ο φιλοσόφητος Mygmx δεν μπορεί να ακολουθήσει την ευθεία οδό, αλλά λόγω του διλήμματος δεν ξέρει πού πάει κυριολεκτικά και μεταφορικά⁷⁹. Εξάλλου η επιθυμία της ύλης (*δι' ἐπιθυμίας ἐστίν*) αναγκάζει την αμαθή ψυχή να υποταχθεί σε αυτήν έτσι, όπως λύγισε ο δούλος Mygmx εξαιτίας της προσδοκίας της ηδονής (*seruiles uoluptates*)⁸⁰, καθώς λαχταρούσε να πιάσει το χρυσάφι⁸¹.

Οι αναλογίες που οφείλει να έχει κατά νουν ο προσεκτικός αναγνώστης ή μάλλον ο αναγνώστης που επανέρχεται συνεχώς στο κείμενο του Απουλήιου, δεν σταματούν εδώ⁸².

τα πρώτα δέκα βιβλία των *Metamorphoses* παρουσιάζουν τον κατώτερο κόσμο των παθών κατά τον πλατωνικό δυισμό.

79. Απουλ., *Met.* IX, 19 (σ. 257, γρ. 15-25): *quam procul semotus et domum celeri gradu peruectus ... miroque mentis salo et cogitationum dissensione misellus in diuersas sententias carpebatur ac distrahebatur ... erilis eum comminatio domi cohiberet, aurum tamen foras euocaret.*

80. Το πάθος του Mygmx θυμίζει τα πάθη του πρωταγωνιστή Λούκιου σύμφωνα με την κρίση του ιερέα· Απουλ., *Met.* XI, 15 (σ. 329, γρ. 13-14): *lubrico uirentis aetatulae ad seruiles delapsus uoluptates.*

81. Απουλ., *Met.* IX, 19 (σ. 258, γρ. 4-6): *non modo capere uerum saltem contingere ... pecuniam cupiens, et magnis suis laboribus perfectum desiderium ...* Η αναφορά μάλιστα στον μεγάλο κόπο (*magni labores*) που κατέβαλε ο Mygmx παραπέμπει ειρωνικά στην εργατικότητα του μυρμηγκιού· βλ. παραπάνω σσ. 5-6. Να επισημάνουμε επίσης και την παρατήρηση του Paratore, *ό. π.*, σ. 205, ότι ο Απουλήιος εξαφανίζει το πρόσωπο του Mygmx κατά τη στιγμή που πιάνει τα χρήματα, αφήνοντας μπροστά μας μόνο το χέρι του: Απουλ., *Met.* IX, 19 (σ. 258, γρ. 8-9): *tenet nummos aureos manus Mygmeis ...*

82. Ίσως ο Πλούταρχος προσφέρει ένα καλό θεωρητικό πλαίσιο για τον τρόπο, με τον οποίο εργάστηκε ο Απουλήιος· βλ. Πλούτ., *Περί Ίσιδος και Όσίριδος* 354b: *τῆς φιλοσοφίας ἐπικεκρυμμένης τὰ πολλὰ μύθοις καὶ λόγοις ἀμυδρὰς ἐμφάσεις τῆς ἀληθείας καὶ διαφάσεις ἔχουσιν ...*

Πράγματι πέρα από τη διαπίστωση που είδαμε ότι η ψυχή του Μυρμεχ, σαν τις ψυχές των αμύητων, είναι *διαδεδεμένη* και *προσκεκολλημένη* στο χρυσάφι, αφού η σκέψη του δεν φεύγει από αυτό⁸³, η σκηνή του δεμένου Μυρμεχ στην αγορά⁸⁴ δεν είναι άσχετη με το θέμα των δεσμών⁸⁵ που είναι εικόνα κάθειρξης (*είργμοῦ* στον Φαίδωνα) και ανακαλεί τη φυλάκιση, με την οποία απειλείται στην αρχή⁸⁶ και το τέλος της ιστορίας⁸⁷, ενώ μαζί με τη φυλακή επαναλαμβάνεται η αναφορά στα δεσμά⁸⁸. Εξάλλου το δεδομένο ότι ο Μυρμεχ είναι δούλος παραπέμπει στο θέμα της δέσμευσης με τρόπο μεταφορικό⁸⁹, καθώς ο δούλος δεν είναι ελεύθερος· είναι ‘δεμένος’.

Υπογραμμίζουμε ακόμη ότι το θέμα της ‘προσκολλησεως’ αξιοποιείται με ακόμα πιο ‘λογοτεχνικό’ τρόπο, καθώς ο Απουλήιος επιμένει στην ανάπτυξή του. Όπως η ψυχή είναι προσκολλημένη στο σώμα⁹⁰,

83. Βλ. Απουλ., *Met.* IX, 19 (σ. 257, γρ. 14-25).

84. Απουλ., *Met.* IX, 21 (σ. 259, γρ. 10-25): ... Μυρμεce per conseruos uincto forum uersus adtrahi ... per plateam ... Μυρμεch uinculis obrutus ... Με τη διατύπωση μάλιστα uinculis obrutus δίδεται έμφαση στο βάρος των δεσμών του Μυρμεch· πρβλ. τη φράση *άτεχνῶς διαδεδεμένη* για την ψυχή στον Φαίδωνα, και Hijmans – van der Paardt – Schmidt – Wesseling – Zimmerman, *ό. π.*, σ. 187, όπου η συγκεκριμένη φραστική επιλογή του Απουλήιου κρίνεται υπερβολική και αδόκιμη. Ίσως διατυπώνεται έτσι, για να προσελκύσει τη δεύτερη ματιά του αναγνώστη.

85. Για μια γενικότερη προσέγγιση της συμβολιστικής των δεσμών στις *Metamorphoseis*, βλ. Fick-Michel, *ό. π.*, σσ. 533-537. Στη σ. 537 διατυπώνεται η άποψη ότι οι μεταμορφώσεις με την παρέμβαση της μαγείας στο έργο του Απουλήιου εν γένει συνδέονται με το χωρίο του Φαίδωνα με σχέση παρωδίας.

86. Απουλ., *Met.* IX, 17 (σ. 256, γρ. 4-6): *carcerem ... comminatus*.

87. *Ibidem*, IX, 21 (σ. 260, γρ. 6): *insuper carceris etiam tenebras perferas*.

88. *Ibidem*, IX, 17 (σ. 256, γρ. 4): *perpetua uincula ... comminatus*· και *ibidem*, IX 21 (σ. 260, γρ. 5-6): *ista uincula conteras* ... Για την τελευταία πρόταση (η οποία επισημαίνεται ως υπερβολική και ασυνήθιστη) πρβλ. Hijmans – van der Paardt – Schmidt – Wesseling – Zimmerman, *ό. π.*, σ. 190· βλ. επίσης παραπάνω υποσημ. 85.

89. Πρβλ. Απουλ., *Met.* IX, 19 (σ. 257, γρ. 24-25): *erilis eum comminatio dormi cohiberet* ...

90. Για ανάλογες απόψεις σχετιζόμενες και με την ισιακή θεολογία, πρβλ. Πλούτ., *Περί Ίσιδος και Όσίριδος* 371a, 8-9: *ἀπολέσθαι δὲ τὴν φαύλην παντάπασιν ἀδύνατον, πολλὴν μὲν ἔμπεφυκυῖαν τῷ σώματι ...*

έτσι ο Μυγμex προσκολλάται σωματικά στην Αρετή, που τελικά, γεμάτη με υλικές επιθυμίες και πιο ελαφρά από τον άνεμο, γίνεται σύμβολο των σωματικών παθών σε αντίθεση με ό,τι σημαίνει το όνομά της:

Ο Μυγμex παράστεκε αχώριστος (inseparabilis adsidebat) από αυτήν, καρφωμένος⁹¹ και καλά καλά κολλημένος (adfixus atque conglutinatus) πάνω της, κρατώντας την από τα ρούχα (manu prendens lacinias).

Πέρα από αυτά ένα άλλο κοινό σημείο του χωρίου του *Φαίδωνα* με την ιστορία του Μυγμex είναι η κυριαρχία της επιθυμίας του χρυσού στις αισθήσεις του Μυγμex, όπως έχουμε ήδη επισημάνει⁹², πράγμα που τον οδηγεί στην ψευδαίσθηση και τη σύγχυση του φωτός με αυτό το πολύτιμο μέταλλο⁹³, και συγχρόνως ανακαλεί την πλατωνική φράση ότι η σκέψη μέσω των αισθήσεων είναι γεμάτη με απάτη, όπως προαναφέραμε.

Οι παραπάνω λεκτικές και θεματικές αντιστοιχίες ανάμεσα στο πλατωνικό κείμενο και την ιστορία του Μυγμex είναι πολλές, για να είναι τυχαίες. Με αυτές ο προσεκτικός αναγνώστης, προϊδεασμένος ήδη από τις παρατηρήσεις του για τον ρόλο των μυρμηγκιών στο έργο του Απουλήιου⁹⁴, μεταφέρεται από τη συγκεκριμένη ερωτική ιστορία με τρόπο αλληγορικό στον φιλοσοφικό λόγο του Πλάτωνα και συνδέει την ανάλαφρη αφήγηση της διασκεδαστικής ερωτοδουλειάς

91. Υπενθυνίζουμε τη φράση του Πλάτωνα: *ἡδονὴ καὶ λύπη ὥσπερ ἦλον ἔχουσα προσηλοῖ αὐτὴν πρὸς τὸ σῶμα*, την οποία προαναφέραμε, βλ. σ. 448.

92. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 41.

93. Το χρυσάφι ευρισκόμενο μέσα στη γη συνδέεται με το μυρμήγκι που είναι 'δεμένο' με τη γη· πρβλ. την προσφώνηση του μυρμηγκιού, βοηθού της Ψυχής στον Απουλ., *Met.* VI, 10 (σ. 160, γρ. 13): *terrae omniparentis agiles alumnae*. Έτσι το χρυσάφι και το μυρμήγκι ανήκουν στη γη, η οποία στον πλατωνικό δυισμό συμβόλιζε την ύλη ως εμπόδιο στην απελευθέρωση της ψυχής· βλ. Fick-Michel, *ό.π.*, σ. 106· S. A. Frangoulidis, "Intratextuality in Apuleius' *Metamorphoses*", *AC* 66 (1997), σ. 298 και Heller, *ό.π.*, σ. 325.

94. Βλ. Απουλ., *Met.* VI, 10 (σ. 160, γρ. 5-18)· *ibidem* VIII, 22 (σ. 231, γρ. 2-12). Το θέμα παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον προς έρευνα.

με σοβαρές σκέψεις⁹⁵ για την τύχη της ψυχής σε άλλες μορφές βίων κατά το ήθος της.

Έχει υποστηριστεί ότι υπάρχει κάποτε στενή σχέση ανάμεσα στις ένθετες ιστορίες που παρεμβάλλονται σε ένα έργο και τους κύριους στόχους ή το κυρίαρχο νόημα του έργου⁹⁶. Για τις *Metamorphoses* του Απουλήιου σημαντικό μέρος της νεότερης και σύγχρονης έρευνας δέχεται ότι πρόκειται για ένα μυθιστόρημα με έντονο φιλοσοφικό-πλατωνικό και θρησκευτικό-ισιακό χρώμα και ανάλογους στόχους. Είχαμε ήδη την ευκαιρία να μιλήσουμε για τις συγγένειες ανάμεσα στο πλατωνικό έργο και το κείμενό μας⁹⁷. Από την άλλη πλευρά δύο από τους πρωταγωνιστές της ιστορίας του Φιλησίθηρου φέρουν ονόματα που παραπέμπουν στο βασίλειο των ζώων (Μυρμηχ και Scorpio), λεπτομέρεια που δίνει στην ιστορία άρωμα αισώπειου μύθου. Εξάλλου και ο Πλάτων, όπως παρατηρεί ο Δ. Ράιος, κατέφευγε κάποτε στον μύθο (που αντικαθιστά, ως γνωστόν, το αφηρημένο με την εικόνα, το λογικό επιχείρημα με την υπαινικτική αφήγηση και τη λογική με τη φαντασία ή την ευαισθησία), για να γίνει προσιτότερος στον συνομιλητή του σε θέματα, όπου ο καθαρός λόγος δεν πρόσφερε την απαραίτητη βοήθεια και μόνον ο μύθος μπορούσε να ανταποκριθεί ικανοποιητικά. Βέβαια το κείμενο του Απουλήιου ανήκει σε ένα εντελώς διαφορετικό και ‘ταπεινό’ λαϊκό είδος, τον *sermo Milesius* σε σχέση με τους ‘υψηλούς’ φιλοσοφικούς διαλόγους του, όμως η αλληγορία αποτελεί τρόπο γραφής που απαντά σε όλα τα λογοτεχνικά είδη, από τα ταπεινότερα (π. χ. αισώπειους μύθους, Μιλησιακές ιστορίες, σάτιρα) ως τα πιο ευγενή και υψιπετή (ποίηση και φιλοσοφία)⁹⁸. Ο Απουλήιος, άριστος γνώστης των κωδικών της λογοτεχνίας, επιλέγει για τον δικό του *sermo Milesius* την αλληγορία ενός λαϊκού μύθου, του μύθου του *μύρμηκα*, που αποτελούσε, όπως έχουμε δει, κομμάτι της λαϊκής, όπως και της αισώπειας πα-

95. Για τη σταθερή μετάβαση από το κωμικό στο σοβαρό και αντίστροφα στις *Metamorphoses*, βλ. Penwill, *ό. π.*, σ. 1.

96. Βλ. Δ. Ράιο (2001), σ. 195-196 και υποσημ. 497· 225 και υποσημ. 577-578.

97. Βλ. πιο μπροστά, σ. 448 και υποσημ. 72.

98. Βλ. Δ. Ράιο (2001), σσ. 212 κεξ.

ράδοσης⁹⁹. Έτσι, παρά τις αντίθετες απόψεις¹⁰⁰, η ιστορία του Φιλησίθηρου μπορεί να αποκτήσει το δικό της πλατωνικό βάθος και να ερμηνευτεί αναλόγως.

Κατά συνέπεια αυτός που διαβάζει το συγκεκριμένο κείμενο των *Metamorphoses* θα εντυπωσιαστεί από την πολυσημία του ονόματος του πρωταγωνιστή και θα χαρεί, όπως υπόσχεται στον αναγνώστη ο αφηγητής, στον πρόλογο του μυθιστορήματος, τους πλατωνικούς υπαινιγμούς της νουβέλας που ‘εξαπατούν’ γλυκά με το εξωτερικό ένδυμα μιας ανάλαφρης μιλησιακής αφήγησης, καθώς ο συγγραφέας αρέσκεται να αναμειγνύει αινίγματα με δόγματα και να δίνει σε ευχάριστες ιστορίες μυστικό-φιλοσοφικό περιεχόμενο.

Πράγματι το προσηγορικό *μύρμηξ* σέρνει πίσω του μια πλούσια και γοητευτική ποικιλία συνδηλώσεων και προκαλεί ευχαρίστηση η αντίχρευσή τους στην ιστορία του Φιλησίθηρου. Μόνο που δεν πρέπει κανείς να αρκείται στο προφανές και στην ταύτιση των γνωστών ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών του ζώου με αυτές του φερώνυμου φυσικού προσώπου¹⁰¹, αλλά η λειτουργία του *nomem* πρέπει να συνεξετάζεται μέσα στο γενικό πνεύμα του μυθιστορήματος και της προσωπικότητας του συγγραφέα· έτσι μόνο υπάρχει ελπίδα η επιλογή του ονόματος να αποδειχτεί ικανό λογοτεχνικό κλειδί-βοήθημα που θα συμβάλει στην αποκρυπτογράφηση του βαθύτερου νοήματος της ιστορίας¹⁰². και με το *nomem* ως σημείο συνειρμικής και σημασιακής

99. Θυμίζουμε εδώ ότι ο Σωκράτης είχε πάντα ‘πρόχειρους’ τους αισώπειους μύθους, που τους γνώριζε μάλιστα *από στήθους*. Πρβλ. Πλάτων., *Φαίδ.* 60c· 61b: *δια ταῦτα δὴ οὕς προχείρους εἶχον μύθους, καὶ ἠπιστάμην τοὺς Αἰσώπου, τούτους ἐποίησα*. Βλ. Δ. Ράιο (2001), σ. 212, υποσημ. 540.

100. Όπως του Harrison (2006), *ό. π.*, σ. 19, που απορρίπτει την άποψη ότι σκοπός του Απουλήιου τόσο στις ένθετες νουβέλες, όσο και σε όλο το έργο των *Metamorphoses* ήταν η σοβαρή, ηθική διαφώτιση· προέχει η γραμματολογική-λογοτεχνική διασκέδαση. Αντίθετα, βλ. Penwill, *ό. π.*, σ. 19, υποσημ. 29 και Walsh, *ό. π.*, σ. 272.

101. Πρβλ. Απουλ., *Met.* II, 4 (σ. 31, γρ. 9): *ars aemula naturae ueritati similes explicuit*.

102. Για τη σημασία που παρουσιάζουν τα ονόματα για τη φιλολογική ερμηνεία παραπέμπουμε πάλι στον Δ. Ράιο (2001), σ. 33 (με άλλη βιβλιογραφία), όπου

μετάβασης θα περάσουμε στην άλλη όχθη, αυτήν της φιλοσοφίας και θα αναλογιστούμε πώς ένας *μέτριος* άνθρωπος μεταμορφώνεται εξαιτίας των ηδονών σε κάτι τόσο μικρό και τιποτένιο σαν το φιλοχρήματο μυρμήγκι.

τονίζεται ότι “στη γλώσσα της φιλολογίας η χρήση των κυρίων ονομάτων, όταν αυτά μπορούν να επινοηθούν εξαρχής, είναι πάντα μια πράξη ποιητικής δημιουργίας, ή, όταν ο συγγραφέας δεν έχει τη δυνατότητα να τα πλάσει *ex nouo*, μια πράξη προσαρμογής του πραγματικού κόσμου στον κόσμο και την αλήθεια του έργου, και ότι από τις τρεις επικοινωνιακές λειτουργίες του ονόματος, που είναι να ταυτίζει, να κατατάσσει και να ‘σημαίνει’ (“*identificare, classificare, significare*”) η κατεξοχήν φιλολογική λειτουργία είναι η τελευταία”. Ο ίδιος παραθέτει επίσης τη ρήση του R. Barthes για το έργο του M. Proust *À la recherche du temps perdu*, σύμφωνα με την οποία η γνώση του συστήματος των ονομάτων που επέλεξε ο συγγραφέας ισοδυναμεί με τη γνώση της ουσιαστικής σημασίας του βιβλίου, του δομικού σκελετού των συμβόλων και της βαθιάς του σύστασης.

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΕΣ

ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΓΚΑΡΤΖΙΟΥ-ΤΑΓΓΗ (2010-2011)
Καθηγήτριας Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας

και

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΛΕΞΑΚΗ (2011-2012)
Καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας

ΧΡΟΝΙΚΟ
ΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΩΝ ΕΤΩΝ
2010-2011 και 2011-2012

Α. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ

1. ΑΛΕΞΑΚΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (από 29-12-2010)
2. ΓΚΑΡΤΖΙΟΥ-ΤΑΤΤΗ ΑΡΙΑΔΝΗ
3. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
4. ΠΕΡΥΣΙΝΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
5. ΡΑΪΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
6. ΧΟΥΛΙΑΡΑ-ΡΑΪΟΥ ΕΛΕΝΗ (από 01-06-2011)

ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ

1. ΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
2. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ ΣΩΤΗΡΟΥΛΑ
3. ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥΛΑ (από 16-06-2011)
4. ΚΑΓΙΑΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (ΤΑΚΗΣ)
5. ΛΙΑΤΣΗ ΜΑΡΙΑ (από 31-12-2010)
6. ΝΤΟΥΝΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ (παραίτηση 13-03-2011)

ΕΠΙΚΟΥΡΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ

1. ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ ΑΘΗΝΑ
2. ΓΚΑΣΤΗ ΕΛΕΝΗ
3. ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑ (από 22-06-2011)
4. ΚΑΡΑΚΑΣΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ (από 31-12-2010)
5. ΚΑΡΓΙΩΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
6. ΚΙΓΚΑ ΕΛΕΝΗ
7. ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ ΓΕΩΡΓΙΑ
8. ΜΕΡΣΙΝΙΑΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ
9. ΜΠΕΝΑΤΣΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ
10. ΜΠΑΛΤΑΤΖΑΝΗ ΜΑΡΙΑ
11. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΑΡΙΑ
12. ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
13. ΠΟΛΥΜΕΡΑΚΗΣ ΦΩΤΙΟΣ

ΛΕΚΤΟΡΕΣ

1. ΑΥΓΕΡΙΝΟΣ ΧΑΡΙΛΑΟΣ (από 07-06-2010)
2. ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ ΕΛΕΝΗ (παραίτηση: 15-09-2011)
3. ΜΑΣΤΡΟΠΑΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ (από 31-12-2010)

ΕΚΤΑΚΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ (Π/Δ 407/80)

1. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ ΕΛΕΝΗ
2. ΜΟΤΣΙΟΥ ΕΛΕΝΗ
3. ΠΑΠΑΔΟΔΗΜΑ ΕΥΣΤΑΘΙΑ
4. ΠΑΤΕΡΙΔΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ
5. ΠΕΤΡΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ
6. ΦΑΡΑΚΛΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ
7. ΦΙΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

ΟΜΟΤΙΜΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ

1. † ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
2. ΔΑΛΛΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ
3. ΔΕΔΟΥΣΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ
4. ΙΛΙΝΣΚΑΓΙΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ ΣΟΝΙΑ
5. ΚΑΚΡΙΔΗΣ ΘΕΟΦΑΝΗΣ
6. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ (από 17-06-2010)
7. ΚΑΤΣΟΥΡΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (από 29-04-2010)
8. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ
9. † ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ ΜΑΝΟΛΗΣ
10. † ΣΑΒΒΑΝΤΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
11. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΣΤΑΣ
12. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ (από 27-01-2011)

ΔΙΑΤΕΛΕΣΑΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ

1. ΘΑΒΩΡΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ
2. † ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
3. ΚΑΚΟΥΛΙΔΟΥ-ΠΑΝΟΥ ΕΛΕΝΗ
4. † ΚΑΜΠΙΤΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
5. † ΚΑΡΑΤΖΑΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ

6. † ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ
7. ΚΟΝΟΜΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
8. † ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ
9. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ-ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ ΓΛΥΚΕΡΙΑ
10. † ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
11. † ΣΑΚΑΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Β. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΛΟΙΠΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΕΕΔΙΠ ΙΙ

1. ΒΑΛΕΡΑ-ΚΟΥΝΑΒΑ ΡΟΔΑΝΘΗ, δ. Φ. (παραίτηση 28-07-2010)
2. ΚΩΝΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΘΕΟΔΩΡΑ

ΕΤΕΠ

1. ΒΟΥΔΟΥΡΗ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΕΤΑ
2. ΜΑΤΣΟΥΛΗ ΙΩΑΝΝΑ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΤΟΜΕΑ ΜΝΕΦ

ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΑΤΣΟΥΛΗ ΙΩΑΝΝΑ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ: ΤΣΑΝΤΑ-ΒΡΑΝΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

ΜΕΛΗ

1. ΒΟΥΡΒΟΥ ΛΟΥΚΙΑ
2. ΛΕΚΚΟΥ ΑΝΘΗ

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ
ΚΑΙ ΥΠΟΨΗΦΙΟΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (ΠΜΣ)**

Ακαδημαϊκών ετών 2010-2011 και 2011-2012

A. ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ Α΄ ΚΥΚΛΟΥ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Δανελάτου Ελένη, Ζήκου Θεοδώρα, Ιωαννίδου Ελευθερία, Καρπούζη Ευαγγελία, Κορομπύλη Γεωργία-Μαρία, Κούτερη Σοφία, Κυρκοπούλου Αρετή, Μακρή Δήμητρα, Μπαλή Αναστασία, Πανουτσόπουλος Ανδρέας, Πλακούτση Χριστίνα, Ρουμπέκας Δημήτριος, Σεμερτζίδου Χριστίνα, Σιώζος Πάρις, Σταμούλης Ηλίας, Σταύρου Δημήτριος, Στεργίου Γιαννούλα, Τόλης Ιωάννης, Φλαούνα Πηνελόπη.

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΜΝΕΦ

1. ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΜΕΦ

Αγά Ζωή, Αψερού Στέφανη, Γκατζόγια Δήμητρα, Ζυγκοπούλου Ιωάννα, Κότσικας Δημήτριος, Κουσουρή Όλγα, Λαγού Δέσποινα, Μάρκου Παρθενόπη, Μίχου Κορνηλία, Μπαλέρμπα Αγγελική, Νιμπή Μαρία, Ράπτης Δημήτριος, Σκούμπος Νικόλαος, Σοφιάδη Ζωή-Βασιλική, Τζίμα Βαγιούλα, Τραγουδάρα Μαρίνα, Φώτου Ιωάννα, Χριστοδούλου Χριστίνα.

2. ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΦ

Αγάθου Βασιλική-Μαρία, Αλεξάνδρου Ορθοδοξία, Βανακάκης Ιωάννης, Βασιλεία Κλειώ, Βάσιος Δημήτριος, Γιοβανίδης Γεώργιος, Δερδέκη Ευσταθία, Καββαδία Ειρήνη, Καϊμακαμίδης Ανέστης-Αλέξανδρος, Κλωνάρη Μαρία, Κομπούρα Βασιλική, Κοψάρης Κοσμάς, Μανθοπούλου Ελένη, Μαραζόπουλος Πέτρος, Μαργέτου Ευγενία, Μπέης Κωνσταντίνος, Νίνου Μαρία, Παλαιοθοδώρου Αγγελική, Παπασπηλίου Μάρθα, Μακρυδήμας Βασίλειος, Νικολάου Νίκη, Σίβερρας Ιωσήφ, Σωτήρη Ειρήνη, Τζερμπίνου Μαρία, Τσελίκα Αναστασία, Χαματζής Χρήστος, Χατζή Μαρία.

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Ανδρέου Μαρία, Ζιώτα Ειρήνη, Λάππα Μαρία, Μπίσα Μαρία, Παπαβασιλείου Ευδοκία, Πανούση Αικατερίνη, Τζαφέα Όλγα, Τζίμα Ηρώ, Φούρλα Φωτεινή.

Β. ΥΠΟΨΗΦΙΟΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ

Αγιώτης Νικόλαος, Αθανασόπουλος Παναγιώτης, Αθανασοπούλου Αθανασία, Αλεξανδρή Ελένη, Mohamed Ibrahim Ibrahim Ali, Ανδρεαδάκη Ζαχαρένια, Αρμύρα Μαρία, Αψηρού Στέφανη, Βλαχοπάνος Γεώργιος, Γάτσιου Πηνελόπη, Γιάγκα Ιωάννα, Γιακαλάρα Κωνσταντίνα, Γιαννίκου Μαρία, Γκότση Παναγιώτα, Δερέκα Ξανθίππη, Ευθυμίου Φωτεινή, Ζαραβέλα Ευαγγελία, Ζήκου Θεοδώρα, Θεμελής Ιωάννης, Κατσαραπίδης Σπυρίδων, Κοσκινάς Νικόλαος, Κούγκουλος Αθανάσιος, Κουκάρα Μαρία, Κουσουρή Όλγα, Λάζαρης Ανδρέας, Λέντζιου Ευσταθία, Λυδάκη Ειρήνη, Μάντζιος Πανταζής, Μελισσαράτου Γερασιμία, Μιχαηλίδης Νικόδημος, Νιάρος Σωκράτης, Νικολάου Γεώργιος, Ντίνα Κωνσταντινιά, Παπαδόπουλος Σταύρος, Παπαδοπούλου Ελένη του Γ., Παπαστάθη Δέσποινα, Παππάς Ιωάννης, Πλακούτση Χριστίνα, Πλατιά Αθανασία, Ράπτη Άννα, Ροδοπούλου Ελένη, Ρουσιάκης Σωτήριος, Ρουσοπούλου Ελένη, Σαγρή Ευαγγελία, Σιωμοπούλου Ελένη, Σκλαβενίτη Άννα, Σπυροπούλου Χρύσα, Σταυροπούλου Παναγιώτα, Σταύρου Σταύρος, Στέφου Κωνσταντίνος, Τζιρβίτση Στεργιανή, Τσιρέβελου Βασιλική, Φαρμάκη Παρασκευή, Φυτά Άννα, Χαλιάσου Κωνσταντίνα, Χασκής Κωνσταντίνος, Χρήστου Θεοφανώ, Ψάχου Μαρία.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Ακαδ. έτος 2010-2011

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Διευθυντής: Ράιος Δημήτριος

Η΄ Συμπόσιο κλασικών Σπουδών (Τρίτη 17-05-2011, αίθ. Σεμιναρίων “Δ. Σακαλή”):

09³⁰-09⁴⁰: Χαιρετισμοί του Πρύτανη του Παν/μίου Ιωαννίνων κ. Τριαντάφυλλου Αλμπάνη, της Προέδρου του Τμήματος Φιλολογίας κ. Αριάδνης Γκάρτζιου και του Διευθυντή του Τομέα και του Εργαστηρίου Κλασικής Φιλολογίας κ. Δημητρίου Ράιου

Α΄ Συνεδρία. Πρόεδρος: Καθηγ. Δημήτριος Ράιος

09⁴⁰-10⁰⁰: Καθηγ. Αριάδνη Γκάρτζιου-Τάττη, *Όρκοι και όρκια στην ‘Οδύσσεια’*.

10⁰⁰-10²⁰: Επίκ. Καθηγ. Ελένη Γκαστή, *Όψεις της αισχύλεια ενδοποιητικής*.

10²⁰-10⁴⁰: Καθηγ. Ιωάννης Περυσινάκης, *Μέγα τὸ τῆς θαλάσσης κράτος’ (Θουκ. 1, 143, 5)*.

Β΄ Συνεδρία. Πρόεδρος: Καθηγ. Ιωάννης Ταϊφάκος (Παν/μιο Κύπρου)

11⁴⁰-12¹⁰: Καθηγ. Françoise Labrique (Παν/μιο Κολωνίας), *‘Le phénix d’Hérodote à la lumière des sources égyptiennes’* (με ελληνική μετάφραση).

12¹⁰-12³⁰: Καθηγ. Δημ. Ράιος, *Αλληγορικές εικόνες δαιμόνων στη θύραθεν και τη Χριστιανική Γραμματεία*.

12³⁰-12⁵⁰: Εκλεγμ. Καθηγ. Ελένη Χουλιαρά, *Λογοτεχνικοί πάπυροι σε αρχαία παπυρικών εγγράφων: Η περίπτωση δύο επιγραμμάτων*.

12⁵⁰-13¹⁰: Εκλεγμ. Επίκ. Καθηγ. Αθανασία Ζωγράφου, *Άρωμα ονείρων: αισθητηριακά ερεθίσματα και προγραμματισμός των ονείρων σύμφωνα με τους ελληνόφωνους μαγικούς παπύρους*.

Γ΄ Συνεδρία. Πρόεδρος: Καθηγ. Ιωάννης Περυσινάκης

17³⁰-17⁵⁰: Επίκ. Καθηγ. Μαρία Παπαδημητρίου, *Η αγωγή των νέων στην κωμωδία του Τερεντίου 'Adelphoe'*.

17⁵⁰-18¹⁰: Επίκ. Καθηγ. Ευάγγελος Καρακάσης, *‘Αποχαιρετώντας τό βουκολικό είδος: Ο Καλπούρνιος Σικελός και η έβδομη ‘εκλογή’ του.*

Δ΄ Συνεδρία. Πρόεδρος: Καθηγ. Αριάδνη Γκάρτζιου

18⁵⁰-19²⁰: Καθηγ. Ιωάννης Ταϊφάκος (Παν/μιο Κύπρου), *Δυο ηρωΐδες: Όταν η λογοτεχνία συναγωνίζεται την πραγματικότητα.*

19²⁰-19⁴⁰: Επίκ. Καθηγ. Σπυρίδων Τζούνακας (Παν/μιο Κύπρου), *Ελληνικές λέξεις και λογοτεχνική κριτική στον Πρόλογο των ‘Σατιρών’ του Πέρσιου.*

19⁴⁰-20⁰⁰: Αναπλ. Καθηγ. Μαρία Λιάτση, *Η έννοια της μεγαλοψυχίας στον Αριστοτέλη.*

20³⁰: Κλείσιμο του Συμποσίου από τον Πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής Καθηγ. Δημήτριο Ράιο.

ΤΟΜΕΑΣ ΜΝΕΦ

Διευθυντής: Παναγιώτης (Τάκης) Καγιαλής

Διαλέξεις και μεταπτυχιακά σεμινάρια

9-11-2010: Τάκης Καγιαλής, *“Ποιητές άξιοι του έθνους”*: Στρατηγικές εθnikοποίησης της ελληνικής μοντέρνας ποίησης.

22-11-2010: Τάσος Γουδέλης, *Λογοτεχνία και κινηματογράφος με προβολή της ταινίας του Τάσου Γουδέλη «Ευαγγελισμός» (2010).*

29-11-2010: Ράνια Πολυκανδριώτη, *Το «αρχαίο ελληνικό μυθιστόρημα» στον ελληνικό 19ο αιώνα: Ζητήματα πρόσληψης*

6-12-2010: Σταύρος Ζουμπουλάκης, *Ο κριτικός στοχασμός του Ζήσιμου Αορεντζάτου.*

13-12-2010: Γεωργία Πατερίδου, *Μερικές σκέψεις για τον πεζογράφο Ψυχάρη.*

14-3-2011: Δημήτρης Καργιώτης, *«Παγκόσμια λογοτεχνία»: το τελευταίο στιγμιότυπο της συγκριτικής γραμματολογίας.*

- 21-3-2011: Γ. Καλλίνης, *«Μα τι χρειάζεται τέλος πάντων το τραγικό;»*.
Η ανάδυση του τραγικού στην εποχή του μεταμοντερνισμού.
- 28-3-2011: Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Το «Κρυφό Σχολείο»: μια ιστορία με λόγια και εικόνες.*
- 4-4-2011: Προβολή της ταινίας του Στέλιου Χαραλαμπίδου
«Ημερολόγια Καταστροφώματος-Γιώργος Σεφέρης (2001)» - συζήτηση.
- 11-4-2011: Βασίλης Μπογιατζής, *Ο λόγος περί επιστήμης και τεχνολογίας στη γενιά του Τριάντα.*
- 12-4-2011: Ιωσήφ Σίβερας, *CYBERPUNK/Μεταμοντέρνος Οριενταλισμός: Οι ανησυχίες μιας cyber γενιάς.*
- 2-5-2011: Χρήστος Λάζος, *Τι είναι, λοιπόν, η ποίηση.*
- 9-5-2011: Βασιλική Δημουλά, *Μια λακανική ανάγνωση του Γ. Χειμωνά.*
- 16-5-2011: Κώστας Χατζηκυριάκου, *Μαθηματικά και Λογοτεχνία. Από την Επιπεδοχώρα στο Logicomix.*

Άλλες διαλέξεις που έγιναν στο πλαίσιο
του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών

Για τη Κλασική ειδίκευση

Richard Hunter, Πανεπιστήμιο Cambridge.

Στέλλα Γεωργούδη, École Pratique des Hautes Études (Paris).

Γιώργης Γιατρομανωλάκης, ΕΚΠΑ.

Chris Carey, Πανεπιστήμιο Λονδίνου, University College.

Michael Edwards, Πανεπιστήμιο Λονδίνου.

Για την ειδίκευση ΜΝΕΦ (Κατεύθυνση ΜΕΦ)

Hans Eideneier, Παν/μιο Αμβούργου.

Ulrich Moening, Πανεπιστήμιο Αμβούργου.

Ειδίκευση Γλωσσολογίας

Αναστάσιος Τσαγγαλίδης, ΑΠΘ.

Γεώργιος Ξυδόπουλος, Παν/μιο Πατρών.

Γεώργιος Γιαννάκης, ΑΠΘ.

Ακαδ. έτος 2011-2012

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Διευθυντής: Ελένη Χουλιάρá-Ράιου

Θ΄ Συμπόσιο Κλασικών Σπουδών (Τρίτη 18-05-2012, αίθ. Σεμιναρίων “Δ. Σακαλή”):

09⁰⁰-09²⁰: Χαιρετισμοί του Πρύτανη του Παν/μίου Ιωαννίνων κ. Τριαντάφυλλου Αλμπάνη, του Προέδρου του Τμήματος Φιλολογίας κ. Αλέξανδρου Αλεξάκη και της Διευθύντριας του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας κ. Ελένης Χουλιάρá.

Α΄ Συνεδρία. Πρόεδρος: Καθηγ. Δημήτριος Ράιος

09²⁰-09⁴⁰: Καθηγ. Ιωάννης Περυσινάκης, *Από την παλαιά διαμάχη μεταξύ Φιλοσοφίας και Ποιήσεως: Πλάτωνος “Ίππίας ελάσσων”*.

09⁴⁰-10⁰⁰: Αναπλ. Καθηγ. Μαρία Αιάτση, *Σχέσεις νομικού και ηθικού Δικαίου στον Αριστοτέλη*.

10⁰⁰-10³⁰: Καθηγ. Θεόδωρος Παππάς (Ίonio Παν/μιο), *Η πολιτική λειτουργία του αρχαίου ελληνικού Θεάτρου*.

10³⁰-10⁵⁰: Εκλεγμ. Επίκ. Καθηγ. Αλεξάνδρα Ροζοκόκη, *Η εικόνα του φτερωτού Γηρύονη στον Στησίχορο (S 87 PMGF) και η διακωμώδησή της από τον Αριστοφάνη (Αχ. 1082)*.

Β΄ Συνεδρία. Πρόεδρος: Καθηγ. Ιωάννης Περυσινάκης

11⁴⁰-12¹⁰: Καθηγ. Παναγιώτης Σωτηρούδης (ΑΠΘ), *Η καταλογογράφηση των χφφ του Αγίου Όρους: η νέα συλλογή της Σιμωνοόπετρας*.

12¹⁰-12³⁰: Καθηγ. Ιωάννης Μαυρομάτης, *Το ελληνικό χφ αριθμ. 405 της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Montpellier*

12³⁰-12⁵⁰: Καθηγ. Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης, *Οι περιπλανήσεις ενός χφ του ψευδο-Διονυσίου Αρεοπαγίτου: Oxonii, Clarke 37*.

12⁵⁰-13¹⁰: Καθηγ. Ελένη Χουλιάρá, *“Διὰ γάρ δέκα ἡμερῶν ἐκάστοτε μαντεύομαι περὶ σοῦ: ἐπὶ πράγμασι μικροῖς καὶ δημοτικοῖς” παπυρικές μαντικεές ερωτήσεις*

13¹⁰-13³⁰: Επίκ. Καθηγ. Αθανασία Ζωγράφου, *Όμηρος και μαντική*

κατά την Ύστερη Αρχαιότητα.

Γ' Συνεδρία. Πρόεδρος: Καθηγ. Αιμίλιος Μαυρουδής (ΑΠΘ)

17¹⁰-17³⁰: Δρ Γεράσιμος Φαρακλός, *Το όνομα και ο ρόλος του Myrmex στις 'Metamorphoses' του Απουλίου.*

17³⁰-17⁵⁰: Επίκ. Καθηγ. Ευάγγελος Καρακάσης, *Η πρόσληψη του έπους στον Σίλιο Ιταλικό: Όμηρος, Βεργίλιος, Αουκανός και το VIIο βιβλίο των 'Punica'.*

17⁵⁰-18¹⁰: Επίκ. Καθηγ. Μαρία Παπαδημητρίου, *Νομιμότητα και πολιτική στα χρόνια του Κικέρωνα*

Δ' Συνεδρία. Πρόεδρος: Καθηγ. Θεόδωρος Παππάς (Ιόνιο Παν/μιο).

19⁰⁰-19³⁰: Καθηγ. Αιμίλιος Μαυρουδής (ΑΠΘ), *Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την ΑΕ επιστημονική ιατρική Επιστολογραφία.*

19³⁰-19⁵⁰: Καθηγ. Δημήτριος Ράιος, *Η 'έκρηξη' της Τεχνολογίας στα χρόνια του Νέρωνα: Ήρων ο Αλεξανδρινός και Πετρώνιος.*

19⁵⁰-20¹⁰: Δρ Έφη Παπαδόδημα, *Ο τραγικός Αγαμέμνων και η εθνική ταυτότητα.*

20¹⁰-20⁴⁰: Συζήτηση και Κλείσιμο του Συμποσίου από τον Πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής Καθηγ. Δημήτριο Ράιο.

ΤΟΜΕΑΣ ΜΝΕΦ

Διευθυντής: Μαυρομάτης Ιωάννης

Διαλέξεις και μεταπτυχιακά σεμινάρια

29-11-2011: Κώστας Καραβίδας, *Λογοτεχνία, Ιδεολογία και Αισθητική στη Μεταπολίτευση: Η περίπτωση του περιοδικού 'ΑΝΤΙ'.*

12-12-2011: Προβολή του εκπαιδευτικού ντοκιμαντέρ *Ε. Χ. Γονατάς (1924-2006)* (Έρευνα-Σενάριο: Αναστασία Νάτσινα. Σκηνοθεσία: Μιχάλης Λυκούδης. Παραγωγή: Ερευνητική Ομάδα Openlit/Ανοιχτή Λογοτεχνία).

13-2-2012: Αλέξης Πολίτης, *«Εθνικοί ποιητές», 13 Φεβρουαρίου 2012.*

28-5-2012: Σοφία Ιακωβίδου, *Από τη δυστοπία στο γκροτέσκο Από τα 18 Κείμενα στη Γενιά του 1990.*

ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Διευθυντής: Γερασιμούλα Ζωγράφου

Η Έτήσια Ημερίδα Γλωσσολογίας (Τρίτη 15 Μαΐου 2012, Αμφιθέατρο Κεντρικής Βιβλιοθήκης):

9⁴⁵-10⁰⁰: Έναρξη-Προσφωνήσεις από τους Αλέξανδρο Αλεξάκη, Πρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας, Γιάννη Περισυνάκη, Διευθυντή της ΣΕΜΣ και τη Γερασιμούλα Ζωγράφου, Διευθύντρια του Τομέα Γλωσσολογίας.

Α΄ Συνεδρία. Πρόεδρος: Μαρία Μπαλτατζάνη

10⁰⁰-11⁰⁰: Σταυρούλα Τσιπλάκου (Ανοικτό Παν/μιο Κύπρου) *Γλωσσική ποικιλότητα και διδακτική της γλώσσας: Η περίπτωση της Κύπρου.*

Β΄ Συνεδρία. Πρόεδρος: Μαρία Μαστροπαύλου

11³⁰-12⁰⁰: Εύβοια Καϊναδά: *Η συχνότητα αποβολής υψηλών φωνηέντων στην Ηπειρωτική διάλεκτο.*

12⁰⁰-12³⁰: Μαρία Ανδρέου: *Η πρόσληψη του επιτονισμού στις προτάσεις των Ελληνικών.*

12³⁰-13⁰⁰: Εύβοια Καϊναδά – Άγγελος Λεγγέρης (ΑΠΘ): *Η παραγωγή των αγγλικών ερωτηματικών προτάσεων ολικής αγνοίας από Έλληνες φυσικούς ομιλητές.*

13⁰⁰-13³⁰: Αντιγόνη Καλαμίδα (Παν/μιο Πατρών): *Τα ρήματα ψυχικού πάθους της Νέας Ελληνικής και η δυνατότητα παθητικοποίησής τους.*

Γ΄ Συνεδρία. Πρόεδρος: Παναγιώτης Φίλος

15³⁰-16³⁰: Wolfgang D.C. de Melo (Univers. of Ghent): *Problems in the early Latin verb system.*

16³⁰-17⁰⁰: Γεώργιος Γεράσης (ΑΠΘ): *Η ανάπτυξη ορθογραφημένης γραφής: Η ποιοτική ανάλυση των υπό εξέταση λέξεων ως ένας προβλεπτικός παράγοντας σωστής ορθογραφίας.*

17⁰⁰-17³⁰: Μαριάνθη Οικονομάκου (Πανεπιστήμιο Αιγαίου): *Η αξιοποίηση του γλωσσικού λάθους στη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας.*

Δ'. Συνεδρία: Πρόεδρος: Μαρία Λεκάκου

18⁰⁰-19⁰⁰: Αρχόντω Τερζή (ΤΕΙ Πάτρας): *Συντακτικές δομές στον αυτισμό: Ερμηνεύοντας τα ευρήματα και εμπλουτίζοντας τη θεωρία.*

Άλλες διαλέξεις και σεμιναριακά μαθήματα που έγιναν στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών

Για τη Κλασική ειδίκευση

1. Michael Edwards (Πανεπιστήμιο Ουαλίας, Trinity Saint David).
2. Richard Hunter (Πανεπιστήμιο Cambridge).

Για την ειδίκευση Γλωσσολογίας

Νικόλαος Λαβίδας (λέκτορας ΑΠΘ), σεμιναριακά μαθήματα ενός εξαμήνου.

ΟΙ ΤΟΜΟΙ Μ' ΚΑΙ ΜΑ' (2011-2012) ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ

ΔΩΔΩΝΗ: ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2014

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ»

(ΓΑΡΙΒΑΛΛΗ 10, 452 21 – ΙΩΑΝΝΙΝΑ)

ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ (ΚΑΙ ΣΕ 100 ΑΝΑΤΥΠΑ Η ΚΑΘΕ ΕΡΓΑΣΙΑ)

ΣΕ ΧΑΡΤΙ CHAMOIS PALATINA ΤΩΝ 100 ΓΡ.

ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΝ ΝΟΜΟ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

ΕΛΕΝΗ ΧΟΥΛΙΑΡΑ-ΡΑΪΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ